

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2014 рік
Випуск 14

Редакційна колегія:

Морозов А.Г. – доктор іст. наук, професор,
відповідальний редактор;
Марочко В.І. – доктор іст. наук, провідний
наук. співробітник, заступник відповідального
редактора;
Корновенко С.В. – доктор іст. наук, професор,
відповідальний секретар;
Башенко М.І. – доктор с-г. наук, професор,
академік УААН;
Гоцуляк В.В. – доктор іст. наук, професор;
Даниленко В.М. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Івангородський К.В. – канд. іст. наук, доцент;
Земзюліна Н.І. – доктор іст. наук, професор;
Калініченко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Карєв Дмитро – доктор іст. наук, професор (Білорусь)
Кульчицький С.В. – доктор іст. наук, професор;
Лях С.Р. – доктор іст. наук, професор;
Масненко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Мельниченко В.М. – канд. іст. наук, професор;
Моця О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Панченко П.П. – доктор іст. наук, професор;
Перехрест О.Г. – доктор іст. наук, професор;
Ресніт О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Сердженга Павел – доктор габілітований,
професор (Польща)
Стемпнік Анджей – доктор габілітований,
професор (Польща)
Темченко А.І. – канд. іст. наук, доцент;
Чабан А.Ю. – доктор іст. наук, професор;
Черевко О.В. – доктор екон. наук, професор.

Редколегія висловлює
щире подяку за сприяння
у підготовці випуску
почесному голові асоціації “Незалежне
об’єднання сільськогосподарських
виробників Чорнобаївського району”,
почесному голові фонду
ім. І.М. Піддубного

**Петру Григоровичу
Душейку**

та керівництву корпорації “Дніпро”

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку**

Засновники – Інститут історії України НАН України,
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку
фахових видань з історичних наук
(Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2)

Видається за рішенням Вченої ради
Черкаського національного університету
(протокол № 1 від 28.08.2014 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників
та Науково-дослідного інституту селянства

ISBN 966-7986-12-8

© Інститут історії України НАН України, 2014
© Черкаський національний університет, 2014
© Автори статей, 2014

ЗМІСТ

Душейко П.Г. Сучасне українське село: актуальні проблеми розвитку	5
---	---

Історіографія аграрної історії: основні здобутки останніх десятиліть

Рєєнт О.П., Шевченко В.М. Селянський рух в українських губерніях часів Першої світової війни (здобутки радянської історіографії (1920-х рр.)	6
Білоус С.В. Актуальні проблеми історії Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки на сторінках часопису «Красная Бессарабия»	8
Бундак О.А. Всеросійський Селянський Союз у роботі Теодора Шаніна «Революція як момент істини»	12
Івангородський К.В. Палеоетноботанічні дослідження землеробства давніх слов'ян у сучасній українській історіографії	14
Іващенко В.А. Сучасна українська історіографія податкової політики в українському селі (1917 – 1921 рр.)	17
Красікова О.Ю. Життєвий шлях вченого-природознавця Володимира Крокоса (1889 – 1936) (історіографічний огляд)	19
Лазуренко В.М. Висвітлення структури селянського господарства фермерського типу та його ролі в аграрному виробництві у науковій літературі 1920-х рр.	21
Меньковский В.И. Дискусия на страницах журнала RUSSIAN REVIEW о социальной истории советского крестьянства 1930-х гг.	24
Пасічник Н.О. Подушне оподаткування селян у фінансовій думці Російської імперії XIX століття	28
Присяжнюк Ю.П., Новак А.В. Селяни в поглядах інтелектуалів Наддніпрянщини другої половини XIX ст.: новітні території історичних досліджень	30
Силка О.З. Сучасна російська історіографія досліджень історії громадських сільськогосподарських товариств кінця XIX – початку XX ст.	32

Джерелознавство та методологія історико-аграрних досліджень

Костюк С.В. Фонд Євгенії Долинюк у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї	35
Кухаренко А.А. Архивные источники деятельности Крестьянского поземельного банка на территории Беларуси	36
Приймак О.М. Наративні джерела з соціальної історії селянства Півдня України другої половини XIX – початку XX століть	38
Тараненко О.М. Історіографічні джерела з вивчення аграрної політики республіканських урядів періоду революції та громадянської війни (1917 – 1920 рр.)	40
Швець В.В. Початки наукової діяльності М.О. Домонтовича: опис Чернігівської губернії	44
Шевельков А.И. Архивные документы в исследовании аграрной политики государства в нечерноземной зоне РСФСР в 1960-1980-е гг.	46

Аграрна історія в іменах

Волос О.В. Сільськогосподарська наукова діяльність земських службовців Херсонської губернії	49
Капустян Г.Т. Професор Черевань – дослідник аграрної історії	51
Кот Н.М. Погляди Павла Скоропадського на аграрний розвиток України (за «Спогадами»)	54
Пиріг Р.Я. Діяльність Сергія Гербеля на посаді міністра продовольчих справ Української Держави (серпень – листопад 1918 року)	56

Етнокультурне буття, духовність і світогляд селянства

Білоцерківська А.С. З історії діяльності Українського науково-дослідного інституту тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова «Асканія-Нова» (60-ті рр. XX ст.)	59
Борисенко Н.М. Церковнопарафіяльне шкільництво в контексті контрреформ у Російській імперії: риторика і практика народної освіти кінця XIX ст.	61
Волощенко В.О. Польські товариства і просвіта селянства Правобережної України на зламі XIX–XX ст.	64
Драч О.О. Просвітительки народу: соціальна місія випускниць вищих жіночих курсів Російської імперії	66
Каросьва Т.Р. Доступність видань, друкованих рідною мовою, українським селянам Подільської губернії початку XX ст.	69
Кукса Н.В. Музей дитини в Суботові як приклад практичного використання творчої спадщини Марка Грушевського	72

Кулачков В.В. «Военные тревоги» в крестьянских настроениях Западного региона России в период нэпа.....	73
Майборода О.Л. Політика радянської влади щодо протестантських об'єднань волинського села у 1960–1980-х рр.....	74
Перехрест О.Г. Відбудова та налагодження роботи культурно-просвітницьких закладів в українському селі в 1943–1945 рр.....	77
Сова А.О. Спортивне життя села Уличного на Дрогобиччині у 1920-х рр.....	83
Федоренко Т.Д. Роль і місце культурно-масових осередків у повсякденному житті українського селянства повоєнної доби.....	85
Чмільова С.В. Умови роботи сільських закладів культури клубного типу в 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. (за матеріалами Черкаської області).....	88

Селянство в умовах ринково-капіталістичної трансформації і суспільно-політичних потрясінь ХІХ – початку ХХ ст.

Боєчко В.Ф. Польська аграрна реформа (1919 – 1925 рр.) і європейський контекст.....	91
Верховцева І.Г. Проблеми селянського самоврядування в Російській імперії в матеріалах «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості» 1902 – 1905 рр.....	94
Гайдай О.М. Участь торгового дому «І. Г. Харитоненко з сином» у торгівлі цукром з Південною Персією.....	97
Герасименко О.В. Селянський рух в Лівобережній і Слобідській Україні в часи Першої світової війни.....	99
Голиш Г.М. Ленінсько-більшовицька концепція соціалістичної модернізації села.....	104
Жилєнкова І.М. Сільськогосподарський розвиток України в контексті формування світової агропродовольчої системи (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).....	107
Клименко Т.А. Сільськогосподарське виробництво на Черкащині в другій половині ХІХ ст.....	112
Малиновська Т.В. Діловодство сільських і окружних правлінь у колоніях іноземців на території Російської імперії.....	115
Маркова С.В. Власність на землю як фактор розвитку громадянського суспільства (на прикладі українського села початку ХХ ст.).....	117
Мойсієнко В.М. Проблема федералізму у вітчизняній ліберальній думці другої половини ХІХ – початку ХХ століття.....	121
Різник Ю.М. Поштово-телеграфні ощадні каси Правобережної України в умовах розвитку ринково-капіталістичних відносин (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).....	125
Сафонов Д.А. Проблема крестьянского социального опыта.....	127
Священко З.В. Аграрні ініціативи Групи Центру Державної Ради Російської імперії на початку ХХ ст.....	130

Селянська революція 1917 – 1921 рр.

Артеменко О.О. Українське селянство і національний православно-церковний рух у період революції 1917 – 1920 рр.....	132
Галатир В.В. Заходи місцевих органів державної влади із подолання розрухи в сільському господарстві на Правобережжі у квітні – грудні 1918 р.....	137
Ковальова Н.А. Ідея «аграрної революції» у соціал-демократичній думці початку ХХ ст.: дискусія на ІV з'їзді РСДРП.....	139
Корновенко С.В. Українська революція 1917 – 1921 рр: селянський фактор.....	142
Місько В.В. Соціокультурні трансформації в селі Галицької Соціалістичної Радянської Республіки.....	146
Пасічна Ю.Г., Федьков О.М. Головний земельний комітет Тимчасового уряду: спроба аграрного реформування 1917 р.....	150
Рышков В.М. Антибольшевистский лагерь Гражданской войны: два пути решения аграрного вопроса.....	154
Солдатенко В.Ф. Чинник «українського хліба» в Громадянській війні (1917 – 1920 рр.).....	156
Фареній І.А. Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В.П. Данилова.....	162

Селянська кооперація

Вісин В. В. Розвиток сільської споживчої кооперації у Волинському воєводстві (друга половина 30-х років ХХ століття).....	167
Онiпко Т.В. Сприяння вітчизняної споживчої кооперації армії: ретроспектива 1920-х років.....	169
Шкірчак К.П. Культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації Півдня України у першій третині ХХ ст.....	172

Особливості аграрного розвитку у радянський період

Абразумова О. М. Проблема інтеграції земельних громад українського селянства в систему громадсько-політичних організацій радянського суспільства.....	175
Андреев С.Н. Государственные цены на продукцию колхозов в 1930 – 1950-е гг.....	177
Боковня В.М. Економічні реформи в УРСР/СРСР у 1953 – 1964 рр.....	179
Земзюліна Н.І. Становлення системи захисту прав жінок у процесі їх залучення у суспільне виробництво в СРСР (1920 – ті рр.).....	182
Ильиных В.А. Хлебный рынок Украинской ССР в 1924/25 г.: конъюнктура и политика.....	185
Іржавська А.П. Демографічні наслідки нацистського фізичного терору проти східних слов'ян періоду Другої світової війни.....	187
Киданюк А.В. Матеріально-технічне забезпечення колгоспів Західної України упродовж 1944 – 1950 рр.....	191
Костюкова О.М. Діяльність товариства «Друзів автомобіля, трактора і хорошої дороги» (Укравтодор) в українському селі: 1920–1930-ті роки.....	194
Котик Ю.В. Становлення органів прямого оподаткування УСРР в період грошової реформи 1922 – 1924 рр.....	197
Кулікова Т.О., Морозов А.Г. Взаємовідносини між машинно-тракторними станціями та колгоспами в УРСР у середині 1950-х років.....	200
Лапердин В.Б. Социально-демографические последствия голода 1946 – 1947 гг. в западносибирской деревне.....	204
Литвиненко О.Є. Система агрономічного обслуговування сільського господарства УСРР в 1920-х роках.....	206
Лубко І.М. Відмова від трудовня як основної форми обліку та оплати праці в колгоспному селі (1953 – 1964 рр.).....	208
Марченко В.О. Комунально-побутова сфера життя у післявоєнній повсякденності селян Наддніпрянщини (1945 – початок 1950-х рр.).....	212
Мотрєвич В.П. Валовая продукция сельского хозяйства республик Союза ССР в годы Великой Отечественной войны.....	214
Нікілєв О.Ф. Результаты трансформаций у сфері машино-тракторного обслуговування колгоспного виробництва кінця 1950-х – початку 1960-х рр.....	218
Поліщук А.С. Житлово-побутові умови подільського села в середині 1960-х – 1980-х рр.....	220
Романець Н.Р. Розкуркулення за третьою категорією.....	222
Романченко В.Я. Неземледельческая деятельность крестьянства в советский период аграрной истории (краткий исторический очерк).....	225
Семененко М.Г. Вплив широкої хімізації сільського господарства в кінці 50-х – 60-х років ХХ ст. на здоров'я трудівниць села.....	228
Скворцова І.А. Втеча з села, міграційні процеси в сільських поселеннях Вінницької і Хмельницької областей у 60 – 80-ті рр. ХХ ст.....	230
Скрипник О.М. Соціально-економічні та політичні причини інтенсивної розбудови хімічної промисловості в СРСР наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр.....	233
Сокирська В.В. «Хлібна політика» радянської влади в Україні у 1920-х рр.....	235
Сушик І.В. Матеріально-технічна база МТС Волині у 50-ті роки ХХ століття.....	237
Шугай Л.Г. Соціальна інфраструктура першоцілинників у Казахстані (1954 – 1956 рр.).....	240

Рецензії

Гоцуляк В.В. В.М. Лазуренко. Українське фермерство: злет і падіння (1921 – 1929 рр.) / Валентин Миколайович Лазуренко. – Черкаси: ЧДТУ, 2013. – 474 с.....	244
Корновенко С.В. Н. Р. Романець. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939): монографія / Наталя Радомирівна Романець. – Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2014. – 456 с.....	245
Фареній І.А. П.С. Коріненко. Історія українського селянства: навчально-методичний посібник / Павло Степанович Коріненко. – Тернопіль, 2014.....	246
Корновенко С.В. І.А. Фареній. «Національний український трест»: споживча кооперація України в роки революції та громадянської війни (1917 – 1920).....	246
Наші автори	248

П.Г. Душейко

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ

Важливою складовою сучасної аграрної політики в Україні є цінова, закупівельна політика. За сучасних умов вона потребує певної кореляції. Щоб сільгоспвиробники почували себе впевненіше, не потрібно ухвалювати нових законів. Потрібніші ті, що були відпрацьовані у Верховній Раді упродовж 1995 – 1996 рр. Ідеться про те, що в усьому світі сільське господарство дотується. Не дотувати можна тільки в тропічних чи субтропічних країнах, де збирається по 2-3 врожаї. Решта держав стимулюють своє сільське господарство. Свого часу і в Україні було дотування, зокрема, селяни отримували дотації на гектар ріллі. Нехай ці суми були невеликими, бо Україна була бідною державою, але все одно це була відчутна підтримка, особливо для фермера. Для порівняння, якщо в нас селянин отримував по 100 – 200 гривень на гектар ріллі, то в Євросоюзі ця сума становить 500 євро на гектар. І коли нас питають, чому наша продукція не конкурує з європейською, я завжди кажу: «Якби вони працювали в наших умовах, то ми вигравали б на цілий порядок...». Була також і підтримка у вирощуванні окремих видів рослин. Свого часу це був, наприклад, цукровий буряк, інші види культур. Також були запроваджені пільгові ціни на пальне і мінеральні добрива для села.

Ще одна важлива складова, яку потрібно повернути, – це підтримка тваринництва. Не секрет, що в Україні худоба масово вирізається. Щоб цього не було, необхідно, аби підтримка була стабільною. Не щороку в ручному режимі Кабмін приймав якісь рішення, а щоб селяни знали: за продане м'ясо чи молоко вони отримають дотацію. Бо інакше тваринництва не буде. Всі оці загравання з телицями і нетелями селу не допоможуть. Хіба ми, роздавши на район 5-10 телиць, збільшимо виробництво молока? Та й куди ми його будемо реалізовувати? Повинна бути автоматична довгострокова підтримка, гроші мають іти через казначейство, без присутності чиновника.

Колись же працював нормальний механізм стимулювання – ПДВ спрямовувався на підтримку виробників молока. Чомусь зараз цього не стало. Точніше, нині цей податок іде на вибірковою підтримку – за принципом «тому дам, тому не дам». У результаті будують показові комплекси, які все одно не поліпшують суттєво ситуацію. А необхідно підтримувати виробників незалежно від того, хто це, яка це форма власності чи яка форма господарювання. Потрібно надавати підтримку на одиницю виробленої продукції.

Також, на жаль, за сучасних умов відсутня довгострокова програма по розвитку рослинництва.

Ми скільки вже років ведемо мову про ліцензування і квотування, але його досі немає. Тож, у нас або перевиробництво, або недовиробництво продукції. А якби було ліцензування і квотування, якби держава займалася маркетингом на зовнішньому ринку, як це відбувається в розвинутих країнах світу, щоб ми на так званий маркетинговий наступний рік знали, скільки зерна у нас куплять зарубіжні країни, скільки піде на внутрішні потреби. І відповідно доводили кожному сільгоспвиробникові, скільки йому потрібно виробити зерна і яку ціну на нього він гарантовано буде мати. Тоді сільгоспвиробники могли б і шанувати сівозмину, а не гадати, що посіяти. Все повинно плануватися, як це робиться в усьому світі, немає хаосу в економіці. Це анекдот, що ринок відрегулює все: суто ринкової економіки немає, є регульована ринкова економіка.

Інкколи навпаки шкодить надмірна зарегульованість з боку держави. Часто держава кидає клич – сійте те чи те, не даючи відповідного економічного підґрунтя. А повинно все робитися економічними важелями, як це відбувається у більшості країн світу. Те саме на овочевому ринку. Хоча в цьому році ми сподіваємося «залатати дірки» якраз завдяки овочівництву, але прогнозувати нічого не можна. Наприклад, минулий рік був провальний по ціні на овочі. Немає системності, немає плановості. Це велика наша біда, бо сільське господарство не може існувати на принципі «купи-продай», коли ти сьогодні купив, завтра продав, тобто працюєш на «коротку ногу». А в сільському господарстві потрібна хоча б середньострокова перспектива, я вже не кажу про довгострокову. Але цього ми не бачимо.

Та навіть без цього ми могли б жити, якби у нас було кредитування таке, як у всьому світі. Для сільського господарства у розвинутих країнах вартість кредитних ресурсів становить 2 – 4%, а на деякі види продукції взагалі даються безвідсоткові позики. У нас менше, ніж про 20% річних і мови немає. Тому банківська система – це наш найбільший біль. І я думаю, що наша країна стане однією з провідних за розвитком не тільки аграрного сектору, якщо в нашій банківській системі ставки будуть нижчими 10%. Тоді виробництво буде розвиватися. Раніше селу компенсували частину відсоткової ставки за кредитами, а потім цього не стало. Потужніші виробники ще якось виживають, а дрібні не можуть, вони згортають виробництво або переходять працювати у тінь – не показують зарплат, торгують підпільно. Але це теж не вихід.

Звісно, ми сподіваємося на зміни, бо, як кажуть, віра помирає останньою. Мені довелося пережити періоди, коли село мало добру підтримку, і періоди розвалу. Довелося пережити і підйоми, коли було прийнято певні програми, будувалися школи, лікарні, прокладалися газопроводи. Сподіваюся, це все повернеться, бо якщо ми хочемо мати державу, то потрібно підтримувати село і людей.

Історіографія аграрної історії: основні здобутки останніх десятиліть

О.П. Реснт, **В.М. Шевченко**

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗДОБУТКИ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ 1920-Х РР.)

У статті розглянуто здобутки радянської історіографії 1920-х років у вивченні селянського руху в Україні часів Першої світової війни. Проаналізовано перші праці російських та українських учених, які торкалися цього питання. Відзначено труднощі й успіхи перших дослідників проблеми.

Ключові слова: війна, селянство, історіографія, село, революція.

In article achievement of the Soviet historiography 1920s in studying of country movement in Ukraine of times of World War I is considered years. The first writings Russian and Ukrainian scientists concerning this issue have been analyzed. Difficulties and successes of the first researchers of a problem are noted.

Key words: war, revolution, historiography, village, peasantry.

Наближається столітній ювілей від початку Першої світової війни – однієї з найстрашніших і найкривавіших воєн в історії людства. Влучно названа істориком С. Кульчицьким «цивілізаційною кризою» [1, 21], вона вирішальним чином вплинула на основні тенденції світового поступу в ХХ ст. Не дивно, що і сама війна, і пов'язані з нею події продовжують і сьогодні залишатися серед найактуальніших проблем сучасної історичної науки. Проте в радянський період вони визначалися дещо однобічно. Основною причиною цього було те, що радянські вчені прагнули будь-що науково обґрунтувати об'єктивну невідворотність поділу світу на два антагоністичні табори – комуністичний і капіталістичний, що стався в ході Першої світової війни. При цьому, обґрунтовуючи історичну закономірність появи першої у світі Країни Рад, нерідко вони фактично ігнорували інші процеси та події, які з тих чи інших причин не вписувалися в їхню концепцію історичного розвитку. Як наслідок, у Радянському Союзі вивчалися, як правило, лише ті процеси, які були «детермінуючими факторами ходу воєнних бойових дій, а також революції 1917 р.» [2, 261]. Як складова революційних змін, що назрівали, розглядався у роки війни і рух багатомільйонного селянства, в тому числі й українського. Нижче нами зроблено спробу проаналізувати праці тих радянських авторів, як українських, так і російських, які у ході власних досліджень* першими так чи інакше торкнулись проблеми селянського руху в період від початку Першої світової війни і до повалення самодержавства.

Знайомство з відповідною науковою та спеціальною літературою засвідчує, що в перші роки радянської влади пріоритетним напрямом у розвитку історичної науки, в тому числі й аграрної, стало висвітлення передумов, перемоги та наслідків більшовицького повстання 25 жовтня 1917 р. Не дивно, що перші згадки про селянський рух часів війни знаходимо в багатопланових роботах, де він висвітлюється лише побіжно. Початок цьому було покладено брошурою А. Хрящової «Крестьянство в войне и революции», виданої Центральним статистичним управлінням у 1921 р. [3]. Проте згадки про рух селянства у 1914–1916 рр. мають тут дуже загальний характер без будь-якого конкретного фактажу. Більш суттєвою в цьому відношенні є відповідна інформація, наведена у монографії Б. Граве, в якій йдеться про класову боротьбу в роки війни [4]. І хоча основна увага дослідника прикута до буржуазії та пролетаріату, водночас помітне і прагнення автора відтворити й демократичний рух селянства. Принагідно відзначимо, що у монографії Б. Граве вперше наявна й реальна інформація про селянський рух безпосередньо в українських губерніях. Для цього були використані архівні матеріали з фондів Київського, Катеринославського та Харківського губернських жандармських управлінь [4, 208–218]. На жаль, залучені автором архівні джерела виявились позбавленими конкретного матеріалу по губерніям і повітам, а, отже, непридатними для їхнього статистичного аналізу. На це вчений прямо вказує у вступі, де зазначає, що саме відсутність фактологічних даних завадила тогочасним дослідникам глибоко вивчити селянський рух у роки війни. Через це, продовжує він, «ми змогли лише попутно зупинитись на ньому» [4, 8]. Таке щиросердечне зізнання зайвий раз підкреслило основні проблеми, які чатували на перших радянських істориків та економістів. Це і фактичний занепад архівної справи в роки світової та громадянської воєн [5, 353], і міжвідомчі протиріччя й амбіції окремих керівників [6, 44]. Зрештою, це і генеральна лінія партії та пріоритет революційного руху пролетаріату і вторинність демократичного руху багатомільйонного селянства. Та, попри всі негаразди, вивчення селянського руху в роки Першої світової війни тривало.

Новий поштовх воно отримало в період всенародного урочистого відзначення 10-літнього ювілею «Великого Жовтня». Історики не були осторонь цієї події. У 1927 р. з'явилася ґрунтовна монографія одного з найвідоміших тогочасних радянських дослідників А. Шестакова [7]. Присвячена

* У статті свідомо не приділено уваги роботам про століпінську аграрну реформу, обмежуючись 1914 роком. Стосовно ж останнього, за даними С. Дубровського, виступи селян у цей період не спостерігались. – Див.: Дубровский С. М. Крестьянское движение в годы столыпинщины // На аграрном фронте. – 1925. – №1. – С. 101.

вивченню стану сільського господарства та селянського руху в Російській імперії напередодні подій 1917 р., вона вигідно відрізнялася від робіт попередніх авторів своєю ґрунтовністю і глибиною висвітлення питань, які розглядалися. Її автор набагато ретельніше поставився до вивчення доступних йому неопублікованих джерел, в тому числі й у архівах Москви та Ленінграда [7, 4]. Це дозволило йому не тільки суттєво розширити фактологію селянського руху, але й спробувати проаналізувати його як на губерньському, так і на повітовому рівнях. Останнє є особливо помітним при характеристиці виступів українських селян. Так, розглядаючи район Лівобережжя та Слобожанщини (у монографії він означений як Лівобережна Україна), А. Шестаков виділяє там Полтавську губернію, в якій жандармами не зареєстровано протягом 1914–1916 рр. жодного селянського виступу [7, 119]. Хоча інші джерела постійно підтверджували їх наявність. Коментуючи таку ситуацію, вчений пише, що, очевидно відомості департаменту поліції «страждають помітною неповнотою, так як натяки на «непорозуміння» зустрічаються і в сучасній періодиці, й у земських виданнях» [7, 119]. Харківську губернію він відзначає як місце найактивніших виступів селян даного району. У Сумському повіті дослідник виділяє події у с. Сироватка [8, 3-23], де стався великий виступ селянства проти місцевих куркулів [7, 119-120]. Нарешті, Чернігівську губернію автор називає «відносно тихою», зафіксувавши там лише кілька серйозних селянських виступів [7, 120]. Оцінюючи рух селян Правобережної України, А. Шестаков наголошує на тому, що за масовістю та напругою він переважає інші українські райони, а за своєю спрямованістю є відверто антипоміщицьким. Адже у всіх трьох правобережних губерніях – Київській, Волинській та Подільській – основна боротьба велася навколо вирішення сервітутних проблем [7, 122-123]. Повсюди правобережні селяни наполегливо відстоювали своє право користуватися так званими корисними угіддями – лісом, водоймищами, луками, сінокосами тощо. Важливу роль відігравав також супротив виконанню землемірами межових робіт. Такі виступи мали надзвичайно впертий і напружений характер, часто супроводжувалися сутичками з поліцією, фільварковою адміністрацією, представниками місцевої влади тощо. В межах Південної, або Степової України автор також виявив ряд специфічних рис, характерних для виступів південноукраїнського селянства. Зокрема, він звернув увагу на те, що з початком Першої світової війни на Півдні України різко загострилися сутички місцевих селян з поміщиками та колоністами німецького походження перш за все на земельному ґрунті. Адже на початок війни німецькі колоністи зосередили у своїх руках величезні площі. У 1915 р. лише у Таврійській губернії існувало 329 німецьких колоній, яким належало близько 580 тис. дес. землі, 233 колонії у Катеринославській губернії мали близько 283 тис. дес., а у найбільш аграрній Херсонській губ. німецьким та австро-угорським поміщикам і колоністам загалом належало понад 987 тис. дес. Землі [9, 44]. Не дивно, що саме землеробська Херсонщина була виділена А. Шестаковим як місце найбільш активного протистояння українських селян і німецьких землевласників [7, 124]. Відзначив він і активний

супротив селян цього району підвищенню орендної плати за орендовану ними поміщицьку землю, а також випадки прямого захоплення поміщицької землі, активну участь у таких виступах жінок тощо [7, 125-126]. Аналіз наявних документів і окремих фактів селянського руху, в тому числі і в українських губерніях та повітах, дали А. Шестакову можливість зробити важливий теоретичний висновок про розвиток у роки війни другої соціальної війни на селі – рядового селянства проти сільської буржуазії – куркульства [7, 127]. Тому ми так детально зупинилися на характеристиках, даних А. Шестаковим селянському руху часів Першої світової війни в Україні, що по суті вони стали першим досвідом глибокого наукового аналізу останнього. Значною мірою цьому сприяло поступове налагодження архівної справи, розширення джерельної та історіографічної бази за рахунок публікації окремих архівних документів [10, 3-44], спогадів [11, 7-30; 12, 180-185] та інших важливих матеріалів [13]. Звичайно, А. Шестакову не вдалося уникнути тих об'єктивних і суб'єктивних обставин, які згадувалися вище й які у 20-х рр. помітно гальмували вивчення селянського руху часів війни. Та, незважаючи на це, зауважимо, що зазначена монографія А. Шестакова стала помітним явищем у радянській історіографії ХХ ст.

Не можна не відзначити й появу в рік десятиріччя Жовтневої революції суто українських праць, де йшлося про селянський рух у роки Першої світової війни. Як правило, вони публікувались на сторінках ювілейних збірників, що видавались істпартом**, організаціями КПУ(б) та комісіями, спеціально створеними для підготовки і проведення ювілейних заходів. У одному з таких збірників у 1927 р. з'явилася змістовна стаття Ем. Когана, присвячена аграрному рухові 1917 р. на Катеринославщині [14, 53-76]. За своєю структурою стаття мало чим відрізнялася від аналогічних російських публікацій. Головна увага автора зосередилася на подіях, які безпосередньо передували та сприяли революційним змінам у жовтні 1917 р. Проте йому вдалося належним чином висвітлити події перших двох років війни у селах Катеринославщини. Як і у монографії А. Шестакова, у статті Ем. Когана йдеться про виступи проти великого поміщицького, і, насамперед, німецького землеволодіння, як про основну форму селянського руху в межах Катеринославської губернії на початку війни. Знову читаємо про зростання орендних цін на землю, проти якого також досить напружено боролися селяни Катеринославщини. До певної міри оновленою є теза про те, що поряд із участю у виступах багатьох жінок подекуди згадується й про участь у них новобранців [14, 54-56]. Цікавими є дані й про поширення на селі антивоєнної, політичної агітації, в тому числі й агітації на національному ґрунті. Щодо останньої, то на відміну від інших авторів, які також торкалися подібних проблем, Ем. Коган дає розширену, конкретизовану її характеристику. Автор прямо вказує на важливу роль у такій агітації Катеринославської «Просвіти», основу якої склали

** Істпарт – комісія для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії Російської Комуністичної партії. Заснований у вересні 1920 р., в Україні – з квітня 1921 р. Підпорядковувався ЦК КПУ. У 1929 р. реорганізований в інститут історії партії і Жовтневої революції. Згодом – філія Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – Див.: Рад. Енциклопедія історії України – Т. 2. – К.: УРЕ, 1970. – С. 282.

члени УСДРП. «Просвіта» мала свої філіали у селах Мануйлівка, Петриківка Новомосковського повіту, у с. Діївка Катеринославського повіту та в інших [14, 59]. За своїм впливом на населення, підкреслює Ем. Коган, посилюючись на жандармські документи, існуючі в губернії просвітницькі товариства сприяли «духовному розвитку українського народу» [14, 58]. Проте, як і в інших авторів, у статті вкотре підкреслюється невдоволення станом джерел, зокрема жандармських документів. «Слід відзначити, – пише її автор, – що важко судити про дійсний стан речей за жандармськими повідомленнями, особливо перших років війни, вражаючи своєю сухістю та казенним благополуччям» [14, 55]. Тоді ж у іншому збірнику подібного гатунку з'явилася стаття одеських авторів Н. Межберга та С. Когана, присвячена економічному розвитку та робітничо-селянському рухові на Одещині [15, 47-123]. В ній також є інформація про селянський рух в роки Першої світової війни. Вона засвідчує, що останній відбувався тут у руслі тенденцій, характерних для всього південноукраїнського району. Авторів відзначають тут помітну активність селян у боротьбі проти великого поміщицького землеволодіння, зростання орендних цін на землю і дорожнечі, підкреслюють масове зростання невдоволених війною, поширення агітації на селі проти війни, царя та його оточення, проти підступності органів поліції тощо. Щоправда, вся ця інформація, взята із жандармських архівів, практично позбавлена конкретного фактичного матеріалу. Попри це, останні дві публікації можна відзначити як перші в Україні, в яких мова йшла про селянський рух саме у роки Першої світової війни.

Загалом же, оцінюючи радянську історіографію напрацьовану протягом 20-х рр. ХХ ст., відзначимо, що вивчення демократичного руху на селі мало відверто побічний характер, помітно поступаючись ключовим на той час науковим проблемам, якими були вивчення історії Жовтневої революції та радянської держави, а також історії робітничого класу і його передового загону – партії більшовиків. Не сприяв вивченню селянського руху в роки війни і незадовільний стан джерельної бази, недоступність більшості архівів. Проте саме у 1920-х рр. було закладено серйозні підмурки для подальшого якісного вивчення масового селянського руху, який мав місце у роки Першої світової війни.

1. Кульчицький С. В. *Комунізм в Україні: перше десятиліття (1918–1928)*. – К.: Основа, 1996.
2. Рєєнт О. П. *Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.)*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003.
3. Хрящєва А. *Крестьянство в войне и революции: Социально-экономические очерки А. Хрящевой*. – М.: 14-я типогр. М.С.Н.Х., 1921.
4. Граве Б. *К истории классовой борьбы в России в годы империалистической войны (июль 1914 – февраль 1917 г.): Пролетариат и буржуазия*. – М.; Л.: Госиздат, 1926. – 398 с.
5. *Нариси історії архівної справи в Україні / за голов. ред. Ірини Матяж та Катерини Климової*. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002.
6. Шевченко В. М. *Земельний ринок України (1861–1917 рр.): монографія*. – Ніжин: ТОВ «Видавництво Аспект – Поліграф», 2010.
7. Шестаков А. В. (Никодим). *Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрём 1917 года*. – Ленинград: Прометей, 1927.

8. *Детельніше про це див.: Волнения в Харьковской губернии в годы империалистической войны // Красный архив*. – 1936. – №3 (76).
9. *Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / С. И. Бобылева и др.* – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999.
10. *Политическое положение России накануне февральской революции в жандармском освещении // Красный архив*. – 1926. – №4 (17).
11. Гопнер С. *Большевицкие организации накануне и в первый период февральской революции в Екатеринославе / Летопись революции*. – 1927. – №2 (23).
12. Коцюбинский Ю. *Черниговская организация большевиков в годы войны // Летопись революции*. – 1927. – №2 (23).
13. Щербаков В. *Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. // Летопись революции*. – 1927. – №2 (23).
14. Коган Ем. *Из истории аграрного движения 1917 г. на Екатеринославщине // Борьба за Советы на Екатеринославщине: Сборник воспоминаний и статей*. – Днепропетровск: Издание Днепропетр. истпарта, 1927.
15. Межберг Н., Коган С. *Экономика Одещины и рабоче-крестьянское движение в 1914–1917 гг. (Предпосылки Октября в Одессе) // Октябрь на Одещине: Сборник статей и воспоминаний. К 10-летию Октября*. – Одесса: Тип. «Известия» им. Тов. Зиновьева, 1927.

С.В. Білоус

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПІСУ «КРАСНАЯ БЕССАРАБИЯ»

Проаналізовано публікації часопису «Красная Бессарабия», що був офіційним органом Товариства бессарабців протягом 1926-1938 рр. На його сторінках публікувалася значна кількість джерел та інших матеріалів, що проливають світло на історію МАРСР, що існувала у складі УРСР 1924-1940 рр.

Ключові слова: «Красная Бессарабия», МАРСР, історичне джерело, україно-молдовські взаємини, Товариство бессарабців.

This article analyzes the publication of the magazine «Red Bessarabia», which was the official organ of the Association for Bessarabians 1926-1938 gg. The pages published a significant number of sources and other materials that reflect the history of MASSR that existed in the USSR in 1924-1940 years.

Key words: «Red Bessarabia» MASSR, a historical source, the Ukrainian-Moldovan relations, Society bessarabian.

У жовтні 2014 р. виповнюється 90 років від часу створення на лівобережжі Дністра Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки, яка проіснувала у складі Радянської України до 1940 року. Це національно-адміністративне утворення мало активно впливати на вирішення «бессарабського питання», метою якого було повернення території між Дністром та Прутом до складу СРСР.

Досліджуючи історію Молдавської Автономної Республіки, зауважимо, що в архівах України та Молдови зберігається дуже мало історичних документів, що проливають світло на історію республіки, значна їх кількість втрачена в роки війни. За таких умов зростає значення періодики як важливої

групи історичних джерел. Аналізуючи зміст публікацій періодики, стає зрозумілим, що всі ці видання мали відверто пропагандистський характер. Однак на основі критичної оцінки з них можна запозичити значну кількість фактичної інформації про різні аспекти історії республіки.

Цікавим та маловідомим джерелом періодики з історії МАРСР є журнал «Красная Бессарабия», що видавався у Москві протягом 1926–1938 рр. Нині майже всі примірники журналу зберігаються у відділі періодики національної бібліотеки ім. В. Вернадського.

Досліджуючи вказану тему зауважимо, що окремі публікації з журналу використовували дослідники історії Молдавської Автономної Республіки та Бессарабії міжвоєнного періоду. Це стосується насамперед монографії Я.М. Копанського [1]. В ній вивчено діяльність Товариства бессарабців, офіційним органом якого була «Красная Бессарабия», а тому автор широко послуговується опублікованими на її сторінках матеріалами. Характеристику окремих публікацій часопису можна знайти у монографії А.В. Репіди [2]. Значну кількість різноманітних джерел з історії МАРСР, що опубліковані у виданні, використовували історики Придністровської Молдавської Республіки [3].

Автор публікації ставить за мету охарактеризувати публікації часопису, в яких розкрито соціально-економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток республіки.

Після окупації Бессарабії Румунією у 1918 р. та громадянської війни 500 тис. мешканців Бессарабії опинилися за її межами [4, 27]. Більшість із них оселилися на території лівобережжя Дністра, а також в Україні, Росії та інших радянських республіках. Десятки тисяч вихідців із Бессарабії емігрували до країн Центральної та Західної Європи, а також Америки.

Радянське керівництво, намагаючись повернути Бессарабію до складу СРСР, розпочало активну пропагандистську кампанію із залученням бессарабських емігрантів не тільки на території СРСР, але і фактично по всьому світу. З цією метою 4 травня 1924 р. на установчому з'їзді бессарабців, що проживали у Москві було створено Товариство бессарабців «Руки геть румунських загарбників від Бессарабії». Першим головою товариства було обрано О.В. Христева, одного із керівників боротьби за встановлення влади більшовиків в Бессарабії [1, 48]. Активісти Товариства бессарабців брали участь у створенні МАРСР. Створення Молдавської Автономної Республіки на лівобережжі Дністра у жовтні 1924 р. визначило головні напрями діяльності Товариства бессарабців, найважливішим завданням якого стало приєднання Бессарабії до Радянського Союзу.

Протягом 1924–1925 рр. на території СРСР виникло більше 150 відділень Товариства [5, 56]. Другий пленум Товариства, що відбувся у Москві у грудні 1925 р., ухвалив рішення заснувати друкований орган. Ним став часопис «Красная Бессарабия». Перший номер видання було надруковано накладом дві тисячі примірників у лютому 1926 р. Головним редактором журналу було призначено П.Н. Алісова [1, 71].

«Красная Бессарабия» друкувалася російською мовою, її примірники розповсюджувалися на

території СРСР, а також у відділеннях Товариства в Країнах Європи та Америки, були активні спроби нелегально завести її і на територію Бессарабії, що перебувала у складі Румунії.

Центральне місце у часописі посідало висвітлення «Бессарабського питання» в радянсько-румунських відносинах. Редакція використовувала різноманітні форми подачі матеріалів, від короткої інформації до проблемних та узагальнювальних статей. Наприклад, рубрика «Як вони керують Бессарабією», що з'явилася вже у першому номері часопису, містила повідомлення про розправи жандармів над селянами Сорокського повіту Бессарабії. Видання постійно публікувало статті про ситуацію в Румунії. Такі матеріали були, як правило, упередженими і містили лише критичні матеріали про соціально-економічне та політичне становище Румунської держави, відносини якої з СРСР до початку 1930-х рр. були дуже складними. Позитивно оцінювалася лише діяльність Комуністичної партії Румунії. Часопис публікував радянські дипломатичні документи, що відображали боротьбу за повернення Бессарабії до складу Радянського Союзу. Одним із важливих напрямів у діяльності видання стало наведення доказів того, що народ Бессарабії є невід'ємною частиною населення СРСР. Така інформація подавалася на прикладі боротьби пролетаріату та селянства Бессарабії проти румунських окупантів.

Важливе місце у публікаціях «Красной Бессарабии» належало статтям із історії створення Молдавської Автономної Республіки. Так, у № 4 за 1927 р. журнал опублікував документи ініціативної групи на чолі з Г. Котовським, в яких обґрунтовувалася необхідність створення республіки на лівобережжі Дністра [6, 55–56]. Протягом наступних років видання продовжувало публікацію таких джерел. У № 6 за 1928 р. було опубліковано доповідну записку М. Фрунзе, з якою він звернувся до ЦК РКП(б) напередодні створення республіки. В ній, зокрема, зазначалося: «Молдавська Республіка може відіграти таку ж роль, що і Карельська стосовно Фінляндії. Вона слугувала б об'єктом привернення уваги та симпатій бессарабського населення й дала б ще більший привід претендувати на возз'єднання з нею Задністров'я» [7, 12].

«Красная Бессарабия» на своїх сторінках публікувала матеріали з'їздів та конференцій, що відбувалися в Автономній Республіці. Зокрема, протягом 1930–1931 рр. кілька номерів часопису було присвячено публікації документів Першого всемолдавського з'їзду Рад, на якому було обрано керівні органи республіки [8]. У № 3 за 1933 р. журнал опублікував матеріали Першої всемолдавської партійної конференції [9]. В одному із номерів «Красной Бессарабии» за 1928 р. опубліковано текст її Конституції, що була прийнята 23 квітня 1925 р. на Першому з'їзді Рад МАРСР [10]. Цікавою для дослідника історії МАРСР є дискусія, що мала місце на сторінках часопису з приводу затвердження символіки республіки [11]. Остаточно герб та прапор Автономної Республіки було затверджено лише у 1938 р., до цього Автономна Республіка послуговувалася радянськими державними символами УРСР.

Часопис публікував матеріали, в яких йшлося про успіхи в економічному, політичному та культурному розвитку МАРСР. Лише за 1929–1933 рр. він видрукував понад сто таких публікацій, більшість з яких мали пропагандистський характер. На сторінках журналу публікувалися статті про розвиток промисловості та транспорту. Так, у виданні за 1930 р. №4 була опублікована досить велика за обсягом стаття Голови Раднаркому МАРСР С.І. Димитріу про головні підсумки розвитку Автономної Республіки за 1928–1929 господарський рік [12]. Наведені у ній статистичні матеріали можуть залучатися до дослідження соціально-економічного розвитку республіки. У №6 за 1933 р. Голова ЦВК Автономної Республіки Є.П. Воронович із більшовицькою прямою характеризував успіхи керівництва республіки у проведенні «суцільної колективізації сільського господарства та боротьбу із куркульством» [13, 65]. У цьому ж номері опубліковано статтю С.В. Бантке про будівництво консервних заводів у Тирасполі та Рибниці, допомогу у будівництві, надану промисловими підприємствами Одеси та Миколаєва. Редакція журналу публікувала також статті про досягнення окремих колгоспів, зокрема «Комсомольська іскра» с. Хрустова, «Маяк» та імені Г. Бужора м. Рибниці.

У березні 1930 р. у часописі було опубліковано статтю В.А. Луценка [14]. В ній наведено дані щодо зростання бюджету республіки та суми матеріальної допомоги УРСР. З неї дізнаємося про те, що бюджет республіки у 1928–1929 господарському році склав 8,3 млн крб., а матеріальна допомога УСРР Автономній Республіці у 1929–1930 р. становила 4 млн. крб.

Із публікації В.Ф. Андріяшева, що міститься у №5 за 1936 р. читач дізнається про будівництво Тираспольської ТЕС. Значну увагу автор приділив також будівництву електростанцій у Рибниці, Дубосарах, Григоріополі та Кам'янці [15]. У цьому ж номері опубліковано цікаві статистичні матеріали про роботу виноробних заводів у Тирасполі та Попенках. У публікації журналу за 1937 р. дослідник віднайде значну кількість статистичного матеріалу про роботу підприємств місцевої промисловості Автономної Республіки.

Протягом 1931 р. «Красная Бессарабия» опублікувала серію статей про комуни бессарабців с. Ободівки (нині Тростянецького району Вінницької області). Зокрема, у №3–4 детально проаналізовано господарську діяльність комуни за 1930 р. У №5–6 журналу міститься значна за обсягом публікація керівника комуни В.Ф. Левицького, який детально розповів про створення та діяльність комуни, а також про шефство над комуною кавалерійської дивізії ім. Г. Котовського [16]. У 1932 р. на основі публікацій журналу в Москві було видано книгу М.Я. Могилевського «Рационализация и управление сельхозкоммуной», у якій узагальнено досвід роботи Ободівської комуни.

Відзначимо, що у 1932–1933 рр. преса Бессарабії та Румунії багато писала про ситуацію на лівобережжі Дністра, про масову смертність від голодомору та виселення частини заможного молдавського селянства до Сибіру. З цього приводу «Красная Бессарабия» опублікувала серію статей, в яких

спростовано таку інформацію і наведено приклади кривавих репресій румунських властей у Бессарабії [17]. Такого роду публікації можуть слугувати прикладом того, як сталінське керівництво вводило в оману громадськість не лише в СРСР, але і за його межами.

На сторінках «Красной Бессарабии» публікували свої статті керівники Республіки Г.І. Старий, Є.П. Воронович, С.І. Дмитріу, П.Р. Кьору. Серед авторів статей про МАРСР зустрічаємо також керівників та активістів Товариства бессарабців, зокрема М.В. Балуха, Х.К. Богопольського, М.О. Демидова, О.П. Сополтян. У журналі публікували свої статті відомі у МАРСР політики, науковці та діячі культури, зокрема історик В.П. Волгін, архітектор О.В. Щусєв, географ Л.С. Берг, актриса та режисер С.Г. Бірман.

Особливу увагу часопис приділяв розвитку культури МАРСР. Успіхи в освіті, виникнення вищої школи, розвиток періодики та видавничої справи, проблеми літератури та мистецтва, становлення науки в Автономній Республіці постійно обговорювалися на сторінках журналу. Характеризуючи культурні перетворення в Автономній Республіці, «Красная Бессарабия» головну увагу приділяла боротьбі із неписьменністю. Так, у №3 за 1927 р. було опубліковано статистичні дані за наслідками перепису 1926 р. Із них дізнаємося, що кількість неписьмених у республіці склала 36,9%, що було значно гірше середнього показника по УСРР. У цей час в Автономній Республіці працювало 276 шкіл лікнепу у селах та 32 у містах. Заняття із неписьменними проводилися також у 119 хатах-читальнях та 75 клубах, бібліотеках та червоних кутках. У статті наведено цікаві свідчення про національний склад населення та мовну політику керівництва республіки. Так, за даними журналу, у кінці 1920-х рр. на території МАРСР молдовську мову використовував 71 заклад політичної пропаганди, українську – 46, російську – 22, російську та українську – 63, єврейську – 4, німецьку – 7, болгарську – 1 заклад [18].

Вагоме місце на сторінках видання відводилося історії виникнення вищих та середніх спеціальних навчальних закладів. Зокрема, із публікації І.Ф. Гаян [19], що міститься у №6 за 1934 р., дослідник може дізнатися про те, що у 1930 р. було створено перший ВНЗ МАРСР – Інститут народної освіти, у 1932 р. розпочав роботу Тираспольський сільськогосподарський інститут. У публікації наведено статистичні дані про кількість студентів-вихідців із Автономної Республіки, що навчалися у ВНЗ УСРР та інших союзних республік.

У часописі публікувалися наукові розвідки співробітників Україно-молдовської комісії при ВУАН. Такі публікації присвячувалися минулому україно-молдовських взаємин. Особливо цікавою є опублікована у №4 за 1935 р. наукова розвідка С.П. Шамрая про заселення українцями та молдованами території лівобережного Придністров'я [20].

На сторінках журналу публікувалася значна кількість матеріалів про допомогу республік СРСР Молдавській Автономній Республіці у розвитку культури та мистецтва. Коли у 1936 р. в МАРСР працювала велика група українських майстрів живопису на чолі з А.А. Шовкуненком, «Красная Бессарабия» розмістила цікаву публікацію про

допомогу митців України своїм колегам з Автономної Республіки [21]. У статті є також інформація про відкриття у 1931 р. в Тирасполі Українського музично-драматичного театру під керівництвом відомого українського актора та режисера А.П. Гайдабури.

У жовтні 1934 р. відзначалася 10 річниця утворення МАРСР. До ювілею «Красная Бессарабия» підготувала спеціальний випуск журналу за №9, який повністю був приурочений цій події. На його сторінках керівники Автономної Республіки та активісти Товариства бессарабців опублікували значну кількість матеріалів про досягнення республіки в галузі економіки та культури.

Часопис «Красная Бессарабия» може слугувати і своєрідним джерелом з історії політичних репресій кінця 1930-х рр. у МАРСР. Коли у травні 1937 р. було звільнено із посад, а пізніше арештовано та страчено Голову Президії ЦВК МАРСР Є.П. Вороновича, Голову РНК Республіки Г.І. Старого та інших керівників Автономної Республіки, у журналі було надруковано статтю В.А. Топольського [22]. В ній звучала така оцінка діяльності «ворогів народу»: «Незалежна банда буржуазно-націоналістичних агентів фашистських розвідок пробралася до керівництва МАРСР і намагалася відірвати Радянську Молдавію від Радянського Союзу і віддати її під владу румунських капіталістів». На початку 1960-х рр. керівники республіки, що зазнали репресій, були помертвено реабілітовані.

Важливе місце на сторінках часопису відводилося публікації мемуарів учасників боротьби за встановлення радянської влади у Бессарабії та Придністров'ї. Особливо цікавими є спогади А.В. Грізо, В.О. Іскімжі, В.В. Луньова опубліковані в «Красной Бессарабии» протягом 1928–1930 рр. [23]. До важливих публікацій, розміщених у журналі у перші роки його існування, належить стаття Б.І. Борисова «Славна річниця Татарбунарського повстання» [24], її можна розглядати як першу спробу наукового дослідження повстання у с.Татарбунари восени 1924 р. Багато сторінок журналу присвячено керівникам боротьби за встановлення влади рад у Придністров'ї: Г.І. Котовському, П.В. Ткаченко, М.Фрунзе та ін. [25].

З липня 1935 р. головним редактором видання став М.Д. Луценко, а у жовтні цього року побачив світ сотий номер «Красной Бессарабии». Журнал і надалі публікував матеріали з історії МАРСР, економічного та соціального розвитку республіки, однак дедалі більше ставав ідеологізованим, на його діяльність впливала тоталітарна система, що утвердилася в СРСР. В кінці 1930-х рр., в умовах нових геополітичних реалій, Товариство бессарабців поступово згорнуло свою діяльність. Організація, що так активно працювала, виявилася непотрібною за умов, коли у питанні приєднання Бессарабії сталінське керівництво вирішило діяти іншими засобами. Її розпуск у серпні 1939 р. відбувся майже непоміченим. Ще раніше, у грудні 1938 р., вийшов у світ останній номер «Красной Бессарабии».

Підсумовуючи викладений у публікації матеріал, зробимо певні висновки. За більше ніж дванадцять років свого існування «Красная Бессарабия» опублікувала значну кількість документальних джерел, статистичної інформації та матеріалів публіцистики,

що проливають світло на різні сторони життя Молдавської Автономної Республіки. Однак, досліджуючи такого роду джерела, потрібно враховувати їх пропагандистський та агітаційний характер, а тому наведена у публікаціях інформація вимагає критичного ставлення та порівняння з іншими групами джерел історії МАРСР.

1. Копанский Я.М. Общество бессарабцев в СССР и союзы бессарабских эмигрантов (1924-1940 гг.) - Кишинев, 1978. - 196 с.
2. Репида А.В. Образование Молдавской АССР. - Кишинев, 1974. - 183 с.
3. История Приднестровской Молдавской Республики: в 2 т. / Бабилунга Н.В. и др. - Тирасполь, 1996. - Т. 1. - 388 с.
4. Брысякин С.К., Сытник М.К. Торжество исторической справедливости: 1918 и 1940 годы в судьбах молдавского народа. - Кишинев, 1969. - 217 с.
5. Начало большого пути. Сборник документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР и создания Коммунистической партии Молдавии. - Кишинев, 1964. - 119 с.
6. Токарь В. История создания социалистической государственности молдавского народа // Красная Бессарабия. - 1927. - №4. - С.51-63.
7. Кодряну В. М. Фрунзе-основатель МАССР // Там само. - 1928. - №6. - С.5-13.
8. Первый Всемолдавский съезд Советов. Отчет по стенограмме. Ч.1 // Там само. - 1930. - №1. - С.3-18; Первый Всемолдавский съезд Советов. Ч.2 // Там само. - 1931. - №3. - С.24-32.
9. Первая Всемолдавская конференция партии большевиков // Там само. - 1933. - №3. - С.5-26.
10. Конституция МАССР // Там само. - 1928. - №2. - С.2-18.
11. Символы государственности МАССР // Там само. - 1930. - №6. - С.29-36.
12. Димитриу С.И. Итоги работы МАССР в 1928-1929 хозяйственном году // Там само. - 1930. - №4. - С.26-31.
13. Воронович Е.П. Большевицкие темпы коллективизации // Там само. - 1933. - №6. - С.60-71.
14. Луценко В.А. Бюджет Молдавской Автономной Республики // Там само. - 1930. - №2. - С.9-16.
15. Андрияшев В.Ф. Лампочку Ильича в каждый дом // Там само. - 1936. - №5. - С.31-36.
16. К.П.Корняк. Итоги хозяйственной деятельности колумны им.Г.Котовского с. Ободовки // Там само. - 1931. - №3-4. - С.50-58; Левицкий В.Ф. Исторический путь колумны им.Г. Котовского // Там само. - 1931. - №5-6. - С.42-49.
17. В.И.Иванов. Терор оккупантов в Бессарабии // Там само. - 1934. - №1. - С.12-21.
18. Демидов М.О. Победы на фронте культурной революции // Там само. - 1927. - №3. - С.33-42.
19. Гаян И.Ф. Кузница кадров для построения социализма // Там само. - 1934. - №6. - С.40-45.
20. Шамрай С.П. Заселение районов левобережного Приднестровья до р. Ягорлык // Там само. - 1935. - №4. - С.51-64.
21. Бессараб К.Е. Братская помощь народу МАССР // Там само. - 1936. - №10. - С.71-76.
22. Топольский В.А. Карающий меч трудового народа // Там само. - 1937. - №9. - С.11-16.
23. Грізо А.В. Борьба за власть советов в Тирасполе // Там само. - 1928. - №1. - С.61-66; Искимжи В.О. Бессарабское подполье // Там само. - 1930. - №7. - С.69-77; Лунев В.В. Идеи В.И. Ленина живут и побеждают // Там само. - 1930. - №8. - С.59-68.
24. Борисов Б.И. Славная годовщина Татарбунарского восстания // Там само. - 1929. - №9. - С.59-68.
25. Воспоминания о славном полководце // Там само. - 1927. - №3. - С.40-61; Сироткин В.А. Борец за власть советов т. П.Ткаченко // Там само. - 1929. - №12. - С.52-59.; Шишмарьев В. Боевой путь М.Фрунзе // Там само. - 1934. - №1. - С.21-35.

О.А. Бундак

ВСЕРОСІЙСЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ СОЮЗ У РОБОТІ ТЕОДОРА ШАНІНА «РЕВОЛЮЦІЯ ЯК МОМЕНТ ІСТИНИ»

У статті проаналізовано погляди одного з засновників західного селянствознавства, академіка Теодора Шаніна на природу Всеросійського Селянського Союзу в контексті революційних подій 1905 – 1922 років.

Ключові слова: Всеросійський Селянський Союз, селянська проблематика, революція, історіографія, селянські виступи, «бунтуючі села».

This paper examines the views of one of the founders of Western selyanstvoznastva, Teodor Shanin Academician of the nature of the All-Russian Peasant Union in the context of the events of 1905 – 1922 years.

Key words: All-Russian Peasant Union, peasant perspective, revolution, historians, peasant uprisings, «rebellious village».

Британський історик Теодор Шанін, на нашу думку, є одним із найвидатніших представників зарубіжної історичної науки з селянствознавчої проблематики. Нині він професор соціології Манчестерського університету, один із засновників міждисциплінарного академічного центру соціальних наук «Інтерцентри», один із організаторів, перший ректор і (з 2007 р.) президент Московської Вищої школи соціальних та економічних наук, дійсний член Російської академії сільськогосподарських наук.

Коло його наукових інтересів становить селянська проблематика, епістемологія, політична теорія, історична соціологія та теорія розвитку, тобто діапазон наукових інтересів є багатограним. Як підкреслюють енциклопедичні видання, «визначальною особливістю його методу є міждисциплінарність, тобто робота на «стиківі» різних наук» [1].

Академіка справедливо вважають одним із засновників західного селянствознавства, що значну частину своїх наукових досліджень написав на основі аналізу саме російського селянства: його звичаїв, традицій, менталітету та світосприйняття. Складена ним антологія «Крестьяне и крестьянские общества», яка мала ряд перевидань, нині є базовим підручником з цієї проблематики. І перша його монографія «Неудобный класс» (1972) присвячена саме російському селянству [2]. Науковці підкреслюють і особливу тематику його багатограних досліджень – історико-соціологічні проекти Т. Шаніна 1990-х рр., основною метою яких стала «реконструкція долі російського (радянського) селянства» [3].

На їх основі науковець з колегами створив нову дослідницьку традицію – рефлексивне селянствознавство. В 17 регіонах колишнього СРСР групи дослідників-соціологів протягом 8 місяців жили в селянських родинах, практично ставши їх невід'ємною частинкою, що дозволило забезпечити об'єктивність, неупередженість і достовірність зроблених висновків.

Відаючи належне усім віхам його наукової та практичної діяльності, ми в представлений науковій розвідці ставимо за мету окреслити бачення науковцем природи та сутності Всеросійського Селянського Союзу (далі – ВСС). Практично всі

дослідження, що тією чи іншою мірою стосуються селянствознавчої та революційної тематики початку ХХ століття, в історіографічному та методологічному ракурсах звертаються до теоретичних доробків Т. Шаніна.

Жодне фундаментальне наукове дослідження не може обійтися без того, щоб його автор не з'ясував досягнень попередників із обраної для вивчення теми або дотичних до неї питань. «Тим самим дослідник окреслює сферу відомого, визначаючи власні об'єкт і предмет наукового пошуку, пропонуючи оригінальну методологію, авторську концепцію, вводячи в науковий обіг раніше невідомі джерела тощо. У такий спосіб, з одного боку, зберігаються історіографічні традиції, а з іншого – модернізується сама наука» [4, 5]. Таким чином, своєрідним «рушієм» поступу історичної науки виступає історіографія. «Історіографія – «лакмусовий папірець» фахової сумлінності історика, його компетентності. Вона виявляє те, наскільки дослідник був адекватним не лише «духу епохи», а й об'єктивно відтворював історичні події» [4, 5]. Активне опрацювання наукового доробку Т. Шаніна в сфері дослідження історії селянства та революції в царській Росії на початку ХХ ст. збагачує не лише історичну, але й політологічну, соціологічну та культурологічну світові науки.

Для аналізу участі селян у революційних подіях 1905 – 1907 рр. науковець послуговується різноманітною термінологією, називаючи її «бунтом», «вольницею» і «пугачовщиною» [5, 140–142]. Дослідник акцентує увагу на тому, що першопочатково суто селянські акції відкритої непокори, боротьби та бунту царський уряд називав не інакше, як «аграрні безпорядки» [5, 147]. Сюди відносили і посягання на приватні та державні ліси з метою заготівлі дерева (порубки) і недозволений випас тварин на пасовищах (потрави). Ці форми боротьби існували завжди, проте на початку століття вони мали демонстративний, масовий характер, що дало можливість владі трактувати їх як бунт. Крайніми формами боротьби були розграбування маєтків, складів; підпали та вбивства поміщиків та їх охорони; незаконне захоплення та обробіток землі; селянські страйки; бойкот; колективні відмови від сплати податків, орендних платежів тощо.

З-поміж основних вимог селян – «назавжди «викурити» поміщиків і зробити так, щоб дворянські землі були залишені селянам для володіння та обробки» [5, 161]. Відповідно уряду було використання методу «батога і пряника». І, як підкреслює Т. Шанін, листопадовий з'їзд 1905 р. ВСС, засудив урядові репресії та зосередив основну увагу на вимогах негайної передачі всієї землі в руки селян, згадавши про загальнонаціональний селянський страйк як крайню форму боротьби за землю [5, 163].

Окрім земельного питання, надзвичайно гостро стояло питання «важкого становища селянства загалом». Адже ряд районів Росії були ремісничими, тому останнє питання для них було більш важливе, ніж земельне [5, 173]. З огляду на це ВСС і був організацією різноманітного селянства, яке акумулювало не лише ці всі вимоги, але і мало сміливість заявити про них повселюдно і повсемісно. Широка підтримка програми політичних,

економічних, соціальних та громадянських перетворень ВСС, які були оприлюднені на першому та другому з'їздах, отримали підтримку і розповсюдження. Це виявилось у свідомому вступі селян до цієї організації. Попри контрзаходи царського уряду щодо перешкоджання роботі ВСС (заборони, арешти керівного ядра, всілякі виверти), «свідомі» селяни, інакше кажучи грамотні, здатні налагодити своє господарство, політично свідомі і радикальні у своїх вимогах – селянський політичний «стан для себе», що знаходився в процесі формування», вступав до цієї організації [5, 172].

З-поміж засобів боротьби представники ВСС послуговувалися різними методами, виправдовуючи свої дії подальшими наслідками – переділом землі, обранням «своїх» в керівні структури, політичної влади в районі [5, 176]. У грудні 1905 р. влада заборонила проводити другий черговий губернський з'їзд ВСС. Селяни В'ятської губернії зі зброєю в руках вийшли боронити своє зібрання. Незважаючи на перемогу армії, репресії та арешти, ВСС продовжував активно діяти в губернії, започаткувавши партизанську війну [5, 174].

Проте поряд завжди існували і альтернативні, мирні засоби – в присудах ставили вимоги про звільнення політв'язнів (братів Мазуренків), «зробити постанову про негайне звільнення із тюрми наших уповноважених. Землеволодарів, що підписалися під цією заявою, ми оголосимо під бойкотом, присудами постановимо назавжди порвати з ними всілякі відносини» [5, 173].

Під час активізації своєї діяльності селяни застосовували як легальні, так і нелегальні засоби: бойкот чиновників і призначених ними старост, їх переобирання, створення Комітетів ВСС, які повинні взяти владу на місцях в свої руки, винесення присудів місцевими та волосними сходами [5, 206].

Позитивом у роботі Т. Шаніна є присутність контент-аналізу селянських петицій і наказів, де є вимога прямого прогресивного прибуткового податку, ліквідація приватної власності, передачі землі народу Думою [5, 220]. Науковець обґрунтовує думку про те, що частина селян мали високий рівень політичної свідомості, але в подальшому вони себе не мислили окремо від існуючої самодержавної системи. Селянство прекрасно розуміло, що виступити і вистояти проти системи самодержавства воно не зможе, і цього не потрібно робити. Адже основним було зменшити насилля і зміцнити політичну організованість. «Від місцевих поміщиків вони зуміли б позбавитися за допомогою сили, але держава була зовсім іншою справою» [5, 175].

У підсумку, «більш чи менш усвідомлено, більш чи менш стихійно, більшість свідомих селян намагалися виробити ефективну тактику боротьби за владу та за землю на місцях. ... Така селянська політична інтуїція ґрунтувалася на колективному досвіді і досягла своєї кульмінації в ... утворенні загальнонаціональних організацій російського селянства – ВСС» [5, 176].

Високий рівень політичної свідомості певної частини селянства був зумовлений і рівнем розвитку селянської моралі. На підтвердження такої думки Т.Шанін наводить рішення сходу селян с. Криворожжя, яке вони ухвалили ними після арешту братів

Мазуренків. «У ці важкі дні заточення в тюрму братів Мазуренків не дозволяємо пити горілку взагалі і не дозволяємо її продавати» [5, 172]. Підкреслюючи позитивний вплив ВСС на населення, автор ілюструє свою тезу прикладом боротьби селян із п'янством під час селянських виступів: «горілчані давки» селянські пікети або пломбували їх, або повністю спалювали, тим самим бажаючи унебезпечити інших від п'яних безпорядків та поліцейських провокацій [5, 172].

Важливим наслідком революційних подій 1905 – 1907 рр. дослідник вказав створення альтернативних центрів авторитетної влади і організацій політичних партій, профспілок, Ради робітничих депутатів, ВСС і селянських республік» [5, 293]. Він відзначає певні закономірності утворення та існування «селянських республік». На його переконання, це зумовлено селянським світоглядом та схожими умовами життєдіяльності селян у різних регіонах царської Росії, більш-менш однаковим їх завершенням: в кінцевому випадку під натиском царських військ вони припиняли своє існування. Розглядаючи «Марковську республіку», він розкрив діяльність ВСС у Сумському повіті Харківської губернії, де «в листопаді і першій половині грудня 1905 року вся влада в повіті і у м. Суми, фактично перебувала у руках комітетів Селянського Союзу» [5, 189].

Монографія Т. Шаніна має широку джерельну базу. Зокрема, діяльність ВСС він проаналізував за матеріалами двох з'їздів крізь призму селянського світогляду. Селяни бачили нове суспільство як країну, де вся земля належала селянам, поділена між селянами у такій кількості, яку могли обробити без використання найманої робочої сили. Продаж землі заборонявся, а приватна власність на землю скасована. Контроль – за виборними місцевої влади, що володіла широкими повноваженнями. Форма державного устрою – парламентська монархія, де існує рівність всіх перед законом, свобода слова і зібрань, основний принцип – співчуття [5, 204]. Всі чиновники – виборні посади, жінкам – право голосу, амністія, безплатна освіта [5, 220]. З-поміж ворогів, що заважали реалізації таких планів, відзначалися чиновники, які шкодили народу, поміщики, куркулі, місцеві чорносотенці; як селянський ідеал пропагувалася відміна смертної кари, передбачалася всезагальна політична амністія, визнання антиєврейських погромів «постидними та грішними» [5, 205].

Дослідник звернув увагу на те, що різні думки на з'їздах виникли щодо питань реалізації цих цілей, а не їх суті: передача землі, включаючи можливість її часткового викупу у приватних власників за рахунок державних засобів, меншість відкидала будь-яку оплату. Державу тримати на відстані витягнутої руки у питаннях майбутнього управління місцевими справами і землекористуванням [5, 206].

Як головні питання, що порушували на з'їздах селянські делегати, історик називає такі:

- 1) союз проти розкрадання маєтків, що було неефективним, і проти застосування сили як такої, але як крайній метод боротьби не відкидався;
- 2) якщо уряд не піде на поступки – наступний крок – загальний селянський страйк; було відкинуто збройне повстання;
- 3) ставлення до царя – його обманюють міністри, «не зачіпати його» [5, 208].

Т. Шанін робить висновок, що «кожний селянин на зібраннях знав різницю між істинними бажаннями та реаліями, з якими потрібно жити» [5, 208]. «Вони приймали рішення про політичний виступ, але не були готові прийняти тактику революційної боротьби» [5, 211]. Селяни розуміли обмеженість власної політичної організації: намагалися до мінімуму звести насилля, відкидали ідеї та гасла інших політичних сил. Арешти політичних лідерів ВСС призвели до того, що у Думу прийшли справжні представники з народу, які об'єдналися в Трудову фракцію і висунули вимоги, які не різнилися від вимог ВСС [5, 212].

Незламна віра більшості населення – «всезагальне зібрання Росії повинне привести до очевидного висновку про землю і свободу», «вперше візьмуть участь селяни», «більш реалістичніше оцінювали сили уряду і відносно відданість та стійкість армії» [5, 198].

Зауваживши на недовготривалість існування, незначній кількості документного підтвердження існування ВСС у багатьох місцях «значна частина його акцій ніколи не була зафіксована на папері. ... як через причину секретності, так і за неграмотності багатьох його прихильників» [5, 192]. Відзначає, що територіальна присутність представників на з'їздах дає можливість зробити висновок «лише відносно нечисленних представників західних губерній. Це також означало, що організація мала вплив в основному в районах, де переважала передільна община» [5, 195].

З'ясовав причини розгрому ВСС – «цікавий урок з політичної соціології селянства» [5, 197], серед них найважливіша – суворі репресії після листопаду 1905 р.; політична – «яка швидше за все полягає у взаємозалежності між керівниками ВСС і їх революційними союзниками, і з другого боку – в характері підтримки, яку їм надавали селяни» [5, 197–198].

Окрім того, науковець говорить про самостійність селян у створенні і діяльності ВСС, незважаючи на вплив існуючих політичних партій та організацій «... жодна партія не мала достатньо ресурсів, щоб впливати на селянство загалом» [5, 256].

Отже, Т. Шанін детально проаналізував діяльність Всеросійського Селянського Союзу в 1905 р. ВСС відіграв важливу роль у справі мобілізації селянства в роки революції 1905–1907 рр.

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/>

2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.today/u17qZ>

3. Фирсов Б. М. Слово о Теодоре Шанине (Выступление на церемонии вручения медали) / Б. М. Фирсов // Аналитика Полит.ру (12 декабря 2008 г.). (рус.) – 12.12.2008.

4. Корновенко С. В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): історіографічний процес 1919 – 2000-х рр. / С. В. Корновенко. – Черкаси: Ант, 2008. – 277 с.

5. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907. 1917–1922 гг.: Пер. с англ. / Теодор Шанин. – М.: Весь Мир, 1997. – 560 с.

К. В. Івангородський

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЕМЛЕРОБСТВА ДАВНІХ СЛОВ'ЯН У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізовано палеоетноботанічні підходи у сучасній українській історіографії етнічної історії східних слов'ян.

Ключові слова: українська історіографія, землеробство, палеоетноботанічні дослідження, східні слов'яни

In the Article paleoethnobotanical researches of ancient-slavs agriculture in modern Ukrainian historiography are analysed.

Key words: Ukrainian historiography, agriculture, paleoethnobotanical researches, East Slavs

Проблема етногенезу східних слов'ян додержавного періоду була та залишається однією з когорти «вічних» для історіографії. Застосування останньою протягом кількох десятиліть суто історико-археологічних, етнографічних, археологічних і тим паче політико-ідеологічних підходів до її вирішення не внесло помітних кореляцій. У цьому ракурсі цілком логічними постають спроби науковців звернутися до інтердисциплінарного варіанта дослідження минулого спільнот давніх східних слов'ян, зокрема, й до методологічного арсеналу природничих наук. Подібну інновацію в історико-археологічних реконструкціях становить і так звана палеоетноботанічна методика, спрямована на визначення ролі культурних рослин у межах господарської діяльності людей на дописемному етапі розвитку певної етнічної (культурної) спільноти. Відразу зауважимо, що подібні студії не є численними та поки не мають належної наукової зацікавленості їхніми результатами. Відтак, метою пропонованої розвідки є аналіз сучасної української історіографії щодо етнокультурної специфіки землеробства давніх слов'ян у контексті палеоетноботаніки.

Останній термін до наукового обігу запровадив у середині минулого століття датський дослідник Г. Гельбак з метою означення системи взаємозв'язків між рослиною та людською популяцією. Хоча подібні дослідження почалися століттям раніше, а першовідкривачем у цій царині вважають швейцарського природознавця О. Геєра, який у середині XIX ст. на основі викопних решток проводив реконструкцію органічного життя первісності та клімату. Як окрема наукова субдисципліна, палеоетноботаніка сформувалася безпосередньо в другій половині XX ст., і неабияке значення для цього мала тісна співпраця між ботаніками й ахеологами (звідси, до речі, й менш вживаний синонім цієї дисципліни – археоботаніка), що призвело й до зміщення основного акценту пошуків – від звичайного з'ясування процесу доместики тих чи інших культурних рослин до аналізу етноекоекологічних і господарських компонентів у життєдіяльності різних археологічних культур.

Особливості такої життєдіяльності етнічних спільнот у певному середовищі набули останнім часом вигляду окремого напрямку етнології, котрий іменують екологічним. Головним його завданням є

вивчення факторів життєзабезпечення спільнот у конкретних природних умовах із урахуванням усіх рівнів взаємозв'язків між суспільством і природою. В пострадянський час найпомітнішим фахівцем у цій царині став російський етнолог В. Козлов, який переконує: «Ставлячи в центр уваги, як і будь-яка екологія, дослідження взаємовідносин і взаємодії осіб чи їхніх спільнот та середовища, етнічна екологія враховує специфіку людини як соціально-біологічної істоти, провідну роль соціально-економічних факторів в її розвитку, важливість культури як основного небіологічного засобу адаптації до середовища замешкання» [1, 17].

Стосовно рівня прикладних етнеоекологічних студіювань минулого східних слов'ян додержавного періоду, передусім у межах сучасної української історіографії, виокремимо спеціальні праці авторства таких учених, як О. Веремейчик, В. Козюба, Д. Левченко, М. Любичев, О. Моця, В. Петрашенко, В. Приймак, А. Томашевський, Р. Шишкін та ін. [2]. Ними, зокрема, детально проаналізовано екологічні умови (грунти, рослинність, клімат), специфіка ландшафтів і рельєфів етнеоекологічних ніш, їхній вплив на заснування нових поселень східних слов'ян, зміна навколишнього середовища в результаті життєдіяльності останніх, навколоселищний потенціал ресурсних зон, на яких вони проживали. На сучасному етапі з'являється дедалі більше праць із усебічним аналізом екологічних і соціальних чинників життєдіяльності давніх етносоціальних спільнот. Завдяки залученню даних саме природничих наук розкрито причини розпаду та зникнення окремих археологічних культур. Наприклад, як це зробили А. Обломський, О. Петраускас і Р. Терпиловський відносно зарубинецької культури [3].

Одним із найперспективніших напрямів етнеоекологічних досліджень минушини (зокрема й східних слов'ян) є палеоетнотаніка, котра є предметом зацікавлень і вітчизняних науковців, насамперед співробітників Інституту археології НАН України, які від 1970-х рр. і дотепер прагнуть розширити традиційні методи обробки та осмислення східнослов'янських старожитностей. Завдяки цьому на сьогодні ними отримано доволі значний фактичний матеріал, на основі якого створено цілісну концепцію історичного розвитку культурної флори Східної Європи протягом тисячоліть [4]. Крім вищезгаданих, найбільш помітними палеоетнотанічними дослідженнями землеробства давніх слов'ян у сучасній українській історіографії варто визнати праці доктора біологічних наук Г. Пашкевич [5] та кандидата історичних наук С. Горбаненка [6], і передусім їхню монографію «Землеробство давніх слов'ян» [7], опубліковану 2010 р. Остання по суті виступила своєрідним підсумковим дослідженням багаторічної праці в галузі палеоботаніки сучасних українських науковців, відобразивши як джерельні, історіографічні, методологічні здобутки у цій царині, так і узагальнивши конкретні палеоетнотанічні напрацювання відносно слов'янських культур I тис. до н. е. – I тис. н. е.

Відрядно, що, згідно з спостереженнями вищеназваних учених, на сучасному етапі розвитку історичних досліджень результати палеоетнотаніки уже широко застосовуються в узагальнювальних роботах з різноманітних археологічних культур [7, 27],

а також у спеціалізованих статтях з господарства окремих слов'янських археологічних культур [8]. Хоча в деяких випадках палеоетнотанічний матеріал, проаналізований фахівцями, в окремих археологічних публікаціях застосовують не зовсім коректно, подекуди з привнесенням фактологічних помилок, що призводить до плутанини та дезорієнтації.

Таким чином, не можна не відзначити ту обставину, що на сучасному етапі розвитку знань з археології східних слов'ян дедалі актуальним стає ретельний аналіз навколишнього середовища, в якому їхні спільноти перебували на додержавному етапі. І якщо для більш ранніх етапів історії розвитку людства, з огляду на радикальні зміни клімату в минулому, ця теза вже давно є апріорною, то, як відзначають С. Горбаненко та О. Пашкевич, для періоду існування давніх слов'ян розуміння необхідності аналізу природних умов прийшло досить поступово та відносно нещодавно [7, 65]. Саме ця обставина, судячи з усього, й спонукала названих дослідників підтримати більш-менш узагальнювальну картину умов існування давніх східнослов'янських землеробів, що, безперечно, істотно просуває наукове усвідомлення етнокультурної специфіки їхніх спільнот.

Верифіковані часом методологічні підходи до вивчення потенційних ресурсних зон, знярядь землеробства, палеоетнотанічних спектрів та комплексів виступають сьогодні важливим підґрунтям для подальшого поглибленого дослідження питань палеоземлеробства на території сучасної України кінця I тис. до н. е. – I тис. н. е. загалом, а також для того, щоб встановити регіональні особливості розвитку землеробства на різних територіях. Аналізуючи цю та інші проблеми, залучивши джерельну базу для вивчення палеоетнотанічної складової землеробства давніх слов'ян, яка нині становить понад 100 пам'яток із різним ступенем вивченості матеріалу, згадані вище біолог і археолог дійшли висновку, що результати упорядкування відповідного матеріалу показали: ступінь дослідженості палеоетнотанічного матеріалу різних археологічних культур загалом відповідає ступеню вивченості самих культур східних слов'ян [7, 64].

Здебільшого палеоетнотанічний матеріал щодо останніх презентовано переважно відбитками зернівок та насіння рослин на керамічних виробках і в обмозці, а також обгорілими рештками у разі їхньої «консервації» під час пожежі на певній житловій археологічній пам'ятці. Спорадичні дослідження, як правило, демонструють кращу збереженість обгорілих решток рослин залежно від часу. Проведений науковцями спеціальний аналіз таких відбитків насіння і зернівок рослин на керамічних виробках та обмозці відобразився у доволі вагомій статистичній картині, презентованій у згаданій монографії у вигляді об'ємних таблиць та діаграм. Отримані під час досліджень палеоетнотанічні спектри для кожної вивченої пам'ятки дозволили С. Горбаненку та О. Пашкевичу установити й палеоетнотанічний комплекс для кожної археологічної культури давніх східних слов'ян [7, 169–202].

Подібні синтетичні дослідження матеріалів землеробства досить переконливо доводять істотні зміни його головних складових, що відбувалися разом із змінами археологічних культур. Початковим, якісно

новим етапом розвитку землеробства на території сучасної України, на думку дослідників, потрібно вважати появу на зламі тисячоліть наральників (поєншті-лукашівська та зубрицька культури) [7, 243]. Тоді як наступний етап уже пов'язаний з появою черняхівської та синхронних їй київської й вельбарської культур, а також культури карпатських курганів (III ст. н. е.). Завершальним же став етап, під час котрого завершилося становлення технічної основи землеробства доби Київської Русі. Основними ж формами останнього у східних слов'ян, як відомо, були «заплавна» система, підсічно-вогнева форма освоєння земельних ділянок, а також перелогова система землекористування. Практично ж могла змінюватися лише площа оброблюваних тим чи іншим способом полів [9, 312]. Поряд із соціальними змінами в той же час земельні ресурси на інших територіях були розподілені, а отже, повністю вичерпані, що й зумовило інтенсифікацію основних галузей сільського господарства.

Разом із тим не можна не зважати на те, що свідчення з приводу використання різних земельних угідь ґрунтуються переважно на опосередкованих даних, отриманих під час вивчення давніх землеробських знарядь, палеоетноботанічних комплексів археологічних культур, топографії давніх поселень і потенційних ресурсних зон. Втім, як переконують дослідники, еволюція знарядь для обробітки ґрунту, що зумовила розвиток знарядь для збирання врожаю, стала однією з головних причин змін, які сталися у сільському господарстві тієї доби, а зміни в палеоетноботанічному комплексі – їхнім наслідком [7, 261]. Водночас проведені дослідження показали, що весь комплекс знарядь землеробської праці пройшов розвиток від примітивних форм, притаманних попереднім культурам, до знарядь, які з технічного погляду склали основу сільського господарства східних слов'ян вже в давньоруську епоху.

Досить продуктивною, з погляду реконструкції специфіки етносоціальних процесів, що мали місце у східнослов'янському етнічному масиві додержавного періоду, є думка відносно взаємообумовленості розвитку землеробства слов'ян із соціальним «ускладненням» їхніх спільнот, що, як ми переконані, відображало по суті перетворення роздрібнених племен у більш стійкі етнічні об'єднання – народності. Адже, попри фрагментарність і недостатню інформативність наявних на сьогодні археологічних джерел, беззаперечним є той факт, що від середини I тис. у східнослов'янському конгломераті спільнот почалися вкрай важливі зміни передусім соціального ладу, наслідком чого став поділ і укрупнення земельних володінь, що вело до різкого скорочення придатного земельного фонду та зміцнення відповідного соціального прошарку, навколо якого й починається етносоціальна консолідація нового рівня. Втім, такий ракурс інтерпретації специфіки землеробства давніх слов'ян поки ще не набув спеціального аналізу в історичній літературі, що, безумовно, лише підсилює означену перспективу для майбутніх студіювань у цьому напрямі.

І. Козлов В.І. Методологические основы этнической экологии и вопросы их практического применения / В. И. Козлов // Методы этноэкологической экспертизы / В. В. Степанов, В. И. Козлов, Н. А. Дубова и др. ; науч. ред. В. В. Степанов. – М.:

ИЭА, 1999. – С. 14–29.

2. Веремейчик О.М. Сільські поселення IX – першої половини XIII ст. в межириччі нижньої течії Десни і Дніпра : Автореф. дис. ...канд. іст. наук. 07.00.04 / ІА НАН України / О. М. Веремейчик. – К., 1994. – 18 с. ; Левченко Д. І. Про вплив кліматичних змін на формування та поширення пенківської культури / Д. І. Левченко // Полтавський археологічний збірник. – 1993. – Ч. 1. – С. 30–37; Любічев М.В. Пенківська культура Дніпро-Донецького межириччя : Автореф. дис. ...канд. іст. наук. 07.00.04 / ІА НАН України / М. В. Любічев. – Х., 1994. – 18 с. ; Любічев М.В. Земледіє славян Дніпро-Донецького междуречья в третьей четверти I тыс. н. э. / М. В. Любічев // Вісник Харківського державного університету. – Х., 1997. – Вип. 29. – С. 37–45; Моця О.П. Просторові та еколого-господарчі аспекти досліджень давньоруського селища Автунічі // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини / О. П. Моця, А. П. Томашевський. – К., 1997. – № 1. – С. 28–42; Петрашенко В.А. Древнерусское село / В. А. Петрашенко. – К. : Академперіодика, 2005. – 264 с. ; Петрашенко В.А. Давньоруські поселення поблизу с. Бучак / В. А. Петрашенко, В. К. Козюба // Археологія. – 2005. – № 2. – С. 55–69; Приймак В.В. Територіальна структура межириччя середньої Десни і середньої Ворскли / В. В. Приймак. – Суми : Сумська філія археологічного центру Лівобережжя, 1994. – 76 с. ; Томашевський А.П. Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби / А. П. Томашевський // Археологічні студії. – 2003. – № 2. – С. 132–160; Томашевський А.П. Інформаційна основа дослідження історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби / А. П. Томашевський // Археологічні студії. – 2008. – № 3. – С. 169–179; Шишкін Р.Г. Господарство та екологія населення Середнього Подніпров'я кінця I – V ст. н. е. : Автореф. дис. ...канд. іст. наук. 07.00.04 / ІА НАН України / Р. Г. Шишкін. – К., 1996. – 24 с. ; Шишкін Р.Г. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) / Р. Г. Шишкін // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 129–139.
3. Обломский А.М. Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский, О. В. Петраускас. – К., 1991. – 48 с.
4. Див. зокр.: Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоэтноботаническим исследованиям / З. В. Янушевич. – Кишинев: Штиинца, 1976. – 214 с. ; Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. – II тыс. н. э. / Г. А. Пашкевич. – К., 1991. – Каталог I. – 48 с., Каталог II. – 47 с.
5. Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеоэтноботаническим материалам) : Дисс. ... д-ра биол. наук в форме науч. докл. 03.00.05 / Институт ботаники АН Украины / Г. А. Пашкевич. – К., 1992. – 46 с. ; Пашкевич Г.О. Палеоэтноботаничні дослідження матеріалів Пастирського городища / Г. О. Пашкевич // Археологія. – 1998. – № 3. – С. 40–51; Пашкевич Г.О. Археологія та палеоэтноботаніка / Г. О. Пашкевич // Археологія. – 2005. – № 2. – С. 80 – 88; Пашкевич Г.О. Палеоэтноботаничний спектр пізньороманського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) / Г. О. Пашкевич, С. А. Горбаненко // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – № 1. – С. 134–139; та ін.
6. Горбаненко С.А. Окружающая среда и славянские памятники второй половины I тыс. н.э. (по материалам Левобережья Днепра) / С. А. Горбаненко // Stratum plus. – 2003–2004. – № 5. – С. 400–425; Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. / С. А. Горбаненко. – К. : Академперіодика, 2007. – 198 с. ; Горбаненко С.А. Сільське господарство жителів Пастирського городища / С. А. Горбаненко, О. П. Журавльов, Г. О. Пашкевич. – К. : Академперіодика, 2008. – 188 с. ; Горбаненко С.А. Сельское

хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне / С. А. Горбаненко, В. В. Колода. – К.: ИА НАН Украины, 2010. – 216 с.; та ін.

7. Горбаненко С.А. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.) / С. А. Горбаненко, Г. О. Пашикевич. – К.: Академперіодика, 2010. – 316 с.

8. Див. зокр.: Абашина Н.С. Землеробство і тваринництво у населення Середнього Подніпров'я за матеріалами київської культури / Н. С. Абашина // Старожитності I тис. н. е. на території України. – К., 2003. – С. 8–13; Вакуленко Л.В. Землеробство як економічна основа господарства прикарпатського населення в III–IV ст. н.е. / Л. В. Вакуленко // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. – К., 2004. – С. 189–214.

9. Горбаненко С.А. Сільське господарство слов'ян другої половини I тис. н. е. (за матеріалами Лівобережжя Дніпра) / С. А. Горбаненко // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. – К., 2004. – С. 301–314.

В.А. Іващенко

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНЬСЬКОМУ СЕЛІ (1917 – 1921 РР.)

Проаналізовано історіографію податкової політики в українському селі у 1917–1921 рр. Висвітлено динаміку вивчення податкової політики в українському селі сучасними українськими науковцями. Сучасну історіографію податкової політики розділено за хронологією, виокремлено періоди. У кожному періоді згруповано науковий доробок за тематичним принципом.

Ключові слова: податкова політика, українське село, сучасна історіографія, українські історики.

In the presented article an author decides on historiography of tax policy in the Ukrainian village in 1917 – 1921. In it the dynamics of study of tax policy is reflected in the Ukrainian village by the modern Ukrainian research workers. An author divides modern historiography of tax policy after chronology, selecting separate periods. In every period, grouping of scientific works is carried out on thematic principle.

Key words: tax policy, Ukrainian village, modern historiography, Ukrainian historians.

Зі здобуттям Україною незалежності у 1991 р. розпочинається новітній період національного відродження, що характеризується усуненням політичної цензури, відкриттям доступу до історичних джерел із різних періодів історії України, насамперед Української революції 1917 – 1921 рр. Зникнення перешкод відкрило сучасним історикам широкі перспективи у вивченні податкової політики в українському селі, оскільки питання діяльності урядів Центральної Ради, Директорії, Гетьманату досі замовчувалося, що було зумовлено політичною системою СРСР та «шкідливістю» тем дослідження. З огляду на ці обставини актуальність вивчення сучасної історіографії податкової політики в українському селі 1917 – 1921 рр. є незаперечною.

Автор статті ставить за мету проаналізувати сучасну українську історіографію податкової політики в українському селі (1917 – 1921 рр.)

У сучасній історіографії податкова політика української революції представлена значно ширше, ніж у попередні періоди. Побіжно або безпосередньо вона вивчається на сторінках монографій, дисертацій, узагальнювальних та енциклопедичних видань, навчально-методичної та довідникової літератури.

Податкова політика національних урядів в українському селі у 1917 – 1921 рр. зрідка розглядається у контексті загальної історії України, дослідженнях з внутрішньої та економічної політики державних утворень зазначеного періоду, аграрних відносин та продовольчої політики. Передусім це праці В. Семенка [1], В. Сергійчука [2]. У своїх студіях вони висвітлювали загальні тенденції в історії України доби революції. Однак податкову політику національних урядів в українському селі у них практично не відображено. В окремих дослідженнях мова йде про урядову діяльність, наприклад, у роботі Р. Симоненка [3]. Окремі сюжети, що стосуються податкової політики національних урядів в українському селі, опосередковано представлено в дисертаціях О. Кудлай [4], І. Лебедєвої [5], Т. Харченко [6], В. Яблонського [7], С. Мякоти [8]. Крізь призму аналізу революційних подій 1917 – 1921 рр. в Україні податкову політику національних урядів в українському селі відображено у монографіях та публікаціях В. Солдатенка [9; 10], С. Кульницького [11], О. Копиленка [12; 13], В. Верстюка [14], О. Мироненка [15], О. Реєнта [16], Ф. Турченка [17], О. Атоян [18].

Наступну групу досліджень в історіографії податкової політики національних урядів в українському селі періоду революції 1917 – 1920 рр. становлять праці з аграрної історії. Характеризуючи дослідження, які стосуються нашої теми, доцільно розподілити їх на дві підгрупи: дослідження з аграрної політики українських урядів, від якої певною мірою залежала можливість селян сплачувати податки, та з історії безпосередньо українського селянства, його економічного й соціального становища та збройної боротьби.

Перша група робіт, на наш погляд, є чисельнішою. Зокрема, вона представлена працями П. Панченка [19], О. Мороза [20], І. Хмілья [21], В. Сажка [22], В. Лозового [23–25] та інших дослідників.

У 2007 р. вийшла у світ колективна монографія Н.Ковальової, С. Корновенка, Б. Малиновського, О.Михайлюка та А. Морозова [26]. Крім аграрного законодавства та нововведень в аграрній сфері, авторами проаналізовано фінансову діяльність на селі за часів Гетьмана П. Скоропадського та примусові збори хліба за часів Директорії УНР [26, 124–125, 140–142].

Друга підгрупа – це роботи, в яких розкрито ставлення селянства до республіканських урядів, Гетьманату. Так, В. Волковинським [27], П.Захарченком [28] проаналізовано аграрну політику та фінансові заходи української влади на селі. Тісно пов'язані з нашою тематикою і дослідження з продовольчої політики, оскільки в них часто йдеться про реквізиційну діяльність української влади й примусову здачу населенням продовольства. У цьому плані цікавою є праця В. Борисова, А.Чернобаєва [28]. Селянському повстанському руху, його причинам, перебігу і наслідкам присвячено дисертацію І. Куташева [30]. Опосередковано окремі елементи податкової політики національних урядів в українському селі проаналізовано у дисертації Б. Малиновського [31]. Аналізуючи внутрішню та аграрну політику австро-німецьких окупаційних військ, дослідник приділив увагу фінансовій діяльності та спільним каральним експедиціям з військами Центральної Ради, а згодом Гетьмана. О. Тимошук [32]

порушував питання про розподіл повноважень у сфері внутрішньої політики між державною адміністрацією УНР і Української Держави та командуванням військ Центральної Держави. Також він намагався визначити місце австро-німецьких військ у системі органів влади УНР, Української Держави, характеризуючи їх діяльність.

Останнім, однак, найменш популярним напрямом в історіографії нашої теми серед науковців, є дослідження з фінансової політики. Одними з перших праць щодо податкової політики періоду революції стали студії Н. Нечай [33]. У них чи не вперше було розглянуто діяльність української влади у царині податків. Згодом цей напрям досліджень був підтриманий іншими науковцями. У 2000 р. була захищена дисертація П. Гай-Нижника [34]. Автор, досліджуючи фінансову політику, значну увагу приділив і податкам як запоруці фінансової стабільності держави. Аналізуючи податкову політику, він чомусь обмежився лише законодавчою сферою, вивчаючи запровадження нових податків та акцизів, практично не торкаючись проблеми оподаткування земель. Недостатньо уваги податковій політиці в аграрному секторі економіки П. Гай-Нижник приділив у своїй монографії [35]. Зазначимо, що П. Гай-Нижник, досліджуючи податкову політику за часів Центральної Ради, Гетьманату та УРСР, обходить увагою податкову політику Директорії УНР. Окремі аспекти податкової політики Центральної Ради представлено в його статті та докторській дисертації [36; 37]. Однак і у цих дослідженнях податковій політиці в аграрному секторі економіки України приділено мало уваги.

У 2000 – 2009 рр. серед українських науковців спостерігається дещо активніше дослідження податкової політики українських урядів загалом та податкового законодавства зокрема. В Ірпіні у 2004 р. виходить колективна праця «Історія оподаткування» [38], в якій розглянуто еволюцію податкової системи у різні періоди історії України. Особливо цікавим для нас є дослідження В. Жвалюка [39]. Хоча його робота стосується податкових органів Російської імперії, однак вона є дуже цінною, оскільки податкова система, яка працювала у період 1917 – 1920 рр., лишалася незмінною з імперських часів.

Суттєвий внесок у наукову розробку теми, що нами досліджується, здійснили вчені-юристи – Ю.Тлушак [40; 41] та В. Юрченко [42]. У своїх публікаціях і дисертаціях вони вивчили законодавче регулювання податкової політики у період Української революції.

Отже, аналіз історіографії періоду 1991–2010 рр. свідчить про недостатнє висвітлення в історичній науці питань, пов'язаних зі здійсненням урядами Центральної Ради, Гетьманату, Директорії податкової політики в українському селі. Загалом роботи сучасних українських дослідників містять багатий фактологічний матеріал з історії революції й інших суміжних проблем. Однак серед них відсутнє комплексне дослідження податкової політики в українському селі у 1917 – 1920 рр., яке б вивчало фінансові заходи, їх еволюцію, сприйняття селянством податкової політики національних урядів та їх союзників.

- українізму в 1917–1920 рр. / В. І. Сергійчик. – К., 1999.
3. Симоненко Р. Г. Нариси історії виконавчої влади в Україні 1917–1918 р. / Гол. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2000.
4. Кудлай О.Б. Центральна Рада – Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень – жовтень 1917 р.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Кудлай Олександра Борисівна. – К., 1997.
5. Левицький К. Великий Зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів) / К. Левицький. – Львів., 1931.
6. Харченко Т. О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень – грудень 1918 р.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Харченко Тетяна Олексіївна. – Полтава, 2000.
7. Яблонський В. М. Директорія УНР. Формування засад Української Державності в 1918–1920 рр. : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Яблонський Василь Миколайович. – К., 1998.
8. М'якота С.В. Економічна політика уряду Української Держави (травень – грудень 1918 р.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / М'якота Світлана Євгенівна. – Х., 2002.
9. Солдатенко В. Українська революція (концепція та історіографія (1918–1920 рр.)) / В. Солдатенко. – К.: Просвіта, 1999.
10. Солдатенко В. Ф. Українська революція : історичний нарис / В. Солдатенко. – К., 1999.
11. Кульчицький С. В. Нотатки про українські революції / С. В. Кульчицький. – К., 2001.
12. Копиленко О. Л. Держава і право України 1917–1920 рр. / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К.: Либідь, 1997. – 208 с.
13. Копиленко О. Л. „Сто днів” Центральної Ради / О. Л. Копиленко. – К., 1992.
14. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада : навч. посіб. / В. Ф. Верстюк. – К., 1997.
15. Мироненко О.М. Світло української держави: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради / О. М. Мироненко. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Акад. правових наук України. – К., 1995.
16. Реєнт О. П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні і економічні зміни 1917–1920 рр. / О.П. Реєнт. – К., 1996.
17. Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.). Історичні нариси / Ф. Г. Турченко. – К., 2003.
18. Атоян О. Н. В конфликте с государством: крестьянское правосознание на Украине 1917–1919 гг. / О. Н. Атоян. – Луганськ., 2003.
19. Панченко П. П. Сторінки історії України (Українське село) / П. П. Панченко. – К., 1995.
20. Мороз О. Українське селянство першої половини XX ст. Трагедія і героїзм / О. Мороз, С. Злупко. – Львів., 1997.
21. Хміль І. В. Аграрна революція в Україні березень 1917 – квітень 1918 рр. / І. В. Хміль. – К., 2000.
22. Сажко В. В. Аграрне питання в Україні на початку XX ст. : історико-політичний аспект / В. В. Сажко. – Полтава., 2006.
23. Лозовий В. С. Аграрна політика директорії УНР і її реалізація на Поділлі (1919 р.) : навч.-метод. посіб. / В. С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський., 2004.
24. Лозовий В. С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії УНР (Кам'янецька доба) / В. С. Лозовий. – К. – Кам'янець-Подільський., 2005.
25. Лозовий В.С. Кам'янецька доба Директорії УНР (червень – листопад 1919 р.) : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Лозовий Віталій Станіславович. – К., 1998.
26. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) / Н. А. Корновенко., С. В. Корновенко, Б. В. Малиновський, О. В. Михайлюк, А. Г. Морозов. – Черкаси., 2007.
27. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність

1. Семенко В. І. Історія Східної України: Поновлення кайданів (1917–1922 рр.) / В. І. Семенко. – Х., 1995.
2. Сергійчик В. І. Українська соборність: відродження

- / В. Волковинський. – К., 1994.
28. Захарченко П. У поході за волю / П. Захарченко, Н. Земзюліна, О. Нестеров. – К., 2000.
29. Борисов В. И. Хлеб, война, революция: Продовольственная политика на Юге России в период Первой мировой войны и революции (1914–1918) / В. И. Борисов, А. А. Чернобаев. – Луганськ : Без вид., 1997.
30. Куташиев І. В. Селянський рух в Україні (березень 1917 – квітень 1918 р.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Куташиев Ігор Вікторович. – К., 2002.
31. Малиновський Б. В. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні 1918 р. : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.02 / Малиновський Борис Володимирович. – Д., 2001.
32. Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) / О. В. Тимошук. – Х., 2000.
33. Нечай Н. В. Нариси з історії оподаткування / Н. В. Нечай. – К., 2002.
34. Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Гай-Нижник Павло Павлович. – К., 2000.
35. Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української держави, УССР (1917–1930 рр.) / П. Гай-Нижник. – К., 2006.
36. Гай-Нижник П. Теоретичні засади фінансової системи Української Держави у 1917–1919 рр. / П. Гай-Нижник // УІЖ. – 1998. – № 4. – С.3–17.
37. Гай-Нижник П. Фінансова політика Центральної Ради та урядів Української Народної Республіки (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : дис. ... доктора іст. наук : 07.00.01 / Гай-Нижник Павло Павлович. – К., 2008.
38. Ярошенко П. О. Історія оподаткування: навчальний посібник / П. О. Ярошенко, П. В. Мельник. – Ірпінь., 2004.
39. Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності / За наук. ред. проф. О. Н. Ярмиша. – К., 2001.
40. Тлуцак Ю. М. Податкові органи України на початку 1918 р. як наступних акцизних управлінь Російської імперії / Ю. М. Тлуцак // Матеріали II звітної науково-практичної конференції професорсько-викладацького та курсантського складу Кримського факультету університету внутрішніх справ. – Сімферополь., 2000. – С. 26–33.
41. Тлуцак Ю. М. Формування правової традиції у сфері оподаткування та її втілення у розбудові національної державності : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Юрій Мар'янович Тлуцак. – Сімферополь, 2004.
42. Юрченко В. М. Правове регулювання оподаткування в Україні (1917–1929 рр.) : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01. / Юрченко Володимир Миколайович. – Харків, 2004.

О.Ю. Красікова

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ВЧЕНОГО-ПРИРОДОЗНАВЦЯ ВОЛОДИМИРА КРОКОСА (1889 – 1936) (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД)

Розглянуто літературні джерела, що висвітлюють життєвий шлях професора В.І. Крокоса. Для досягнення мети методами історичного та хронологічного аналізу здійснено дослідження періодичних видань: часописів, наукових праць, окремих статей та енциклопедій. Всі ці роботи мають значну історіографічну цінність щодо розкриття визначеної теми.

Ключові слова: історіографія, історичні дослідження, літературні джерела, біографія, професор В.І. Крокос, наукова спадщина.

There is an analysis of works of scientists dedicated to

the study of the life course professor V.I. Krokos. To achieve this goal, we have used the historical and chronological analysis and carried out research periodicals: magazines, research papers, some papers and encyclopedias. All these works have great value to the historiography of the topic of study.

Key words: historiography, historical research, literature sources, biography, professor V.I. Krokos, scientific inheritance.

26 червня 2014 р. минає 125 років від дня народження професора, доктора геологічних наук, відомого фахівця з лесово-грунтової серії України – Володимира Івановича Крокоса. Разом із вітчизняними ученими Володимир Крокос видалося жити та працювати за трагічних часів нещадної страти української інтелігенції та змін, що перешкоджали вільному розквіту вітчизняної наукової думки. У 30–40-х рр. XX ст. за стінами НКВС унаслідок безпідставних обвинувачень зникли кращі учені і професори: М.Г. Світальський, М.І. Безбородько, Р.Р. Виржиківський, Б.Л. Лічков, Ф.М. Полонський, К.А. Жуковский та інші. Не минула лиха доля репресій і В.І. Крокоса. Восени 1936 р. ученого викликали на допит у відповідні органи, після чого, знервований, він терміново поїхав в експедицію до м. Одеси. Однак від'їзд не врятував ученого. 28 листопада 1936 р. його дружина Єлизавета Олексіївна одержала телеграму про те, що її чоловік раптово помер. В.І. Крокосу було всього 47 років, він був сповнений сил і залишив багато розпочатих праць, яким так і не судилося втілитися в життя. Всі обставини щодо цієї події (у квартирі де зупинився учений було знайдено отруту), приховувались, навіть фахові видання не висловили співчуття [1, 89–95].

Найвну історіографію з теми дослідження умовно можна поділити на такі групи: 1) нечисленні праці, що вийшли за часів життя ученого: рецензії на наукові твори і короткі повідомлення про дослідницьку діяльність; 2) роботи, що з'явилися після загибелі професора: некрологи, біографічні статті тощо; 3) праці істориків науки, присвячені відтворенню біографії вітчизняних учених, до цієї групи ми відносимо біографічні розвідки, перша з яких датована 1975 р.

Деякі фрагменти щодо активної творчої праці Володимира Івановича ми зустріли у публікаціях С.О. Воробйова, присвяченій історії становлення Одеського сільськогосподарського інституту (ОСГІ), в якому протягом 1922 – 1926 рр. працював учений. Автор статті розповів про наукову роботу професорсько-викладацького складу ОСГІ, зокрема завідувача кабінетом мінералогії і геології В.І. Крокоса [2, 209–211].

Творча спадщина Володимира Крокоса налічує майже сто наукових праць. Це роботи в галузі ґрунтознавства, четвертинних відкладів, геології, геоморфології, палеонтології та природознавства. Професором підготовлено і видано перший підручник українською мовою «Курс палеозоології», на який академік М.Г. Світальський дав позитивну рецензію [3, 4].

Найвищим ступенем наукового доробку професора була монографія «Матеріали для характеристики четвертинних відкладів восточної та південної України», над якою В.І. Крокос працював протягом довгих п'ятнадцяти років і нарешті захистив як докторську дисертацію [5]. Четвертинні дослідження на той час входили в плани держави з

інтенсивного розвитку сільського господарства, оскільки ці поклади є материнськими породами ґрунтоутворення і вкривають майже всю територію країни.

Позитивні відгуки на цю ґрунтовну працю написали академіки П.А. Тутковський і В.В. Різниченко. Обидва рецензенти відзначили цінний внесок автора у бібліографію четвертинних покладів України, багатий, самостійно здобутий фактичний матеріал та оригінальні висновки. Проте В.В. Різниченко висловив свої критичні зауваження щодо вищезгаданої праці, в роботі рецензент знайшов суперечності і неповне використання наявної літератури, а саме: поза увагою В.І. Крокоса залишилися деякі праці П.Я. Армашевського, А.В. Гурова, І.Ф. Сінцова, Є.В. Оппокова, Б.Б. Полиннова та інших авторів [6, 7].

Короткі біографічні повідомлення на спогади про В.І. Крокоса опублікували у вигляді некрологів відомий дослідник ґрунтів професор Г.Г. Махів і геолог А.К. Алексєєв [8, 9]. Академік І.Г. Підопличко в своїй статті на вшанування пам'яті В. Крокоса окрім вже відомих сторінок біографії представив ґрунтовний аналіз наукових здобутків ученого. Автор відмітив, що в своїх останніх наукових працях В.І. Крокос відмовився від використання альпійської термінології щодо стратиграфії четвертинних відкладів України і запропонував власну термінологію, яка базувалась на місцевих назвах ярусів: сільський, тилигульський, орельський, дніпровський, удейський та бурський. Поховані ґрунти учений визначав як інтервали: сільсько-тилигульський, тилигульсько-орельський і так далі. Володимир Крокос використовував різні горизонти лесу для визначення віку річкових терас. Проте, І. Підопличко зауважив, що з часом наукові погляди В.І. Крокоса перейшли на користь визнання одного довготривалого зледеніння протягом четвертинного періоду, а ні чотирьох, як учений вважав раніше. Свою статтю І. Підопличко доповнив переліком наукових праць ученого, що, на відміну від інших авторів, було зроблено уперше. Однак, незважаючи на наявність цих матеріалів, бібліографічного покажчика наукової спадщини професора В.І. Крокоса так і не було видано [10].

До 75-річчя від дня народження професора вийшла ювілейна стаття геолога Г.І. Молявка, учня В.І. Крокоса, в якій автор цікаво описав становлення Володимира Івановича як науковця: роки життя за часів студентства в Одесі, захист докторської дисертації, період науково-освітньої діяльності в м. Києві [11]. Г.І. Молявка був одним із перших вітчизняних дослідників, який досяг значних успіхів у комплексному дослідженні біографій учених-геологів. Однією з перших фундаментальних праць у цьому напрямі була спільна робота Г.І. Молявка і В.П. Франчука, підготовлена в Інституті геологічних наук. В ній авторами представлено біографії 81 ученого-геолога, що вивчали будову території України, з-поміж них поважне місце належить Володимиру Крокосу. На виконання цієї теми держава виділила 40 тис. карбованців, що на той час становило велику суму грошей і було підтвердженням зацікавленості подібними дослідженнями з боку органів влади. Як зазначено у звіті, до 1975 р. подібної роботи в цьому напрямі офіційно не проводилося [12].

Київський університет ім. Тараса Шевченка видав книгу «Історія Київського університету 1834–1959 рр.», в якій зібрано результати досліджень

багатьох авторів щодо біографій відомих особистостей, колишніх випускників та викладачів університету, що своєю науковою та творчою діяльністю сприяли розвитку вітчизняної науки. В розділі, присвяченому історії відкриття геолого-географічного факультету, автори надали портретну характеристику відомому українському геологу проф. В.І. Крокосу – одному із фундаторів факультету, його першому декану. В цій книзі значну увагу приділено характеристиці науково-освітньої роботи В.І. Крокоса у закладах, а також дослідженням, що проводилися професором у виробничих геологічних організаціях Укргеолкому [13, 471–490].

Окремі моменти співпраці професора Крокоса з такими талановитими вченими, як академік П.А. Тутковський, В.І. Луцький, В.М. Чирвинський, розглянув відомий дослідник історії науки професор Валентин Іванович Онопрієнко в публікаціях, присвячених життєпису цих видатних діячів науки [14, 15, 16].

Російський історик І.В. Іванов, описуючи становлення та розвиток ґрунтознавчої науки протягом 1870–1947 рр., подає коротке повідомлення про В.І. Крокоса, послідовника наукової школи О.Г. Набоких, який продовжував дослідження лесів вже після смерті учителя. В цій праці досить обмежені відомості щодо В.І. Крокоса, зокрема, відсутній аналіз його наукових напрацювань [17].

Серед сучасних дослідників історії аграрної науки, зокрема біобібліографії видатних українських ґрунтознавців, назовемо професора В.А. Вергунова. На пошану та увагу заслуговує заснована професором у 2001 р. історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». В своїх численних публікаціях щодо вивчення вітчизняного агроґрунтознавства вчений з повагою згадує учня і послідовника О.І. Набоких – В.І. Крокоса як видатного ґрунтознавця-четвертинника, автора фундаментальних положень про синхронність лесогенезу з епохами зледеніння, а пізньокайнозойського ґрунтоутворення – з міжльодовиков'ями. У збірнику документів і матеріалів «Агрономічне ґрунтознавство в Україні (1918–1930 рр.)», підготовленому на широкому ґрунті архівних джерел В.А. Вергуновим та О.А. Пашківською, висвітлено діяльність проф. В.І. Крокоса в Секції ґрунтознавства Сільськогосподарського наукового комітету у 20–30 роках минулого століття в справі дослідження ґрунтів України [18].

Значущість наукових праць проф. В.І. Крокоса відзначено і у сучасній навчальній літературі з ґрунтознавства. Так, С.П. Позняк та інші автори в книзі «Картографування ґрунтового покриву» характеризують дослідження четвертинної серії правобережжя р. Сули біля с. В'язовок, що проводили В.В. Докучаєв та В.І. Крокос. У навчальному посібнику «ґрунтознавство з основами геодезії» проаналізовано обстеження ґрунтів лісостепової зони, що проводили у 1926 – 1928 рр. В.І. Крокос, Д.К. Біленко та Н.В. Вернадер. В підручнику «ґрунтознавство» за редакцією Д.Г. Тихоненко оцінено внесок В.І. Крокоса у видатну працю Г. Махова «ґрунти України», для якої учений підготував геологічний нарис (розділ І) з додаванням малюнків провідних копалин різних геологічних епох [19, 20, 21].

Питанням відтворення біографій репресованих вчених-геологів присвячено роботи наукового

співробітника Інституту геологічних наук України Д.С. Макаренка. До підготування праці автором залучено цілу низку достовірних матеріалів, зокрема особових справ архіву СБУ, а також особисті спогади членів родин репресованих, співробітників та друзів. З родини Крокосів надала допомогу дружина брата Т.В. Клеймьонова. За приватними відомостями автор розкрив обставини сімейного життя подружжя Крокосів, теплими словами передав їх стосунки. Аналізуючи протоколи слідства та наявну доказову базу, Д.С. Макаренко робить сміливий висновок щодо прихованого самогубства професора В.І. Крокоса. Підкреслимо, що подібного висновку дійшла історик Н.Д. Полонська-Василенко в нарисах історії Української академії наук [1, 22].

Відомості про проф. В.І. Крокоса у «Большой советской энциклопедии» за 1953 і 1973 рр. відсутні. Короткий біографічний нарис з'явився в «Украинской советской энциклопедии» тільки у 1981 р. У профільній «Географічній енциклопедії України» за 1990 р. подано розгорнуту біографію і портрет видатного ученого-геолога проф. В.І. Крокоса [23, 24].

Підводячи підсумки, підкреслимо, що більшість публікацій, присвячених В.І. Крокосу, містять загальні біографічні відомості, проте деякі з них являють собою цікавий фактичний матеріал про життя ученого. Особливий інтерес з огляду на тему дослідження становлять праці авторитетних науковців П.А. Тутковського, В.В. Різниченка, І.Г. Підопличка, В.А. Вергунова, побудовані на аналізі творчого доробку ученого. Загалом, історіографія проблеми потребує подальшого вивчення і доповнення, оскільки на цей момент не дослідженою залишається значна джерельна база, зокрема матеріали з'їздів, конференцій та інші публікації.

1. Макаренко Д.С. *Голгофа українських геологів* / Д.С. Макаренко. – К.: Логос, 2007. – 187 с.
2. Воробьев С.О. *Современное состояние научно-вспомогательных учреждений Одесского С.-Х. Института* / С.О. Воробьев // *Вісті Одеського СГІ*. – 1925–1926. – Вип. I. – С. 197–212.
3. *Курс палеозоології* / В.І. Крокос. – Київ: Рад. школа, 1936. – Т. 2. *Хребетні*. – 320 с.
4. *Институт рукопису НБУ ім. Вернадського*. – Ф. 183. – Од. зб. 37. – Арк. 1.
5. *Материалы для характеристики четвертичных отложений восточной и южной Украины* / В.І. Крокос. – Х., 1927. – 326 с. – (Матеріали дослідження ґрунтів України; вип. 5).
6. Тутковський П. *До питання про вік поверхів лесу та похованих ґрунтів України* // *Тр. Укр. наук-дослід. геол. ін-ту*. – К., 1931. – Т. 4. – С. 5–8.
7. Різниченко В. *До питання про час і умови утворення українського лесу* // *Тр. Укр. наук-дослід. геол. ін-ту*. – К., 1929. – Т. 3. – С. 48–64.
8. Г.М. Професор В.І. Крокос (некролог) / Г. М. // *Почвоведение*. – 1938. – № 5. – С. 786–787.
9. Алексеев А. К. *Пам'яті проф. В.І. Крокоса (26.06.1889–24.11.1936)* / А. К. Алексеев // *Праці Рад. Секц. Міжнарод. асоц. вивч. четвертин. періоду*. – М.; Л., 1939. – Вип. 4. – С. 180–182.
10. Підопличка І.Г. Проф. В.І. Крокос (1889–1936) // *Бюл. ком. по изучению четвертичного периода*. – М.; Л., 1939. – Вып. 5. – С. 5–10.
11. Моляко Г.І. *Володимир Іванович Крокос (до 75 роковин з дня народження)* / Г.І. Моляко // *Геологічний журн.* – 1965. – Т. 25, вип. 1. – С. 104–106.
12. Моляко Г.І. *Геологи – исследователи территории Украины: Отчет* / Г.І. Моляко, В. П. Франчук. – К.: Академия наук УССР. Ин-т геологических наук, 1975. – Т. 2 – 192 с.

13. *Історія Київського університету* / [відп. ред. проф. О. З. Жмудський]. – К.: Київ. ун-т, 1959. – 629 с.
14. Оноприенко В.І. *Павел Аполлонович Тутковский (1858–1930)* – М.: Наука, 1987. – 160 с.
15. Оноприенко В.І. *Володимир Іванович Лучицький (1877–1949)* – К.: Наукова думка, 1991. – 192 с.
16. Оноприенко В.І. *Чирвинские / В.І. Оноприенко, М.В. Оноприенко*. – М.: Наука, 2008. – 303 с. – (Научно-биографическая литература).
17. Иванов И.В. *История отечественного почвоведения: Развитие идей, дифференциация, институционализация* / И.В. Иванов; Ин-т физико-химических и биологических проблем почвоведения. Докучаевское общество почвоведов: Кн. 1 (1870–1947). – М.: Наука, 2003. – 398 с.
18. *Агрономічне ґрунтознавство в Україні (1918–1930): 36. док. і матеріалів* / УААН, ДНСТБ; уклад.: В. А. Вергунов, О. А. Пашківська; за заг. ред. В. А. Вергунова; наук. ред. В. А. Вергунов. – К.: Аграр. наука, 2008. – 173 с.
19. Позняк С.П. *Картографування ґрунтового покриву: Навч. посіб.* / С. П. Позняк, Є. Н. Краєха, М. Г. Кім. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 500 с.
20. *Ґрунтознавство з основами геології: Навч. посіб.* / О.Ф. Гнатенко, М.В. Капшитик, Л.Р. Петренко, С.В. Вітвицький. – К.: Оранта, 2005. – 648 с.
21. *Ґрунтознавство: підручник* / Д.Г. Тихоненко, М.О. Горін, М.І. Лактіонов [та ін.]; за ред. Д.Г. Тихоненка. – К.: Вища освіта, 2005. – 703 с.
22. Полонська-Василенко Н.Д. *Українська академія наук (нарис історії)* / Н.Д. Полонська-Василенко. – К.: Наук. думка, 1993. – 414 с. (Репринтне відтворення з видання Н.Д. Полонська-Василенко *Українська академія наук (нарис історії)* / Н.Д. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1955–1958. – Ч. 1–2.).
23. *Украинская советская энциклопедия* / Гл. ред. Укр. сов. енцикл. – К., 1981. – Т. 5. *Кетокислоты–Ляхор*. – 559 с.
24. *Географічна енциклопедія України (в 3-х томах)* / Укр. Рад. Енцикл. ім. М.П. Бажана. – К., 1990. – Т. 2 (3–О). – 749 с.

В.М. Лазуренко

ВИСВІТЛЕННЯ СТРУКТУРИ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ФЕРМЕРСЬКОГО ТИПУ ТА ЙОГО РОЛІ В АГРАРНОМУ ВИРОБНИЦТВІ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1920-Х РР.

Розкрито особливості структури селянських господарств України фермерського типу в період нової економічної політики (1921–1929 рр.) та їх значення для аграрного розвитку за матеріалами, що знайшли своє відображення у роботах відомих вчених 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: історіографія, фермерство, сільське господарство, селянство, куркуль, заможне селянство.

The peculiarities of the Ukrainians peasants' farm structure in the period of the new economic policy (1921–1929) are underlined. The great part is devoted to its role for the farm development based on the works by the eminent scientists of the 1920s.

Key words: historiography, farming, agriculture, peasants, a fist, the prosperous peasants.

Метою статті є висвітлення проблеми становлення, розвитку та особливостей структури селянських господарств фермерського типу в доколгоспний період у друкованих працях відомих вчених 20-х рр. ХХ ст. У свій час до порушеної нами проблеми побіжно зверталися такі відомі дослідники,

як В. Калініченко, В. Паскаленко, В. Нечитайло, В. Олянич [1].

Теоретичні основи функціонування індивідуального селянського господарства, наукове осмислення організаційно-виробничої структури та механізму селянського господарства фермерського типу, його ролі в аграрному виробництві активно висвітлювали видатні вчені-аграрники О. Чаянов, О. Челінцев, О. Філіповський, І. Коротков [2]. Вони ґрунтовно розробляли питання прикладної економіки, активно функціонуючих селянських господарств, теорію їх кооперації, організації кооперативного збуту, оптимальних розмірів фермерських господарств. Незважаючи на відвертий ідеологічний, а далі і політичний тиск, вони виступали не лише прихильниками збереження і розвитку заможного трудового селянського господарства на шляху фермерства, тобто інтенсивної товаризації, але й досліджували його перспективи.

Привертає увагу навіть не сама поява терміна «фермерство» на сторінках тогочасних періодичних видань та монографій, а передусім дискусія про українськість цього явища. Багато паралелей з цього приводу проводив М. Макаров [3], праці якого активно виходили на початку та в середині 20-х рр. ХХ ст.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговують в цьому плані напрацювання організаційно-виробничої школи О. Чаянова. На відміну від більшості авторів тієї доби, він зосередив свою увагу не на мінливих зовнішніх чинниках соціально-економічного характеру, а активно шукав найбільш доцільні форми внутрішньої побудови селянського господарства, які б забезпечували в тих чи інших конкретних умовах його найвищу продуктивність. Паралельно досліджувалися оптимальні параметри його ринкових зв'язків, тих умов, за яких виробничо дієздатне селянське господарство може максимально узгодити свої власні економічні інтереси з інтересами суспільства загалом. О. Чаянов та його численні послідовники, цілком у дусі «пізнього Леніна», тобто його останніх ширих настанов своїм адептам, викладених в статті «Про кооперацію» [4], розробляли кооперативну теорію і практику, прилаштовані до радянської дійсності, вбачаючи в кооперації той дієвий механізм, який, з одного боку, зможе максимально розкрити виробничий потенціал індивідуального селянського господарства, а з іншого – забезпечить розвиток колективізованого сектору.

Обстоюючи перспективи трудового селянського господарства, О. Чаянов та його однодумці ніяким чином не заперечували можливість, бажаність і доцільність в тому чи іншому конкретному випадку існування інших організаційно-виробничих форм ведення сільськогосподарського виробництва. Як справжній дослідник, який кропітливо аналізував всю суму деталей, з яких складається виробничий механізм в аграрному секторі економіки, він відкидав надумані схоластичні дискусії навколо зіставлення господарства індивідуального і колективного, малого чи великого. Він аргументовано вказував як на їхні переваги, так і на недоліки. Вирішальним же було те, що в кожному конкретному випадку (землезабезпеченість, трудові ресурси, фінансово-економічне становище, доступ до придбання та можливість ефективного використання складної техніки) повсякденне господарсько-

економічне життя при правильному його веденні саме визначить оптимальні розміри господарства та форми його організації [5].

Як досвідчений вчений, О. Чаянов не міг не вказувати на важливість часових параметрів кристалізації найбільш доцільних розмірів і форм організації сільського господарства та тісно пов'язаних з ним інших чинників аграрного сектору економіки, цілком справедливо застерігаючи від будь-якого необґрунтованого поспіху. Про обґрунтованість таких застережень яскраво свідчить вже те, що, як відомо, загальна чисельність продуктивної худоби в Україні, яка існувала на кінець 1928 р., була відновлена лише через 30 років – у 1958 р.

Наслідком такої безкомпромісної позиції О. Чаянова та його однодумців стало те, що їх напрацювання були не лише відкинуті некомпетентними догматиками, які не могли запропонувати для вирішення реальних життєвих проблем суспільства нічого іншого, як цитувати К. Маркса й Ф. Енгельса, написаних в зовсім інших історичних і економічних умовах. Більше того, знову ж таки всупереч настановам В. Леніна, викладеним у статті «Про кооперацію», на адресу О. Чаянова та його школи було висунуто штучне звинувачення в якихось «антидержавних» діях [6]. Не будучи, однак, в змозі заперечити науковість школи О. Чаянова, ініціатори цієї справи [7] звинуватили його в схиланні перед «куркулем». І це незважаючи на те, що він розробив реальний шлях високоефективного розвитку аграрного сектору економіки, розробив не у формі туманних теоретичних конструкцій, а спираючись на перевірений практикою вже радянський (!) досвід динамічного виробничо-економічного розвитку селянських господарств.

Опонентом О. Чаянова та «організаційників» був заступник Наркомзему УСРР В. Качинський, який добре знався на аграрних відносинах. Так, він не погоджувався з О. Чаяновим, що кооперація переросте в особливу «народногосподарську систему», оскільки, на його переконання, вона неспроможна буде охопити усі функції «сімейно-трудового господарства» [8]. Його заперечення викликало й те, що О. Чаянов не визнавав «комунізацію» «явищем прогресивним», а також обґрунтування ним теорії про еволюційність «нового селянського громадського ладу через кооперацію», залишаючись прихильником посередницької ролі кооперації на шляху соціалістичного перетворення селянських господарств.

В. Качинський не сприйняв теорію кооперації О. Чаянова та наукові ідеї представників «організаційно-виробничої концепції». Проте необхідно зазначити, що саме В. Качинський, хоч і обережно, однак, все ж звернув увагу на деструктивний вплив жовтневого перевороту 1917 р. для сільського господарства України, внаслідок якого відбулася ліквідація поміщицьких економік та обмеження умов розвитку заможних (власне фермерських) господарств. Відтак вони змушено переходили до натурального укладу, оскільки втратили належні економічні можливості діяти на внутрішньому та зовнішньому ринках. Адже здійснення націоналізації земель, зрівняльний перерозподіл земель, соціалізація майна, на його думку, зовсім «ліквідували великі поміщицькі економії

та куркульські господарства». Тим часом, лише поміщицькі господарства щороку поставляли на ринок пересічно 250 млн пудів хліба [9].

Саме В. Качинський одним із перших в радянську добу при характеристиці непівських селянських господарств ввів до наукового та публіцистичного обігу термін «фермер», «український фермер», який, на його думку, в подальшому зможе сповна перебрати на себе функції основного товаровиробника в аграрному секторі економіки [10]. Термін «фермерське господарство» В. Качинський ототожнює з великим селянським господарством. Щоправда, товарність зернових культур він вважав показником капіталістичного підприємництва. З цього випливає, що йому певною мірою бракувало системного бачення економіки селянських господарств, притаманного для О. Чаянова, М. Макарова. Переконалий соціаліст В. Качинський бачив насамперед «капіталістичне накопичення», але нехтував проблемами внутрішніх витрат, споживання, виконання селянським двором податково-фінансових повинностей перед державою тощо.

Зазначимо, що, зважаючи на реалії 20-х рр. ХХ ст., коли держава досить суттєво не лише економічно, але і адміністративно контролювала ринок сільськогосподарської продукції, насамперед зернової, а через податкову систему і середні та дрібні форми приватного підприємництва, загроза «капіталістичної реставрації» у сільському господарстві степової смуги України, про яку алярмував В. Качинський, була надуманою. Щоправда разом із тим для В. Качинського дореволюційний тип «куркуля» і новий «фермер» середини 1920-х років явища не однотипні. Перший, на його думку, характеризувався насамперед тим, що мав зв'язок із торгівлею та лихварством, а «степове фермерство» він пов'язував з інтенсивним розвитком селянського зернового господарства [11, 108]. Та все ж якщо для О. Чаянова та його однодумців в центрі уваги була еволюція в напрямі підвищення ефективності трудового (сімейного) господарства, то для В. Качинського такою виступала загроза домінування «дрібного капіталістичного селянського господарства» [10].

Разом із тим, враховуючи нестабільність пересічного селянського господарства та низьку купівельну спроможність тогочасного села, В. Качинський визнав доцільним і підтримку, хоч і з обмовкою «до певної межі» міцних господарств. Концентруючи у своїх численних статтях увагу на господарствах українського Степу, В. Качинський доходить висновку, що саме в Степу, на відміну від інших регіонів України, інтенсивно формується особливий тип нових господарств – фермерів. Їх основою були міцні господарства (і не лише заможні, але й швидко прогресуючі середняцькі), в котрих нагромадження виробничих коштів відбувалося насамперед унаслідок виробництва (а не в результаті торгівлі, посередництва, лихварства тощо), поєднаними силами власної сім'ї та найманих робітників.

Як відомо, формування підґрунтя для розвитку дрібного селянського господарства та подальшої його еволюції шляхом товаризації відбувалося вже на початковому етапі непу. В цьому контексті В. Качинський зазначав, що «більш характерним для цієї еволюції є зародження куркуля виробничого типу. Але він тепер все більш набуває рис саме фермера-хлібороба, сильного господаря, який будує селянсько-

господарське виробництво об'єднаними силами власної сім'ї та найманих робітників» [10, 105].

Вагоме значення для визначення основних умов ефективного розвитку господарств фермерського типу мало створення широкої, надійної фінансово спроможної системи сільськогосподарського кредиту. Ця проблема також була висвітлена В. Качинським в роботі «На допомогу селянському господарству. Сільськогосподарський кредит на Україні» [12]. В ній було чітко сформульовано потреби селянських господарств, що прагнули виробничого розвитку, загальні висхідні засади діяльності кредитно-кооперативної системи, їх можливості щодо забезпечення економічних потреб господарств фермерського типу у виробничому кредитуванні.

Отже, історіографічний аналіз проблеми висвітлення структури селянського господарства фермерського типу та його ролі в аграрному виробництві видатними вченими-аграрниками 20-х рр. ХХ ст. свідчить про її надзвичайну складність та неоднозначність точок зору щодо самої сутності постановки проблеми. Потрібно також мати на увазі, що справді об'єктивний перебіг наукової дискусії з цього питання навіть в часи розквіту непу був все ж ускладнений, а згодом і взагалі унеможливився. Більше того, з часом ставлення до його трактування почало розглядатися як своєрідний «символ віри», критерій відданості, чи навпаки – опозиційності дедалі міцніючому тоталітарному режимові сталінського гатунку.

1. Калініченко В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження / Калініченко В. – Х., 1997. – 400 с.; Паскаленко В. Є. Критерії визначення соціально-економічного становища селянського господарства в добу НЕПу / Паскаленко В. Є. // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Т. 27. – Вип. 14. – Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили. – 2003. – С. 67 – 72; Нечитайло В. В. Наукові дискусії вчених-аграрників (прихильників і противників теорії сімейно-трудового селянського господарства щодо модернізації аграрного сектора економіки (20-ті рр. ХХ ст.) / Нечитайло В. В. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вип. 8. – Серія : Історія : 36. наук. Праць. – Вінниця : ДП «ДФ», 2004. – С. 85 – 89; Олянич В. В. Концепції організаційно-виробничого типу селянського сімейного господарства УСРР у літературі 20-х рр. / Олянич В. В. // Збірник наукових праць. – Х., 2008. – Вип. 32. – С. 102 – 112;
2. Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство : Избранные труды / Чаянов А. В. – М. : Экономика, 1989. – 492 с.; Чаянов А. В. Оптимальные размеры земельных хозяйств / Чаянов А. В. // Труды Высшего семинария сельскохозяйственной экономики и политики. – М. : ВЦИК, 1922. – С. 5 – 82; Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / Чаянов А. В. – М. : Книгосоз, 1927. – 383 с.; Чаянов А. В. Очерки по экономике трудового крестьянского хозяйства / с предисл. Л. Крицмана / Чаянов А. В. – М. : Новая деревня, 1924. – 152 с.; Челінцев Д. Організація сільського господарства Харківщини та досягнення його на початку 1924/25 р. / Челінцев Д. // Земельник. – 1925. – № 3. – С. 96 – 101; Філіповський О. К. Розвідка з організації селянського господарства на Україні / Філіповський О. К. – Х. : ДВУ, 1926. – 314 с.; Коротков І. П. Организационно-производственные минимумы в крестьянском хозяйстве и методы их устранения / Коротков І. П. – Х. : Книгоспілка, 1926. – 210 с.; Коротков І. П. Современные вопросы организации крестьянского хозяйства в связи с

- общественной агрономией / Коротков И. П. – Мариуполь : Сельхозкредитсоюз, 1927. – 152 с.
3. Макаров Н. П. Как американские фермеры организовали свое хозяйство / Макаров Н. П. – New-York : Association Press, 1921. – 157 с.; Макаров Н. П. Организация сельского хозяйства / Макаров Н. П. – М. : Экономическая жизнь, 1926. – 566 с.
4. Ленин В. И. О кооперации / Ленин В. И. // Полное собрание сочинений (5 издание). Т. 45. – М. : Издательство политической литературы, 1970. – С. 369 – 377.
5. Чаянов А. В. Оптимальные размеры земледельческих хозяйств / Чаянов А. В. // Труды Высшего семинария сельскохозяйственной экономики и политики. – М. : ВЦИК, 1922. – С. 5 – 82.
6. Дубровский С. Мелкобуржуазные теории аграрной кооперации / Дубровский С. // Большевик. – 1924. – № 3 – 4. – С. 90 – 98.
7. Сталін Й. В. До питань аграрної політики в СРСР : Промова на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р. / Сталін Й. // Питання лєнінізму. – К. : Політвидав, 1953. – С. 266 – 283.
8. Качинский В. Крестьянская кооперация и социализм / Качинский В. – Х. : Всеукр. гос. изд.-во, 1921. – 46 с.
9. Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства / Качинский В. // Народное хозяйство Украины. Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины. Сборник второй. – Х. : Гос. изд.-во Украины, 1921. – С. 15.
10. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи / Качинский В. // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6. – С. 98 – 106.
11. Олянич В. В. Концепції організаційно-виробничого типу селянського сімейного господарства УСРР у літературі 20-х рр. / Олянич В. В. // Збірник наукових праць. – Х., 2008. – Вип. 32. – С. 102 – 112.
12. Качинський В. На допомогу селянському господарству. Сільськогосподарський кредит на Україні / Качинський В. – Х. : Червоний шлях, 1924. – 54 с.

В.И. Меньковский

ДИСКУССИЯ НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА RUSSIAN REVIEW О СОЦИАЛЬНОЙ ИСТОРИИ СОВЕТСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА 1930-Х ГГ.

Анализируется первая в англоязычной историографии дискуссия о возможности изучения истории советского крестьянства 1930-х гг. методами социальной истории. Дискуссия, проведенная журналом «Российское обозрение» в 1986 – 1987 гг., стала этапным моментом как в историографии истории советского крестьянства, так и историографии сталинского периода советской истории.

Ключевые слова: англоязычная историография, «Российское обозрение», сталинизм, крестьянство, социальная история.

Analyzed the first discussion in English-language historiography on the possibility of studying the history of the Soviet peasantry 1930s by the methods of social history. Discussion conducted by the academic journal «Russian Review» in 1986 – 1987 become a landmark both in the historiography of the Soviet peasantry, and the historiography of the Stalinism.

Keys words: English language historiography, «Russian Review», Stalinism, peasantry, social history.

В 1986 – 1987 гг. на страницах американского журнала «Российское обозрение» (Russian Review) развернулась острая полемика по вопросу написания социальной истории СССР 1930-х гг. Важность указанного обмена мнениями сегодня признается практически всеми англо-американскими исследователями. Например, Дж. Бурбанк отмечала,

что эта дискуссия играет важнейшую роль в понимании идей ревизионистов 1980-х гг. [1, 339]. Столкнулись взгляды нескольких поколений советологов, представителей разных подходов к изучению советского прошлого. Предмет спора был действительно острым и противоречивым. Ш. Фицпатрик в статье, открывшей дискуссию, поставила перед своими коллегами целый ряд новых вопросов, связанных с пониманием сталинизма, использованием источниковой базы и, в целом, тенденциями развития исторической науки.

Новой тенденцией западной советологии на рубеже 1970 – 1980-х гг. был поворот к социальной истории. Социальная история дает представление о движении общества вместе со свойственными ему институтами: организацией производства, жизнедеятельности, власти и управления. Властные структуры рассматриваются как результат социальных сдвигов и потрясений. В центре внимания находится человек не сам по себе, а как «элементарная клеточка живого и развивающегося общественного организма».

В 1970-е гг. многие молодые ученые, занявшиеся советскими проблемами, были или хотели быть социальными историками. Частично это отражало текущие тенденции исторической профессии в целом. Но это также подразумевало убеждение, что движущими силами советского исторического развития были не только политика и идеология, как утверждала тоталитарная школа. Ревизионисты хотели акцентировать внимание на социальных силах и процессах. Ключевыми публикациями «новой когорты ревизионистов» были книги Дж. Гетти «Истоки больших чисток: Новый взгляд на советскую коммунистическую партию в 1933 – 1939 гг.», Л. Виолы «Лучшие сыны отечества: Рабочие в авангарде советской коллективизации» и статьи, легшие в основу сборника «Жизнь и террор в сталинской России, 1934 – 1941 гг.» [2]. Хотя в перечень ревизионистских трудов этого периода можно включить еще целый ряд работ, именно названные публикации вызвали наибольшие споры.

Для некоторых авторов казалось особенно важным изучать советский рабочий класс. Другие предпочитали тему социальной мобильности, предполагая, что возможность для рабочих и крестьян войти в новую элиту играла определенную роль в легитимизации сталинского режима [3]. Ревизионистские историки разделяли предположение, что советское общество не было просто пассивным объектом для манипуляций режима и что ученые должны исследовать сталинизм «снизу» так же, как и «сверху», а во многих случаях изучение «снизу» даже важнее.

Первый раунд полемики состоялся в октябрьском номере «Российского обозрения» 1986 г., где была опубликована статья Ш. Фицпатрик «Новые перспективы изучения сталинизма», ответы С. Коэна, Д. Элей, П. Кенеза, А. Мейера и «Послесловие» Ш. Фицпатрик [4]. Инициатор дискуссии отмечала, что целью ее статьи является рассмотрение влияния историков, в том числе социальных историков, на изучение сталинского периода. Она относилась к названной группе историков, но подчеркивала, что публикация не должна рассматриваться как манифест новой когорты. Ее констатирующая и рекомендательная часть адресовались всем социальным историкам, которые могли и не

соглашаться с автором. Самоидентификация новой когорты с социальными историками, исследующими другие страны и периоды, также давала возможность обеспечить внешнюю поддержку в борьбе против влияния холодной войны на раннюю советологию. Социальные историки в целом были более радикальными противниками тоталитарной парадигмы, чем представители исторической профессии в целом.

Ш. Фицпатрик отмечала, что приход историков в область исследований, где долгие годы доминировали политологи, оказал серьезное влияние на англо-американскую советологию. Конечно, среди изучавших период 1917 – 1953 гг. всегда было несколько историков, в том числе серьезных. Но новая когорта значительно многочисленнее, в определенном смысле, осознает себя группой и подчеркивает принадлежность к историкам. Профессиональная идентификация, с ее точки зрения, была важна по нескольким причинам. Во-первых, обращалось внимание на советскую историю как самостоятельную область исследований, возможность которая связана с профессиональной квалификацией ученых, доступом к архивам и другим ресурсам. Во-вторых, подчеркивалось отличие от старшей генерации советологов, в которой доминировали политологи – сторонники тоталитарной модели [5, 358].

Однако возможность использования методики социальной истории для таких динамичных периодов, как советские 1930-е гг., признавалась далеко не всеми исследователями. По мнению А. Буллока, социальные и экономические историки, подобно ученым-социологам, считали естественным искать исторические объяснения в таких неличностных факторах, как демографические изменения, миграция населения, влияние индустриализации и технологических новшеств на общество. Они рассматривают людей как членов групп, в которых индивидуальные характеристики растворяются в усреднении. Он считал, что такой подход возможен для тех стран, где стабильность сочетается с демократическими институтами. Но в ситуациях, связанных с войной, революцией и иными формами насилия, прерывающими нормальное развитие общества, поведение людей делается непредсказуемым. В таких условиях индивидум может оказать мощное, порой решающее влияние на ход событий и вытекающей из них политики [6, 643-644].

Общей темой, которую западные исследователи использовали для интерпретации сталинского периода, являлось противостояние государства и общества. В соответствии с таким взглядом, государство действовало на общество, стараясь изменить его в направлениях, служащих государственным интересам. Действия общества являлись ответной реакцией на государственное давление. Тоталитарная модель предполагала, что советское государство стремилось изменить общество в соответствии с марксистско-ленинской идеологией, используя в качестве инструмента коммунистическую партию и усиливая свой диктат с помощью насилия и террора. Общество рассматривалось как объект, инертный и безликий, формирующийся и управляющийся энергичными действиями тоталитарного режима.

Такой взгляд на отношения между государством и обществом направлял внимание ученых на изучение государственных механизмов, а не социальных процессов. Исследование СССР фокусировалось на государстве и партии, общество рассматривалось почти исключительно в контексте государственного и партийного вмешательства. Научная литература, посвященная сталинскому периоду, включала работы, анализирующие такие формы вмешательства, как насильственная коллективизация, подчинение профсоюзов, ужесточение трудового законодательства, стахановское движение, преследование старой интеллигенции, установление партийного контроля над культурой и наукой.

Некоторые из этих работ поднимали и вопросы, связанные с реакцией общества на действия государства, например, об отношении крестьянства к коллективизации. Но общество всегда представлялось жертвой государственных действий, а его реакция оценивалась как сочетание скрытой враждебности и пассивного принятия силы государства.

Наиболее пристальное внимание участников дискуссии вызвали подходы Ш. Фицпатрик к таким принципиальным проблемам, как социальная стратификация советского общества 1930-х гг., последствия высокой социальной мобильности и соотношение инициативы «сверху» и «снизу». Она подчеркивала, что социальные историки не могут удовлетвориться взглядом на общество как на единое целое и тезисом о противостоянии единого общества единому государству.

Долгое время не привлекала внимания англо-американской советологии тема социальной мобильности в сталинском Советском Союзе. Западные исследователи считали, что этот процесс не относится к тоталитарному обществу. Публикации Ш. Фицпатрик [7] привлекли внимание к этому вопросу, но многие ученые выражали сомнение в возможности применения к сталинскому периоду этого понятия, имеющего в западных социальных науках положительное значение, других больше интересовал не сам процесс, а участие в нем государства.

Например, К. Бейлис соглашался с ней в том, что сталинский режим создавал возможности для продвижения вверх выходцев из низших классов и что это являлось серьезным фактором легитимизации для Сталина [8, 288]. Ш. Фицпатрик настаивала, что общество нельзя анализировать в статичных терминах. Феномен высокой социальной мобильности только частично объяснялся специфической политикой режима. В большей степени это был неизбежный результат быстрой индустриализации Советского Союза, создавшей новые рабочие места для «белых и синих воротничков». Определяющей тенденцией мобильности в сталинский период было движение «вверх», в отличие от движения «вниз» привилегированных классов после революции и драматичных эпизодов чистки элиты в 1930-е гг. [5, 365]. Именно тезис о первостепенной значимости массового движения вверх по сравнению с воздействием террора на общество являлся принципиально новым для «новой когорты» ревизионистов.

С высокой социальной мобильностью Ш. Фицпатрик связывала и вопрос о слабости социальных классов сталинского периода, общественных связей и, как результат, неспособности

общества сопротивляться силе и экспансии государства. Высокий уровень государственного насилия, с ее точки зрения, также заслуживал переосмысления в контексте высокой социальной мобильности. Два этих явления не могли быть адекватно оценены один без другого. С одной стороны, государственное насилие создавало вынужденную общественную мобильность, как в случаях депортации кулаков, экспроприации нэпманов, проведения «чисток» и депортации «классовых врагов». С другой – спонтанная общественная мобильность в масштабах начала 1930-х гг. создавала для государства проблемы контроля, которые в свою очередь вызывали новые насильственные меры и ужесточение законодательства. Мобильность была не только следствием действий режима по преобразованию общества, но и препятствием для продолжения этого процесса. При всех амбициях режима, реальный контроль, который он осуществлял, был зачастую ограничен. И один из факторов ограничения – непредсказуемая мобильность населения и ротация бюрократических кадров, выполняющих функции контроля.

В соответствии с привычным советологическим взглядом, социальные изменения сталинского периода были результатом радикальной политики, инициированной режимом, и безжалостно проводившейся вне зависимости от реакции общества. В качестве парадигмы выступала «революция сверху», собственный сталинский термин, включающий форсированную индустриализацию, коллективизацию и другие амбициозные и разрушающие общество мероприятия периода первой пятилетки. Сюда же относились и «чистки» конца 1930-х гг. Взгляд «снизу» бросал вызов существующей парадигме.

Ш. Фицпатрик отмечала, что в опубликованных работах ревизионистов и обменах мнениями между ними можно было выделить новые альтернативные объяснения действий сталинской власти. Во-первых, режим реально имел меньший контроль над обществом, чем это провозглашалось; его действия час-то были скорее импровизацией, чем выполнением единого плана; результаты политики зачастую отличались от намерений тех, кто принимал политические решения; политика во многих случаях приводила к непланируемым и неожиданным последствиям. Во-вторых, политика режима соответствовала определенной общественной ситуации, реагировала на социальное давление и недовольство и модифицировалась в результате неформальных общественных согласований. В-третьих, наиболее радикальным утверждением ревизионистов являлось то, что политический процесс скорее был результатом инициативы «снизу», а не «сверху» [5, 368].

Первой реакцией на публикацию Ш. Фицпатрик стала статья С. Козна «Сталинский террор как социальная история». Он писал о том, что советологии действительно нужна социальная история, так же как и современные социологические исследования для расширения крайне скудных эмпирических знаний и обогащения односторонних интерпретаций. Потенциальная значимость новых социальных историков связана с их обещаниями сделать общество основным объектом изучения. Именно это вызывало интерес к ним. Хотя было

опубликовано лишь несколько профессиональных работ, относящихся к социальной истории, и не все из них действительно изучали общество, но исследователями новой генерации было подготовлено значительное количество диссертаций и следовало ждать появления новых работ. Советологи, стремившиеся понять прошлое и настоящее Советского Союза, должны были приветствовать развитие дисциплины, надеясь, что оно приведет к разрушению старых догм.

Однако являясь сторонником социальной истории и выступая против догм периода холодной войны, С. Козн основное внимание сконцентрировал на критических замечаниях. Он считал, что статья Ш. Фицпатрик определенно могла рассматриваться как «манифест новой когорты», хотя автор и отрицала это. Некоторые положения публикации вызвали у него серьезные сомнения. Во-первых, социальные историки далеко не первые бросили вызов тоталитарной модели. С конца 1960-х гг. ряд советологов, среди которых были и историки, отвергал тоталитаристский взгляд на Советский Союз, фокусирующийся лишь на действиях Кремля, и исследовал советскую элиту и группы интересов. Не все из них занимались сталинским периодом, но, безусловно, привлекали внимание к социальным составляющим советской политики и истории.

Во-вторых, вывод о том, что сталинская революция сверху вела во многих направлениях к нежелательным и неожиданным для власти результатам, не являлся открытием «новой когорты». С. Козн высказал удивление, как можно было предать забвению труды старейшины социальной истории в советологии М. Левина, который лишь раз, и то вскользь, упомянут в статье.

Отметим, что в российской историографии роль М. Левина в становлении социальной истории оценивается чрезвычайно высоко. Например, Е. Петров писал, что работа М. Левина «Российские крестьяне и советская власть» была для западной историографии Советского Союза настоящим поворотом. Поворот от чисто политической истории, где все сводилось к борьбе за власть и сентенциям власти, к истории социальной, к истории общества. Это было начало разрушения сложившегося стереотипа западного восприятия, когда шло постоянное сравнение между изначальной идеологической утопией и тем, что происходит на самом деле. Вместо этого предлагалось спуститься на землю и более внимательно взглянуть на экономические и социальные основы происходящего. В тоже время М. Левину удалось избежать другой крайности, свойственной некоторым его последователям, для кого в связи с интересом к социальной истории политическая проблема вроде и перестала существовать. Ему в своих работах удавалось сочетать вопросы социального развития советского общества с пониманием центральной роли государства и власти в этой системе [9].

В наиболее обобщенном виде взгляды социальных историков представлены в статье Р. Мэннинг «Государство и общество в сталинской России». Наше поколение, отмечала она, разделяет многие взгляды Ш. Фицпатрик и высоко ценит ее работы, расширяющие представление о советской истории 1930-х гг. Однако в некоторых вопросах наши взгляды не совпадают [10, 407]. Второе поколение ревизионистов на вопрос о том, что было более

важним, ініціатива «сверху» или «снизу», отвечало, что оба направления были одинаково важными.

Р. Мэннинг также отмечала, что некоторые группы, например комсомольцев, двадцатипятилетних, производственные конференции, трудно однозначно характеризовать как общественные или государственные. Традиционная советология избегала анализировать эту дилемму, определяя всех участников политического процесса как агентов государства. Тот факт, что государство часто оказывалось неспособным достичь своих целей из-за их несовпадения с целями исполнителей, просто игнорировался. Ревизионисты второго поколения стремились исследовать эту уникальную черту довоенной советской политики, обращая особое внимание на изучение ситуации на местах и рассматривая средний уровень аппарата власти как реальную политическую силу, представлявшую определенные социальные группы с собственными интересами [10, 410].

Подводя итог состоявшейся дискуссии, можно отметить те аспекты, в которых работы представителей «новой когорты» имели общие черты и, вместе с тем, отличались от трудов предшественников.

Во-первых, в работах «новых ревизионистов» анализировались те стороны жизни советского общества, которые могли рассматриваться западными читателями как положительные. Ш. Фицпатрик писала о массовом образовании, социальной мобильности, культурной революции; Дж. Гетти и Г. Риттешпортн – об усилении контроля рядовых членов партии над бюрократией; Р. Мэннинг – о массовом участии в управлении колхозами; Л. Виола – об энтузиазме рабочего класса при проведении коллективизации. Так, монография Л. Виолы была посвящена анализу не советского общества в целом, а его части – рабочим-двадцатипятилетним, участвовавшим в сталинской кампании коллективизации. Применив методы, характерные для западной историографии рабочего класса, она описывала двадцатипятилетних как героических представителей промышленных рабочих, ведущих борьбу за прогресс, за ликвидацию отсталости сельского населения [11, 210-218].

Во-вторых, «новые ревизионисты» описывали сталинское общество в терминах и категориях, которые представляли западному читателю сталинизм «обычной» системой, не отличающейся принципиально от других систем этого времени. Ревизионисты 1980-х гг. описывали трансформацию советского общества 1930-х гг. в терминах западных социальных наук.

Потребовались годы для того чтобы исследователи пришли к пониманию необходимости комплексного изучения феномена сталинизма, перестали относиться к нему как к явлению стоящему особняком в мировой истории. На рубеже XX – XXI вв. ситуация в англо-американской историографии значительно изменилась. Доступнее стали архивы советского времени, было установлено сотрудничество с исследователями из стран бывшего СССР, опубликовано значительное количество новаторских научных работ, среди которых необходимо отметить новые книги Ш. Фицпатрик «Повседневный сталинизм: обычная жизнь в экстремальное время. Советский Союз в 1930-е гг.», «Сталинизм. Новые направления», «Сталинское

крестьянство: Сопротивление и спасение в русской деревне после коллективизации» [12].

Ш. Фицпатрик обратилась к проблемам, которые были обозначены в ходе дискуссий 1980-х гг. как важнейшие для понимания социального аспекта феномена сталинизма. Уже в статье 1993 г. «Как мыши кота хоронили. Показательные процессы в сельских районах СССР в 1937 г.» она пришла к выводу, что система руководства деревней продолжала плодить деспотизм местного масштаба. Сталин и его соратники старались использовать ненависть обычного человека к местной власти, оправдывая «хорошего царя». Историки традиционно считали, что русский крестьянин всегда был «наивным монархистом». Однако на основании изучения сообщений местной и центральной советской печати о тридцати пяти показательных судебных процессах, проходивших в 1937 г. в сельских райцентрах России, Украины и Беларуси Ш. Фицпатрик сделала заключение о глубоком убеждении крестьянства в том, что Сталин лично был ответственен за трагедию коллективизации [13].

Монография о крестьянстве стала первым исследованием этого вопроса социальным историком в англо-американской историографии. На основании изучения широкого круга источников, в том числе архивных, автор пришла к выводу, что большинство крестьян 1930-х гг., в отличие от значительной части городского населения, было настроено негативно по отношению к Сталину, возлагая на него ответственность за тяготы коллективизации и массовый голод.

Публикации последних лет могут служить ответом на многие вопросы, поднятые в ходе дискуссии середины 1980-х гг. Изучение социальной истории сталинской России оказалось не просто возможным, но и необходимым. Сегодня ответ на этот вопрос представляется очевидным для большинства исследователей. Однако взгляды на социальную историю, понимание того, что она включает в себя, как соотносится с другими направлениями исторической науки, остаются предметом серьезного спора.

1. Burbank J. *Controversies over Stalinism: Searching for a Soviet Society* // *Politics & Society*. 1991. Vol. 19. Is. 3.
2. Getty J. *Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938*. New York, 1985; Viola L. *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*. New York, 1987.
3. Fitzpatrick S. *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934*. New York, 1979.
4. Fitzpatrick S. *New Perspectives on Stalinism* // *The Russian Review*. 1986. Vol. 45. P. 357–373; Cohen S. *Stalin's Terror as Social History* // *Ibid.* P. 375–384; Eley G. *History with the Politics Left Out – Again?* // *Ibid.* P. 385–394; Kenz P. *Stalinism as Humdrum Politics* // *Ibid.* P. 395–400; Meyer A. *Coming to Terms with the Past...And with One's Older Colleagues* // *Ibid.* P. 401–408; Fitzpatrick S. *Afterward: Revisionism Revisited* // *Ibid.* P. 409–413.
5. Fitzpatrick S. *New Perspectives on Stalinism* // *The Russian Review*. 1986. Vol. 45.
6. Буллок А. Гитлер и Сталин: жизнь великих диктаторов: В 2 т. Смоленск, 2000. Т. 2.
7. Fitzpatrick S. *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1929–1934*. Cambridge, 1979; Fitzpatrick S. *Stalin and the Making of a New Elite* // *Slavic Review*. 1979. Vol. 38. Is. 3. P. 377–402.
8. Bailes K. *Stalin and the Making of a New Elite: A Comment* // *Slavic Review*. 1980. Vol. 39. Is. 2.

9. Петров Е. В. Американское русскоеведение. Словарь-справочник. <http://petrov5.tripod.com/welcome.htm>.
10. Manning R. State and Society in Stalinist Russia // *The Russian Review*. 1987. Vol. 46.
11. Viola L. *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*. New York, 1987.
12. Fitzpatrick S. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. New York, 1999; Fitzpatrick S. *Stalinism: New Directions*. London; New York, 2000; Fitzpatrick S. *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. New York, 1994.
13. Fitzpatrick S. *How the Mice Buried the Cat: Scenes from the Great Purges of 1937 in the Russian Provinces* // *Russian Review*. 1993. Vol. 52. Is. 3. P. 299–321.

Н.О. Пасічник

ПОДУШНЕ ОПОДАТКУВАННЯ СЕЛЯН У ФІНАНСОВІЙ ДУМЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто подушну систему оподаткування селян Російської імперії та подано інтерпретацію цього прямого податку в роботах теоретиків і практиків фінансової діяльності ХІХ століття М. Сперанського, М. Тургенєва, В. Лебедєва. Охарактеризовано трактування подушного податку, розроблене професором Харківського університету М. Алексеєнком, який заклав теоретичні основи концепції податкової системи у вітчизняній і російській фінансовій літературі.

Ключові слова: фінанси, фінансова наука, фінансове право, податки, прямі податки, система оподаткування, подушна подать.

The article describes the system of taxation of the rural class in the Russian Empire and gives interpretation of this direct tax in the works of M. Speransky, N. Turgenev, V. Lebedev, theorists and practitioners of the financial activity of the nineteenth century. The article characterizes the interpretation of the poll tax designed by M. Alekseyenko, professor of Kharkiv University, who laid the theoretical foundations of the concept of the tax system in the Soviet Union and Russian financial literature.

Key words: finance, financial science, financial law, taxes, direct taxes, the tax system, the head tax.

Реалії економічної і фінансової історії Російської імперії ХІХ ст. зумовили відхід від ідеї саморегулювання ринкової економіки класичної школи політичної економії і сприяли обґрунтуванню фінансового механізму державного регулювання економіки через податково-бюджетні та грошово-кредитні механізми. Першими дослідниками розвитку фінансових питань фінансової науки в Російській імперії в ХІХ ст. були теоретики і практики фінансової і фінансово-правової думки того часу: М. Тургенєв, І. Горлов, М. Орлов, Ф. Мільгаузен. На українських теренах аналогічні дослідження здійснювали М. Алексеєнко, І. Патлаєвський, Г. Сидоренко.

Протягом тривалого періоду після жовтневих подій 1917 року проблеми історії податкової політики Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. не були актуальними серед радянських науковців, хоча й вивчалися в наукових дослідженнях Є. Сташевського, А. Буковецького, Д. Буткова. У другій половині ХХ ст. наукові розвідки з порушеної нами тематики активізувалися – з'явилися праці А. Погребінського, С. Троїцького, П. Хромова, С. Струмліна, В. Неупокоева, В. Потаніна.

На сучасному етапі значна кількість досліджень розглядають як загальні, так і конкретні проблеми розвитку фінансів та фінансового права в історичній перспективі. Серед таких історико-правових досліджень необхідно відзначити ряд публікацій: монографію українського історика В. Орлика «Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період» (2007 р.) [1]; монографію В. Жвалюка «Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Організаційно-правові засади діяльності» (2001 р.) [2]. У науковому дослідженні О. Гуржії та В. Орлика [3] розглянуто історію оподаткування сільського населення України з ХVІІ до середини ХІХ ст., висвітлено структуру та еволюцію різних груп сільських мешканців у взаємозв'язку з їхніми фінансовими зобов'язаннями. Автори комплексно дослідили особливості становлення та діяльності основних інституцій реалізації податкової політики на тлі складних і часто непослідовних дій урядових структур, вивчають процеси поширення на українські терени російських податкових статей, специфіку різних видів оподаткування в українських губерніях крізь призму станових, етнічних та регіональних складових фінансової політики в українському селі. Також можна назвати роботи, в яких розглянуто окремі аспекти зазначеної теми. Це дослідження О. Бакаєвої А. Нечая, В. Небрат, С. Орлик, А. Масленнікової та інших. Незважаючи на наявну історіографічну спадщину, предметнішого вивчення потребує подушне оподаткування селян у фінансовій думці Російської імперії ХІХ ст., що і є метою пропонованої статті.

У ХІХ ст. фінансова наука виокремилася у самостійну галузь економіко-правових знань, що, очевидно, сприяло розвитку теорії податків, а самі податки стали розглядатися як частина теорії державних фінансів. У центрі уваги теоретичних досліджень із податків та оподаткування були: визначення сутності податку та основних його елементів; формування цілісної податкової системи, яка забезпечує фінансові потреби держави на регулярній основі; розподіл податкового тягара в суспільстві; визначення об'єктів оподаткування та оцінка впливу вибору об'єктів на поточний стан економіки; розвиток принципів оподаткування, котрі дозволяють згодом закласти обґрунтовані підходи до вибору методів і засобів податкової політики держави; обґрунтування видів ставок, що використовуються в податковій системі, та видів ставок щодо окремих податків; розвиток концепції перекладання податків [4].

На початку ХІХ ст. однією із перших праць, присвячених фінансам Російської імперії та управлінню ними, став «План фінансів» М. Сперанського [5], складений 1810 р. за дорученням Олександра І. Ця робота стала своєрідною програмою перетворення російських фінансів і містила короткострокові та довготривалі дії щодо основних напрямів фінансової політики. М. Сперанський виступав за реформування прямих податків і запровадження земельного податку, пропонував відмовитися від подушної та оброчної податей, які, на його думку, були поземельними зборами, «але заснованими за правилами досить недостатніми і неправильними». Земельний податок, на його переконання, повинен з часом «стати головним джерелом державних доходів» [5, 93].

Важливою подією у розвитку теорії фінансів стало опублікування у 1818 р. роботи М. Тургенєва «Досвід теорії податків» [6], яка була теоретичним дослідженням основ податкової і грошової систем. Автор охарактеризував земельний податок та його фінансово-правові основи. Відповідно до запропонованої ним класифікації, податки від прибутків із землі він розділив на такі: а) податки з чистого доходу; б) податки з доходу від рудокопних заводів; в) податки з будівель.

Російський фінансист В. Лебедев, досліджуючи історію земельного податку, детально розглянувши питання його правового регулювання в європейських державах і критично проаналізувавши всі доводи «за» і «проти» земельного податку, зазначав, що саме доходи від землі слугували джерелом питного доходу, подушної та оброчної податей, але вони не були земельними податками і їх заміна дійсною земельною податтю, поширеною на землі усіх станів, була найважливішою в справі реформування податкової системи у другій половині XIX ст. [7]. Водночас дослідник ухилився від відповіді на основне питання, яке мало політичне забарвлення: хто і як повинен платити земельний податок в Росії після скасування кріпосного права [8].

Значний внесок в загальну теорію податків зробив відомий професор Харківського університету М. Алексеєнко [9–11], заклавши основи теоретичного осмислення природи податків у вітчизняній і російській фінансовій думці. У контексті цієї статті ми розглянемо лише трактування автором подушної податі. М. Алексеєнко в роботі «Действующее законодательство о прямых налогах» (1879 р.) [10] подушну подать проаналізував у першій главі. Цей податок, на думку вченого, з-поміж прямих податків посідає перше місце як за сумою надходжень від її стягнення, так і за значенням залучення селянства до сплати податків. Науковець подає історичні відомості щодо введення подушної податі за часи Петра I для утримання армії; визначає предмет оподаткування – «податна душа»; подає статистичну інформацію про розмір податку з різних підданих на початковому етапі (до перепису 1784 року) – з сільського населення по 80 копійок, а з міщан – по 1 рублю 20 копійок. М. Алексеєнко на основі аналізу значного масиву статистичної інформації показує посилення податкового тиску в подальшому, внаслідок чого селяни «приходили в крайнее и всеконечное разорение», а в «уездах воровства и разбои и крестьянские побеги чинятся» [10, 7]. Протягом 1794–1818 рр. ставка подушного із 0,85 руб. зростає до 3,3 руб., тобто майже в чотири рази. У листопаді 1839 року, після переведення усіх податків і зборів, що раніше стягувалися асигнаціями на срібло, подушне становило 95 коп. сріблом [12]. М. Алексеєнко зазначає, що причинами, які сприяли зростанню подушної, були такі: скорочення земельних наділів; збільшення державних витрат на фінансування армії внаслідок збільшення її чисельності; зменшення доходів казни через зниження асигнацій. Автор наводить посилання на урядовий маніфест 1810 року, в якому для виправдовування підвищення подушної зазначається, що «возвышение цен на предметы потребления, от расширения промышленности и умножения населения прибыли сельского хозяйства увеличились вдвое и втрое, а доходы казны вследствие понижения ассигнаций уменьшились» і робить

висновок, що мотиви, визначені в цьому та різноманітних інших указах про підвищення подушної, є непереконливі. Після детального аналізу подушної податі М. Алексеєнко визначає її характерні риси з точки зору зручності цього прямого податку для фінансової адміністрації та незручності й невідповідності для платників: 1) загальна сума податкових надходжень нараховується з окремих товариств (відповідно, розраховується на незмінну чисельність населення); 2) загальна сума подушної визначається наперед і залишається незмінною протягом декількох років (автор зазначає, що цього ефекту можна досягнути за допомогою перекладання податків); 3) уряд має справу не з окремими платниками, а з товариствами, які несуть колективну відповідальність за своїх членів – кругову поруку, відповідно спрощується діяльність фінансової адміністрації і забезпечуються податкові надходження; 4) для збільшення податкових надходжень наявна система давала змогу владі використовувати природний приріст населення та збільшення окладів [10, 32–34]. Для платників недоліки подушної податі полягають у тому, що невраховані: територіальні відмінності господарювання; розряди селян з позицій їх фінансової самостійності; подать нараховується ревізно, а сплачує її наявне населення. М. Алексеєнко робить висновок, що розподіл подушної між окремими поселеннями є неурівненим, а умовою, необхідною для досягнення рівномірності розподілу подушної податі між окремими платниками, повинно бути общинне землеволодіння і земельне паювання [10, 35]. Українські селяни в умовах істотної диференціації земельних наділів були зацікавлені у скасуванні подушної податі й заміни її поземельним податком [2, 34].

1859 року створюється комісія для перегляду системи податків і зборів, яка дійшла висновку, що без відміни подушного оподаткування неможливо досягнути істотного поліпшення системи прямих податків [13, 24]. З 1887 року за рішенням Державної Думи було відмінено стягнення подушної податі з усіх розрядів населення, крім Сибіру [14].

Отже, розвиток української та російської фінансової думки у XIX ст. сприяв тому, що у другій половині XIX ст. відбулися зміни в оподаткуванні селянства Наддніпрянської України.

1. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія / В.М. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

2. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія / В.Р. Жвалюк / За наук. ред. проф. О.Н. Ярмиша. – К.: Атака, 2001. – 176 с.

3. Гуржій О. І., Орлик В. М. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.) / О. І. Гуржій, В. М. Орлик / Відп. ред.: Смолій В. А. НАН України. Інститут історії України; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького; Науково-дослідний інститут селянства. – Черкаси: Ант, 2011. – 196 с.

4. Дадашев А.З. Курс лекцій по блоку навчальних дисциплін з податків та оподаткування. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://epi.cc.ua/kurs-lektsiy-bloku-ischebnyih-distitsiplin.html>

5. Сперанский М. М. План финансов / М. М. Сперанский / У истоков финансового права. – М.: Статут, 1998. – С. 35–99.

6. Тургенев Н.И. Опыт теории налогов. / Н.И. Тургенев. – СПб., 1818.

7. Лебедев В. О поземельном налоге. / В.О. Лебедев. –

СПб., 1868. – 254 с.

8. Лишко С. В. Земельне оподаткування в економічній політиці та його правове регулювання в наукових студіях економістів XVII–XIX ст. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=56029>

9. Алексеенко М. М. Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж.-Б. Сэя, Рикардо, Сисмонди и Д.-С. Милля. / М.М. Алексеенко. – Харьков, 1870. – XXXVI – 171 с.

10. Алексеенко М. М. Действующее законодательство о прямых налогах. / М.М. Алексеенко. – СПб., 1879. – VII – 242 с.

11. Алексеенко М. М. Общая теория переложения налогов. / М.М. Алексеенко. – Харьков, 1870.

12. ПЗС. – 2-е. – т. 14. – О. 1. – СПб: Тип. II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1840. – № 12867

13. Труды комиссии для пересмотра системы податей. – Т. III. – Ч. 1. – СПб., 1859. – С. 24.

14. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/81128

Ю.П. Присяжнюк, А.В. Новак

СЕЛЯНИ В ПОГЛЯДАХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ НАДДНІПРЯНИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.: НОВІТНІ ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У контексті перспектив застосування відповідної методології досліджень українського селянства в поглядах інтелектуалів Наддніпрянщини другої половини ХІХ ст. простежено деякі теоретичні підходи, що набули поширення в новітній європейській історіографії.

Ключові слова: теорія історії, академічна та неконвенційна історія, селяни, інтелігенція.

The author has analyzed some theoretical methods (widely used in the new other European historiography) according to the prospects of applying the corresponding methodology of research on the Ukrainian peasantry in the views of intellectuals of Dnieper Ukraine in the second half of the 19th century.

Key words: theory of history, academic and nonconventional history, peasants, intellectuals.

Думка, до якої тепер часто повертаються провідні західні історики, не може залишати байдужими служителів Клію України: чинна теоретична історична рефлексія суттєво поступається відносно динамічному поступу теорії багатьох інших дисциплін. І наводять приклади «більш динамічних» археології, антропології, соціології, політології. Кажучи інакше, історики уже не надто влаштовують постмодерністські підходи, котрі ще нещодавно здавалися методологічно невразливими. Основний суб'єкт нинішньої порції критики – нова гуманітаристика з її швидко зростаючим потенціалом. Також інші чинники, зокрема т.зв. «травматичний досвід» історії, який виявилося важко трактувати традиційним реалістичним стилем.

Не менш чутливою лишається проблема представлення історичного знання. Відносно недавно з'явилися такі моделі презентації минулого, як діалог, фільм, писання фрагментами, комікс, інтернет-сторінки тощо. Українські історики мають не надто великий досвід подібної практики, проте вони також не повинні пасти задніх, позаяк не можуть «обійтися без вивчення конкретного дослідницького матеріалу» [1, 207].

Водночас прощання істориків із позитивізмом виявилось тривалим, болючим і не завжди переконливим. Насамперед тому, що численні спроби віднайти йому гідну альтернативу, які можна спостерігати ще з другої чверті ХХ ст., були не завжди вдалим. У новітній період такі інноваційні рефлексії отримали різні назви. Польські історики, що активно співпрацюють із західними колегами, окреслюють їх такими поняттями: «нестандартні моделі дослідження» (Анджей Ф. Грабський), «нова/новітня історіографія», «нестандартні засади дослідження» (Єжи Топольський), «некласична історіографія» (Войцех Вжосек), «альтернативна історія» (Ева Доманська) [1, 94]. Власне англо-американські теоретики історії найчастіше вживають назву «неконвенційна історія». Вона означає історію, яка відходить від прийнятих стандартів наукового пошуку й представлення минулого та пропонується своєрідним виходом із тієї кризи, яку переживає конвенційна (тобто академічна, що дотримується усталених правил) історіографія.

У новітній історіографії не втрачає свого пріоритету міждисциплінарний підхід. Перспективним видається співпраця передусім із деантропоцентричними гуманітарними науками (біогуманітаристикою, екологічною гуманітаристикою тощо). Такою ж мірою зберігається тенденція практикування тепер широко знаної мультидисциплінарної рефлексії над минулим. Усе це тісно пов'язано з відомим вектором «людиноцентризму», котрий відтепер набуває дещо модифікованого значення – акценти, зокрема, зміщуються в площину «спільності, учасницької демократії та видової солідарності» [1, 7]. Це змінює ракурс практичних, по суті мікроісторичних студій на «сповнений конфліктів і дилем способів життя в малих громадах, де важливими є ідеї спільноти, дружби, гостинності, міжлюдських зв'язків, неортодоксальної віри та справедливості...» [1, 7–8].

Мета розвідки – прояснити мотиви використання переваг неконвенційної історії при дослідженні поглядів українських інтелектуалів Наддніпрянщини другої половини ХІХ ст. на селян (народ). При цьому зважаємо на те засадниче положення, що прикінцеве місце неконвенційної історії знаходиться не на маргінесах сучасної історіографії, а власне в ній.

Зазвичай історик уявляє людину в контексті суспільних явищ та еволюційних процесів, що так чи інакше охоплюють усі сфери її життєбуття. Тобто будь-яка історична особа – від політика до підданого/громадянина, від аристократа до простолюдина – завжди має тлумачитися у зв'язках із іншими людьми. У системі залежності та взаємодії, у котрих вона існувала й діяла. При цьому буває надто складно виявляти межі перетікання міркувань, симпатій, ідеологічних поглядів, інтересів. Отак свого часу М. Драгоманов, коли дізнався про просвітницьку діяльність молодих галичан, що поширювалася на простий люд, у листі до Мелітона Бучинського писав: «Я бь осмѣлился дати совѣти: старатись, щобъ у кожній громаді завести бібліотеку, въ котрій бы были якъ можно повнѣйше зібрані твори нашої... словесности, якъ джерело найлучшого якика и народного духу» [2, 11]. На запитання Бучинського про «волю селян» М. Драгоманов фактично подав лише аналіз іменних указів 1861–1863 рр. та зупинився на передумовах реформ, проте про народ, власне селян, розмови взагалі уникнув. Принагідно дорікнув еліті: «Горе...

наше, що по парламентах сидять представителі не землі й народу, а панів та купців!..» [2, 29].

Варто уточнити сутність того перманентного стану академічного історіописання, яке прийнято називати кризою конвенційної історії. Конкретно мова йде про визнання певної епістемологічної неефективності культу факту, вимог об'єктивності, принципу причинності й прагнення істини. «Застарілими» визнаються також представлення минулого «писаним текстом» та стиль «романтичної прози роману XIX століття» [1, 95]. Відповідно альтернативою такого історіописання виступають суб'єктивізм, нехтування причинно-наслідкових зв'язків та істини, варіативність у способах представлення та засобах передавання інформації. Причому емоції, емпатії (співпереживання) та широті, які тепер отримують прописку в методології, претендують на помітно широкий діапазон ролей. Зокрема, й на певну форму репрезентативності автора дослідження в пропонованих ним інтерпретаційних межах.

Визнано, що неконвенційна історія легітимізує та підтримує рухи колоніальних народів, національних меншин, дискредитованих соціальних верств. У цьому випадку «меншинами» можна вважати селянські маси пореформеної доби, українських інтелектуалів другої половини XIX ст. Почасти й самих істориків, які продукували «нестандартні рефлексії над минулим» [1, 103]. Їхній емоційний підхід не був позбавлений політичної взаємозалежності, проте в тих умовах він постає як історично справедливий на тлі наративів, що їх створювали представники «великої історії». Так, торкаючись у «Споминах...» життя мешканців передмістя Канева, О. Барвінський симпатизував їм таким чином: «Тут сидять Канівські передміщани... Хати їх гарні, високі, з великими вікнами, на перший погляд видно, що тут живуть люди заможніші та з більшою вигодою» [3, 289].

Продуктивними видаються апеляції до ідеалу суспільної широті. Запропонований свого часу великим французом Ж.Ж. Руссо, він на часі може послугувати українській історіографії. Проблема лише в тому, якою мірою українські служителі Клію спроможні відчувати себе в статусі творців протисторії. Яку користь, приміром, отримують, коли збагнуть і осмислять фрагмент Щоденника О. Кониського, датований 10 січня 1884 р.: «Познаймо, що народ наш занівечений темнотою, так наче вівка цілина бурьяном. Отже орімо ниву... Нашою заслугою буде вже й те, коли ми хоч одну борозну проведемо на віковичній цілині..., і бережно засіємо її... шляхом освіти» [4].

Одна з кращих дефініцій широті належить британцю Бернарду Вільямзу й «полягає у впевненості, що твердження певної людини відображають те, у що ця людина дійсно вірить» [1, 104]. Як це, схоже, було в того ж Кониського, який наприкінці 1889 р. писав: «Природніх недостатків людей не викорнить ніяка політична форма! Треба перемінити корінь... Доки не переміниться характер і моральні погляди громадян, доти не переміниться і добробут громади» [4]. Зрозуміло, що для прояснення цього випадку (дослідницького матеріалу) потрібен «аналітичний розмах», який покликаний генерувати інтерпретаційні поняття, і вже в такий спосіб наближатися до «будівництва великої теорії» [1, 207].

За аналогією зі ширістю, яка переймає на себе принцип істини академічної історії, маємо нагоду

залучати до аналізу такі «ціннісні підстави» (що претендують на елементи нової епістемології), як байдужість, злість, заздрість, страх, досвід, можливо, снобізм тощо [5]. Не потрібно тільки забувати: будь-яка правда має ґрунтуватися на фактах, раціональних трактуваннях, а не на кон'юнктурній вірності ідентичностям, носієм котрих виступає сам дослідник. Тут повчально прислухатися до наступної «щирості» О. Кониського: «Я запевнився, що українському народові найпотрібніше вибратись на світ з тієї темряви, в яку його запроваджено... Найлегше, найшвидше дати народові освіту – його рідною мовою. ...Нема другої путі до загального добра, як освіта народу і разом з нею моральне виховання... Йти цією стежкою – і значить бути українофілом» [4]. Спіраючись на енциклопедичне знання цих феноменів (народ, освіта, українофільство), отримуємо можливість відкривати/творити їхні універсальні сутності, уникаючи ризиків фрагментарності.

Беремо до уваги, що в пореформений період, у протистоянні національних проєктів – українського й російського – творилися емоції та пам'ять, які є підстави називати «переможеними» й «переможними». Про зв'язок між ними Кшиштоф Пом'ян пише: «Коли пам'ять переможців стає урядовою історією, пам'ять переможених конститується як ревізійністська історія» [6, 194]. Утім, обидві є авторитарними і до них обох альтернативно виступає критична історія (контр-історія), що також не позбавлена властивості переймати «позицію захисту певної ідентичності» [1, 99]. У нашому випадку ситуація є більше проясненою, позаяк селянство та інтелігенція Наддніпрянщини другої половини XIX ст. ментально майже не різняться від історика-дослідника початку ХХІ ст. Продемонструємо це на прикладі поширеного (пост)колоніального дискурсу. Авторство належить москвофілу Пилипу Свистуну (1912 р.): «Що есть украинизм, что есть русскость? – то редко кто из нашей интеллигенции понимает, для нашего же простонародия оно есть прямо чѣм-то неугадаемым, необъяснимым. Часто случается, что прихожане обращаются к своим отцам духовным с запросом: что есть «украинцы», а что «кацапы»? Если священником есть старорусинъ, то обыкновенно дает такое пояснение: «кацапы» или старорусины есть такие русины, что держатся крепко своей церкви...; украинцы же отступают от русской церкви, пренебрегают старым письмом и языком церкви и хотят вмѣстѣ с полем разбить Россию, чтобы на ее развалинах построить Польшу, в состав которой вошла-бы также Украина. Если священником есть украинецъ, то говоритъ: «Кацапы» то «зрадники», берут рубли, тянутъ кь Москвѣ... и хотят москалю запродали свой народъ, «украинцы» же стоятъ за «родну» мову, за «самостояность руського народа»...» [7, 3–4]. Зрештою йдеться про таке дослідження середовищ (які «різні актори вносять до мережі, творячи власні цілості»), коли ґрунтовний аналіз окремих випадків має завершуватися творенням нових понять, гіпотез, теорій.

Як справедливо зазначає Е. Доманська, неконвенційна історія отримує шанс на успіх у разі, коли вона апелює не стільки до нових фактів (хоча це завдання аж ніяк не знімається з порядку денного), як до виразно «заідеологізованої теорії», котра перебуває

у стані стагнації, «йде за фактами» [1, 159]. Водночас неконвенційна історія небезпечна для системи традиційного історіописання передусім тим, що спирається на креативних істориків, спроможних до незаангажованих абстрактних розмислів. Таких, що володіють основами теоретичного мислення, підготовлені до того, аби самому продукувати теоретичну історію, що врешті-решт дає перспективи не обмежувати «нормативні моделі науки» сферою науки, а послуговуватися «ширшими культурними контекстами» [1, 100].

Отже, досвід останніх десятиліть засвідчує, що жодна з авангардних тенденцій історіописання надовго не прописується в практиці провідних вчених. Більше того, так чи інакше, але чи не всі інноваційні підходи осмислення та тлумачення минувшини долають певну еволюцію й надалі демонструють властивість поповнювати арсенал академічної історії. Аномальна («середня») історія є лише своєрідним повстанським напрямком класичної історії, яка, попри відомий консерватизм, демонструє живучість. Утім, вона дає перспективу оригінальних тлумачень. Із огляду на запропоновану в цій розвідці тематику досліджень важливим є орієнтир на ключову роль автора-суб'єкта, котрий говорить від імені спільноти, так чи інакше належачи до неї. Окрім іншого, думка, що селянство завжди залишатиметься до певних меж «таємничим» для дослідників, бо вони вимушено споглядають його історію очима людей іншої культури, вже не виглядає настільки приреченою.

1. Доманська Е. *Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле* / Ева Доманська ; пер. з польськ. та англ. В. Склокіна ; наук. ред. В. Склокін, С. Троян. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 264 с.
2. Переписка М. Драгоманова з М. Бучинським 1871–1877 рр. / Упор. М. Павлик. – Л., 1910. – 353 с.
3. Барвінський О. *Спомини з мого життя* / Олександр Барвінський. – Л., 1913. – Ч. 2. – 406 с.
4. Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 108 (Омелян Огоновський). – Спр. 136. О. Кониський. *Думки і помітки*.
5. Докладніше див. праці Пітера та Кароль Стернс: Peter N. Stearns. *Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards* / Peter N. Stearns, Carol Z. Stearns // *The American Historical Review*. – Vol. 90. – No. 4. – October 1985. – 813 p. та ін.
6. Pomian K. *Historia urzkdowa, historia rewizjonistyczna, historia krytyczna, w tegoi, Historia* / Krzysztof Pomian // *Nauka wobec pamtkci*. – Lublin : WUMC-S, 2006. – 240 s.
7. Свистун Ф. *Що то есть – украинофильство? Его история и теперешняя характеристика* / Филип Свистун. – Л. : Тип-я Ставропигийского ин-та, 1912. – 136 с.

О.3. Силка

СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ГРОМАДСЬКИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Проаналізовано наукові праці сучасних російських дослідників, у яких висвітлено питання виникнення, функціонування та результатів діяльності сільськогосподарських товариств Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: сільськогосподарське товариство, громадська організація, громадська статутна ініціатива.

The article presents an overview of some articles of modern Russian researchers, which covers issues of emergence, functioning and performance of the Russian Empire' agricultural societies during the late XIX – early XX century.

Key words: agricultural society, social society, public charter initiative

Історіографія статутних громадських сільськогосподарських товариств (далі – СГТ) почала формуватися у період фіксації перших результатів їхньої діяльності, тобто з кінця ХІХ – на початку ХХ ст. До 20-х рр. ХХ ст. було опубліковано значну кількість робіт з історії СГТ, важливість яких полягає у концентрації ними чималої кількості фактичного матеріалу. У радянський період громадські організації Російської імперії, зокрема СГТ, досліджувалися лише з позиції класово-партійного підходу, що спотворювало історичну дійсність і призводило до хибності отриманих висновків. Сучасна російська історіографія, відгукуючись на зміни попередніх історіографічних конструкцій, звертає увагу на систему СГТ у двох площинах: як складову кооперативного руху та як презентаційний елемент формування в Російській імперії на межі ХІХ–ХХ ст. елементів громадянського суспільства й правової держави.

В Україні з кінця ХІХ ст. відбувалися процеси виникнення й розгортання мережі статутних громадських об'єднань, діяльність яких відбувалася не лише в межах губернських та повітових центрів, а й на волосному та сільському рівнях. Найбільш чисельно серед останніх були представлені саме СГТ. Під поняттям «сільськогосподарське товариство» ми розуміємо громадську організацію агрономічно-просвітницького характеру, яка була зареєстрована відповідно до чинного законодавства в державних органах, діяла на підставі затвердженого (Статуту) і визначала метою своєї діяльності розвиток та удосконалення сільського господарства в окреслених територіальних межах.

Оскільки прояви сільської громадської статутної ініціативи у зазначений вище хронологічний період зафіксовані по всій території Російської імперії, вважаємо за необхідне висвітлити ключові положення, які містяться у роботах сучасних російських дослідників та характеризують їхні наукові погляди на місце і роль СГТ, що і є метою статті.

У сучасному російському історіографічному просторі спостерігаються дві тенденції вивчення історії статутних громадських організацій, які діяли в сільському господарстві: перша – дослідження СГТ як частини мережі громадських об'єднань відповідної губернії, краю, області (О. Соболева, А. Хаченьян, Н. Кабитова, А. Добриніна, О. Любушкіна, О. Добрава та ін.); друга – зосередження наукового погляду на особливостях тільки СГТ як типу громадської організації у межах однієї адміністративно-територіальної одиниці (Т. Сидоренко, О. Бридня, В. Свиридов, В. Хоріна та ін.). Мотивація такої спрямованості очевидна і виправдана – з'являється можливість проведення ґрунтовного аналізу еволюції місцевих СГТ, з'ясування особливостей їхнього функціонування, а головне – поява точніших оціночних суджень щодо їхньої ролі у зміні рівнів господарського та громадського життя.

Наголосимо, що ми звертаємо увагу на два аспекти, які є додатковими чинниками, що свідчать на користь дослідження СГТ як складової сільського

громадського організаційного простору – це місце СГТ у системі класифікації громадських об'єднань Російської імперії та результати і значення діяльності СГТ, які мали б бути відчутними у кожному селі.

Вперше питання про необхідність створення універсальної класифікації громадських об'єднань Російської імперії було порушено в межах радянської історіографічної парадигми безумовним авторитетом у цій проблемі О. Степанським. Після нього до питання класифікації у різні періоди зверталися В. Лейкіна-Свирська, А. Туманова, О. Саран та ін. За останній час у російському науковому просторі теж з'явилися дослідження, в яких знову озвучується питання про доцільність обговорення критеріїв, які мають бути покладені в основу універсальної класифікації громадських організацій. Так, ставропольська дослідниця О. Любушкіна, захистивши дві дисертації зі становлення та регіональної специфіки громадських об'єднань, пропонує умовну класифікацію, визначаючи критерієм поділу мету діяльності товариств: краєзнавчі, просвітницькі, культурні, благодійні, національні громадські організації, товариства взаємодопомоги, сільськогосподарські та ветеринарні товариства, православні релігійні громадські організації та товариства охорони здоров'я [1, 7]. А. Добриніна, досліджуючи громадські організації неополітичного спрямування, пропонує класифікувати їх у такі групи з відповідним поділом на підгрупи: організації для забезпечення матеріального життя людей (товариства раціонального господарювання, товариства взаємодопомоги, товариства охорони здоров'я, спортивні об'єднання) та товариства удосконалення духовного життя громадян (об'єднання морального виховання, організації інтелектуального розвитку, товариства естетичного спрямування, розважальні об'єднання). Таким чином, дослідниця визначає СГТ як неополітичні громадські організації, які можуть бути зараховані до групи «організації для забезпечення матеріального життя людей» та її підгрупи «товариства раціонального господарювання» [2].

А. Гуларян, спираючись на результати дослідження особливостей громадського життя в Орловській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. [3], пропонує свій погляд на принципи систематизації громадських організацій. Він рекомендує в основу класифікації покласти такі два критерії: сферу функціональної діагностики й принципи комплектації та соціальний склад організації. Відповідно до них, дослідником виокремлюються чотири групи із відповідними підгрупами – громадські організації природоохоронної спрямованості, громадські організації соціальної спрямованості, політичні громадські організації, громадські організації, орієнтовані на вирішення особистісних проблем. Друга група розподіляється на підгрупи – станові; професійні організації та спілки; організації некорінного населення, біженців та переселенців; товариства сприяння розвитку економіки; соціального захисту населення. Відповідно до такого поділу, СГТ потрапляють до групи «Громадські організації соціальної спрямованості» та підгрупи «Товариства сприяння розвитку економіки» [4, 157].

Ще одна дослідниця особливостей сільськогосподарського розвитку Російської імперії О. Єліна [5] пропонує свій погляд на класифікацію громадських організацій, але не усієї системи, а її частини, лише СГТ. Беручи за основу територіальний критерій – «район дії», вона виводить три основні

підгрупи товариств: міжрегіональні або центральні, дія яких була спрямована на всю територію Російської імперії; губернські, район дії яких охоплював одну або кілька губерній; повітові, дрібнорайонні або внутрішньоповітові, до яких віднесено волосні та сільські СГТ. Інший принцип класифікації О. Єліної ґрунтується на особливості характеру та мети СГТ: товариства загальної спрямованості (прагнули вирішувати загальні питання сільського господарства) та спеціальні товариства (діяльність яких була орієнтована на окремі галузі сільського господарства).

Саму ж діяльність СГТ російські науковці досліджують комплексно в межах визначених територій, не акцентуючи увагу на особливостях у функціонуванні міських чи сільських СГТ. Чи не єдиний наголос, який вони ставлять у розмежуванні центральних (Імператорських) та регіональних СГТ – це розмежування понятійного поля. Так, В. Хоріна [6], вивчаючи мережу громадських об'єднань Єнісейської губернії, зокрема і СГТ, товариства губернского, повітового та волосного рівнів, визначає «регіональні, з невеликим районом дії», О. Любушкіна СГТ нижче губернского типу позначає терміном «дрібне селянське сільськогосподарське товариство» [7], Т. Сидоренко [8], висвітлюючи діяльність СГТ на Кубані на початку XX ст., визначає їх як «місцеві», О. Єліна, вивчаючи науково-організаційний та соціально-економічний аспекти функціонування СГТ, теж характеризує їх як «місцеві», «провінційні» та такі, які «становили більшість сільськогосподарських об'єднань Російської імперії».

Причини появи СГТ представники російської історичної науки вбачають у «незадовільному стані аграрного комплексу регіону» (О. Любушкіна), у необхідності «здійснення модернізації сільського господарства, яка б ґрунтувалася на останніх за часом рекомендаціях та досягненнях агрономічної науки у конкретному регіоні» (В. Хоріна) та як «результат оформлення громадської місцевої ініціативи» (В. Свиридов [9]). Основне спрямування СГТ визначають як «запровадження у селянське господарство науково-технічних досягнень в галузі обробки ґрунтів, засобів захисту рослин, селекційної роботи щодо пристосування до місцевих умов нових сортів злаків та порід тварин» (О. Любушкіна). Цілоком поділяємо тезу про те, що велика кількість СГТ у межах визначеної території відображала аграрну спрямованість економіки, яка, відповідно, була представлена землеробством та тваринництвом.

Сучасні українські дослідники сільськогосподарської кооперації залучають СГТ до сфери своїх інтересів. Натомість ми схильні відокремлювати СГТ від кооперативних товариств і розглядати їх діяльність в контексті історії громадських організацій, насамперед тих, які діяли на позаміському адміністративно-територіальному рівні. Водночас ми не заперечуємо тезу про те, що в діяльності окремих СГТ спостерігалися елементи кооперативної роботи, збільшення обсягів яких пришвидшили події Першої світової війни. Принципи, на яких базується наше бачення місця СГТ в системі громадських об'єднань України наприкінці XIX – на початку XX ст., поділяє і низка російських дослідників. Наприклад Т. Сидоренко наголошує, що СГТ «мали характер агрокультурних, просвітницьких установ, хоча за статутом вони мали право проводити і господарську діяльність». Дослідниця впевнена, що такі товариства не були кооперативами, оскільки «мали адміністративну підзвітність та не володіли фінансовою

самостійністю». Водночас вона наголошує, що СГТ виконували окремі кооперативні функції: налагоджували процеси спільного користування сільськогосподарською технікою, постачання селянам сільськогосподарського реманенту, добрив, насіннєвого матеріалу та сприяли в цілому процесам кооперування населення.

О. Сліна, розглядаючи функціонування СГТ у межах Російської імперії, окремо наголошує на тому факті, що в Україні, у межах Полтавської, Чернігівської, Харківської та Катеринославської губерній, був зафіксований найбільший показник СГТ – 567.

Отже, побіжний огляд незначної частини наукових студій сучасних російських істориків засвідчив зацікавленість ними вивчення одного з факторів формування системи громадянського суспільства – громадських організацій. Наголосимо, що ці дослідники залучають до категорії «громадські організації» і статутні сільськогосподарські товариства, діяльність яких мала переважно просвітницько-пропагандистський характер. Історики визначають і відповідне місце СГТ у пропонуваніх класифікаційних схемах громадських організацій Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Сучасна російська історіографія загалом позитивно відгукується на діяльність СГТ, заперечуючи висновки представників радянської історіографічної традиції про консервування в середовищі таких об'єднань елементів кріпацтва та збереження економічного домінування дворянства у громадському селянському середовищі.

1. Любушкина Е. Ю. *Общественные организации Ставропольской губернии и Кубанской области в период с 1860-х гг. по октябрь 1917 г.*: дис. канд. ист. наук / Е. Ю. Любушкина. – Ставрополь, 2004. – 428 с.

2. Добрынина А. М. *Неполитические общественные организации Владимирской губернии в 1860-х – феврале 1917 гг.*: автореф. канд. ист. наук / А. М. Добрынина. – Иваново, 2001. – 29 с.

3. Гулярян А. Б. *Общественно-политическая жизнь Орловской губернии в конце XIX – начале XX века: монография* / А. Б. Гулярян. – Орел : Изд-во ОрелГАУ, 2007. – 207 с.

4. Гулярян А. Б. *Проблема классификации общественных организаций в дореволюционной России* / А. Б. Гулярян // *История и современность*. – 2013. – № 3. – С. 153–159.

5. Елина О. Ю. *Местные сельскохозяйственные общества: на пути к аграрной модернизации России* / О. Ю. Елина // *Историко-биологические исследования*. – 2012. – № 3, Т. 4. – С. 34–63.

6. Хорина В. В. *Сельскохозяйственные общества Енисейской губернии в конце XIX – начале XX вв.* / В. В. Хорина // *Молодежь и наука XXI века*. Т. 2. – Красноярск, 2010. – С. 223–228; Хорина В. В. *Уездные сельскохозяйственные общества Енисейской губернии: основные направления деятельности* / В. В. Хорина // *Тенденции развития общественных наук: социология, политология, философия и история*. – Новосибирск, 2012. – С. 107–114.

7. Любушкина Е. Ю. *Общественные организации Дона и Северного Кавказа во второй половине XIX – начале XX веков: становление и региональная специфика: автореф. дис. д-ра ист. наук* / Е. Ю. Любушкина. – Ставрополь, 2012. – 52 с.

8. Сидоренко Т. Н. *Сельскохозяйственные общества и товарищества на Кубани в дореволюционный период* / Т. Н. Сидоренко // *Научный журнал КубГАУ*. – 2013. – № 88 (04) // <http://ej.kubagro.ru/2013/04/pdf/27.pdf>.

9. Свиридов В. В. *Сельскохозяйственные общества Тамбовской губернии (вторая половина XIX – начало XX в.)*: автореф. дис. к.и.н. / В. В. Свиридов. – Тамбов, 2006. – 30 с.

Джерелознавство та методологія історико-аграрних досліджень

С. В. Костюк

ФОНД ЄВГЕНІЇ ДОЛИНЮК У ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ

Вперше в науковий обіг введено інформацію про матеріали фондової збірки Тернопільського обласного краєзнавчого музею, присвячені двічі Герою Соціалістичної Праці Євгенії Олексіївні Долинюк.

Ключові слова: аграрій, ланкова, змагання, виставки, видання.

Information about materials devoted to Eugenia Dolyniuk taken from fund collection of the Ternopil regional museum of local lore, is introduced into scientific circles for the first time.

Key words: agrarian worker, collective farm section leader, competition, exhibitions, publishings.

Серед «гучних» та «людних» аграріїв ХХ століття «високий п'єдестал» зайняла Євгенія Долинюк [1, 60; 2, 431; 4, 519]. Щоправда, свою популярність означила скромна сільська подолянка на шпальтах регіонального часопису відвертою публікацією-сповіддю (три подачі) «Слава для мене була тягарем» (Вільне життя. – 1990. – 18, 19, 20 травня).

Станом на 29 березня 2014 року зафіксовано тематичні групи фондової збірки Тернопільського обласного краєзнавчого музею: «Рідкісні документи» – 52 (грамоти почесні – 2, мандати – 6, свідоцтва – 3, посвідчення – 7, дипломи – 3, телеграми поздоровчі – 11, телеграми про співпрацю – 2, запрошення – 7, адреси вітальні – 2, щоденник робочий – 2, газети – 1, квитки-запрошення – 1, перепустки – 3, буклети – 1, брошури – 1), «Фотографії» – 144, «Негативи» – 87, «Рідкісні книги» – 3, «Нумізматика» – 4, «Графіка» – 1, «Живопис» – 4, «Скульптура» – 1, «Дерево» – 2, «Речові матеріали» – 1, «Тканини» – 2, «Науково-допоміжні матеріали» – 54, поза нумерацією – 1. Загалом – 356 одиниць зберігання [3].

«Кухню» знатної колись ланкової частково допоможе збагнути «Робочий щоденник» (дві частини: облікова діяльність ланки, 1954 – 1955 рр., 14,5х20,3 см, ТКМРД – 3101, 3102).

Решта матеріалів (документальні свідчення) – точне віддзеркалення тогочасних суспільних традицій: «...Виставки передового досвіду в народному господарстві...» (1967, ТКМРД – 571), «...наради працівників сільського господарства...» (1969, ТКМРД – 619), «...наради передовиків сільського господарства...» (1956, 12,2х9,1 см, ТКМРД – 3097), телеграми «...про закінчення соц. змагання між колгоспами...» (1960, 20х14 см, ТКМРД – 3098), сільськогосподарські виставки різних рівнів (1955, 8х10,8 см, ТКМРД – 3105; 1955, 8х11 см, ТКМРД – 3106; 1960, 16,2х22,2 см, ТКМРД – 3112), ін.

Пошанування заслужених людей щоденної трудової звитяги Тернопільщини вінчає «листітковий»

буклет «Працею звеличені» (Тернопіль, 1982, 30х13 см, ТКМРД – 5579; представлено також Євгенію Долинюк).

«Спосіб життя» нашої крайки впродовж 1950–1984 років засвідчують рідкісні документальні світлини: «Долинюк Є.О. та Посмітний М.О... обмінюються досвідом роботи на кукурудзяному полі» (1966, ТКМФ – 709), «... Виштак Степанида Демидівна – ланкова з Київщини, Долинюк Євгенія Олексіївна та Динтан Ольга Климентіївна – ланкова з Київської обл. на буряковій плантації...» (липень 1975 р., ТКМФ – 978), «Козирев М.М. – заступник міністра с/г УРСР вручає значок «Заслужений працівник сільського господарства...» Долинюк Євгенії Олексіївні...» (27 квітня 1974 р., ТКМФ – 1031), зафіксовано робочі моменти різноматичних семінарів (1960, ТКМФ – 1226), зустрічі з відомими тодішніми діячами (Б. Кошечкін, грудень 1957 р., 18х24 см, ТКМФ – 1229; М. Тарновський, Тернопіль, 3 серпня 1959 р., 22х16 см, ТКМФ – 3220; М. Хрущов, Тернопіль, 1959 р., ТКМФ – 5934-5947), «Свято праці» (1974, ТКМФ – 1032), зустрічі зі школярами (1961, 28х44 см, ТКМФ – 2138; 1960, 24х18 см, ТКМФ – 2396) тощо.

Відомий український композитор К. Данькевич написав пісню-присвяту Є. Долинюк. Зберігається рідкісна фотоміть, коли автор дарує знатній сільській трудівниці свій твір (1960, 36,5х28,5 см, ТКМФ – 2149).

Обмін передовим досвідом – важливий чинник досягнення високих показників (1958, 8х11,5 см, ТКМФ – 2390; 1961, 39,8х29,8 см, ТКМФ – 2402; 1960, 13х18 см, ТКМФ – 5135), ін.

Автори фотосесій – М. Вировий, В. Гнатенко, Г. Дорофеев, В. Савостьянов, В. Сичов, Б. Шендлер, багато інших.

Ваговитості зібраному надають окремі тематичні видання. Зокрема, М. Костенко запропонував читачькому загалу змістовну книжку «Королева праці» (Львів, 1961, 44 стор., 20х13 см, ТОМРК – 7476; автограф Є. Долинюк; ТКМНД – 5347, дарчий напис родини автора). Інша праця М. Костенка – «Народжені для щастя» (Львів: Каменярь, 1966, 190 стор., 17х13 см, ТКМРК – 1550) розповідає про Є. Долинюк окремими сторінками. Завершує своєрідну Костенківську трилогію брошура «Євгенія Долинюк» (Львів, 1959, 24 стор., ТКМРК – 1957).

Нагороди представлено чотирма медалями сільськогосподарських виставок 1954, 1956 – 1958 років (планка – 26х15 мм, діаметр – 32 мм, ТКМНум – 384; планка – 20х14 мм, діаметр – 21 мм, ТКМНум – 385, 386, 387).

Образ героїні полів свого часу творчо втілили різьбарі, скульптори, художники. Зберігаються живописні полотна: «Портрет Є. Долинюк» (В. Савін, 1961, ТКМЖ – 69), «Ланка двічі Героя Соціалістичної Праці Є. Долинюк» (В. Адамкевич, 1960, полотно, олія, 170х280 см, ТКМЖ – 850), портрет Є.О. Долинюк (автор невідомий, 1959, полотно, олія, 80х60 см, рамка – 87х67 см, ТКМЖ – 928), портрет Є.О. Долинюк (автор невідомий, 1955, полотно, олія, 60х47 см, рамка – 67х52 см, ТКМЖ – 942).

Ярослав Омельян (заслужений художник України – С.К.) 1978 року виконав ліногравюру «Двічі Герой Соц. Праці Є. О. Долинюк» (35х25 см, ТКМГр – 829).

Урізноманітнює групу погруддя Є. О. Долинюк (автор невідомий, гіпс тонований, час виготовлення невстановлено, ТКМСкульп – 155).

1955 року П. Петренко вирізьбив барельєф «Портрет Є.О. Долинюк» (51х33 см, ТКМД – 258).

Рідкістю видається ручна кукурудзосаджалка (1950-ті рр., 95х51 см, ТКМД – 290) – реманент ланки Євгенії Долинюк.

Автентичну тогочасної ноші зберігають: вишита сорочка (1930, довжина – 135 см, рукави – 75 см, ширина плечей – 38 см, ТКМТ – 868) та вишита блузка (білий крепдешин, 1960, ТКМТ – 869) Євгенії Долинюк.

1. Андрєєв В.П., Глинський М.П., Івасюта М.К., Нечай С.П. Тернопільська область // Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. – К.: Головна редакція УРЕ, 1973. – 640 с.

2. Долинюк Євгенія Олексіївна // УРЕ. – Київ, 1979. – Видання друге. – Т. 3. – 552 с.

3. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

4. Халупа Н. Долинюк Євгенія Олексіївна // Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК “Збруч”, 2004. – Т. 1. А – Й. – 696 с.

А.А. Кухаренко

АРХИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КРЕСТЬЯНСКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКА НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ

Проанализированы источники по истории деятельности белорусских отделений Крестьянского поземельного банка, которые хранятся в архивах Республики Беларусь, Российской Федерации и Литовской Республики.

Ключевые слова: Крестьянский поземельный банк; архивные документы; источниковедение; ссуда; землеустройство; благотворительность.

The aim of the article is to analyze the original sources on the history of the Belarusian local branches of the Peasant Land Bank, which are stored in the archives of the Republic of Belarus, the Russian Federation and the Republic of Lithuania.

Keys words: Peasant Land Bank; archival documents; source study; credit; land management; charity.

После отмены крепостного права земельный вопрос по-прежнему стоял на повестке дня и требовал незамедлительных действий со стороны власти в сельском хозяйстве Российской империи. Первым таким шагом стало создание в 1882 г. Крестьянского поземельного банка, местные отделения которого были открыты в каждой белорусской губернии. Кроме выдачи ссуд на покупку земли банк занимался активной землеустроительной деятельностью и широкими благотворительными акциями, что

позволило ему стать одним из главных инструментов аграрной политики самодержавия. Опыт банковского участия в решении аграрного вопроса является без преувеличения уникальным в мировой практике. Поэтому исследование деятельности банка приобретает особый научный интерес.

Изучение деятельности белорусских отделений Крестьянского поземельного банка невозможно представить без обращения к архивным документам. Основные источники по данной проблеме хранятся в Национальном историческом архиве Беларуси в г. Минске, Национальном историческом архиве Беларуси в г. Гродно, Литовском государственном историческом архиве в г. Вильнюсе и Российском государственном историческом архиве в г. Санкт-Петербурге.

В Национальном историческом архиве Беларуси хранится множество документов, которые могут быть использованы для исследования деятельности Крестьянского поземельного банка на территории Минской, Могилевской и Витебской, Виленской губерний. Главным образом, эти документы находятся в составе следующих фондов: «Минское отделение Крестьянского поземельного банка» (фонд № 1050), «Могилевское отделение Крестьянского поземельного банка» (фонд № 2181), «Витебское отделение Крестьянского поземельного банка» (фонд № 2510), «Минская губернская землеустроительная комиссия» (фонд № 47), «Могилевская губернская землеустроительная комиссия» (фонд № 2191), «Витебская губернская землеустроительная комиссия» (фонд № 2611) и др. Кроме этого, имеется коллекция микрофотокопий документов Литовского государственного исторического архива, которая поступила в 1967 г. (коллекция № 6. «Поверочные описания имений белорусских губерний из фонда Виленского отделения Государственного дворянского земельного банка, сведения об имениях белорусских губерний из фонда Виленского отделения Крестьянского поземельного банка Государственного исторического архива Литвы». 5723 кадра).

Фонд № 1050 состоит из двух описей, в которые входят 1956 дел. Главная особенность этого фонда заключается в том, что он дает возможность проанализировать землеустроительную деятельность Минского отделения Крестьянского поземельного банка, которая имела несколько основных направлений: парцелляция земли, мелиоративные работы, водоснабжение, улучшение путей сообщения, устройство показательных полей и хуторов, ведение лесного хозяйства и сдача свободных земель в аренду. Все эти направления считались приоритетными и осуществлялись отделением банка за свой собственный счет.

Фонд № 2181 представлен четырьмя делами. Отдельного упоминания заслуживает финансовая отчетность Могилевского отделения Крестьянского поземельного банка, которая является довольно сложным и несистематизированным блоком информации и поэтому нуждается в предварительной классификации. В данном случае критерием может служить временной интервал, так как итоги основных банковских операций подводились за равные промежутки времени. В связи с этим можно выделить ежедневные (кассовые книги), ежемесячные (оборотные ведомости) и ежегодные (денежный отчет) документы.

Из всех фондов Национального исторического архива Беларуси в г. Минске лучше других сохранился фонд № 2510, который насчитывает 11 082 дела. Большинство документов представлено материалами официального делопроизводства, которые отражают работу Витебского отделения Крестьянского поземельного банка: деловая переписка с органами государственной власти и клиентами, арендные договоры, дела о выданных банком ссудах и т.д.

Для изучения проблемы взаимодействия отделений Крестьянского поземельного банка с губернскими землеустроительными комиссиями необходимо обратиться к фондам №№ 47, 2191, 2611. Архивные дела свидетельствуют о том, что рассматриваемое сотрудничество способствовало мобилизации крестьянской земельной собственности в форме хуторского и отрубного владения землей и сведению к минимуму рисков долгового банкротства крестьян.

В Национальном историческом архиве Беларуси в г. Гродно находится фонд № 29 «Гродненское отделение Крестьянского поземельного банка», который состоит из трех описей и насчитывает 2351 дело. Этот фонд содержит дела, необходимые для изучения банковской благотворительности, которая включала несколько основных направлений: передача в собственность или безвозмездное пользование строений, земель и другого имущества; льготы при выдаче и возврате ссуд; выделение денежных средств на распространение агрономических знаний путем открытия бесплатных сельскохозяйственных курсов и организации показательных полей и хозяйств.

В годы столыпинской аграрной реформы белорусские отделения Крестьянского поземельного банка и местные землеустроительные комиссии оказывали денежную помощь хуторянам. Например, постановление Гродненского ликвидационного отдела № 263 от 26 июля 1913 г. определило сумму в размере 300 руб. для оказания денежного пособия хуторянам имения Ляховичи Кобринского уезда на устройство маслодельни на одном из хуторов этого имения [1, 29].

В Литовском государственном историческом архиве хранятся документы, которые могут быть использованы для исследования деятельности Крестьянского поземельного банка на территории Виленской губернии. Главным образом, эти документы находятся в составе фонда № 543 «Виленский отдел Крестьянского земельного банка 1874—1918», который состоит из двух описей и насчитывает 1492 дела.

Рассматриваемый фонд позволяет проанализировать деятельность Крестьянского поземельного банка в контексте национальной политики Российской империи. Журналом Комитета по землеустроительным делам № 75 от 28 мая 1908 г. был установлен ряд льгот, направленных к более успешному устройству «коренного русского населения» (православные и старообрядцы) в Ковенской губернии на землях Крестьянского поземельного банка. Им разрешались банковские ссуды и пособия на обзаведение хозяйственным инвентарем, а также льготный отпуск лесных материалов из казенных дач. Впоследствии был проработан вопрос о предоставлении этих льгот «коренному русскому населению» Виленской и Гродненской губерний. Данное предложение

высказывалось в письмах виленского, ковенского и гродненского генерал-губернатора К.Ф. Кршвицкого. После обсуждения этого вопроса с виленским и гродненским губернаторами он признал необходимым распространить правила о порядке ликвидации земель на Виленскую и Гродненскую губернии [2, 5].

В Российском государственном историческом архиве находится фонд № 592 «Государственный Крестьянский поземельный банк Министерства финансов», который состоит из 47 описей и насчитывает 110 352 дела. Этот фонд содержит дела, необходимые для изучения текущей статистической отчетности, которая производилась при помощи особых купонных листов, отчетных книг и сводных статистических карточек.

К каждому делу по покупке имения за счет банка или назначению ссуд в отделении пришивался соответствующий купонный лист, сопровождающий затем дело по всем стадиям его дальнейшего развития. Для каждого рода дел купонный лист был отпечатан на бумаге особого цвета. Листы для дел по покупке имений за счет банка имели оранжевый цвет, по продаже земли из имений банка – красный цвет, по посредническим сделкам – белый, по назначению ссуд под наделенные земли – зеленый и по назначению ссуд под земли, купленные крестьянами без содействия банка, – синий цвет. Все купонные листы состояли из корешка и отрывных купонов, приспособленных для отдельных моментов операций. По мере движения дела по отдельным моментам производства (заявление, разрешение, назначение к выдаче ссуды, расстройство сделки и пр.) соответствующие купоны и корешки к ним заполнялись надлежащими сведениями, причем купоны отрывались для подсчета месячной отчетности. Купоны представлялись в Центральное управление банка вместе с месячной статистической карточкой, а в отделениях оставались их дубликаты. Для составления месячной отчетности в отделениях заводились особые отчетные книги, в которые после подсчета содержащихся в купонах статистических сведений заносились их месячные итоги по категориям сделок и моментам операций. Из отчетных книг месячные губернские итоги вносились в сводные статистические карточки для представления в Центральное управление банка. Для каждого рода операций предназначалась особая карточка того же цвета, как и купонные листы. Заполнение купонов и корешков к ним, ведение отчетных книг и составление сводных месячных карточек возлагалось на заведующего статистикой отделения банка.

В Российском государственном историческом архиве хранятся письма П.А. Столыпина, которые позволяют проследить ход подготовки и реализации столыпинской аграрной реформы. Примером может служить столыпинское письмо от 3 октября 1910 г., адресованное А.В. Кривошеину: «Мое мнение, что неуспех или задержка землеустройства в некоторых губерниях зависит от применения землеустроительными комиссиями слишком огульного приема — отнесения единичных выделов в третью очередь, т.е. «ad calendas graecas». Они пропустили между ушей рекомендацию Землеустроительного комитета не брезгать единичными выделами там, где они могут пробить брешь в деревенской косности, и во многих местах...

дело остановилось. Я почерпнул это убеждение из бесед в экипаже с землеустроителями и проводителями, когда нам пускали пыль (черноземную) в глаза» [3, 20—21].

Таким образом, архивные источники по данной проблеме несут репрезентативный характер. С их помощью было установлено, что Крестьянский поземельный банк играл определяющую роль при попытке решения земельного вопроса в рамках столыпинской аграрной реформы. Деятельность банка во многом объясняет активную позицию крестьянского населения при создании единоличной собственности в форме хуторского и отрубного владения землей. Можно утверждать, что именно деятельность банка способствовала укреплению финансового положения крестьян накануне Первой мировой войны.

1. Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно. — Ф. 29. — Оп. 1. — Д. 601. Дело о покупке фруктовых деревьев крестьянами Гродненской губернии для разведения фруктовых садов на хуторах имений Крестьянского поземельного банка, 1913 — 1917 гг.
2. Литовский государственный исторический архив. — Ф. 543. — Оп. 1. — Д. 6. Циркуляры о торгах, 1912 — 1915 гг.
3. Российский государственный исторический архив. — Ф. 1571. — Оп. 1. — Д. 324. Письма Петра Аркадьевича Столыпина, министра внутренних дел и других лиц, 1906 — 1915 гг.

О.М. Приймак

НАРАТИВНІ ДЖЕРЕЛА З СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ СЕЛЯНСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Проаналізовано наративні джерела з соціальної історії селянства Півдня України другої половини ХІХ — початку ХХ століть. Запропоновано їх типологію та класифікацію. Розкрито репрезентативність та інформативність наративних джерел.

Ключові слова: наративні джерела, мемуари, щоденники, епістолярії, селянство, Південь України.

The publication is devoted to the analysis of narrative sources of the social history of the peasantry in the South Ukraine in the second half of XIX — beginning XX centuries. It contains information on their typology and classification. A special place in the article devoted to the problem of representativeness and informative narrative sources.

Keywords: narrative sources, memoirs, diaries, epistolaries, peasants, South Ukraine.

В аграрній історії нашої країни тема соціальної трансформації селянства посідає особливе місце. Всебічне розкриття останньої неможливе без дослідження таких аспектів, як соціальна місія, громадська організація, структура, стратифікація, субкультура, світогляд, свідомість землеробів. Вивчення їх уможливило не лише виявлення загальних закономірностей розвитку соціуму, а й дозволяє знайти відповідь на питання сутності зв'язків, відносин, соціальної дистанції між селянами та представниками інших соціальних груп.

Об'єктивність і системність дослідження перебувають у безпосередньому зв'язку з інформативністю джерельної бази. Розуміння цього зв'язку зумовлює аналіз наративних джерел, на

сторінках яких міститься інформація не лише про історичні форми самоорганізації землеробів Півдня України, а й про інституціональні засади регламентації їх повсякденних відносин та поведінки.

Автор статті ставить за мету проаналізувати наративні джерела з соціальної історії селянства Півдня України другої половини ХІХ — початку ХХ століть.

Досліджувана тема не отримала всебічного розкриття в наукових працях з історичного джерелознавства та краєзнавства. Окремі її аспекти розглянуто в роботах А.В. Бойка, Ю.І. Вовка, О.М. Зубко, А.І. Карагодіна, О.А. Макієнка, О.В. Михайлюка, О.О. Петрова, Ю.П. Присяжнюка, Н.Р. Темірової, В.М. Чопа. Попри характеристику в їх змісті інформаційного потенціалу селянських літописів, мети написання записок мандрівників, особливостей фразеології епістолярії та інших поза увагою науковців лишилася низка аспектів, що потребують подальшого вивчення.

Комплекс наративних джерел із соціальної історії селянства Півдня України другої половини ХІХ — початку ХХ ст. є досить численним. До його складу ввійшли публікації з періодичних видань, мемуари, щоденники, записки мандрівників, епістолярії, археографічні збірки. Хоча час їх написання припадає на досліджуваний період, вихід їх з друку варіюється від кінця ХІХ ст. і до сьогодення.

Специфіка досліджуваної теми зумовила вибірковість у підході до пошуку і аналізу інформації в періодичних виданнях. На сторінках центральної, губернської або партійної преси відомості про соціальний бік життя південноукраїнського селянства другої половини ХІХ — початку ХХ ст. знайдені не були. Натомість вони присутні у відомчій та повітовій земській періодиці. Найбільш чисельними в цьому контексті є згадки про буденне життя досліджуваної спільноти були в таких журналах та газетах, як «Новоросійський календар», «Дніпровський край», «Хуторянин», «Хуторське господарство», «Сільськогосподарська хроніка Херсонського повіту», «Відомості Ананіївського повітового земства» та інших.

Авторами публікацій в означених виданнях, як правило, були місцеві агрономи, землеміри, землевпорядники, сільські вчителі, фельдшери, співробітники земських статистичних бюро. Інколи трапляються й кореспонденції від селян, яких товариства чи общини висували на виборні посади до волосних управ, ходацьких груп, повірених у справах у тимчасових комітетах чи комісіях при повітових адміністративних і земських установах.

Сукупність статей з теми у тогочасних періодичних виданнях можна розподілити на чотири групи:

1) короткі нариси про громадський устрій та побут місцевого сільського населення;

2) відомості про сільську медицину, освіту та агрономію;

3) аналітичні кореспонденції про земельне питання в окремих волостях і селах регіону;

4) листи в редакції про реалізацію важелів аграрної політики на місцях. Безпосереднє знайомство їх авторів із повсякденними практиками і відносинами на селі дозволило виявити та проаналізувати зафіксовані в їх статтях факти, що віддзеркалювали стратегію поведінки селян у вирішенні поземельних спорів, справ із розмежування, розподілу громадських

обов'язків. Зміст кореспонденцій також розкриває питання ставлення селян до землевпорядних робіт, мотивів залучення до переселенського руху чи внутрішньорегіональної міграції, до можливості закріплення та продажу наділів. У повідомленнях, що були надруковані в місцевій періодиці, часто зустрічається інформація про світоглядні стереотипи мешканців села – про ставлення до пияцтва, гультив, нероб, до землеробської праці, міського способу життя, традицій громадського призиріння і догляду. Попри офіційність стилю викладення, матеріали періодичних джерел дозволяють досліднику побачити прояви соціального на мікрорівні не лише очима представників селянської спільності, а й її контрагентів по комунікативному простору.

Авторами чи упорядниками надрукованих у дорадянський час наративних джерел, як правило, стали кореспонденти або члени «Вольного Российского географического общества», «Одесского общества истории и древностей», «Этнографического бюро князя Тёньшева», наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка тощо. Вихід цих матеріалів у світ був водночас і кінцевим етапом і форматом наукової звітності численних експедицій, що проводилися на території південноукраїнських губерній на замовлення означених установ. Саме в такому ракурсі, на нашу думку, слід розуміти проблему інформаційної цінності значної частини археографічних збірок і творів Я.П. Новицького [1 – 3], Д.І. Яворницького [4], О.С. Афанасьєва-Чужбинського [5], І.Я. Рудченка [6], В.М. Харузіна [7], А. Кащенко [8], Є. Августиновича [9], П.П. Чубинського [10] та інших.

У будь-якому разі цілі експедицій прив'язувалися до історико-краєзнавчої чи історико-географічної проблематики. Внаслідок такого стану речей у полі зору дослідників опинялися питання щодо збереження у народній пам'яті згадок про козацькі часи, щодо сутності та особливостей місцевих звичаїв, традицій, обрядовості, господарської діяльності, громадського і сімейного побуту, щодо історії і тогочасного стану поселень регіону, а також рівня збереження на території останніх старожитностей. Пошук відповідей на них невпинно орієнтував увагу членів експедицій на головного носія народної пам'яті та зберігача історичних артефактів – тобто на місцеве селянство.

Відтак, прямо чи опосередковано, останнє стало одним із головних соціальних об'єктів археографічних збірок та мандрівних записок по Півдню України другої половини XIX – початку XX ст. Зміст їх насичений прикладами буденного життя досліджуваної спільності. Характеристика селищ і хуторів по Дніпру, його притоках, інших місцевих річках, території колишнього Великого Луга, опис зразків поведінки, соціальних норм і цінностей, складових світогляду у місцевих мешканців, спроби відображення архитипових рис селян завжди виступали принаймні наративним фоном в тексті означеної групи джерел. Інформативний потенціал їх, незважаючи на певний, притаманний часу, романтизм, є високим.

Разом із тим унаслідок того, що соціальне життя селянської спільності не було складовою першочергового предмета опису характеризованої частини наративних матеріалів, поза увагою їх авторів чи упорядників залишився цілий комплекс питань. У

їх змісті складно знайти інформацію про диференціацію чи статеву-вікову структуру селян; відсутні згадки про вплив на життя його важелів аграрної політики та інших детермінант розвитку; майже відсутня увага до форм соціальної організації сільського населення. Аналогічна ситуація простежується й у змісті епістолярних джерел. Якій різняться в цьому контексті лише листи Енгельгарда [11].

За часів існування Радянського Союзу головним критерієм дозволу до друку історичних джерел була відповідність державній ідеології та принципам марксисту та ленінізму. Тому серед опублікованих у той період наративних джерел з історії південноукраїнського селянства панівне місце посідали ті, зміст яких присвячувався злиденності життя, поступового збідніння, зростання економічної експлуатації, поглибленню антагоністичних протиріч, посиленню класової боротьби, поширенню більшовицьких ідей та збільшенню кількості їх прихильників між 1905 та 1917 рр. Окремими збірками виходили у світ мемуари та спомины про хід революції та громадянської війни на селі. Окремих видань, зміст яких відбивав би означену проблематику на прикладі лише південноукраїнського регіону, надруковано не було. До того ж у загальнотематичних збірках, поряд із наративними джерелами по всіх губерніях і областях Російської імперії, матеріали місцевого походження іноді зустрічаються. Їх текст переважно містить інформацію про ситуацію на селі в Херсонщині та Катеринославщині.

З середини 1990-х рр. на рівні студентських етнографічних практик у вишах із 2000 р. у межах щорічних експедицій було відновлено систематичне збирання наративних джерел на території Півдня України. Фундаторами останніх стали Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства НАН України, Запорізька філія Східного інституту українознавства ім. Ковальських та Запорізьке наукове товариство ім. Я.П. Новицького. Результати їх діяльності вміщено у трьох циклах збірок – багатотомних виданнях «Творів» Я.П. Новицького [1 – 3], «Джерелах з історії Південної України» [12 – 15] та «Усній історії Степової України» [16 – 23].

Відносно теми соціального розвитку південноукраїнського селянства доби ринково-капіталістичної трансформації у першому зібранні найбільш цікавими є ті томи, що містять у собі тексти записаних Я.П. Новицьким зі слів місцевого селянства легенд, переказів, прислів'їв, історико-географічних й топонімічних описів, пісень, приказок, випадків із буденного життя. Ретрансляція їх через покоління в межах механізму соціальної пам'яті стала визначальним чинником формування атрактивних соціально-ціннісних орієнтирів сільського населення регіону. Заслужовують на увагу також ті документи, які доповнюють та розкривають нові сторінки з історії заселення та господарського освоєння краю.

Разом із тим, найбільш інформативними, на нашу думку, є мемуари та щоденники місцевих селян, тексти яких надруковано у другому багатотомному виданні. Серед них творіння В. Рубеля, Д. Ляха, М. Молодика, О. Замрія, І. Ярошенка, М. Алексєєва, Є. Ціпка. Вони являють собою мультиінформативні наративні пам'ятки, що присвячувалися авторами

насамперед історії свого роду. Однак у контексті останніх вплетені й яскраві нариси буденного господарського та громадського життя, звичаїв, традицій, обрядовості, виникнення рідних селищ, ходу Столипінської реформи, діяльності освітніх, земських установ, відлуння Першої світової війни тощо. Викладені з позицій досліджуваної спільності інтерпретації проявів соціального дозволяють відтворити не лише структуру свідомості, світогляду, мотиваційної моделі, а й загальні риси образу й портретів селянства.

Упорядковані збірки з усної історії Степової України є результатами експедиційних соціально-історичних досліджень. Складені відповідно до змісту тематичних блоків розробленого фахівцями запитальника, вони являють собою структуровані відповіді респондентів-селян із таких селищ Запорізької області, як Новогупалівка, Антонівка, Петро-Михайлівка, Водяне, Скельки, Велика Білозерка, Верхня Терса, Іванівка, Дніпровка, Матвіївка, Петро-Свистунове та ін. Інформація стосовно соціальної трансформації селянства є розпорошеною й набуває значущості лише за умов використання ретроспективного методу. Внаслідок певного розриву пам'яті поколінь, що виник під впливом важелів аграрної політики та ідеології радянської доби, занотовані інтерв'ю хронологічно охоплюють період минулих 80-100 років. Фрагментарність, викривлений характер відомостей про соціальний бік життя південноукраїнського селянства другої половини XIX – початку XX ст. пояснюється ще й інтенсифікацією урбанізаційних процесів, маргіналізацією сільського населення, поширенням цінностей перехідного суспільства.

Врахування означених факторів лише підсилює наукову цінність зафіксованих у матеріалах з усної історії згадок. За допомогою останніх можна, хоча й частково, реконструювати елементи традиційного світогляду й самосвідомості селянської спільності. До того ж, аналіз текстів більшості опублікованих й розшифрованих інтерв'ю її нащадків дозволяє висунути гіпотезу про випробувану часом стійкість соціальної психіки українців.

Таким чином, рівень репрезентативності наративних джерел із соціальної історії південноукраїнського селянства другої половини XIX – початку XX ст. є достатньо високим. Залучення їх до наукового дослідження дозволяє розкрити такі аспекти теми, як інституціональні засади регламентації соціального повсякдення селянства, риси його соціального образу та портретів, сутність буденних соціальних норм та цінностей на селі. Наративні документи та матеріали стали б у нагоді в процесі реконструкції соціальної психіки й історичних форм соціальної самоорганізації сільського населення Півдня України. Втім, їх інформативні можливості є недостатніми для аналізу мікросоціальної статистики та динаміки в середовищі сільського населення.

1. Новицький Я. П. Народная память о Запорожье: предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875 – 1905 г. / Я. П. Новицкий. – Рига : Спридитис, 1990. – 118 с.

2. Новицький Я. Твори: в 5 т. Т. 2 / Я. П. Новицкий. – Запоріжжя: ПП «АА ТанDEM-У», 2008. – 440 с.

3. Новицький Я. Твори: в 5 т. Т. 3 / Я. П. Новицкий. – Запоріжжя: АА ТанDEM-У, 2009. – 460 с.

4. Яворницький Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч. 1 / Д. И. Яворницький. – СПб., 1888. – 354 с.

5. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Ч. 1: Очерки Днепра / А. Афанасьев-Чужбинский. – СПб., 1861. – 466 с.

6. Рудченко И. Я. Чумацкие народные песни / И. Я. Рудченко. – К.: Тип. М. П. Фрица, 1874. – XIII+263 с.

7. Харузин Н. Н. Сборник сведений для изучения быта крестьянского населения России. Вып. 1 / Н. Н. Харузин. – М.: Тип. А. Левенсон и Кс, 1889. ж 406 с.

8. Кащенко А. Оповідання про Великий Луг Запорізький / А. Кащенко. – Дніпропетровськ: Просвіта, 1990. – С. 48.

9. Августинович Э. По селениям и колониям в Новороссии / Э. Августинович. – СПб., 1882. – 72 с.

10. Чубинский П. П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / П. П. Чубинский // Записки Император. Русского Геогр. О-ва по отд-нию Этнография. – СПб., 1868. – Т. II. – С. 74.

11. Энгельгардт А. Н. Из деревни: 12 писем: 1872 – 1887 / А. Н. Энгельгардт. – М.: Мысль, 1987.

12. Мемуари та щоденники. Ч. 1. Джерела з історії Південної України. – Т. 5, кн. 1. – Запоріжжя: РА «ТанDEM-У», 2005. – 427 с.

13. Мемуари та щоденники. Ч. 1. – Запоріжжя: РА «ТанDEM-У», 2005. – 484 с. – (Джерела з історії Південної України. Т. 5, кн. 1).

14. Мемуари та щоденники. Ч. 1. – Запоріжжя: РА «ТанDEM-У», 2005. – 542 с. – (Джерела з історії Південної України. Т. 5, кн. 2).

15. Мемуари та щоденники. Ч. 2. – Запоріжжя: РА «ТанDEM-У», 2006. – 632 с. – (Джерела з історії Південної України. Т. 9).

16. Усна історія Степової України. Т. 1: Запорізький край / [голов. ред. А. Бойко]. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. – 516 с.

17. Усна історія Степової України. Т. 2: Запорізький край / [голов. ред. А. Бойко]. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. – 512 с.

18. Усна історія Степової України. Т. 3: Запорізький край / [голов. ред. А. Бойко]. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. – 492 с.

19. Усна історія Степової України. Т. 7. ж Запоріжжя, 2009. – 388 с.

20. Усна історія Степової України. Т. 9. – Запоріжжя, 2010. – 412 с.

21. Усна історія Степової України. Т. 5. – Запоріжжя, 2008. – 560 с.

22. Усна історія Степової України. Т. 6. – Запоріжжя, 2008. – 562 с.

23. Усна історія Степової України. Т. 8. – Запоріжжя, 2010. – 362 с.

О.М. Тараненко

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА З ВИВЧЕННЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ УРЯДІВ ПЕРІОДУ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1917 – 1920 РР.)

Досліджено джерельну базу, яку можна залучити, вивчаючи історіографію аграрної політики республіканських урядів у роки української революції 1917 – 1921 рр. Виокремлено основні групи історіографічних джерел, з'ясовано характерні риси та інформативну насиченість кожної з них.

Ключові слова: історіографічне джерело, класифікація джерел, аграрна політика.

The article studies the source base which can be used in the study of historiography of agricultural policy of republican governments. Main groups of historical sources were selected, features and their informative were founded.

Key word: *historiographical source, classification of sources, agriculture policy.*

Дослідження аграрної політики республіканських урядів періоду революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. в умовах незалежності України зазнало певних змін, порівняно з попередніми періодами розвитку української історіографії, і надалі привертає увагу дослідників. Це актуалізує вивчення наявного історіографічного доробку із тим, щоб окреслити коло питань, які потребують подальшого вивчення. У зв'язку з цим варто визначитися, на яких же джерелах може базуватися така робота.

Історіографічні дослідження, як і будь-які інші, можуть виконати своє функціональне призначення лише тоді, коли ґрунтуються на репрезентативній джерельній базі. Щодо самого поняття «історіографічне джерело», то провідні вітчизняні історіографи дають дуже схожі визначення. М. Варшавчик до історіографічних джерел зараховує ті, які містять відомості про розвиток історичних знань, напрями їх збагачення [1, 26]. І. Колесник історіографічним джерелом називає специфічну групу джерел, які містять інформацію про історіографічний процес і водночас є результатом цього процесу. Той самий текст наративного чи документального характеру може бути історичним та історіографічним джерелом. Історіографічним джерелом цей текст стає у процесі історіографічного дослідження, під час вивчення загального чи локального історіографічного процесу, певного напрямку, школи в системі історичної науки, творчої діяльності конкретного історика [2, 36].

Історіографічні джерела потребують певної класифікації. «Але універсальну схему класифікації історіографічних джерел, – як справедливо зазначив в одній з своїх праць професор М. Варшавчик, – виробити неможливо: вони різні для кожного етапу розвитку історичної науки» [1, 26]. Групування історіографічних джерел завжди залежить від теми дослідження.

Взявши до уваги найновіші у вітчизняній науці класифікаційні схеми джерел із історії України [1, 26; 2, 37 – 38; 3, 114 – 118], враховуючи специфіку дослідження, а також беручи до уваги, що універсальної системи класифікації джерел не існує, джерельний комплекс класифікуємо за видовим принципом. Керуючись ним, можна виокремити 7 основних груп джерел із української історіографії аграрної політики республіканських урядів періоду революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр.: 1) документальні джерела й офіційні матеріали; 2) узагальнювальні дослідження з історії України, аграрної історії України, Української революції 1917 – 1920 рр.; 3) монографії, дисертації, автореферати дисертацій, присвячені аграрній політиці республіканських урядів періоду революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. та дотичним до цієї теми питанням сучасних українських авторів; 4) наукові статті; 5) довідкова, науково-популярна, навчальна література; 6) статті та брошури; 7) матеріали наукових зібрань: «круглих столів», конференцій, конгресів, симпозіумів.

Першу групу становлять документальні джерела й офіційні матеріали, які відклалися під час діяльності

всіх гілок і органів влади та управління, їхніх вертикалей, політичних партій, а також громадських об'єднань і організацій. Це найбільша за обсягом і повнотою свідчень група джерел, яка безпосередньо віддзеркалює процес формування цих інституцій, їхню діяльність, пов'язану з утворенням і функціями органів влади і управління, їхньою законотворчою і виконавчою діяльністю, внутрішньою і зовнішньою політикою республіканських урядів. До цієї групи зараховуємо брошури, тематичні видання, в котрих друкувалися програмні документи політичних партій, партійні та урядові звернення до населення, тематичні збірники документів із окремих сфер життя тогочасного українського суспільства, наприклад із аграрного питання [4].

Серед документальних джерел, що випускалися дослідниками діаспори, а з проголошенням у 1991 р. незалежності України і вітчизняними істориками, домінують тематичні збірники документів. Варто зазначити, що такі публікації охоплюють далеко не всі аспекти теми. Задовільною можна вважати практику випуску тематичних збірників документів, присвячених історії українських конституційних актів. Ця робота була розпочата істориками діаспори і успішно продовжується вітчизняними дослідниками [5; 6; 7]. Окремі збірники документальних матеріалів мають універсальний характер, тому що включають в себе значний перелік джерел, об'єднаних не тематикою, а лише хронологічною послідовністю їх появи [8; 9].

У документальних виданнях, що стосуються українського державотворення 1917 – 1920 рр. найкраще, на нашу думку, представлено політичну історію. Перші великі збірки документів цього плану, густо переплетені коментарями, – це чотири томи П. Христюка під назвою «Замітки і матеріали до історії української революції, 1917 – 1920 рр.» [10]. Документальний характер мають два томи з запланованого багатотомного видання О. Доценка «Літопис української революції» [11].

Великим здобутком української історіографії став вихід тритомника «Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали» [12], підготовленого вченими української діаспори, а також нового його дев'ятитомного видання вже в незалежній Україні під назвою «Тисяча років української суспільно-політичної думки» [13], підготовленого спільними зусиллями діаспорних та вітчизняних вчених. Основний пласт документальних свідчень про Українську революцію 1917 – 1920 рр. опублікований у багатотомних збірниках «Українська Центральна Рада» [14], «Директорія, Рада народних міністрів Української Народної Республіки. 1918 – 1920» [15], «Західноукраїнська Народна Республіка» [16].

Документальні збірники орієнтують науковців на вивчення тих питань, які замовчувались або фальсифікувались за радянської доби. Проте сучасну практику їх публікацій не можна вважати задовільною, а тому активізація цієї діяльності залишається актуальною.

Другу групу історіографічних джерел становлять наукові праці узагальнювального характеру. Їхнє значення визначається синтетичним характером, широкими географічними або хронологічними

межами дослідження, широкою палітрою джерельної бази, узагальненням тенденцій розвитку історичної науки. Узагальнювальні дослідження є своєрідним підсумком розвитку історіографії, оскільки вони відображають основні етапи та характерні риси формування історичних знань взагалі, з конкретних проблем зокрема. Узагальнювальні багатотомні дослідження – певний підсумок у роботі істориків, у них зафіксовано методологічні та тематичні пріоритети дослідників на певному історіографічному етапі [17, 18]. Вони дозволяють визначити місце, яке відводилося вивченню аграрної політики республіканських урядів періоду революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. у цілісній конструкції історичного процесу, як історики розуміли, визначали, трактували зміст, сутність, наслідки цієї політики. Як правило, вони виходять за загальною редакцією провідних фахівців із певної проблеми.

Цілий ряд аспектів нашої теми відображено у багатотомних дослідженнях, присвячених історії України загалом, аграрній історії України, Українській революції 1917 – 1920 рр. тощо. Це, зокрема, багатотомні праці з історії УРСР [18; 19], Історії українського селянства [20] та інші. Значення таких фундаментальних праць, виданих за радянської доби, певною мірою знівельовано штучними прогалинами і не завжди адекватними оцінками та висновками.

З узагальнювальних праць, виданих у період незалежності України, найбільшу увагу привертає двотомна «Історія українського селянства» [21]. У ній по-новому, порівняно з виданням 1967 р., висвітлено важливі події в історії селянства, зокрема Українська революція. Привертає увагу і двотомна історія України під редакцією академіка НАН України В. Смолія [22]. У ній викладено справді нове бачення (відповідно до заявленої другої назви) багатьох проблем історії України, насамперед тих, що стосуються національного державотворення 1917 – 1920 рр. Осягненню загальних тенденцій революційних процесів, що мали місце в Україні на початку ХХ ст., сприяє шеститомна «Політична історія України ХХ століття» [23].

Історіографія теми нещодавно поповнилася узагальнювальними історичними нарисами, в яких досліджено державотворчу діяльність лідерів українського національно-визвольного руху 1917 – 1920 рр.: ґрунтовні праці С. Литвина [24] та О. Рєнта [25].

Монографічні дослідження є основним каналом розвитку науки і, зокрема, найбільш поширеним видом історіографічних джерел. Зумовлено це тим, що вони присвячені конкретній проблемі. Їхня цінність полягає у тому, що вони інформують про рівень розвитку історичної науки, ґрунтовність наукового осмислення історичних та історіографічних питань. Монографія є свідченням фаховості історика, її зміст демонструє методологічний інструментарій дослідника, джерельне забезпечення викладу матеріалу, висновків і узагальнень [17, 19].

У монографіях радянських авторів висвітлено окремі аспекти аграрної політики республіканських урядів. Остання вивчалася у контексті загального процесу будівництва соціалізму під кутом зору

керівної ролі КППС [26; 27; 28]. На відміну від цього більш якісно виглядає праця Р. Ляха [29], в якій, зокрема, комплексно досліджено і аграрну політику республіканських урядів періоду революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. ґрунтовністю вирізняється дослідження діаспорного дослідника І. Витановича, яке безпосередньо стосується аграрної політики українських урядів революції й визвольних змагань 1917 – 1920 рр. [30].

Останніми роками з'явилися праці, в яких мова йде про весь період національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Це, зокрема, монографії В. Вериги [31], В. Солдатенка [32], О. Рєнта і О. Рубльова [33], В. Литвина [34]. Сучасними підходами до постановки проблем, високим рівнем виконання дослідження вирізняється монографія В. Капелюшного [35]. Цінним джерелом інформації в контексті окресленої нами теми дослідження є колективна монографія Н. Ковальнової, С. Корновенка, Б. Малиновського, О. Михайлюка, А. Морозова, присвячена аналізу аграрного законодавства, проведенню перетворень у сфері землеволодіння та землекористування в українському селі різними політичними силами періоду національно-демократичної революції [36].

Як і монографії, розвитку історіографії сприяють дисертації та автореферати дисертацій. Їхній аналіз як історіографічного джерела дозволяє ґрунтовно та комплексно розкрити процес освоєння істориками складної та багатогранної аграрної проблематики, наприклад аграрної політики республіканських урядів періоду революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр.

В незалежній Україні спостерігається посилений інтерес до вивчення аграрної проблематики на дисертаційному рівні. Аграрне питання за доби Української революції 1917 – 1920 рр. не є винятком. Дисертація Н. Ковальнової «Аграрна політика українських національних урядів (1917 – 1921 рр.)» стала одним із перших комплексних досліджень цієї важливої й складної теми [37]. Цінним джерелом для вивчення нашої теми є дисертації І. Шпекторенко [38], Г. Пітика [39] та інших. Дотичною до нашої теми є дисертація В. Борисова [40].

Важливим історіографічним джерелом для вивчення історіографії теми у минулому та на сучасному етапі є наукові статті. За своїм джерельним значенням їх можна зіставити з монографіями. Історіографічна цінність цієї групи джерел зумовлена чітко окресленим проблемним характером, узагальненням фактичного матеріалу, високим ступенем оперативності введення до наукового обігу напрацьованого доробку, створенням підґрунтя для подальшої підготовки монографій.

Достатньо вичерпне уявлення про останні досягнення в аграрній історії України періоду революції 1917 – 1920 рр. дають наукові статті, розміщені у таких республіканських та регіональних фахових виданнях із історії, як «Український історичний журнал», «Вісник Київського державного лінгвістичного університету» (серії «Історія, Економіка, Філософія»), «Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету», «Історичні і політологічні дослідження» – видання історичного факультету Донецького національного

університету, «Український селянин» – збірник наукових праць, що видається спільно Черкаським національним університетом імені Богдана Хмельницького та Інститутом історії України НАНУ, та в інших поважних часописах. Вони оперативніше за книжкові видання відображають багатогранність сучасної історіографічної думки, накопичення знань із актуальних проблем аграрної історії України періоду революції 1917–1920 рр.

Невід'ємним складником історіографічної джерельної бази є довідкова, науково-популярна, навчальна література. Особливість цього різновиду історіографічних джерел зумовлена їх призначенням, специфікою створення і характером викладу матеріалу.

Ця група історіографічних джерел дозволяє, по-перше, оцінити методологічні орієнтири, яких дотримуються автори в ту чи іншу добу історичного розвитку України; по-друге, вона відображає стан історичної науки на момент створення підручників, довідників, рівень дослідження конкретних проблем на той час. Наприклад, підручник «Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс» витримав понад 300 видань, загальним тиражем близько 43 млн. примірників. За влучним висловом російського історика Д. Волкогонова, «...ця збірка сталінських догматів стала таким же обов'язковим підручником життя для населення СРСР, як Коран – для мусульманських фундаменталістів» [41, 7].

Інформаційні можливості зазначеної групи джерел зумовлені її функціональним призначенням: у них поєднано принципи науковості та доступності, вони впливають на формування суспільної історичної свідомості. Водночас не варто перебільшувати значення цієї групи джерел, оскільки інформація, подана в них, є стислою, узагальнювальною, подекуди навіть схематичною [17, 19–20].

Окрему групу історіографічних джерел, аналіз котрої сприяє цілісному відтворенню історіографії з історії аграрної політики республіканських урядів періоду революції та громадянської війни 1917–1920 рр., є матеріали наукових зібрань: круглих столів, конференцій, конгресів, симпозіумів. Інформаційне значення наукових форумів для розвитку науки, для постановки нових проблем, розгортання наукових обговорень і дискусій незаперечне.

До ювілейних дат Української революції 1917–1920 рр. відбуваються науково-практичні конференції. Так, у 2007 р. Україна відзначала 90-річчя подій Української революції і протягом року силами провідних установ Національної академії наук України, центральних і регіональних вищих навчальних закладів було проведено низку наукових зібрань присвячених складній та багатоплановій проблемі історії революції. Матеріали цих зібрань опубліковано у таких збірниках: «Українська народна республіка – 90 років з дня проголошення» [42], «Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття» [43], «Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1920 рр.» [44].

Особливу цінність становлять збірники за результатами роботи наукових зібрань, спеціально присвячених аграрній історії України. Стосовно цього

увагу привертають ті, що є систематичними, стали своєрідною історіографічною традицією: Всеукраїнські симпозіуми з проблем аграрної історії та «Гуржіївські історичні читання», що проводяться Черкаським національним університетом імені Богдана Хмельницького та Інститутом історії України НАНУ; «Українське державотворення: проблеми і сучасність» – міжвузівська наукова конференція, ініціативу у проведенні якої виявив Луцький інститут розвитку людини університету «Україна»; «Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан» – Всеукраїнська науково-практична конференція, організована істориками Кам'янець-Подільського національного університету, та багато інших.

Запропонована модель класифікації джерел із історіографії аграрної політики республіканських урядів періоду революції та громадянської війни 1917–1920 рр. має важливе науково-пізнавальне і прикладне значення, оскільки, з одного боку, дає досить повне уявлення про наявність основних груп джерел, їхню структуру, репрезентативність та інформаційний потенціал, а з іншого – служить ключем для продовження пошукової та археографічної роботи.

Таким чином, історіографічна джерельна база з аграрної політики республіканських урядів періоду революції та громадянської війни 1917–1920 рр. включає всі основні групи носіїв історіографічної інформації. Вона дозволяє комплексно простежити зародження, розвиток і збагачення знань про аграрну політику республіканських урядів, визначити послідовність і вичерпність дослідження ключових аспектів теми, з'ясувати недостатньо або ж зовсім не вивчені питання. Успішно й об'єктивно дослідити цю тему можна лише на основі залучення, системного і критичного опрацювання джерел усіх груп.

1. Варшавчик М. Джерелознавство історії України: Довідник / М. Варшавчик. – К., 1998. – 211 с.
2. Колесник І. Українська історіографія (XVIII–початок ХХ століття) / І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 254 с.
3. Калакура Я. Класифікація джерел з історії України / Я. Калакура // Історичне джерелознавство / Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2004. – 488 с.
4. Клуний Г. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за часів революції на Україні / Г. Клуний. – Х., 1926. – 180 с.
5. Конституційні акти України, 1917–1920: Невідомі конституції України. – К.: Генеза, 1992. – 269 с.
6. Костів К. Конституційні акти відновленої української держави 1917–1919 років і їхня політично-державна якість / К. Костів. – Торонто, 1964. – 186 с.
7. Слюсаренко А., Томенко М. Історія української конституції / А. Слюсаренко, М. Томенко. – К., 1997. – 187 с.
8. Велика Українська революція. – Нью-Йорк, 1967. – 112 с.
9. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.). – К., 1999. – 640 с.
10. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: У 3 т. / П. Христюк. – Вiдeнь: Український Соціологічний Інститут, 1923.
11. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. – К. – Львів, 1923–1924.
12. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали.: У 3 т. – Мюнхен, 1983.
13. Тисяча років української суспільно-політичної думки:

У 9 т. – К., 2001.

14. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. – К., 1996, 1997.

15. Директорія, Рада народних міністрів Української Народної Республіки. 1918 – 1920. Документи і матеріали. У 2-х т. – К., 2006, 2007.

16. Західноукраїнська Народна Республіка. Документи і матеріали. У 5-и т. – Івано-Франківськ, 2001 – 2006.

17. Корновенко С. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): історіографічний процес 1919–2000-х рр. / С. Корновенко. – Черкаси: Ант, 2008. – 238 с.

18. Історія Української РСР. У 8 т. 10 кн. – К., 1977. – Т. 5.

19. История Украинской ССР: В 10 т. Т. 6.: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917 – 1920). – К.: Наукова думка, 1984. – 656 с.

20. Історія селянства Української РСР. У 2 т. Т.2. – К., 1967. – 534 с.

21. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – Т.1. – К.: Наукова думка, 2006. – 632 с.

22. Історія України: нове бачення: У 2-х т. / Під ред. В.А. Смоля. – К., 1995. – Т.1. – 351 с.; 1996. – Т.2. – 492 с.

23. Політична історія України ХХ століття. У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К., 2002 – 2003.

24. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.

25. Реєнт О. Павло Скоропадський / О. Реєнт. – К.: Альтернативи, 2003. – 304 с.

26. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917 – 1920). – К., 1977.

27. Верстюк В. Боротьба трудячого селянства України за зміцнення влади Рад / В. Верстюк. – К., 1984. – 140 с.

28. Хміль І. Трудяче селянство України в боротьбі за владу Рад / І. Хміль. – К., 1977. – 199 с.

29. Лях Р. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917 – 1923 рр.) / Р. Лях. – К. – Донецьк: Вища школа, 1975. – 118 с.

30. Витанович І. Аграрна політика українських урядів революції 1917–1920 / І. Витанович. – Мюнхен – Чикаго: Українське історичне товариство, 1968. – 60 с.

31. Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914 – 1923 рр.: у 2-х т. – Т.1. / В. Верига. – Львів; Рівне, Видавництво ВАТ „Рівненська друкарня”, 2005. – 472 с.

32. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис: Монографія / В. Солдатенко. – К., 1999. – 975 с.

33. Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. / О. Рубльов, О. Реєнт. – К.: Альтернативи, 1999. – 319 с.

34. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914 – 1920) / В. Литвин. – К.: Альтернативи, 2003. – 488 с.

35. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): Монографія / В. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 608 с.

36. Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.) / Н. Ковальова, С. Корновенко, Б. Малиновський, О. Михайлюк, А. Морозов. – Черкаси: Ант, 2007. – 280 с.

37. Ковальова Наталія Анатоліївна. Аграрна політика українських національних урядів (1917 – 1921 рр.): дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. Ковальова. – Дніпропетровськ, 1999. – 185 с.

38. Шпекторенко І. В. Державна політика у галузі хлібозаготівелі в Україні у роки першої світової війни 1914–1918 рр. (На матеріалах Катеринославської губернії). – Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.В.Шпекторенко. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – 18 с.

39. Пітик Г. А. Селянське питання в політиці Української Держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.). – Автореф. дис. ... канд. іст.

наук: 07.00.01 / Г. А. Пітик. – К., 2008. – 23 с.

40. Борисов В. З досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні в 1917 – 1920 рр. (Зрівняльний аналіз діяльності політичних партій): Автореферат дис. ... д-ра іст. наук / В. Борисов. – К., 1993. – 48 с.

41. Волкогонов Д. Сталинизм: сущность, генезис, эволюция / Д. Волкогонов // Вопросы истории. – 1990. – №3. – С. 6 – 15.

42. Українська народна республіка – 90 років з дня проголошення. Матеріали наукових читань 25 жовтня 2007 р. – Чернівці, 2007. – 326 с.

43. Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції 20–21 листопада 2007 р. – К.: ІПІЕНД НАНУ, 2007. – 513 с.

44. Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917 – 1921 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Кам'янець-Подільський, 6–7 грудня 2007 р.) / Ред. кол.: Смолій В. А. (співголова), Завальнюк О. М (співголова), Реєнт О. П. та ін. НАН України. Інститут історії України. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2008. – 336 с.

В.В. Швець

ПОЧАТКИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М.О. ДОМОНТОВИЧА: ОПИС ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

На основі монографії «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния» проаналізовано початки наукової діяльності М.О. Домонтовича.

Ключові слова: М.О. Домонтович, Російське географічне товариство, опис Чернігівської губернії.

On the basis of monograph «Materials for Geography and Statistics of Russia collected by officers of the General Staff. Chernihiv province» analyzes the beginnings of scientific activity M.O. Domontovich.

Key words: M.O. Domontovich, Russian Geographical Society, the description of Chernigov province.

Організація управління армією є однією із найважливіших компонентів сильної держави. Не було винятком і ХІХ ст. з постійним протистоянням великих держав за сфери політичного та військового впливу у світі. Однією з таких держав була Російська імперія, з її величезною територією і з прагненням мати свій вплив всюди, де це було можливо. Саме в ХІХ – на початку ХХ ст. в імперії відбувалися постійні зміни у бік удосконалення вищого командного складу армії.

Найбільш підготовленими до несення служби в органах вищого військового управління Російської імперії найчастіше були офіцери, які закінчили Академію Генерального штабу, а епоха «Великих реформ» помітно скорегувала їхню виняткову місію. Яскравим представником ми вважаємо М.О. Домонтовича, який 1858 р. став її випускником, а вже 1860 р. переведений до Генерального штабу.

У науковій літературі порушена нами тема не отримала достатньої розробки. Із дореволюційних авторів варто вказати дослідження Н. Гліноєцького, в якому йдеться про розвиток Академії генерального штабу до початку 80-х рр. ХІХ ст. [1]. У радянський час спектр досліджень значно розширився. З'явилися статті, в яких вивчалися різні аспекти підготовки офіцерів (викладання історії, топографічна освіта) [2]. Однак у них не завжди давалися об'єктивні оцінки,

заменишувалася роль тих чи інших постатей в історії Академії генерального штабу. Видання 90-х рр. XX – початку XXI ст. також мають значний недолік – пафосність викладу матеріалу, часто автори некріпично ставляться до досліджуваних документів [3; 4].

Метою нашої розвідки є огляд праці М.О. Домонтовича «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния».

Михайло Олексійович Домонтович (1830 – 1902) – російський генерал українського походження, військовий історик. Самостійне життя його почалося після вступу до Петровського Полтавського кадетського корпусу, після закінчення якого (1849 р.) у званні прапорщика він отримав призначення на службу до лейб-гвардії гренадерського полку [5]. Про типовість такого шляху зазначає донька: «Мій батько, як і більшість синів українського дворянства, закінчив Полтавський корпус і став офіцером в одному із гвардійських полків Петербурга – здається, в гренадерському» [6, 20]. Згодом М.О. Домонтович закінчив Миколаївську академію Генерального штабу. Вона була заснована 26 листопада 1832 р. під назвою Імператорська військова академія за проектом генерал-ад'ютанта барона Жоміні «для підготовки офіцерів до служби Генерального штабу» і «для більшого поширення знань в армії» [1].

Помітні розбіжності спостерігаємо у датуванні членства М.О. Домонтовича у Російському географічному товаристві. Окремі автори, які достеменно не досліджували його долю, подають інформацію, що він був його членом до написання монографії «Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния». Зокрема, це дослідження краєзнавця Л. Студіонової [3]. Вона зазначає, що на початку 60-х років XIX ст. підполковник Генерального штабу Михайло Домонтович прибув на Чернігівщину як дійсний член Російського географічного товариства з метою написати книгу про цей край. Натомість автори статті в енциклопедії про Домонтовича повідомляють, що саме за складання опису Чернігівської губернії Михайло Олексійович був прийнятий у дійсні члени Російського географічного товариства [5].

Варто наголосити, що Російське географічне товариство засноване 18 серпня 1845 р. велінням імператора Миколи I в Санкт-Петербурзі. У першій половині XIX ст. географічні товариства були створені в низці країн, російське стало четвертим у Європі після французького, німецького і британського [7]. Як тоді писали, ця ідея викликала підтримку серед широкого кола мореплавців, офіцерів Генерального штабу та групи вчених, що згодом стали засновниками Товариства [3]. Основною метою його засновників було вивчення «рідної землі і її людей, що живуть», тобто збирання та поширення географічних, статистичних та етнографічних відомостей про Росію [7]. Саме тому пропонувалося назвати Товариство географічно-статистичним. Однак імператор Микола I затвердив за ним найменування «географічне». Згодом при товаристві організували відділення статистики. У 1864 р. було проведено військово-окружну реформу, внаслідок чого на території Росії утворилося п'ятнадцять військових округів. Це дало можливість оперативно керувати

військами і вперше створити Генеральний штаб, офіцери якого стали дійсними членами Російського географічного товариства [8]. Ними надруковано багатотомне видання книг «Материалы для географии и статистики России», які становлять комплекс архівних документів, детальні статистичні дані, географічні описи, карти і плани всіх населених територій Російської імперії. Кожен том подає історію губернії, освіти, релігії, етнографію народів, які населяють її територію, викладена історія будівництва і заселення міст. Всебічно розкрито адміністративне, господарське і духовне життя кожної губернії, географію і демографію, наведено дані земельної, лісної статистики, відомості з розцінок і ціноутворення. Тому це багатотомне видання є цінним історичним джерелом і в наш час.

На початку 60-х років XIX ст. підполковник Генерального штабу Михайло Домонтович був відряджений на Чернігівщину для написання книги про цей край. І це не випадково, адже родом він був із цих країв: народився в селі Кудрівка Сосницького повіту Чернігівської губернії. Михайло Олексійович об'їздив різні куточки губернії, вивчив архівні та літературні джерела. Він ретельно відібрав, систематизував та узагальнив значний масив матеріалів. Результатом цієї копіткої роботи стала наукова монографія з картами і таблицями під назвою «Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния». Вона побачила світ у Санкт-Петербурзі 1865 р. [9].

У передмові до монографії Михайло Олексійович повідомляв, що робота над складанням статистичного опису Чернігівської губернії розпочалася 1857 р. одночасно з іншими губерніями. Зібрані матеріали були представлені 1860 р. департаменту Генерального штабу. Висновком фахівців стало доручення все переробити наново. Це було необхідно задля того, аби вся статистична інформація по Чернігівській губернії була доведена включно до 1860 р. і за можливості доповнена за 1857 р. Доручену роботу М.О. Домонтович виконав протягом 1861, 1862 і першої половини 1863 рр. Тоді ж рукопис був поданий у департамент Генерального штабу до друку. Однак друкування книги розпочалося не раніше грудня 1864 р. Передмова до роботи Михайла Олексійовича містить такі зауваження: «Повна відсутність якої б то не було попередньої обробки сирих матеріалів, сумнівне походження тих джерел, до яких часто доводилося звертатися через брак кращих матеріалів, та інші перипетії суто суспільного характеру – ось та робоча атмосфера, яка не сприяла нашій справі. У цьому ми цілком поділяли долю майже всіх дослідників російського життя, яка так часто викликала безрезультатні нарікання» [9].

Михайло Домонтович досить самокритично поставився до виконаної ним роботи. Він вважав, що визначена програма, від якої не можна було відступати, короткий строк для завершення роботи, службові справи та інші причини позначилися на кінцевому результаті. М. Домонтович зазначає: «Ми будемо абсолютно задоволені, якщо наявність фактів у тому вигляді, в якому нам видалася можливість їх віднайти, і деяке групування, яке полегшує ознайомлення з ними, принесуть користь не лише людям, які спеціально займаються цією

проблематику, а й просто допитливому читачеві» [9].

Отже, М.О. Домонтович як дослідник надовго вкарбував своє ім'я в історичну науку. Стрімка військова кар'єра генерала активно цьому посприяла. Із часу появи монографії «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния» минуло майже півтора століття, а вона ще й досі не втратила своєї наукової значимості, ба навіть більше, із кожним роком актуальність її всебічного аналізу зростає. Десятиріччя довели, що він зібрав та упорядкував унікальні дані про економічне та культурно-освітнє життя Чернігівської губернії; описав етнографію Чернігівщини включно до реформи 1861 р.

1. Глиноецкий Н.П. Исторический очерк Николаевской академии генерального штаба / Н.П. Глиноецкий. – СПб.: Тип. штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1882 – 711 с.
2. Зайончковский П.А. «Офицерский корпус русской армии перед первой мировой войной» // Вопросы истории, 1981. – № 4.
3. Студьонова Л.В. Нацадок Слабинського сотника / Л.В. Студьонова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39745/19-Studonova.pdf?sequence=1>
4. Кириллин А.В., Возрождение традиций офицеров Генерального штаба. – Военно-исторический журнал, 1994. – № 4.
5. Домонтович Михаил Алексеевич. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Домонтович_Михаил_Алексеевич
6. Коллонтай А.М. Из моей жизни и работы: воспоминания и дневники / А.М. Коллонтай. – М.: «Советская Россия», 1974. – 416 с.
7. Російське географічне товариство. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Російське_географічне_товариство
8. Російська імперська армія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Російська_імперська_армія
9. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния [Текст] / сост. генерального штаба подполковник М.Домонтович. Действительный член Императорского русского географического общества. – СПб: Тип. Ф. Персона, 1865. – 795 с.: карты, схемы.

А.И. Шевельков

АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ В ИССЛЕДОВАНИИ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА В НЕЧЕРНОЗЕМНОЙ ЗОНЕ РСФСР В 1960 – 1980-Е ГГ.

Выявлены основные проблемы формирования архивной базы в исследовании аграрной политики государства во второй половине XX века. Введенные в научный оборот новые архивные документы, позволяют более объективному, правдивому исследованию.

Ключевые слова: аграрная политика, архивные документы, сельскохозяйственное производство, продовольственное обеспечение, Нечерноземная зона РСФСР.

The article points out the main problems of laying the archive basis for the research of the state agricultural policy in the second half of the 20th century. Declassified archive documents make it possible to do more objective, true-to-life

research.

Key words: the agricultural policy, archive documents, agricultural production, food supply, the RSFSR Non-Chernozem zone.

С середины 1990-х гг. для исследователей аграрной политики важным подспорьем стало привлечение из архивов документов высших партийных органов, которые ранее были недоступны. Хотя и до настоящего времени огромное количество документов ЦК КПСС ожидает рассекречивания и последующего изучения историками. Так, только с 2013 г. исследователи стали получать отдельные документы Политбюро ЦК КПСС 1960-х гг. В Российском архиве новейшей истории (РГАНИ) сформирован специальный 89 Фонд – «Коллекция рассекреченных документов», где содержатся материалы и по аграрной истории. На основе анализа этих документов, а также материалов пленумов, документов отделов ЦК КПСС есть возможность более объективного рассмотрения деятельности государства в формировании и реализации аграрной политики в Нечерноземной зоне РСФСР в 1960 – 1980-е гг. Немало документов по аграрной истории содержится и в ГАРФе (Государственный архив Российской Федерации).

Исследование архивных документов позволяет понять, что в 1960-е гг. в высшем партийно-государственном руководстве не было единого мнения в определении стратегии и методов развития сельского хозяйства. В эти и последующие годы шел поиск выхода из той кризисной ситуации, в которую постепенно втягивался аграрный сектор страны. К этой работе были привлечены экономисты, ученые-аграрники, даже те министерства и ведомства, которые были далеки от сельскохозяйственного производства. Среди документов партийных и государственных органов встречаются письма, обращения отдельных граждан страны с предложениями по улучшению продовольственного обеспечения населения. Таким образом, решение продовольственной проблемы начинает по сути приобретать общенародное звучание. Наибольшая активность была проявлена при подготовке к июльскому (1970 г.) пленуму ЦК КПСС, в ходе реализации программ развития сельского хозяйства Нечерноземной зоны РСФСР. И это объясняется тем, что в конце 1960-х гг. наметилось серьезное снижение темпов роста экономики. Несмотря на то, что за 1965 – 1968 гг. среднегодовой объем валовой продукции сельского хозяйства, по сравнению с предшествующим четырехлетием, вырос на 18%, по уровню потребления отдельных видов продовольствия страна откатилась к 1960 г. К тому же, в очень трудном для сельского хозяйства 1969 г. ожидалось, что объем валовой продукции аграрного сектора будет составлять на 3% ниже уровня 1968 г. [1, 3].

По нашему мнению, именно в этот период фактически обозначилось противостояние между правительством страны в лице заместителя Председателя Госплана СССР Н.К. Байбакова и ближайшего окружения Л.И. Брежнева. Хотя и в самом составе правительства не было единого мнения. И это вполне понятно. Ведь речь шла об объемах капитальных вложений в сельское хозяйство, которое во второй половине 1960-х гг. стало терять темпы развития, заданные мартовским (1965 г.) пленумом ЦК КПСС. Госплан СССР активно проводил

политику економного расходования государственных средств. По его убеждению, финансы, выделенные на развитие сельского хозяйства, используются неэффективно. И, как следствие, происходит распыление материалов и трудовых ресурсов по многим строящимся объектам, нет должной оперативности и согласованности в деятельности строительных и отраслевых министерств, допускается недисциплинированность. По сути, руководитель Госплана подвергал сомнению эффективность аграрной политики партии, определенной мартовским (1965 г.) пленумом ЦК КПСС. И хотя об этом напрямую не было сказано, подобная критика была расценена как недопустимая. Была предпринята попытка отстранения Н.К. Байбакова с поста руководителя Госплана СССР. И это так бы и случилось, если бы ему не была оказана поддержка другим бывшим «сталинским наркомом», Председателем Совета Министров СССР А.Н. Косыгиным. Итогом этого противостояния все же стало резкое увеличение финансирования сельского хозяйства, особенно с середины 1970-х гг., которое с каждым годом становилось более объемным. Однако их значительная часть была направлена на производственное строительство, включая мелиорацию. При этом мощности строительных организаций не позволяли освоить все средства. «Недострой» сельскохозяйственных объектов и предприятий промышленности АПК с 1970-х гг. становится массовым явлением, что стало одной из важных причин накопления негативных тенденций в аграрном секторе экономики.

Из архивных документов мы выявляем, что программа преобразования Нечерноземной зоны РСФСР осуществлялась в ущерб развитию других регионов. И это вызывало недовольство в руководстве других регионов. Из архивных документов явствует, что в период организации шефства над Нечерноземьем союзными республиками, краями и областями возникла конфликтная ситуация. Так, руководство Башкирской АССР и Краснодарского края отказались от шефской помощи Калининской области. Свое решение они мотивировали отсутствием трудовых ресурсов, подобными проблемами у себя. Среди аргументов республиканского руководства: обеспеченность хозяйств Башкирии основными фондами меньше нормативной почти на 40%, производственными помещениями – на 45%. Производственные показатели хозяйств «башкирского нечерноземья» были таковы: на 100 га пашни хозяйства здесь получали на 27% меньше валового дохода, на 63% меньше чистого дохода по сравнению с другими хозяйствами республики. При этом в расчете на одного жителя общественного жилья в колхозах приходилось 2,6 м², а в колхозах – 0,44 м², а многие населенные пункты не имели детских дошкольных учреждений, предприятий общественного питания и быта [2, 198, 220].

Из архивных документов становится ясно, что уже на рубеже 1960 – 1970-х гг., а особенно в ходе реализации программы преобразования Нечерноземной зоны РСФСР, политика ликвидации так называемых «неперспективных деревень» не находила безоговорочной поддержки в местных партийных организациях и ее реализация «продавливалась» посредством административного

партийного диктата. И это несмотря на то, что в ЦК КПСС поступала информация с мест о негативной реакции населения, его нежелании покидать родовые гнезда. К примеру, в информации в Сельскохозяйственный отдел ЦК КПСС об итогах работы собрания партийно-хозяйственного актива Ярославской области (1974 г.) сообщалось: «Особенно остро поднимался вопрос о необходимости переселения рабочих и колхозников из мелких отдаленных пунктов на центральные усадьбы колхозов и совхозов. Так, секретарь Ленского РК КПСС говорил: «Очень быстро идет процесс ликвидации мелких, не перспективных деревень, а на центральных усадьбах и в перспективных поселках жилья строится очень мало» [3, 93].

Сторонники массированного финансирования убеждали высшее руководство страны, что переселенческая политика – это проявление заботы о повышении жизненного уровня, благосостояния селян. Однако, в действительности, далеко не все денежные средства, выделение которых особенно возросло во второй половине 1970-х гг., дошли по назначению. Те же капиталовложения, которые поступали на счета подрядных строительных организаций, зачастую использовались не по назначению.

Благодаря архивам можно выяснить, что главной подрядной организацией по селению 90 тыс. дворов (из 170 тыс. дворов, согласно постановлению ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 20 марта 1974 г.) из «неперспективных» населенных пунктов являлось «Росколхозстройобъединение», а также его местные межколхозные строительные организации. За 1976 – 1980 гг. только этим организациям предстояло построить 6 млн м² жилой площади, общеобразовательных школ на 200 тыс. ученических мест, клубов и дворов на 210 тыс. мест и много других объектов. При том что общие объемы подрядного строительства должны были составить около 6 млрд руб. или в два раза с лишним больше, чем в предшествующую пятилетку. То есть «Росколхозстройобъединение» брало на себя заведомо невыполнимые задачи. Более того, в процессе выполнения этих задач стало выясняться, что этой и другим строительным подрядным организациям не выгодно заниматься строительством жилья на селе. Более прибыльным было сооружение производственных объектов, прежде всего их «нулевых циклов», в которых закладывалась основная сумма сметы. Такой подход вскоре дал свои результаты на огромном пространстве Нечерноземья: тысячи недостроенных объектов, ежегодно не осваивались сотни миллионов рублей капиталовложений, а сельхозпредприятия были вынуждены формировать собственные строительные бригады из числа сельских тружеников или нанимать бригады «шабашников». Наемным строительным бригадам постоянно переплачивали как из государственного бюджета, так и из колхозной кассы. Как итог всей этой «всероссийской» стройки по решению переселенческой политики – 15–20% выполнение заданий по селению, усиление процесса оттока населения из брошенных сел и хуторов, обострение проблемы трудовых ресурсов [4, 64].

Среди многочисленных писем населения с предложениями о развитии сельского хозяйства

следует выделить письмо генерал-майора в отставке, бывшего заместителя наркома связи СССР Р.А.Попова, с которым он обратился в правительства СССР и РСФСР накануне принятия Продовольственной программы (апрель 1982 г.). Ценность этого документа не только в том, что ветеран был обеспокоен проблемой развития животноводства, обеспечения его продукцией населения. В многостраничном документе автор привлекает статистику, различные источники, которые дают полное представление о социально-экономической ситуации в Нечерноземном регионе. Здесь поднимаются и проблемы трудовых ресурсов, переселенческой политики, возрождения заброшенных населенных пунктов, материально-технической базы сельского хозяйства. Автор предлагает свои варианты обеспечения населения малогабаритной техникой, увеличения производства молока и мяса жителями села, расширение возможностей непроизводственной деятельности сельских тружеников, пенсионеров.

В соответствии с рекомендациями ЦК КПСС о реагировании на письма трудящихся, письмо ветерана не было оставлено без внимания. По поручению тогдашних руководителей союзного и республиканских правительств Н.А. Тихонова и М.С. Соломенцева оно было рассмотрено в Госплане, ряде министерств и ведомств РСФСР. В целом отношение этих госучреждений было одинаковым, необходимо было только отреагировать. К примеру, сельскохозяйственный отдел Госплана республики заключил, что предложения автора «носят общий, постановочный характер, без соответствующей конкретизации, расчетов и достаточного обоснования... Отдел не поддерживает предложения т. Попова развивать животноводство в мелких деревнях и селах зоны на условиях самостоятельности, считая их не приемлемыми». В тоже время, в ответах-отписках содержится довольно значительный негативный статистический материал, который порой не попадает в отчеты и справки госучреждений, доклады об аграрной политике. Так, из этого документа мы узнаем, что только за 1976 – 1980 гг. посевные площади под картофелем у населения Нечерноземной зоны РСФСР сократились на 24%, под овощами почти на 30%, поголовье скота уменьшилось на 317 тыс. голов (с 1965 г. – на 2,2 млн голов), свиней – на 39 тыс., а овец и коз – на 678 тыс. голов. Госплан делает заключение, что в мелких населенных пунктах нет трудоспособного населения, которое могло бы активно заниматься развитием животноводства, а большинство хозяйств испытывают хронический недостаток кадров. Только в совхозах в 1981 г. не хватало более 280 тыс. чел., а в летние месяцы – до 450 тыс. чел. [5, 18, 19, 33–40, 53–59]. Тем самым, Госплан РСФСР фактически «расписывался» в невыполнении партийно-государственной программы развития сельского хозяйства Нечерноземья за период 1974 – 1981 г. И не только по проблеме трудовых ресурсов. Это относилось и к производству сельскохозяйственной продукции. Подтверждением нарастания кризисной ситуации в сельском хозяйстве стало новое постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР по Нечерноземной зоне РСФСР (1981 г.), принятие Продовольственной программы (1982 г.).

И последующее десятилетие не принесло желаемых результатов в развитии и повышении

эффективности сельского хозяйства Нечерноземной зоны РСФСР. В уже упомянутом 89 фонде РГАНИ находится один из последних документов ЦК КПСС по аграрной политике в этом регионе. Само его название говорит о неутешительных итогах: «О политической и социально-экономической значимости разработки и осуществления программы возрождения деревни в Нечерноземной зоне РСФСР» [6, 1]. В нем отмечается, что более 15 лет осуществлялось развитие сельского хозяйства, социальной сферы Нечерноземной зоны. И несмотря на то, что за этот период удалось «несколько укрепить сельскую производственную и социальную базу, создать мощности для наращивания мелиоративного и сельского строительства, развития сети дорог, газификации и электрификации села», а в общественном секторе производство продукции сельского хозяйства возросло на 33%, «многие негативные процессы в аграрном секторе удалось лишь несколько смягчить, но не преодолеть». С 1970 г. численность сельского населения Нечерноземья сократилось на 5,3 млн человек, что привело к 500 тыс. дефициту кадров в сельскохозяйственном производстве. Постановление Секретариата ЦК КПСС было принято по записке в ЦК КПСС первого секретаря Орловского обкома КПСС Е.С. Строева с идентичным названием. Из этого же документа становится известна судьба проекта постановления ЦК КПСС по Нечерноземью, которое было подготовлено в 1988 г. «После многократных обсуждений т.т. Маслюков Ю.Д., Мураховский В.С., Баталин Ю.П. 28 декабря 1988 года без учета мнения Совета Министров РСФСР вошли в Совет Министров СССР с предложением о целесообразности принятия решения «О комплексном социальном и экономическом развитии Нечерноземной зоны РСФСР в 1988 – 1995 годах» одновременно с проектом Основных направлений экономического и социального развития СССР на 1991 – 1995 годы и на период до 2005 года. Тов. Рыжков Н.И. 30 декабря 1988 года согласился с этим предложением, работа с вышеуказанным документом была прекращена» [7, 2 – 5].

Помощь требовалась уже всему аграрному сектору и селу новой России. Что и нашло отражение в Программе возрождения российской деревни и развития агропромышленного комплекса, принятой Вторым съездом народных депутатов РСФСР в декабре того же 1990 г. Только ее «осуществление», а точнее – отказ от реализации, растянулось на очередной более 15-летний период и обернулось еще большей деградацией аграрного производства, российского села. И это несмотря на многочисленные президентские указы, постановления правительства РФ, научные концепции.

1. Российский государственный архив новейшей истории, далее – РГАНИ – Ф. 2. – Оп. 3. – Д. 173.

2. Государственный Архив Российской Федерации – Ф. А-262. – Оп. 16. – Д. 343.

3. РГАНИ. – Ф. 5. – Оп. 67. – Д. 98.

4. РГАНИ. – Ф. 5. – Оп. 67. – Д. 123.

5. РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 20. – Д. 9.

6. РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 20. – Д. 9.

7. РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 20. – Д. 9.

Аграрна історія в іменах

О. В. Волос

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКИХ СЛУЖБОВЦІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Розглянуто сільськогосподарські наукові дослідження відомих у степовій Україні земських службовців Ф.О. Василевського та Й.К. Пачоського, коло наукових інтересів та значення їх практичної діяльності.

Ключові слова: земські службовці, наукова діяльність, сільськогосподарські дослідження, земство, Херсонська губернія.

The article describes agricultural researches made by famous in the steppe Ukraine zemstvo officers: Vasylevsky F. O. and Pachosky. Y. K., their focus of scientific interest and the importance of their practical activities.

Key words: zemstvo officers, scientific activities, agricultural research, zemstvo, Kherson guberniya.

Досягнення земських установ і чималі результати їх діяльності в деяких сферах практично були б не можливі без самовідданих, активних, прогресивно налаштованих земських діячів. Плеяда відомих земських діячів Херсонської губернії, що прислужилася земській справі, налічує не один десяток осіб. Вони немало зробили для національно-культурного піднесення південного регіону. Серед них і більш знані сьогодні діячі, і ті земці, ґрунтовне дослідження плідної діяльності яких ще за вченими.

Земські службовці як унікальна соціальна група з досить високим освітнім рівнем були ініціаторами багатьох прогресивних починань, прагнучи внести зміни в практику соціального життя сільського населення. У зв'язку з цим вивчення досвіду діяльності земських службовців дозволяє з'ясувати їх роль і вплив на соціально-політичні, культурні процеси в розвитку місцевого соціуму.

Робіт, в яких історія земських службовців стала б об'єктом спеціального дослідження, не багато. Автор наукової розвідки має на меті на земських історичних матеріалах Херсонської губернії ще раз зауважити на той факт, що саме земства на місцях об'єднували найпрогресивнішу частину українського суспільства – інтелігентів, що в більшості випадків успішно поєднували службові обов'язки земців з активною науковою, культурно-просвітньою, громадською діяльністю.

Вивчення історії земства, яке було розпочато в дореволюційний період, здійснювалося як представниками суспільно-політичної думки [1], правознавцями, професійними істориками, публіцистами, так і самими земськими діячами. У цей період починають формуватися групи різноманітних за жанрами історіографічних джерел: публіцистична, науково-дослідна [2], мемуарна [3] література, присвячена історії діяльності земських службовців.

Серед наукових робіт і публікацій новітнього часу відзначимо дослідження Т.П. Прокоф'євої, яка

особливу увагу звернула на досить успішну діяльність службовців земств із початкової освіти, статистики, охорони здоров'я [4]. У монографії В. А. Горнова також є окремий розділ, присвячений земській інтелігенції, її ролі та місцю в структурі земських установ [5]. В Україні в останнє десятиліття інтерес серед вчених до земської проблематики зріс, про що свідчить досить велика кількість захищених дисертацій, в яких тією чи іншою мірою порушувалися питання практичної та суспільної діяльності службовців земств. Дослідники особливу увагу звертали на діяльність вчителів земських початкових шкіл, побут і умови вчительської праці, їх просвітницьку роботу серед селянського населення в регіонах [6].

Завдяки зусиллям вітчизняних істориків та краєзнавців сьогодні вдалося реконструювати життєвий шлях, деякі напрями професійної, наукової, культурно-просвітницької, громадсько-політичної діяльності провідних спеціалістів земської справи на Україні [7]. Дослідники історії земства відзначають, що в сучасний період відбувається активне нагромадження історичних знань про основні професійні групи земських службовців, робляться спроби відтворити достовірну картину історії земських службовців.

Серед працівників губернської земської управи особливо вирізнялася непересічна постать губернського ентомолога Пачоського Йосипа Конрадовича (1864–1942) – відомого ботаніка, фундатора фітоценології, який займався орнітологією та багато сил віддав справі охорони природи, а також немало попрацював на земській ниві. На Півдні Йосип Конрадович прожив більше чверті століття. Восени 1897 р. на запрошення Херсонської губернської земської управи обійняв посаду губернського ентомолога. В його обов'язки входило вивчення шкідників сільського господарства та розробка засобів боротьби з ними. Різнобічні, ґрунтовні знання Й.К. Пачоського дозволили йому швидко налагодити справу в Херсонському земстві. Свою діяльність він розпочав із створення ентомологічного кабінету, що згодом став повноцінним природничо-науковим музеєм. Енергійність Й.К. Пачоського вражала всіх, тому не дивно, що створений ним кабінет-музей став науковим центром південного регіону, до якого надходили зоологічні, ботанічні, мінералогічні колекції. Багато унікального експозиційного матеріалу Й.К. Пачоський зібрав сам під час постійних експедицій та екскурсій Херсонською губернією. Саме Йосип Конрадович був ініціатором охорони цілинного степу, переконавши Ф.Е. Фальц-Фейна виділити для цього декілька ділянок, які послужили

основою для створення всесвітньо відомого сьогодні заповідника Асканія-Нова.

Науковець був одним із перших, хто описав флору степів: він дослідив, як впливає випас овець та великої рогатої худоби на степову рослинність. На думку вченого, надмірний випас призводить до руйнування степової рослинності, а відмова від нього призводить до незворотних змін. Худоба, поїдаючи рослинність, підтримує природну динаміку рослинності, розбиваючи копитами стару дернину, сприяє розвитку нових пагонів. Висновок, зроблений Й.К. Пачоським про те, що випас відіграє регульовальну роль, є актуальним і сьогодні. Зібраний та описаний Й. К. Пачоським гербарій степу нараховує 22 тисяч гербарних листків.

Однак наукова діяльність Й.К. Пачоського як зоолога не менш значуща, ніж ботаніка. Ним була пророблена колосальна робота. 3 272 видів птахів, які експонувалися в Херсонському музеї, 230 експонатів науковець препарував власноруч. Результатом цих наукових досліджень стали роботи Й.К. Пачоського «Матеріали з питань про сільськогосподарське значення птахів» (1909) та «До орнітофауни Херсонської губернії» (1911).

Велику увагу Й.К. Пачоський приділяв проблемі вироблення раціонального мисливського законодавства, пропагуючи запровадження охоронного строку, протягом якого будь-яке полювання було б заборонене. Особливо наполягав на забороні весняного та літнього полювання, визначення рухомих строків відкриття мисливського сезону. Дуже шкідливим уважав вчений дозвіл на цілорічне винищування хижаків, бо «це привід для полювання на все». В зв'язку з цим Й.К. Пачоський написав багато статей та брошур: «Про охорону птахів в Херсонській губернії», «Змінні терміни в законі про полювання», «До питання про дичину», «Ще з приводу охорони дичини», – що вийшли окремими виданнями та були опубліковані в журналах «Псовая и ружейная охота», «Природа и охота», «Орнитологический вестник», «Птицеведение и птицеводство», в газетах «Юг», «Известия Елисаветградского сельского хозяйства» у 1899 – 1911 рр.

Щорічно в «Збірнику Херсонського губернського земства» ентомолог Й.К. Пачоський публікував звіти про свою діяльність, земство видавало окремі його праці. Період роботи в Херсонському земстві – це й період дружніх стосунків і наукової співпраці Й.К. Пачоського з земцями-науковцями, дослідниками південного краю: П.З. Рябковим, О.О. Браунером, В.В. Топоровим та ін.

Діяльність науковця на посаді земського ентомолога є величезним вкладом у дослідженні Півдня України, зокрема Миколаївщини. Його культурно-просвітницька робота серед місцевого населення мала неабиякий резонанс і сприяла формуванню культури співіснування людини та природи, що завжди було актуальним питанням [8, 95 – 97].

Ім'я Феофана Олександровича Василевського (1855 – 1915 ?) було добре відоме в земському середовищі Південної України наприкінці XIX ст. Разом з іншими просвітителями України він чимало зробив для популяризації національної ідеї серед степового населення, підвищення рівня національної

та громадської свідомості мешканців краю, поширення в їхньому середовищі видань рідною мовою, збереження звичаїв і традицій українського народу. В Україні Ф.О. Василевського знали як публіциста, талановитого прозаїка, досвідченого перекладача, фольклориста та високопрофесійного статистика. Далі мова піде про діяльність Ф.О. Василевського як земського службовця, статистика, науковця.

Свою професійну діяльність земського статистика Феофан Олександрович розпочав на початку 80-х років XIX ст. у повітовому місті Єлисаветград Херсонської губернії. Вибір міста, напевно, був не випадковим. Наприкінці 1870-х років у місті за ініціативи прогресивних українських діячів (В.Тобілевича, А.Михайлевича) був створений гурток. Просвітницька діяльність гуртківців спрямовувалася на поширення серед населення видань українською мовою. Члени гуртка, серед активістів якого були Є.Чикаленко, О. Русов, А. Грабенко, Д. Маркович, Ф.Василевський активно перекладали російські твори українською мовою, вважаючи, що «українському народові потрібна більш розвинена література» [9, 148–153]. Це послужило приводом для арешту учасників єлисаветградського гуртка наприкінці 1884 р. За демократичні переконання та патріотичні пориви члени гуртка були покарані по-різному. Ф.Василевський разом з О. Русовим, Д. Марковичем і А. Грабенком були заслані до Херсону.

Відразу після приїзду Феофан Олександрович почав працювати помічником губернського статистика. У цей період губернське земство організувало масштабне оціночно-статистичне дослідження в регіоні. Працюючи під керівництвом О.О. Русова, одного з кращих статистиків того часу, брав участь у реалізації програми краєзнавчого вивчення Херсонського краю, багато роз'їжджаючи губернією. У цей період земськими статистиками було розроблено методику дослідження та збору матеріалів статистичного, економічного та етнографічного характеру. Протягом 1883–1890 рр. земською губернською управою було видано шість томів «Матеріали для оценки земель Херсонской губернии» [10].

Незважаючи на велику завантаженість у статистичному бюро, Ф.О. Василевський брав активну участь у роботі українофільського гуртка в Херсоні. Українізація апарату Херсонського земства та оформлення на його основі організаційних структур потужного національно-культурного руху на Півдні України були під постійним контролем місцевих поліцейсько-жандармських органів. Тому незабаром всім політично неблагонадійним було заборонено обіймати посади в губернській управі. Ще деякий час статистик виконував свою роботу вдома, неофіційно брав участь у роботі з'їзду земських статистиків, який проходив у листопаді 1887 р. у Херсоні. Це стало причиною заборони проживання сім'ї Василевського на Півдні, родина виїхала до Києва.

Повернувшись Василевські до Південної України на початку 1895 р., коли в Херсонському земстві з'явилася вакантна посада губернського статистика. З цього часу майже двадцять років Ф.О. Василевський керував статистичними роботами в регіоні. Завдяки його старанням статистична служба Херсонського земства остаточно була сформована, кількісний склад

земських статистиків губернії перевищив тридцять чоловік. У цей період Феофан Олександрович був повністю зосереджений на статистичній діяльності, активно пропагував досвід херсонської земської статистики в межах імперії, постійно брав участь у роботі загальнодержавних нарад і з'їздів із питань статистики. Координація діяльності статистичних служб на місцях дозволила губернському статистику видавати впорядковані ним комплексні дослідження губернії. У щорічниках «Статистико-економічні огляди Херсонської губернії» розміщувалася інформація про територію та населення краю, розвиток промисловості, торгівлі, сільського господарства, податки й повинності населення та тощо.

Серед комплексних досліджень губернії, здійснених статистиками, найціннішим досягненням є масштабне експедиційне обстеження розвитку ремесел і промислів шести повітів, що було організовано за єдиною програмою влітку 1904 р. Ф.О. Василевський опрацював, проаналізував і впорядкував зібрані матеріали. Цей великий обсяг статистичної та цінної етнографічної інформації було видано губернською управою окремою книгою в наступному році [11]. Досліджуючи ремесла в регіоні, статистики звернули увагу на етнічний склад населення, бо розвиток окремих промислів безпосередньо залежав від етнічності місцевості, про що свідчать статистичні дані. Цікавою та змістовною щодо статистичного вивчення Південного регіону є робота Ф.О. Василевського «Переселенці з Херсонської губернії в 1894–1912 роках», в якій викладено багаторічні спостереження за міграційними рухами на Півдні України. Ця праця містить багатий фактичний матеріал із соціально-економічної, етнічної, демографічної ситуації у регіоні.

Отже, активна професійна та наукова діяльність відомих херсонських земських службовців сприяла поєднанню науки з практичним сільськогосподарським виробництвом у регіоні. Звичайно ж наукова спадщина Й. Пачоського та Ф. Василевського заслуговує уваги наших сучасників. Багато чого необхідно видати вперше, окремі праці варто перевидати, а їх професійну діяльність на посадах губернського ентомолога та земського статистика досліджувати детальніше, узагальнивши всі наявні історичні джерела про них.

1. Святиков С. Г. *Общественное движение в России: (1770–1895)*. – Ростов-на-Дону, 1905.

2. Авинов Н. Н. – *Опыт программы систематического чтения по вопросам земского самоуправления*. – М., 1905; Веселовский Б. Б. *История земства за сорок лет: В 4-х т.* – СПб., 1909–1911.

3. Толстой К. К. *Воспоминания земского врача*. – М., 1876.

4. Прокофьева Т. П. *Земские служащие в Московской губернии в конце XIX – начале XX века (численность, состав, материальное положение)* // *Проблемы истории СССР*. – М., 1979. – Вып. 10. – С. 118–133.

5. Горнов В. А. *Историография истории земства России*. – Рязань, 1997.

6. Курченко В. В. *Діяльність земств України з розвитку освіти (1864–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук.* – Харків, 1998; Захарова І. В. *Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук.* – Київ, 2002.

7. Побірченко Н. С. *Олександр Олександрович Русов – український громадський діяч, вчений, педагог:*

Короткий життєпис. – К., 1998. – 72 с.; Микола Чернявський – письменник, громадський діяч, педагог // *Тези доп. наук. конф. / Херсон. обл. упр. Культури, ХПІ, ХОУНБТ, Всеукр. т-во «Просвіта»*. – Херсон, ХОУНБТ, 1993. – 85 с.; *Памяти профессора Александра Александровича Браунера (1857–1914): Сб. воспоминаний и науч. трудов, посвященных 140-летию со дня рождения А. А. Браунера*. – Одесса, Музейный фонд им. А.А. Браунера. – 1997. – 272 с. – Астропринт.

8. Доброчаєва Д. М. *Йосиф Конрадович Пачоський // Український ботанічний журнал*. – 1985. – № 42(1). – С. 95–97.

9. *Державний історичний архів України*. – Ф. 419. – Оп. 1. – № 1193. – Арк. 148–153.

10. *Материалы для оценки земель Херсонской губернии: В 6 т.* – Херсон, 1890.

11. *Ремёсла и промыслы Херсонской губернии / ХГЗУ*. – Херсон: Тип. насл. О. Д. Ходушиной, 1905. – 145 с.

Г.Т. Капустян

ПРОФЕСОР ЧЕРЕВАНЬ – ДОСЛІДНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

Йдеться про Череваня Антона Самійловича, першого доктора історичних наук, професора на Полтавщині, про становлення його як історика-професіонала у російських університетах, куди його закинула дисидентська доля як неблагонадійного після перебування у німецькому полоні у роки Другої світової війни.

Ключові слова: радянський тоталітарний режим, політичні утиски за переконання.

This research about Cherevan Anton Samiylovich, the first doctor, professor of Poltava region, on his formation as a professional historian in Russian universities, where he was brought by a dissident fate as a suspected after being in German captivity during World War II.

Key words: The Soviet totalitarian regime, political oppression for their convictions.

Антон Самійлович Черевань, вчений, педагог, історик, на власній долі пережив історичні злами радянської тоталітарної моделі суспільства. У автобіографії, складеній у 1962 р., Антон Самійлович зазначив, що народився 4 серпня 1906 р. у с. Глинськ Опішнянського району, що на Полтавщині, в сім'ї селянина-бідняка. З дев'ятирічного віку 3 роки наймитував пастухом, а потім жив у своїй родині. В 1926 – 1928 рр. працював на комсомольській та партійній роботах. Протягом 1928 – 1930 рр. служив у Червоній армії в м. Лубни. Навчався на робфаці Харківського інституту соціального виховання (1930 – 1931 рр.) і в Харківському юридичному комвузі (1931 – 1932 рр.), у 1932 – 1934 рр. працював пропагандистом ЦК ЛКСМУ і головою Всеукраїнського бюро пролетарстуду. Антон Самійлович завуальовав особисту першу репресію після вбивства Кірова: з кінця 1934 р. до осені 1935 р. працював педагогом дитячого прийомника Харківського обласного управління НКВС. Протягом 1935 – 1941 рр. навчався на історичному факультеті Харківського державного університету і в аспірантурі при кафедрі історії СРСР.

У червні 1941 р. добровольцем вступив до лав Червоної армії, служив командиром взводу, а потім в штабі 411 стрілецької дивізії і в штабі 686 стрілецького полку. У травні 1942 р., отримавши контузію та тяжке поранення в голову, потрапив у полон під Харковом.

Антон Самійлович до кінця березня 1945 р. перебував у концтраційному таборі для військово-полонених на півдні Німеччини. Саме в кінці березня йому вдалося втекти у напрямку швейцарського кордону і опинитися за лінією фронту.

Будучи переконаним у необхідності подальшого власного буття на Батьківщині, звертається до радянської військової місії, що функціонувала при військах союзників, з метою повернення додому. Після підступних і тривалих допитів у СМЕРШі А.С. Черевань бере участь у формуванні радянської дивізії (28 тис. осіб) у місті Гальброні, а в червні батальйон, у якому він служив комісаром, передислоковується у радянську зону окупації Німеччини. З початком війни з Японією добровільно поїхав у діючу армію на Далекий Схід і служив у Забайкало-Амурському військовому окрузі до червня 1946 р. З фронту повернувся до університету, закінчив третій курс аспірантури. У травні 1948 р. захищає кандидатську дисертацію «Селянський рух проти закріпачення на Лівобережній Україні (50–70 рр. XVIII ст.)».

Однак, як зазначав А.С. Черевань, «не зміг отримати роботу у вищому навчальному закладі України через політичну недовіру у зв'язку з перебуванням у полоні і змушений виїхати на Урал, у Перм, де отримав посаду старшого викладача Пермського (Молотовського) державного університету». На кафедрі історії СРСР історико-філологічного факультету Молотовського університету він читає курси: «Історія СРСР (період феодалізму)», «Джерелознавство історії СРСР», «Історія південних і західних слов'ян», отримує посаду доцента.

Епоха «пізнього сталінізму» визначала політично неблагонадійних, «ворогів народу», залишала негативний слід у людських долях. Тривали політичні репресії. У Молотовському державному університеті відголоском «справи лікарів», за словами викладача М.Г. Гуревича, стало полювання на євреїв [1, 182]. У серпні 1953 р. звільняють з роботи доцента кафедри вищої алгебри А. Раїк (її брат мешкав у Нью-Йорку), завідувача кафедри всесвітньої історії доцента Льва Хаїмовича Кертмана. Звільняють і Антона Самійловича Череваня, але за іншими мотивами. Секретар парткому університету В.В. Кузнецов, виправдовуючись, зазначав, що «товариші Кертман і Черевань звільнені з університету у зв'язку зі скороченням штатів і на законних підставах» [1, 179]. Однак стосовно А.С. Череваня уточнювалось: «Раніше був членом КПРС. Перебував у німецькому полоні з травня 1942 р. і до закінчення війни – 1945 р.». Звільнення з політичних мотивів відбулось, незважаючи на брак викладачів в університеті з науковими ступенями. Серед 189 викладачів університету лише 67 мали науковий ступінь. На історико-філологічному факультеті таких було 9 [1, 179; 180]. Антон Самійлович згадував обставини свого звільнення: «Критичні зауваження з мого боку на адресу тимчасово виконувача обов'язків завідувача кафедри історії СРСР П.І. Хітрова викликали недоброзичливе ставлення до мене, і навесні, у зв'язку із можливим закриттям історичного відділення, я був звільнений з університету».

Природний інтелект, освіченість, сила волі допомогли вистояти А.С. Череваню у протиборстві з потужною радянською тоталітарною системою.

А.С. Черевань подав документи на конкурс із заміщення вакантних посад доцента в університети: Карело-Фінський (Петрозаводськ), Узбецький (Самарканд), Чернівецький, в педагогічні інститути: Смоленський, Великолуцький, Новозибківський і Челябінський. Він надсилав телеграми і листи у тридцять ВНЗ Радянського Союзу з метою з'ясування наявності вакантних місць за його спеціальністю. Свідченням того, що існували вакантні місця на заміщення посади доцента, було те, що деякі університети, зокрема Киргизський та Казахський, просили А.С. Череваня надіслати документи, але згодом відповідали: «Повертаємо Ваші документи за відсутністю вакансій на кафедрі історії СРСР». А.С. Черевань у пошуках роботи двічі побував у Москві, Києві, Полтаві, Харкові, Свердловську. Виконувач обов'язки директора Полтавського педінституту погодився прийняти його на посаду доцента, але заступник міністра освіти УРСР Гуленко категорично був проти цього. Після безуспішних спроб знайти роботу на посаді доцента з історичних дисциплін у будь-якому ВНЗ СРСР він надіслав листа до Голови Президії Верховної Ради СРСР К.С. Ворошилова, де визначив причину відмов його численних прохань щодо працевлаштування: «Шляхом листування я намагався виявити наявність вакантних місць із моєї спеціальності, але це не дало позитивних результатів. Мені або зовсім відмовляли, або, після ознайомлення з моєю біографією, делікатно відмовляли у наданні роботи». Подібного листа було надіслано до відділу науки ЦК КПРС. Після цього йому дозволено працювати у Молотовському міському вечірньому університеті марксизму-ленінізму. У червні 1954 р. Антона Самійловича обирають на конкурсній основі на посаду доцента. У травні 1956 р. після поновлення у лавах членів КПРС А.С. Череваня обирають завідувачем кафедри історії СРСР Карельського педагогічного університету.

Антон Самійлович, відстоюючи права громадянина, людини в непростій ситуації, що диктувалася умовами функціонування радянської тоталітарної системи, наполегливо працює над майбутньою докторською дисертацією. Об'єктом його подальших наукових досліджень залишається селянство. Якщо кандидатська дисертація була присвячена протестним мотивам українського селянства проти закріпачення у XVIII ст., то об'єктом докторського дослідження стають державні селяни Європейської Півночі та Уралу, їх соціально-економічний та правовий стан у другій половині XVIII – 30-роках XIX ст. До наукового обігу вперше вводяться унікальні історичні джерела з Центрального державного історичного архіву в Ленінграді, відділу рукописів Ленінградської бібліотеки АН СРСР, Центрального державного архіву древніх актів, а також маса історичних документів, які автор почерпнув у чисельних фондах місцевих архівів Архангельська, Вологди, Томська, Кіровська, Свердловська тощо. Основну масу виробників матеріальних благ у цьому районі становили державні селяни, що формувалися протягом XVI – XVIII ст. із місцевого неслов'янського населення і «руських людей», головно утікачів з інших регіонів від непосильного важкого феодально-кріпосницького гніту окремих феодалів і феодальної держави. Вагоме місце в дослідженні відведено вивченню місця правового становища державних

селян, які на той час по всій території Росії становили понад 40% від усього селянства. У дисертації системно вивчено історію формування стану державних селян на окраїнах Росії як наслідок багатовікового опору народних мас проти феодального гніту, освоєння ними величезних територій Європейської Півночі, Приуралля, Уралу та Сибіру всупереч волі кріпосницького уряду [2].

Попередні дослідники соціально-економічної історії Уралу та Європейської Півночі вивчали історію розвитку промисловості лише у крупній вотчинній, купецькій та державній мануфактурі. Професор В.І. Стрельський у відгуку на докторську дисертацію А.С. Череваня зазначав, що розвитку селянської промисловості, кораблебудування, проникнення товарно-грошових відносин у державне село присвячено три розділи дисертації, що само собою є «абсолютно новою сторінкою в історико-економічній літературі щодо Уралу та Європейської Півночі».

У доволі не простих умовах писав докторську дисертацію, підготовка якої потребувала надзвичайної зосередженості, часу, розуміння з боку керівництва наукою в СРСР. У липні 1961 р. А.С. Черевань звернувся до завідувача відділу науки ЦК КПРС про переведення його на посаду старшого наукового співробітника для завершення докторської дисертації. Позицію дисертанта підтримала авторитетна тогочасна особистість серед історичного співтовариства, голова експертної комісії з історії Північно-Західної Ради з питань координації і планування науково-дослідних робіт з гуманітарних наук професор Мавродін. Однак не вдалося подолати перепон і на цьому шляху.

У трудовій книжці Череваня Антона Самійловича 10.X.1962 р. записано: «Звільнено із займаної посади у зв'язку з переведенням в розпорядження Міністерства освіти УРСР». Антон Самійлович повернувся на Батьківщину, працював доцентом, а згодом професором кафедри історії СРСР та УРСР на історичному факультеті Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка. Читав курси історії СРСР (період феодалізму), допоміжні історичні дисципліни, джерелознавство, історіографію. Антон Самійлович Черевань став першим доктором історичних наук Полтавщини, захистивши у 1968 р. докторську дисертацію на масштабну тему: «Очерки истории социально-экономического и правового положения государственных крестьян Урала и европейского Севера России до реформы Киселева». Їй автор присвятив декілька років життя. Захист відбувся у Київському ордену Леніна державному університеті ім. Т.Г. Шевченка. Як сам визнавав автор, як історик-професіонал він сформувався в університетах Росії. Від себе додамо: титанічна працездатність, глибокі професійні переконання, величезне бажання відстояти і захистити власні людські, громадянські права привели до перемоги неординарної особистості над потужними важелями радянської суспільно-політичної системи, спрямованими на підпорядкування людини під єдиний радянський шаблон.

Захист докторської дисертації прошов складно. Адже то був час радянських анонімок, які творили заздрісники та супротивники. Зволікалося затвердження докторської дисертації. Доцент Полтавського державного педагогічного інституту ім.

В.Г. Короленка Вережомська Олександра Луківна, нині покійна, надзвичайно порядна і мудра жінка, а таким зазвичай було близьке оточення Антона Самійловича, згадувала: «Антон Самійлович взяв мою руку і сказав: «Шуро, моя докторська дисертація обов'язково буде затверджена». Він був глибоко переконаний у правильності результатів своїх наукових здобутків, і готовий їх захищати. Вища атестаційна комісія СРСР затвердила висновок захисту тільки через два з половиною роки після додаткового рецензування дисертації [3,16].

Антон Самійлович в останні місяці свого життя тяжко хворів. Його хвороба ускладнювалася складними стосунками з керівництвом кафедри. Були люди, що заздрили здібностям, фундаментальним знанням, непідкупному авторитету серед студентів, його науковим успіхам. У його полтавській квартирі, що на вулиці Леваневського 9, головним скарбом залишається унікальна (третя по рахунку) бібліотека, тут відбувалися і незабутні приватні, ми б назвали дисидентські, зустрічі з учнями. Це були часи щасливого спілкування, формування світоглядних громадянських засад. Антона Самійловича дуже непокоїло радянське табу на дослідження резонансних суспільно-політичних тем: голодоморів, політичних репресій. «Шкода, говорив він влітку 1974 р., що підуть із життя професійні історики, свідки тих подій. А ми в змозі дослідити, дати відповідну оцінку доволі непростій політичній ситуації». Його дуже непокоїли прояви надмірної бюрократизації суспільно-політичного життя в країні. Він порівнював доступність влади у різні епохи: «У 1930-і рр. легше було потрапити на прийом до Любченка у Харкові, – говорив він, – ніж сьогодні до голови сільради». Антон Самійлович щиро відгукувався на запрошення різних офіційних установ прочитати лекцію. Вважав у такий спосіб можливим за радянського суспільно-політичного контролю просвітити народ. Він у душі був інтернаціоналістом, супротивником расової чи національної дискримінації. Наводив приклади глобальних історичних міграційних людських потоків: великого переселення народів III – IV ст. н. е., завойовницьких воєн, асиміляцій тощо. Робив висновок: «Яка може бути мова про чистоту нації, раси?»

Антон Самійлович щиро вірив у перемогу добра і справедливості, тому що сам був таким. Він був надзвичайно принциповим, відстоюючи власну позицію, безпринципним із кар'єристами та науковими підлабузниками. Щиро прощав людські помилки. Відстоював у ректораті, деканатах інтереси студентів. «Адже студенти – теж люди», – говорив він. У ті роки непросто жилося особливо студентам історичного факультету. Вони перебували на особливому ідеологічному детекторі. У кожній студентській групі були «стукачі». Антон Самійлович про це знав і намагався убезпечити інших від необдуманих кроків, щоб не мати зайвих клопотів у педінституті, а то і в управлінні спецслужб.

Антон Самійловича поважали студенти за людяність, глибину знань, за демократизм. Назавжди залишилась в пам'яті відкрита череванівська посмішка, його відоме «Чому?», звернення до студентів-істориків. «Кожної миті відчувайте себе істориками. На вулиці ставте запитання: а у зв'язку з чим і чому була збудована ця споруда чи пам'ятка

архітектури тощо? Шукайте відповіді». Антон Самійлович любив Полтаву. Йому подобалось наодинці або зі студентами чи з молодшим сином Гришею бродити її зеленими садами, вулицями, пагорбами. Це були незабутні інтелектуальні прогулянки.

Влітку 1974 р. стан здоров'я професора Череваня різко погіршився. Коли хвороба відступала, Антон Самійлович інтенсивно працював, щиро ділився з учнями своїм досвідом, поспішав жити. У березні 1975 р. природні умови часто перемінювалися. Різко змінювалася температура повітря, після інтенсивного потепління швидко похолодало, на першу зелену траву випав березневий сніг. Антона Самійловича госпіталізували до лікарні. Стрибав кров'яний тиск, почастишали серцеві напади. Професор був свідомий власного стану здоров'я. «Чертовски хотілось би ще пожити!», – вирвалось у нього в один із останніх наших відвідин. 24 березня 1975 р. Антон Самійлович відійшов у вічність, полишивши по собі добру пам'ять вченого, учителя, громадянина, унікальної Людини.

1. Лейбович О. В городе М. Очерки социальной повседневности советской провинции. / О. Лейбович. – М.: «РОССПЭН», 2008.

2. Черевань А.С. Очерки истории социально-экономического и правового положения государственных крестьян Урала и Европейского Севера России до реформы П.Д.Киселева. / А.С. Черевань: Автореф. дис. ... д.и.н. – Киев, 1968.

3. Єрмак О.П. Життєвий і творчий шлях А.С. Череваня / О.П. Єрмак // Перші Череванівські читання. Зб. матеріалів регіональної науково-практичної конференції. – Полтава: ІОЦ ПДУ, 2007.

Н. М. Кот

ПОГЛЯДИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО НА АГРАРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ (ЗА «СПОГАДАМИ»)

Розкрито погляди та плани П. Скоропадського щодо сутності та перспектив вирішення аграрного питання в Україні за матеріалами його «Спогадів». Показано ставлення гетьмана до позицій різних політичних партій щодо шляхів вирішення земельного питання. Проаналізовано оцінки П. Скоропадським реакції селянства на аграрну політику уряду.

Ключові слова: Гетьманат, П. Скоропадський, «Спогади», аграрна політика, В. Колокольцев, хлібороби-власники, селянство.

Opinions and plans of P. Skoropadskyi concerning essence and prospects of solving agrarian problem in Ukraine are revealing in this article that is based on the materials from his 'Memoirs'. The attitude of Hetman towards the positions of different political parties on ways of solving land issue is depicted. P. Skoropadskyi's appraisals of reaction of peasantry to agrarian policy of the government are analysed in this article.

Key words: Hetmanat, P. Skoropadskyi, «Memoirs», agrarian policy, V. Kolokoltsev, grain-growers-owners, peasantry.

На початку 1990-х років друкована джерельна база доби національно-демократичної революції в Україні (1917 – 1921 рр.) збагатилася двома виданнями спогадів П. Скоропадського [1; 2]. Унікальним мемуарним джерелом називає «Спогади» головний редактор видання Я. Пеленський, відзначаючи, що вони

«написані безпосередньо після подій 1917 – 1918 років», «з позицій поміркованого консерватизму, культурного і політичного елітаризму та аристократизму», розглядають події Української революції 1917 – 1921 років «зі стратегічної, а отже, динамічної перспективи професійного військовика-генерала» [3, 11].

З часу введення «Спогадів» П. Скоропадського до наукового обігу до них активно звертаються дослідники доби Гетьманату [4; 5; 6; 7]. Підходи істориків до використання цього «потужного джерела» аналізує Р. Пиріг, наголошуючи на необхідності глибокого джерелознавчого аналізу «Спогадів» [8, 71 – 72].

Трагедія політика і людини накладає на «Спогади» особливий відбиток. Оцінки П. Скоропадським себе, своїх дій, успіхів і помилок, своїх соратників та ворогів вражають відвертістю та сподіваннями на те, що майбутнє допоможе розібратися в правильності чи неправильності його думок та вчинків [2, 47]. Зрозуміло, що описи тих чи інших подій, характеристики політичних та культурних діячів, власного оточення мають суб'єктивний характер. Деякі важливі для розвитку країни питання згадуються побіжно або ж замовчуються, що диктує необхідність аналізу спогадів у контексті революційної доби, яку переживала Україна.

У діяльності гетьмана як політика та керівника держави значне місце посідали проблеми аграрного розвитку України. У програмних документах Української народної громади, партії біля витоків якої стояв П. Скоропадський, серед низки першочергових завдань декларувалась необхідність проведення аграрної реформи [9, 73]. Як очевидно зі «Спогадів», напередодні приходу до влади гетьман багато роздумував над перспективами аграрного розвитку України. Він усвідомлював необхідність політичної сили, яка б була опорою його влади. Соціальну основу майбутньої України П. Скоропадський бачив у козаках-хліборобах – власниках. Він вважав за необхідне створити, виховати такий соціальний прошарок козацтва із хліборобів. Ставив перед собою завдання відновити структуру, традиції та ідеологію старого козацтва, що забезпечило б відторгнення у селянства ідей більшовизму. Саме у такий спосіб на основі спільності інтересів гетьман сподівався досягти особистої відданості йому та формування соціального підґрунтя проведення аграрної та інших корінних реформ [2, 51].

Зі сторінок «Спогадів» постають розмаїті політичні сили тогочасної України з різним баченням шляхів вирішення земельного питання. Гетьман описує перебування у Києві навесні 1918 р. хліборобів Полтавської губернії, які належали до Української демократичної хліборобської партії, відзначаючи свої зустрічі з М. Міхновським і С. Шеметом [2, 137]. Аналізуючи позиції Союзу земельних власників, П. Скоропадський відзначає хитання в їх лавах: від ідеї об'єднання з хліборобами-демократами до різкого їх несприйняття. Згадує гетьман і Союз російського народу, що теж протидіяв УДХП. Свою точку зору щодо УДХП Павло Петрович висловив однозначно: «Партія хліборобів-демократів була ... надзвичайно корисною партією, яку необхідно було підтримувати» [2, 137]. Йому імпонувало, що визначальним напрямом діяльності УДХП було «створення України і дрібна земельна власність», тим паче, що «хлібороби-демократи визнавали тільки цілком законні способи парцеляції земельних володінь» [2, 137]. Саме цей напрям, на думку гетьмана, «необхідно було нам взяти

в партії». Полтавські селяни настільки вразили гетьмана своєю прямою, волелюбністю та непохитністю, що він ще раз переконався у правильності власного вибору, «що саме в цьому класі народу закладені здорові громадянські зачинання» [2, 137].

Для обґрунтування власної позиції щодо аграрної політики Української Держави гетьман послуговується статистичними даними, порівнюючи ситуацію в зарубіжних країнах, російських губерніях й українських регіонах за різними показниками, зокрема за кількістю сільського населення, яке займається сільським господарством на одну квадратну версту та, за іншими даними, на 100 десятин посівної площі; за врожайністю пшениці з однієї десятини в середньому за 1908 – 1912 рр. та виробництво її в пудах на 1 сільського жителя тощо. Він аналізує також селянське землеволодіння в Україні в 1915 р., підкреслюючи, що в різних губерніях воно суттєво різниться, і особливо страждають від безземелля селяни тих губерній, де переважає польське поміщицьке землеволодіння. Звертається до цифр, що структурують кількість сільськогосподарського населення за кількістю землі, яка перебуває у володінні кожного окремого господарства. За допомогою статистичного та якісного аналізу П. Скоропадський обґрунтував свої висновки щодо основних напрямів вирішення аграрного питання. Зокрема, він вважав за необхідне здійснити передачу землі селянам за таких умов: «Передача всієї, крім цукрових плантацій, лісів, землі, необхідної для кінських заводів та насінневих господарств».

Передача за плату. Безплатна передача не має в цьому випадку жодних серйозних підстав і просто вищою мірою шкідлива.

Виплата селянських грошей за землю, яку вони купують, зрештою, примусить їх пустити ці гроші в обіг, що значно полегшить завдання уряду, даючи йому можливість значно скоротити друкування нових грошей.

Передача цієї землі не безземельним, а малоземельним селянам» [2, 285]. Роблячи такі висновки, гетьман підкреслив необхідність певних компромісів між вимогами лівих партій, позиціями поміщиків різних національностей, які мали землеволодіння на теренах України, у вирішенні аграрного питання на користь народу. Кінцевим ідеалом аграрного розвитку України для гетьмана, за його словами, було «бачити Україну, покриту одними лише дрібними, високопродуктивними, приватними господарствами, які продавали б буряк цукровим заводам» [2, 137]. Необхідною умовою економічного розвитку країни була б участь заможних і культурних хліборобів-власників у акціонуванні цих підприємств за рахунок придбання дрібних акцій.

У «Спогадах» можна відстежити певні дії гетьмана і уряду щодо розробки аграрного законодавства. Н. Ковальова відзначає два етапи цього процесу, зокрема, перший етап – це «травень – липень – підготовча робота з визначення основних напрямів аграрної реформи», а другий – «серпень – початок грудня 1918 р. – розробка основного земельного закону» [10, 89]. П. Скоропадський у різних частинах «Спогадів» повертається до цього питання, але не розкриває його системно. Першим кроком в аграрній політиці гетьмана стало відновлення приватної власності на землю, проголошене грамотою П. Скоропадського «До всього українського народу» [2, 201]. Однією зі складових цього процесу була також діяльність аграрної комісії під головуванням гетьмана

[2, 286 – 287]. Гетьман наголошує на ретельному підборі членів цієї комісії, до складу якої входили представники різних партій і поглядів, які часто не хотіли домовлятися через свої інтереси та амбіції й саботували її роботу. З іншого боку, гетьман певний час не брав безпосередньої участі у засіданнях комісії. Очевидно через це та через її неуспішність (у кінцевому рахунку) він досить стисло розкриває основні віхи її функціонування.

Втілення в життя основних ідей гетьмана з розвитку аграрного сектору неможливе було без взаємодії з міністром землеробства В. Колокольцовим. П. Скоропадський характеризує його як людину, віддану справі створення України [2, 201], яка «справу свою робила чесно ... щиро хотів провести розумну аграрну реформу, не знищуючи цукрової промисловості і ті культурні гнізда», які, на думку гетьмана, «необхідно було залишити» [2, 170]. С. Корновенко вважає, що саме В. Колокольцов «відіграв унікальну роль під час перебування на посаді міністра землеробства Української Держави. Фактично Василь Григорович був основним виконавцем гетьманських задумів та ідей щодо аграрної реформи. Саме завдяки його активним зусиллям були розроблені ключові закони земельної реформи П. Скоропадського, котрі б, у разі їхнього прийняття та реалізації, зрушили б з мертвої точки аграрне питання в Україні» [11, 202].

Важливим питанням втілення в життя аграрної політики уряду є реакція на його основні кроки у цьому напрямі з боку селянства. У сучасній історіографії більшістю дослідників ця проблема трактується як війна. З одного боку, війна уряду із селянством, з іншого боку, селянства з тими, хто чинив на них тиск. Аналізуючи конфронтацію гетьманського режиму і селянства, О. Михайлюк робить акцент на тому, що «причину загострення відносин між селянством і режимом Скоропадського варто шукати не лише у внутрішній політиці самого режиму, а й, насамперед, у загальному розпаді, який переживала країна, та викликаних ним наслідках» [12, 264].

У «Спогадах» цьому питанню приділено недостатньо уваги, очевидно тому, що гетьман, можливо, усвідомлював свої помилки щодо його вирішення. Саме за цей аспект своєї діяльності він піддавався критиці представниками різних політичних сил та соціальних прошарків. П. Скоропадський хоча й наголошував, що володіє інформацією, «що робилось у самих низах народу», однак характеризував ситуацію як «звичайне невдоволення деякими місцевими органами управління», що «ні озлоблення, ні невдоволення не було, особисто я ставав популярним». І пояснював, що «це досягалось саме тим порядком, який проникав і в село. Всі ті безчинства, як з боку деморалізованої маси на селі, так і з боку каральних загонів, які діяли спочатку на свій страх, поступово припинялись» [2, 292]. Власне правдивість таких оцінок є сумнівною, і необхідно шукати відповіді на запитання, якими чинниками вони викликані, в інших джерелах.

Оцінюючи свою діяльність у напрямі аграрного розвитку України, П. Скоропадський наголошує, «що політика моя була вірною в тому відношенні, що я постійно розглядав аграрне питання не з точки зору економічної, а, прийнявши, головним чином, до уваги політичний бік життя країни. З точки зору економічної аграрна реформа не витримувала критики, вона просто на цей час було не потрібною. З точки зору політичної вона була вкрай необхідною, і тут доводилось керуватися лише державною

необхідністю, а не інтересами приватних осіб» і, що «ніколи ще аграрне питання не було таким близьким до свого розумного вирішення, як в листопаді 1918 року в Україні» [2, 54; 287].

У сучасній українській історіографії немає єдності в оцінці земельної реформи П. Скоропадського. Проголошені гетьманом наміри іноді сприймаються як здійснені політичні та економічні кроки. Глибоко та всебічно проаналізувавши основні заходи щодо запровадження земельної реформи, Р. Пиріг в оцінці практики реалізації аграрної політики гетьманату відзначив, «що гетьман та Рада Міністрів не проявили достатньої політичної волі, не задіяли ефективних механізмів позбавлення поміщиків землі» [8, 72], і обґрунтував об'єктивні та суб'єктивні причини невдалої спроби еволюційного розв'язання проблеми земельних відносин в Українській державі [8, 81 – 82].

Непослідовність та різнобічність у трактуванні й вирішенні аграрного питання в особистих спогадах П. Скоропадського зумовлена теоретичним баченням гетьманом кінцевого результату його втілення. Проте, на нашу думку, йому не вдалося знайти шляхи та механізми (а можливо, і гідних організаторів та виконавців), які би допомогли його зреалізувати.

1. Скоропадський П. Споми́ни / П. Скоропадський. – К. : Видавництво «Україна», 1992. – С.10 – 112.
2. Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський. – К.; Філадельфія : [б. в.], 1995. – С.45 – 401.
3. Пеленський Я. Передмова: Спогади Гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918) // П. Скоропадський. Спогади. – К., Філадельфія: [б. в.], 1995. – С.11 – 34.
4. Любовець О. М. Політична опора Гетьманату П. Скоропадського / О. М. Любовець // Український історичний журнал. – 2013. – №3. – С.31 – 44.
5. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. – К. : Держ. ком-т архівів України, 2003. – 282 с.
6. Реєнт О. Павло Скоропадський / О. Реєнт. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 304 с.
7. Солдатенко В. Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917 – 1920 рр. в Україні / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – С.75 – 88.
8. Пиріг Р. Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2006. – №3 – С.68 – 84.
9. Корновенко С. В. Аграрне законодавство П. Скоропадського у контексті вітчизняного та європейського досвіду вирішення земельного питання (1918 – 1921 рр.) / С. В. Корновенко // Український історичний журнал. – 2008. – №4 – С.72 – 81.
10. Ковальова Н. А. Діяльність уряду Української Держави у сфері аграрних відносин / Н. А. Ковальова, С. В. Корновенко, Б. В. Малиновський, О. В. Михайлик, А. Г. Морозов. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.). – Черкаси. : Ант, 2007. – С.89 – 103.
11. Корновенко С. В. Г. Колокольцев і аграрна реформа П. Скоропадського / С. В. Корновенко // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19 – 20 травня 2008 р. Збірник. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С.196 – 203.
12. Михайлюк О. П. Гетьманський режим і селянство: причини конфронтації / О. П. Михайлюк // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. Збірник. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С.256 – 266.

Р.Я. Пиріг

ДІЯЛЬНІСТЬ СЕРГІЯ ГЕРБЕЛЯ НА ПОСАДІ МІНІСТРА ПРОДОВОЛЬЧИХ СПРАВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (СЕРПЕНЬ – ЛИСТОПАД 1918 РОКУ)

Вперше в історичній літературі досліджено діяльність міністра продовольчих справ Української гетьманської держави С. Гербеля. Висвітлено заходи з реорганізації апарату і установ Минпроду, боротьби із спекуляцією, розширення мережі закупівельних організацій, виконання експортних зобов'язань перед Центральними державами, правового регулювання внутрішнього продовольчого ринку. Наведено нові біографічні дані про міністра.

Ключові слова: С. Гербель, продовольча справа, Минпрод, уряд, закупівля зерна, експортні поставки.

For the first time the research explores S. Herbel's activity, who was the minister of food affairs of Ukrainian Hetman State. The author shows measures on reorganization of apparatus and institution of the Ministry of Food, fight with speculation, widening of purchasing organizations network, fulfillment of export obligations before the Central States, legal regulations of internal food market. New biographical data are provided.

Key words: S. Herbel, food affairs, Ministry of Food, government, grain purchases, export deliveries.

5 серпня 1918 р. уряд прийняв відставку міністра продовольчих справ Ю. Соколовського, а наступного дня за поданням прем'єра Ф. Лизогуба на цю посаду була схвалена кандидатура Сергія Миколайовича Гербеля – одного з визначних адміністраторів дореволюційної Росії. Він народився 1856 р. в Петербурзі у дворянській родині німецького походження. Його батько – Микола Васильович, військовий у відставці, широко відомий як поет, перекладач і видавець. Він був знайомий з Т. Шевченком, здійснив публікацію російською мовою близько двадцяти його творів, зокрема «Кобзар» та «Гайдамаки» [1].

С. Гербель закінчив Єлисаветградське кавалерійське училище, п'ять років перебував на військовій службі, але у 1883 р. вийшов у відставку і поселився у родинному маєтку на Херсонщині, активно займався громадською діяльністю, обирався головою Херсонської повітової та губернської земських управ. У 1902 – 1904 рр. обіймав посади Харківського віце-губернатора та губернатора. Потім – начальник управління у справах місцевого господарства МВС Російської імперії. У 1912 р. був призначений членом Державної ради, де приєднався до групи правих. У роки Світової війни – головноуповноважений з постачання продовольства Російській армії. Після жовтневого перевороту в Петрограді повернувся в Україну [2].

С. Гербель не був новою людиною в урядових колах, оскільки впродовж червня – липня 1918 р. обіймав посаду Уповноваженого голови Ради Міністрів Української Держави при командуванні Австро-Угорської Східної армії в Одесі. Вперше як міністр взяв участь у засіданнях уряду 12 серпня. Він добре усвідомлював, що Ю. Соколовський був звільнений за нездатність приборкати спекуляцію на продовольчому ринку, налагодити ефективну заготівлю хліба, насамперед для виконання експортних зобов'язань. Його м'якотілість та нерішучість були

загальновідомими. Новий міністр мав продемонструвати тверді волевольності якості. Наведення порядку він розпочав з апарату та установ Мінпроду, звільнивши 350 осіб, проти ста, з яких були відкриті кримінальні справи за спекуляцію і саботаж [3, 221].

Був також посилений управлінський апарат відомства. Членами ради міністра стали М. Антонов – відомий харківський землевласник, колишній депутат Державної Думи і С. Франкфурт – видатний учений-аграрник. Обидва входили до президії ПРОТОФІСУ. Членом ради міністра був затверджений і Ю. Соколовський. Було також призначено п'ять нових директорів департаментів Мінпроду [4, 173, 237].

Ще перебуваючи в Одесі, С. Гербель в інтерв'ю місцевим газетам і в бесіді з німецьким консулом Онесзейтом відкрито задекларував своє неприйняття хлібної монополії як інструменту вилучення у селян зернових надлишків. Він висловив впевненість в тому, що йому вдасться переконати в цьому німецьке командування. Безперечно, це не могло не привернути увагу німецьких військових і дипломатів у Києві. Адже саме під їхнім тиском Рада Міністрів й запровадила хлібну монополію.

Незабаром С. Гербель був змушений давати пояснення послові А. Мумму щодо своїх інтерв'ю. 18 серпня на засіданні уряду міністр з цього приводу зробив позачергове повідомлення, наголосивши, що німецький дипломат вимагає від Ради Міністрів прийняття постанови про збереження хлібної монополії. Уряд доручив керуючому МЗС Д. Дорошенку з'ясувати це питання [4, 174]. Але тому не вдалося похитнути віру німців у доцільності хлібної монополії.

Незважаючи на це, новий міністр вдався до часткових заходів регуляторного характеру, які сприяли лібералізації ринку продовольчих товарів. Адже крім офіційної державної монополії на хліб, існували введені наказами Мінпроду численні обмеження щодо інших видів продовольства. С. Гербелю вдалося домогтися вільного продажу молочних продуктів, масла, сала, яєць, риби тощо. Він анулював тверді ціни на сіль. Все це сприяло насиченню продовольчого ринку, стабілізації цін, зменшенню спекуляції [5, 190].

Після першого місяця перебування на посаді міністра С. Гербель 13 вересня виступив на засіданні уряду з доповіддю про стан продовольчої справи. Він указав на основні гальмівні чинники, серед яких й незадовільна робота залізничного відомства. Міністр шляхів сполучень Б. Бутенко пояснював це наслідками страйку, нестачею вагонів і гострим дефіцитом мастильних матеріалів. З метою всебічного вивчення усіх питань щодо продовольчої справи в країні та вироблення термінових заходів створювалася спеціальна нарада у складі міністрів продовольчих справ, торгівлі і промисловості, шляхів сполучень і військового [4, 245 – 254зв.].

Одночасно С. Гербель уживав заходів до активізації заготівлі зерна Державним хлібним бюро. Він вимагав розширити їхню низову мережу аж до волосних агентів. Філіям ДХБ було дозволено залучати до закупівельних операцій кооперативні, хліборобські спілки, земські органи, приватних підприємців. Усвідомлюючи, що в окремих регіонах обов'язкові заготівлі зерна на вивіз за кордон підривають продовольчі ресурси, він приймає кардинальне рішення – доручити збір збіжжя на експорт Херсонській, Подільській та Мелітопольській

конторам ДХБ, зосереджених у найпродуктивніших районах зерновиробництва. У такий спосіб вдалося значні хлібні ресурси в інших місцевостях спрямувати на забезпечення населення.

Чинність економічних угод УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною завершилася у липні, а реалізація була далекою від обумовлених обсягів поставок продовольства і сировини. Посол А. Мумм тиснув на уряд з метою підготовки нової торгівельно-економічної угоди. 9 серпня Рада Міністрів після тривалого обговорення ухвалила постанову про укладання нової угоди [6, 117 – 118].

Для вироблення договору було утворено 8 змішаних українсько-німецько-австрійських комісій. Дві ключові – з експорту хліба та фуражу; з експорту інших видів продовольства очолював заступник міністра продовольчих справ М. Гаврилов. У роботі комісій брали участь провідні фахівці Мінпроду С. Франкфурт, П. Лінниченко, Б. Гуревич та інші. Апарат міністерства готував численні статистичні матеріали.

Переговори розпочалися 10 серпня і тривали рівно місяць. Найбільш принципові положення майбутнього договору розробляли Мінторгпром і Мінпрод. С. Гербель і С. Гутник на засіданні уряду 2 вересня доповіли про основні засади укладання угоди. Рада Міністрів постановила: «Уповноважити міністра торгівлі і промисловості і міністра продовольства укласти з представниками Центральних держав договір про поставки їм хліба і заміну недостатньої кількості хліба цукром і спиртом на підставах, схвалених Радою Міністрів на цьому засіданні» [4, 233].

Переговори від самого початку йшли в напруженій атмосфері. Особливу непоступливість вимогам союзників виявляв голова української частини комісії С. Гутник. З метою досягнення своїх цілей радники німецької делегації запропонували нагородити німецькими орденами прем'єра, міністрів та інших учасників переговорів з української сторони. Незважаючи на інформацію про можливі нагороди, міністр С. Гутник вперто супротивився натиску німецько-австрійської сторони аж до 7 вересня. А потім раптово став поступливим, і 10 вересня договір був підписаний.

Привертає увагу не тільки поспішність укладання такої принципово важливої угоди, але й те, що сталося це за відсутності в державі П. Скоропадського. Саме тоді він перебував з офіційним візитом у Німеччину. Очевидно, в цьому й криється розгадка: такою могла бути плата за дозвіл німецького керівництва П. Скоропадському будувати збройні сили, перебрати владу над Чорноморським флотом та приєднати Крим до України. Після підписання угоди С. Гербель отримав орден корони І ст., його заступник М. Гаврилов – орден корони II ст. з зіркою, радник міністра професор С. Франкфурт – орден корони III ст. [4, 104].

П. Скоропадський, С. Гербель та інші урядовці розуміли, що досить обтяжливі умови економічної угоди є своєрідною платою за військову підтримку і захист гетьманського правління. Очевидно, вони припускали можливу поразку Четвертого союзу у Світовій війні, яка звільнить їх від виконання положень нового договору.

С. Гербель істотно активізував роботу Вищої продовольчої ради – координаційної інстанції керівників українських міністерств та представників

німецької і австро-угорської сторін, – яка мала узгоджувати принципові галузеві питання. Міністр розумів, що уряд не зможе виконати експортні продовольчі зобов'язання, не взявши під контроль вивіз самостійно заготовленої господарськими органами союзників продукції. 4 вересня на засідання Вищої продовольчої ради було прийнято ухвалу про експорт продовольства і сировини лише за нарядами ДХБ і Мінпроду.

Міністр намагався оптимізувати структуру міністерства, вважаючи необхідним залишити за ним функціональні повноваження лише у продовольчій сфері. На початку жовтня уряд ухвалив закон «Про передачу завідування деякими справами з Міністерства продовольства в інші відомства». Зокрема, постачання сільськогосподарської техніки уряд передав Міністерству земельних справ. Було також прийнято рішення передати цукровий департамент Мінпроду і всю справу завідування цукровою монополією до Міністерства фінансів [7, 15].

Прихід С. Гербеля до уряду посилив його праве крило, представлене членами кадетської партії. Якщо Ю. Соколовський, за визначенням В. Винниченка, був «руським малоросом», то С. Гербель – «істинно русским человеком». Він розглядав Гетьманат як явище тимчасове і вірив у відродження Росії. Перекоаний прихильник Антанти, він вважав союз з Німеччиною неприродним.

Початок розпаду Четверного союзу восени 1918 р., майже очевидна поразка Німеччини у Світовій війні і перемога Антанти реанімували у свідомості міністрів-кадетів надію на відновлення Великої Росії. 17 жовтня 1918 р., побоюючись радикалізації самостійницького курсу Гетьмана, десять міністрів-кадетів, включаючи й С. Гербеля, подали прем'єру Ф. Лизогубу записку, в якій задекларували свої погляди на майбутнє України. Вони зводилися до бажання «бачити своє благополуччя в благополуччі інших російських держав і, зокрема, Великої Росії». Фактично йшлося про федерування України з іншими частинами більшовицької Росії для «скинення більшовицького ярма і зміцнення державності на всій протяжності колишньої Російської імперії» [8].

Наступного дня кабінет міністрів Ф. Лизогуба подав у відставку, спричинивши тривалу, як на той час, урядову кризу. Тільки у ніч на 25 жовтня вдалося сформувати новий кабінет. Прем'єром залишився Ф. Лизогуб, зберегли посади й шість колишніх міністрів, зокрема й С. Гербель. Рада Міністрів другого скликання працювала в атмосфері наростання внутрішньополітичної напруженості і очікування розв'язки Світової війни.

Урядова активність міністра С. Гербеля у жовтні – листопаді явно знизилася. Він провів лише один законопроект про ліквідацію установ Мінпроду – продовольчих управ, утворених ще за постановою Тимчасового уряду від 26 березня 1917 р., і передачу завідування продовольчою справою органам місцевого управління [7, 32, 42].

Оцінюючи діяльність С. Гербеля як міністра, слід відзначити, що порівняно зі своїм попередником він діяв рішучіше і цілеспрямованіше. Йому вдалося посилити роботу апарату Мінпроду, очистивши від спекулянтів і хабарників, розширити мережу установ і агентів Державного хлібного бюро, збільшити обсяги заготівель хліба з нового врожаю, створити продовольчі запаси у столиці і промислових центрах,

перекласти основні обсяги експортних закупівель на південні регіони масового зерновиробництва. Врешті геополітична ситуація завершальної фази Світової війни фактично зняла диктат союзників у справі «хлібного миру».

Поразка Четверного союзу у війні, виведення окупаційних частин з України спонукали опозиційні сили, представлені Українським національним союзом, до підготовки збройного повалення гетьманського режиму. П. Скоропадський, усвідомлюючи повну залежність подальшої долі України від позиції Антанти, 14 листопада відправив уряд Ф. Лизогуба у відставку і спеціальною грамотою проголосив курс на федерування з найбільшовицькою Росією. Тобто повертається на позиції, яку задекларували міністри-кадети у відомій «Записці десяти».

Реалізувати новий політичний курс мав вже інший уряд, сформований в основному з діячів проросійської орієнтації. Головою Ради Міністрів став С. Гербель. Визначальними при цьому були його тверді антантофільські погляди. Рівно місяць кабінет міністрів працював у стані облоги Києва, зосередившись на організації оборони столиці, в основному, силами російського офіцерства.

Після отримання інформації про відречення П. Скоропадського від посади уряд 14 грудня прийняв останню ухвалу: «Обговоривши вимоги Директорії, Рада Міністрів постановила скласти з себе повноваження і передати владу Директорії» [9, 1–2]. Прем'єр-міністр відмовився залишити Київ.

Створена Директорією Верховна слідча комісія з розслідування діяльності уряду Скоропадського висунула всьому складу останнього уряду звинувачення у намаганні «скасувати українську державність і прилучити Україну до Московської (Російської) держави озброєною силою». С. Гербель, кілька міністрів та інших осіб були заарештовані.

Спочатку вони утримувалися в Лук'янівській в'язниці, а потім залізницею рейдували разом із урядовими установами УНР до Вінниці, Жмеринки, Проскурова, Кам'янця. Члени слідчої комісії проводили допити, попри важкі умови утримання і серйозні захворювання бранців. Тільки 9 квітня 1919 р. вони були звільнені Кам'янецьким окружним прокурором і виїхали до сусіднього Хотина, а звідти до Одеси [10, 186–190; 11, 1–6]. Згодом С. Гербель дістався Добровольчої армії, де певний час займався продовольчим постачанням військ. Емігрував до Німеччини, де й помер у 1936 р. [12].

1. <http://slovari.yandex.ru>

2. <http://liongroup.kiev.ua/?p=1361>

3. Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський. – Київ-Філадельфія, 1995.

4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.173, 237.

5. ЦДАВО України. – Ф.2196. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.190.

6. Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією / Р. Пиріг. – К., 2008. – С.117-118.

7. ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.15.

8. Киевская мысль. – 1918. – 18 жовтня.

9. ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.1-2.

10. Андрієвська Л. Нові архівні документи про долю міністрів останнього уряду Української Держави / Л. Андрієвська // Студії з архівної справи і документознавства. – 2004. – №12. – С.186-190

11. ЦДАВО України. – Ф.1125. – Оп.1. – Спр.1-6.

12. http://antiquecity.com.ua/ukr/aukcjon-terra-decorum-no3/18_para-ikornic-z-gerbom-rodu-gerbel.

Етнокультурне буття, духовність і світогляд селянства

А.С. Білоцерківська

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ТВАРИННИЦТВА СТЕПОВИХ РАЙОНІВ ІМ. М.Ф. ІВАНОВА «АСКАНІЯ- НОВА» (60-ТІ РР. ХХ СТ.)

Висвітлено діяльність Українського науково-дослідного інституту тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова у період 60-х рр. ХХ ст. Детально проаналізовано державні рішення щодо покращення роботи установи, а також розкрито основні результати та досягнення Інституту у галузі тваринництва.

Ключові слова: Український науково-дослідний інститут тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова, Асканія-Нова, степ, тваринництво.

The article deals with the activity of the Ukrainian Research Institute of Animal of the district named after M.F. Ivanov during the 60's of the 20-th century. There were analysis of solutions for improving the activity of the institution, also discovered the main results and achievements of the Institute in the field of stockbreeding.

Key words: The Ukrainian Research Institute of Animal of the district named M.F. Ivanov, Askania-Nova, district, stockbreeding.

Національне відродження України у ХХІ ст. стосується всіх напрямів державної, соціально-політичної, наукової, культурної сфер, зокрема аграрної науки. Виникає великий інтерес до її історії, попередніх досягнень і відкриттів, тому роль і значення історико-наукових досліджень зростає. Статтю присвячено дослідженню діяльності однієї з провідних установ Національної академії аграрних наук України (НААН) – Інституту тваринництва степових районів імені М.Ф. Іванова «Асканія-Нова» – Національного наукового селекційно-генетичного центру та Біосферного заповідника «Асканія-Нова» імені Ф.Е. Фальц-Фейна в період 60-х рр. минулого століття, коли ці дві установи були об'єднані та мали одну назву – Український науково-дослідний інститут тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова «Асканія-Нова».

Вивчення історії діяльності вищезазначених установ корелюється з дослідженням науково-організаційних засад розвитку аграрної науки та її управління в УРСР (1962–1969 рр.), що нині проводяться науковцями Центру історії аграрної науки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН на основі вивчення архівних документів [1]. Інформативною є також стаття В. Кругипороха та В. Кургана, присвячена 50-річчю Українського науково-дослідного інституту тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова «Асканія-Нова» у 1969 р. [2, 116–118].

Автор статті ставить за мету дослідити діяльність Українського науково-дослідного інституту

тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова «Асканія-Нова» в 60-х рр. минулого століття.

У 60-х рр. ХХ ст. Інститут підпорядковувався Міністерству сільського господарства (МСГ) УРСР. У той час до складу установи входив ще й заповідний степ (нині Біосферний заповідник «Асканія-Нова» імені Ф.Е. Фальц-Фейна НААН), який у 1989 р. було виокремлено у самостійну держбюджетну установу. На сьогодні цілинний степ «Асканія-Нова» вважається єдиною в Європі ділянкою типчаково-ковилового степу, якого ніколи не торкався плуг. Він має велику наукову, культурно-пізнавальну та практичну цінність.

Варто зазначити, що у досліджуваній період з боку державних органів практично завжди приділялася особлива увага заходам зі збереження заповідності цілинного степу. Підтвердженням цього є офіційний документ – постанова Колегії Міністерства сільського господарства УРСР від 21 вересня 1962 р. № 97 [3, 264]. У ній відзначені основні дії зі збереження заповідного степу як пам'ятника природи та об'єкта для вивчення фізичних, геоботанічних та інших чинників ґрунту і його покриву.

На той час в Українському науково-дослідному інституті тваринництва степових районів ім.М.Ф. Іванова «Асканія-Нова» знаходилося 16200 га цілинного степу, з яких 1560 га – абсолютно заповідного степу та 14640 га – умовно заповідного. Останній використовувався в господарських цілях. У вищезгаданій постанові МСГ УРСР відзначалося неефективне використання умовно цілинного степу, зокрема під час випасання худоби, що призводило до зникнення деяких видів рослин. Наукові дослідження з вивчення ґрунтових та ботанічних особливостей степової цілини також не велися на належному рівні.

У зв'язку з наявністю таких недоліків у роботі було прийнято відповідне рішення про зменшення території цілинного степу до 10000 га. За абсолютно заповідним степом залишалась та ж сама площа – 1560 га, а умовно заповідним – 8440 га. Решта 6200 га підлягали оранці з метою подальшого засіву сільськогосподарськими культурами у 1962 – 1963 рр. Восени 1962 р. планувалося додатково засіяти 2000 га озимими культурами, в т. ч. не менше 1000 га – озимим ячменем. Особисто директору Інституту О.І. Мокеєву доручалося забезпечити повне збереження заповідного степу за рахунок встановлення прикордонних знаків, організації охорони, а також поліпшення науково-дослідної роботи. До 1 грудня 1962 р. дирекцією Інституту мало бути підготовлене положення про заповідний степ, зокрема про

використання умовного заповідного степу з метою збереження його заповідності та типчаково-ковилового травостою. Для забезпечення виконання цієї постанови до Інституту була командирована делегація у складі провідних спеціалістів у галузі сільського господарства: В. Пересипкіна, Д. Лихваря, І. Терещенка, Ф. Головатого.

Через 3 роки питання щодо господарської та наукової діяльності Українського науково-дослідного інституту тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова «Асканія-Нова» розглядалося вже на вищому державному рівні, що підтверджується постановою Центрального Комітету КП України та Ради Міністрів від 28 грудня 1965 р. [4, 234]. Знову ж таки відзначався незадовільний стан науково-дослідної роботи зі створення нових та покращення існуючих порід сільськогосподарських тварин, розробки теоретичних і практичних питань розведення, утримання та годівлі великої рогатої худоби, овець, свиней. Зауваження також стосувалися підготовки, відбору та використання наукового потенціалу. Так, із 92 працівників Інституту у 1965 р. лише двоє мали науковий ступінь доктора наук. З боку МСГ УРСР велася недостатня методична робота, не створювалися відповідні умови для ефективної господарської та науково-дослідної діяльності, враховуючи малу кількість житлового та культурно-побутового фонду. У найближчому майбутньому Український науково-дослідний інститут тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова «Асканія-Нова» планувалося перетворити на зразкову наукову установу з урахуванням унікальної цінності наявних у ньому зоологічного та дендрологічного парків, а також заповідного степу.

Зазначена постанова містила 15 пунктів, у яких розкривалися заплановані заходи щодо підвищення результативної науково-дослідної роботи з питань теорії і практики тваринництва. МСГ УРСР доручалося значно покращити науково-методичне керівництво стосовно: селекції нових порід, удосконалення існуючих; розробки питань технології утримання та годівлі тварин; розширення робіт щодо інтродукції, акліматизації та гібридизації сільськогосподарських та диких тварин; вивчення та збереження заповідного степу; розробки нових методів у галузі тваринництва; узагальнення і поширення передового досвіду.

Першочерговими завданнями на наступні 1966 – 1967 рр. стали: 1) покращення науково-дослідної роботи з підвищення племінних та продуктивних якостей овець асканійської породи в дослідному господарстві та всього тонкорунного і напівтонкорунного вівчарства в колгоспах та радгоспах півдня країни; 2) розробка наукової системи ведення вівчарства в умовах інтенсивного землеробства.

Впродовж 1966 – 1968 рр. планувалося збільшити чисельність працівників на 125 штатних одиниць для створення відділів акліматизації та гібридизації, генетики, лабораторій фізіології, м'ясної, молочної тощо. Разом із тим із 1966 р. планувалося припинення сільськогосподарського використання 1000 га розораних у середині заповідного степу площ з метою відновлення степової рослинності. Таким чином, з боку державних органів влади були вжиті всі можливі заходи щодо збереження заповідного фонду УРСР.

У 60-х рр. Інститут був також активним суб'єктом міжнародного співробітництва. Так, наприклад, у

1968 р. установу відвідали зарубіжні делегації: науковців із В'єтнаму, Болгарії, Угорщини, Чехословаччини, Монголії, Польщі, Німеччини, Югославії; журналістів із Малі, Англії, Франції, Швейцарії, студентів із Тунісу, Гвіани, Камеруну, Індії, Ірану, Йорданії, Аргентини; туристів з Англії, Франції, Німеччини, Канади, Австрії тощо [5, 10]. Станом на 1969 р. в Інституті діяло 10 наукових відділів та 8 лабораторій, в яких працювало понад 270 співробітників, зокрема, 116 науковців (6 докторів та 55 кандидатів наук). У 1969 р. Інститут був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора за заслуги у розвитку біологічної та сільськогосподарської науки, створення нових високопродуктивних порід тварин.

Наприкінці 60-х рр. минулого століття основними напрямками роботи Інституту стали: удосконалення існуючих планових порід великої рогатої худоби, овець, свиней і створення нових типів, ліній та родин у цих породах; розробка методів акліматизації, гібридизації, розведення та практичного використання цінних видів диких копитних і птиці; вивчення екології рослинності заповідного степу, інтродукції і акліматизації дерев та чагарників. За останні роки значно поширилися дослідження з технології утримання тварин, їх годівлі, економіки тваринництва, кормовиробництва та інших питань із урахуванням зональних особливостей.

Інститутом були проведені дослідження з питань спеціалізації, організації та ведення галузей вівчарства, на підставі яких розроблено рекомендації з його інтенсифікації та підвищення рентабельності в південній степовій зоні. Протягом останніх років у Інституті проводилися дослідження з технології утримання, годівлі овець і комплексної механізації вівчарства в умовах півдня республіки. Фактично у 60-х рр. XX ст. Український науково-дослідний інститут тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова «Асканія-Нова» став координаційним і методичним центром із проблем вівчарства у республіці, видавав міжвідомчий республіканський тематичний науковий збірник «Вівчарство».

У цей період при Інституті було створено раду з племінної роботи з червоною степовою породою. Поряд із удосконаленням української степової білої породи свиней успішно завершено багаторічну роботу зі створення нової породи – української степової рябої. Вона поширилася в Херсонській, Кримській, Миколаївській, Одеській областях та Молдавській РСР. Тварини цієї породи характеризувалися підвищеною швидкістю, високими відгодівельними якостями та пристосованістю до спекотного клімату півдня європейської частини СРСР.

У цей же час Інститутом була розроблена та впроваджена у виробництво науково обґрунтована система ведення тваринництва в степовій зоні республіки. Результати теоретичних досліджень і практичних досягнень Інституту було опубліковано в 60 наукових працях, окремих виданнях, бюлетенях. Співробітниками інституту було надруковано понад 2750 наукових статей у журналах та збірниках.

Інститут здійснював методичне керівництво науковою роботою державних обласних сільськогосподарських дослідних станцій у галузі тваринництва, надавав постійну наукову і виробничу

допомогу колгоспам, радгоспам та сільськогосподарським органам південних областей країни з питань розвитку громадського тваринництва [2, 118].

Отже, 60-ті рр. XX ст. у діяльності Українського науково-дослідного інституту тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова «Асканія-Нова» стали досить плідними та результативними. Основним сприятливим чинником цього піднесення стала державна підтримка.

1. Науково-організаційні засади розвитку аграрної науки та її управління в УРСР (1962–1969 рр.): зб. док. і матеріалів / НААН, ННСГБ, ЦДАВО України, ЦДАГО України; уклад.: В. А. Вергунов, О. О. Черниш, В. І. Кучер, А. С. Білоцерківська, Н. П. Коваленко, Н. В. Маковська, О. Г. Козіна; за заг. ред. В. Ф. Петриченка; наук. ред. В. А. Вергунов. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 1464 с. – (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 72).
2. Крутипорох В. І. 50-річчя Українського науково-дослідного інституту тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова / В. І. Крутипорох, В. П. Курган // Вісник сільськогосподарської науки. – 1969. – № 6. – С. 116–118.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1987. – Арк. 264–267.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 13. – Т. 1. – Спр. 163. – Арк. 234–239. Машинопис.
5. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 22. – Спр. 1585. – Арк. 10.

Н.М. Борисенко

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНЕ ШКІЛЬНИЦТВО В КОНТЕКСТІ КОНТРЕФОРМ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: РИТОРИКА І ПРАКТИКА НАРОДНОЇ ОСВІТИ КІНЦЯ ХІХ СТ.

Проаналізовано складові політики контрреформ уряду Російської імперії щодо народної школи, реалізованої у 1880–1890-х рр. Основну увагу звернуто на з'ясування урядових заходів щодо церковнопарафіяльного шкільництва, зокрема риторику офіційних ідеологів цього курсу, а також практику функціонування шкіл Св. Синоду.

Ключові слова: народна освіта, церковнопарафіяльні школи, урядова політика, Священний Синод.

The article analyzes the main aspects of the counter-policy of the government of the Russian Empire in the field of public schools in the 1880–1890-s. Main attention is paid to the determination of the governments steps for church-parish schooling. Special accent is given to the rhetoric of the official ideologists of the course and the practice of the schools of the St. Synod functioning.

Key words: public education, church-parish schools, government policy, St. Synod.

Розбудова Української незалежної держави зумовила пошук нової стратегії розвитку національної системи освіти, суттєві трансформації її пріоритетів і цінностей в аспекті синтезу традицій, досвіду та новацій. Протягом останнього часу характерним є звернення до християнських моральних цінностей як найбільш стійких, універсальних, непідвладних політичній кон'юктурі. Їх включення у сучасну навчально-виховну систему України є реальною альтернативою бездуховності та засобом подолання моральної кризи суспільства. З огляду на це важливого значення набуває об'єктивне вивчення історичної

практики церковнопарафіяльного шкільництва на теренах Російської імперії, зокрема Наддніпрянщини, з'ясування ролі й завдань церковних шкіл у контексті поширення освіти серед народу, в піднесенні його духовності.

За період незалежності активно розгорнувся дослідницький пошук з питань історії народної освіти в дорадянський період, що знайшло вияв у зростанні кількості дисертаційних праць, захищених у суверенній Україні, та монографій. Цікавими є дослідження С. Стельмаха, О. Драч, С. Бричок, І. Петренко, С. Федоренко, В. Перерви та інших авторів, присвячені просвітницькій діяльності духовенства, функціонуванню церковних шкіл, урядовій політиці в галузі народної освіти в Україні, складу учителів початкових шкіл, зокрема у регіональному вимірі [1–6].

Автор статті ставить за мету вивчити політику контрреформ уряду Російської імперії щодо народної школи, зокрема церковнопарафіяльної, реалізованої у 1880–1890-х рр.

Боротьба уряду з революційною пропагандою, що активізувалася в кінці 70-х рр. ХІХ ст., і опозиційними настроями громадськості безпосередньо позначилася і на ставленні до народної освіти. У 1879 р. комісією під головуванням Варшавського архієпископа Леонтія підготовлено заходи до посилення впливу духовенства на початкову школу та надання йому першості в керівництві цими школами. Такі заходи, за словами Леонтія, мали забезпечити початкову школу від революційної агітації, надати їй міцності та стійкості [7, 45].

При обговоренні Комітетом міністрів плану боротьби з революціонерами було одноставно схвалено, що духовенству потрібно надати пріоритетний вплив у народній школі, адже освіта, тим більше початкова, не може дати гарних наслідків, без віри. Консерватори у вищій владі наполягали, що релігійна освіта є наріжним каменем всього державного ладу, узв'язку з чим духовенство повинно мати домінуючу роль у завідуванні народними школами [8, 4–7]. Отже, посилення позицій консерваторів у верхах означало реанімацію ідеї народної освіти, підконтрольної винятково духовному відомству. До того ж обер-прокурор Синоду К. Победоносцев на Комітеті міністрів у лютому 1881 р. відверто заявив, що церковнопарафіяльні школи умовами навчання в них дають більше гарантій для правильного і благонадійного в церковному і народному дусі навчання, ніж інші типи початкових шкіл, а тому заслуговують на підтримку з боку уряду [9, 168].

Реалізувати наміри консерваторів щодо посилення ролі православного духовенства в справі народної освіти вдалося не відразу. Сприятливим фоном стала відмова нового імператора Олександра III від попереднього курсу ліберальних реформ, що проводив його батько. К. Победоносцев, який був вихователем імператора, наставляв його: «Если будут Вам петь прежние песни о том, что... надо продолжать в либеральном направлении, надобно уступать так называемому общественному мнению, то, ради Бога, не верьте... Это будет гибель, гибель России и Ваша. Новую политику надобно заявить немедленно и решительно. Надобно покончить разом, именно теперь, все разговоры о свободе печати, о своеволии

сходок, о представительном собрании... Нация ожидает твердого и авторитетного действия... и не следует приступать к таким мерам, которые уменьшают авторитет власти, дозволять обществу рассуждать о таких вещах, о которых до настоящего времени оно не имело право говорить» [10, 317].

Уже 8 березня на засіданні Комітету міністрів з різкою критикою проекту Лорис-Мелікова про скликання законодавчих комісій з представників народу виступили обер-прокурор Св. Синоду К. Победоносцев та голова Державної Ради С. Строганов. Циркуляр міністра внутрішніх справ від 6 травня 1881 р. до керівництва губерній містив, зокрема, і положення про те, що великі і широко задумані перетворення попереднього царювання не принесли користі. Відтоді уряд Російської імперії бачив своє завдання в усуненні проблем, що стали наслідком проведених реформ. Щонайперше, вжили заходи до подолання революційної смуги. «Распоряжение о мерах к сохранению государственного порядка и общественного спокойствия и проведение определенных местностей в состояние усиленной охраны» від 14 серпня 1881 р. надавало право політичній поліції в десяти губерніях діяти відповідно до ситуації, не підпорядковуючись адміністрації та судам. Після упровадження цього законодавчого акта в певному регіоні наділені широкими повноваженнями представники адміністративно-поліцейської влади могли без суду висилати небажаних осіб, закривати навчальні заклади, друковані органи та торгівельно-промислові підприємства. Фактично в країні було встановлено надзвичайний стан.

На думку історика С. Ольденбурга, в часи правління Олександра III у вищих сферах панували «критичне ставлення до того, що іменувалося «прогресом», і прагнення надати Російській імперії «більше внутрішньої єдності шляхом утвердження пріоритету російських елементів країни» [11, 16]. Консерватори, які прийшли до влади, звинувачували в усіх бідах надмірну доступність і демократизм сформованої освітньої моделі в державі. Урядову позицію на народну освіту цього періоду представляють погляди директора Департаменту поліції генерала М. Петрова, які той висловив знайомому педагогу В. Вахтерову, що наполягав на необхідності просвітництва народу. «Все це прекрасно, – заявив генерал, – але дозвольте вас спитати, що ж буде потім? Адже російським мужиком тільки і можливо керувати, поки він безграмотний!» [12, 242]. Власне ставлення самого Олександра III до просвітництва виявляють його резолюції на документах. Так, на всепідданішій доповіді про низьку грамотність у Тобольській губернії зазначено «І слава Богу», а на свідченнях на суді селянки Ананьїної про те, що її син бажає навчатися в гімназії: «Саме це і жахливо, мужик, а теж лізе до гімназії» [13, 46].

Одна з головних ідей «просвітительського охороництва» – одержавлення школи – протягом 80–90-х рр. XIX ст. зберегла свій попередній зміст. Але в її практичній реалізації з'явився новий напрям – упровадження державних церковнопарафіяльних шкіл. Один із ідеологів курсу контрреформ М. Катков на шпальтах свого видання готував громадську думку: «Ні до чого іншого не може приєднуватися школа народна, як до церкви... Тільки через горнило церкви повинні приходити до народу знання» [14, 5]. Як

влучно охарактеризував ситуацію Е. Дніпров, відкриття «другого фронту» початкової народної освіти мало на меті створити протидію громадській земській школі [15, 87].

Комітет міністрів доручив у 1882 р. обер-прокурору Синоду надати власні міркування про розширення діяльності духовенства в сфері нагляду за початковими школами всіх відомств. Передбачалося збільшення прибутків духовенства, зокрема сільського, яке буде брати участь у такому нагляді. Реальними кроками на виконання наміченої програми стали наступні постанови. 2 листопада 1882 р. Державною Радою було схвалено перерахування з кошторису Міністерства народної освіти, починаючи з 1883 р., 55 тис. крб. у кошторис духовного відомства окремою статтею з призначенням «на видачу субсидій та винагород духовенству та духовним установам на організацію шкіл для народної освіти» [16, 229]. 12 травня 1887 р. Державна Рада постановила про видачу 120 тис. крб. на винагороду духовенству і установам з організації й утримання шкіл для народної освіти.

Правила про церковнопарафіяльні школи було затверджено імператором 13 червня 1884 р. [16, 228–239]. Саме на школи, що організовувало православне духовенство, покладалося завдання виховувати в дітях «страх Божий, викладати їм основи віри, надихати їхні серця любов'ю до Св. Церкви і відданості Царю і Вітчизні». Прикметною є резолюція Олександра III на документі: «Сподіваюсь, що парафіяльне духовенство виявиться гідним свого високого покликання в цій важливій справі» [16, 238].

Законами 1884, 1885, 1888, 1891 та 1896 рр. упроваджено нові правила про церковнопарафіяльні школи і школи грамоти, які надавали широкі повноваження духовенству в справі організації народної освіти. Відповідно до тогочасної нормативної бази, при Св. Синоді було створено центральну училищну раду для загального керівництва цими навчальними закладами. Нова управлінська вертикаль включала єпархіальні училищні ради з повітовими відділеннями і, відповідно, спеціальну інспекцію за церковними школами на місцях. Було розроблено і спеціальні правила про повітові відділення єпархіальних училищних рад, височайше затверджені 28 травня 1888 р. [16, 240–247].

Св. Синод основні повноваження з організації шкіл делегував єпархіальним архієреям. Вище керівництво всіма церковнопарафіяльними школами в Російській імперії і розпорядження грошовими коштами, що виділялися на їх утримання зі скарбниці, належало Св. Синоду, який мав право видавати окремі постанови.

У контексті такої урядової політики знову актуалізувалося питання про взаємовідносини у справі народної освіти Міністерства народної освіти і Св. Синоду. У 1887 р., а потім у 1893 р. міністру і обер-прокурору було доручено опрацювати питання щодо концентрації справи початкової освіти в одному відомстві [16, 229]. Проте воно так і залишилося не вирішеним. Водночас, можна констатувати, що паралельно з міністерською було створено майже рівнозначну церковно-шкільну адміністрацію духовного відомства, яка підтримувалася значними державними субсидіями. Зокрема, з 1888 р. по фінансовому кошторису Св. Синоду дозволено було відкривати спеціальні кредити по 120 тис. крб. на рік.

Створення цієї нової державної шкільної організації Св. Синоду мало наслідком певні обмеження для системи початкових шкіл Міністерства народної освіти і просвітницької діяльності земств. Низкою циркулярів навчальну адміністрацію зобов'язали при відкритті шкіл попередньо узгоджувати питання з єпархіальним начальством. У реаліях життя такі «узгодження» гальмували відкриття нових земських училищ. Новоорганізовані школи грамоти та недільні школи відповідно до законодавства тепер підпорядковувалися винятково духовному відомству. Водночас розпочався адміністративний тиск на земства з приводу утримання церковних шкіл на кошти земських бюджетів. Зокрема, у 1893 р. всім земським управлінням з цього питання було розіслано листа обер-прокурора Синоду.

Церковно-шкільна організація ґрунтувалася винятково на бюрократичних засадах, за повної відсутності реального громадського впливу на справу початкової освіти. Хоча за тогочасними правилами про церковнопарафіяльні школи, з метою консолідації зусиль у справі народної освіти єпархіальна адміністрація могла запрошувати членами повітових відділень представників земських установ [16, 231]. Однак на практиці все залежало від порозуміння між представниками духовного відомства і місцевого громадянства. У 1894 р. до складу єпархіальних училищних рад тих єпархій, де школи духовного відомства отримували субсидії від земств, було введено по два представники від цих інституцій. Але вже за два роки таке розпорядження було скасовано. Визначені законом 1896 р. надзвичайні збори синодальної училищної ради за участі місцевих представників припинилися вже після першої сесії (1898 р.).

Навчально-виховна справа в церковно-парафіяльних школах ґрунтувалася на засадах вікового традиціоналізму російської православної церкви. Зокрема, обер-прокурор Св. Синоду у звіті за 1884 р. наголосив, що церковний і народний ідеали навчання за минулі 25 років спотворено хибним і мрійливим уявленням про народну школу як засіб поширення в народі реальних знань за допомогою штучних методів навчання, запозичених з іноземної практики. Відповідно, у програмах церковнопарафіяльних шкіл рекомендували починати навчання з церковнослов'янської абетки; при викладанні російської мови радили «звертати виняткову увагу на вивчення мови і не захоплюватися іншими цілями, як, приміром, повідомлення учням різноманітних відомостей з оточуючого світу» [17, 86].

На думку сучасного російського дослідника Д. Саприкіна, ініціатори упровадження церковнопарафіяльних шкіл вирішували не лише безпосереднє завдання навчити дітей основ елементарної грамотності, а ширші цілі культурної освіти [18, 53]. Найголовнішими з них було прилучення дітей до свідомого духовного життя в Православній церкві, а також закласти фундамент розвитку інтелектуальних і естетичних здібностей, притаманних високому типу освіченості. Приміром, вивчення церковнослов'янської мови в церковних школах науковець оцінює не тільки як мову Церкви, але й як можливість увійти в традиційний культурний світ і унікальний засіб розвитку формальних здібностей

розуму за аналогією латини чи грецької мови в гімназійній освіті.

Перевагами церковнопарафіяльних шкіл проголошувалися невеликі витрати на їхню організацію та дворічний навчальний курс. Проте реальний навчальний курс, як виявили статистичні дослідження, був ненабагато менше земської школи. У 1898 р. нормативно визначили тривалість курсу навчання в школах духовного відомства 3-4 роки. Досить сумнівною виявилася на практиці і «дешевизна» утримання церковнопарафіяльних шкіл. На нашу думку, Св. Синод на підтвердження невисокої вартості таких шкіл для держави основним аргументом висував безкоштовну працю священнослужителів на посаді вчителів. Проте реалії життя демонстрували чимало проблем при виконанні вчительських обов'язків духовенством за відсутності матеріальної зацікавленості. Дійшло до того, що розпорядженнями Св. Синоду 1885, 1892 рр. учительовання в церковнопарафіяльних школах включили до посадових обов'язків дияконів, за невиконання яких штрафували.

Негаразди в шкільній справі духовного відомства у кінці XIX ст. змушені були визнати навіть їхні апологети. Так, В. Шемякін не приховував, що головне зло церковно-шкільного управління – бездушний формалізм, поєднаний з консисторсько-канцелярською писаниною. Училищна рада при Синоді, на його думку, стала винятково присутственным місцем, що складалася з канцелярії, яка йде в зворотному напрямі від життя і громадськості до мертвої канцелярщини [19, 13]. Проблеми церковно-шкільної справи зафіксовані й в офіційному діловодстві духовного відомства. Так, у звіті Св. Синода за 1888–1889 н. р. після пафосних заяв, що всі єпископи одностайно визнають величезне значення церковнопарафіяльних шкіл як релігійно-просвітницького засобу, що паралізує проникнення в селянське середовище небажаних для церкви впливів, повідомлялося, що такі навчальні заклади не всюди в західних єпархіях зустрічають співчуття народу [12, 243].

Підсумовуючи, зазначимо, що урядові кола Російської імперії чітко розуміли незворотність процесу капіталістичної модернізації, який дедалі набирал обертів, і в контексті емансипації селянства та сприянні потужної громадської ініціативи актуалізував запити щодо освіченості широких мас населення. З огляду на це нагальності, з точки зору консервативних кіл у верхах, набували завдання зберегти спокій серед маси народу – «материка держави» і, відповідно, « значно посилити прямий державний вплив на народну освіту. Оскільки попередні заходи охорони народної школи – «зразкові» училища Міністерства народної освіти, консолідовані зусилля директорів, інспекторів народних училищ і предводителів дворянства уже не забезпечували необхідного з точки зору державників ефекту. Новим, більш діяльним важелем реалізації такого завдання повинні були стати церковнопарафіяльні школи.

1. Стельмах С. П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60–90-х гг. XIX в. : автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / С. П. Стельмах; Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – К., 1991. – 19 с.
2. Драч О. О. Развитие начатковой освіти в Украине (1861–

- 1917 pp.) : автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / О. О. Драч ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2002. – 17 с.
3. Петренко І. М. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. М. Петренко ; Нац. пед. ін-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2005. – 20 с.
4. Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина XIX – 20-ті рр. XX ст.) : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / С. Б. Бричок ; Житомирський держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир, 2005. – 20 с.
5. Федоренко С. А. Освітня діяльність духовенства Полтавської єпархії (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. А. Федоренко ; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2008. – 19 с.
6. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В. С. Перерва. – Біла церква : Вид. О. Пионківський, 2008. – 672 с.
7. Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ / Е. Ф. Грекулов. – М. : Наука, 1969. – 183 с.
8. Исторический обзор деятельности Комитета министров. – С.Пб. : Тип. МВД, 1902. – Т. IV. – Разн. паг.
9. Константинов Н. А. Очерки по истории начального образования в России / Н. А. Константинов, В. Я. Струминский. – М. : Учпедгиз, 1953. – 271 с.
10. Письма Победоносцева к Александру III. – М. : Новая Москва, 1924. – Т. I. – 448 с.
11. Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II / С. С. Ольденбург. – Белград, 1939. – Т. I. – 389 с.
12. Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.) : критические очерки / отв. ред. Н. А. Смирнов. – М. : Наука, 1967. – 335 с.
13. Поляков А. С. Второе 1 марта: Покушение на императора Александра III в 1887 г.: материалы / А. С. Поляков. – М., 1919. – 345 с.
14. Московские ведомости. – 1882. – 19 октября (№ 290). – С. 5.
15. Днепров Э. Д. Самодержавие и народное образование в пореформенной России // Э. Д. Днепров // Школа и педагогическая мысль двух буржуазно-демократических революций : сб. науч. трудов / под ред. Э. Д. Днепров. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1984. – С. 80–119.
16. Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях / сост. П. Аннин. – С.Пб., 1890. – Ч. I. – 435 с.
17. Правила и программы для церковно-приходских школ и школ грамоты. – С.Пб. : Синодальная тип., 1894. – 123 с.
18. Сапрыкин Д. Л. Образовательный потенциал Российской империи / Д. Л. Сапрыкин. – М. : ИИЕТ РАН, 2009. – 135 с.
19. Шемякин В. И. Церковная школа и духовная бюрократия / В. И. Шемякин. – М. : Книга по требованию, 2011. – 37 с.

В.О. Волощенко

ПОЛЬСЬКІ ТОВАРИСТВА І ПРОСВІТА СЕЛЯНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ XIX–XX СТ.

У статті на основі відомих у літературі фактів та архівних матеріалів розглядається діяльність польських товариств у прилученні до читання селян Правобережжя на зламі XIX–XX ст. Вказується зв'язок між характером пропонованої літератури та формуванням у селян національної ідентичності.

Ключові слова: польські товариства, селянство, читання.

The article reveals activities of Polish societies in bringing of villagers to reading at Right-Bank Ukraine at the turn of

XIX–XX centuries. The data is based on well-known literature facts and achieve records. The author shows relation between character of the recommended literature and formation of villagers' national identity.

Key words: Polish societies, peasantry, reading.

На зламі XIX–XX ст. селяни Київської, Подільської та Волинської губерній опинились у вирії українсько-російсько-польського ідеологічного протистояння з поширення націотворчих цінностей, важливим знаряддям прищеплення яких були друковане слово та освіта. Складна етноконфесійна мозаїка суспільства та політична ситуація після польських повстань 1830–1831 рр. та 1863 р. підносили проблему прилучення до читання найчисельнішої суспільної групи з рівня загальнопросвітницького до національно значущого. У протистоянні польським культурним впливам вже у 1860-х рр. царська влада зробила ряд кроків з унеможливлення польського друку, книгорозповсюдження та читання [1, 4–8]. Всупереч перешкодам, польською спільнотою вишукувались шляхи удоступнення польських видань для найширших верств населення. Оскільки нові книги видавалися у незначній кількості, більша частина припадала на імпорт: за даними І. Лісевича, у 1897–1903 рр. до Російської імперії, переважно нелегально, було ввезено польською мовою 5,48% від усієї кількості ввезених сюди книг, в 1904–1914 рр. – 7,29% [1, 55]. Серед таємних, напівлегальних і легальних інформаційних каналів розповсюдження польського друкованого слова серед селян Правобережжя важливе місце посідала діяльність польських товариств. Вона різною мірою могла поширюватися на кілька груп населення, віднесеного до селянського стану – не тільки поляків-католиків та денобілітовану оселянену польську шляхту, але й українців-католиків із уніатським корінням та українців-православних.

В українській історичній літературі неодноразово порушувалися питання політики російського уряду щодо польської спільноти Правобережжя та культурної діяльності представників освічених польських верств краю [1–8], але окремо проблема внеску польських товариств до прилучення селян до читання не ставилась. Мета статті – на основі узагальнення відомих фактів та виявлених матеріалів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві з'ясувати, які польські товариства брали участь у поширенні польського друкованого слова серед селян Правобережної України на зламі XIX–XX ст. і яким був характер пропонованого читання.

Налагодженню на Правобережжі селянського читання загальноосвітньої літератури польською мовою насамперед сприяло утворення системи польського таємного шкільництва, яке мало піднести рівень загальної освіти селян й розвинути їх патріотизм. Доступ селянства до польської книги уможлилювала участь у влаштуванні таємних шкіл представників різних суспільних кіл, але, чи не найбільшою мірою, – католицького духовенства, дотичного до справи відкриття багатьох шкіл і забезпечення їх навчальною літературою з відомостями про польську історію, географію, літературу та утвердження католицизму як основи польської ідентичності. Шкільні та позашкільні контакти з селянами мали хоча б частково відкривати для останніх фонди книгосховищ не тільки при костьолах, але й при римо-католицьких товариствах

доброчинності та католицьких релігійних братствах, куди вступали і православні мешканці [9]. Планувалось й відкриття окремих бібліотек. Так, у с. Гвоздаві Житомирського повіту селяни записувались у «рожанцеві братства», покликані «сприяти відкриттю при костьолах бібліотек з підбором книг, що видавались польською мовою в польсько-католицькому дусі» [7, 110–111].

Тісно пов'язаною із римо-католицькою церквою була діяльність шеруги жіночих організацій. У 1907 р. просвітницькі цілі мали діячки Християнсько-католицького товариства «Дзвигня», «Київського польського жіночого гуртка» [10, 56 зв.]. Мета останнього полягала у розвитку «системи народної (польської) просвіти» міських і сільських мешканців [11, 1–4]. У 1912–1913 рр. при житомирській «Дзвигні» нелегально існували «Коло Освяти», «Коло вчителюк», «Коло Польщі» [12, 137–139; 13, 2]. Діяльність цих організацій для справи поширення серед селян польського друкованого слова і знання була тим більш значущою, що польські жінки активно вчителювали. За підрахунками О. Ніколаєнко, у навчальній діяльності були зайняті 345 осіб на Київщині, 207 – на Волині і 174 – на Поділлі [14, 143–144].

Потрапляння польської літератури у селянське середовище було пов'язане й з діяльністю просвітянських товариств. Із 1881 р. в Україні діяло підпільне товариство «Освятя людова», створене для «прищеплення народу польської обізнаності» шляхом влаштування таємних шкіл, бібліотек та читалень, читань і співбесід, розповсюдження нелегальних журналів, брошур і книжок, «написаних у народному дусі» [15, 36–37]. У 1904 р. було започатковане товариство «Освятя», злегалізоване у 1906 р. у Київській губернії й закрите у 1909 р. [1, 20–21], хоча згадки про його нелегальну діяльність стосуються і 1910 р., і 1912 р. [12, 137–139; 16, 3]. Під час закриття «Освятя» особливе занепокоєння у Сенату викликала можливість поширення діяльності товариства на села, де воно мало неодмінно вступити «на слизький шлях вузько національної політичної діяльності» [16, 1–2]. Так само товариству «Польський Союз», зареєстрованому у 1907 р., приписувалися наміри «прививати ідеї польського націоналізму» полякам та «сполощеним малоросам» всіх прошарків загальноосвітніми засобами, зокрема через влаштування курсів та читалень, читань у бібліотеках, на території Київської губернії (правління союзу розташовувалось у повітовому Бердичеві, причому два з п'яти членів цього правління мешкали у Бердичівському повіті і по одному – у Липовецькому та Сквирському) [11, 1–4].

Не дивно, що польські товариства, засновані заради піднесення рівня національної свідомості найширших верств населення, змушені були випрацьовувати жорстку систему конспірації. З 1880-х рр. просвітою народу у «польсько-патріотичному дусі для роботи за звільнення Польщі» займалась «Ліга Народова», яка мала центральні організації за кордоном й розповсюджувала діяльність на всі місцевості, заселені поляками. Це було об'єднання з засекреченою мережею, що складалася з міських та сільських гуртків («Коло»), членами яких були й селяни. Члени гуртків зобов'язувалися допомагати доставляти з-за кордону видання партії,

зберігати їх, читати самим і давати читати знайомим. У 1902 р. «Ліга народова» видавала й намагалася поширювати патріотичну літературу «для різного роду читачів»: місцеве періодичне видання «Походни», закордонні – «Поляк», «Всепольське обозрение», «Тека», «Малий Світ». Для координації діяльності гуртків та вирішення поточних справ існував особливий друкований орган «Промінь», який виходив у м. Львові і присвячувався справам учнівської молоді. Задля просвіти членів учнівських гуртків у великих містах засновувалися бібліотеки, складені лише з творів польських авторів. Під час лекцій учні знайомились і з періодичною підпільною польською літературою. Діяльність товариства влада розглядала як злочинну через її антиурядові цілі, але «була майже невловимою», адже виражалась «тільки у просвіті народу і у влаштуванні гуртків самоосвіти». Об'єднання підтримувало нелегальні товариства, зокрема «Освятя людову» і народну організацію «Вільні Брати», покликану «пробуджувати громадянський дух» ремісників та селян заради відновлення кордонів вільної Польщі шляхом розповсюдження періодичних видань і брошур [15, 21–22 зв., 25–28, 35–35 зв., 41–42].

Перед початком Першої світової війни нелегальне розповсюдження польського друкованого слова дедалі більше переводилось у політичну площину. У 1912 р. по лінії Командувача військами Київського воєнного округу та начальників губернських жандармських управлінь передавалась інформація про появу у порубіжних з Австрією територіях емісарів, які «з метою шпигунства та збурення населення проти війни» розповсюджували нелегальні листівки. Вважалося, що поява подібних прокламацій, наприклад, у Старокостянтинівському повіті Волинської губернії, спровокувала чутки серед селян про необхідність знищення всіх поміщиків та відібрання їх земель перед тим, як йти на війну [17, 108–108 зв.]. На Поділлі побоювалися поширення серед селян відозв та брошур, які викликали чутки про надання селянам значних пільг із земельного питання і податків у випадку переходу під австрійську владу [17, 100].

На цьому фоні у 1913 р. Міністерство внутрішніх справ закликала керівництво краю запобігти вербуванню сільського населення до лав «Народного звензеку польського» (у тексті використовується і ця назва, і назва «Народний селянський союз» – В.В.). Офіційними друкованими органами об'єднання були «Люд польський» і «Польська». Ця організація визнавалася «загрозливою», адже пов'язувалася із посиленням надій у польських революційних колах на майбутнє збройне повстання з метою відновлення незалежності Польщі у зв'язку з напруженим становищем у відносинах між Росією і Австрією. Місцевим властям наказувалось запобігати як розростанню мережі «Народного селянського союзу», так і поширенню його видань, зокрема знайдених двох прокламацій польською мовою, випущених союзом «у цілях підготовки селян у дусі своїх поглядів» [18, 29]. В одній з листівок, виданій у грудні 1912 р. у Варшаві, всім полякам, які мешкали на території Австрії, Пруссії та Росії, пропонувалося взяти за приклад балканських слов'ян, які зі своєю «любов'ю до батьківщини, стійкістю, завзятою готовністю до смертельної боротьби» завдали поразки

«могутньому Турку». Підкреслювались особливі надії на бунт селян, яких закликали будувати нову незалежну Польщу: «Брати селяни. Ви є непереборною міццю, годувальниками народу, його сутністю. Від вас і робітників залежить майбутнє Польщі. Не ви погубили давню шляхетську Польщу, але ви є свідками нової народної Польщі» [18, 29 зв. – 30]. У другій листівці комітету селянського союзу, надрукованій у Варшаві у січні 1913 р., Польща порівнювалася з «хутором», на який напали «грабіжники» – «Росіянин і Німець», і єдиний порятунок від них вбачався «у нашій силі, відвазі і кулаку» за добування свободи «незалежної народної Польщі». Селян закликали добути у ворога, купити або самим зробити зброю і битися за свої землі [18, 30 зв.].

У тому ж 1913 р. арештованих діячів студентських організацій «Корпорація», «Філареція» і «Полонія» власті звинуватили у розповсюдженні прокламацій, патріотичної літератури Польської соціалістичної партії, книжок профспілкової тематики та російських антиурядових видань. Членам «Філареції» з їх гаслом «з народом і для народу» інкримінували антидержавну діяльність, бо у них знайшли листівки, заклики до терористичних актів та пропагандистські матеріали [3, 66]. Серед останніх, у передвоєнній ситуації потенційної необхідності мобілізації села, особливо небезпечними видались петиції із закликами до селян створювати армію для здобуття незалежності Польщі [19, 78–79]. Цікаво, що члени вказаних студентських організацій мали доступ до спеціально створених таємних бібліотек [1, 74], а учасники «Житомирської польської корпорації» мали можливість користуватися найбільшою в місті польською бібліотекою, яка нараховувала близько 6 тис. томів [7, 105].

Отже, на зламі XIX–XX ст. у протидії російським ідеологічним впливам та ствердженні власної національної програми польські товариства різного ґатунку, безпосередньо чи опосередковано, через таємну діяльність або намагання організувати постійні спеціальні бібліотеки та читальні робили свій внесок до справи прилучення селянства Правобережжя до читання польською мовою. Релігійні, жіночі та просвітницькі товариства трансливали патріотичні ідеї за допомогою поширення загальноосвітньої літератури. З наближенням Першої світової війни у боротьбі за збереження та посилення національної окремішності діяльність студентських товариств та спеціально створених селянських об'єднань політизувалась і дедалі активніше націлювалась на розповсюдження друкованих матеріалів, покликаних «пробуджувати громадський дух» і волю селян до збройної боротьби за польську незалежність.

1. Лісевич І. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). – К., 1997.

2. Щербак М.Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / М.Г. Щербак, Н.О. Щербак. – К., 1997.

3. Бовуа Д. Російсько-польська війна за освіту в Україні (1863–1914 рр.) / Д. Бовуа // Пам'ять століть. – К., 2001. – № 5. – С. 42–70.

4. Нестеренко В.А. Культурно-освітній розвиток поляків Поділля на початку XX ст. / В.А. Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Т. 4. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 221–230.

5. Зваричук Е.О. Римо-католицька церква та польська освіта на Поділлі (друга половина XIX – початок XX ст.) / Е.О. Зваричук // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Т. 6. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 252–259.

6. Буравський О. Римсько-католицька церква Правобережної України в польському національно-визвольному русі (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Буравський // Ідея національної державності в українському і польському визвольних рухах в історичній ретроспективі. – Житомир, 2010. – С. 6–13.

7. Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Буравський. – Житомир, 2004.

8. Буравський О.А. Римо-католицька церква у суспільному житті Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О.А. Буравський // *Ucrainica-Polonica II*. – Т. II. – Київ-Житомир, 2008. – С. 14–19.

9. Волошенко В.О. Тематичне спрямування селянського читання у російських та таємних польських школах Правобережної України на зламі XIX–XX ст. / В.О. Волошенко // Гуржіївські читання. – Черкаси, 2014 (стаття у друці).

10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 637. – Од. зб. 545.

11. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 639. – Од. зб. 797.

12. ЦДІАК України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Од. зб. 418.

13. ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Од. зб. 1556.

14. Ніколаєнко О.О. Жіноча освіта в середовищі польського населення Південно-Західних губерній Російської імперії в 60-х роках XIX – на початку XX ст. / О.О. Ніколаєнко // Історичний архів. – Миколаїв, 2008. – Вип. 2.

15. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Од. зб. 677.

16. ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Од. зб. 2167.

17. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 2. – Од. зб. 427.

18. ЦДІАК України. – Ф. 278. – О. 1. – Од. зб. 187.

19. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 4. – Од. зб. 409.

О.О. Драч

ПРОСВІТИТЕЛЬКИ НАРОДУ: СОЦІАЛЬНА МІСІЯ ВИПУСКНИЦЬ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Висвітлено напрями соціальної реалізації випускниць вищих жіночих курсів Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. Основну увагу звернуто на аналіз їхнього працевлаштування. Педагогічну ниву визначено як пріоритетну сферу діяльності. З'ясовано вагому просвітницьку складову повсякдення жінок з вищою освітою.

Ключові слова: курсистки, вищі жіночі курси, просвітництво народу, педагогічна діяльність.

This article focuses on the main directions of social realization of the women's higher courses graduates in Russian Empire in the period of the end of 19th – beginning of the 20th century. The main attention is paid to the problem of the placement of the graduates. The author determined pedagogics is as the most popular sphere of activity. The author came to the conclusion that enlightener mission was one of considerable value of everyday life for women who got high education.

Key words: high women courses, pedagogical activity, people enlightens.

Реалії політичних і економічних трансформацій в Українській державі насамперед впливають на самовідчуття пересічної родини, атмосферу комфорту та затишку, яку традиційно формує жінка – матір, берегиня сімейних традицій і цінностей. Історичні надбання та суспільна практика переконливо підтверджують важливість ґрунтовних спеціальних знань як запоруки подальшої професіоналізації та соціальної реалізації молоді. У цьому контексті актуальності набувають питання вивчення соціальної

реалізації випускниць вищих жіночих курсів (далі – ВЖК) Російської імперії, частиною якої була і Наддніпрянська Україна, в умовах модернізації економічного та соціокультурного життя другої половини XIX – початку XX ст.

Пострадянський період вивчення теми вищої жіночої освіти позначений відновленням плюралізму методологічних підходів, появою широкого спектру міркувань. Значною активністю у вивченні теми вирізняються науковці Харкова, Києва та Одеси – міст, де діяли вищі жіночі навчальні заклади. Зокрема, багато зусиль доклав О. Мельник для з'ясування особливостей функціонування вищих жіночих навчальних закладів у Одесі [1]. Історії становлення жіночих навчальних закладів у Києві присвячено кандидатську дисертацію та монографію В. Вірченко [2]. Наукові студії К. Кобченко безпосередньо пов'язані з історією Київських ВЖК [3]. Її розвідки свідчать про застосування нового методологічного інструментарію соціокультурної історії та гендерного підходу до аналізу освітніх процесів другої половини XIX – початку XX ст.

Проте для вітчизняних істориків притаманні регіональний рівень розробки теми і некомплексне її наукове вивчення. Досить часто науковці обмежуються публікаціями, що передують дисертаціям, після захисту яких більшість із них не поглиблює розробку теми. Такі причини зумовлюють переважно описово-фактологічний характер студіювання питань історії вищої жіночої освіти і відсутність самостійних узагальнень.

Автор статті ставить за мету вивчити напрями соціальної реалізації випускниць ВЖК Російської імперії, зокрема, як просвітительок народу.

Прагнучи реалізувати свою нову життєву роль і відстояти рівноправність у соціумі, з пореформеного часу дівчата все активніше ставали на шлях здобуття вищої освіти. Важливість просвітницької місії жіночої молоді з вищою освітою в неписьменній країні та невідомість, що чекала після закінчення навчального закладу на більшість із них через відсутність визначених правових гарантій до 1911 р., хвилювали широкий загал громадськості. На останній лекції першого випуску Київських курсів професор Ф. Фортинський висловився про випускниць як «хрестоносців, які збиралися на святу та важку справу» [4, 73]. Варто нагадати, що саме з намірами «віддати своє життя служінню людям», «своїми знаннями допомогти хоча б невеличкій частині людей», «застосувати здобуті знання в житті» приходили до вищої школи більшість слухачок [5, 18 а, 35, 82].

Дослідження курсисток Санкт-Петербурзьких ВЖК 1909 р. виявило, що прагматичні передбачення слухачок щодо працевлаштування після закінчення курсів концентрувалися навколо вчителювання – єдиної сфери, що була широко доступна для жінок із вищою освітою. Курсистка Є. Дьяконова бажала присвятити життя справі народної освіти; не лякала навіть непримітна праця в маленькій школі [6, 282]. Які б ідеали та мрії не плекали слухачки, але більшість з них (71%), як виявило опитування, мала намір працювати на педагогічній ниві [7, 92].

Під час навчання відбувалася певна трансформація поглядів курсисток щодо подальшого життя. Як згадувала Ю. Фаусек, «вступивши на

«Бестужевські» курси, думала, що буде вчителькою в селі чи рідному місті (Керчі), пізніше планувала стати міською вчителькою в столиці» [8, 262]. Є. Дьяконова на столичних курсах замислилася, чи зможе стати народною вчителькою, розуміючи, що «вчительку з вільними поглядами важко уявити в школі» [6, 363]. Однак вагання про те, наскільки обране після закінчення заняття відповідатиме власним переконанням, могли дозволити собі тільки матеріально забезпечені слухачки, до яких належала і Єлизавета. Важкі умови родинного життя окремих курсисток, як, наприклад, її товаришки Лізи З., на утриманні якої перебувала матір та хворий брат, визначили головним критерієм подальших планів достатній заробіток. Дівчина після випуску мріяла відкрити приватну гімназію в Тюмені.

Роки навчання на ВЖК наближали ідеали курсисток до життєвих реалій. Це засвідчили результати анкетування курсисток-«бестужевок», у яких від молодших до старших курсів зростав потяг до вчителювання (з 10,5 до 34%), наукової (з 12,7 до 23,1%), медичної (з 1,9 до 8,8%) і літературної (з 1,2 до 30,3%) діяльності [7, 92].

Прикметно, що з віком у курсисток не зникало, а тільки посилювалося прагнення до того чи іншого виду служіння народу. Воно наскрізно проходило через усі плани на майбутнє забезпечених слухачок, для яких турботи про повсякденне існування не були нагальними. Курсистка з дипломом медика мріяла бути земським лікарем чи лікарем у селі, з дипломом юриста – стати земським юристом. Слухачки, які прагнули громадської діяльності, бажали «читати публічні лекції для народу». Навіть ті, хто мріяв про сцену, планували грати в народному театрі [7, 93].

Складання випускних іспитів та отримання свідоцтва про закінчення ВЖК спонукало слухачок до роздумів про подальший шлях та до конкретних дій із його реалізації. Наприклад, Ю. Фаусек тільки після випуску усвідомила, чому саме хотіла б навчатися. Сумлінну курсистку залишили при кафедрі зоології на Санкт-Петербурзьких ВЖК. Професор Введенський клопотав про посаду хранительки зоологічного кабінету та помічника лаборанта для неї, що давало б певні кошти для прожиття та цікаву дослідну роботу. Проте реалізувати такі перспективи дівчині не вдалося. Її місце зайняла більш спритна колега. Крах перших планів щодо працевлаштування викликав розчарування у випускниці, але не позбавив енергійності. Вона стала вчителькою в гімназії М. Стоюніної в Санкт-Петербурзі [9, 112].

Педагогічну діяльність як шлях професійної самореалізації та самостійного заробітку обирали більшість випускниць ВЖК. У пам'яті Д. Овсяннико-Куликовського залишився непересічний образ представниці Одеської громади молоді С. Єгунової, яка в 80-х рр. XIX ст. навчалася на Київських курсах, а потім стала видатною діячкою на ниві просвітництва [10, 99].

Аналіз листів колишніх слухачок, відомостей окружних інспекторів дав підстави для перших узагальнень щодо працевлаштування колишніх курсисток. За інформацією завідувача Санкт-Петербурзьких ВЖК професора К. Бестужева-Рюміна, багато випускниць, які залишилися в столиці, викладало в міських училищах, закладах відомства імператриці Марії, частина відкрила власні школи.

Слухачки, які повернулися до провінції, працювали вчительками в гімназіях, єпархіальних училищах, у вчительських семінаріях [11, 500]. До речі, випускниці з духовного стану – грамотні матушки – ставали першими вчительками не тільки для своїх, але й часто селянських дітей. Розвиток освітнього процесу мав і зворотній бік: дипломовані попівни все частіше розривали зі своїм станом – ставали вчительками чи виходили заміж за дрібних чиновників.

Узагальнення статистичного матеріалу щодо професійної реалізації випускниць Санкт-Петербурзьких ВЖК виявило такий спектр їхніх занять: педагогічній діяльності присвятило себе 71,6% колишніх курсисток, займалося лікарською практикою – 6,7%, літературною та перекладацькою діяльністю – 8,6%, завідувало бібліотеками та книжковими складами – 1,1%, працювало в наукових установах (наприклад лабораторіях, обсерваторіях) – 1,6%, служило в конторах та установах – 6,7%, продовжувало освіту – 4,5%, займалося сільським господарством – 1,3% [12, 302]. Отже, здобувши у вищій школі ґрунтовну підготовку, більшість випускниць з огляду на реалії працевлаштування обирали освітню ниву.

Збереглася така тенденція і в подальші роки. У 1882 – 1908 рр. більша частина випускниць Санкт-Петербурзьких курсів присвятила себе педагогічній діяльності – 41,3% [13, 65 – 66]. За даними Міністерства народної освіти, до 30% столичних слухачок обирало вчителювання як шлях професійної реалізації [14, 64 зв]. У середніх навчальних закладах працювала майже половина випускниць 47,8%, стало вчительками народних та недільних шкіл для дорослих 38,7%, посіло посади начальниць гімназій 2,7%, заснувало власні навчальні заклади 1,3%, працювало у вищих навчальних закладах асистентами, викладачами та керівниками практичних занять 4,8% [13, 65 – 66]. Це при тому, що ВЖК як навчальний заклад не ставили за мету задоволення державних потреб у педагогічному персоналі середньої школи.

Аналогічна ситуація з працевлаштування помітна і серед курсисток губернських навчальних закладів. Уже перші випускниці Казанських ВЖК отримали місце в середніх жіночих навчальних закладах, земських жіночих учительських семінаріях та приватних пансіонах. Попечитель Казанського навчального округу не приховував, що колишні курсистки «на місце роботи принесли любов до справи та старанність, що виявляли під час навчання» [15, 182]. Навчальна адміністрація зазначала, що, обравши педагогічну діяльність, жінки настільки «приростали душою» до неї, що вже не розлучалися протягом життя. Ставши на шлях педагогічного просвітництва, колишні курсистки настільки поринали в обрану справу, що вражали сучасників усвідомленням службового обов'язку. Готувати учнів до практичної діяльності, зробити школу знаряддям виховання людської особистості – цій меті віддавали свої знання та сили передові педагоги-«бестужевки». Найбільш досвідчені з них брали участь у розробці навчальних посібників для шкіл.

Більшість учорашніх курсисток, «нових жінок» за світоглядними установками, працюючи вчительками середніх та початкових шкіл, присвячували власне дозвілля (вечори, свята, вихідні) просвітницькій, а отже, безкоштовній роботі в недільних чи вечірніх класах

тощо. Як зауважила Н. Єфремова, «найкращі представниці 60-х рр. XIX ст. розглядали вищу освіту як необхідну підготовку для служіння народу» [16, 77]. Проте теза потребує певного уточнення. Зібрані під час дослідження матеріали свідчать, що протягом всього часу діяльності ВЖК у Російській імперії наявна категорія курсисток, які через здобуття вищої освіти шукали власний шлях просвітництва народу. Жодним чином не перебільшувала роль народних учительок з вищою освітою одна з лідерів жіночого руху Г. Шабанова, визначивши їх «ідейними та самовідданими просвітителями народу» [17, 734].

Підсумовуючи, зазначимо, що натхненні ідеалами загального блага, курсистки набували ґрунтовних знань та відповідного фаху задля подальшої соціально-професійної реалізації. Більшість із них власне призначення бачили на ниві просвітництва і саме туди скеровували свої інтелектуальні можливості. На початку XX ст. висококваліфікована вчителька зі свідомством ВЖК стала бажаним в очах громадськості педагогічним працівником. Випускниці ВЖК несли в маси здобуті знання, успішно реалізовували вміння та професійні навички. Інтеграція жінок у сферу освіти та професійної праці тривала весь період модернізації та успішно відбувалася навіть під час Першої світової війни.

1. Веселова Т. Н. Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX – нач. XX вв.) / Т. Н. Веселова, О. В. Мельник // Записки исторического факультета. – О., 1995. – Вып. 1. – С. 81–89; Мельник О. В. Деякі аспекти розвитку вищої жіночої освіти в Одесі (1787–1920 рр.) / О. В. Мельник // Вісник соціально-економічних досліджень: Одеський державний економічний університет. – О., 1997. – Вип. 1. – С. 246–251; Мельник О. В. Розвиток системи самодопомоги та самоуправління у вищих жіночих навчальних закладах міста Одеси у 1906–1917 рр. / О. В. Мельник // Інтелекція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Сер. Історія. – О., 2007. – Вип. 9. – С. 46–59; Мельник О. В. Становлення та розвиток вищої жіночої освіти в Одесі (1879–1921 рр.) : автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Мельник; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2009. – 16 с.
2. Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.) : автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Вірченко; Київський нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2006. – 20 с.; Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.) / В. В. Вірченко, А. П. Коцур. – К.; Чернівці: Книги-XXI, 2007. – 196 с.
3. Кобченко К. А. Вищі жіночі курси в Києві / К. А. Кобченко // Пам'ять століть. – 2002. – № 1. – С. 60–67; Кобченко К. А. Дискусії в пресі Російської імперії (1850–1860) про здобуття вищої освіти жінками / К. А. Кобченко // Журналістика. – 2005. – Вип. 4(29). – С. 93–103; Кобченко К. А. Жінки з Наддніпрянської у вищій школі Швейцарії (кінець XIX – початок XX ст.) / К. А. Кобченко // Вісник Львівського університету. – 2005. – Серія історична. Вип. 39–40. – С. 611–627; Кобченко К. А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К. А. Кобченко. – К.: «МП Леся», 2007. – 271 с.
4. Іконникова А. Л. Воспоминания о деятельности Федора Яковлевича Фортинского на Высших женских курсах в Киеве / А. Л. Иконникова // Памяти почетного члена Исторического Общества Нестора-летописца Ф. Я. Фортинского. – К.: Тип. М. М. Фиха, 1903. – С. 67–75.
5. Державний архів м. Києва. – Ф. 244. – Оп. 15. – Спр. 32.
6. Дневник Елизаветы Дьяконовой 1886–1902 г. – М.: Тип. В. М. Саблина, 1912. – 837 с.
7. Кауфман А. А. Русская курсистка в цифрах / А. А. Кауфман // Русская мысль. – 1912. – № 6. – С. 63–93.

8. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (далі – ВР РНБ). – Ф. 807. – Од. збр. № 1.
9. ВР РНБ. – Ф. 807. – Од. збр. № 2.
10. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Воспоминания / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – Пг. : Изд-во «Время», 1923. – 188 с.
11. О высших женских курсах, статья К. Н. Бестужева-Рюмина // Женское образование. – 1886. – № 6–7. – С. 499–503.
12. Положение и деятельность лиц, окончивших курс на Санкт-Петербургских высших женских курсах // Русская школа. – 1898. – № 2. – С. 301–302.
13. Высшие женские курсы в С.-Петербурге. Краткая историческая записка. 1878–1903. – С.Пб.: Тип. Академии наук, 1903. – 55 с.
14. РДІА. – Ф. 733. – Оп. 191. – Спр. 1822.
15. РДІА. – Ф. 733. – Оп. 191. – Спр. 198.
16. Ефремова Н. П. Первые шаги русских женщин к высшему образованию / Н. П. Ефремова // Вопросы истории. – 1983. – № 5. – С. 74–83.
17. Шабанова А. Н. Женское движение в России / А. Н. Шабанова // Мужчина и женщина. Их взаимные отношения и положение, занимаемое ими в современной культурной жизни / пер. с нем. М. А. Энгельгарта; под ред. проф. А. С. Догеля и А. Н. Шабановой. – С.Пб.: Т-во «Просвещение», 1896. – Т. 1. – С. 712–739.

Т.Р. Каросва

ДОСТУПНІСТЬ ВИДАНЬ, ДРУКОВАНИХ РІДНОЮ МОВОЮ, УКРАЇНСЬКИМ СЕЛЯНАМ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті наголошено на необхідності посередника для удоступнення видань, друкованих рідною мовою, для більшості українських селян на початку ХХ ст. Така особа мала бути обізнаною в україномовному книговидавничому репертуарі та каналах поширення книг, а також здатною консультувати читачів-селян, сприяючи задоволенню їхніх потреб у читанні.

Ключові слова: український селянин, читання, українська книга, Подільська губернія.

Necessity of moderator for making native language printing matters available for the majority of Ukrainian peasants in the early XX century is emphasized in the paper. Such person had to be well-versed in repertoire of Ukrainian language book publishing as well as in channels of book distribution and he also had to be able to consult rural readership facilitating satisfaction of their reading needs.

Key words: Ukrainian peasant, reading, Ukrainian language books. Podillia province.

Сьогодні загальноновизнаною є теза про те, що на початку ХХ ст. українські селяни прагнули читати рідною мовою. Метою публікації є оцінка доступності україномовної книги для подільського селянина початку ХХ ст. Попередній період, коли селянам через переслідування україномовної книги, за винятком лубочної, вкрай складно було отримати доступ до неї, ми не розглядаємо. Призупинення цензурних переслідувань української мови у жовтні 1905 р. змінило статус національної книги, збільшився та урізноманітнівся її репертуар, зросли тиражі, що сприяло її поширенню. За підрахунками харківського дослідника М. Низового, у 1906–1913 рр. світ побачило 1 563 назви україномовної книги, загальний наклад яких становив 4 118 078 прим. [1]. Враховуючи, що на початок ХХ ст. на теренах українських губерній

проживало до 7 млн письменних осіб [2], виникає закономірне питання про те, як могли отримати доступ до національного книжкового масиву подільські селяни, адже держава аж ніяк не сприяла цьому. Чи потрібна була селянину саме українська книга? Він самостійно ініціював пошук такої книги чи були посередники?

На тлі природності цих питань історіографія проблеми залишається досить вузькою. Систематичного вивчення читання у Подільській губернії не проводилося. Загальне уявлення про читання українських селян можна отримати тільки на основі студій, здійснених в інших регіонах України М. Корфом (Катеринославщина, Таврія) [3], Х. Алчевською (Харківщина) [4], С. Анським (С. Рапопортом) (Донбас) [5], О. Русовим (Чернігівщина) [6], Б. Грінченком (Катеринославщина) [7], земськими діячами Полтавщини [8] наприкінці ХІХ ст. У вітчизняній гуманітарній науці склалася традиція вивчати читання бібліотекознавцями (Т. Новальська [9], І. Тимошенко [10]), яких, природно, цікавлять читачі бібліотек. Читання окремих соціальних верств як таких залишається поза їхньою увагою, хоча ще у 1920-х рр. співробітники Кабінету вивчення книжки та читача при Українському науковому інституті книгознавства Д. Балика [11], В. Іванушкін [12] ставили перед собою подібні завдання. І тільки уже сучасники, зокрема історик О. Михайлюк [13], спробував розглянути цю проблему на прикладі селянства.

На початок ХХ ст. читання перестало бути священнодійством, перетворившись на звичне заняття для письменних. На Поділлі стабільно збільшувалася кількість письменних. Якщо, за даними перепису 1897 р., у сільській місцевості проживало 268,2 тис. письменних осіб [14, 60], то на 1917 р., за даними презентивного прогнозування, їх мало бути до 629,3 тис. осіб. Таке зростання свідчило про усвідомлення значущості письма для життя селян. Однак вони так й не отримали можливості навчатися українською мовою, навіть у початковій школі, тобто книга рідною мовою не потрапляла у їхній культурний простір через систему офіційної освіти. Бібліотечна мережа, розвиток якої підтримувала держава, пропонувала тільки російськомовну літературу.

Отже, селянин мав купляти україномовну книгу, але тут виникало кілька проблем. Він мав знати про існування подібної літератури, бути переконаним у її необхідності, знати, де купити і що конкретно купити, а також мати гроші для її придбання.

Мережа стаціонарних книгарень на Поділлі була малою. На 1912 р. вона охоплювала 82 книжкових магазини, 43 книжкові лавки, 2 книжкових склади, 8 місць торгівлі книгами, 7 місць торгівлі старими книгами [15, 144]. Книгарні розміщувалися переважно у містах та великих містечках. Стаціонарна книгарня для селян була незвичним закладом, тим більше, що вони не знали, які конкретно книги або автори їм потрібні, адже працювати з бібліографічними покажчиками вони не вміли. До того ж, з огляду на рекламні оголошення, більшість книгарів не торгували українською книгою [16]. Звичною селянською практикою було придбання книги на базарі в офенів, але там можна було знайти тільки лубочну книгу.

Таким чином, селянам, для того, щоб читати «корисні» книги, треба було проявляти додаткову особисту ініціативу або отримувати допомогу від посередника (керівника) у книготорговельних практиках. За спогадами подолян [17, 16–18] та жандармськими документами [18, 517–519], ними ставали народні вчителі, дрібні службовці, іноді священики, які за власної ініціативи допомагали селянам орієнтуватися у книжковому потоці.

Першу організовану допомогу спробували налагодити представники подільської «Просвіти» (Кам'янець-Подільський). Вони намагалися торгувати українською книгою як стаціонарно, так і на ринкові, де зіткнулися з конкуренцією з боку торговців лубочною літературою [19, 139–141]. Торговельна практика офенів передбачала завищення видавничої ціни у двічі-тричі, а потім значні поступки покупцеві, що здавалося останньому дуже вигідним. Тобто «Катерину» Т. Шевченка, придбану за 4 коп., вони пропонували за 15 коп., а продавали за 10 коп. [20]. Покупець вважав, що здійснив вигідне придбання. Офені не цікавилися поширенням дешевої народної книги, на обкладинці якої позначалася її вартість, адже тут вони могли отримати тільки видавничу скидку до 30%. Просвітяни спробували поширювати саме таку книгу. Ними було проведено вдалу торговельну операцію з реалізації 20=35; VO українською мовою. А 1907 р. 20-тисячний тираж Великоднього Євангелія розійшовся впродовж місяця [19, 159]. Українська книга поступово просувалася у селянське середовище. Просвітянам за перший рік діяльності вдалося продати понад 21 тис. прим. [21, 23–24], що було занадто малим для кількох сотень тисяч письменних селян. Поступово обсяги реалізації зростали. Якщо у перші роки існування це було 700 руб., то вже у 1911 р. – 1 267 руб. [22].

Через моголівську книгарню Й. Волошиновського також можна було дістати за помірними цінами книги українською мовою В. Винниченка, Б. Грінченка, М. Грушевського, В. Доманицького, І. Карпенка-Карого, Т. Шевченка та інших українських літераторів [23]. Постать Й. Волошиновського була добре знайома подільському селянству завдяки випуску україномовної газети «Світова зірниця», спрямованої на популяризацію ідей кооперації серед селянського населення. На сторінках газети селяни також зустрічали інформацію про українські видання.

Збереглися відомості про активних читачів, які самостійно шукали українську книгу. Яскравим прикладом такого «просунутого» читача з народу був подільський селянин Андрій Дуляк (1877–1933) з Лопатинців (тепер Шаргородського р-ну Вінницької обл.), який листувався з М. Коцюбинським у 1908–1913 рр. Він мав власну бібліотеку україномовної літератури у понад 100 книжок загальною вартістю 25 руб. Хизувався тим, що зумів придбати «Історію України» М. Грушевського, «Історію українського письменства» С. Єфремова, тужив, що в нього не має нового перевидання «Кобзаря» Т. Шевченка (мабуть, за редакцією В. Доманицького), «Історії України» М. Аркаса, п'єси В. Винниченка «Великий молох». Завдяки знайомству з «освіченим українцем» В. Овчинниковим він отримав доступ до його бібліотеки, що містила твори українських

письменників В. Винниченка, О. Плюща, О. Кобилянської, О. Неприцького-Грановського, Г. Чупринки, а також журнали «Літературно-науковий вістник», «Українська хата» тощо. Не маючи достатніх фінансових можливостей, спільно із знайомими (вчителем, робітником залізничної станції, іншими селянами) у складчину час від часу передплатував газети «Раду», «Село» або «Засів». Книги купляв або особисто, або листуючись з книгарнями «Киевской старины», «Літературно-наукового вістника» [24, 184]. Його захоплення книгами не обмежувалося тільки читанням, у листах зустрічаються міркування щодо книговидавничої та книготорговельної політики українських підприємців. Оцінюючи місцеві можливості читання, писав: «В селі дуже трудно діставати книжок для читання не тільки українських, а навіть російських. Хоч в нас є бібліотечка при школі, але книжечки все тільки такі, що для дітей» [24, 181]. Тому цілком логічним було його рішення передати книжки, надіслані йому М. Коцюбинським, у школу, звідки їх давали читати селянам. Намагався поширювати книги серед селян самостійно. Відзначав, що вони більше почали цікавитися літературою, готові спільно купляти книжки, передплатувати газети. Зауважував, що його землякам дуже подобаються гумористичні твори С. Руданського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Нечуй-Левицького та О. Стороженка [24, 185].

Андрій Дуляк неодноразово наголошував на фінансових складностях придбання книг. Так, статистичні дані 1909 р. по Вінницькому повіту свідчать, що середній річний прибуток на селянський двір становив 150 руб. [25]. Складно було з цієї суми виділити гроші на придбання книг, тому так гостро стояло питання бібліотечного доступу до української книги.

Для виправлення ситуації Подільська губерньська «Просвіта» спрямувала серйозні зусилля на відкриття бібліотек-читалень серед сільського населення краю [26]. За короткий час було відкрито 24 бібліотеки-читальні у навколишніх селах. Від центральної «Просвіти» кожна бібліотека отримувала книжок щонайменше на 25 руб. і передплату на кілька газет та журналів. Для запобігання численним формальностям, втратам часу «Просвіта» паралельно йшла іншим шляхом: якщо в селі виявлялася ініціативна група, то на ім'я одного з ініціаторів надсилалася невеличка бібліотечка на 3–5 руб., щоб бажаючі могли читати в себе вдома [19, 139]. Однак загалом розгорнути губерньську мережу просвітянських бібліотек через низку адміністративних і фінансових причин не вдалося, попри те, що вони користувалися популярністю серед селян. Наприклад, за місяць від початку діяльності просвітянської читальні у с. Вищий Ольчедаїв Моголівського повіту було здійснено 354 книговидачі [27]. Іншим побічним свідченням звикання до читання українською мовою є те, що у 1912 р. подільських передплатників газети «Рада» було тільки 259 осіб, і це був третій за обсягами результат серед інших українських губерній [28].

Таким чином, читання подільських селян рідною мовою навряд чи можна визнати інтенсивним. Головним результатом стало те, що у першій половині 1910-х рр. школярі уже не дивувалися факту існування

україномовної книги [17, 16–18], тобто ще до школи у родинному колі вони зустрічалися з нею. Складно оцінити сприйняття селян подібних видань. За спогадами українських громадських діячів з Поділля В. Приходька [19, 38–39], О. Лотоцького [29, 76–78], які у молодості багато проводили часу, читаючи селянам вголос, «сприйняття українського тексту було іншим» [19, 38–39]. Їхня думка підтверджувалася й чиновниками губернського жандармського управління, які писали, що «література, яка обслуговує селянське населення, доволі убога, причому особливої різниці між російською та малоросійською селяни не роблять, хоча все ж перевагу надають малоросійській, як більш доступній і за духом, і за наречієм» [18, 519]. Оціночні відомості про призначеність селян Правобережної України до української книги подав у своїх спогадах український громадський діяч Є. Чикаленко (1861–1929), який заради пропаганди постійно возив із собою «Кобзаря» Т. Шевченка та, «іздячи в поїздах третього класу з народом, викладав цю книжку на столі в розгорнутому вигляді в надії, що знайдуться бажані її прочитати». Результатом його спостережень був висновок, що правобережні селяни мало цікавилися книгою, натомість селяни з Лівобережжя просили дати її почитати [30, 253].

Отже, розвиток книжкової культури подільського селянина початку ХХ ст. обмежували зовнішні обставини: низька купівельна спроможність населення, вузький асортимент доступної україномовної книги, її сукупний замалий наклад, відсутність розгорнутої мережі книгарень та україномовних бібліотечних фондів, невміння орієнтуватися у книжковому асортименті. Для того щоб дістатися до української книги більшості селян потрібний був посередник, який знав би україномовний книговидавничий репертуар та канали його придбання, а також міг би керувати читанням.

1. Низовий М. А. Українська книжка на початку ХХ ст.: спроба кількісно-якісного аналізу (1901–1917 рр.) / М. А. Низовий // Вісн. Харків. держ. академії художеств. – Х., 2011. – Вип. 34. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkhdak/2011_34/V34-2-8.pdf.

2. Енциклопедія історії України : в 10 т. – К., 2009. – Т. 6. – С. 212.

3. Корф Н. А. Образовательный уровень взрослых грамотных крестьян / Н. А. Корф // Русская. мысль. – 1881. – № 10. – С. 1–33 (паг. 2).

4. Что читать народу? Критический указатель книг для народного и детского чтения : в 3 т. / сост. Алчевская Х. Д. [и др.]. – СПб., 1884–1906.

5. Анский С. А. Очерки народной литературы / С. А. Анский // Русское богатство. – 1892. – № 7. – С. 146–175; № 8. – С. 139–175; № 9. – С. 173–206; № 10. – С. 39–74.

6. Л. Р. [Русов А. А.]. Книжная торговля на Воздвиженской ярмарке 1895 г. в Чернигове / Л. Р. // Земск. сб. Чернигов. губернии. – 1896. – № 2/3. – С. 38–68.

7. Грінченко Б. Книга на селі // Перед широким світом / Б. Грінченко. – К., 1907. – С. 1–256.

8. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства за 1903 год. – Полтава, 1903. – С. 67–149.

9. Новальська Т. В. Український читач у бібліотечнознавчих

дослідженнях (кінець ХІХ – поч. ХХІ ст.) / Т. В. Новальська. – К., 2005. – 252 с.

10. Тимошенко І. В. Читачі публічних бібліотек України: основні напрями вивчення (1900 – 1930-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. В. Тимошенко; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2001. – 19 с.

11. Балака Д. Вивчення українського читача / Д. Балака // Бібл. журн. ВБУ. – 1925. – № 8–10. – С. 68–76.

12. Іванушкін В. Проблема читачівства та її вивчення: форми орг. та методи роботи Каб. вивч. кн. та читача / В. Іванушкін. – К., 1926. – 31, [2] с.

13. Михайлюк О. В. Книга й читання у житті селян Наддніпрянської України наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. / О. В. Михайлюк // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Книга в історії і культурі: міжвузів. зб. наук. пр. / ред. кол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д., 2012. – С. 303–315.

14. Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Подольская губерния. – СПб., 1904. – XII, 285 с.

15. Обзор Подольской губернии за 1912 год: прил. ко Всеподданнейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – Каменец-Подол., 1913. – 254 с.

16. Соломонова Т. Р. Реклама книжкового світу у повсякденному житті подолян другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Т. Р. Соломонова // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Поділ., 2013. – Вип. 3. – С. 181–187. – (Бібліотекознавство. Книгознавство).

17. Костюк Г. Зустрічі і прощання : в 2 кн. / Г. Костюк. – Едмонтон, 1997. – Кн. 1. – 743 с.

18. Агентурна записка про український рух у Подільській губернії, підготовлена для губернського жандармського управління // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : зб. док. і матеріалів. – К., 2013. – LXII; 810 с.

19. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади / В. Приходько. – 4-е вид. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. – 201 с.

20. Приходько В. О дубочной литературе / В. Приходько // Православ. Подолия. – 1907. – № 7. – С. 177–185.

21. Дорошенко Д. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства за останні два роки / Д. Дорошенко // Україна. – 1907. – № 11–12. – С. 17–34.

22. Хроніка // Рада. – 1912. – № 89.

23. В книгарні І. Волошиновського // Світова зірниця. – 1907. – № 26–27.

24. Листи Андрія Дуляка до Михайла Коцюбинського // Листи до Михайла Коцюбинського : в 4 ч. / Чернівці. літ.-мемор. музей-заповідник М. М. Коцюбинського. – Ніжин, 2002. – Ч. 4. – С. 170–186.

25. Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда и обзор деятельности упрощенного земского управления за 1905–1910 гг. / сост. Д. Ф. Гейден. – К., 1910. – 45 с.

26. У подільській «Просвіті» // Рада. – 1906. – № 16. – 3 жовтня.

27. 3 діяльності могилівської «Просвіти» // Рада. – 1907. – 25 січ. – С. 11.

28. Андрійчук М. Т. 3 історії видавничої діяльності в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / М. Т. Андрійчук // Технологія і техніка друкарства : зб. наук. праць / КПП. – 2009. – № 3. – С. 132–149. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Titd/2009_3/22.pdf

29. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – 287 с. – Ч. 1 (Пр. Укр. наук. ін-ту. Т. 6; Сер. мемуарів. Кн. 2).

30. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861–1907) / Є. Х. Чикаленко. – К. : Темпора, 2003. – 416 с.

Н.В. Кукса

МУЗЕЙ ДИТИНИ В СУБОТОВІ ЯК ПРИКЛАД ПРАКТИЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО

У Суботіві на Чигиринщині створено перший в Україні Музей дитини, в основу концепції якого покладено дослідження та практичне використання творчого доробку етнографа і фольклориста Марка Грушевського. Його етнографічна спадщина стала підґрунтям для вирішення експозиції музею, яка сформована за принципом періодизації дитячого віку. Відвідувач зможе потрапити у своєрідний світ селянської дитини. Передбачено широке використання інтерактивних методів музейної педагогіки, розрахованих на різні вікові категорії відвідувачів.

Ключові слова: український етнограф і фольклорист Марко Грушевський, збірки «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу», «Дитячі забави та гри усяки», Музей дитини в Суботіві.

In the village Subotiv Chyhyryn created first in Ukraine Museum of the baby, which laid the foundation of the concept of research and practical application of creative works anthropologist and folklorist Mark Hrushevsky. His ethnographic heritage was the basis for a sustainable solution for the museum, which will be formed according to the principle of periodization of childhood. Visitors will be able to get into the kind of world peasant child. There are extensive use of interactive methods of museum pedagogy, designed for different age groups of visitors.

Key words: the Ukrainian ethnographer and specialist in folk-lore are easily Soiled Hrushevskiy, collections «Child in customs and beliefs of Ukrainian people», «Child of fun and game of different», Baby Museum in Subotiv.

Одним з головних джерел етнографічної науки є музейні зібрання, що чітко і послідовно зафіксували різнобічні аспекти матеріального і духовного життя народу. В результаті титанічних, по суті подвижницьких зусиль збирачів старожитностей, було врятовано від знищення і забуття неоціненні скарби українського народу. Однак, на превеликий жаль, до цього часу в Україні не створено жодного цілісного закладу, де б послідовно розглядалися основні риси інституту дитини як феномену суспільного життя населення [1, 2]. Першим дослідником, котрий зробив спробу не просто зафіксувати основні елементи сімейної обрядовості, а виявив глибинні витоки усталених народних традицій, їх трансформацію під впливом змін в укладі селянської родини, став Марко Федорович Грушевський – український етнограф і фольклорист. Матеріали, зібрані ним на Чигиринщині протягом 1898–1900 рр., були оформлені в двотомну працю «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» [2, 220], в збірку «Дитячі забавки та гри усякі» [3].

З огляду на актуальність вказаної теми на сучасному етапі національно-культурного відродження України, який пов'язаний із державотворенням, відновленням духовності та національної культури постає нагальна необхідність у створенні такої музейної фундації саме на Чигиринщині, в селі Суботіві, перебування в якому стало найбільш результативним періодом збиральницько-дослідницької діяльності Марка Грушевського [4, 387–394].

Дослідження та практичне використання його творчого спадку становить основу концепції музею. Основною метою музею є актуалізація уваги суспільства до феномену дитини, втілення основних постулатів етнопедагогіки у формуванні особистості незалежної держави; збереження, накопичення і популяризація позитивного досвіду попередніх поколінь. Перед відвідувачами постане самобутній світ української дитини кінця XIX – першої чверті XX ст. від народження до парубоцтва і дівочтва у всій широті його проявів, розкриється вплив суспільного середовища на формування майбутньої особистості.

На сьогодні розроблено накову концепцію та структуру майбутнього музею. Складено тематико-експозиційний план. Проводиться робота з виготовлення реконструкцій іграшок і забавлянок за описами Марка Грушевського. Проте у зв'язку з недостатнім фінансуванням обаштування експозиції поки що неможливе.

Етнографічна спадщина Марка Федоровича стала підґрунтям для вирішення експозиції музею, яка буде сформована за принципом періодизації дитячого віку. Відвідувач зможе потрапити у своєрідний світ селянської дитини. Передбачено широке використання інтерактивних методів музейної педагогіки, розрахованих на різні вікові категорії відвідувачів [5, 135–139]. Музей дитини стане органічним продовженням розбудови етнографічного комплексу на місці садиби Хмельницьких у Суботіві, де збереглися дві автентичні будівлі кінця XVIII – початку XIX ст.

У такому контексті особливо актуально видається думка Михайла Грушевського про те, що «...існують такі сфери, де всяке гайнування часу, відкладання на пізніше, збирання, дослідження та консервування форм старого життя, безсумнівно, є непростимою провиною перед майбутніми поколіннями, і вона всім тягарем своєї відповідальності лягає на державні установи, оскільки вони в своїх руках концентрують всяку культурну ініціативу, всі засоби і можливості дослідницької праці. Щоб все те було підняте і пущене в рух, потрібно, щоб усвідомість керуючих державними органами увійшло переконання, що мова йде про справу державного значення: про один з культурних обов'язків перед своєю суспільністю, нинішньою і майбутньою, від яких держава не може ухилитись» [6].

1. Кукса Н. Концепція Музею дитини в Суботіві / Н. Кукса // Науковий архів НІКЗ «Чигирин», 2002.

2. Грушевський М. «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу»: матеріали з південної Київщини / зібрав Мр. Г., обробив др. Зенон Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1906. – Т. VIII. – 220 с.

3. М. Г. «Дитячі забавки та гри усяки» / зібрані по Чигиринщині Київської губернії / М. Г. // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVI. – Лип.–серп.

4. Кукса Н. Марко Федорович Грушевський / Н. Кукса // Черкащина в контексті історії України. – Черкаси, 2004.

5. Кукса Н. Ігри та розваги населення Чигиринщини зимового циклу: погляд крізь століття (за Марком Грушевським) / Н. Кукса // Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. статей. – Вип. 6 (8). – 2012.

6. Грушевський М. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання / М. Грушевський. – К., 1924.

В.В. Кулачков

«ВОЕННЫЕ ТРЕВОГИ» В КРЕСТЬЯНСКИХ НАСТРОЕНИЯХ ЗАПАДНОГО РЕГИОНА РОССИИ В ПЕРИОД НЭПа

Рассмотрено влияние «военных тревог» на настроения крестьянства Западного региона в период НЭПа. Автор обосновал вывод о том, что настроения крестьянства носили пацифистскую направленность и были обусловлены как политикой советской власти, так и отсутствием стабильности в положении деревенского социума.

Ключевые слова: «Военные тревоги», крестьянство, Западный регион России, внешняя политика, международное положение.

The article is devoted to the influence of «military alarms» on the mood of the peasantry of Western region in the period of the NEP. The author comes to the conclusion that the mood of the peasantry were orientation and were caused by the policies of the Soviet authorities, and the lack of stability in the position of a village society.

Key words: Military alarm, the peasantry, the West region of Russia, foreign policy, the international situation.

1920-е гг. в повседневной жизни крестьянства Западного региона России характеризуются как период, отмеченный обострением международной обстановки и угрозой войны. Следует отметить, что традиционно к Западному региону относят Брянскую, Смоленскую и Калужскую губернии. В 1929 г. губернии были полностью ликвидированы и вышеуказанные территории вошли в состав Западной области. Среди крестьян распространялись пацифистские настроения, сведения о которых зафиксировались в различных источниках. Наиболее ценными в этом смысле являются сводки ВЧК-ОГПУ-НКВД, отражающие антивоенные настроения крестьян. Так, в госсинформсводке информотдела ГПУ № 26 (555) за 1 февраля 1923 г. отмечалось, что в Калужской губернии среди крестьян в последние дни циркулируют слухи о возможности войны с Польшей, на которую крестьяне смотрят как на зло, которое еще больше разрушит их и без того разрушенное хозяйство [1, 67].

В Смоленской губернии аналогичные слухи также были связаны с возможным началом в будущем военных действий. В частности, госсинформсводка информотдела ГПУ № 58 (587) за 10–12 марта 1923 г. содержит информацию, что в связи с переучетом военнообязанных, антисоветскими элементами велась агитация против явки на переучет. В деревне Подмостье Богородицкой волости Ельнинского уезда была даже вынесена сельским сходом резолюция: «Мы, граждане деревни Подмостье, постановили, что мы на учет не явимся и войны не желаем, мы не хотим защищать интересы Германии и как один отказываемся от войны» [1, 82].

Антивоенные настроения не являлись исключительным явлением и были взаимосвязаны с другими проявлениями крестьянского сознания. В частности, это выразилось в культурно-просветительской сфере, где укоренившиеся предрассудки крестьянства сдерживали распространение просвещения и грамотности [2, 25–26]. Так, в 1925 г. из Смоленской губернии про ликвидацию неграмотности написал в редакцию

«Крестьянской газеты» Е. Киселев (дер. Халютинно Смоленской губернии и уезда). Автор информировал, что при Халютинской избирательной организации ОДН и ликпункт, записалось в члены 14 чел., из них 5 ликвидаторов и 9 неграмотных, все почти взрослые женщины. Далее получили 3 букваря и начали ликвидировать неграмотность. Занимались 3 раза, в 4-ый раз не пришел ни один человек. После чего залипуктом спрашивает: «Почему не приходите заниматься?» – Мы больше не пойдем, потому что нам говорили – это нас готовят в пионерки, а потом погонят на войну [3, 12].

Наиболее масштабной была «военная тревога» 1927 г., которая оказала всестороннее влияние на различные проявления массовых настроений крестьянства. Как уже отмечалось, антивоенные настроения были самым тесным образом связаны с другими проявлениями крестьянской ментальности. Эта связь выражалась в традиционной «ревности к городу», стремлении объединиться в союз и недоверии коммунистам. В частности, в Брянской губернии при проведении крестьянских конференций данные настроения проявились особенно ярко. В информационной сводке № 23 за период с 3 по 16 августа 1927 г. указывалось, что в селе Жирятино Бежицкого уезда на беспартийной крестьянской конференции при выборе президиума большинством присутствовавших кандидатуры членов ВКП(б) были отклонены, причем раздавались выкрики: «Коммунистов выбирать не следует, они крестьянам ничего не дают». На конференции активно проявил себя антисоветский элемент, выступая с резко антисоветскими выпадами, выбрасывая пораженческие лозунги и требуя организации крестоюза с целью противодействия налогу. В отдельных выступлениях указывалось: «Все для рабочих, на деревню же не отпускают ни одного рубля. Почему такая разница между рабочими и крестьянами? На войне дети крестьян отвечают за все, а дети рабочих и рабочие будут караулить станки... Была война, брали скот, продукты и все другое. Нас самих гнали штыками воевать. За что мы воевали? Если теперь будет война, нам нужно не идти и ничего не давать, пусть воюют одни рабочие и коммунисты». Последнему заявлению аплодировала вся конференция.

В селе Малфа Жирятинской волости на беспартийной крестьянской районной конференции имели место следующие заявления: «Мы воевать не пойдем, если война будет начата нашим правительством. В империалистическую войну большевики сказали: «Долой войну!», а кто теперь это скажет? Советская власть говорит, что нужно быть готовым, ну и готовьтесь, при чем здесь мы. Когда начнется война, то компартия не будет в авангарде, в авангарде будет беспартийная Красная Армия. О войне говорят и войну думает начать компартия, т.к. ей нужно укрепить Коминтерн, если мы не захотим воевать, то войны не будет. Мы не против советской власти, нам не нужна компартия» [1, 571–572]. Понятно, что в этих заявлениях и выступлениях выражался целый комплекс негативных настроений крестьянства, выражающих его недовольство существующим положением вещей в период нэпа.

Как правило, слухи о войне обостряли и без того актуальные продовольственные проблемы. Так,

А. В. Голубев отмечает, что своего апогея «военные тревоги» достигли именно в 1927–1929 гг., когда буквально вся страна запасалась товарами первой необходимости, а крестьяне придерживали хлеб [4, 361]. В информационной сводке № 11 за период с 15 по 21 марта 1927 г. отмечалось, что в местечке Шумячи Рославльского уезда Смоленской губернии в связи со слухами о войне за 2 дня Шумячским потребительским обществом было продано 2 000 пудов соли. Крестьяне, запасаясь солью, брали по 5–6 кулей, так как кооперация не успевала удовлетворить спрос, соль раскупалась у частных лиц, которые повысили цены на соль с 90 коп., за пуд до 1 руб. 20 коп. [1, 538]. Ясно, что такое поведение крестьянства можно объяснить неуверенностью в политике советской власти и стремлением обезопасить свое положение.

Кроме того, тяжелое положение крестьян заставляло их внимательно следить за событиями внешней политики и реагировать негативным образом на те или иные решения советского государства в данной сфере. Так, в информационной сводке № 31 с 5 ноября по 6 декабря 1927 г. отмечались факты отрицательного отношения к уплате долгов Франции. В частности, в деревне Рогово Рославльской волости и уезда Смоленской губернии середняк в группе односельчан высказывался: «Советское правительство за последнее время шаг за шагом уступает свои позиции, и это плохо. Нам говорят, что каждый крестьянин должен участвовать в строительстве государства, но почему-то согласились платить долги Франции, не обсудив этого вопроса ни на одном крестьянском собрании» [1, 604].

В связи с вышеизложенным довольно обоснованными выглядят выводы А. В. Голубева о том, что поводом для возникновения «военной тревоги» могли послужить любые международные и внутрисполитические события... Как правило, они влияли на поведение населения самым непосредственным образом. Наконец, «военные тревоги» активно использовались для зондирования общественных настроений, в первую очередь, отношения к советской власти и ее политике и готовности защищать завоевания социализма [4, 363–364]. Таким образом, настроения крестьянства Западного региона России в 1920-е гг. находились в непосредственной зависимости от внутренней и внешней политики государства. Слухи, характерные для 1920-х, также способствовали нагнетанию и без того тревожной обстановки в крестьянской среде.

1. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939 : документы и материалы : в 4 т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – Т. 2. 1923–1929. – 1168 с.

2. Кулачков В. В. Культурная политика государства и крестьянство Западного региона России в 1920-е гг. : монография / В. В. Кулачков. – Брянск : Курсив, 2013. – 142 с.

3. РГАЭ (Российский государственный архив экономики). – Ф. 396. – Оп. 3. – Д. 597.

4. Голубев А. В. «Военные тревоги» 1920-х гг.: проекты власти или страхи крестьянства? / А. В. Голубев // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века : сб. ст. / отв. ред. А. И. Шевельков. – Коломна : МГОСГИ, 2013. – С. 360–364.

О.Л. Майборода

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ПРОТЕСТАНСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА У 1960–1980-Х РР.

Досліджено взаємовідносин держави та церкви, проаналізовано шляхи і методи боротьби радянської влади з протестантськими громадами волинського села у 1960–1980-х рр. Звернено увагу на лояльне ставлення віруючих до радянського ладу. Проаналізовано антицерковну кампанію держави: від профілактично-просвітницької роботи до застосування незаконних адміністративних покарань.

Ключові слова: Волинь, село, релігія, церква, протестантські об'єднання, влада.

This article is dedicated to the investigation of the relations between the state and the church. It was analysed the ways and the methods of struggling of soviet power with the community societies of Volyn village in 1960–1980 years. Attention is focused on loyal attitude of believers toward Soviet order. The antichurch campaign of the state: from preventive – elucidative work to the application of illegal administrative punishments is analyzed.

Key words: Volyn, village, religion, church, community societies, power.

В сучасних умовах, з утвердженням незалежної і демократичної Української держави, з'явилася можливість більш ґрунтовного й неупередженого вивчення вітчизняної історії. На фоні досить докладно вивчених загальних питань аграрної політики радянської влади і культурно-освітнього розвитку українського села 60–80-х рр. XX ст. залишається ще чимало неопрацьованих проблем, насамперед регіонального та місцевого характеру. До них відносимо питання культурного, освітнього, а особливо – релігійного життя волинського села зазначеного періоду.

Серед вітчизняних авторів, які на основі розсекречених архівних матеріалів почали реконструювати церковно-релігійне життя в радянській державі, зокрема у волинському селі, були В. Єленський та І. Меркатун [1, 271]. Для них характерне прагнення відобразити історію державно-конфесійних відносин із позицій загальнолюдських цінностей, відмовитися від класового підходу в оцінці діяльності духовенства. На проблемах розвитку релігійних структур у контексті загальних суспільно-політичних процесів другої половини XX ст. зупиняється у своїх роботах В. Баран [2, 670], який акцентує увагу передусім на політиці радянської держави щодо релігії та церкви.

Серед сучасних вітчизняних науковців, які досліджують історію православ'я, насамперед назвемо В. Пашенка [3]. Особливий інтерес викликає його праця «Православ'я в новітній історії України», написана на сучасній джерельній основі. Деякі аспекти розвитку Православної церкви, зокрема у волинських селах, розглядають П. Бондарчук, В. Борщевич, А. Киридон, В. Милусь, А. Моренчук, П. Панченко, В. Рожко, П. Яроцький та ін. [4, 283]. Пострадянський період дав можливість ученим ґрунтовніше й об'єктивніше дослідити історію протестантизму на наших землях. Найбільш плідно над цією тематикою працюють В. Любашенко, Ю. Решетніков, С. Санніков [5].

Мета запропонованого дослідження полягає у тому, щоб на основі аналізу архівних документів показати взаємовідносини держави і так званих сектантських об'єднань, зокрема, проаналізувати шляхи і методи антирелігійної політики у селах Волинської області у 1960–1980-х рр.

Традиційною особливістю духовного життя волинських селян було визнання пріоритетності загальнолюдських цінностей, сповідуваних релігією, перед класовими і політичними догмами, що зумовлювало міцні позиції церковних інститутів у регіоні. Значна частина зареєстрованих у республіці релігійних громад припадала на Волинську область. Духовне життя місцевого селянства відзначалося не лише високою загальною релігійністю, але й приналежністю до різних конфесій.

Домінуючі позиції у волинському селі належали Руській православній церкві (РПЦ). У тих районах, що межували з Львівською областю (Горохівському, Іваничівському, Володимир-Волинському і частково – Луцькому та Локачинському), було чимало прихильників Греко-католицької церкви. У ряді районів (Луцькому, Ківерцівському, Маневицькому) з першої половини 50-х рр. XX ст. стала зростати кількість громад релігійних конфесій, віднесених радянською ідеологією до сектантства. З нелегальних релігійних напрямів найбільшого поширення набули «п'ятидесятники» та «свідки бога Єгови».

У результаті форсованого наступу на церкву у 1958–1964 рр. влада вдосконалила механізми боротьби з релігією і церквою. Була налагоджена цілісна система роботи, яка включала в себе партійні та державні органи, громадські організації, підготовку кадрів тощо, спрямована на формування і насадження антирелігійних, атеїстичних світоглядних орієнтирів у населення. Боротьба з релігією на Волині велася особливо жорстко. Серед найпоширеніших методів влади – зняття під будь-яким приводом з реєстрації релігійних громад; відкликання місцевими уповноваженими Ради у справах РПЦ чи Ради у справах релігій служителів культу; примушування віруючих до виходу зі складу церковних органів під загрозою адміністративних санкцій тощо. Складовою кампанії була ліквідація монастирів, центрів паломництва – святих місць, а також осередків духовної освіти. Загальним підсумком антицерковного походу в регіоні стала втрата близько половини діючих православних храмів, 51% сектантських організацій, 16 із 20 монастирів і скитів. Було закрито єдиний в регіоні центр духовної освіти – Волинську семінарію, ліквідовано усі місця масового паломництва тощо.

Населення регіону бурхливо реагувало на антицерковні заходи влади. Численні петиції і скарги у найвищі державні інстанції, багатолюдні зібрання, що переростали у несанкціоновані мітинги, організація цілодобових чергувань біля ще не відібраних монастирів і храмів – такими були форми і методи протистояння віруючих антирелігійним діям партійно-радянських органів влади. В інформаційній доповіді про релігійну ситуацію і роботу уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви по Волинській області А. Федулова за 1961 р. зазначалося: «Мабуть, ніде в колишній царській Росії не було такої густої мережі православних храмів і такої кількості духовенства, як на Волині» [6, 50].

На середину 1960-х рр. для керівництва СРСР стало очевидним, що курс на форсовану ліквідацію церковного життя зазнав поразки. Скорочення мережі конфесійних об'єднань, яке здійснювалось адміністративними заходами, на практиці не зменшило релігійності населення. Закриття релігійних громад переводило їх, як правило, лише до нелегального стану, в якому багато хто з церковних лідерів побачив навіть певну користь. Вони не так пильно контролювалися державними органами, не сплачували податків. Віруючі почали застосовувати радикальніші методи боротьби, привертати до цієї проблеми більшу увагу.

У травні 1964 р. ЦК КП України видав постанову «Про факти грубого адміністрування окремих місцевих органів влади у ставленні до віруючих». Партія та радянські організації, органи суду і прокуратури зобов'язувалися розібратися з фактами «грубого адміністрування і винних у ньому притягнути до відповідальності», «ліквідувати помилки в атеїстичному вихованні трудящих» [7, 20]. Звичайно, влада не відмовилася від ідеї, що церква і віра в Бога віджили себе, однак крайнім методам боротьби з ними, прискоренню процесу їх «викорінення» із суспільного життя було покладено край.

7 березня 1965 р. відбулося розширене засідання Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР, на якому розглядалися питання функціонування протестантських релігійних громад. Зазначимо, що вже тоді стояло питання адміністрування щодо протестантів. У своїй доповіді А. Клібанов, який був дослідником релігій і мав 30-літній стаж роботи у цій сфері, наголошував, що методи, які застосовують до віруючих, схожі на чисту інквізицію. «Чому створюється така атмосфера? Ми випускаємо великим тиражем науково-атеїстичну літературу. Ось брошура Брудного “Изуверы”. В ній йдеться про п'ятидесятників, до того ж вони описуються як психічно хворі люди. Адже ні одна нормальна людина не погодиться робити те, що роблять, судячи з брошури, п'ятидесятники. А їх у всьому світі 10 мільйонів осіб. «Що ж виходить? Людство сходить з розуму?» [8, 97].

27–28 листопада 1969 р. у Києві пройшла нарада ідеологічних працівників, в якій взяли участь секретарі обкомів партії, що займалися питанням ідеологічної роботи, керівники ряду міністерств і відомств, творчих спілок, редактори республіканських газет і журналів, відповідальні працівники ЦК КП України. Волинську область представляла секретар Волинського обкому КП України Н. Алексєєва. У своїй доповіді вона зазначила: «І ще одна особливість: значна релігійність населення, яка залишилась нам в спадщину від минулого, а іноді в тенета релігії потрапляє і молодь. Наша область є прикордонною областю, і саме це зумовлює вплив на окрему частину трудящих літератури, телебачення, радіо, листування. У нас дуже багато волинян листується з своїми родичами, які живуть в багатьох країнах світу: і в Канаді, і в Голландії, і в Америці. Дуже велика кількість листів надходить щороку. І всі ці, на мій погляд, специфічні моменти потрібно враховувати нашим партійним організаціям в своїй роботі» [9, 120]. Звичайно, місцеві партійні органи зважали на такі обставини.

У грудні 1973 р. на нараді завідуючих відділами пропаганди, секретарів з ідеології райкомів партії, голів райвиконкомів в обкомі Компартії України

рекомендувалось створити при міськвиконкомах групи з 3–5 осіб, які б займалися вивченням форм і методів богослужіння, змісту проповідей священнослужителів. У лютому 1978 р. на засіданні комісії слухали питання «Проповідницька діяльність в зареєстрованих об'єднаннях євангельських християн-баптистів» сіл Широка, Козятин, Скобелка Горохівського району. Проте, як зазначалось в інформаційних звітах, «фактів, коли б проповідники виходили за рамки релігійних догм, не виявлено» [10, 6].

Особлива відповідальність покладалася на членів груп сприяння виконкомів сільських і селищних рад. Вони безпосередньо «працювали» з віруючими, вивчаючи проповіді, подавали звіти у вищі органи. Так, члени групи при виконкомі Скобелівської ради Горохівського району у 1978 р. 15 разів відвідали молитовний будинок, щоразу прослуховуючи по 7–9 проповідей. П'ять разів побували активісти на зібраннях у секті с. Іванівка, шість разів слухали проповіді у с. Звиняче, п'ять разів – в громаді євангельських християн-баптистів (ЄХБ) с. Кутрів. Актив групи проводив роз'яснювальну роботу серед дітей в школах та в сім'ях віруючих, щоб не допустити залучення неповнолітніх дітей до участі у богослужінні [11, 33].

Виявлення високого відсотка релігійної обрядовості або порушення радянського законодавства про культу релігійними об'єднаннями (хоровий супровід під час проведення обряду похорону, збір членів ЄХБ на квартирах, залучення до протестантських громад дітей шкільного і дошкільного віку) свідчило про «незадовільну роботу груп сприяння виконкомів сільських і селищних Рад». Ці питання одразу ж піднімалися на засіданнях адмінкомісії [12, 44].

У зв'язку з прийняттям постанови ЦК КПРС від 16 липня 1971 р. «Про посилення атеїстичного виховання населення», в якій звернено увагу місцевих партійних і радянських органів на необхідність посилення роботи щодо недопущення діяльності релігійних фанатиків, Рада у справах релігій постановила: «Враховуючи, що однією з причин живучості релігійних пережитків є ідеологічна перебудова релігії, її пристосування і модернізація, вважати необхідним: а) більш глибоке вивчення нових тенденцій в релігії, оперативне інформувати раду, партійні органи; б) ширше залучати наукові кадри до вивчення складу проповідників, змісту релігійної пропаганди, зокрема, тематики й ідеологічної спрямованості проповідей; в) зобов'язати уповноважених ради продовжувати роботу з упорядкування у відповідності із законом справи реєстрації релігійних громад, які виконують законодавство про культу; г) вжити заходи щодо посилення контролю за фінансово-господарською діяльністю релігійних громад» [13, 70].

Згідно з рішенням виконкому Волинської обласної Ради від 11 квітня 1961 р. № 386, виконкоми районних, міських, селищних та сільських Рад повинні були здійснювати контроль за дотриманням законодавства про культу, в тому числі за діяльністю псаломщиків. Так, за розповсюдження нелегальної літератури в 1973 р. обласний пресвітер «розкольників» А. Ращук був притягнутий до кримінальної відповідальності і засуджений на два роки ув'язнення в таборах загального режиму [14, 13].

Контролюючи діяльність легальних протестантських об'єднань, державні органи, окрім профілактично-просвітницької роботи, застосовували адміністративні заходи. Якщо за легальними об'єднаннями держава просто наглядала, то в підпільних нелегальних об'єднаннях вона вбачала реальну опозицію і всіляко перешкождала їх діяльності. На всі порушення складалися відповідні акти, які розглядалися адмінкомісіями при райвиконкомі, а на порушників законодавства накладалися відповідні стягнення. Найбільш поширеними були штрафи за нелегальне проведення релігійних зборів, за надання квартир для сектантів з інших районів і за виховання дітей в релігійному дусі.

У той час як віруючі загалом лояльно ставилися до радянського ладу, виявляли підтримку внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, проповідницька діяльність переважно не мала антирадянської спрямованості, толерантне ставлення не було взаємним. В області були зафіксовані випадки неправильного застосування законодавства про культу та адміністративного, нічим не обґрунтованого відхилення законних прав громади: безпідставне звільнення з навчальних закладів, відмова у прийнятті на роботу та ін. Громадянка с. Квасів Горохівського району Синюк була направлена райкомбінатом на річні курси крою і шиття у м. Луцьк, а після закінчення цих курсів не була влаштована на роботу. Завідуюча відділом кадрів Горохівського райпобуткомбінату заявила: «Штундам тут не місце». У с. Довгів того ж району вчителька Г. Супрун деякий час «нетактовно» поводитися з ученицею 6 класу Бойко тільки через те, що її батько був пресвітером громади ЄХБ [15, 44].

У досліджуваній період проблемним питанням взаємовідносин держави і протестантів було поширення в останніх емігрантських настроїв. Постійний адміністративний тиск, грубе порушення свободи совісті і віросповідань на теренах області змусило віруючих звернутись до вищих органів влади із заявами про дозвіл на виїзд за межі Радянського Союзу. Впродовж 1978 р. заяви з вимогою про надання можливості виїзду в будь-яку комуністичну країну на основі Хельсінкських угод надійшли від 73 осіб [16, 15].

У 1979 р. заяви на виїзд за кордон вже подали 205 осіб, включаючи дітей. З них 156 осіб були членами незареєстрованих релігійних груп [17, 19]. У наступні роки п'ятидесятники продовжували писати заяви на виїзд з СРСР. У завдання уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР по Волинській області на виконання постанови ЦК КПРС від 26 лютого 1980 р. входила необхідність протягом року детально вивчати процеси, що відбувались в групах еміграційно налаштованих християн віри євангельської, рішуче припиняти протизаконну діяльність «релігійних фанатиків і екстремістів», які схилили віруючих до написання заяв на виїзд за межі СРСР, виявляти їх зв'язки з так званими «дисидентами», при тому використовувати трудові колективи, пресу, радіо [18, 1].

Таким чином, віруючі як об'єкт посиленої уваги держави, перебували під постійним «державним оком». Їх розглядали як великий арсенал ворожих елементів, тобто таких, що «своїми релігійними віруваннями вели роботу не проти когось іншого, а саме проти держави». Адже релігійні аспекти не

вписувалися в комуністичну модель духовності, ставлення до людини, як «гвинтика» у величезному державному механізмі. Антирелігійна боротьба у досліджуваний період деморалізувала суспільство, різко понизила рівень духовності та гуманістичних засад. Однак, попри всі намагання владних органів призупинити поширення протестантських громад, вони з року в рік зростали і набували все більшої кількості прихильників.

1. Єленський В. Є. Морозна «відлига». Про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років // *Маршрутами історії* / упоряд. Ю. І. Шаповал. – К., 1990. – С. 271–285 та ін., Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні // *УІЖ*. – 1991. – № 10. – С. 70–76.
2. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В.К. Баран. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
3. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України / В. Пащенко. – Полтава, 2001. – Ч. 2.
4. Бондарчук П. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні (середина 40-х – середина 80-х рр.) / П. Бондарчук // *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. – К., 2005. – С. 283–308 с.; Борщевич В. Православна церква в Україні в ХХ ст. сучасна вітчизняна історіографія проблеми / В. Борщевич, А. Киридон // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного пед. ун-ти*, 2001. – С. 710–715; Яроцький П. Перебудова і віруючі: (Соціологічні дослідження) / П. Яроцький // *Під прапором ленізму*. – 1990. – С. 64–69. Милуш В. І. Волинська духовна семінарія в Луцьку (1946–1964 рр.) / В.І. Милуш. – Рівне, 2001; Моренчук А.А. Релігійні процеси в Україні у 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей): автореф. дис. канд. іст. наук: 09.00.11 / А.А. Моренчук; Національний ун-т «Острозька академія» – Острог, 2006. – 20 с.; Рожко В. Православні монастирі глибокого Полісся / В. Рожко. – Луцьк, 1999.
5. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій / В. Любащенко. – Л., 1995; Решетников Ю. Обзор истории Евангельско-баптистского братства на Украине / Ю. Решетников, С. Санников. – Одесса, 2000.
6. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 393. – Оп. 2. – Спр. 114.
7. ДАВО. – Ф. 393. – Оп. 4. – Спр. 1.
8. ДАВО. – Ф. 605. – Оп. 2. – Спр. 40.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 3649.
10. ДАВО. – Ф. 393. – Оп. 2. – Спр. 227.
11. ДАВО. – Ф. 393. – Оп. 2. – Спр. 211.
12. ДАВО. – Ф. 393. – Оп. 2. – Спр. 211.
13. ДАВО. – Ф. 393. – Оп. 3. – Спр. 39.
14. ДАВО. – Ф. 393. – Оп. 2. – Спр. 154.
15. ДАВО. – Ф. 605. – Оп. 2. – Спр. 40.
16. ДАВО. – Ф. 393. – Оп. 2. – Спр. 216.
17. ДАВО. – Ф. 393. – Оп. 2. – Спр. 205.
18. ДАВО. – Ф. 393. – Оп. 2. – Спр. 216.

О.Г. Перехрест

ВІДБУДОВА ТА НАЛАГОДЖЕННЯ РОБОТИ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ЗАКЛАДІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 1943–1945 РР.

Розкрито відбудову та налагодження функціонування культурно-просвітницьких закладів в українському селі в 1943–1945 рр. Проаналізовано результати відбудовних робіт вказаних закладів, основні напрямки діяльності сільських будинків культури, клубів та бібліотек, здобутки та проблеми у справі задоволення ними культурно-просвітницьких потреб сільського соціуму, стан та заходи щодо забезпечення сільських мешканців періодичною пресою, радіомовленням та кінообслуговуванням.

Ключові слова: культурно-просвітницькі заклади, сільські будинки культури та клуби, бібліотеки, хати-читальні, кадри культпрацівників, періодична преса, радіомовлення, кінообслуговування.

In this paper the new methodological positions in the process of rebuilding and adjusting of cultural and educational institutions are shown in the Ukrainian village during 1943–1945. It was analyzed the results of recovery operations of the mentioned institutions, the main activities of the rural houses of culture, clubs and libraries, achievements and challenges in meeting their cultural and educational needs of rural society, the state and measures to ensure villagers periodicals, radio and cinema service.

Key words: cultural and educational institutions, rural houses of culture and clubs, libraries, reading rooms, houses, pictures of the cultural workers, periodicals, radio, cinema service.

Одним із основних завдань у справі відродження соціальної інфраструктури українського села в післяокупаційний період була відбудова та налагодження роботи культурно-просвітницьких закладів. Однак ця проблема у вітчизняній історіографії на цей час одержала лише фрагментарне висвітлення, до того ж в основному на регіональному рівні [1]. З огляду на вказане метою публікації є аналіз зазначених процесів з нових методологічних позицій у загальноукраїнському масштабі.

Війна та окупація завдали сільським культурно-просвітницьким закладам великих руйнувань і збитків. В Україні було знищено близько 8 тис. сільських клубних закладів, понад 14 тис. сільських бібліотек [2, 172; 3, 57, 152]. Приміщення тих закладів, що уціліли, були занедбані, їхнє облаштування, інвентар та книжкові фонди було знищено. Характерною особливістю відбудовного процесу в цій сфері соціальної інфраструктури села була підвищена увага з боку керівних компартійних і державних владних структур, котрі розглядали культурно-просвітницькі заклади як важливий інструмент політичного та ідеологічного впливу на селянські маси. Про це свідчить ухвалення ними спеціальних директивних документів та пильна увага до виконання визначених ними завдань. Так, уже в березні 1943 р. ЦК ВКП(б) ухвалив Постанову «Про розгортання мережі політпросвітницьких закладів у визволених від німецьких загарбників містах і селах», а в серпні 1943 р. Постанову «Про заходи щодо посилення культурно-просвітницької роботи в районах, звільнених від німецької окупації», які зобов'язували місцеві партійні й радянські органи в найкоротші терміни налагодити випуск газет і журналів, відновити в сільській місцевості радіомережу, клуби, бібліотеки та хати-читальні [4, 432; 5, 332]. Того ж року РНК СРСР ухвалив Постанову «Про заходи з відбудови кіномережі в містах і районах, звільнених від німецької окупації» [6, 43]. У подальшому було ухвалено ще низку, зокрема на республіканському рівні, інших директив, які зосереджували увагу місцевих органів влади на вирішенні питань, пов'язаних з відбудовою матеріально-технічної бази та організації ідеологічної й культурно-масової роботи в сільській місцевості.

Однак, як і в більшості інших випадків, постановка зверху відповідальних завдань, не супроводжувалася виділенням відповідних матеріальних і фінансових ресурсів. То ж будівництво нових та ремонт уцілілих культурно-просвітницьких закладів, виготовлення

меблів та заготівля палива для них мали здійснювати своїми силами і коштом сільські ради та колгоспи. Ті ж, у свою чергу, зробити це могли лише на громадських засадах, проводячи суботники, недільники та загальносільські толоки. Масовим явищем було створення добровільних комсомольсько-молодіжних бригад для проведення відновлювальних робіт на вказаних об'єктах. У багатьох селах під клуби, бібліотеки та хати-читальні пристосовувалися звичайні хати.

Позитивні результати у відбудові культурно-просвітницьких закладів досягалися тоді, коли до цього відповідально ставилися керівники села і господарств, які мали реальні можливості допомагати справі. Наприклад, у Дніпропетровській області в селі Нова Підгородня Межівського району відбудовою сільського клубу опікувався голова колгоспу «13 років Жовтня» Топчик, який вишукав будівельні матеріали та виділив необхідну кількість тяглової сили, унаслідок чого клуб був відновлений у стислі строки. У сусідньому селі Гаврилівці роботу з відбудови сільського клубу очолював секретар територіальної парторганізації Деревас, який теж зумів мобілізувати необхідні ресурси для відбудови закладу. Водночас в області непоодинокими були інші факти. Так, голова Водянської сільської ради Юр'ївського району частину призначених для ремонту сільського клубу коштів витратив для ремонту власного кабінету. А голова колгоспу ім. Петровського села Кіровка Томаківського району приміщення червоного кутка використовував під свою квартиру. Були випадки, коли через відмову сільських керівників надати допомогу зривалися культурні заходи. Так, у селі Мотронівка Верхньодніпровського району тієї ж області молодь, відремонтувавши своїми силами сільський клуб, підготувала виставу, музичні та хорові номери, однак довгоочікуваний концерт не відбувся, бо голова колгоспу відмовився виділити гас для освітлення [7, 47].

Уже на початок липня 1944 р. у звільнених на цей час областях України було відновлено роботу 120 районних і сільських будинків культури, 399 районних, 3914 сільських і 1543 колгоспних клубів, 4580 хат-читалень, 1884 червоних кутків [8, 123]. А на початок 1945 р. у сільських населених пунктах республіки вже функціонувало 14 593 клубних закладів із 21 852 наявних у довоєнний період (тобто 66,8%), причому в західних областях їх було навіть більше, ніж до війни [9, 105, 151 зв.]. Після закінчення війни робота з відновлення сільських клубів активізувалася, однак на кінець 1945 р. ще багато сіл залишалися без цих закладів. Більшість відновлених клубів мали слабку матеріальну базу. Обстеження, проведене в областях республіки в квітні 1945 р., засвідчило, що кожний третій сільський клуб розташовувався в малопристосованих приміщеннях. У багатьох клубах були відсутні кімнати для гурткової роботи та зали для глядачів, меблі, навіть стільці та лави для сидіння, музичні інструменти, настільні ігри тощо. З настанням холодів через відсутність опалення чимало клубів взагалі припиняли роботу. Були й такі клуби, які значилися лише на папері.

До того ж значна частина клубних приміщень використовувалася не за призначенням: під зерносховища, колгоспні комори, контори, стайні, житло та ін. Наприклад, у 19 районах Полтавської

області було зафіксовано 80 таких випадків, у Кіровоградській області – 50 [9, 150], масово таке практикувалося в селах Харківської та Херсонської областей [10; 11; 12, 119–120]. Подібне спостерігалось й в інших областях. У зв'язку з поширенням такої практики голова РНК УРСР М. С. Хрущов восени 1945 р. змушений був надіслати головам облвиконкомів спеціальний лист, в якому вимагав негайно вжити заходи щодо припинення нецільового використання клубних приміщень й організації в них культурно-масової роботи, а керівників на місцях, які допускати такі порушення, притягати до суворої відповідальності [9, 151]. Однак, як показали подальші події, навіть таке суворе застереження з центру не мало суттєвого впливу на практику використання клубних приміщень не за призначенням. Більшість керівників господарств розуміли, що вони чинять не правильно, але змушені були через відсутність громадських господарських приміщень та житла в сільських погорільцях вдаватися до таких дій.

Упродовж 1945 р. ситуація з матеріальним забезпеченням та організацією роботи клубних закладів поступово дещо поліпшувалася, особливо це стало відчутним після закінчення війни, що було пов'язано з виділенням деяких коштів для їхніх потреб, передачею частини майна військових частин для цивільних потреб, організацією випуску музичних інструментів та радіообладнання на підприємствах республіки, поверненням із евакуації та з фронту культпрацівників.

Важливою складовою роботи сільських клубів була організація гуртків художньої самодіяльності. Художня творчість приваблювала сільських мешканців, особливо молодь, яка потребувала реалізації своїх здібностей та духовних потреб. Слід зазначити, що тогочасна влада сприяла відродженню гурткової роботи мистецького спрямування, вбачаючи в ній важливий засіб ідеологічного впливу на селянські маси. Уже в серпні 1945 р. в Україні нараховувалося 18 тис. гуртків художньої самодіяльності (із 40 тис. наявних до війни), у яких різними видами художньої творчості займалися 250 тис. осіб. Найбільшою популярністю користувалися драматичні та хорові гуртки, яких при клубах діяло відповідно 7500 і 6600; музичних гуртків було 3000, танцювальних – 1500, інших – 438 [13, 17 зв.].

Аматорські художні колективи по декілька разів на рік виступали з виставами та концертами перед своїми односельчанами. Наведемо лише один типовий приклад. У селах Катеринопільського району Київської області (нині Черкаської) наприкінці 1945 р. функціонувало 44 колективи художньої самодіяльності (23 драматичні гуртки, 10 духових та 2 струнні оркестри, 9 хорів), в яких брали участь близько 600 осіб.

У 1945 р. учасники цих колективів художньої самодіяльності 536 разів виступали з концертами та виставами перед земляками [7, 73]. Кращі аматорські колективи брали участь у районних та обласних олімпіадах художньої самодіяльності, а їх переможці – у республіканській олімпіаді. Так, у вересні–жовтні 1944 р. сільські та районні огляди художньої самодіяльності були проведені в Кіровоградській області, у яких взяли участь 2100 учасників у складі колективів і 324 індивідуальних виконавців. Переможці

районних олімпіад отримали премії 1 тис. крб. А в обласній олімпіаді художньої самодіяльності Кіровоградщини, яка відбулася 14–18 жовтня 1944 р., взяла участь 32 колективи і 105 окремих виконавців – усього 478 учасників з 27 районів. На обласній олімпіаді художньої самодіяльності Київщини, яка відбулася в листопаді 1944 р., виступили 12 колективів і 76 окремих виконавців з 16 районів – усього 214 сільських аматорів [7, 78].

Через відсутність приміщень та книжкового фонду повільно відновлювалася в сільській місцевості мережа бібліотек. На початок 1945 р. у республіці із 16 835 довоєнних сільських бібліотек відновили роботу лише 2635 (15,7%), книжковий фонд яких становив усього 7,0% від довоєнного (810,9 тис. примірників проти 11 566,6 у 1940 р.). У середньому на одну бібліотеку припадало по 307,7 примірників літератури. Але ж реальністю було те, що більшість літератури зосереджувалася в районних бібліотеках, тоді як у сільських бібліотеках книжковий фонд був незначним. Наприклад, у багатьох селах Кіровоградської області книжковий фонд бібліотек нараховував не більше 15–20 примірників [3, 57, 152; 8, 239]. У Полтавській області в перший повоєнний рік на 100 сільських мешканців припадало лише по 4 книги [14, 31]. Водночас у багатьох районних бібліотеках книжковий фонд був також мізерним. Наприклад, у Тальнівському районі Київської області працювала тільки одна районна бібліотека, книжковий фонд якої нараховував 500 примірників [15, 5–6], а в єдиній у Ротмістровському районі цієї ж області районній бібліотеці книжковий фонд складався лише з 137 примірників [16, 9].

До кінця 1945 р. кількість відновлених сільських бібліотек зросла до 3,5 тис., а кількість наявних у них примірників літератури збільшилася приблизно в 1,5 рази [17, 629–630]. Більшість бібліотек розміщувалися у малоприспособованих приміщеннях, а основним джерелом комплектування фондів було виявлення уцілілих бібліотечних книг та передача книг населенням. Так, наприклад, населення Золотоніського району Полтавської області передало до бібліотек близько 50 тис. книг [18, 32]. У селах, де не було відновлено роботу бібліотек, читачі періодично обслуговувалися пересувками від районних бібліотек.

Складною була проблема з кадрами культпрацівників на селі. Навіть станом на кінець 1945 р. серед завідувачів сільських клубів, бібліотек і хат-читалень 4439 мали початкову освіту й вперше працювали на цій посаді, а в 722 закладах взагалі були відсутні керівники [7, 56]. До того ж значна частина керівників сільських культурно-просвітницьких закладів не мали фахової освіти. Ситуацію з кадрами культпрацівників на селі ускладнило здійснене в лютому 1945 р. відомче перепідпорядкування культурно-просвітницьких закладів з Народного комісаріату освіти до новоутвореного Комітету у справах культурно-просвітницьких закладів, унаслідок чого культпрацівників було знято з постачанням й для них відмінили чинні для працівників освітньої сфери пільги. Тому вчителі, які працювали в сільських культурно-просвітницьких закладах, намагалися перейти на роботу до школи, щоб зберегти за собою нормоване забезпечення, педагогічний стаж та інші пільги. У багатьох випадках ті працівники, які залишилися на клубній та бібліотечній роботі, не затримувалися на своїх посадах через погане

матеріальне забезпечення й при першій нагоді переходили на іншу роботу. При комплектації кадрів сільських культпрацівників мало місце призначення на роботу випадкових і несумлінних осіб. Нестача кваліфікованих спеціалістів негативно позначалася на рівні проведення на селі культурно-масової роботи.

В означений період сільські клуби та бібліотеки, разом з школами, були осередками культурно-просвітньої роботи на селі, виконували інформаційні й виховні функції, суттєво впливали на формування громадської думки, настроїв та загальної культури сільських мешканців. Клуби були також місцем їхнього дозвілля та спілкування. З огляду на це центральні та місцеві компартійні структури відводили сільським культурно-просвітницьким закладам насамперед роль провідників компартійної ідеології та політики й тримали їхню діяльність під постійним контролем, регламентували зміст та форми й методи роботи, рішуче присікали будь-які відступи від офіційно визначених напрямків у культурно-просвітньому процесі. Сформульовані в директивних партійних документах й конкретизовані ЦК КП(б)У та місцевими партійними комітетами відповідно до потреб часу та обставин завдання становили основу розроблених республіканськими та регіональними культурно-просвітніми відомствами інструктивно-методичних матеріалів та рекомендацій щодо організації клубної та бібліотечної роботи на селі, проведення на їх базі культурно-масових та інших заходів. Варто зауважити, що вони містили й чимало слушних практичних порад і необхідних методичних рекомендацій, які були корисними для сільських культпрацівників з огляду на недостатню освітньо-фахову кваліфікацію багатьох з них. А регламентації щодо переліку та змісту заходів, які повинні були проводити клуби та бібліотеки, зокрема репертуару художньої самодіяльності, унеможлилювали проникнення в сферу культурного обслуговування сільського населення проявів аморальності, вульгарщини та хамства, а також певною мірою сприяли залученню селянських мас до історії та традицій свого народу, української літературної та культурно-мистецької скарбниці.

Поряд з виконанням своїх прямих функцій, сільські культурно-просвітницькі заклади використовувалися компартійно-радянськими органами як опорні пункти для проведення заходів політичного та агітаційно-пропагандистського характеру з метою мобілізації селян на виконання партійних та урядових рішень, утвердження комуністичної ідеології, прославлення Комуністичної партії й Сталіна, роз'яснення переваг соціалістичного способу життя й критики міжнародного імперіалізму та ін. Здійснювалося це шляхом проведення політінформацій, спеціальних лекцій та бесід, занять в гуртках з вивчення партійних документів, промов і статей Сталіна, використання тематично спрямованої наочної агітації, колективних читань офіційних матеріалів з газет, перегляду виступів агітбригад та інших видів масово-політичної роботи.

Важливим напрямком роботи сільських культурно-просвітницьких закладів вважалася також пропаганда науково-природничих, агрозоотехнічних та медико-санітарних знань. До проведення перерахованих заходів залучалися вчителі, бібліотекарі, сільські спеціалісти, партійно-комсомольський актив, військові політпрацівники,

направлені з обласних і районних центрів партійні та радянські функціонери, лектори, пропагандисти та доповідачі. Так, наприклад, у 1945 р. Дніпропетровський обком КП(б)У направив із міст в села області терміном на 2 місяці 500 агітаторів і пропагандистів та 630 доповідачів з числа партійно-радянського активу, які виступали перед селянами з розробленими обкомом доповідями на теми: «Поточний момент і завдання колгоспного селянства», «Сила колгоспного ладу», «Берлінська конференція трьох держав», «Партія Леніна – Сталіна – натхненник перемог радянського народу у Великій Вітчизняній війні», «Японського агресора розгромлено» [19, 14]. У Корсунь-Шевченківському районі Київської області до агітаційно-пропагандистської роботи райкомом партії було залучено 944 агітатори, у т.ч. 414 учителі, 68 агрономів, 48 медпрацівників, 132 демобілізовані воїни Червоної армії, 282 радянсько-колгоспні активісти; з них 112 були членами і кандидатами в члени ВКП(б), 149 – комсомольцями. На кінець 1945 р. у районі було організовано 775 двадцятихаток, в яких було проведено понад 6560 масово-політичних заходів – лекцій, бесід, політзанять, читок газет, в яких взяли участь близько 31 тис. селян [20, 1–2]. Подібне мало місце й в інших областях України. Однак варто зауважити, що в багатьох випадках, через слабку підготовленість доповідачів із числа місцевого активу, лекційно-пропагандистські заходи мали формальний характер.

У практичній роботі культурно-просвітницьких закладів поширеним явищем було переважання проведених масово-політичних заходів над кількістю культурно-масових заходів. Наприклад, у клубах уже названого Корсунь-Шевченківського району в рамках розгонутої в кінці 1945 р. кампанії з підготовки до виборів у Верховну Раду в 1946 р. було проведено 540 масово-політичних заходів, тоді як концертів, вистав, вечорів відпочинку тощо – 245 [20, 1–2].

Важливим джерелом одержання інформації для сільського населення, а для влади – засобом впливу на нього була періодична преса. У визволених регіонах відразу ж вживалися заходи щодо організації видання обласних та районних газет й уже невдовзі розпочиналося їх друкування. Усі обласні газети були органами обкомів КП(б)У та обласних рад депутатів трудящих, а районні – органами райкомів КП(б)У та районних рад депутатів трудящих. Через відсутність належної поліграфічної бази, яка майже повністю була знищена або вивезена окупантами, та паперу тиражі місцевих газет, особливо в перші місяці після визволення, були невеликими. Так, наприклад, у Полтавській області, де окупанти знищили поліграфічну базу в 19 районах, у листопаді 1943 р. друкування 18 районних газет здійснювалося накладом лише 500 примірників 2 рази на тиждень, а у 8 районах друкування районних газет не відновилося через відсутність паперу [8, 76–77]. Навіть відновлений з 1 березня 1944 р. випуск драбівської районної газети цієї ж області здійснювався накладом 750 примірників, з яких сільські читачі отримували 650 примірників. До речі, в 1944 р. у села цього району також надходило 333 примірники центральних і республіканських газет та 169 примірників обласної газети [21, 71–72]. У Дніпропетровській області на кінець 1945 р. тираж усіх

районних газет становив лише 47 тис. примірників [22, 29]. Подібне мало місце й в інших областях України.

За таких обставин газети в основному отримували сільради, контори господарств, клуби, бібліотеки, школи, а от індивідуальна підписка на періодичні видання в сільській місцевості навіть у кінці 1945 р. була рідкістю. Крім обмежених тиражів, причиною цього була й відсутність коштів у селян, тому передплатниками газет були лише окремі вчителі та сільські керівники й спеціалісти. Пересічний же селянин міг прочитати газету лише в сільській бібліотеці, клубі та хатах-читальнях, які за вказівками партійних органів були створені в усіх сільських населених пунктах, при цьому у великих селах їх було створено по 5–6. Широко практикувалося проведення голосних читок матеріалів з газет у клубах, бібліотеках, хатах-читальнях, червоних кутках колгоспів і радгоспів, по десяти- та двадцятихатках, у перервах під час польових робіт. Газети вивішувалися на стендах, розміщених біля сільрад, контор колгоспів і радгоспів, або ж у центрі села.

Якщо з центральних і республіканських газет селяни дізнавалися про події на фронті, в СРСР, республіці та в світі, знайомилися з рішеннями Комуністичної партії та союзного й республіканського урядів, то на шпальтах місцевих періодичних видань, поряд з такою ж інформацією у скороченій редакції, головна увага приділялася висвітленню питань організації та ходу сільськогосподарського виробництва в регіоні, заготівель хліба та іншої рослинницької й тваринницької продукції, пропаганді передового досвіду в роботі колгоспів, радгоспів, МТС, бригад, ланок та окремих селян-передовиків колгоспно-радгоспного виробництва. Обов'язковою була публікація в обласних газетах статистичних зведень про виконання планів та зобов'язань у розрізі по районах, а в районних газетах – по кожному господарству району. Зі сторінок обласних і районних газет сільські читачі дізнавалися про хід відбудовних робіт у виробничій та соціальній інфраструктурі сіл області чи району, роботу закладів освіти, охорони здоров'я та культури, участь трудящих регіону в акціях на допомогу фронту та постраждалим під час війни. При цьому всі матеріали такого змісту мали ідеологічне спрямування й подавалися в позитивному плані й під мобілізуючими назвами та гаслами. Практикувалася також публікація критичних матеріалів про негативні явища в житті регіонів, недоліки в роботі окремих керівників, зловживання та порушення радянських законів, викривалися порушення трудової дисципліни, бракороби, ледарі та ін. Разом із тим в газетах практично були відсутні матеріали з неофіційною інформацією про події в регіоні, з побутовими та господарськими порадами. Типовим явищем було надходження газет до сільського читача через 5–6, а той і більше днів з моменту їх друкування.

Відразу ж після визволення регіонів здійснювалися заходи щодо відновлення в сільських населених пунктах радіомовлення. Однак через слабку матеріально-технічну базу районних радіовузлів – основної ланки в цій справі – сільська радіофікація проводилася повільно. Наприклад, у кінці 1943 р. Драбівський районний радіовузлов зв'язку Полтавської області мав 261 діючу радіоточку, з них у селах – 43 [21, 71–72], а в сусідньому Золотоніському районі

навіть у кінці 1944 р. (через 15 місяців після визволення) районний радіовузловий через погану технічну оснащеність обслуговував лише районний центр і 5 сільських рад [23, 7]. Подібна ситуація мала місце й у більшості інших визволених регіонів. Лише після закінчення війни технічна оснащеність місцевих радіовузлів поступово покращувалася за рахунок надходження апаратури від військових частин та з трофейних фондів, а також виробленої на відбудованих та переведених на випуск мирної продукції підприємствах. Радіофікації сіл сприяло й відновлення у сільській місцевості дрітятих ліній зв'язку, по яких здійснювалася трансляція радіопередач. Уже до кінця війни майже в усіх селах республіки радіомовлення було поновлено. Загальний обсяг радіомовлення до кінця 1945 р. був доведений до 13 годин 36 хвилин на добу, що перевищило довоєнний показник [8, 229–230]. Більшість селян мали змогу слухати радіопередачі з установленого на майдані в центрі села гучномовця, а також у сільських клубах, бібліотеках та хатах-читальнях у випадках їхньої радіофікації, а от у селянських оселях радіоточка була великою рідкістю.

На початку відбудови з великими труднощами вирішувалося питання кінообслуговування сільського населення. Поставлене у березні 1944 р. ЦК ВКП(б) завдання забезпечити демонстрацію кінофільмів у кожному селі не рідше одного разу на місяць [24, 513–520] у республіці не виконувалося через відсутність необхідної кількості кіноустановок, приміщень для демонстрації кінофільмів та кадрів кіномеханіків. Під час окупації була цілковито зруйнована й розграбована апаратура стаціонарної та пересувної кіномережі, яка обслуговувала колгоспи, радгоспи й МТС [8, 85]. Станом на кінець 1944 р. у селах республіки нарахувалося лише 404 кіноустановки (що становило 10,9% від їхньої кількості – 3718 на початку 1941 р.) [3, 56, 151], з яких близько половини працювали стаціонарно. У зв'язку з цим демонстрація кінофільмів на селі була великою рідкістю. За даними Управління кінофікації УРСР, протягом 1944 р. в 64% сіл республіки кінофільми не демонструвалися жодного разу або демонструвалися 1–2 рази на рік [12, 121].

З метою кінообслуговування селян періодично вдавалися до використання кінопересувок та проведення за їх допомогою своєрідних кінофестивалів. Наприклад, у березні 1944 р. у Сталінській області за допомогою 17 кінопересувок кінофільми переглянули 12 208 сільських мешканців, у травні 1944 р. у Ровенській області – 47 тис., а в Кіровоградській області в рамках триденного кінофестивалю – 10 тис. селян [12, 120].

Однак такі заходи кардинально поліпшити кінообслуговування населення в сільській місцевості не могли, й загальний стан повсякденного функціонування кіномережі повоєнного села залишався незадовільним. Поряд з недостатньою кількістю кіноапаратури та кадрів кіномеханіків, на якості кінообслуговування негативно позначалися також зношеність апаратури та відсутність запчастин для її ремонту, низький рівень виконавської дисципліни багатьох сільських кіномеханіків, які свої обов'язки виконували, як правило, на тимчасових засадах або за сумісництвом, мали низьку технічну підготовку. Системний характер мали порушення графіків завезення й демонстрування кінофільмів.

Через зношеність фільмокопій стрічки під час демонстрації часто рвалися, зникав або зовсім був відсутній звук, інколи відсутніми були окремі частини фільмів. Нерідко через несправність апаратури демонстрування кінофільму припинялося взагалі.

Вважаючи кіно важливим засобом ідеологічного впливу на свідомість сільського населення, владні структури вдавалися до заходів, які могли б поліпшити стан справ з кінообслуговуванням на селі. Саме цим було зумовлене прийняття Раднаркомом УРСР 14 березня 1944 р. постанови «Про заходи щодо поліпшення кінообслуговування населення УРСР» [25, 21], якою перед виконкомом обласних Рад ставилося завдання прискорити процес відновлення сільської кіномережі та організації роботи сільських кіноустановок, забезпечити кваліфіковане керівництво сферою кінообслуговування сільського населення. З цією метою належало розукрупнити міжрайонні відділи кінофікації й організувати райвідділи кінофікації в усіх районах республіки та зміцнити їх в організаційно-господарському відношенні з тим, щоб вони стали основною ланкою, яка мала забезпечити відновлення й якісну роботу сільської кіномережі. З метою стимулювання й закріплення кадрів сільських кіномеханіків передбачалося включення їх на постачання за нормами другої категорії, встановлених для робітників промисловості. Та вже невдовзі, переконавшись у повільному й неповному виконанні вимог вказаної постанови та подальшому перебуванні кіномережі села в занедбаному стані, про що свідчили наведені вище факти, Раднарком УРСР спільно з ЦК КП(б)У 11 жовтня 1944 р. приймають ще одну, на цей раз більш конкретну й категоричного характеру Постанову «Про поліпшення роботи сільських кіноустановок», якою вся справа кінофікації села покладалася на Управління кінофікації при РНК УРСР та його обласні й районні органи. У розпорядження останніх у п'ятиденний строк передавалися, без права подальшого вилучення, усі діючі та недіючі кіноустановки районних та сільських клубів. Управління кінофікації зобов'язувалися до 1 січня 1945 р. провести ремонт кіноапаратури та забезпечити високоякісну демонстрацію кінофільмів, а електростанції та кіноапаратуру, що знаходилися у райцентрах сільського типу на стаціонарі, належало використовувати протягом 2–3 днів на тиждень для обслуговування сіл району.

Держкомітет з прокату кінофільмів зобов'язувався створити в кожній обласній прокатній конторі сільський фільмофонд з кращих радянських фільмів та постачати сільські кіноустановки кінофільмами високої технічної якості, а при одержанні двох або більше копій кінофільмів нових назв одну копію пускати в прокат винятково на сільські кіноустановки. З метою забезпечення безперебійного постачання сільських кіноустановок фільмами відновлювалася мережа міжрайонних прокатних пунктів. Задля підвищення відповідальності за доручену ділянку роботи завідувачі райвідділів кінофікації були включені до номенклатури обкомів КП(б)У. На обкоми партії та обласні управління кінофікації покладалася завдання в місячний строк укомплектувати райвідділи кінофікації відповідальними і кваліфікованими працівниками. Постанова також зобов'язувала заслухати на засіданнях виконкомів обласних і районних рад та

обкомів і райкомів КП(б)У питання про кінообслуговування сільського населення і організаційно-господарське зміцнення райвідділів війни кількості сільських кіноустановок та проінформувати до 1 грудня 1944 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У про стан кінообслуговування сільського населення в областях [8, 146–148].

Оперативно організоване на місцях виконання визначених постановою завдань, яке відбувалося уже в умовах визволеної України, незабаром почало, хоч і повільно, давати позитивні результати. До закінчення війни кількість сільських кіноустановок збільшилася до 824 [12, 120], що становило вже 22,2% довоєнного рівня, було проведено ремонт непрацюючих установок, активніше використовувалися для демонстрації кінофільмів у селах кінопересувки, у т. ч. пересувні електростанції та апаратура районних клубів та будинків культури, покращувалося забезпечення сільської кіномережі прокатними фільмокопіями, якіснішими ставали кіносеанси. Упродовж 1945 р. у сільській кіномережі було проведено 101 368 кіносеансів, під час яких кінофільми переглянули 11 771,7 тис. глядачів (у т. ч. у західних, Ізмаїльській та Закарпатській областях – 14 715 кіносеансів і 1501,0 тис. глядачів). Однак за показниками кінообслуговування село значно відставало від міста, де того року було проведено 288 708 кіносеансів, на яких були присутніми 66 415,1 тис. глядачів (у західному регіоні відповідно 71 996 і 12 213,0 тис. глядачів) [8, 258].

Кінорепертуар, який пропонувався сільській аудиторії, був ідеологічно спрямований, у ньому переважала військово-патріотична тематика, яка покликана була формувати в той важкий час моральний оптимізм і готовність самовіддано працювати заради остаточної перемоги над нацизмом та найшвидшого подолання наслідків війни. За відсутності репертуарної альтернативи мешканці села з великим інтересом переглядали пропоновані їм кінофільми, зокрема, особливою популярністю користувалися кінофільми «Чапаєв», «Щорс», кадри кінохроніки та документальні стрічки, де показувалися наступальні переможні операції Червоної армії, хронікально-документальні кіножурнали «Наша Советская Родина», «Радянська Україна», «Новини дня», які з традиційним для того часу пафосом інформували про події в республіці, СРСР та за кордоном.

Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що в 1943–1945 рр. в Україні було зроблено чимало щодо відновлення та налагодження функціонування культурно-просвітницьких закладів. Проте через відсутність коштів, недостатнє забезпечення матеріальними й трудовими ресурсами, державну політику щодо пріоритетності відбудови виробничої сфери їх відродження в умовах війни значною мірою здійснювалося на громадських засадах і нерідко зводилося лише до відновлення найелементарніших їх функцій.

1. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: у 3 т. – К.: Політвидав України, 1967. – Т. 3. Радянська Україна в завершальний період Великої Вітчизняної війни (1944–1945 рр.) / [авт. кол.: М. О. Буцько, М. М. Власов, П. І. Денисенко та ін.]. – 455 с.; Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – поч.

90-х рр. XX ст.) / І. В. Рибак. – К.: Рідний край, 1997. – 165 с.; Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.): наук. видання / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.; Михненко А. М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945) / А. М. Михненко. – Донецьк: Юго-Восток, 2000. – 152 с.; Терещенко Т. В. Розвиток бібліотечної мережі в українському селі в період відбудови народного господарства (1943–1950 рр.) / Т. В. Терещенко // Український селянин: зб. наук. статей. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 47–49; Терещенко Т. В. Відбудова сільських культурно-освітніх установ у 1943–1950 рр. (на матеріалах Центральної України) / Т. В. Терещенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей. Вип. 26. – К., 2004. – С. 353–366; Терещенко Т. В. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Т. В. Терещенко; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 249 с.; Шамрай О. Г. Культурно-освітні процеси в сільській місцевості центральної України у 1943–1950 рр.: дис. ... канд. іст. наук / О. Г. Шамрай; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2008. – 217 с. та ін.

2. Терещенко Т. В. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.) ...

3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987.

4. История Коммунистической партии Советского Союза: в 6 т. – М.: Политиздат, 1970. – Т. 5. – Кн. 1. – 724 с.

5. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 618 с.

6. Кондакова Н. И. Некоторые вопросы идейно-политической работы партии в освобожденных районах (1943–1945 гг.) / Н. И. Кондакова // Вопросы истории КПСС. – 1970. – № 5. – С. 41–55.

7. Шамрай О. Г. Культурно-освітні процеси в сільській місцевості Центральної України у 1943–1950 рр. ...

8. Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950: зб. докум. і матеріалів / упор. А. І. Бичкова, В. П. Даниленко, О. Г. Луговський та ін. – К.: Наукова думка, 1989. – 573 с.

9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1622.

10. Радянська Україна – 1944 – 26 вересня.

11. Надніпрянська правда. – 1944. – 27 вересня.

12. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.) ...

13. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4762. – Оп. 1. – Спр. 3.

14. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. – К.: Статистика, 1973. – 316 с.

15. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-1596. – Оп. 1. – Спр. 5.

16. ДАЧО. – Ф. Р-4429. – Оп. 1. – Спр. 13.

17. Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. – 731 с.

18. Історія бібліотечної справи на Черкащині. – Черкаси, 2003. – 139 с.

19. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1580.

20. ДАЧО. – Ф. Р-5033. – оп. 1. – Спр. 10.

21. ДАЧО. – Ф. П-229. – Оп. 1. – Спр. 2.

22. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1580.

23. ДАЧО. – Ф. Р-630. – Оп. 1. – Спр. 34.

24. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК. – К.: Політвидав України, 1979. – Т. 7. – 574 с.

25. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду (1917–1960 рр.): зб. докум. – К.: Держполітвидав України, 1961. – Т. 2 (червень 1941–1960 рр.). – 664 с.

А.О. Сова

СПОРТИВНЕ ЖИТТЯ СЕЛА УЛИЧНОГО НА ДРОГОБИЧЧИНІ У 1920-Х РР.

Висвітлено маловідому сторінку з історії села Уличного Дрогобицького району Львівської області. Проаналізовано діяльність спортивних товариств «Луг» і «Пласт». Хронологічні межі дослідження охоплюють 1926–1930 рр. Нижня межа – це заснування «Лугу», верхня – заборона пластової організації у зв'язку із проведенням польської політики «пацифікації».

Ключові слова: Галичина, Дрогобиччина, село Уличне, «Луг», «Пласт», спорт.

In the article there is highlighted the little-known page from the history of the village of Ulychno Droghobyskyi district, Lviv region. There are analysed the activity of sports societies of «Loog» and «Plast». The chronological ranges of research embrace 1926–1930's. Lower boundary – a foundation of «Loog», top – the prohibition of plast organization due to the carrying out of Polish policy of «pacification».

Key words: Galicia, Droghobychchyna, the village of Ulychne, «Loog», «Plast», sport.

За останні роки існування нашої держави українські науковці зробили вагомий крок уперед у дослідженні історії українського молодіжного руху. Це дало можливість подолати низку стереотипів бачення історичного минулого та відкрити ряд раніше не відомих сторінок діяльності цих товариств. Однією з тем, яка замовчувалася в радянський час, є розвиток спортивного руху у першій половині ХХ ст. Яскравим епізодом цього періоду є діяльність організацій «Сокіл», «Січ», «Пласт» та «Луг» у Галичині. Незважаючи на появу низки статей про спортивні товариства, їхня діяльність у с. Уличному не вивчалася. З огляду на це автор статті ставить за мету комплексно дослідити становлення та розвиток товариств «Луг» і «Пласт» у с. Уличному впродовж 1926–1930 рр.

Поява української спортивно-пожежної організації «Луг» у Галичині датується 1925 р. Перше товариство з такою назвою зареєстроване 25 березня 1925 р. у с. Підберізці Львівського повіту (тепер село Пустомитівського р-ну Львівської обл.) [1, 2]. До цієї події великих зусиль доклав український громадсько-політичний та військовий діяч Роман Дашкевич. Статут «Лугу» передбачав: організацію виступів, лекцій, доповідей, аматорських вистав, курсів для неписьменних, бібліотек, читалень, хору, фестин (свят) і забав, проведення гімнастичних вправ вільноруч та на приладах, утримання футбольних команд, заняття різними видами спорту, проведення гімнастичних, освітніх і пожежних курсів [2, 2–3]. Незважаючи на перешкоди у діяльності з боку польської влади, товариства «Луг» засновуються на значній території Галичини, зокрема на Дрогобиччині. У 1925–1928 рр. у Дрогобицькому повіті зареєстровано 19 лугових товариств [3, 6], зокрема у с. Колпець (тепер у складі м. Стебника) [4, 9; 5, 10], с. Болахівці [6, 11; 7, 11], с. Тустановичі (тепер частина м. Борислава) [8, 416–427] та інших населених пунктах.

«Луг» у с. Уличне засновано 5 вересня 1926 р. Організація повинна була мати свою печатку. Однак, через брак джерел, невідомо чи вона була замовлена і що на ній було зображено. 24 вересня того ж року у селі виникла пожежа. Завдяки членам місцевого

«Лугу» її знешкоджено та врятовано з вогню півторарічну дитину. Проте через повинь у селі луговикам не вдалося оперативно спрацювати. Житель с. Уличне Михайло Николин, який був членом товариства «Просвіта», подав неправдиву інформацію жандармам про пожежу, звівши на луговиків наклепи, буцімто ті прибули не в повному складі. Поліція довго не розбиралася. Діяльність уличнянського товариства «Луг» було заборонено. З цього приводу часопис «Вісти з Лугу» помістив на своїх шпальтах інформацію від луговиків Уличного: «Свята то правда – що від напасти не пропасти. Ще лише ми внесли статута до затвердження, як поліції це не сподобалося і відгрожувалося, що товариства Лугу не допустить заснувати. Та товариство засновано 5 вересня [1926 р.]. Молоде т[овариств]во не мало часу і розвинулося як тут знайшлася причина його розв'язати. Дня 24 вересня вибух в селі в год[ині] 10 в ночі вогонь. На ратунок прибігли перші луговики і вогонь загасили і виратували 1 С літну дитину. До того треба згадати, що в той час в селі була повинь і не можна було перейти з хати до хати. Жандарми приїхали на возі, як вогонь погашено. Та замість признання т[овариств]ву, зроблено донос і молоде товариство розв'язано. Не обійшлося тут і без яничарів. П[ан] [Михайло] Николин найбільше вигавкував на Луг – чому, мовляв, не з'явилися всі до одного Луговики. А сам чейже бачив що вони були, але через повинь не могли дістатися до вогню. Та [Михайлові] Николину було цього замало, тому треба було Лугови пошкодити, бо Луговики не ходять п'януватися до нього. А він, бідака, шинок має, тай тому Лугу боявся. [Михайло] Николин з поліцією поставили на своїм. Луг розв'язано. Ми внесли рекурс. [Михайло] Николин донощик, нас в освітній праці не спинить» [9, 14].

Спроби відновити «Луг» у с. Уличному не увінчалися успіхом [10, 12 зв.]. Староство категорично відмовлялося реєструвати товариства там, де вони були раніше заборонені [11, 88]. Тому уличнянська молодь почала шукати інші шляхи вирішення цієї проблеми. Вся надія була покладена на реєстрацію товариства, але вже під іншою назвою – «Сокіл». До цього активно долучилися члени «Просвіти» та протиалкогольного товариства «Відродження» [12, 19]. Однак час минав, а зареєструвати нове товариство не вдавалося. Тоді молодь с. Уличного перейшла до нелегального оформлення «Пласту».

Найбільш яскраво пластова організація проявила себе у 1930 р. У Центральному державному історичному архіві України у Львові зберігається «Протокольна книга вакаційного гуртка в Уличні», що велася від 7 липня 1930 р. до 28 серпня 1930 р. У ній детально подано діяльність уличнянських пластунів. Керівний орган «Пласту» – Верховна Пластова Команда (ВПК) – у Львові у червні 1925 р. видала наказ № 43 про вакаційні гуртки. У ньому наголошувалося: «В[ерховна] П[ластова] К[оманда], не змінюючи характеру пластової праці на літних феріях й не даючи спеціальних припоручень, видає отсі організ[аційні] розпорядження: В кожному повітовому місті мають бути скликані в першій тижні вакацій сходуни всіх членів У[країнського] П[ластового] У[ладу], які перебувають, хоч би часово, в районі даного повіту, для зорганізування «Вакаційного Гуртка» й для намічення пляну діяльності на літні місяці.

Скликанням тих сходин займаються Кошові Команди, а де їх нема, там обов'язком кожного пластуна (чи пластунки) зі своїми сусідами є порозумітися в сій справі. По розв'язанні сего гуртка його провідник здає звіт з його діяльності і майна до О[кружної] П[ластової] К[оманди] і передасть туди всі відповідні письма та надбання. Незалежно від сего виконують поодинокі гуртки свій вже наперед намічений плян праці» [13, 1; 14, 11].

Виконуючи наказ ВПК, з ініціативи пластового розвідника Любомира Беча, 7 липня 1930 р. у с. Уличному проведено Перші сходи (збори) вакаційного гуртка [15, 3–4]. До його складу увійшли: пластова учасниця дівочого 10-го перемиського куреня Уладу українських пластунів юнаків (УУПЮ) імені Мотрі Кочубей Дарія Беч, пластовий розвідник хлопчачого 6-го перемиського куреня УУПЮ імені Івана Богуна Любомир Беч, пластовий учасник хлопчачого 2-го пластового куреня Українського уладу старших пластунів (УУСП) «Червона Калина» у Стрию Омелян Кульчицький, пластовий учасник хлопчачого 18-го пластового куреня УУПЮ імені Івана Франка в Дрогобичі Ярослав Яворський. Програма перших зборів включала: 1) пластовий гімн; 2) доповідь Любомира Беча; 3) обрання гурткових діловодчиків; 4) організаційні справи; 5) пропозиції і запитання. Розпочалися збори співом пластового гімну «Цвіт України і краса». Після пластового гімну, Любомир Беч пояснив присутнім причини появи гуртка, його мету та завдання. Гурток в Уличному отримав назву «Вакаційний гурток Орла» [16, 16]. Його провідником (керівником) одноголосно обрано Любомира Беча, містопровідником (заступником) – Дарію Беч. Тотемом гуртка затверджено вишнево-зеленого орла. Вирішено, що протоколи вестимуть члени по черзі. Протокольна книга мала зберігатися у містопровідника. Узгоджено план праці гуртка. До першочергових завдань належали: підготовка до другого пластового іспиту (основи медичних знань, азбука Морзе, картографія, куховарство, спортивне орієнтування та ін.) [17, 64–99], виступи в читальні «Просвіта», пропагування пластових ідей, заходи для створення осередку Українського краєвого товариства охорони дітей і опіки над молоддю, вправи, мандрівки, забави, спортивні ігри, підготовка рефератів та виголошення доповідей, практичні пластові вміння тощо. Постановлено, що збори гуртка мали відбуватися у вівторок і п'ятницю близько 12-00 – 13-00 в довільному місці та після Служби Божої в неділю у шкільному городі. Захід закінчився пластовим кличем «СКОБ!».

Загалом за два місяці діяльності уличнянські пластуни провели колосальну працю, яка дала можливість їм вдосколитися духовно і фізично. Незважаючи на невеликий час існування пластового гуртка, його члени зуміли придбати печатку. Прямокутною печаткою розміром 49х9 мм, без зображення, із легендою (написом): «Вакаційний Гурток в УЛИЧНІ» завірено документи, які датуються 4–28 серпня 1930 р. [16, 15–18 зв.]. Для проведення занять пластуни вакаційного гуртка в Уличному користувалися значною кількістю організаційної літератури, зокрема працями методичного та виховного характеру: Дмитра Донцова «Юнацтво і Пласт» (Львів, 1928), Василя Кархута «Перша проба пластуна» (Львів, 1929) та «Друга і третя проба

пластуна» (Львів, 1929), Євгена Пеленського «Пластовий гурток» (Львів, 1930), «Пластовий впоряд як доповнення до впоряду «Сокола-Батька» (Львів, 1928), «Пластовий календарик для молоді на рік 1929/30» (Львів, 1930), Олександра Тисовського «Життя в Пласті. Основи пластового знання для Української Молоді» (Львів, 1921), Тараса Франка «Історія й теорія руханки» (Коломия, Львів, 1923) та ін.

Велика заслуга в організації та веденні роботи з пластунами Уличного належала Любомиру Бечу (літературний псевдонім «Л. Запорізький» [16, 269], пластова псевдо «Сизий Орел» [16, 16], криптоніми Б. Л. Зенон, Л. З. Б. [18, 101–102; 19, 206–209]) та Омеляну Кульчицькому (пластова псевдо «Шлехта» [20, 84]). Завдяки їм пластовий вакаційний гурток в Уличному впродовж липня – серпня 1930 р. провів 17 засідань, 1 мандрівку та 1 теренову нічну гру. Заняття відбувалися на шкільному городі, в школі, на «Гребені», у лісових масивах біля села. За весь період існування пластового гуртка проведено: 1) ігри та забави: «Адвокат», «Артисти», «Близьке і далеке», «В букву», «Вправа нюху», географічна гра, «Годинник», «Гра Кіма», «Гра Сетона», «За годинником», «Кілько?», «Мірення тягарів», «Обсервація дороги», «Подібне», «Порівняння», складомовки, «Так – ні», «Хто знайде?», «Хто я?», «Що бачиш?», «Який примірник на столі?», «Який я?», «Які зміни на столі?»; 2) прочитано реферати та лекції: з історії України, про гроші, діяльність вакаційних гуртків, польові ігри, мандрівки і табори, кооперацію, картографію, «Пласт і ідея ощадності», «Ратівництво», «Пластові приписи і розпорядки», «Про розвідчу службу», «Сигналізація», «Слідження», українську руханку, «Характер і його значення», «Як виповнювати друки»; 3) практичні заняття: з куховарства, азбука Морзе, будови шатер, орієнтування по годиннику, картографію, вивчення українських пісень; 4) мандрівку 6 серпня (маршрут: Уличне, Калинівець, Зимівки (тепер село Сколівського р-ну Львівської обл.), Орів (тепер село Сколівського р-ну Львівської обл.), Киянска, Уличне); 5) теренову нічну гру 26 серпня (біля приміщення школи, вулицями Уличного) та ін. Пластуни по черзі укладали програму засідань та вели протокольну книгу. Один пропуск занять Дарії Беч та два Ярослава Яворського з поважних причин [15, 58 зв.–59] за весь час існування вакаційного гуртка в Уличному свідчать про дисциплінованість та високий рівень самоорганізації його членів. Запропонована програма заходів дозволила кожному члену гуртка засвоїти нові знання та навички.

Пластуни також брали участь у всіх громадських заходах, які проводилися у селі. Так, у липні Омелян Кульчицький з членами «Пласту», читальні «Просвіта» та протиалкогольного товариства «Відродження» як головний режисер проводив репетиції двох вистав «Батраки» та «Бабський бунт» [15, 6 зв.–7]. 17 серпня 1930 р. о 3-й годині Дарія Беч, Любомир Беч, Омелян Кульчицький і Ярослав Яворський взяли участь у протиалкогольному віче, яке відбулося у с. Уличне [15, 39 зв.].

Загалом проведена праця «Лугу» та «Пласту» в с. Уличному дала розуміння членам їхнього місця та ролі у суспільно-політичних подіях того часу. На жаль, нетривала діяльність цих організацій та заборона польською окупаційною владою («Луг» у 1926 р.,

«Пласт» у 1930 р.) не дали можливості на належному рівні побудувати спортивне життя в с. Уличному. Незважаючи на це, луговики та пластуни зуміли використати отриманий досвід у своїй подальшій громадській діяльності як в Уличному в спортивній організації «Сокіл», протиалкогольному товаристві «Відродження», читальні «Просвіта», так і за його межами в Дрогобичі, Львові, Перемишлі, Стрию, де вони вчилися або працювали. Наприклад, Любомир Беч у львівських часописах опублікував чимало статей про «Пласт» та практичні поради для української молоді [21], був одним з провідних членів товариства «Сокіл» в Уличному у 1930-х рр. [12]. Мова про це йтиметься у наступній публікації автора. Методика луговиків та пластунів Уличного не втратили своєї актуальності. Її з певними корективами успішно можна застосувати й сьогодні для виховання української молоді.

1. Дашкевич Р. Підручник для руханково-пожарних товариств Січей та Лугів / Р. Дашкевич. – Львів, 1925.
2. Статут руханкового товариства і огневої сторожі «Луг». – Львів, б. р.
3. Стан Лугової організації при кінці 1928 // Вісти з Лугу. – Львів, 1929. – Січень. – Чис. 1.
4. Свій. Хочемо бути в поступовій лаві Лугового братства. Колпець, пов. Дрогобич // Луговик. – Львів, 1926. – 20 грудня. – Чис. 2.
5. Козак Ничай. Впері! Славне Товариство! Колпець, пов. Дрогобич // Луговик. – Львів, 1927. – 20 березня. – Чис. 3.
6. Свій. До гурту пристаєм молодого! Болехівці, пов. Дрогобич // Луговик. – Львів, 1927. – 20 січня. – Чис. 1.
7. До гурту пристаєм молодого! Болехівці, пов. Дрогобич // Луговик. – Львів, 1927. – 20 березня. – Чис. 3.
8. Дашкевич Р. Тустановичі / Р. Дашкевич // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів / Голова Редакційної Колегії д-р Лука Луців. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1973. – Т. 1.
9. Луговики. З Лугу в Уличні, пов. Дрогобич // Вісти з Лугу. – Львів, 1926. – 25 грудня. – Чис. 6.
10. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 1.
11. ЦДІА України у Львові. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 616.
12. ЦДІА України у Львові. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 731.
13. Реф. Орг. Вакаційні гуртки // Урядові Вісти Верховної Пластової Команди. – Львів, 1925. – Червень. – Чис. 4(6).
14. Молоде Життя. Часопис Українського Пласту. – Львів, 1925. – 15 червня. – Чис. 5–6.
15. ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 974.
16. ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 796.
17. Тисовський О. Життя в Пласті. Основи пластового знання для Української Молоді / О. Тисовський. – Львів: Накладом Верховної Пластової Ради у Львові, 1921; Беч Д. Розповідь про брата / Д. Беч // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових матеріалів / упор. і ред. М. Шалата. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1997. – Т. 4.
18. Л. З. Б. [Беч Л.]. Героїчне сповнювання обов'язку (Наказ доби, що її творимо) // Вогні. Ідеологічний журнал нового покоління. – Львів, 1936. – Травень–червень. – Чис. 9–10 (58–59).
19. Зенон Б. Л. [Беч Л.]. Роля психотехніки у професійному порадицтві // Вогні. Ідеологічний журнал нового покоління. – Львів, 1937. – Вересень–жовтень. – Чис. 9–10(6).
20. ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 167.
21. Беч Л. Пластуни в українській визвольній війні (У двадцятипятиліття перших пластових відділів) / Л. Беч // Вогні. Ідеологічний журнал нового покоління. – Львів,

1937. – Квітень. – Чис. 7 (66); Б. Л. Зенон [Беч Л.]. Роля психотехніки у професійному порадицтві // Вогні. Ідеологічний журнал нового покоління. – Львів, 1937. – Вересень–жовтень. – Чис. 9–10(6). – С. 206–209; Беч Л. Гігієна спорту / Л. Беч // Спорт. Часопис Українського Спортивного Союзу. – Львів, 1937. – 27 березня. – Чис. 4(19). – С. 2; Беч Л. Гігієна спорту / Л. Беч // Спорт. Часопис Українського Спортивного Союзу. – Львів, 1937. – 15 травня. – Чис. 7(22). – С. 2; Беч Л. Гігієна спорту (Продовження) / Л. Беч // Спорт. Часопис Українського Спортивного Союзу. – Львів, 1937. – 15 червня. – Чис. 9(24). – С. 2.

Т.Д. Федоренко

РОЛЬ І МІСЦЕ КУЛЬТУРНО-МАСОВИХ ОСЕРЕДКІВ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПОВОЄННОЇ ДОБИ

Досліджено стан, функціонування, роль та місце сільських осередків культури у повоєнну добу в повсякденному житті української сільської спільноти. Простежено вплив держави на населення через центри культурного споживання. Розкрито, що основними видами дозвілля стали відвідування клубів, бібліотек, читання газет, слухання радіо, в окремих випадках відвідування музеїв. Четвертий п'ятирічний план передбачав відбудову культурно-освітніх закладів. В умовах цілковитого панування авторитарно-командної системи культурно-масові центри не могли повністю виконати свою місію духовного збагачення людей. У повоєнний період осередки культурного життя на селі стали центрами як і для спілкування людей та задоволення морально-естетичних проблем, так і ідеологічного впливу держави.

Ключові слова: культурні центри, повоєнне сільське співтовариство, культурне споживання, духовне збагачення, ідеологічний вплив.

The article explores status, function, role and place of cultural centers in everyday life of the Ukrainian post-war rural community. An attempt to trace the influence of the state on the population through the centers of cultural consumption is made.

The Second World War caused the Ukrainian peasantry enormous human and material losses. For peasants the main types of leisure in the post-war years were visiting clubs and libraries, reading newspapers, listening to the radio, and occasionally – visits to museums. The fourth five-year plan called for the restoration of cultural and educational institutions. In terms of complete domination of authoritarian system of governing, public cultural centers could not fully perform their mission of spiritual enrichment of people. In the postwar period the centers of rural cultural life changed and became centers for communication and meeting moral and aesthetic problems as well as for the ideological influence of the state.

Key words: cultural centers, post-war rural community, cultural consumption, spiritual enrichment, ideological influence.

Повсякденне життя кожного народу – це матеріальне втілення його масового менталітету. Це накопичена народом за століття сфера прояву його розвитку, життєвого та культурного досвіду. За допомогою дослідження повсякденності можна створити цілісну картину того чи іншого періоду та надати характеристику такій соціальній категорії населення, як селянство.

Враховуючи, що повсякденність людини не вичерпується суто економічним та господарським життям, а навпаки, необхідним елементом є залучення

до культурних цінностей, пізнання нового, можливість сільських громадян задовольняти свої культурні потреби заслуговує на окреме дослідження, особливо в часи повоєнної доби. Саме в цей період виникає потреба в культурних осередках як і для місць спілкування, так і для розради, а з боку держави для посилення свого впливу на селянство.

Повсякденність у сучасній українській історіографії активно досліджується. Підтвердженням цьому є поява як академічних, так і одноосібних наукових видань [1–9]. Водночас перспективним є вивчення ролі та місця культурно-масових осередків у повсякденному житті українського повоєнного селянства. Автор статті ставить за мету проаналізувати цей маловивчений сюжет із історії селянської повоєнної повсякденності.

У повоєнний період основними центрами культурно-масового життя виступали клуби. З одного боку, робота цих інститутів мала сприяти формуванню нової людини-громадянина, свідомого селянина-колгоспника, здатного багато і самовіддано працювати на користь держави, незважаючи на рівень матеріальної винагороди [1, 158]. З іншого боку, сільські мешканці сприймали клуби як можливість відпочинку, спілкування, отримання нової інформації, навчання, залучення до спорту, художньої самодіяльності, новітніх засобів техніки. Сільські клуби були центрами культурного споживання.

Держава через заклади культури ідеологічно впливала на всі верстви населення. Тому вже в четвертому п'ятирічному плані ставилося завдання відбудувати культурно-освітні заклади та посилити культурно-просвітницьку роботу. Однак відбудова та будівництво сільських клубів відбувалися доволі повільними темпами. Незначні державні кошти, які виділялися на їх ремонт, не завжди використовувалися за призначенням. Не вистачало будівельних матеріалів, техніки, культосвітніх працівників. Помітну активність у відбудові культурно-освітніх закладів і покращенні їх діяльності виявляла сільська молодь, яка створювала бригади будівельників і працювала у вихідні дні.

У сільській місцевості існувало декілька типів клубних установ. По-перше, це культурні установи сільських рад; по-друге, колгоспні клуби; по-третє, червоні кутки у віддалених бригадних селах. Матеріально-технічне оснащення клубів цілком залежало від вкладених у їх розвиток коштів. Як правило, кращі сільські клуби були у районних селах. У 1956 р. було визнано кращими 14 сільських клубів. Якісне обладнання сільських клубів передбачало наявність кімнат гурткової роботи з врахуванням специфіки кожного гуртка, музейні кімнати, кабінети передового досвіду, пересувних виставок, кімнати урочистої реєстрації шлюбів і народжень, методичні кабінети на допомогу клубних працівників. Обов'язково передбачалася сцена для проведення вистав, лекцій, кіносеансів, вшанування передовиків виробництва [8, 21]. Основна частина сільських клубів не відповідала вимогам. Це створювало незручності, вимагало значних зусиль, проявлення ініціативи та винахідливості з боку сільських мешканців в організації власного відпочинку, розваг та свят.

Одним із найпоширеніших на селі видів розваг було відвідування кіносеансів. При клубах працювали державні кіноустановки як стаціонарні, так і пересувні.

У 1956 р. у сільських клубах нараховувалося 7,4 тис. кіноустановок [10, 464]. Тобто тільки 28,7% від загальної кількості сільських клубів були забезпечені кіноапаратурою. Щоправда, у 1959 р. забезпеченість сільських клубів кіноустаткуванням покращилася і майже в кожному другому клубі була кіноапаратура, яка розташовувалася в окремому при клубі приміщенні. Кіноустановки у 1950-х рр. працювали на рідкому паливі. Щомісяця демонстрували 8–10 кінофільмів, а з часом їх кількість зросла вдвічі. Селян ознайомлювали з планом показу фільмів, написаним власноруч, який зазвичай вивішували на дошці оголошень. У сільських клубах демонстрували кінофільми на художні та агрономічні теми, фільми для дітей [7, 227].

Характерною рисою роботи культурно-просвітніх закладів була їх надзвичайна політизація та ідеологізація. У 1946 р. побачило світ урядове «Положення про сільський клуб». Ним регламентувалася робота сільських закладів. Вона мала зводитися до роз'яснення населенню політичних подій, проведення науково-просвітницької пропаганди, надання консультацій з питань економіки і права, розвитку художньої самодіяльності. Гуманітарному і естетичному вихованню сільських жителів не приділялася належна увага. Робота більшості клубів полягала переважно в організації лекцій на суспільно-політичну тематику.

Партійні організації залучали клубні установи до забезпечення перманентних агітаційно-пропагандистських заходів до виборів, політичних дат та інших ідеологічних кампаній. Робота клубів спрямовувалася на пропаганду політичних, а також агрозоотехнічних та науково-природничих знань, яка в багатьох випадках мала формальний характер. Негативно оцінюючи і не виправдовуючи наявність контролю і цензури за змістом роботи і репертуаром сільських клубів, водночас не можна не помітити, що вони не допускали проникнення в культуру повоєнного часу хамства, вульгарності, аморальності [9, 11].

Враховуючи непересічне значення сільських клубів у вихованні радянського громадянина, в кожному клубі обов'язково створювали клубний комітет, який працював на виконання наказів Міністерства культури УРСР, обласного управління культури, районного відділу культури, райкому партії, райвиконкому та місцевих партійних та громадських організацій. Ця розгалужена мережа партійних та радянських установ повинна була забезпечити виконання «історичних рішень» з'їздів та пленумів ЦК КПРС про подальший розвиток сільського господарства в УРСР. Клуб організовував навколо себе великий колектив сільського активу – інтелігенції села, трудівників колгоспного виробництва, який пропагував значущість політичних рішень центрального уряду та партії. Кожний учасник клубного комітету відповідав за відведену йому ділянку роботи: залучав до клубних гуртків сільських активістів, керував ними, організовував масові заходи, керував редакційною колегією.

Загалом на селі існувала проблема заохочення сільських мешканців до культурно-масових заходів. Винятком були кіносеанси популярних кінокартин та вечори танців. Саме для цього під час організації вечорів молоді використовували систему вручення

привів. Клуб щоразу витрачав на винагороди 15–20 крб. У весняно-літній період з причини малих розмірів клубу культурно-масові заходи проводилися на території клубного парку [8, 22]. Для проведення масового вечора по колгоспах розклеювали оголошення, готували рекламу, домовлялися з духовим оркестром.

Важлива роль у духовному житті колгоспного селянина належала бібліотекам. Після війни мережа бібліотек відновлювалася поряд із мережею хат-читалень, а подекуди значно швидше. Бібліотеки не просто видавали книги, їх працівники проводили агітаційну роботу із селянами, періодично виїжджали в малі села, на польові стани. Фактичні матеріали свідчать, що більшість бібліотек проводила роботу на низькому рівні, що не задовольняв культурних запитів трудящих. В окремих бібліотеках інколи влаштовували тематичні книжкові виставки, проводили книжкові огляди, літературні вечори, читацькі конференції.

З'ясовано, що навіть в незадовільних матеріальних умовах і обмежених книжкових фондах бібліотечні установи користувалися популярністю в сільській місцевості. Це пояснюється потягом сільських жителів різного віку до книги, їхнім прагненням збагатитися духовно та інформаційно. Однак уповні задовольнити свої художньо-естетичні потреби засобами книги сільські читачі не могли, оскільки в книжкових фондах сільських бібліотек питома вага художньої літератури, яка користувалася особливим попитом серед масового читача, була незначною. Натомість у великій кількості були ідеологічно заангажовані суспільно-політичні, економічні, сільськогосподарські книги.

У житті звичайного українського селянина бібліотека виконувала декілька функцій. По-перше, їй належала роль інформаційного центру. Саме тут можна було знайти більшість газет, журналів, які давали змогу бути в курсі подій в країні, республіці. По-друге, в бібліотеках селянин отримував потрібні йому знання. Це стосувалося не тільки літератури фахового спрямування (нові методи праці, підвищення продуктивності сільського господарства), а також певних знань та нових досягнень, які потрібні були селянам у веденні домашнього господарства. Однак, загалом, така література привертала увагу спеціалістів колгоспів або окремих колгоспників. Найбільшим попитом у сільському середовищі користувалася література художнього жанру. Отже, ще одна функція сільських бібліотек – надати мешканцям сіл можливість якісного відпочинку із залученням улюбленої книги. Звісно, в сільському середовищі можливість читати книжки існувала далеко не в усіх. З метою якомога більшого залучення сільських мешканців до бібліотек були створені сприятливі умови – обслуговування читачів не тільки в бібліотеці, а також за місцем роботи або проживання [12].

Окремою формою роботи бібліотек була доставка книг тим селянам, які з різних причин не могли відвідувати бібліотеку. У ролі книгонош зазвичай виступали школярі.

Народна творчість та художня самодіяльність на селі розвивалися в гурткових формах. Кількість їх учасників порівняно з довоєнним періодом значно зросла. Гуртки художньої самодіяльності влаштовували для трудівників села вистави, концерти, тематичні вечори. На ці виступи приходило багато людей, тому це не могло залишитися без уваги.

Жорсткі ідеологічні рамки, в які намагалися поставити самодіяльних артистів, не кращим чином позначалися на виборі репертуару. В умовах цілковитого панування авторитарно-командної системи та партійно-державної цензури гуртки художньої самодіяльності не могли певною мірою духовно збагачувати людей.

Після звільнення території від нацистських окупантів розгорнулася робота з відновлення колекцій та експозицій музеїв. Упорядкування могил загиблих у війні, спорудження пам'ятників, вшанування учасників війни стало перетворюватися на добру народну традицію. Почалися розшуки адрес воїнів, які загинули при визволенні міст і сіл України. Зібрані матеріали використовувалися агітаторами, лекторами, пропагандистами у виховній роботі серед населення. Традиційним стало урочисто приймати молодь у робітничі колективи, видавати комсомольські квитки і паспорти, пов'язувати дітям на піонерських лінійках червоні галстуки [9, 13].

Отже, після війни основними видами дозвілля для селянства стало відвідування клубів, бібліотек, читання газет, слухання радіо, в окремих випадках відвідування музеїв. Четвертий п'ятирічний план передбачав відбудову культурно-освітніх закладів. За умови панування авторитарно-командної системи культурно-масові центри не могли повністю виконати свою місію духовного збагачення людей. У повоєнний період осередки культурного життя на селі зазнали змін. Окрім іншого, вони стали центрами як спілкування людей та задоволення морально-естетичних проблем, так і ідеологічного впливу держави.

1. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / Л. Якубова; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – 339 с.

2. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): колективна монографія / відп. ред. В. М. Даниленко / НАН України. Інститут історії України. – [Кн. 2], ч. 1–2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с.

3. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): колективна монографія / відп. ред. В. М. Даниленко; НАН України. Інститут історії України. – [Кн. 2], ч. 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 336 с.

4. Повсякдення ранньомодерної України: історичні студії: в 2 т. – Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / гол. ред. В. Смолій; відп. ред. В. Горбачев; ред. колег.: Н. Старченко (заст. відп. ред.), Н. Білоус, В. Зема, О. Романова (відп. секр.); НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2012. – 328 с.

5. Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло й тіні / В. І. Юрчук. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 348 с.

6. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя в 2-й пол. XX ст. (1945–2000) / Л. В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАН У, 2003. – 250 с.

7. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.) / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.

8. Лисак В. Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності 1950–1960-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / В. Ф. Лисак; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2013. – 38 с.

9. Мічуда В. В. Побут і дозвілля сільського населення в повоєнний період (1945–1953): автореф. дис. ... канд.

іст. наук спец. / В. В. Мічуда. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.

10. Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття / І. М. Романюк. – Вінниця: Книга – Вега, 2005. – 256 с.

11. Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. – К.: держстатвидав, 1956. – 535 с.

12. Федоренко Я. А. Розвиток сільських бібліотек в Україні (1953–1964 рр.) / Я. А. Федоренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchu/N133-134/N133p166-169.pdf.

13. Шамрай О. Г. Культурно-освітня сфера українського села в 1943–1950 рр. (за матеріалами центральних областей УРСР): автореф. дис. ... канд. іст. наук спец. 07.00.01 / О. Г. Шамрай. – Черкаси, 2009. – 20 с.

14. Мічуда В. В. Відбудова мережі культурно-освітніх установ на селі у повоєнні роки (1945–1955) / В. В. Мічуда // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2004. – Вип. 9. – С. 354–359.

С.В. Чмільова

УМОВИ РОБОТИ СІЛЬСЬКИХ ЗАКЛАДІВ КУЛЬТУРИ КЛУБНОГО ТИПУ В 90-Х РОКАХ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

На прикладі Черкаської області досліджено особливості формування мережі сільських закладів культури клубного типу в 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст., їхнього матеріально-технічного та кадрового забезпечення. Зроблено висновок про те, що основними проблемами в діяльності клубних закладів залишаються: скорочення мережі, поступова фізична руйнація будівель непрацюючих об'єктів, відсутність опалення, застаріле матеріально-технічне обладнання, скорочення штатів і неповна зайнятість працівників культури.

Ключові слова: культура, заклад культури клубного типу, село.

Узагальнення досвіду культурно-освітнього розвитку селянства в умовах утвердження незалежності України неможливе без наукового аналізу суперечливих явищ і процесів у культурному житті села, визначення здобутків, виділення проблем та окреслення перспектив його інтеграції в культурний простір країни. Ця проблема має багато актуальних векторів дослідження, одним із яких є вивчення діяльності закладів культури в українському селі в 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. Питанню розвитку сфери культури присвячено значну кількість наукових праць. До теоретичних і практичних аспектів політики держави у культурній сфері зверталися О. А. Гриценко, О. О. Різник, В. В. Солодовник, В. Л. Стасюк [1–3]. Розглядали мережу закладів культури як структурний елемент соціальної інфраструктури науковці-економісти Д. О. Мотруніч, М. К. Орлатий, І. В. Прокопа, П. Т. Саблук [4–6]. Окремі аспекти клубної діяльності висвітлено в працях Є. І. Бородіна, Г. Ф. Мироненко, Н. М. Цимбалюк та ін. [7–10]. Проте більшість досліджень здійснено у всеукраїнському контексті. Регіональні особливості роботи закладів культури залишаються ще не достатньо вивченими. У зв'язку із цим метою нашої наукової розвідки є на прикладі Черкаської області відтворити історію розвитку мережі сільських закладів культури клубного типу, виявити специфіку проблем та зрушень у їхній діяльності в 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст.

Найбільш розповсюдженими закладами культури в селах України є клуби та будинки культури. Метою створення клубних закладів є задоволення культурних потреб громадян у розвитку народної традиційної культури, підтримки художньої творчості, іншої самодіяльної творчої ініціативи, організації дозвілля тощо [11].

Під час дослідження з'ясовано, що протягом окресленого періоду спостерігалася тенденція до скорочення мережі закладів культури клубного типу в селах Черкаської області (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка мережі сільських клубних закладів у Черкаській області в 1985–2011 рр. [12, 323; 13, 9; 14, 440].

Рік	1985	1990	1991	1995	1997	1998	2000	2005	2008	2011
Кількість клубних закладів	799	800	795	757	729	718	710	690	689	687

Рівень забезпеченості сільських населених пунктів клубами та будинками культури в Черкаській області станом на 01.01.2001 р. становив 86%. За цим показником регіон посідав третє місце по Україні після Чернівецької (91%), Івано-Франківської та Тернопільської областей, у яких цей показник був однаковим – 89% [6, 543]. Як засвідчує аналіз, на Черкащині в першу чергу закривалися культурні заклади, розташовані в малих і середніх селах. За словами методиста Кам'янського районного будинку культури В. І. Данилюка, у 90-х роках ХХ ст. у Кам'янському районі було закрито два заклади у селах Яровате і Копійчино через малу кількість населення. Протягом же останніх 10 років мережа не змінилася [15]. Іншими важливими причинами скорочення мережі клубних закладів у сільській місцевості були аварійність приміщень та переведення закладів на баланси сільських (селищних) рад, які виділяли незначні кошти на їх утримання та зарплату працівникам цих закладів. Приміром, у Черкаському районі в 1993 р. з 39 клубних закладів у аварійному стані перебували три (с. Кумейки, Думанці, Руська Поляна), потребувало капітального ремонту – 18 [16, 7].

У 2001 р. загалом по Черкаській області потребували капітального ремонту 52,5% клубів і будинків культури, в аварійному стані перебувало 6,4% [6, 539]. Такі негативні показники зберігалися і в наступні роки.

Розпочате у 80-ті рр. ХХ ст. будівництво закладів культури і освіти в 90-х рр. в основному законсервовувалося, занепадало, тому нові клуби і будинки культури, за даними Черкаського обласного управління статистики, не вводилися в експлуатацію [1, 134; 18, 117]. Тож, швидше, є винятком відкриття у 1992 р. нового будинку культури в с. Івахни Монастирищенського району, який будували чотири роки. «Це була не рядова споруда, а цілий палац, у якому розмістився не лише будинок культури, а й бібліотека, адміністративні служби села. Простора сцена, оркестрова яма, зала на 362 місця, кімнати для гуртків, декорацій, інструментів, просторе фойє – ось що являв собою цей культурний центр» [19, 287].

Натомість більшість приміщень клубних закладів збудовано за старими радянськими проектами, що передбачали, як правило, лише сцену і зал, вони не відповідають вимогам щодо забезпечення належних умов для роботи працівників закладу, артистів, а також для комфортного культурного відпочинку

відвідувачів. Не вистачає кімнат та меблів для розширення форм діяльності, організації повноцінного дозвілля сільського населення. Отже, існує потреба створити такий проект поліфункціонального закладу, який матиме оригінальне архітектурне і дизайнерське рішення, забезпечуватиме зручність і можливість репрезентувати зразки різних культурних напрямів. Будівля такого закладу має уособлювати традиції кожного конкретного села, бути складником його природного та культурного середовища.

Особливо критична ситуація склалася з опаленням клубних закладів. Більшість закладів не опалюються зовсім або опалюються тимчасово тільки на період проведення заходів. На нашу думку, опалення приміщень культурних закладів – одна з найбільших проблем, адже без нього культурна робота може зупинитися на довгі місяці, саме на той період, коли сільські жителі менш переобтяжені сільськогосподарськими роботами і мають більше вільного часу для проведення дозвілля.

Було незадовільним у досліджуваній період також технічне оснащення клубних закладів. Так, у 1993 р. у Черкаському районі клуб с. Станіславчик мав лише телевизор і магнітофон, Будинок культури с. Чорнявка трохи більше – магнітофон, телевизор, комплект духових інструментів і баян [16, 24]. Тож порівняно досить багатою можна вважати матеріальну базу Будинку культури с. Зубриха Монастирищенського району: музичний центр, баян, електробаян, дві електрогітари, апарат «Естраді», «Ямаха», ударна установка, костюми для учасників самодіяльності [20, 187]. Аналіз первинних статистичних звітів закладів клубного типу [21; 22] свідчить про те, що і в подальші роки значна їх частина не мала необхідних приміщень, обладнання, відповідних умов для проведення роботи серед населення.

Жителька с. Гельмязів Золотоніського району Я.С. Редька у 2009 р. описала так роботу місцевого клубу: «У селі є будинок культури, навіть працює, хоча кілька років тому впала стеля... Узимку, звичайно, не опалюється. Якщо молодь і приходять, скажімо, у більярд пограти чи на дискотеку, то їй треба зігрітися. Ось і «зігрівається» спиртним. Про кіно в сільському клубі взагалі забули. Вже й апаратуру звідти давним-давно вивезли» [23]. Така картина є типовою для більшості клубних закладів.

При підготовці та проведенні заходів працівники клубних закладів розраховують, як правило, на власні сили та слабку матеріально-технічну оснащеність, часто змушені виносити роботу за межі будівлі, використовувати приміщення закладів, не пристосованих до клубної роботи. Так, фольклорний гурт із с. Лящівка Чорнобаївського району взимку збирається в дільничній лікарні, бо будинок культури не опалюється. «Подумали, а чому ні, у військових госпіталях завжди виступали артисти!», – зазначає учасниця колективу Г. М. Ірклієнко. – «Співаємо не за гроші, а для душі, для людей. Щоб пам'ятали своє коріння, не цуралися роду» [24, 19]. У с. Перевинці Драбівського району будинок культури, за словами директора А. В. Розсохи, функціонує лише формально, на папері. У зв'язку з аварійним станом і відсутністю опалення вся робота перенесена до місцевої школи. Молодь перестала ходити на дискотеку до будинку культури, а віддає перевагу нещодавно відкритому у селі кафе, де просто тепло. Органи самоврядування на селі не мають коштів, а почасти і бажання належним чином утримувати

заклади культури [25]. Така ситуація характерна для більшості сільських клубних закладів області, проте в ряді закладів культури набули розвитку форми самоутримання, впроваджена система платних послуг, залучаються спонсори та меценати. Приміром, у селах Великі та Малі Канівці Чорнобаївського району «завжди на високому рівні був розвиток культури». Діє народний хор (30 осіб), жіночий ансамбль «Берегиня». Спонсори всіх культурних заходів – директор СТОВ «Канівці» і Генеральний директор ДП «Златодар». Вони підтримують соціальну і культурну сферу села. Так, у 2008–2009 рр. допомогли відремонтувати будинок культури в с. Великі Канівці та клуб у с. Малі Канівці [26, 50–51]. У 2009 р. звернуло увагу на соціальні й культурні проблеми сільської громади в с. Тінки Чигиринського району місцеве ТОВ «Тінки», виділивши по 30 тис. грн. на ремонт доріг та даху будинку культури, лікарської амбулаторії, водогону тощо [27, 6].

У досліджуваній період актуальною залишалася також проблема кадрового забезпечення діяльності закладів культури в сільській місцевості. Автором підраховано, що з 1803 працівників клубних закладів станом на 1 січня 1997 р. вищу освіту мали 176 осіб, середню – 963. Разом частка спеціалістів становила 63,2%. Порівняно з 1995 р. їх кількість зменшилася на 8%. Спеціальну освіту мали від загальної чисельності директорів сільських будинків культури 50,3%, завідувачів клубів – 42,2%, художніх керівників будинків культури – 61,7% [28]. У 2009 р. все ще не вистачало потенціалу творчих керівників у сільських клубних закладах: з 373 посад художніх керівників 128 були вакантними, посади керівників гуртків обіймали 71 при потребі 90 [29, 3].

З другої половини 90-х рр. ХХ ст. набуло значного поширення явище неповної зайнятості працівників сільських закладів культури. Приміром, у Монастирищенському районі з 1994 р. директорів сільських будинків культури та клубів, художніх керівників переведено на 0,5 ставки. У 2007 р. з 49 клубних працівників на повну ставку в цьому районі працювали лише 10 осіб, на 0,75 – 6, на 0,5 – 20, на 0,25 – 13. У деяких селах спробували навіть сумістити посади керівника клубу і бібліотекаря, що, звичайно, негативно позначилося на якості роботи. Як наслідок, простежувалася чітка тенденція до старіння кадрів: 40% працівників сфери за віком старші 50 років, молоді спеціалісти вже в перші три роки своєї професійної діяльності змінюють місце роботи [19, 142–148]. Стаж роботи понад 30 років мають 35% працівників клубних закладів, 40% – понад 20 років [30, 12]. Це вказує на необхідність залучення до роботи у сфері культури молоді, здатної забезпечувати роботу клубних закладів у сучасних умовах. Однак працювати в закладах культури, що розташовані в сільській місцевості України, залишаються лише 25% випускників училищ культури [3, 2]. Причинами цього є відсутність роботи на повну ставку, несвоєчасна виплата заробітної плати, відсутність житла, а іноді просто неухвально ставлення до проблем молодого спеціаліста з боку місцевих керівників.

Особливо гострою залишалася проблема оплати праці працівників культури, яка здійснювалася за найнижчими в країні тарифними розрядами – нижчими, ніж в освітян та медичних працівників. Для порівняння: у 1998 р. середньомісячна номінальна заробітна плата по народному господарству становила 153 грн, у 1999 р. – 178 грн, у 2000 р. –

230 грн, а у сфері культури відповідно 99, 106, 116 грн, прожитковий мінімум у 2000 р. було визначено у розмірі 207,1 грн [31, 73, 348]. Однак і за такого рівня оплати праці реальні потреби у фонді заробітної плати забезпечувалися в середньому лише на 80% [2]. Крім того, їхня зарплата безпосередньо залежала від бюджету сільської ради, у результаті чого розмір її у різних селах міг значно різнитися. Ситуація, коли працівники клубних закладів на селі були підпорядковані відділу культури райдержадміністрації, а заробітну плату отримували з бюджету відповідної сільської (селищної) ради, негативно впливала на якість культурних послуг, через нестачу коштів працівники сільських клубів звільнялися, а самі заклади закривалися.

Для оновлення кадрів культурної сфери та підвищення їхнього фахового рівня першочергово необхідно вирішити такі питання: цільові набори до мистецьких навчальних закладів сільської молоді, розширення заочного навчання, пошук талантів для цієї діяльності, ґрунтовне вивчення культурно-дозвільних потреб сільських жителів, створення відповідних умов на селі, соціальна захищеність культпрацівників тощо. Якісне і кількісне забезпечення кадрами сільських закладів культури є одним із вирішальних чинників підвищення ефективності їхньої роботи щодо задоволення культурно-дозвільних потреб селян.

Таким чином, констатуємо, що деструктивні тенденції в культурній сфері, які загострилися в останнє десятиліття ХХ ст., визначають її становище і на початку ХХІ ст. Функціонування сільських закладів культури Черкащини пов'язане з такими проблемами, як: скорочення мережі; обмежене фінансування; аварійність приміщень закладів; відсутність опалення; застаріле матеріально-технічне обладнання. Досить негативні тенденції простежуються в кількісному та якісному складі працівників сфери культури: скорочення штатів і вибуття висококваліфікованих кадрів, робота на неповну ставку, низька заробітна плата і соціальна незахищеність працівників культури на селі. Виявивши низку позитивних прикладів роботи закладів культури, доходимо висновку, що вони успішно здійснюють свою діяльність лише в тих селах, де керівники райдержадміністрацій, сільгосп-підприємств не стоять осторонь проблем культури, розвитку творчого потенціалу громади.

1. Культурна політика в Україні : [аналітичний огляд] / за ред. О. Гриценка. – К. : УІЦД, 2007.
2. Про реалізацію державної політики у галузі культури в сільській місцевості [Електронний ресурс] : [аналітичні матеріали до Всеукраїнської наради з питань розвитку культури в Міністерстві культури і туризму України від 21 червня 2007 р.] / О. А. Гриченко, В. В. Солодовник, О. О. Різнук [та ін.] – Режим доступу : <http://www.culturalstudies.in.ua>.
3. Стасюк В. Пріоритет культурної політики держави / В. Стасюк // Українська культура. – 2002. – № 1.
4. Прокопа І. В. Виробнича сфера села і сільське життєве середовище / Прокопа І. В., Мотруніч Д. О., Шепотько Л. О. – К. : НАН Укр., Ін-т економіки, 2001.
5. Село: сучасна політика і стратегія розвитку / Л. Шепотько, І. Прокопа, О. Максимук [та ін.]. – К. : Ін-т економіки НАН України, 1997.
6. Соціальна сфера села України: регіональний аспект / [П. Т. Сабірук та ін. ; ред. П. Т. Сабірук, М. К. Орлатий] ; Ін-т аграрної економіки УААН, Укр. акад. держ. упр. при Президенті України, Укр. НДІ продуктивності агропромислового комплексу. – 3-тє вид. – К. : [б.в.], 2003.
7. Мироненко Г. Ф. Інноваційні заклади культури клубного типу в Україні. Досвід. Проблеми. Перспективи / Г. Ф. Мироненко // Культура України: стан, проблеми, тенденції розвитку : зб. наук. ст. / ред. кол. : В. Г. Чернець, В.

- А. Бітаєв, А. П. Обертинська. – К., 1997.
8. Сільська молодь України в період політичних та економічних трансформацій : настрої, орієнтації, сподівання / авт. кол. Є. І. Бородин, О. А. Ганюков, П. Ю. Дупленко [та ін.]. – К. : «Академпрес», 1998.
9. Цимбалюк Н. М. Модернізація діяльності закладів культури клубного типу / Н. М. Цимбалюк // Питання культурології : міжвідом. зб. – № 13, Ч. 1. – К., 1994.
10. Цимбалюк Н. М. Соціально-педагогічні фактори формування інноваційного мислення працівників культури / Н. М. Цимбалюк // Культурно-просвітницька діяльність в сучасних умовах : наук.-практ. конф. викладачів та аспірантів культурологічних фак-тів, 25–26 квіт. 1994 р. : тези. – К. : КДІК, 1994.
11. Примірне Положення про клубний заклад [Електронний ресурс] : Наказ Міністерства культури і туризму України від 23.05.2007 р., № 35. – Режим доступу : <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article>.
12. Статистичний щорічник Черкаської області за 1998 рік. – Черкаси, 1999. – Т. 3.
13. Заклади культури і мистецтва Черкаської області у 2008 р.: статистичний бюлетень. – Черкаси, 2009.
14. Статистичний щорічник Черкаської області за 2011 рік / за ред. В. П. Приймак. – Черкаси : Головне управління статистики у Черкаській області, 2010.
15. Записано від В. І. Данилюка, методиста Кам'янського районного будинку культури, у червні 2010 р.
16. Поточний архів відділу культури і туризму Черкаської районної державної адміністрації. Статистичний звіт про роботу районного будинку культури за 1993 р.
17. Статистичний щорічник Черкаської області за 1998 рік. – Черкаси : Черкаське обласне управління статистики, 1999. – Т. 1.
18. Статистичний щорічник Черкаської області за 2000 рік. – Черкаси : Черкаське обласне управління статистики, 2001. – Т. 1.
19. Волошенко І. І. Культура Монастирищини на тлі її загального розвитку : нариси / І. І. Волошенко, К. Г. Бульба. – Монастирище : КВПП «Мрія», 2009.
20. Архівний підрозділ Черкаської обласної державної адміністрації. – Оп. 1. – Спр. 2175. Статистичні звіти про діяльність закладів клубного типу (Ф 8-НК) за 1992 рік (Лисянський – Монастирищенський райони).
21. Архівний підрозділ Черкаської обласної державної адміністрації. – Оп. 1. – Спр. 2718. Річні статистичні звіти про діяльність закладів клубного типу в містах та районах (Ф 7-НК) за 2007 р. (Канівський – Катеринопільський райони).
22. Архівний підрозділ Черкаської обласної державної адміністрації. – Оп. 1. – Спр. 2719. Річні статистичні звіти про діяльність закладів клубного типу в містах та районах (Ф 7-НК) за 2007 р. (Корсунь-Шевченківський – Лисянський райони).
23. Записано від Я. С. Редьки 1992 р. н. у с. Гельмязів Золотоніського району в жовтні 2009 р.
24. Титаренко Л. Щоб пам'ятали своє коріння / Л. Титаренко // Голос України. – 2005. – 6 грудня.
25. Записано від А. В. Розсохи, директора Перервинцівського будинку культури, у квітні 2009 р.
26. Великі та Малі Канівці (Чорнобаївський район) // Ритм України. – 2009. – № 4.
27. Глуценко А. Повернулися обличчям до села / А. Глуценко // Черкаський край. – 2009. – 14 січня.
28. Поточний архів управління культури і туризму Черкаської обласної державної адміністрації. Основні показники діяльності культурно-просвітницьких установ області за 1991–2001 рр.
29. У серці України – скарбниця культурної спадщини [Розмова з начальником управління культури і туризму Черкаської облдержадміністрації Л. Нікітенко] // Ритм України. – 2009. – № 1.
30. Черевко О. В. 16 років незалежності України: стан та завдання щодо подальшого розвитку гуманітарної сфери Черкаської області [Доповідь на зборах адміністративного та гуманітарного активу області 16 серпня 2007 р.] / О. В. Черевко ; Черк. обл. держ. адміністрація. – Черкаси: Б. в., ЧОДА, 2007.
31. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році. – К. : Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2001.

Селянство в умовах ринково-капіталістичної трансформації і суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.

В.Ф. Боєчко

ПОЛЬСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА (1919 – 1925 РР.) І ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Досліджено вирішення аграрного питання в Другій Речі Посполитій у 1919 – 1925 рр., розглянуто процес впровадження урядової аграрної реформи. Доведено, що в міжвоєнний період польська влада сприяла становленню сильних селянських господарств фермерського типу й цьому були підпорядковані аграрні перетворення в польському селі. Проведено порівняння аграрного законодавства Польщі з іншими європейськими країнами.

Ключові слова: польське селянство, аграрна реформа, парцеляція.

In the article the solution of the agrarian question in the Second Republic of Poland in the 1919–1925 biennium, considered implementation of the government's agrarian reforms. It is proved that in the interwar period the Polish authorities promoted the formation of strong farms and farm types that were subject to agrarian reforms in the Polish countryside. Comparison of agrarian legislation of Poland to other European countries.

Key words: polish peasants, agrarian reform, partcelling.

Початок XX ст. став переломним моментом для країн Центрально-Східної Європи. Перша світова війна, розпад багатонаціональних імперій, початок національного державотворення українців, поляків, чехів та словаків, угорців та інших народів стали ключовими проблемами регіону. Нові країни (зокрема, в листопаді 1918 р. постала Польська Республіка), зіткнулися з нагальною потребою швидкого вирішення цілого комплексу внутрішньополітичних проблем. Найбільш актуальним, з огляду на переважно аграрний характер країни, було питання швидкої та ефективної аграрної реформи, яка б задовольнила інтереси польського селянства й створила в країні підґрунтя для розбудови потужного сільського господарства.

Беручи до уваги викладене вище, актуальним є вивчення основних етапів упровадження аграрної реформи в Польщі в 1919–1925 рр. Зауважимо, що окремі питання, співзвучні з обраною нами для вивчення темою, знайшли відображення в історіографії [1; 2; 3; 6; 9; 11; 13; 14]. Водночас поза належною увагою дослідників опинилися сюжети, що стосуються впровадження аграрної реформи в Польщі міжвоєнного періоду в контексті європейських аграрних перетворень. Зважаючи на це, автор статті ставить за мету дослідити цей маловідомий аспект із соціально-економічного та політичного життя Другої Речі Посполитої міжвоєнного періоду.

Післявоєнна Польща була аграрною країною. 64% населення було зайнято у сільському господарстві.

Зокрема, у цьому переконують статистичні дані. Так, згідно з ними, соціальна структура сільського населення на 1921 р. була такою. Заможні селяни становили 6,6% (1,8 млн осіб), середняки – 20,2% (5,5 млн), малоземельні – 26,4% (7,2 млн) [2, 82]. В аграрному секторі домінували дрібні господарства (до 5 га), які становили майже 2/3 усіх селянських господарств, їм належало 15% всіх земель. Великі селянські господарства площею понад 20 га становили 2,7% всіх господарств, їм належало 9,6% всіх земель. Великі земельні маєтки понад 100 га (0,6%) об'єднували 44,8% земель. У 1921 р. 1013,4 тис. карликових господарств володіли лише 2,8% загальної площі, 1138,5 тис. малоземельних господарств охоплювали 11,2%, а 861,1 тис. середньоземельних господарств – 17,3% [5, 411]. Заможні господарства і земельні маєтки переважали у західній частині польської держави, у східній же, поряд із великими земельними латифундіями, співіснувало подрібнене господарство [4, 459].

Провідна роль у соціально-економічному та суспільно-політичному житті польського села міжвоєнного періоду належала великим землевласникам. Попри їх відносно малу кількість (100 тис. осіб з членами сімей), станом на 1921 р. великому польському землеволодінню належало 30,3% від загальної площі сільськогосподарських угідь. Для порівняння, публічна земельна власність (державна, церковна) становила 18%, селянська (господарства площею менше 50 га) – 51,7%. Щоправда, у структурі великого землеволодіння домінували лісові угіддя, у селянських – орна земля [1, 85–86].

Незважаючи на такі високі показники, економічне становище в аграрному секторі польської держави було далеким від бажаного. На нашу думку, скруту, в якій перебувало сільське господарство Польщі, можна пояснити такими причинами. По-перше, ні австро-угорські, ні російські, ні німецькі імперські власті не проводили політику державного протекціонізму щодо цієї галузі. По-друге, негативно на розвитку сільського господарства відновленої Польщі позначилася Перша світова війна. По-третє, низька продуктивність праці.

Відновлення польської державності істотно змінило становище польського села. Було ліквідовано політичні обмеження, дискримінації та національний гніт, що існували в поневолених польських землях в імперську добу. Вагомою ознакою суспільного життя стала політична активність суспільства, зокрема й селянства, яке прагнуло вирішити найбільш болюче

для себе питання – аграрне [9, 129]. Свідченням складності та вагомості вказаної проблеми стало постійне звернення депутатів Сейму до вирішення аграрної проблеми та гострі дискусії щодо майбутнього земельного закону. Загалом у дискусіях, що точилися навколо аграрної реформи в 1919 р. у Законодавчому сеймі, чітко можна виокремити три основних підходи. Селянські партії («Пяст» і «Визволене») прагнули до експропріації за відшкодування великої земельної власності й парцеляції отриманого запасу землі між малоземельними і безземельними селянами. Польські соціалісти висували вимогу одержавлення землі. Праві партії були за погодження з обмеженням прав земельної власності, але в якомога менших розмірах шляхом еволюції, причому повільної.

8 березня 1919 р. Законодавчий сейм ухвалив Закон про здачу в оренду неосвоєних сільськогосподарських угідь, а 10 липня того ж року прийняв ухвалу «Про основи земельної реформи». Цей правовий акт польського сейму передбачав насамперед пришвидшення процесу становлення і зміцнення фермерського (селянського) господарства для створення у Польщі такого аграрного устрою, який «... повинен спиратися, в першу чергу, на сильних, здорових і здатних до інтенсивного виробництва селянських господарств, що ґрунтуються на приватній власності різного типу і величини» [11, 20; 13, 29].

Дії у цьому напрямі мали спрямовувати на створення нових господарств шляхом поселень, збільшення дрібних господарств до розмірів самостійних господарських одиниць, створення невеликих господарств для вирощування овочів, а також заснування баз відпочинку, садків робітників і службовців поблизу великих міст та промислових центрів. У фонд парцеляції і поселень, згідно з постановою, повинні увійти землі, що були власністю держави (казенні й монастирські); взяті під державне управління: власність членів панівних династій чи їх родичів; землі, що були власністю Російського землеробського банку і Пруської колонізаційної комісії; володіння так званої мертвої руки (духовні, єпископські, капітульні, монастирські, приходські) за узгодженням із Апостольською столицею (Ватиканом) та інших громадських організацій; землі, отримані під час війни шляхом лихварства і що стали власністю осіб, які спекулювали землею; землі, що становили власність чи її частину, котрі викупували у приватних землевласників шляхом законодавчого примусу за цінами, визначеними законом. При викупі, по мірі можливості, передбачали таку черговість, за якої спочатку повинні бути парцельовані маєтки, що погано господарювали чи зруйновані війною, та ті, сервітути котрих не були врегульовані [6, 300–301].

Урядова ухвала оберігала також інтереси поміщиків. Вона передбачала щорічне парцелювання державою 200 тис. га земель державних, військових спекулянтів, занедбаних маєтків і лише в останню чергу – поміщицьких господарств. Для поміщиків визначена вища норма землеволодіння – до 60 га в промислових та приміських районах, 180 га – в сільськогосподарських, до 400 га – на українських, білоруських землях та в західних воєводствах. За відчуження земель понад норму встановлювався високий викуп, який держава оплачувала їх власникам. З цих земель створювався державний земельний фонд,

призначений для парцеляції і продажу ділянками (парцелями) відповідним категоріям набувачів.

Від обов'язкового викупу звільнялися господарства промислово-підприємницького типу, а також маєтки, що спеціалізувались на насінництві, тваринництві і риболовстві, незалежно від їх площі. Відчужувані лісові масиви, що мали промислове значення, підлягали націоналізації і перетворювались в одне з важливих джерел доходу державної казни [13, 30].

З державного парцеляційного фонду понад 20% землі (згодом цю норму буде збільшено до 40%) призначалося на створення фермерських господарств. Усі інші землі з цього фонду мали бути розподілені між сільськогосподарськими робітниками і малоземельними селянами. Однак це право було реалізовано лише на папері. Згідно з «Основами земельної реформи», власником землі могла бути лише особа, спроможна організувати самостійне господарство. Тож заможним селянам реформа відкривала великі можливості для зміцнення своїх господарств, тоді як становище незаможних верств, що потерпали від безземелля і малоземелля, суттєво не змінилося.

Проти постанови «Про основи земельної реформи» виступили праві партії, мотивуючи це тим, що примусове роздроблення землі порушує приватну власність; у країні нема великої кількості земель, щоб реформа могла забезпечити малоземельних і безземельних селян; реформа та роздроблення землі знищують сільськогосподарські підприємства, котрі до цього були головними виробниками й постачальниками продовольства для населення країни і на експорт; реформа та роздроблення на сході країни послаблюють землеволодіння й економічні prerogative поляків. Депутати Законодавчого сейму намагалися довести, що в незалежній Польщі не можна дозволити, щоб значна частина населення підлягала економічній дискримінації, зростання заможності села сприятиме розвитку промисловості й оздоровленню інвестиційної політики [14, 49].

До ухвалення у 1920 р. Закону «Про земельну реформу» державна парцеляція проводилась у незначних розмірах. Зазначимо, що у фонд держави у 1919–1920 рр. перейшло 576,5 тис. га так званих «безгосподарних» та інших земель, а розпарцельовано і продано дрібним власникам Польщі лише 50 тис. га [7, 94–95]. Тобто аграрна реформа не вирішила проблеми малоземельних та безземельних селян.

Цілковито поділяємо думку Л. Алексієвець, що ухвалений Земельний закон Законодавчого сейму від 10 липня 1919 р. був, швидше, попередньою програмою майбутніх законодавчих робіт. Їх реалізація залежала від подальших ухвал, передусім про виконання земельної реформи [6, 237].

Складна політична і військова ситуація в липні 1920 р. (поразки польської армії у війні з Радянською Росією, наближення Червоної армії до Варшави) змусила польський сейм повернутися до вирішення аграрної проблеми. Результатом цього став новий закон, в основу якого були покладені виконавчі правила до «Основ земельної реформи» 1919 р. На нашу думку, визначальним при укладанні реформи було прагнення уряду та сейму викликати патріотичні почуття польських селян, заручитися їх підтримкою в

непростий для країни час та схилити його до активної участі у захисті Польської держави. Тож ні уряд, ні сеймові депутати не скупилися на соціальні обіцянки [9, 113]. За новим законом, збільшувалися розміри землі, що підлягала відчуженню і призначалася на парцеляцію й осадництво. Поміщицькі та церковні землі, що перевищували максимальну норму, повинні були викуповуватись за половину їхньої середньоринкової ціни, їх рухомий і нерухомий інвентар також підлягав примусовому викупу.

Для реалізації земельної реформи було створено спеціальний орган – Головне земельне управління, яке розпоряджалось державним парцеляційним фондом. Контроль за виконанням реформи було передано міністру аграрних реформ, а на місцях – окружним і повітовим земельним управлінням та комісіям. Згідно з новим законом, заможні селяни могли створювати самостійні господарства до 15 га або ж докуповувати землю з такою умовою, щоб розмір їхніх господарств не перевищував 23 га, а в східних і західних воєводствах – 45 га [8, 1230–1233]. 80% від усього запасу землі призначалося для наділення безземельних і малоземельних селян, однак перевага при цьому надавалась інвалідам і солдатам польської армії, особливо фронтовикам і добровольцям – учасникам воєн 1918–1920 рр. (за винятком дезертирів і учасників революційного руху, які виступали проти Польської держави). Зауважимо, що протягом 1921–1925 рр. у Польщі було розпарцельовано всього 690 тис. га (5% від площі великих землевласників), з них менше третини припадало на державну парцеляцію, що охоплювала тільки 10% від площі державних площ. У той самий час поміщики збували з великою вигодою для себе 472 тис. га гіршої землі шляхом приватної парцеляції [14, 49].

Оскільки ухвалені земельні закони не були повною мірою введені в дію, рано чи пізно аграрна проблема знову б дала про себе знати. Погіршення економічної ситуації в 1923–1924 рр. учергове актуалізувало земельне питання. В грудні 1924 р. сейм знову повернувся до розгляду питання про проведення аграрної реформи. Зважаючи на складну політичну ситуацію у східних і південно-східних воєводствах, а також враховуючи вимоги політичних сил щодо реформування земельних відносин в інтересах селян, уряд В. Грабського у першій половині 1925 р. запропонував для розгляду в сеймі проект нового закону про обов'язковий викуп землі у деяких категорій приватних землевласників і продаж її селянам. На засіданнях комісії з аграрних реформ і в самому сеймі боротьба розгорнулася передусім навколо питань про норму приватного землеволодіння і викуп землі. Проти цього проекту виступили представники великих землевласників у сеймі. Польська партія «Пяст», партія «Визволене» вирішили піти на компроміс з поміщиками, вимагаючи зменшення розмірів викупу і встановлення максимуму землеволодіння для усіх поміщиків до 60 га.

Найбільш радикальні пропозиції щодо земельної реформи 26 червня 1925 р. внесли фракції Комуністичної партії Польщі (КПП). Польські комуністи стояли на позиціях негайного відчуження без викупу усіх приватних і державних землеволодінь понад 30 га і безкоштовного розподілу їх серед

безземельних і малоземельних селян через селянські комітети, обрані селянами і сільськогосподарськими найманими робітниками кожної громади. Законопроект планувалося також припинення польської осадницької колонізації на українських і білоруських землях. Але здійснення цих перетворень не передбачало ліквідації приватної власності на землю, лише повинно було ліквідувати напівфеодальний стан селянських господарств і забезпечити умови для вільного розвитку аграрних відносин на основі товарного виробництва. Цей законопроект був відхилений більшістю в сеймі [10, 166].

Після тривалого обговорення і внесення багатьох змін до урядового проекту 20 серпня 1925 р. сейм ухвалив новий закон про парцеляцію і осадництво, який вступав у дію з 28 грудня 1925 р. Це був Закон «Про виконання земельної реформи». Він конкретизував положення двох попередніх законодавчих актів сейму з аграрного питання з більшою вигодою для великих землевласників і заможних селян. Уряд брав на себе зобов'язання обов'язкового викупу частини приватновласницької землі за ціною, встановленою спеціальними державними комісіями. Проте за поміщиками залишалася попередня норма землеволодіння з тією різницею, що у східних воєводствах вона зменшувалася з 400 до 300 га [10, 3]. В інтересах великих землевласників новий земельний закон включав до «обов'язкового викупу» і подальшого продажу дрібними ділянками лише землі, де велося нерентабельне господарство. Обов'язковій парцеляції не підлягали лісові масиви і землі у тих господарствах, які мали підприємства з промислової переробки сировини, вели інтенсивне виробництво, спеціалізувались на садівництві, насадництві або тваринництві. З метою заохочення капіталістичного підприємництва поміщикам було надано право збільшувати своє землеволодіння для культивування на промислову переробку картоплі – близько 350 га, цукрових буряків – близько 700 га [10, 3]. Це свідчить про те, що реформа повинна була створити економічні умови для перетворення поміщицьких маєтків у високорентабельні фермерські господарства.

У міжвоєнний період було парцельовано 2654 тис. га землі, створено 734 тис. нових господарств, земельних ділянок. Найбільше землі розділили у Варшавському, Люблінському, Поліському, Познанському, Поморському воєводствах, а найменше – у Краківському і Станіславівському. В країні у господарствах площею понад 50 га все ще залишалося 28,8% оброблюваних земель, хоча вони становили лише 0,5% від загальної їх кількості. Основна маса селянських господарств належала до малоземельних і середньоземельних, причому частка останніх зменшувалася на користь перших [6, 302; 7, 98].

У радянській історіографії тривалий час переважали негативні оцінки польського аграрного законодавства, традиційно його кваліфікували як «буржуазно-поміщицький», такий, що не відповідає інтересам селянства тощо. Проте співставлення проектів аграрних реформ Центрально-Східноєвропейського регіону дозволяє по-іншому оцінювати аграрну політику Польської держави. Так, в Естонії аграрна реформа, проведена в 1919 р., передбачала експропріацію поміщицьких земель і передачу її селянам. Перевага надавалась

добровольцям у війні за незалежність. З маєтків колишніх поміщиків було створено 50 000 хутірських господарств. З 1926 р. уряд почав виплачувати грошові компенсації за експропріювані землі. Земельний закон Литви (ухвалений у 1922 р.) також передбачав конфіскацію поміщицької землі та поділ її між малоземельними селянами [15, 396–403].

У Чехословаччині аграрним законом від 16 квітня 1919 р. визначався максимальний розмір великого землеволодіння в 150 га оброблюваної землі або 250 га земельних угідь загалом. Відчужені землі мали надходити під контроль спеціального органу – Земельної служби. Без її санкції власник вже не міг розпоряджатися своєю землею, продати або купити її, розділити з іншими власниками. Земельна служба визначала подальшу долю землеволодіння. Відповідно до закону, першочергового розподілу зазнали землі колишніх угорських і німецьких поміщиків. Частина їх відійшла до держави, частину ж отримали чеські поміщики. Проведення аграрної реформи змінило передовсім чеське замовне селянство. 4 млн га орної землі та лісів, конфісковані у 1873 власників, були розподілені таким чином, що 1 млн га відійшло до держави, стільки ж було повернуто чеським поміщикам, а з решти землі було нарізано 8 тис. ділянок по 30 га, що перейшли до селянства; 3,5 тис. ділянок по 15 га було передано колишнім легіонерам [16, 79].

Таким чином, протягом 1919–1925 рр. польська влада планомірно вирішувала аграрне питання. Порівнюючи польське аграрне законодавство з досвідом інших європейських країн, зауважимо таке. Як польська влада, так і уряди сусідніх країн Центрально-Східноєвропейського регіону (Чехословаччини, Естонії, Литви) пішли шляхом парцеляції поміщицького землеволодіння. По-друге, економічну основу майбутнього польського села мали становити високорентабельні фермерські господарства та закріплений інститут приватної власності на землю.

1. Айненкель А. Крестьянство и крестьянские партии в политической системе II Речи Посполитой / А. Айненкель // Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Межвоенный период / отв. ред. А. Х. Клеванский. – М.: Наука, 1986. – 248 с.

2. Жарновский Я. Исследование по истории общества в Польши межвоенного периода (Методологические проблемы и первый опыт) / Я. Жарновский // Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Межвоенный период / отв. ред. А. Х. Клеванский. – М.: Наука, 1986. – 248 с.; Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939 / J. Żarnowski. – Warszawa, 1973. – 434 s.

3. Historia chłopów polskich. T. III. Okres II Rzeczypospolitej I okupacji hitlerowskiej. – Warszawa, 1985; Jakubowska B. Ruch ludowy wobec przeszłości narodowej (do 1939 r.) / A. Jakubowska. – Warszawa, 1995; Landau Z., Tomaszewski J. Gospodarka Polski międzywojennej. – T. IV: Lata interwencji państwa 1936–1939. – Warszawa, 1989. – 549 s.; Władysław T. «Trzecia droga» w myśli gospodarczej II Rzeczypospolitej / N. Władysław. – Kraków, 1994.

4. Зашильняк Л. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. ЛНУ ім. Ів. Франка. / Л. Зашильняк, М. Крикун. – Львів, 2002. – 752 с.

5. Drozdowski M. M. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej / M. M. Drozdowski // Polska odrodzona. 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / dod. red. J. Tomickiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. – S. 408–462.

6. Алексієвцев Л. Польша: утверждения независимой державы 1918–1926 / Л. Алексієвцев. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.

7. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 495. – Оп. 124. – Спр. 20.

8. Ustawa o wykonaniu reformy rolnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1920, nr 70, poz. 462.

9. Ajnenkiel A. Od rządów ludowych do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polskich 1918–1926. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1978. – 528 s.

10. Ustawa z 28 XII 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1926, nr 1, poz. 1.

11. Sprawozdanie stenograficzne z 64 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 7 lipca 1919 r. – Warszawa, 1919. – S. 20.

12. Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України

13. Jaworski W. Reforma rolna. Tekst ustaw i rozporządzeń. – Krakow, 1926. – T. 3. – 346 s.

14. Reforma rolna w Polsce. – Warszawa, 1929. – 169 s.

15. Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів / за ред. Л. Зашильняка. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 660 с.

16. История Чехии / под ред. В. И. Пичета Б. М. Руколь и др. – М.: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1947.

І.Г. Верховцева

ПРОБЛЕМИ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В МАТЕРІАЛАХ «ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ З ПОТРЕБ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ» 1902 – 1905 РР.

Висвітлено погляди учасників «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості» 1902 – 1905 рр. щодо розвитку в Російській імперії селянського самоврядування у контексті пошуку шляхів оптимізації аграрного виробництва в країні на початку XX ст.

Ключові слова: селянське самоврядування, «Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості», волосний суд.

It is highlighted the views of the participants «Special meeting of the needs of the agricultural industry» 1902 – 1905 regarding the development of the peasant of the self-government in Russia in the context of finding of the ways to optimize the agricultural production in the country in the early XX century.

Key words: peasant self-government, «Special meeting of the needs of the agricultural industry», volost court.

Вивчення історії селянського самоврядування в Росії та Україні другої половини XIX – початку XX ст. сприяє осмисленню багатьох проблем демократичного суспільства у цих країнах сьогодні, адже важливою ознакою такого суспільства є місце самоврядування. В імперській Росії пореформеної доби 9/10 населення становило селянство. Його станове самоврядування, власне, мало стати школою, початковою сходинкою для поступового залучення народу до управління своїми місцевостями.

Складовою історії станового самоврядування селян другої половини XIX – початку XX ст. є сторінка минулого, пов'язана зі спробами російської політичної еліти та громадськості початку XX ст. використати селянське самоврядування як засіб оптимізації аграрного виробництва в країні. Зокрема,

чимало уваги самоврядуванню селян приділили учасники «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості» (далі – «Нарада»), яка працювала у 1902–1905 рр. під головуванням міністра фінансів С.Ю. Вітте, мала надвідомчий характер та, на переконання сучасних фахівців, мала високу результативність порівняно з працею інших подібних урядових установ 1890 – 1900-х рр., виробила практичні рекомендації, що їх наступні роки значною мірою було реалізовано в діяльності уряду П. Столипіна [1, 20].

Матеріали «Наради» активно вивчали дореволюційні дослідники [2–4], через ідеологічні табу поверхово і фрагментарно – радянські [5; 6], вивчають сучасні вітчизняні [1; 7] та закордонні, зокрема російські науковці [8–12]. Натомість тим аспектам діяльності «Наради», що були пов'язані з планами використання станового самоврядування селян з метою оновлення сільськогосподарського виробництва в країні, у науковій літературі належної уваги не приділялось. Не прагнучи усебічного висвітлення проблеми, на основі архівних джерел, спираючись на доробок попередників, автор статті ставить за мету схарактеризувати основні позиції учасників «Наради» щодо використання селянського самоврядування у вирішенні проблем модернізації аграрної галузі Росії початку XX ст.

На початку XX ст. суспільно-політичний, соціально-економічний розвиток та геополітичне становище Російської імперії значною мірою залежали від вирішення проблем аграрного сектору економіки країни. З.В. Священко стверджує, що подолання революційної активності селянства, усунення диспропорцій у капіталізації індустрії, фінансово-банківської справи та сільського господарства, гармонізація у розвитку цих та інших компонентів соціально-економічної моделі Російської імперії були неможливими без реорганізації аграрного сектору економіки країни. У цілому з цим також пов'язувалися перспективи утвердження Російської імперії на тогочасній геополітичній арені [1, 1]. По суті, йшлося про необхідність вироблення тогочасним російським істеблішментом основ нової аграрної політики. З цією метою у 1890–1900 рр. розгортають діяльність декілька урядових комісій. Одна з них розпочала роботу у 1902 р. під головуванням тодішнього міністра фінансів С.Ю. Вітте. Після підписання царем тогоріч 22 січня указу про її створення вона офіційно стала іменуватись «Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості». Попри бюрократичні перепони і конкуренцію з боку інших відомчих комісій, «Нарада» розгорнула активну роботу зі збору інформації про реальний стан справ у сільському господарстві країни, чи не уперше залучивши до праці в своїх місцевих комітетах представників селянства, громадськості, що мало досить прогресивне значення. Жваві дискусії під час роботи як губернських та повітових комітетів, так і на рівні вищих урядовців – учасників «Наради» засвідчили: одним з магістральних завдань убачалось вироблення плану змін з метою інтеграції селянства до загального соціального організму Російської імперії, зокрема перетворення селянина на повноправного суб'єкта цивільно-правових відносин [1, 18 – 19].

Серед заходів, що мали сприяти вирішенню цих надзавдань, питома вага учасників «Наради» вбачала кроки зі зміни системи управління селом, зокрема, зменшення адміністративної опіки над селянами, подолання їх станової обмеженості та розширення компетенції установ самоврядування на селі [4, 23]. Зокрема, С.Ю. Вітте зазначав, що питома вага пропозицій, поданих представниками більшості місцевих комітетів, стосувалися організації управління та суду селян [3, 9 – 10]. Аналізуючи матеріали «Наради», О. Білімович у 1904 р. вказував: «Понад 100 комітетів висловились за необхідність полегшити адміністративну опіку над селянами» [4, 18], адже надмірний контроль з боку влади унеможливує розвиток «особистої ініціативи селянина в облаштуванні свого господарства» [4, 23]. За свідченням О. Ріттиха, діячі Тамбовщини заявили: «Незадовільний стан ... селянського управління ... майже від самого визволення селян є однією з вагомих причин занепаду селянського побуту» [2, 138]. На Катеринославщині члени місцевих комісій «Наради» стверджували, що селянину «потрібно надати ... простір самодіяльності» [13, 26]. Харківщина в особі своїх представників у цьому контексті рішуче висловила за зрівняння селянина у його громадянських правах з іншими станами та розширення компетенції установ самоврядування на селі [14, 313]. Разом із тим учасники «Наради» зазначали, що досягнення цієї мети не можливе за умов існування общинного землеволодіння та волосного суду, оскільки перше не сприяє піднесенню культури ведення господарства, індивідуалізації селянської праці [14, 208]; другий, ґрунтуючись на традиційному усному праві, гальмує розвиток модерних правовідносин на селі, не захищає майнові та особисті права селянина-власника [14, 382]. Отже, розвиток самоврядування на селі, реформування волосного суду, руйнація общинного землеволодіння, на переконання більшості учасників «Наради», були пов'язані між собою, від вирішення кожної з цих проблем залежало і вирішення інших.

Як вказували херсонські учасники «Наради», община та общинне самоврядування «перекочували» у пореформене село та нову систему управління ним завдяки «гарячим захисникам» общини – слов'янофілам [15, 70]. Разом із цією дореформеною спадщиною гальмом на шляху утвердження нових явищ, які «спутували селянина новою складною системою вуз», стали кругова порука, право сільського сходу виселяти «порочних членів» та загальном тиск сільської громади, що на практиці після 1861 р. посилювся [4, 21 – 22]. «Верховне право ... за громадою», – свідчили катеринославські учасники місцевих комітетів «Наради». У випадках, коли вихід зі спільного землеволодіння можливий лише за умови відповідного рішення общини, а це рішення приймає схід, що складається з «людей слабо розвинутих» і на якому «дійти згоди важко», – стверджували катеринославці, – ця спадщина дореформеної епохи стримує розвиток господарської сфери села [14, 26]. На гальмівну функцію, за висловом О. Ріттиха, «колективізму ... общинної організації» [16, 17] вказували ще у перші пореформені десятиріччя представники вищої бюрократії [17, 49]. Як засвідчили матеріали «Наради», на початку XX ст. ця проблема загострилась: «загальна культура» селян та їх низький

освітній рівень, «становість» – цей «залишок рабства» [15, 260], які унеможлилювали набуття селянством досвіду в управлінні своїми місцевостями у спілкуванні з представниками «культурних кіл», не дозволяли розширити компетенцію установ селянського самоврядування, що «первісно проектувались у дуже вузьких рамках» та обмежувались складом сільського «общества» у 50 родин [3, 12]. Таким чином, виникало «порочне коло»: колективістська спадщина общинного життя, становий характер установ самоврядування на селі, низький освітній рівень селян разом з адміністративною опікою ставали серйозною перепорою на шляху модернізації аграрного сектору економіки країни.

Який же вихід з цього становища пропонували учасники «Наради»? Питома вага членів місцевих комітетів виступала за скасування станових обмежень щодо селян та залучення їх до всестанової системи управління селом. Одним з способів вирішення цього завдання могло стати запровадження волосного земства – нижчої ланки системи земського самоврядування [2, 163]. Зокрема, наполегливо ідею всестанової волості та волосного земства підтримували діячі з Харківщини, Херсонщини, Катеринославщини [13, 84; 14, 430; 15, 314]. Останні позицію аргументували таким чином: «Село настільки розвинулось, що вповні обґрунтовані його претензії на участь у земському самоврядуванні» [13, 84]. На необхідності «докорінних перетворень», «радикальному реформуванню» управління селом наголошував, посиляючись на відповідні заяви представників губернських комітетів, С.Ю. Вітте [3, 13-14]. Натомість, як свідчить сам очільник «Наради», були й інші позиції: 36 членів губернських комітетів наполягали на улаштуванні місцевого управління винятково на общинних засадах [3, 14-15]. Зокрема, виступали за збереження станових установ самоврядування на селі представники київської бюрократії [18, 135]. Представники Мценського повіту Орловської губернії, за повідомленням О. Білімовича, пропонували зробити основою самоуправління на селі церковну парафію [4, 20].

Єдиними у поглядах на шляхи подолання проблем селянського самоврядування учасники «Наради» були в питанні реформування волосного суду – однієї з ланок селянського самоврядування, яка діяла на засадах звичаєвого усного права, викликала обурення громадськості, управлінців, селян, оскільки через підкупи, лжесвідчення, зловживання не захищала майнові та особисті права останніх, гальмувала розвиток на селі модерних правовідносин [19, 175]. З цього приводу представники Сумщини зазначали: «Чи можуть бути встановлені правильні відносини між різними класами населення, коли у них немає ані спільного суду, ані спільних законів? Чи можуть селяни ... керуватись законом, якщо закон їх ігнорує?» [14, 382]. Учасник Суджанського повітового комітету, представник Курського селянства Корольов зазначав, що судові справи вирішують «гроші, горілка, харчі» [4, 36]. Узагальнюючи думки членів «Наради», її очільник писав: «Немає жодних вказівок, аби звичай визнавався єдиним джерелом права» у волосному суді, ці суди мають послуговуватись «загальногромадянськими законами» [3, 39]. Оскільки громадянське рівноправ'я селян було метою реформи 1861 р., підкреслював він, немає іншого шляху, як

«упровадити правий суд у наше село» [3, 61]. Головними способами вирішення цього є піднесення освіти селян, заміна звичаю «писаним правом» [3, 72; 15, 261] та поширення на селянство «загальногромадянських начал» [3, 97]. Натомість, на думку міністра фінансів, це не означає повного скасування «особливостей станового устрою, які є необхідними для користі самого селянства й усієї держави». Зокрема, потрібно зберегти «охоронницьке судочинство, нотаріальний порядок» тощо, аби гарантувати певні земельні права селян. Наявна система управління селом та селянський суд, вважає С.Ю. Вітте, узагальнюючи думки свої та учасників «Наради», «завдають тільки шкоди і селянству, і усій країні» [3, 100-101; 24, 220].

Отже, на переконання учасників «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості», станове самоврядування селян, волосний суд конче необхідно реформувати на засадах всестановості, вживши заходи з піднесення освіти, загальної культури селян, їх правосвідомості [13, 88]. Попри високу ефективність роботи «Наради», через бюрократичні перепони та протистояння у середовищі тогочасної російської політичної еліти, її було згорнуто. Натомість напрацювання цієї установи були використані у реформаторській діяльності уряду П.Столипіна та його наступників, вивчення чого у контексті проблем розвитку селянського самоврядування в країні тим часом, безумовно, є перспективним.

1. Священко З.В. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX ст.: Автореф.... док. іст. наук.: спеціальність 07.00.02. – Донецьк, 2013. – 37 с.
2. Риттих А.А. Зависимость крестьян от общины и мира. – СПб.: Тип. В.Ф.Киришаума, 1903. – 217 с.
3. Витте С.Ю. Записка по крестьянскому делу председателя Высочайше учрежденного особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С. Ю. Витте. – СПб.: Тип. В.Ф. Киришаума, 1904. – 106 с.
4. Билимович А.Д. Крестьянский правопорядок по трудам местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – К.: Тип. Императорского университета им. Св. Владимира, 1904. – 60 с.
5. Дубровский С.М. Столыпинская реформа. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1963. – 361 с.
6. Погребінський О. Століпінська реформа на Україні. – Харків: Пролетар, 1931. – 217 с.
7. Герасимчук О.В. Дискусії в Чернігівських місцевих комітетах щодо впливу общинного землеволодіння на становище сільського господарства // Сумська старовина. – 2009. – № XVIII-XXIX. – С. 28–42.
8. Либушкин В.М. Деятельность местных комитетов Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности и их влияние на развитие общественно-политической жизни Сибири начала XX в.: Дис... кан. ист.н.: 07.00.02. – М., 1988. – 298 с.
9. Лебедев В. Местные комитеты Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности (1902 – 1904 гг.) // Отечественная история. – 2001. – № 5. – С. 58 – 69.
10. Панасюк В. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902 г. (на примере деятельности губернского комитета Калужской губернии). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newlocalhistory.com/node/177>
11. Щербакова И. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности и Редакционная комиссия Министерства внутренних дел как альтернативные центры обсуждения крестьянского

вопроса в начале XX века (1902 – 1905 гг.): Дисс... канд. ист. н.: 07.00.02. – М., 2003. – 192 с.

12. Дитрих И.И. Участие псковских земцев в работе местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности // Псков. – 2006. – № 24. – С. 116-119. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/uchastie-pskovskih-zemtsev-v-rabote-mestnyh-komitetov-o-nuzhdah-selskohozyaystvennoy-promyshlennosti>

13. Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург) (Далі – РДІА). – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 371.

14. РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 405.

15. РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 406.

16. Риттих А.А. Зависимость крестьян от общины и мира. – СПб.: Тип. В.Ф.Киришаума, 1903. – 217 с.

17. Верховцева І.Г. Деспотизм поміщика замінений деспотизмом общини: П.О.Валуєв про селянське самоврядування першого десятиріччя функціонування // Гілея: науковий вісник. Збірн. наукових праць. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 76 (№ 9). – С. 48-50.

18. РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 377.

19. Верховцева І.Г. Реформувати – не можна – скасувати: волосний суд у реформаторських планах російського істеблішменту початку XX ст. // Гілея: науковий вісник: збірн. наукових праць. – К.: ПП «Вид-во «Гілея», 2014. – Вип. 84 (№ 5). – С. 173-177.

20. РДІА. – Ф. 1291. – Оп. 54. – Спр. 34.

О.М. Гайдай

УЧАСТЬ ТОРГОВОГО ДОМУ «І. Г. ХАРИТОНЕНКО З СИНОМ» У ТОРГІВЛІ ЦУКРОМ З ПІВДЕННОЮ ПЕРСІЄЮ

Проаналізовано місце та роль торгового дому «І. Г. Харитоненко з сином» у міжнародній торгівлі цукром з Південною Персією та подальшу перспективу торгівельно-економічних відносин у цьому регіоні. Зазначено, що на початку XX ст., зважаючи на державне значення, якого надавав уряд Російської імперії розвитку та зміцненню торговельних відносин з Персією, були встановлені безпосередні морські сполучення між Одесою і портами Перської затоки. В поєднанні з тарифними пільгами, наданими експортерам залізницями, це відкривало російським товарам доступ і до Південної Персії. Відзначено, що особливу роль у ринку збуту цукру у Південній Персії відігравав торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином».

Ключові слова: торговий дім, цукрова промисловість, Південна Персія, цукор, порт.

The article examines the place and role of the trade house «I. G. Kharitonenko and son» in the international trade of sugar from the Southern Persia and further prospects of trade and economic relations in the region. The sphere of the Russian chamber of influence in Persia in the early twentieth century was limited to the Northern region, with the trade turnover with these areas were held by land. In the early twentieth century, despite the state value, which gave the government of the Russian Empire to the development and strengthening of trade relations with Persia, and established direct shipping service between Odessa and the ports of the Persian Gulf. In conjunction with the tariff incentives provided to exporters of iron it opened access of the Russian goods and in Southern Persia. A special role in the study of the market for sugar in Southern Persia played trading house «I. G. Kharitonenko and son».

Key words: trading house, sugar industry, Southern Persia, sugar, port.

Актуальність порушеної теми зумовлена важливою роллю, яку відігравав торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином» у міжнародній торгівлі

цукром з Південною Персією на початку XX ст. Вивчення стану справ у цій сфері економіки минулого підказує, в якому напрямі може йти розвиток подій сьогодення. Безумовно, торгівля була та є важливим чинником розвитку економіки, який впливав на неї різними шляхами і способами.

Аналіз останніх публікацій з теми показує, що в поодиноких роботах з цієї тематики міститься лише короткий аналіз ситуації в економіці, а особливості формування та осмислення зовнішньоекономічних зв'язків Російської імперії та Персії в досліджувані роки вивчаються, як правило, в загальноісторичному аспекті [1]. Діяльність торгового дому «І. Г. Харитоненко з сином» вивчають І. Шудрик [2], Л. Даниленко [3] та Д. Григор'єв [4]. Разом із тим зовнішня торгівля цукром не отримала належного висвітлення. Отже, автор ставить за мету проаналізувати роль торгового дому «І. Г. Харитоненко з сином» у міжнародній торгівлі цукром з Південною Персією та його участь у дослідженні ринку збуту російського цукру за дорученням Всеросійського товариства цукрозаводчиків.

На початку XX ст. цукрова промисловість Російської імперії зіткнулася з проблемою перевиробництва цукру. Значною мірою цьому сприяв закон 20 листопада 1895 р., який визначав порядок зарахування по заводах вільного цукру. Це дало поштовх до розширення виробництва, суперництва між заводами з усіма негативними економічними наслідками [5, 178]. Розпочався пошук нових ринків збуту та шляхів подолання цієї проблеми. У 1896 р. для сприяння розвитку та вдосконаленню цукробурякової промисловості в Росії було засновано Всеросійське товариство цукрозаводчиків. Метою товариства було розширення збуту цукру, поліпшення якості буряків і здешевлення вартості вироблення цукру. Правління товариства складалося з професійних та відомих в Російській імперії цукрозаводчиків. Головою правління був Андрій Олександрович Бобринський. Товаришами голови, які опікувалися найбільш важливими структурними частинами, були Павло Іванович Харитоненко та Лев Ізраїлевич Бродський [6, 38]. Для підтримки високого рівня ринкових цін товариство проводило політику скорочення посівів цукрового буряку, виробництва і випуску цукру на внутрішній ринок. Водночас воно намагалося розширювати експорт російського цукру на західноєвропейські та особливо на східні ринки (Туреччини, Персії, Китаю, Японії), часто за демпінговими цінами, отримуючи від уряду великі пільги у вигляді премій, повернення акцизних платежів, зменшених тарифів. Особливу роль у цьому відігравав торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином» [7].

Сфера російського торгового впливу в Персії до початку XX ст. поширювалася лише на північні області. Товарообмін проходив сухопутними шляхами. На початку XX ст., зважаючи на державне значення, якого надавав уряд розвитку та зміцненню торговельних відносин з Персією, були встановлені безпосередні морські сполучення між Одесою і портами Перської затоки, що в поєднанні з тарифними пільгами, наданими експортерам залізницями, відкривало російським товарам доступ до Південної Персії, де в торгівлі скрізь панували іноземці. Оскільки до російських товарів, що могли знайти збут на південно-

перських ринках, належав і цукор, то Міністерством фінансів на скликаній ним у 1900 р. в Петербурзі нараді представників російських торгових фірм було запропоновано зробити спробу вивезення цукру морем до Південної Персії. Одними з тих, хто відгукнувся на цю пропозицію, були представники торгового дому «І. Г. Харитоненко з сином», який очолював Павло Іванович Харитоненко [8, 12].

Необхідність торгівлі російським цукром у Персії була вже давно усвідомлена як цукрозаводчиками, так і Міністерством фінансів, яке значною мірою підтримувало розвиток торгівлі цукром в Персії через видачу вивізних премій у 1885–1891 рр. у розмірі спочатку по 1 рублю на пуд, що підлягають поверненню, а потім 80 коп. премії без повернення за цукор, вивезений до Персії і на азійські ринки. Також Міністерство фінансів сприяло розвитку російської торгівлі з Північної Персією шляхом закриття доступу в межі Персії транзиту через російські володіння іноземному премійованому цукру.

Починаючи від середини XIX ст., у Персії відбуваються глибокі соціально-економічні зміни, країна втягується в сферу світового економічного життя. Наприкінці XIX ст. торговельні відносини переходять на новий, вищий рівень. Оживають старовинні перські порти. У 1897 р. експорт з Буширу становив 6280526 рублів, а імпорт – 18325270 рублів [9, 12–13]. Посилення політичної залежності від імперіалістичних держав, а також розширення діяльності іноземного капіталу дозволили Росії значно збільшити експорт своїх товарів до Персії. З 1888/89 по 1913/14 рр. ввезення товарів зросло у 7,7 рази, зокрема цукру – у 15,5 рази [10, 26].

27 жовтня 1901 р. була підписана російсько-перська торгова конвенція [11, 147]. Вона не тільки скасовувала ст. 3 Особливого акта від 1828 р., яка передбачала низький розмір митного оподаткування іноземних товарів, але і запроваджувала абсолютно нові для Персії принципи торговельної політики. Найважливішою частиною конвенції 1901 р. була ст. 1, що встановлювала замість колишнього 5%-го митного оподаткування три спеціальні тарифи. Згідно з новими тарифами, для кожної статті вивезення встановлювалося спеціальне митне оподаткування. Нова торговельна угода створила переваги для російської торгівлі в Персії. З 30 різних видів російських товарів, що ввозилися до Персії і становили 9/10 всього російського експорту, 8 видів були повністю вилучені з оподаткування, а 11 видів обкладалися за спеціальним тарифом. На всі основні статті російського експорту мита були встановлені ставки, нижчі колишньої 5% [12, 184].

З цього часу російська торгівля цукром у Північній Персії значно зміцніла і постійно зростала, хоча вивіз цукру, внаслідок великої пропозиції з боку росіян-експортерів, який перевищував попит і далі приносив російським цукрозаводчикам значні втрати. Цукор з Росії розходився в межах північної і частково центральної частин Персії, тоді як Південна Персія забезпечувалася цукром із Франції, Англії та Британської Індії в портах Перської затоки. Задля розвитку збуту російського цукру в Південній Персії до 1900 р. майже нічого не було зроблено. Того ж року в Петербурзі за ініціативи Міністерства фінансів зборів представників російських торгових фірм, П. І. Харитоненку було запропоновано зробити

відправку цукру в Південну Персію, на що він погодився. Разом із тим, був призначений перший пробний рейс у січні 1901 р. на пароплаві Російського товариства пароплавства і торгівлі «Корнілов», що виходив з Одеси в порти Перської затоки Бендер-Аббас і Бушир. Вартість перевезення цукру від Одеси до Буширу становила 21 коп. з пуду. Для відрядження в Перську затоку з метою вивчення місцевих умов і особливостей торгівлі та для реалізації відправленої туди партії цукру П. І. Харитоненко запросив за рекомендацією Бакинської фірми, яка торгувала цукром з Північною Персією, фахового агента, який і вирушив з Одеси на пароплаві «Корнілов» 3 лютого 1901 р. Разом з агентом на пароплав «Корнілов» було надіслано цукру: 2114 мішків п.8621, 26 ф. нетто, 9150 п. 06 ф. брутто рафінаду головного; 158 бочонків п.541, 28 ф. нетто, 632 п. брутто рафінаду кускового; 187 мішків п. 748 нетто, 763 п. 08 ф. брутто піску цукрового. Всього було надіслано пудів 9911, 14 ф. нетто та 10545 п. 14 ф. брутто [8, 97]. Відправлений з Павловського заводу головний рафінад був відомим привілейованим сортом твердого рафінаду, висушеним у сушках Пасбурга, вагою 32 фунтів в головах, загорнутих у тонкий білий і синій папір із наклеєним на ньому ярликом, із позначенням торгового дому «І. Г. Харитоненко з сином» російською і персидською мовами і упакований в тюки, в два мішки, по п'яти голів в пакунку, обв'язані мотузкою в два перехоплення, вагою кожний 4 пуди 03 фунтів брутто [8, 97]. Кусковий рафінад був відправлений також з Павловського заводу литий, по 55–60 кусочків на фунт, упакований в бочонки, вагою брутто по 4 пуди і нетто близько 3 п. 17 фунтів. Пісок цукровий відправлений з Веринського заводу, білий кристал середньої величини, упакований в мішки, вагою по 4 пуди нетто. Відправлений цукор прибув в порт Бушир 9 березня 1901 р., після 34 днів плавання. З цього моменту починається важка праця з вивчення ринку цукру Південної Персії.

Зіткнувшись на практиці з проблемами, П. І. Харитоненко зробив важливі висновки щодо розвитку торгівлі цукром у Південній Персії. По-перше, відправлений в порти Перської затоки головний рафінад повинен бути виготовлений відповідно до смаків місцевого населення, в малих головах, якістю подібний до Марсельського, в ящиках, вагою брутто 5 пудів. Пісок цукровий повинен мати розмір великого кристалу. По-друге, конче необхідне відкриття відділень російських банків у Буширі, Шіразі та Ісфагані. Таким чином російська торгівля скоротить втрати з курсу, переказів грошей та інших фінансових операцій, які могли бути проведені тільки через англійський банк, підніме престиж російської торгівлі в очах персіян. По-третє, пошта і телеграф повинні бути приведені у відповідність до встановлених норм у Росії і Європі. По-четверте, задля успішного розвитку вивозу з Росії до Персії через порти Перської затоки необхідно знизити мито на предмети, що ввозяться до Росії через порти Чорного моря з портів Перської затоки, в розмірі, однаковому до мита що стягується на товари, які привозили в Росію з Північної Персії через Азійський кордон. Саме цим шляхом могла бути створена мінова торгівля в Південній Персії. Застосування до товарів, ввезених до Росії з Південної Персії, спільного митного тарифу для товарів, що ввозяться з інших країн, унеможливило ввезення

південноперських товарів до Росії, а без імпорту південноперських продуктів до Росії експорт російських товарів туди навряд чи міг мати успіх.

Серед товарів, які могли б ввозитися до Росії з Південної Персії, П. І. Харитоненко назвав такі: бавовна, мигдаль, родзинки, кішмиш, камедь, шерсть, мерлушки, килими, кунжутне насіння і фрукти. Однак головним предметом вивозу з Південної Персії завжди вважався опіум. На жаль, відправка партії цукру не дала очікуваних результатів. Вивчення південноперсидського ринку, на думку П. І. Харитоненка, показало, що Південна Персія здавна забезпечується привізним цукром французького, бельгійського і австрійського виробництва, які користувалися вивізними преміями, доходючи для французького цукру до 60–65 копійок з пуду. Завдяки суттєвій урядовій підтримці іноземні підприємці встигли створити в країні міцну організацію торгівлі і дуже щільно монополізувати тубільні ринки, тому суперництво з ними для російської торгівлі стало справою вкрай важкою. Крім того, відсутність у Південній Персії стійкої та одноманітної грошової і вагової системи, обмеженість банкового кредиту, вкрай незадовільний стан шляхів і способів пересування, невпорядкованість поштово-телеграфних відносин, відсутність у торгових пунктах Південної Персії російських торгових представництв – все це зробило торгівлю порівняно невеликою партією цукру протягом року невігідною та призвело до матеріальних втрат підприємців [8, 99]. Опанувати цукровий ринок Південної Персії можливо було лише через запровадження вивізних премій та урядової підтримки. Свій звіт П. І. Харитоненко подав на розгляд загальних зборів Всеросійського товариства цукрозаводчиків [8, 99]. Згодом, після обговорення, він потрапив до міністра фінансів В. І. Ковалевського. Однак міністерство не вважало за потрібне підтримати цукрозаводчиків на державному рівні.

Таким чином, історія участі торгового дому «І. Г. Харитоненко з сином» у торгівлі цукром з Південною Персією на рубежі XIX–XX ст. потребує ґрунтовного вивчення. Звернення до його досвіду сьогодні допоможе знайти вихід із економічної кризи та розробити моделі включення України в світовий ринок. Павло Іванович Харитоненко, який очолював торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином», являв собою нове явище у сфері торгово-економічної діяльності. Успішний та наполегливий, він сприяв розвитку цукробурякового виробництва в Російській імперії, впливав своєю діяльністю на формування і розвиток внутрішнього і зовнішнього ринків цукру.

1. Кулагина Л. М. Границы России с Ираном / Л. М. Кулагина, Е. В. Дунаева. – М. : Гуманитарий, 2008. – 184 с.; История Востока : в 6 т. – Т. 4. – Кн. 1. Восток в новое время (конец XVIII – начало XX вв.) / под ред. Р. Б. Рыбакова, Л. Б. Алаева. – М. : Восточная литература, Институт Востоковедения РАН, 2004. – 608 с.; История Востока : в 6 т. – Т. 4. – Кн. 2. Восток в новое время (конец XVIII – начало XX вв.) / под ред. Р. Б. Рыбакова, Л. Б. Алаева. – М. : Восточная литература, Институт Востоковедения РАН, 2005. – 574 с.

2. Шудрик І. Династія Харитоненків. Історико-документальне видання / І. Шудрик, Л. Даниленко. – Суми : Вид-во «Слобожанщина», 2003. – 192 с.

3. Даниленко Л. А. Підприємницька та доброчинна діяльність Харитоненків: (До 180-річчя від дня народження засновника династії – Івана Герасимовича

Харитоненка) / Л. А. Даниленко, І. О. Шудрик // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура. – Х., 2000. – С. 176–182.

4. Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко / Д. Н. Григорьев. – Сумы: РИО «АС-Медиа», 2003. – 72 с.

5. Вестник сахарной промышленности. Еженедельная газета Всероссийского Общества Сахарозаводчиков. 1903. Первое полугодие (№ 1–26), IV год издания. – К. : Типография Г. К. Лубковского, Б.-Владимирская, д. №49.

6. Карманный Ежегодник по сахарной промышленности на 1909–1910 г. с приложением технического справочника и карты сахарных заводов Империи / сост. Д. Марголин. – Год издания IV-й. Издание С. М. Богуславского. – К. : Тип. газ. «Пос. Нов.» Л. В. Хмельовского, Думская пл. № 3. 1909.

7. Державний архів Сумської області. – Ф. 235. – Оп. 1. – Спр. 93.

8. Отчет правления Всероссийского общества сахарозаводчиков обыкновенному общему собранию 23 февраля 1903 года за 1902 год. – К. : Типография Р. К. Лубковского, 1903.

9. Шитов Г. В. Персия под властью последних каджаров / Г. В. Шитов. – Л. : Издательство Академии наук СССР, 1933. – 231 с.

10. Глухoded В. С. Проблемы экономического развития Ирана / В. С. Глухoded. – М. : Международные отношения, 1968. – 503 с.

11. Очерки новой истории Ирана / под ред. Л. М. Кулагиной. – М. : Наука, 1978. – 204 с.

12. Зонненитраль-Пискорский А. А. Международные торговые договоры Персии / А. А. Зонненитраль-Пискорский. – М. : Изд. Московского института востоковедения имени Н. Н. Нариманова при ЦИК СССР, 1931. – 254 с.

О. В. Герасименко

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ І СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ В ЧАСИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розкрито особливості, форми і зміст селянського руху в Лівобережній і Слобідській Україні в часи Першої світової війни. Наведено кількісну характеристику селянських виступів. На основі архівних джерел проаналізовано нові форми селянського руху, які виникли у роки війни.

Ключові слова: Перша світова війна, селянський рух, Лівобережна Україна, Слобідська Україна.

In the article author made an attempt to reveal the peculiarities, forms and meaning of the peasant movement in the left-bank and Sloboda Ukraine during the First World War. It shows a numerous characteristic of peasant rebellions. On the base of archive sources, author analyses new forms of the peasant movement, which appeared during the war.

Key words: World War I, the peasant movement, Left-bank Ukraine, Sloboda Ukraine.

Перша світова війна не могла не вплинути на погіршення і без того скрутного становища малоземельного селянства України. Мобілізація запасних, дострокові призови новобранців, дорожнеча товарів і пов'язані з нею різні спекуляції, реквізиції хліба, коней, худоби, наряди на тилові роботи – все це важким тягарем лягло на плечі селян, викликало нові форми селянської боротьби руху. До того ж в країні, як і до війни, залишалося невирішеним земельне питання. Гостре малоземелля більшості незаможного селянства знову й знову штовхало його на боротьбу саме за землю – основне джерело добробуту й

життєдіяльності. Селяни і далі повставали як проти поміщиків, так і проти своїх односельців – заможних селян, проти реалізації столипінської аграрної реформи. Найпоширенішими формами селянського руху залишалися, як і раніше, традиційні потрави поміщицьких луків і сінокосів, вирубки лісу тощо. Характерним для цього періоду було те, що селяни більше не влаштовували масові погроми поміщицьких маєтків. Разом із тим відбувалися і страйки сільськогосподарських робітників, але їх було значно менше, ніж напередодні та в роки революції 1905–1907 рр.

Серед авторів, які досліджували селянський рух в Лівобережній і Слобідській Україні під час Першої світової війни, можна назвати Ю. Кир'янова [1], А. Анфімова [2], А. Дорохову [3], В. Шевченка [4]. Різниці в поглядах серед згаданих авторів щодо форм і методів селянської боротьби практично немає. Розбіжності можна спостерігати лише у підрахунках, які вони наводять. Це пояснюється тим, що серед істориків-аграрників не існувало і не існує універсальної методики, яку можна було б застосовувати при підрахунках селянських виступів. Історики неодноразово звертались до цієї проблеми на аграрних симпозиумах [5; 6], дискусія продовжувалась і на сторінках наукових журналів [7–11], але й досі, на жаль, питання єдиної методики для підрахунків селянських виступів залишається невирішеним.

За підрахунками Ю. Кир'янова, в Україні з серпня 1914 по лютий 1917 рр. сталося 203 масові селянські виступи. Більшість із них припадає на Правобережжя (125), де існували найбільш гострі протиріччя між поміщиками й селянами. На Лівобережжі виступів було значно менше – 51, і ще менше – на Півдні України – 27 [1, 537]. Зберігаючи тенденцію по регіонах, але дещо інші цифри наводить у своїй роботі А. Дорохова [3, 122]. За її підрахунками, в Україні в роки війни відбулося 349 селянських виступів, зокрема, на Правобережній Україні – 190, на Лівобережжі – 123, на Півдні – 36. Заворушення охопили 612 сіл, а участь у них взяло понад 180 тисяч осіб [3, 122]. На жаль, авторка не розкриває таємниць своїх підрахунків. Це, до речі, помітив свого часу В. Шевченко [4, 64], зробивши припущення, що А. Дорохова застосовувала методику, близьку до тієї, яку запропонував М. Лещенко. Однак А. Дорохова не виокремляла із загальної чисельності населення цих 612 сіл (180 тис. осіб), тих, хто дійсно брав участь у виступах, як це робив свого часу М. Лещенко. До того ж, останній підкреслював, що в одному і тому ж населеному пункті може статися декілька окремих виступів і, навпаки, один виступ охоплював іноді кілька населених пунктів. Саме тому статистичні підрахунки А. Дорохової видаються досить завищеними. Більш науково-достовірними видаються підрахунки Ю. Кир'янова. На користь такого висновку свідчать і матеріали опрацьованих нами архівних документів. Вони підтверджують, що кількість масових селянських виступів під час Першої світової війни була відносно невеликою. І це, на нашу думку, пояснюється швидше за все тим, що чоловіки як основна рушійна сила селянського руху перебували на фронті, а їхнє місце посіли жінки. До того ж, більшість дослідників не включали до своїх підрахунків підпали, не зараховуючи їх до масових виступів. Незважаючи на те, що в

зазначений період виступів було не так вже й багато, деякі з них набували значного розмаху й гостроти. Нижче спробуємо зупинитися на характеристичі їх змісту, форм та напрямів.

Ще до оголошення мобілізації в Російській імперії відбулися численні патріотичні маніфестації на підтримку війни. Однак як не намагалася влада прищепити патріотичний дух пролетаріату і селянству їй це мало вдавалося. Робітників і селян насамперед цікавили зміни в країні. Тому не дивно, що на звістку про початок загальної мобілізації селяни відреагували переважно негативно. В офіційних звітах губернаторів про причини виступів на початку війни наголос робився переважно на тому, що всі вони були проявами хуліганства, безпорядків п'яних мобілізованих селян тощо. Так у м. Холми Сосницького повіту Чернігівської губернії в липні 1914 р. мав місце випадок вторгнення запасних в казенну винну лавку, де вони все розгромили і потропили [12, 7]. Розгроми магазинів, буфетів п'яними мобілізованими селянами відбулися протягом всього періоду війни. В м. Лебедині Харківської губернії в травні 1916 р. новобранці в кількості 400 осіб розгромили булочну і ряд дрібних крамниць. Заворушення новобранців відбулися також в с. Степанівка Харківської губ. (28 січня 1915 р.) [13, 20], в с. Драбове Золотоніського повіту (17 травня 1916 р.), в Прилуках (19 травня 1916 р.), в Кобеляках (9 лютого 1917 р.) Полтавської губ. [14, 131]. Така поведінка мобілізованих, на наш погляд, пояснюється не лише бажанням зняти стрес, нейтралізувати психологічну реакцію страху, відчаю, а у черговий раз продемонструвати владі накопичене роками соціальне невдоволення становищем, що склалося.

Губернатори у своїх повідомленнях, починаючи з 1915 р., дедалі частіше скаржилися про зростаючі антивоєнні та антимонархічні настрої серед сільського населення, особливо, на їхню думку, цей процес відбувався під впливом листів, які надходили з фронту. У них солдати-селяни писали, що війна їм набридла, вони бажають якнайшвидшого її закінчення і повернення додому, засуджували систему постачання продовольства, амуніції, озброєння, писали про небажання йти в наступ. Так, солдат В. Платніков у листі до свого родича, який мешкав у слободі Кременній Куп'янського повіту Харківської губернії, повідомляв, що «війська, які діють проти противника в Карпатах, відмовляються коритися наказам» [15, 8]. До того ж у своїх листах солдати писали, що коли війна закінчиться і вони повернуться додому, то перше, що зроблять – це відберуть у панів землю. Закликали не коритися місцевій владі, а вимагати від неї землі для пасовищ [16, 3]. Антивоєнному настрою селян сприяли також приїзди з фронту солдатів. Розповіді останніх про їхнє життя в армії справляли на селян велике враження. Це змушені були визнати й самі жандарми. Начальник Харківського губерньського жандармського управління (ГЖУ) доповідав у департамент поліції 9 лютого 1916 р., що нижні чини, які «прибувають з війни у відпустку, розпускають серед своїх односельчан невігідні чутки про командний офіцерський склад, що не може не діяти на населення гнітюче. Вказані розмови заподіюють справі війни значну шкоду, незрівнянно більшу, ніж діяльність місцевих революційних організацій» [17, 198]. Антивоєнні та антимонархічні настрої селянства

проявлялися у різноманітних формах: висловлюваннях проти війни та царя, закликах не йти на війну, у відмові надавати підводи для доставки запасних на залізничні станції тощо. Так, у перші дні мобілізації, 19 липня, селянин слободи Юрченкової Ново-Бурлуцької волості Харківської губернії Д. Білоконь говорив мобілізованим: «Дурні солдати, що йдуть на війну, для чого проливати кров? Нам потрібна земля, а не воювати» [18, 4]. 20 липня 1914 р. в Чернігові селянин с. Яновки К. Гурій, зібравши біля себе на базарній площі селян, закликав їх не коритися царському маніфесту про мобілізацію. Він розповідав селяням, що на війну забирають не багатих, а тільки бідних. «Навіщо йдете на війну?, – говорив селянський агітатор, – хіба не бачите, що вас відправляють вбивати один одного» [19, 70].

Як і до війни, однією з найпоширеніших форм боротьби селян за землю залишалися самовільні випаси худоби на поміщицьких луках і пасовиськах. Майже завжди такі виступи набували масового характеру, оскільки захистити худобу, не дати можливості охороні захопити її можна було тільки спільними діями. На цьому ґрунті часто виникали й збройні сутички. Так, 7 липня 1915 р. поліцейський караульний П. Обовін і об'їждчик М. Ницький Софіївської економії дворянина В. Кочубея, що на кордоні Козелецького повіту Чернігівської губернії і Переяславського повіту Полтавської губернії, застали на землях згаданої економії в дачах с. Нової Басані селянську худобу. Розігнавши хлопчиків-пастухів, Ницький почав заганяти худобу в двір економії. Тим часом попереджені пастушками господарі худоби вже бігли визволяти її. Побачивши натовп селян, Ницький втік, а поліцейський караульний змушений був застосувати зброю, смертельно поранивши селянина А. Бородавку [20, 1]. Подібні випадки траплялися по всіх губерніях Лівобережної України і, як правило, закінчувались каліцтвом або вбивством селян. Однак це не зупиняло останніх, адже худобу потрібно було чимось годувати, а власних випасів у селян майже не було.

Важке і безправне становище селян визнавали і самі чиновники. У серпні 1915 р. начальник Харківського ГЖУ доповідав губернаторові: «Більшість селян, які живуть поблизу Кленовської економії, малоземельні і знаходяться у великій залежності від економії, з ними поводяться надто грубо, з презирством і всілякими засобами намагаються їх утискувати» [21, 28].

Нестача власних пасовищ, кормів для худоби, палива штовхала селян до рішучих дій. Їм нічого не залишалося як самовільно забирати з поміщицьких економій сіно, соломі, дрова. Так, мешканці с. Печище Лебединського повіту Харківської губернії в травні 1915 р. викосили траву на землях місцевої економії. Прибувши в село, поліція заарештувала 9 осіб [22, 1]. 22 лютого 1915 р. в с. Ульянівка Сумського повіту Харківської губ. під час розподілу пожертвувань сім'ям нижчих чинів Степанівської економією було виділено 30 возів соломи. Але місцевий селянин С. Почупайло вирішив, що такої кількості буде недостатньо для використання її в господарствах, і переконав дружин солдатів йти до економії та брати соломи стільки, скільки їм потрібно [23, 1]. Після цього, 28 лютого 1915 р., до економії за соломомою прибули 30 жінок. Коли охорона не

допустила їх до неї, туди вирушили інші селяни, які побили сторожа і кожний набрав соломи стільки, скільки міг вивезти [24, 2]. Масові порубки поміщицького лісу мали місце в Чернігівській губернії, зокрема в с. Парфенівка і Лутовики Мглинського повіту, Козилівка Новгород-Сіверського повіту [3, 119] та інших.

Непоодинокими були випадки непокори селян духовенству, особливо коли йшлося про землю. В одних селян, особливо серед жінок, злидні і труднощі воєнного часу породжували посилення релігійності, а в інших, навпаки, наступала повна байдужість до церкви. Багато селян втрачали віру в Бога, бачучи приреченість людей на вірну загибель. Розорення села внаслідок війни призвело до того, що в 1915–1916 рр. дуже гостро постало питання про відмову селян сплачувати ругу. В багатьох приходах через це мали місце сутички парафіян зі священниками. Не було жодного єпархіального звіту за 1916 р., в якому б не означувався конфлікт селян з духовенством через такі побори [25, 50].

Невід'ємною складовою селянського руху в роки війни були виступи селян проти впровадження столипінської аграрної реформи. Характерною їх особливістю було те, що вони мали місце головним чином у 1914–1915 рр. Під час війни головний управляючий землеустроєм та землеробством розіслав декілька циркулярних листів (від 22 серпня і 20 листопада 1914 рр. та від 29 квітня 1915 р.), в яких пропонував «призупинити аграрні роботи, які можуть спровокувати супротив серед населення» [1, 540]. В циркулярному листі від 29 квітня 1915 р. зазначалося, що це не відмова у праві на землеустрій, а лише відстрочка здійснення цього права. Циркуляри до певної міри виправдали себе. У 1916 р. на Україні тільки у Харківській губернії стався лише один масовий виступ селян проти столипінської аграрної реформи [1, 540]. Попри подібні кроки з боку уряду, заворушення по селах тривали. Під час війни учасниками цих виступів, як зазначалося вище, були переважно жінки мобілізованих запасних, які рішуче вимагали припинення землевпорядних робіт до того часу, поки не повернуться з війни їхні чоловіки. В х. Пашенковому Валківського повіту Харківської губернії 10 вересня 1915 р. до землеміра К. Бочарнікова прийшло декілька десятків жінок, які спочатку вмовляли його не проводити землемірних робіт і покинути хутір добровільно, а потім, коли побачили, що він ніяк не реагує на вмовляння – побили його [26, 26]. Самовільне захоплення общинниками землі в 1915 р. відбулося в селах Уди, Нижній Сироватці Харківського повіту тієї ж губернії і набуло широкого розголосу серед місцевого населення [26, 6]. Звістка про повстання в Нижній Сироватці дійшла й до фронту, викликавши там демонстративну здачу в полон солдатів із нижньосироватської волості [15, 17].

Не припинялася на селі й страйкова боротьба сільськогосподарських робітників, які працювали в поміщицьких маєтках. Хоч у період війни було трохи збільшено номінальну заробітну плату, однак реально вона не тільки не збільшилась, а навпаки, навіть зменшилась. Тому учасники страйків вимагали підвищити заробітну плату. 15 травня 1916 р. у с. Ульянівка Сумського повіту Харківської губернії припинили роботу 300 жінок, які прополювали буряки. Вони вимагали збільшити денну платню з

55 до 70 коп. [3, 119]. Вранці, 17 травня 1916 р. в Юнаківці Сумського повіту на подвір'ї економії зібралося до 300 робітниць – місцевих селянок. Управляючий заявив їм, що він буде платити замість 50 коп. в день по 45 коп., оскільки перевірка проривки буряків легша від самої проривки. Незадоволені зменшенням заробітної плати робітниця відповіли, що на цих умовах вони працювати не будуть. Не домігшись свого, селянки розібрали кілька саженів огорожі в економії, розбили вікна в одному з дворових будинків, і тільки тоді вирушили додому. Дорогою вони обурювалися зменшенням зарплати і зростанням дорожнечі, лаяли місцевих крамарів, які підвищили ціни на промислові товари. Порівнявшись з крамницями місцевих заможних селян Мироненка та Лазебного, повибивали у них вікна. Наступного дня було заарештовано 7 селянок – організаторів цього виступу. Дізнавшись про це, близько чотирьох тисяч селян зібралися біля волосного правління, вимагаючи негайного звільнення заарештованих. В с. Юнаківку прибув охтирський справник із 17 стражниками, які намагалися розігнати людей, але селяни зустріли їх градом каміння, примусивши сховатися на подвір'ї волосного правління. Під тиском селян місцеві органи влади змушені були звільнити заарештованих. Однак на цьому заворушення в с. Юнаківці не припинилося. Селяни вирішили розправитися з крамарями-спекулянтами. Залишивши волосну управу, натовп знову попрямував до лавок Мироненка та Лазебного. Загін стражників намагався затримати селян, та вони вдруге змусили його ховатися на подвір'ї волосного правління. Крамниці були повністю розгромлені. Лише отримавши підкріплення, місцеві органи влади придушили виступ. Проте невдоволення серед селян тривало. Тому в повітовий центр прибула рота піхоти і стражники з інших повітів губернії [27, 42]. Цей приклад демонструє поєднання декількох форм селянської боротьби. Спочатку все розпочиналося як сільськогосподарський страйк, а завершилось як виступ проти дорожнечі товарів першої необхідності.

Війна породила й такі нові форми селянського руху, які були спрямовані проти виконання окопних робіт, реквізиції хліба, коней, худоби, теплих речей тощо. Так у с. Ядлівка Козелецького повіту Чернігівської губернії під час реквізиції коней у вересні 1914 р. стався конфлікт між селянами і поліцією, який закінчився арештом декількох селян та їхнім ув'язненням [28, 32]. З часом такі виступи ставали більш масовими. Так, у грудні 1916 р. від реквізиції відмовилися всі села 2-ї дільниці Чернігівського повіту, Березинська, Горбовська, Довжицька волості 3-ї дільниці цього ж повіту і Марчихо-Будинська волость Глухівського повіту [29, 17–19; 30, 32–35]. Наприклад, на долю селянки Н. Молочнової мешканки с. Осьмаків Блишовецької волості Сосницького повіту Чернігівської губернії у лютому 1916 р. випало поставити на потреби армії 60 пудів вівса. Незважаючи на те що селянка була не з бідних, поставляти овес вона категорично відмовилася. Жінка заявила: «Казна оплачує дешево, на ринку ціни значно вищі, тому я до казни овес продавати не повезу бо це не вигідно» [30, 144]. В січні 1917 р. у Чернігівській губернії із 12 повітів від поставок за розверсткою відмовилися два [14, 118]. Примусове вилучення запасів хліба викликало впертий опір селян. Мотивами для таких дій був не тільки протест проти низьких заготівельних цін та

насиленницької реквізиції, але й поширена серед них думка, ніби хліб відправлять не на фронт, а робітникам оборонних заводів, які, на їхню думку, ухилялись від мобілізації, а також земському начальнику, який потім перепродає його скупникам [31, 138]. Були випадки, коли сільські громади під час поставок зерна перевищували заплановані норми. Наприклад, при нормі 302 пуди гречки в с. Стригове Мглинського повіту Чернігівської губернії зібрали на потреби армії 481 пуд, а в с. Карпове із запланованих 268 пудів гречки зібрали відповідно – 377 пудів [30, 157]. Подібні випадки перевищення селянами норм поставок зернових культур на потреби армії були непоодинокі. Така активність селян, на нашу думку, пояснюється розумінням ними тієї ситуації, в якій перебувала країна під час війни, бажанням допомогти армії.

Напружене становище на селі посилювалося ще й у зв'язку з тим, що органи місцевої влади свавільно встановлювали порядок і розміри видачі допомоги сім'ям селян, призваних в армію. Ця допомога була мізерною, не перевищувала 5, а іноді й 3 крб. Гроші видавалися нерегулярно, мали місце зловживання. Це змушені були визнати й жандармські чини. Так, 12 листопада 1915 р. начальник Харківського ГЖУ писав губернатору, що серед селян Шебелинської волості Зміївського повіту виникло невдоволення місцевою владою – волосним старшиною, писарем і земським начальником. Причиною були зловживання з боку старшини і писаря при видачі казенних пайків солдаткам. Земський начальник брав хабарі і на жодні скарги не реагував [17, 204].

Гострі соціальні конфлікти виникали при виконанні оборонних робіт, до яких залучалося сільське населення Полтавської та Чернігівської губерній. Водночас на поміщицькі господарства військово-окопна повинність не поширювалася, і це, безумовно, викликало різкі протести селян. У Полтавській губернії серед селян можна було почути неприховане обурення нерівномірним виконанням окремими господарями таких натуральних повинностей, як підводна, шляхова, окопна тощо [14, 118]. Селяни протестували проти них і часто не виходили на оборонні роботи. Все частіше вони вимагали, щоб старости складали постанови – «приговори» про припинення окопних робіт. Навесні 1916 р. такі постанови були складені в с. Новаки Лубенського повіту Полтавської губернії та в ряді інших сіл [14, 201]. Бідніша частина селянства справедливо вважала, що, оскільки заможні селяни мають значно більше коней і підвід, вони й повинні переважно виконувати тилові роботи. Останні ж виступали за те, що б призначати на ці роботи «по порядку і по черзі». У зв'язку з цим мали місце сутички між заможним і біднішим селянством в с. Огіровка і Білоцерківка Хорольського повіту Полтавської губернії [32, 6].

12 квітня 1915 р. ДП МВС надіслав губернаторам і градоначальникам лист з приводу погіршення продовольчого становища та масових виступів населення у зв'язку з цим. У ньому йшлося про те, що викликані війною труднощі доставки залізницею масових вантажів спричинили в багатьох місцевостях імперії скорочення ринкових запасів хліба, м'яса та інших продуктів, а також предметів першої необхідності. Цим скористалися спекулянти, які почали штучно підвищувати і без того високі ціни на вказані

товари [33, 4]. Виступи на ґрунті дефіциту і дорожнечі предметів першої необхідності відбувалися як у формі страйків і демонстрацій (які були спрямовані проти адміністрації підприємств і місцевої влади), так і у формі зіткнень населення з торгівцями, власниками магазинів, складів тощо. Уряд виявився неспроможним ефективно боротися зі спекуляцією, що викликало невдоволення серед селян і робітників, яке проявлялось у відкритих виступах. Відбувалися вони здебільшого в містах і містечках у базарні дні. Так, 16 травня 1916 р. о 8-й годині ранку в м. Суми Харківської губернії на базарній площі було розгромлено лавку Кулешова. Купця звинуватили в тому, що він приховував продукти і продавав їх тільки знайомим. Жінки-солдатки вранці побачили, як з його лавки вийшла жінка, яка несла цукор і теж попрямували до магазину, але їм в продаж цього товару було відмовлено. Тоді жінки, вказуючи продавцеві, що «покупцям в шляпках продають, а нам немає», напали на нього і завдали численних побоїв. Дісталось й дамі з цукром, який у неї вихопили й розсипали по землі. Дії солдаток підтримали ще близько 2 тис. осіб, переважно жінки і підлітки. Виступ тривав кілька годин. Однак при появі поліції із натовпу почулися вигуки: «Бий поліцію!», – і цієї ж миті в неї полетіло каміння. Під час сутички було поранено у голову помічника сумського справника А. Широкого і редактора місцевої газети «Сумской Вестник» І. Ільченка. Збитки, завдані купцеві, становили 50 тис. крб. [34, 36].

Щоб розрядити ситуацію, міською думою було встановлено таксу на ціни товарів першої необхідності. Однак часто вона стосувалася тільки продовольчих товарів, обминаючи промислові. До того ж купці здебільшого ігнорували її, ведучи і далі торгівлю за довільно встановленими цінами. Поліція, яка мала стежити за виконанням рішень думи, байдуже спостерігала за такими порушеннями. Це викликало гостре невдоволення у бідноті і часто було причиною відкритих виступів. Так, у Старобільському повіті Харківської губернії 30 травня 1916 р. на ринку була заарештована селянка, яка намагалася продати десяток яєць не за встановленими цінами. Арешт її викликав обурення серед селян, які, вказуючи на повну відсутність такси для промислових товарів в магазинах, говорили: «Пани дозволяють купцям нас грабувати, а в той же час примушують нас торгувати за такою». На ринку зібралося понад тисячу осіб, переважно селянок, які почали громити магазини купців. Для придушення виступу прибув військовий наряд, який заарештував 18 найактивніших його учасниць [14, 132]. Подібні виступи мали місце також у містах Градизьк Полтавської губернії, Охтирка і Богодухів Харківської губернії, селах Котельова Охтирського повіту, Сватова Лучка Куп'янського повіту Харківської губернії тощо [3, 121].

Таким чином, виступи селян із приводу дорожнечі предметів першої необхідності, які супроводжувалися в більшості випадків погромами магазинів та лавок, являли собою своєрідну стихійну форму соціального протесту, викликану обуренням народу продовольчою кризою та усвідомленням неможливості її подолати. Такі виступи частіше за все перетворювалися на акти помсти безпосереднім винуватцям цього стану – торгівцям та купцям, ніж були спробою покращити умови власного існування.

І це було найяскравішим підтвердженням стихійності й локальності селянського руху загалом, позбавленого певної політичної мети й спроб змінити установлені порядки. Виступи виникали на суто економічному ґрунті, з часом відображаючи лише певні зміни в соціальній психології та свідомості мас в роки війни.

Отже, як засвідчує аналіз відповідних джерел та літератури, селянський рух на Лівобережній та Слобідській Україні у роки Першої світової війни різнився від попередніх періодів, по-перше, значним послабленням, по-друге, появою нових форм, породжених війною; по-третє, активною участю в ньому жінок.

1. Кирьянов Ю. И. Крестьянское движение на Украине в годы первой мировой войны (До Февральской революции 1917 г.) / Ю. И. Кирьянов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. – К. : АН УССР, 1962. – С. 534–546.
2. Анфимов А. М. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 – февраль 1917 гг.) / А. М. Анфимов. – М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1962. – 384 с.
3. Дорохова А. П. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни / А. П. Дорохова // Український історичний журнал. – 1978. – № 8. – С. 117–124.
4. Шевченко В. М. До питання про кількісну характеристику селянського руху в Україні періоду Першої світової війни (1914-лютий 1917) / В. М. Шевченко // Перша світова війна і слов'янські народи: матеріали міжнародної наукової конференції. 14–15 травня 1998 р. – К. : НПУ ім. Драгоманова, 1998. – С. 61–66.
5. Лещенко Н. Н. Методика статистического изучения размаха и форм крестьянского движения XIX в. / Н. Н. Лещенко // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. – К., 1962. – С. 53–64.
6. Литвак Б. Г. Движение помещичьих крестьян в великорусских губерниях в 1855–1863 гг. / Б. Г. Литвак // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1964. – Кишинев, 1966. – С. 558–571.
7. Литвак Б. Г. Опыт статистического изучения крестьянского движения в России XIX в. / Б. Г. Литвак. – М. : «Наука», 1967. – 127 с.
8. Пойда Д. П. Про методику вивчення селянського руху періоду домонополістичного капіталізму / Д. П. Пойда // Український історичний журнал. – 1966. – № 5. – С. 25–31.
9. Мулявічус Л. П. Про методи та методику вивчення селянських рухів / Л. П. Мулявічус // Український історичний журнал. – 1971. – № 1. – С. 23–32.
10. Анфимов А. М. О методике учёта крестьянских выступлений и количества участников в них / А. М. Анфимов // В кн. : Социально-экономическое развитие России: сб. статей к 100-летию со дня рождения Н. М. Дружинина. – М. : «Наука», 1986. – С. 131–144.
11. Герасименко О. В. Методичні аспекти вивчення селянського руху другої половини XIX – початку XX століття у науковій спадщині М. Н. Лещенка / О. В. Герасименко // Український селянин : Праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 52–55.
12. Державний архів Російської Федерації у м. Москва (далі ДАРФ). – Ф. 102. – Д. – 4. – 1916. – Оп. 123. – Спр. 108. – Ч. 85.
13. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5013.
14. Михайлюк О. Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917 рр.) / О. Г. Михайлюк. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – 141 с.
15. Волнения в Харьковской губернии в годы империалистической войны // Красный архив. – 1936. –

№3 (76). – С. 3–23.

16. ДАРФ. – Ф. 102. – Д – 4. – 1916 – Оп. 125. – Спр. 85. – Ч. 1.

17. Сидорчук М. Т. *Більшовики України в період першої світової війни і лютневої революції (1914 – лютий 1917) / М. Т. Сидорчук. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1966. – 269 с.*

18. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАК України). – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 4101.

19. Кошик А. К. *Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции / А. К. Кошик. – К. : Изд-во КГУ, 1965. – 325 с.*

20. ДАРФ. – Ф. 102. – Д – 4. – 1915. – Оп. 124. – Спр. 85. – Ч. 1.

21. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5301.

22. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5246.

23. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5067.

24. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5085.

25. Емелях Л. И. *Крестьяне и церковь накануне Октября / Л. И. Емелях. – Л. : Изд-во «Наука» Ленинградское отделение, 1976. – 182 с.*

26. ДАРФ. – Ф. 102. – Д – 4. – 1915. – Оп. 124. – Спр. 83. – Ч. 1.

27. ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 2. – Спр. 193.

28. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1596.

29. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 2577.

30. ДАЧО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 2579.

31. Поршнев О. С. *Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в период первой мировой войны (1914 – март 1918 г.) / О. С. Поршнев. – Екатеринбург : УрОРАН, 2000. – 415 с.*

32. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1495.

33. Кирьянов Ю. И. *Массовые выступления на почве дороговизны в России (1914 – февраль 1917 г.) / Ю. И. Кирьянов // Отечественная история. – 1993. – № 3. – С. 3–18.*

34. ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 2. – Спр. 193.

Г.М. Голиш

ЛЕНІНСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКА КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ СЕЛА

Проаналізовано основні положення ленінсько-більшовицької концепції соціалістичної модернізації села. Простежено динаміку стратегії й тактики партії більшовиків у аграрному питанні. Схарактеризовано ленінський кооперативний план. Доведено, що вказана концепція соціалістичних перетворень стала суперечливим поєднанням утопічних та реалістичних ідей. Зроблено висновок про негативні наслідки її реалізації для радянського села.

Ключові слова: селянство, аграрна сфера, ленінізм, більшовизм, соціалістична модернізація, кооперація, колгосп.

On the basis of primary sources, the article analyzes the key principles of Lenin-Bolshevik concept of the village socialist modernization. It traces the dynamics of Bolsheviks' strategy and tactics in the agrarian question. It characterizes Lenin cooperative plan. In the article it is substantiated that the above-mentioned concept became a contradictory unity of utopian and realist ideas. The conclusion is made about the negative consequences of its implementation for the Soviet village.

Key words: rural people (peasantry), agrarian sphere, Leninism, Bolshevism, socialist modernization, cooperation, collective farm.

У теоретичній спадщині вождя більшовицької партії В. Леніна чільне місце належить виробленню

та обґрунтуванню концепції соціалістичної реконструкції села. Спираючися на постулати основоположників марксизму, він запропонував шляхи модернізації аграрної сфери соціуму, яка в кінцевому рахунку мала призвести до панування комуністичних ідей на селі. Ленінська програма стала суперечливим поєднанням утопічних та реалістичних ідей, а її реалізація вилася в понад 70-річний соціальний експеримент на селі, що супроводжувався небаченими досі в історії катаклізмами й трагедіями.

Окреслений тематичний напрям, з огляду на його методологічну та ідеологічну виразність, дістав своє певне висвітлення насамперед у радянській історіографії. Зокрема, основи аграрних програм більшовицької партії усебічно розкрив С. Трапезников [1; 2]. До окремих аспектів проблеми зверталися також дослідники С. Ігнатов [3], В. Селунська [4] та ін. Зі зрозумілих причин радянські вчені виступали з апологічних і глорифікаторських позицій, що завадило об'єктивності дослідження. Фрагментарно до цієї теми зверталися й сучасні дослідники, зокрема Є. Григор'єва [5]. Загалом же ця досить актуальна проблема потребує свого розлогішого вивчення й переосмислення на основі сучасних методологій.

З огляду на зазначене, мета запропонованої розвідки полягає у тому, щоб на основі текстового аналізу ленінських праць та окремих документів більшовицької партії розкрити основні положення ленінсько-більшовицької концепції соціалістичної модернізації села в тягlostі її розробки від 1902 до 1924 рр.

Лідер більшовиків В. Ульянов (Ленін) позиціонував себе насамперед як вождь пролетаріату, а тому загалом з певним презирством ставився до селянства, уважаючи його реакційним. Він скептично оцінював революційні потенції цього класу, стверджував, що світ селянина вміщається «між гумном і хлівом» і що «селянин пуповиною приріс до купи гною» (5, 71–72). Проте в країні аграрній, де понад 74% населення називало сільське господарство своїм основним заняттям, ігнорувати багатомільйонне селянство в планах і в політиці більшовиків було аж занадто нелогічним. Цим і пояснюється досить пильна увага більшовицького вождя й очолюваної ним партії до аграрних проблем.

Як відомо, перша аграрна програма РСДРП, прийнята на II з'їзді в 1903 р. мала поміркований характер і передбачала лише повернення «відрізків», відміну викупних і оброчних платежів, зниження орендної плати, конфіскацію церковних, монастирських та удільних земель тощо [6, 64–65]. Проте вже тоді В. Ленін виступав і за беззастережну й повну конфіскацію поміщицьких земель, розглядаючи її як головний пункт ліквідації феодально-кріпосницьких пережитків на селі. Делегати Першої конференції РСДРП, що проходила в Таммерфорсі (грудень 1905 р.), зваживши на перші успіхи та завоювання російської революції, вражаючи розмах селянського руху, ухвалили ленінську резолюцію, що передбачала усунення з аграрної програми вже реалізованих пунктів («відрізки», викупні платежі) і натомість прийняття вимоги про негайну конфіскацію всіх приватних, насамперед й поміщицьких земель [6, 100]). Утім, більшовицький вождь, як вірний послідовник марксизму, розглядав цей радикальний захід лише як перший етап аграрних перетворень,

окресливши перспективу націоналізації всієї землі, що означало «скасування приватної власності на землю і передачі всіх земель у загальну власність всього народу» [7, 250–251]. Зазначимо, що цю ідею він висловив ще в 1894 р. на сторінках своєї антинародницької праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» [8]. Утім, ленінська точка зору на аграрні метаморфози не була підтримана більшістю делегатів IV з'їзду РСДРП навесні 1906 р. [6, 167].

Конкретизацію ленінської концепції аграрних перетворень спостерігаємо в його статті «Перегляд аграрної програми партії» (1906 р.) [7], а також у більш розлогій праці «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905–1907 рр.» (1907 р.) [9]. Тут В. Ленін сформулював таку стратегічну лінію: «Проти поміщицької власності за селянську власність при існуванні приватної власності на землю взагалі. Проти приватної власності за націоналізацію землі – за певних політичних умов» [7, 249]. Отже, лідер більшовиків визначав два етапи аграрних перетворень на селі, а під політичними умовами розумів переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. В цьому й полягала головна сутність другої ленінської аграрної програми. Водночас В. Ленін гостро критикував меншовицьку програму муніципалізації землі, есерівську ідею її «соціалізації» на егалітарній основі та пропозиції т. зв. більшовиків-«розділістів» [1, 165].

Після повалення царизму В. Ленін висунув та обґрунтував третю аграрну програму, яка пізніше була конкретизована і увійшла як складова частина другої програми більшовицької партії, що була прийнята в 1919 р. Сьома (квітнева) всеросійська конференція РСДРП (б) (1917 р.), по суті, одностайно ухвалила запропоновану В. Леніним резолюцію про негайну, рішучу й повну конфіскацію усіх приватно-власницьких земель і передачу їх у розпорядження рад селянських депутатів [6, 497]. На його думку, селяни будуть лише володіти землею, а власність на неї буде загальнонародною. Отже, В. Ленін і далі рішуче демонстрував свою налаштованість на націоналізацію землі. Поряд із цим він гостро критикував есерівську ідею «зрівняльного землекористування». На його думку, це сіяло з-поміж селян шкідливі ілюзії про можливість досягнення в такий спосіб соціальної рівності без повалення політичної влади буржуазії, встановлення диктатури пролетаріату. В. Ленін характеризував цю платформу як «міщанський соціалізм», утопічну у своїй основі, доводив, що рівності досягти неможливо, «поки є на світі влада грошей, влада капіталу» [10, 119].

Після Жовтневого перевороту партія більшовиків стала правлячою, що апріорі уможливлювало реалізацію ленінської аграрної програми. Однак не все складалося за ленінсько-більшовицьким сценарієм, позаяк селяни в основній своїй масі не сприймали ідеї усупільнення землі. Тому більшовикам довелося погодитись на включення до ухваленого II Всеросійським з'їздом рад декрету «Про землю» есерівського проекту «соціалізації» землі, що відповідало селянським ідеалам і було висловлено у відповідних наказах Рад селянських депутатів. В. Ленін пізніше зазначав, що «соціалізація» землі аж ніяк не відповідала більшовицьким поглядам, але оскільки селянство було в полоні примітивно-егалітарних

проектів, потрібно було зачекати, «поки селянство саме зживе це і піде далі вперед» [11, 136], бо «ідея і вимоги більшості трудящих повинні бути житі ними самими...» [12, 306]. Приписуючи лише більшовикам заслуги у вирішенні аграрного питання, їх вождь пафосно писав: «В селянській країні першими виграли, найбільше виграли, відразу виграли від диктатури пролетаріату селяни взагалі... Вперше селянин побачив свободу на ділі: свободу їсти свій хліб, свободу від голоду» [13, 260].

Серед завдань більшовицької партії В. Ленін на одне з перших місць поставив соціалістичне перетворення села – «найскладніше і найважче завдання після завоювання влади пролетаріатом» [14, 14]. Спочатку було висунуто стратегічне гасло партії, що передбачало об'єднання навколо робітничого класу найбіднішого селянства та нейтралізацію середняків. У 1919 р. було сформульовано нову тактичну лінію більшовиків, визначену в такій сентенції їх вождя: «Уміти досягти угоди з середнім селянином, ні на хвилину не відмовляючись від боротьби з куркулем і міцно спираючись тільки на бідноту – це завдання моменту» [15, 186]. Цю тактику було схвалено на VIII з'їзді РКП (б) (березень 1919 р.).

Роботу на селі В. Ленін визначив «основним питанням усього соціалістичного будівництва» [16, 291]. Він доводив, що піднесення продуктивних сил на селі немислимо без його соціалістичного перетворення, переходу до 1) великого; 2) усупільненого; 3) базованого на міцній технічній основі сільського господарства. У зв'язку з цим він зазначав, що «забезпечити достатніми засобами виробництва кожного дрібного селянина річ неможлива і надзвичайно нерациональна, тому що це б означало величезне розпорошення». З існуванням дрібного селянського господарства пов'язане велике марнування людських сил і праці, у цих умовах практично неможливо підвищити її продуктивність. «Вдвоє і втричі підвищилася б продуктивність праці, вдвоє і втричі була б збережена людська праця для землеробства і людського господарства, коли б від цього розпорошеного дрібного господарства стався б перехід до господарства громадського» [17, 342], – наголошував В. Ленін у своєму виступі на I Всеросійському з'їзді земвідділів та комун у 1918 р. У виборі форм переходу до соціалізму на селі В. Ленін застерігав від поспішливості, закликав максимально враховувати вікову прив'язаність селян до землі. «Селяни живуть так, наче вросли в землю, – відзначав він у промові на нараді комітетів бідноти 8 листопада 1918 року, – селяни бояться новин, вони вперто тримаються старовини... Селяни тільки тоді повірять у користь того чи іншого заходу, коли вони власним розумом дійдуть до усвідомлення цієї користі» [18, 171].

Спираючися на життєву практику, більшовицький вождь визначив перші форми соціалістичних сільгоспідприємств: радгоспи, сільськогосподарські артілі й комуни, ТСОЗи. Він рекомендував заохочувати створення таких господарств, але при цьому не допускати ні найменшого примусу: «Лише ті об'єднання цінні, проведені самими селянами з їх вільного почину і вигоди яких перевірені на практиці. Надмірна поспішливість у цій справі шкідлива» [19, 202].

Обґрунтовуючи необхідність усупільнення розпорошеного селянського господарства, у матеріалах до проекту другої Програми РКП(б)/В.Ленін вперше вживає термін «колективізація» [20, 395]. Він був переконаний, що процес соціалістичного перетворення села є досить тривалим, оскільки між капіталізмом і соціалізмом пролягає перехідний період і «відразу з безлічі дрібних селянських господарств зробити велике неможливо» [18, 167]. Дрібних товаровиробників «не можна прогнати, їх не можна придушити, з ними треба ужитися, їх можна і треба переробити, перевиховати дуже довгою, повільною, обережною організаторською роботою» [21, 25].

Зрештою, у пошуках форм радянської модернізації села, залучення мільйонних селянських мас до соціалізму В. Ленін зупинився на кооперації, що, на його переконання, стане «шляхом якнайбільш простим, легким і доступним для селянина», найкраще б поєднувала колективні і особисті інтереси селян [22, 352]. Лідер більшовизму гостро полемізує з теоретиками «кооперативного соціалізму», зокрема з Е. Давидом, М. Туган-Барановським, звинувачуючи їх у відсутності «класового підходу», проповіді класового миру, ігноруванні політичних умов. За В.Леніном, природа кооперації зміниться лише після встановлення диктатури пролетаріату, коли вона перетворюється в соціалістичну установу [23, 152]. Критикуючи деяких відповідальних радянських працівників, які шарахались від кооперації, недооцінювали її, В. Ленін доводив: «При умові повного кооперування ми б уже стояли обома ногами на соціалістичному ґрунті» [22, 358]. Провідними принципами соціалістичного кооперування він визначив добровільність, кооперативну демократію, гармонійне поєднання особистих і суспільних інтересів, поступовість. Шлях до соціалізму на селі складається з «довгого ряду поступових переходів» від нижчих форм кооперації до вищих. Відмовившись від практики сільськогосподарських комун, що стали одним із знамень політики «воєнного комунізму», В. Ленін натомість запропонував виробничу кооперацію. Визначаючи чергові завдання партії, він у жовтні 1920 р. прямо вживає термін «колгосп» [24, 350]. У праці «Плани брошури «Про продовольчий податок» (1921 р.) вождь чітко визначає місце колгоспу як шляху «переходу до соціалістичного землеробства» [25, 352]. А в наказі Ради Праці і Оборони місцевим радянським установам В. Ленін указував на необхідність давати у звітах «точні відомості про кількість всіх видів колгоспів» [26, 261].

У соціалістичній реконструкції села вирішальну роль більшовицький лідер відводив робітничому класові на чолі з його партією: «Ми можемо і повинні використати нашу владу на те, щоб дійсно зробити з міського робітника провідника комуністичних ідей в середовищі сільського пролетаріату», – писав він в одній з своїх останніх праць «Сторінки з щоденника» [27, 349]. Це узгоджувалося з ленінським постулатом про непорушний союз робітників і селян, як «альфи і омеги радянської влади».

Велике місце в соціалістичному перетворенні села, на думку В. Леніна, належало промисловості. «Єдиною матеріальною основою соціалізму, – говорив він, – може бути велика машинна промисловість, здатна реорганізувати і землеробство»

[28, 9]. Піднесення сільськогосподарського виробництва неможливе без підведення під нього міцної технічної бази. З трибуни VIII з'їзду РКП(б)/пролунали ленінські слова: «Якби ми могли дати завтра 100 тис. першокласних тракторів, забезпечити їх паливом, забезпечити їх машиністами..., то середній селянин сказав би: «Я за комунію (тобто за комунізм)» [29, 198]]. Виступаючи на I Всеросійському з'їзді земвідділів, комітетів бідноти і комун у грудні 1918 р., В. Ленін підкреслював про необхідність «перетворити і переробити землеробство з промислу, який ведеться несвідомо, по-старовинному, в промисел, базований на науці та завоюваннях техніки» [17, 342].

Вирішальним чинником підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва В. Ленін уважав його широку електрифікацію, хімізацію і меліорацію земель. Зокрема, він підкреслював, що від електрифікації «найбільше виграло б...сільське господарство і особливо селянство» [30, 269]. У Програмі РКП(б), ухваленій на VIII з'їзді партії, зазначалося: «Особливо РКП відстоює...широко проведену систему меліорації» [31, 424]. Як важливий стимулятор піднесення врожайності, В. Ленін розглядав і «посилене вживання штучних добрив» [32, 170]. Також великого значення він надавав поширенню агрономічних знань, піднесенню агрокультури, постачанню сортового насіння, поліпшенню селекційної роботи тощо [19, 203–204].

Як випливає з наведених у цьому повідомленні емпіричних та теоретичних даних, розробка ленінсько-більшовицької концепції соціалістичної реконструкції села мала значну тяглість у часі. Положення цієї концепції, відповідно до тогочасних викликів, зазнавали коригувань, а часом і принципових змін. Попри неухильну вірність постулатам ортодоксального марксизму, В. Ленін у багатьох питаннях аграрної політики застосовував творчий підхід, враховуючи конкретно-історичну ситуацію. Утім ленінський план модернізації села, частково проревізований його наступниками, не витримав випробування практикою й часом, а його реалізація мала загалом руйнівні наслідки для радянського села. Окреслена проблема потребує подальшої розробки в напрямі поглиблення та диверсифікації.

1. Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос : в 2 т. / С.П. Трапезников. – 3-е, доп. изд. – М.: Мысль, 1983. – Т. 1. Ленинские аграрные программы в трех русских революциях. – 653 с.

2. Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос : в 2 т. / С.П. Трапезников. – 3-е, доп. изд. – М.: Мысль, 1983. – Т. 2. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана. – 591 с.

3. Игнатов С.А. Ленинские принципы организации социалистического сельскохозяйственного производства / С.А. Игнатов. – М.: Политиздат, 1970. – 180 с.

4. Селунская В.М. Ленинский кооперативный план – теоретическое обоснование социалистического преобразования сельского хозяйства / В.М. Селунская // Проблемы аграрной истории советского общества. – М., 1971. – С. 61–83.

5. Григорьева Е.А. К. Маркс и его «ученики» на родине ленинизма / Е.А. Григорьева // Вопросы истории. – № 1. – 2007. – С. 58–78.

6. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций

І.М. Жилєнкова

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ СВІТОВОЇ АГРОПРОДОВОЛЬНОЇ СИСТЕМИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Проаналізовано особливості розвитку сільського господарства України періоду ринкової капіталізації. З'ясовано специфіку взаємодії ринкових механізмів на розвиток продуктивних сил в аграрному виробництві. У дослідженні визначено зовнішньоторговельні чинники, що впливали на обсяги хлібної торгівлі України в досліджуваній період. При цьому основну увагу акцентовано на ключових статистичних даних щодо сільськогосподарського життя. Визначено вплив державної аграрної політики на рівень конкурентоздатності сільськогосподарської продукції на світовому ринку.

Ключові слова: сільське господарство, Російська імперія, ринкові відносини, експорт, виробництво зерна, посівна площа.

The features of development of agriculture of the Ukraine are analyzed in the period of market capitalization in the late XIX th – early XX th centuries. The specific of cooperation of market mechanisms turns out on development of productive forces in an agrarian production. The investigation analysis the foreign factors that affect the amount of grain trade of the Ukrainian Lands during this period. The focus is made on the key statistics data concerning of the agriculture. The influence of public agrarian policy to raise competitive capacity of the agricultural products in foreign markets is determined in this article.

Key words: agriculture, Russian Empire, market relations, export, production of grain, sown area.

Однією з основних проблем сучасного глобального співробітництва, вирішення якої на початку XXI ст. набуває особливої актуальності, є продовольча. Зважаючи на це, формування ефективної світової агропродовольчої системи як результату інтенсифікації міжнародної кооперації і поділу праці, взаємодії національних товарних систем у сфері виробництва та продажу споживчих товарів, здатне нівелювати вказану загрозу. Відтак, створення історичної наукової ретроспективи досвіду сільськогосподарського розвитку України наприкінці XIX – на початку XX ст. в контексті глобального ринку має суспільно-політичну вагомість. Натомість наукова доцільність пропонованої студії, в умовах залучення опублікованих праць (В. Денисов, В. Ланда, П. Ляшенко, О. Радциг, О. Реєнт, О. Сердюк, О. Челінцев та ін.) та архівних джерел, визначається відсутністю вузькоспеціалізованого дослідження з вказаної теми.

У другій половині XIX ст. кон'юнктура світового ринку суттєво прискорювала розвиток національних господарств, вимагаючи від них своєрідного пристосування. Досить потужно впливав світовий ринок і на економіку Російської імперії, зокрема на її сільське господарство. Це неодноразово визнавали вищі урядовці. Міністр торгівлі й промисловості С.І. Тимашев у своїй доповіді в Державній думі у такий спосіб характеризував причини зростання цін на внутрішньому ринку. «Підвищення цін, – казав він, – це явище не російське, а світове» [1, 7061]. Своєю чергою, голова Ради міністрів В.М. Коковцов, виступаючи в Державній думі 5 грудня 1912 р., звертав

и пленумов ЦК (1898–1986 / под ред. А.Г. Егорова, К.М. Боголюбова. – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1983. – Т. 1 (1898–1917). – 638 с.

7. Ленін В.І. Перегляд аграрної програми робітничої партії / В.І. Ленін // Повне зібрання творів (далі – ПЗТ). – К., 1970 – Т. 12. – С. 225–251.

8. Ленін В.І. «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 1. – С. 117–322.

9. Ленін В.І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905–1907 років / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 16. – С. 179–386.

10. Ленін В.І. Питання про землю і боротьба за свободу / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 13. – С. 117–120.

11. Ленін В.І. VI Всеросійський надзвичайний з'їзд Рад робітничих, селянських, козачих і червоноармійських депутатів 6–9 листопада 1918 р. / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 37. – С. 129–160.

12. Ленін В.І. Пролетарська революція і ренегат Каутський / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 37. – С. 225–323.

13. Ленін В.І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 39. – С. 255–265.

14. 50 лет Великой Октябрьской социалистической революции. Тезисы ЦК КПСС. – М.: Политиздат, 1967. – 41 с.

15. Ленін В.І. Цінні признання Пилипи Сорокіна / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 37. – С. 180–189.

16. Ленін В.І. Промова на I Всеросійській нараді по партійній роботі на селі 18 листопада 1919 р. / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 39. – С. 291–298.

17. Ленін В.І. Промова на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 грудня 1918 р. / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 37. – С. 337–348.

18. Ленін В.І. Промова на нараді делегатів комітетів бідноти центральних губерній 8 листопада 1918 р. / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 37. – С. 167–174.

19. Ленін В.І. Резолюція про ставлення до середнього селянства / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 38. – С. 201–204.

20. Ленін В.І. План аграрного пункту програми / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 38. – С. 395.

21. Ленін В.І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 41. – С. 1–97.

22. Ленін В.І. Про кооперацію / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 45. – С. 351–358.

23. Ленін В.І. Первісний варіант статті «Чергові завдання радянської влади» / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 36. – С. 121–154.

24. Ленін В.І. Замітки про чергові завдання партії / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 41. – С. 350.

25. Ленін В.І. Плани брошури «Про продовольчий податок» / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 43. – С. 351–359.

26. Ленін В.І. Наказ від РПО (Ради Праці і Оборони) місцевим радянським установам (проект) / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 43. – С. 245–269.

27. Ленін В.І. Сторінки з щоденника / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 45. – С. 346–350.

28. Ленін В.І. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 44. – С. 1–57.

29. Ленін В.І. VIII з'їзд РКП (б) / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 38. – С. 123–209.

30. Ленін В.І. Про тези з аграрного питання Французької Комуністичної партії / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 44. – С. 263–269.

31. Ленін В.І. Програма РКП (б) / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 38. – С. 405–431.

32. Ленін В.І. Нові дані про закони розвитку капіталізму в землеробстві / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 27. – С. 121–213.

увагу парламентарів на зрушення в економіці саме під впливом світового господарства: «Заміна натурального господарства грошовим майже на всіх східниках нашого народного побуту, а у зв'язку з цим залежність народного господарства не тільки від місцевих умов, але й від світової кон'юнктури, владно вказують на необхідність підтримки продуктивності праці в конкуренції на світовому ринку. Тільки за цієї умови можливий справжній економічний розвиток» [2, 270].

Своєрідним було пристосування сільського господарства України до потреб світового ринку. У місцевому землеробстві здавна переважало зернове господарство, що відповідало природно-кліматичним умовам та історичним традиціям народу. Зростаючий експорт хлібних культур протягом XIX ст. тільки посилює цю тенденцію. У пореформену епоху сільські господарі потребували дедалі більше фінансових засобів для сплати податків, задоволення поточних потреб господарств та власних родин. Це призвело до прискореного розорювання в давніх землеробських центрах України, розташованих у лісостеповій зоні, сінокосів, вигонів для випасу худоби і навіть вирубування лісів під посіви хлібів.

Інтенсивне залізничне будівництво, що велося в пореформений період, сприяло зростанню чисельності населення та розорюванню цілини в південному степовому краї України й Росії. «Будівництво залізниць, - відзначав дослідник цієї проблеми О. Радциг, - супроводжувалося посиленням засіванням хлібів і скороченням скотарства» [3, 160]. Залізниця створила нові умови й можливості для вивозу продукції землеробства як до портів Чорного, Азовського й Балтійського морів, так і через західні прикордонні застави. Звідти український хліб вирушав на ринки країн Західної Європи та частки Близького Сходу. Через світову сільськогосподарську кризу, що призвела до падіння в Європі цін на землю та напливу до країн континенту дешевого заокеанського збіжжя з середини 1870-х до середини 1890-х рр., розширення посівних площ в Україні було нерівномірним. Проте загалом, попри коливання цін на зернові в Європі, вони збільшувалися по мірі розширення залізничної мережі та зростання чисельності населення. Цьому сприяло й помітне поширення з кінця XIX ст. сільськогосподарської техніки в поміщицьких і заможних селянських господарствах.

В останній чверті XIX ст. сільські господарі України й Росії відчули гостру конкуренцію на ринках Західної Європи з боку виробників зерна і борошна з Аргентини, США, Канади та навіть Австралії й Індії. Однак це ніяк не послабило їхні експортні прагнення. В умовах не надто чисельного міського і промислового населення в Російській імперії та надзвичайно низької купівельної спроможності більшості споживачів продукції землеробства, тільки посилене вивезення могло запобігти стагнації торговельного обігу в хлібній торгівлі, а отже й падінню цін на внутрішньому ринку. Тим більше, що у середині 1890-х рр. світова сільськогосподарська криза дійшла свого завершення і ціни на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію на ринках Західної Європи почали зростати. За 16 років, 1894 – 1910 рр., ціни на пшеницю в Лондоні зросли зі 107 до 173 марок за тону (61,7%), а на ячмінь - зі 137 до 151 марки (10,2%) [4, 35]. Це суттєво стимулювало експорт зернових культур з України та

європейської Росії, особливо з причорноморських губерній. За підрахунками О.М. Челінцева, хлібний надлишок у цих регіонах, що вивозився на світовий ринок, збільшився з 262,4 млн пуд. у 1880-1884 рр. до 585,1 млн пуд. у 1907-1910 рр. [5, 49].

Зазначимо, що хлібні ціни на світовому ринку визначалися цілим рядом чинників - співвідношенням пропозиції і попиту, наявністю розвинутої промислової інфраструктури сільського господарства, особливо елеваторів, зернохосовищ і транспортних засобів, рівнем організації експортної торгівлі не тільки на своїй території, але й у тих країнах, в які відправлялися продовольчі вантажі. У своїй промові в Державній раді товариш міністра торгівлі й промисловості В.І. Тімірязєв відзначив негативні наслідки хлібної кампанії 1910 р., коли довелося продати зайвих 86 млн пудів зерна для того, щоб виручити ту ж суму, що і в попередньому році - 846 млн руб. «Звісно, що ціни залежать від світової кон'юнктури, але не можна не визнати, - говорив В.І. Тімірязєв, - що наш голос у визначенні цін на міжнародному ринку надзвичайно слабкий. Відбувається це через те, що наша хлібна торгівля все ще цілковито позбавлена організації» [6, 349]. Про це ж свідчать і аналітичні розвідки дослідників цього аспекту проблеми. Зокрема, чиновник головного землеробського відомства Російської імперії А.К. Шульц звертав увагу на замалу залежність цін на пшеницю на світовому ринку від вітчизняних виробників і експортерів. «Беручи до уваги те, - писав він, - що ми виробляємо всього 20% світового врожаю, а експортуємо його частку розміром не більше 20-25%, слід дійти висновку, що наш вплив на визначення цін на пшеницю виражається не більше 8-12% світового виробництва. Хоча й ці 8-12% порівняно з часткою впливу інших держав значні, але не настільки, щоб за відсутності нашої пшениці на лондонському чи берлінському ринках могла статися цінова криза. Те ж стосується нашого впливу на ціни вівса, вивіз якого становить 1-3% світового врожаю» [7, 10]. Лише вплив виробників України й Росії на ціни на ячмінь на світовому ринку був найбільш визначальним. Вивіз цього продукту сягав близько 12% світового врожаю. Ячмінь вивозився у значних обсягах тільки з декількох країн світу. Його нестача на німецькому та деяких інших ринках помітно впливала на рівень цін.

Наведені аргументи і факти проливають світло на ряд інших причин пристосування вітчизняних господарств і експортерів до потреб світового ринку. Останні знаходять підтвердження в усіх регіонах України. Навіть у Волинській губернії, розташованій переважно в північній природно-кліматичній зоні, посівні площі під пшеницю на приватновласницьких землях перевищили в 1905 р. 148 тис. дес. Найбільшою мірою озима пшениця культивувалася в таких повітах, як Володимир-Волинський, Кременецький, Новоград-Волинський і Дубенський. Ці райони відзначалися високою якістю ґрунтів і більш м'яким кліматом [7, 10].

Відзначимо, що через сприяння імперського уряду на Волині у другій половині XIX - на початку XX ст. розвивалася німецька й польська та чеська колонізація. За свідченнями урядових справників, тут «осідали на землю» іноземні поселенці, що шукали сприятливих матеріальних умов для життя. Більшість

із них звернулася до хліборобства. На Волині іноземці розселилися на землях 12 повітів, особливо у Житомирському, Володимир-Волинському, Дубенському, Кременецькому та Новоград-Волинському, де були найбільш сприятливі природно-кліматичні умови для вирощування продовольчого та фуражного зерна [8, 82].

Успішно німецька колонізація розвивалася на Житомирщині. Ця обставина пояснюється тим, що у цій місцевості, котра охоплювала північну частину повіту, було достатньо необроблених земель і лісів, які й стали «приманкою для поселенців» [7, 10]. За даними мирового посередника першої ділянки Житомирського повіту О. Козловського, німецькі колонії в повіті з'явилися не раніше 1833 р. Починаючи з 1861 р. кількість іноземних поселенців різко зросла у зв'язку з урядовим дозволом здавати їм в оренду поміщицькі землі. Із 1861 до 1885 рр. кількість іноземних колоній у північній частині Житомирського повіту зросла з 30 до 158. Загальна чисельність колоністів, більшість з яких були вихідцями з Царства Польського, збільшилася з 4642 до 27 245 осіб. На 1 січня 1906 р. на Волині проживало 60 764 сім'ї іноземних колоністів, в яких налічувалося 287 087 осіб чоловічої і жіночої статі, або на 43,5% більше, ніж у 1890 р. У користуванні колоністів знаходилося 135 762 дес. 1 315 кв. сажнів земельної площі, а за письмовими і словесними орендними договорами – 237 811 дес. 1 632 кв. сажнів (разом – 373 574 дес. 547 кв. сажнів). У власності однієї сім'ї було у середньому 2,23 десятини, а в оренді - 3,91 дес. [9, 103-104]. За сприяння іноземних колоністів, які володіли передовими для того часу технологіями вирощування сільськогосподарських культур і певними капіталами, влада намагалася підняти на більш високий рівень землеробство Волині.

Надзвичайно інтенсивно розорювалися сінокоси, вигони та інші випаси для худоби на Поділлі, що сприяло розширенню посівів зернових культур, котрі користувалися попитом на світовому ринку. У господарствах Подільської губернії, що платили державі продовольчий збір, в обробітку знаходилося 1 265 680 дес. земельної площі. У 1907 р. з них під озимими зерновими культурами було зайнято 428 581 дес., а під ярими - 542 739 дес. В інших сільських господарств під озимими перебувало 327 160 дес., під ярими - 381 240 дес. Повсюдно в цій губернії переважали пшеничні посіви. У структурі головних сільськогосподарських культур губернії середня земельна площа в 1901-1910 рр. озимої пшениці становила 453 361 дес. (24,1%), ярої пшениці - 94 769 дес. (5,04%), ячменю - 215 274 дес. (11,4%) і кукурудзи - 162 414 дес. (8,6%) [10, 7]. Отже, питома вага найбільш експортних зернових злаків у структурі головних сільськогосподарських культур, навіть без урахування жита та вівса, перевищувала 49%. Ще 128 494 дес. (6,8%) відводилося під посіви буряків - сировини для виробництва цукру, який в особливо великих обсягах вивозився на світовий ринок. Решту земельних площ займали овес, картопля, горох, гречка, просо, чечевиця, боби, що споживалися (за винятком вівса й гороху) місцевим населенням [10, 7].

Для розширення посівів під пшеницю, ячмінь, кукурудзу та деякі технічні культури вирубувалися навіть ліси. У 1865 р. на Поділлі було 718 805 дес. лісу,

у 1887 р. – 527 584 дес., а в 1891 р. залишилося тільки 418 809 дес. [11, 254-255]. Прагнення сільських господарів до реалізації головного експортного хлібного продукту на світовому ринку знаходить вираження в наступних цифрах Правобережної України на початку XX ст. досягав у середньому в приватновласницьких господарствах 85,8%, а у селянських – 77,4% [12, 303]. Загалом хлібні посіви в губерніях Правобережної України із середини 1860-х рр. до 1894 р. збільшилися на 20%.

Експортні мотиви сільських господарств стимулювали розширення земельних площ під злакові хлібні культури і в інших регіонах України. У губерніях Лівобережної України для них було відведено у середині 1860-х рр. 4466 тис. дес., а в 1872-1873 рр. – 5310 тис. дес. Що стосується південного степового краю, то безоглядне розорювання тут цілих земель в останній чверті XIX ст. призвело до збільшення хлібних посівів майже втричі. У тогочасній пресі з'явилася навіть своєрідне гасло щодо необхідності «ковилі степи замінити культурними злаками» [13, 10723-10725]. Про інтенсивність і масштаби розорювання земель у дев'яти українських губерніях наприкінці XIX - на початку XX ст. можна судити з таблиці №1.

Таблиця №1

Розораність землі в українських губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст. (у %) [14, 122]

Губернія	1887 р.	1912 р.	Приріст розорювання
Київська	59	65	6
Подільська	64	79	13
Волинська	39	49	10
Полтавська	56	63	7
Харківська	50	61	11
Чернігівська	42	54	12
Катеринославська	43	63	20
Таврійська	44	61	17
Херсонська	52	68	16

Таблиця демонструє приріст оранки за 25 років, з 1887 по 1913 рр. Лідируючі позиції за цим показником посідали південні степові губернії України, за ними йшли Поділля, Харківщина та Чернігівщина.

У великих обсягах вирощувався в Україні в досліджуваний період і ячмінь, який культивувався як на поміщицьких так і на селянських землях. У Єлизаветинському повіті Херсонської губернії, наприклад, під ячменем було зайнято 30% усієї посівної площі у землевласників, а на селянських землях засівалося ще більше - 44%. Зростання посівних площ ячменю стало наслідком величезного попиту на нього за кордоном за підвищеними цінами [15, 85]. Російська преса звертала увагу громадськості на те, що розширення земельних площ під посіви ячменю і на селянських землях було спричинено економічною політикою Німеччини [16, 303].

У багатьох місцевостях України, а особливо в південному степовому краї, земельні площі, що відводилися під жито, зменшувалися, а під ячменем - зростали за рахунок жита. У Херсонському повіті Херсонської губернії, наприклад, площа посівів під житом залишилася 8,3%, а ячмінь з 21,2% від усього посіву в 1890-х рр. зайняв 32,3% у 1911 р. Посіви ярої і озимої пшениці досягли в 1911 р. 53,6% [17]. Отже, структура посівних площ у повіті все більше підпорядковувалася експорту.

Потреба європейських споживачів у пшениці та фуражному ячменю повсюдно внесли доволі різкі зміни у структуру посівних площ. За обчисленнями статистиків головного землеробського відомства Російської імперії, середньорічна посівна площа під усіма зерновими, а також картоплею, льоном і коноплями за період 1909-1913 рр. становила на теренах дев'яти українських губерній у середньому 20 604 747 дес. Площа під чотирма головними зерновими культурами - пшениця, жито, ячмінь і овес - за ці ж роки становила 17 857 510 дес., або 84,24% від загальної посівної площі. Проте особливо важливими у контексті пропонованого дослідження є дані щодо посівних площ найбільш експортного збіжжя - пшениці та ячменю. За нашими підрахунками, на основі даних головного землеробського відомства, посівна площа під пшеницею і ячменем за ці роки становила в Україні 12 017 359 дес., або 67,3% від посівів чотирьох головних зернових культур [18, 209, 232, 251, 291-293, 310, 327, 354-356, 374, 389]. По окремих губерніях посівна площа під пшеницею і ячменем у ці роки відображена у таблиці № 2.

Таблиця № 2

Середня посівна площа під пшеницею та ячменем в українських губерніях у 1909-1913 рр.
[18, 209, 232, 251, 291-293, 310, 327, 354-356, 374, 389]

Губернія	Пшениця	Ячмінь
Подільська	545 079	237 292
Київська	357 617	177 382
Волинська	261 867	169 775
Херсонська	1 856 320	1 109 407
Таврійська	1 340 642	811 136
Катеринославська	1 762 264	1 020 858
Харківська	779 645	521 245
Чернігівська	16 738	47 743
Полтавська	699 226	303 123
Загалом	7 619 398	4 397 961

Наведені в таблиці статистичні дані демонструють суттєву перевагу пшениці та ячменю у структурі посівних площ в усіх українських губерніях, за винятком Чернігівщини, що стало наслідком підпорядкування вимогам світового ринку.

Відзначимо, що на теренах Правобережної України переважали посівні площі під озимою пшеницею, а в Катеринославській, Харківській, Херсонській і Полтавській губерніях - ярої. У Таврійській губернії майже рівномірно культивувалася як озима, так і яра пшениці. Натомість на Чернігівщині площі, що відводилися під пшеницю, з огляду на природно-кліматичні умови, були незначними. Однак у цій губернії культивувалася інша зернова культура, що також користувалася попитом на світовому ринку - овес. Останній у значних обсягах вивозився з цієї губернії на європейський ринок через порти Балтійського моря. Протягом 1909 - 1913 рр. тут відводилося під овес у середньому 252 808 дес., або 17,7% загальної площі посівів. Головним продовольчим зерном на Чернігівщині було озиме жито під посіви якого відводилося у зазначені вище роки у середньому 652 976 дес., або 45,5% від усієї посівної площі. Окрім того, 637 дес. відводилося під яре жито. Сільські господарі Чернігівщини культивували й іншу експортну культуру - коноплі. Площа посівів під останніми становила 45 404 дес., або 3,2% [18, 209, 232, 251, 291-293, 310, 327, 354-356, 374, 389].

У XIX ст. у харчовому раціоні населення зростала роль цукру, який у країнах Європи й США вироблявся з буряків. Попит на цей товар зростав із кожним десятиліттям, і це стимулювало сільських господарів України до розширення бурякових посівів. У 1910-1911 рр. у Російській імперії було засіяно буряком понад 613 тис. дес., а в 1912-1913 рр. - близько 699 тис. дес. [19, 10343].

Найбільші бурякові плантації були розташовані в Україні. Їх площа в українських губерніях становила 560 тис. дес. у 1911-1913 рр., а в 1914-1915 рр. досягла 600 тис. дес. [20, 6]. Україна стала, слідом за Німеччиною, другим у світі центром виробництва цукрового буряку. Одержаний продукт вивозився у величезних обсягах в усі регіони Російської імперії, країни Західної Європи, Близького та Середнього Сходу. Отже, розширення бурякових, як і хлібних, посівів також стало наслідком зростання потреб світового продовольчого ринку.

Формування структури посівних площ під впливом глобальної кон'юнктури мало негативні наслідки для господарства України і всієї Російської імперії. «У степу, де раніше випасалися величезні гурти великої рогатої худоби й овець отари, - писав член Державної ради В.І. Денисов, - з кожним роком розширювалися оранки під хлібні культури. По цих землях можна було їхати десятки верст цілиною, що використовувалася винятково для випасу гуртів і отар. ... Тепер південне сільське господарство зосередилося у своєму розвитку на зерновій культурі на шкоду скотарству» [21, 43, 60]. У матеріалах Імператорського вільного економічного товариства також наголошувалося, що раніше в південних степах України випасали величезне поголів'я великої рогатої худоби, коней і овець. В одного тільки колоніста Фальц-Фейна налічувалося понад 300 тис. овець і близько 200 тис. коней, биків та корів [22, 63]. На односторонній вплив світового продовольчого ринку на сільське господарство Російської імперії зверталася увага й на засіданнях секцій Російської експортної палати: «З тих пір, як на користь зернової культури почали скорочуватися і зникати роздольні степові простори головних наших скотарських регіонів - Південно-Західного, Південного й Заволзького Південно-Західного, почало скорочуватися відповідним чином і скотарство цих районів» [23, 98].

Унаслідок цієї тенденції надзвичайно важлива галузь сільського господарства - скотарство - не мала належного розвитку. Поголів'я великої рогатої худоби в Російській імперії у пореформений період зростало в абсолютних цифрах надзвичайно повільно і зі значними коливаннями. Про це свідчать дані таблиці №3.

Таблиця №3

Динаміка зростання поголів'я великої рогатої худоби в європейській частині Російської імперії у пореформений період [24, 25-41]

Рік	Поголів'я великої рогатої худоби (млн голів)	Рік	Поголів'я великої рогатої худоби (млн голів)
1861	29,7	1905	33,7
1881	21,6	1906	32,0
1882	23,6	1907	31,1
1888	24,6	1908	30,8
1890	32,2	1909	31,5
		1910	31,3

Дані таблиці засвідчують, що приріст великої рогатої худоби за 50 років, із 1861 до 1911 рр. становив усього 1,6 млн голів, або 10,5%. З урахуванням

величезного приросту населення у ці роки становище скотарства в Російській імперії було набагато гіршим. Про це свідчать статистичні показники, наведені подільським часописом «Економічне життя Поділля». Так, на 100 душ населення поголів'я великої рогатої худоби зменшилося у 1908 р. порівняно з 1861 рр. з 35,7 до 26,6 голів. Для порівняння: в Аргентині на 100 душ населення припадало 449 голів рогатої худоби, в Австрії – 252, у Канаді – 132, США – 82, Данії – 85, Швеції – 50, Швейцарії – 43, Франції – 35, Німеччині – 33 [24]. Чи не найголовніша причина незадовільного стану тваринництва в імперії коринилася у занепаді кормової бази внаслідок вивозу на світовий ринок у величезних обсягах зерна та продуктів його переробки.

Попри негативні тенденції у скотарстві розорювання степового простору продовжувалося і на початку XX ст. Наприклад, у Херсонському повіті однойменної губернії в 1905 р. площа оранки становила 1180 тис. дес., або 67% від усієї площі, що перебувала у сільськогосподарському обороті, а в 1910 р. – 1236 (70,2%), у 1911 р. – 73,3% [17].

Розорювання степу завдало непоправного удару по вівчарству. На Херсонщині у 1880-х рр. налічувалося 2269 тис. овець, у тому числі 1413 тис. тонкорунних. Через 30 років їх чисельність зменшилася у цьому регіоні у 6,3 рази. Більше за все ця негативна тенденція відбилася на тонкорунних мериносових вівцях, чисельність яких зменшилася на Херсонщині в 10 разів, а грубошерстх – у 4 рази [25, 8]. Аналогічна тенденція спостерігалася і на Харківщині, де поголів'я овець за 1900-1910 рр. зменшилося майже вдвічі – з 1108 тис. до 592 тис. [26].

Справедливу оцінку стану тваринництва в Україні та всій Російській імперії було наведено на Харківському областному з'їзді з перегляду торгового договору з Німеччиною. «Екстенсивне скотарство Росії з кожним роком занепадає внаслідок зростання населення й посиленого розорювання степової цілини та пасовищ, і цей процес призупинити неможливо, – констатувало в матеріалах з'їзду. А для інтенсивного скотарства Російська імперія, окрім Царства Польського і Правобережної України, ще не доросла. Промислових центрів ще дуже мало, м'ясні ціни надто низькі, що не дозволяє застосовувати дорогий корм, на шляху експорту за кордон стоять митні перепони, або відсутність холодильного транспорту» [27, 59].

Не менш цікаву та змістовну оцінку причин занепаду тваринництва знаходимо й у оцінках представників тогочасних промислових кіл. Зокрема, суконні фабриканти у доповідній записці уряду від 22 січня 1894 р. зазначали, що «падіння вівчарства обумовлене глибокими економічними причинами, з якими неспроможне боротися мито, а саме розорюванням земель і підвищенням цін на землю» [28, 122].

Таким чином, сільське господарство України пристосовувалося до потреб світового продовольчого ринку, розширюючи посівні площі продовольчих і фуражних зернових культур, особливо пшениці та ячменю. Наслідки нарощування хлібного господарства були суперечливими. З одного боку, сільські господарі й експортери вивозили за межі України продукцію землеробства у великих обсягах, отримуючи за це значно більші прибутки, ніж на внутрішньому ринку. Проте зростання об'ємів виробництва зернових призводило до одногобічного розвитку сільського господарства й мало негативні наслідки для тваринництва та навіть безпосередньо хлібної галузі. По суті, варто говорити про

першочергове виробництво зерна для міжнародного ринку, що, крім вказаного, загрожувало також виснаженням ґрунтів.

1. Горно-заводское дело. - 1913. - №13-14.
2. Государственная дума, четвертый созыв, 1913-1914 гг., сессия первая / Стенографические отчеты. Ч. 1: Заседания 1-30 (с 15 ноября 1912 г. по 20 марта 1913 г.). - Санкт-Петербург: Государственная типография, 1913.
3. Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю / А. Радциг. - СПб.: Деп. ж/д М-ства пути сообщений, 1896.
4. Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет, в связи с русско-германским торговым договором / А.К. Шульц. - СПб.: Тип-я Министерства финансов, 1913.
5. Челинцев А. Перемены в хлебной продукции европейской России в связи с общим развитием сельского хозяйства / А. Челинцев // Агрономический журнал: Издание Харьковского общества сельского хозяйства. - Х., 1913. - Кн. 7.
6. Промышленность и торговля. - 1911. - №8.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). - Ф. 442. - Оп. 636. - Спр. 391.
8. ЦДІАК. - Ф. 442. - Оп. 702. - Спр. 98.
9. ЦДІАК. - Ф. 442. - Оп. 701. - Спр. 384.
10. Еремин Н. Организационный строй и основные задачи полеводства Подольской губернии / Н. Еремин // Экономическая жизнь Подолы. - 1914. - №22.
11. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. - Київ: Критика, 1998.
12. Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках европейской России / П.И. Лященко. - СПб.: Отдел торговли Министерства торговли и промышленности, 1912.
13. Правила и обязанности промышленников в земском самоуправлении // Горно-заводское дело. - 1915. - №13.
14. Городецкий С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною / С. Городецький. - Вінниця: Кабінет вивчення Поділля, 1929.
15. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. - 1915. - №10/11.
16. Промышленность и торговля. - 1914. - №6.
17. Южнорусская сельскохозяйственная газета. - 1913. - 14 февраля.
18. Стоимость производства главнейших хлебов. - Вып. 2: Министерство земледелия. Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики. - Пг., 1916.
19. Горно-заводское дело. - 1915. - №4.
20. Ландо В.М. Крестьянские плантации в свекловичном хозяйстве Украины / В.М. Ландо. - К.: 2-я Сов. тип., 1920.
21. Денисов В.И. Ярмарки. К вопросу о подъеме экономических сил России / Член Государственного Совета В.И. Денисов. - СПб.: Типография В.О. Кирибаума, 1911.
22. Штейнгель Е.А. О некоторых существенных причинах нашего хлебного кризиса и возможного его устранения в будущем / Е.А. Штейнгель // Труды Императорского вольного экономического общества. - СПб., 1895. - Т. 1. - №1/3.
23. Российская экспортная палата: Отчет за 1914 год. - Пг., 1915.
24. Остапенко С.С. Русское продуктивное скотоводство и меры к поднятию его рентабельности / С.С. Остапенко // Экономическая жизнь Подолы. - 1914. - №17.
25. Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. Одесса, 1915. - №11/12.
26. Южнорусская сельскохозяйственная газета. - 1912. - 26 октября.
27. Первый областной съезд по пересмотру торгового договора с Германией, состоявшийся в г. Харькове 20-23 марта 1913 г. - Х., 1913.
28. Соболев М.Н. История русско-германского торгового договора / М.Н. Соболев. - Пг.: Типография редакции периодических изданий Минфина, 1915.

Т.А. Клименко

**СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ВИРОБНИЦТВО
НА ЧЕРКАЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

Висвітлено коло питань, пов'язаних з економічним розвитком Черкаського регіону та становищем селянських господарств у другій половині ХІХ ст.

Ключові слова: сільське господарство, модернізація, сільськогосподарські знання, вміння, навички.

The article represents an attempt of the author to highlight a range of questions connected with the economical development of Cherkassy region, situation of agricultural estates in the second half of 20th century.

Key words: agriculture, modernisation, agricultural knowledge, abilities, skills.

Друга половина ХІХ ст. відзначилася підвищенням інтересом урядових установ до аграрного питання. Історія держави була насичена важливими історичними подіями, насамперед Кримською війною (1853–1856 рр.), відміною кріпосного права (1861 р.), приєднанням до Російської імперії більшості земель Середньої Азії (1856–1858 рр.), Кавказу (1864 р.) і Казахстану, запровадженням земської, судової і військової реформ, Російсько-турецькою війною (1877–1878 рр.). У цей період було привернуто увагу до частини Правобережної та Лівобережної України, особливо Київської та Полтавської губерній, які становили найбільш питому вагу родючих земель півдня Російської імперії і головним заняттям їх населення було землеробство.

У такому контексті актуальним є вивчення становлення сільського господарства на Черкащині у другій половині ХІХ ст. Як засвідчує аналіз історіографії, порушена у статті тема не знайшла повного висвітлення. Автор статті ставить за мету розкрити розвиток сільськогосподарського виробництва на Черкащині у другій половині ХІХ ст.

Аграрні реформи, що були спричинені завершенням доби кріпацтва, особливо позначилися на формуванні традиційних джерел існування селян, які цілком залежали від аристократії, яка шукала нових засобів отримання прибутків. Цей період характеризувався певними змінами життєвих цінностей і світоглядних позицій панівної соціальної групи дворянства [1, 112]. Селянське господарство, порівняно з поміщицьким, найбільшим чином характеризує поганий стан сільського господарства в дореформений період, головними причинами якого були історичні та побутові умови життя сільського населення.

Руйнування феодальних форм землеволодіння сприяло більшому втягуванню землі в ринковий обіг. Перетворюючись на товар, земля частково переходила від дворян до представників інших станів – купців та заможних селян, що стало основою приватної власності на землю. Це було пов'язано із відмиранням феодально-кріпосницької та утворенням капіталістичної системи господарювання [2, 202].

Реформування аграрних відносин відкрило перед вільними селянами можливість купувати рухоме і нерухоме майно, займатися не лише сільським господарством, але й торгівлею, відкривати власну справу. Крім того, значну роль відігравала підприємницька оренда землі заможними селянами.

Оскільки підприємницьке господарство вимагало максимально високого прибутку від продажу продуктів виробництва, поміщикам було вигідно здати частину землі в оренду з тим, щоб виручені кошти використати для організації виробництва на решті своєї території. Існували ще такі причини, що спонукали власників до здачі землі в оренду, як: зниження врожайності землі, як наслідок її виснаження; низькі ціни на сільськогосподарську продукцію; зростання витрат з виробництва продукції; неможливість землевласників пристосувати свої господарства до нових економічних умов. З року в рік оренда землі поширювалася, що давало можливість землевласникам підвищувати орендні ціни. Так, у Звенигородському повіті з 65 маєтків перебували в оренді 13, а у Золотоніському повіті в оренді перебувало 37,4% орної землі [3, 132]. Серед орендарів у Золотоніському повіті було чимало козаків, дворян, купців, міщан та переважна кількість селян [4, 20–21]. У цей період площа землеволодіння селянських господарств збільшилась на 12%.

Поширенню оренди сприяло зростання цін на землю. Активізувалося надходження землі в ринковий обіг. Ціни на землю зростали з кожним роком. Так, у 1887–1896 рр. вони зросли з 89 крб. 60 коп. до 197 крб. за десятину [5, 56]. Особливо активно купували землю у дворян козаки: вони придбали в чотири рази більше землі, ніж селяни. В цей період дворяни продали понад половину своїх земельних володінь: на Лівобережжі – 39,5%, на Правобережжі – 16,5%. Проте родючі землі залишалися у поміщицьких маєтках, а кріпакам відійшли мізерні найгірші наділи. Майже третина всіх селянських господарств Полтавської губернії мали недостатню кількість власної землі для забезпечення родин власним хлібом, лише 14% господарств були забезпечені власними зерновими продуктами харчування. Такі умови життя підштовхнули власників малоземельних господарств до отримання близько 53% земельних наділів в оренду, що призвело до стрімкого підвищення цін, на 48%, за оренду землі.

Однак як би швидко селяни не збільшували площі своїх землеволодінь, малоземельні господарі не могли збільшити її на стільки, щоб зберегти своє колишнє земельне становище. Внаслідок природного збільшення родин вони ділились, і середняцькі господарства переходили в розряд малоземельних і бідних. Це спонукало землеробів зосередити увагу на підвищенні продуктивності своїх господарств. Земельні відносини досягли такого рівня, коли чисельність дрібних власників залишилася на попередньому рівні, а середні господарі стали більш забезпеченими.

У поміщицьких та заможних селянських господарствах ширше впроваджувались машини й удосконалювались знаряддя праці: парові млини, віялки, сортувальні і зерночисні машини, зерносушарки, льоном'ялки тощо. Так, винахід графа О. Бобринського – плуг-поглиблювач одержав медаль на Всесвітній Паризькій виставці [6, 236]. У 1860–1890-х рр. завдяки використанню поліпшеного плугу, що давало глибоку оранку та раціональну сівбу сіялками, продуктивність отримання зерна з десятини зросла на Правобережжі з 35 до 56 пудів, на Лівобережжі – з 25 до 48 пудів.

Запроваджувалися нові агротехнічні заходи, зокрема в поміщицьких маєтках відбувався перехід

від трипільної до багатопільної системи землеробства. Тривала спеціалізація у вирощуванні технічних й сільськогосподарських культур. Спостерігалось збільшення порідності худоби, підвищувалася врожайність цукрових буряків, тютюну, соняшнику, картоплі та інших технічних культур.

Проте, зважаючи на те, що становлення сільського господарства на українських територіях зазнало деяких зрушень, господарський потенціал по регіонах розподілявся нерівномірно.

У пореформені роки збільшувались селянські земельні наділи, що спонукало населення до самостійного обробітку землі. Більшість господарів, які здавали землю в оренду, почали займатися землеробством, поміщицькі господарства також збільшили оранку. Безземельні селяни вимушені були вдатися до найму землі, втягуючись у господарську залежність від поміщика. В умовах формування ринкових відносин малоземельні селянські господарства були нерентабельними. Присадібну ділянку селянин мав право викупити будь-коли. Викуп надільного землеволодіння в полі здійснювався тільки з дозволу поміщика. Середній наділ у Лівобережній Україні на рев'язку душу становив до 2,5 десятин, на Правобережжі – 2,9 десятин. Оскільки для сплати податків та забезпечення потреб тодішньої селянської сім'ї необхідно було мати не менше 5 десятин землі на одну рев'язку душу ці показники засвідчують їх низький життєвий рівень [7, 110]. Яскравим підтвердженням цьому є розповідь селянина з Уманщини: «Я, наприклад, козак, хазяїн середньої руки; у мене жінка, син двадцяти літ, записаний у рев'ізію, та ще двоє менших дітей. У цьому році в мене від корму залишилось пудів сто різного хліба – можу його продати. Ціна, слава Богу, тепер не по 4 копійки сріблом за пуд жита, як було кілька років тому, а по 10 коп. сріблом. Купити чобіт три пари для мене, жінки і сина, по 1 крб. 15 коп. пара, пудів півтора солі – 1 крб. 80 коп., дьогтю відро – 1 крб., горілки й риби для косарів. А подушне за дві душі, рекрутські ... а серпи зубити, сокиру нову купити, попам дати, залізо в плузі порветься ... Ні, жінко, моя, ні, мій сину, не буде вам у цьому році обнови до різдвяних свят...» [8, 272].

Через брак коштів селянам доводилося замінити традиційний спосіб обробітку землі волами на більш дешевий – конем, а для прискорення обробітку землі дерев'яний плуг замінити на металевий, що в подальшому призвело до підвищення прибутковості зернового господарства та підвищення цін на хліб. Завдяки упровадженню залізного плугу виникла велика економія людської праці, скоротилися витрати на худобу шляхом заміни розведення волів на більш рентабельних у господарстві – коней, значне зменшення в дрібних господарствах витрат на обробіток землі.

Поміщики, які не скористалися наданою можливістю модернізації свого господарства, опинялися перед необхідністю продажу землі. Покупці – головним чином підприємці, поміщики і заможні селяни – створювали на цих землях господарства з виробництва товарної продукції.

Технічно особливо виокремлювалися великі економії з вирощування цукрових буряків. У Смілянській, Шполянській, Таганчанській та Городищенській економіях застосовувалися 4–7-пільні та 8–16-пільні сівозміни. Для оранки

використовувалися металеві плуги поліпшених систем, культиватори, дискові борони тощо. Поміщики вдавалися до акордної системи, яка ґрунтувалася на обробці панської землі селянами їхнім реманентом, за що селяни отримували в користування необхідні їм угіддя [9, 4–5]. Прикладом ефективного використання земельних ресурсів може слугувати Смілянська економія графа О.Бобринського, в якій працювало понад 1 тис. найманих робітників і було запроваджено 16-пільну систему обробітку землі, штучне удобрення, використання коней та металевих плугів, розпашників, котків, шлейферів та іншої техніки. Оборотної капітал господарства становив 435 тис. крб. Однак селяни, які працювали без підряду отримували прибуток лише у неурожайні роки. У сприятливі ж роки спостерігалось надвиробництво цієї культури, і їм було важко конкурувати з великими поміщицькими господарствами.

Прагнення підвищення врожайності підштовхувало землевласників до ефективного використання сівозмін. Цього вимагала наявність достатніх площ, які залежали від природної родючості ґрунту та наближеності економій до переробних заводів. У великих маєтках потужних землевласників Потоцьких, Воронцових, Лопухіних, Любомирських, Давидових, Раєвських, Багратіонів, Орлових, Бобринських, Браницьких, Балашових, Бугурліних, Галіцих, Трубецьких, Потьомкіних, Скоропадських, Сангушків, Самойловича, Енгельгардтів, Долгорукових, Шувалових, Радзивилів, Четвертинських, Липковських, Залеських, Ржевських та ін. застосовувалося 8–16-пільна сівозміна. Прибуткові культури – пшениця, буряк та інші – потребували постійного угноєння. Так, у маєтках Браницьких цьому приділялося значну увагу, де на десятину вивозилося по 100–120 возів. У великих маєтках Полтавської губернії на 1 дес. вивозили 150 возів, у середніх – від 30 до 600 возів [10, 27].

Високий рівень розораності землі відігравав значну роль у посиленні пошуків землевласниками нових форм землеробського виробництва. На всій території Правобережжя та Лівобережжя господарства відзначалися розмаїттям польових культур. Серед основних сільськогосподарських культур важливе місце посідали зернові, з яких основною була пшениця. Під неї відводились значні площі, її вирощували більшість господарств. Крім пшениці серед озимих хлібів найбільшу перевагу надавалося вівсу, ячменю та житу. З інших культур відзначимо гречку, картоплю, кукурудзу. На Лівобережжі значні площі відводились для вирощування тютюну.

Другою за популярністю культурою після зернових були цукрові буряки. Природна родючість ґрунту на Правобережжі зумовлювала їх високі врожаї. Так, з 24 заможних господарств Київської губернії крім основної культури – пшениці в 16 маєтках вирощувалися цукрові буряки. Найпотужнішим виробником цукрового буряку був граф О. Бобринський, який докладав чимало зусиль до підвищення якості та збільшення врожайності цієї культури. Велике значення мала глибина оранки, для чого О. Бобринський винайшов плуг, який в подальшому використовувався не тільки в його господарствах, але й в сусідніх маєтках поміщиків, які

спеціалізувалися на вирощуванні цукрового буряку. За достатності глибини оранки буряк виростав довгастої форми, що вважалось найціннішим для цукрового виробництва. Розвивалося буряківництво і в селянських господарствах за підтримки Бобринських, які докладали чимало зусиль і грошей для поширення цієї культури.

Наприкінці XIX ст. удосконалювалися технології з вирощування продукції. На зміну незручним формам землекористування – трипільлю – приходило багатопілля. Отримання ефективних та результативних сівозмін вимагало вдвічі більшої площі від тієї, яку вона займала. Це було можливо здійснити тільки у потужних маєтках. Наприклад, у Смілянському маєтку застосовувалося – 12–13-пільля, у Шполянському – 6–12-пільля. Інші господарства обмежувалися 3–4-пільлям. Запровадження правильної сівозміни, виведення кращих порід худоби, застосування удосконалених знарядь і машин та прийомів обробітку землі мало велике значення для раціональної постановки ведення господарства.

Землі, під які відводилися основні сільськогосподарські культури потребували ретельного угноєння, і цьому приділялося велике значення. Зокрема, в маєтках графів Браницьких на одну десятину вивозилося по 100–120 возів гною. У господарствах на Лівобережжі кількість добрив, що вивозилося на поля, доходила до 150 возів. Проте, систематично добрива вносились лише у великих маєтках, у малих та збіднілих господарствах угноєння мало випадковий характер. Причиною цього було відсутність часу та коштів на їх придбання [11, 153]. Важливою умовою для отримання в достатній кількості та якісного органічного добрива було утримання в достатній кількості худоби. Значну перевагу в цьому мали великі маєтки господарів Браницьких, Потоцьких, Любомирських, в яких вирощували тяглову худобу та породистих робочих коней [12, 64–66]. Незважаючи на те що для випасу худоби використовувались ліси, перелоги, сінокоси, потребувало збільшення площ для отримання корму, тому оранка щорічно сіялася в черговому порядку кормових та зернових культур. Це давало перевагу для відновлення мінерального ресурсу землі природним шляхом. Завдяки підвищенню урожайності земель на Правобережжі за останні два десятиліття XIX ст. десятина дала відповідно в поміщицьких та селянських господарствах: озимої пшениці – 63 та 56 пудів; жита 58 та 53 пуда; вівса – 63 та 52 пуда. На фоні загальної врожайності в Київській губернії Уманський повіт значно різнився продуктивністю ведення господарства. Так, у 1899 р. з десятини поміщицьких земель було зібрано: жита – 83 пуда, озимої пшениці – 93 пуда, вівса – 66 пудів. Збір з селянських земель, зазвичай, був нижче на 8–10%. Це пояснюється тим, що в умовах жорсткої конкуренції між великими поміщицькими та малими селянськими господарствами, насичення ринку зерновими культурами ціни на головний продукт господарства пшениці були надзвичайно низькими. Головними перешкодами розвитку продуктивності дрібних селянських господарств були складні історичні, економічні, побутові умови життя, неосвіченість сільського населення, відсутність технічних знань з сільського господарства, застаріла трипільна система сівозмін, обмеженість і невизначеність правових

відносин, малоземелля, недостатність пасовищ та худоби, дорожнеча землеробських знарядь праці, недостатня кількість підсобних промислів [13, 1045].

Рівень розвитку сільського господарства був тісно пов'язаний з сільськогосподарськими знаннями та уміньми, які розповсюджувались тільки раціонально організованими приватними великими господарствами. В таких господарствах використовувались кращі знаряддя праці, продуктивна худоба, культура більш цінних рослин. У Черкаському повіті особливо була відчутна їх роль. Великі обсяги сільськогосподарської продукції надавали можливість здійснювати в маєтках переробку сільськогосподарської сировини. Промислове підприємництво найбільшого поширення набуло на Правобережжі. Кліматичні умови та родючість ґрунту сприяли розвитку цукрового виробництва на Черкащині. Смілянське господарство графів Бобринських вперше запровадило буряк, як перспективну культуру, яка на початку XIX ст. була мало відома, а вже через 60 років отримала широке розповсюдження. Виникли цілі покоління робітників, які отримали знання з обробітку буряка.

Широкого розквіту набуло в регіоні також винокурне, тютюнове та борошномельне виробництва, які приносили господарям значні прибутки. У Звенигородському, Уманському, Чигиринському та інших повітах поширеним було бджільництво. Від продажу меду і воску місцеві виробники мали значні доходи [14, 133]. Крім того, на всій території Черкащини розвивалося прискореними темпами садівництво. Прибуток від цієї галузі отримувався значно менший, але зустрічались господарства із надзвичайно високим їх рівнем. Фруктовий сад був предметом особливої уваги в маєтку родини Симиренків в Городищенському повіті. У Полтавській губернії значні площі були зайняті тютюном. Однак незалежно від того, під які посіви відводилися землі, вирішальне значення мали саме зернові культури [15, 192]. Успішне розповсюдження сільськогосподарських знань залежало від таких умов: збільшення чисельності різного роду шкіл та сільськогосподарських товариств; підвищення культури населення для сприйняття знань; підготовка видань з різних галузей сільського господарства та широке розповсюдження їх в сільські бібліотеки.

Однак попри швидкі темпи розвитку сільського господарства зустрічалося багато труднощів на шляху збільшення його виробництва. Основними його причинами були стихійні лиха: зливи, град, урагани, які наносили в короткий термін великі збитки господарствам. Найбільшу шкоду господарствам наносили комахи. Популяризація заходів для боротьби з шкідниками, правильне їх застосування давали позитивні результати. Особливо гостро відчувалася необхідність у розширенні знань з боротьби з комахами, які завдавали великої шкоди різним культурам особливо буряку – головній і дуже важливій в Черкаському регіоні. Важливого значення надавалося в отриманні найновіших знань з ентомології. Тому Черкаський повітовий комітет із сільськогосподарської промисловості надавав вирішенню цієї проблеми великого значення.

Значних збитків завдавали також і заразні хвороби худоби. У тих повітах Черкащини, в яких працювали урядові ветеринари, здійснювався лише ветеринарний

нагляд, і через відсутність часу і певних глибоких знань ветеринарна допомога надавалась у незначних обсягах. У функції повітових ветеринарних лікарів, крім основного їх призначення – лікування та запобігання хворобам, входило контроль за виконанням ветеринарних правил, складання протоколів та притягнення до відповідальності за їх порушення. За умови сумлінного виконання ними поліцейсько-канцелярських обов'язків у них не залишалося часу на профілактику хвороб та їх лікування.

Єдиним засобом, який хоча б незначною мірою забезпечив господарства від стихійних лих було страхування. Правильне і своєчасне страхування урожаю та худоби від стихійних лих і хвороб допомагало виробникам у скрутні часи.

Отже, у другій половині XIX ст. під впливом державних реформ на Черкащині відбулися помітні зміни в аграрній сфері. Унаслідок скасування кріпосного права селяни стали особисто вільними, отримали можливість купувати і продавати рухоме і нерухоме майно. Водночас характер аграрної реформи створював умови для збереження землеволодіння поміщиків, обезземелення та майнового розшарування селянства. Посилене використання землі разом із зусиллями держави створили умови життя селян більш стійкими і перспективними для докорінної зміни історично складених умов життя і значних матеріальних вкладень.

1. Привалко Т. Статистичні джерела з історії дворянства Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст. / Т. Привалко // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвід. зб. наук. праць. Вип. 9. – К., 2005.

2. Історія України / під наук. ред. М. І. Бушина. – Черкаси: «Брама». – 2000.

3. Каблуков Н. А. Значение хлебных цен для частного землевладения в Европейской России / Н. А. Каблуков // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – Т. I. – СПб., 1897.

4. Очерки помещичьего хозяйства в уездах Золотоношском и Кременчугском.

5. Рклицкий М. В. Из прошлого и настоящего черноземной деревни / М. В. Рклицкий // Экономические очерки, статьи и заметки. – Полтава, 1914.

6. Клименко Т. А. Економічний розвиток Черкащини в XIX ст. / Т. А. Клименко // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – 2007. – Вип. 9.

7. Мельниченко В. М. Моя Черкащина / В. М. Мельниченко – Черкаси: «Вертикаль», 2006.

8. Основа. – 1861. – Січень.

9. Доклад высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. – СПб., 1873.

10. Очерки помещичьего хозяйства в уездах Золотоношском и Кременчугском.

11. Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – Т. I.

12. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.).

13. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Киевская губерния. – С.-Пб., – 1903. – Т. XV.

14. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Киевская губерния. – СПб., 1848. – Т. 10. – Ч. 1.

15. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Темірова. – Донецьк, 2003.

Т.В. Малиновська

ДІЛОВОДСТВО СІЛЬСЬКИХ І ОКОУЖНИХ ПРАВЛІНЬ У КОЛОНІЯХ ІНОЗЕМЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Розглянуто питання про діловодство сільських і окоужних правлінь у колоніях іноземців на території Російської імперії як форму діяльності цих органів.

Ключові слова: колонія, колоністи, діловодство, державне управління, Російська імперія.

The article deals with office work of rural and district governments in colonies of foreigners on the territory of the Russian Empire. Office work is shown as a form of activity of these governments.

Key words: colony, colonist, office work, public administration, the Russian Empire.

Діловодство установи – документування її діяльності та документообіг, тобто рух документів всередині цієї установи (від надходження вхідних документів до відправлення вихідних) [1, 211]. Мета нашої розвідки – розглянути діловодство правлінь (сільських і окоужних приказів) у колоніях іноземців на території Російської імперії як форму діяльності цих органів. Іноземними колоністами у Російській імперії називались представники утвореної з іммігрантів особливої станової спільноти, що існувала у 1763–1871 рр. Права осіб, що належали до цієї групи, визначалися рядом законів, норми яких було систематизовано у Статуті про колонії іноземців (Т. XII, Ч. 2 Зводу законів Російської імперії).

Під час проведення реформ системи органів управління російської держави у XVIII і XIX ст. питанням діловодства приділялася велика увага [2, 19–35]. Було впроваджено загальні правила діловодства, уніфіковано формуляри документів, визначено порядок проходження справ у державних установах. Документування діяльності органів влади і управління врегульовувалося законодавством: відповідні положення містилися в Генеральному регламенті 1720 р. та інших нормативних актах, зокрема, в інструкціях, які стосувалися окремих установ.

Добре організоване діловодство було важливою умовою ефективності функціонування апарату управління. Імператор Петро I «вимагав [...] удосконалити діловодство, особливо при фіксації процесу прийняття рішень», оскільки ясно розумів, що «кретельне ведення записів не було лише питанням бюрократичної сумлінності, воно становило частину процесу упорядкованого законного управління» [3, 452]. Удосконалення діловодства також пояснювалося прагненням керівництва імперії поліпшити державний контроль. Численні форми звітності, які нижчі державні установи мали представляти у вищі, дозволяли тримати під контролем діяльність цих установ та отримувати інформацію про стан справ у тих сферах управління, за які ці установи відповідали [4, 72, 73].

У результаті службова документація органів управління була дуже великою. Наприклад, до середини 70-х рр. XVIII ст. городові канцелярії щорічно відправляли в центральні установи приблизно 1700 різних службових документів, зокрема декілька видів відомостей; у 1775 р. Сенат скоротив перелік обов'язкових донесень до 430 [5, 369]. У 1776–1783 рр.

митними установами Новоросійської та Азовської губерній заповнювалися 22 книги реєстрації [6, 170, 171]. Відомчі архіви накопичували велику кількість службових матеріалів, зокрема, у фондах Сенату відклалися 2 млн справ.

Таким чином, добре організоване діловодство було необхідно для правильного функціонування установи і для контролю за його діяльністю, було проявом тенденції до бюрократизації державного управління.

Проявом тієї ж тенденції виступало прагнення до чіткості діловодства у великих приватних господарствах. Наприклад, Домова контора, яка керувала вотчинами В. Г. Орлова на межі XVIII–XIX ст., вимагала від бурмистрів обов'язкового надання «відписок» про виконання наказів контори. «Про чіткість діловодства можна судити також за письмовим оформленням прийнятих сходом або вотчинним правлінням рішень, за розподілом питань, що розбиралися залежно від ступеня важливості правління або сходом, за практикою письмових наказів бурмистрів мирським сходам» [7, 108].

Згідно з нормативними актами про внутрішні розпорядки у колоніях іноземців, кожний окружний приказ і кожний сільський приказ, наділені адміністративними і судовими повноваженнями, мусили оформлювати кілька видів службових документів. Насамперед, вони мали вести ряд особливих книг і зошитів. Зокрема, існувала книга для запису розпоряджень і рішень приказу. Тимчасова юрисдикція (інструкція про внутрішні розпорядки) 1769 р. у колоніях Поволжя наказувала колоністським «вибраним начальникам» мати книгу або «особливий для себе зошит», в яку записувати «як оштрафованих, так і про все інше, що в його правління вчинено» [8, IX–X].

З Тимчасової юрисдикції 1769 р. ця норма перейшла до Інструкції для внутрішнього управління поволзьких колоністів 1800 р., де пропонувалося керівнику кожного приказу в особливому зошиті «вести вірну записку» про накладення стягнень і взагалі про все, «що в його правління вчинено, щоб в кінці року можна було бачити, хто з господарів є добропорядним, а хто ні» [9, 104]. Інструкція 1801 р. для новоросійських колоністів передбачала наявність у приказах вже двох книг. Одна потрібна була окружним головам і шульцям (сільським старостам) «для записування словесних будь-яких наказів, розпоряджень і розборів між поселеннями [поселянами], а також і всього, що може трапитися в правління голови і шульца». Інша являла собою «протоколи для записки одержуваних наказів і рапортів, що відправляються» [10, 121].

Такі ж документи мала складати виборна адміністрація німців-сукноробів в Полтаві, Костянтинограді та Кременчуці. Згідно з Інструкцією для внутрішнього розпорядку та управління цих поселенців, «приказ повинен мати особливі книги для записування словесних будь-яких наказів, розпоряджень і розборів між сукноробами, так і всього, що може трапитися в правління їх, щоб у випадку надходження до вищого начальства будь-яких скарг можна було бачити справжнє становище; крім того, протоколи для записки одержуваних наказів і рапортів, що відправляються, означаючи неодмінно

на всі номери, і особливо у справах, які після розгляду їх підлягали формальному рішення» [11, 114].

Крім журналів для фіксації ухвалених рішень та реєстрації службового листування у приказах, згідно з нормативними документами про організації управління у колоніях, мали оформлятися: особливий зошит для запису відомостей про виконання колоністами підводної повинності [12, 37]; особлива книга «для записки усіх одержуваних і відправлених конвертів» [12, 38–39]; шнурова книга «за печаткою» для обліку громадських прибутків і витрат [12, 47, 74]; книга при хлібному магазині [12, 51]; особливий зошит, в який шульци мусили записувати відомості про арештантів, що прямували через колонії [12, 68]; книга реєстрації покупок колоністами коней [12, 68].

Також прикази були повинні оформляти кілька видів відомостей. Вони складалися виборними старшинами або їхніми начальниками-доглядачами за підсумками місяця, річної третини, півроку і року. Так, окрім передбачених Інструкцією 1801 р. для новоросійських колоністів відомостей про новонароджених, осіб, що одружилися, і померлих та про господарський розвиток колоній Контора опікунства, яка управляла цими колоніями, отримувала зведення даних про рух чисельності колоністів, про врожаї зернових і городніх культур, про кількість фруктових і лісових дерев, шовковиць, чагарників; про розвиток тваринництва, зокрема, тонкорунного вівчарства; про запаси зерна в громадських магазинах [13, 10]. Відомості складалися за особливими формулярами, які виборні старшини отримували від Контори опікунства. Велику кількість інформації не завжди вдавалося обробити та подати у певному вигляді без помилок і відхилень від встановленої форми. Опікунські органи відправляли до приказів особливі інструкції про складання відомостей [14, 207].

Виборні старшини також були зобов'язані подавати в опікунські органи звітні документи. Рапорт являв собою «точний звіт з певного питання», доношення (донесення) – «докладну розповідь про низку справ або подій» [15, 188–189]. Законодавство вимагало від колоністських приказів обов'язково відправляти в опікунські органи рапорти в певних випадках, зокрема, повідомляти про порушення прав володіння [12, 28, 29]; затримання в колоніях безпаспортних [12, 67, 68]; виявлення «нічийної худоби» [12, 68]; появу «надзвичайних на людях» хвороб [12, 69]; здійснення злочинів і проступків, що не підлягали суду приказів [12, 76, 77, 81, 83, 85, 86]. На практиці перелік подій, про які старшини повинні були повідомляти службовців опікунських установ, був набагато більше встановленого законом. Власне, прикази були зобов'язані доповідати про все, що становило предмети державного регулювання або розцінювалося як таке, що заслуговує на увагу керівництва.

Велика службова документація, яка оформлялася виборною адміністрацією, була характерна й для державних і удільних сіл, також для сіл кріпаків, власники яких прагнули зробити вотчинне управління максимально ефективним. Приміром, у першій половині XIX ст. маєтками графів Воронцових управляли 16 вотчинних правлінь, у кожному з яких зберігалися такі документи: шнурова та окладна книга на збори та оброки, контракти на оренду земель, угідь,

будівель; шнурова прибутково-видаткова книга; відомість про число душ в селах, дозволи на заміжжя; книга мирських зборів; книга державних і мирських повинностей селян; книга сімейств із зазначенням рекрутської черги і книга проступків селян [16, 55].

Виборні старшини також видавали у певних випадках дозвільні документи, зокрема, дозволи на тимчасове перебування колоністів за межами їхніх поселень [17, 12–18]. Нормативні документи не вимагали від колоністських старшин користуватись лише російською мовою. Вимога до виборних адміністрацій у колоніях «усе діловодство у громадському управлінні» вести лише російською мовою з'явилась у законі 1871 р., що скасовував особливий становий статус колоністів [18, 815–816].

Зберігати документацію приказу потрібно було разом із громадською касою в приміщенні, де працював цей орган, «у скриньці і шухлядці за замком і печаткою». За збереження документів несли відповідальність керівники сільських приказів та адміністрація округу («голови спільно зі старшинами») [10, 118].

Отже, діловодство належало до основних форм діяльності виборних адміністрацій у колоніях. Зокрема, виборні старшини мали вести декілька особливих книг та зошитів, подавали рапорти до опікунських установ з усіх важливих питань, оформляли декілька видів звітної документації. Належна організація діловодства у колоніях розглядалась опікунським керівництвом як важлива умова правильного функціонування виборних адміністрацій, як спосіб контролю за його діяльністю, за внутрішнім життям у колоніях взагалі.

1. Касяненко Ю. Я. Діловодство / Ю. Я. Касяненко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемиченко [та ін.]. – К. : «Укр. енцикл.», 1999. – Т. 2 : Д – Й. – С. 211–212.

2. Цикулин В. А. Делопроеводство в учреждениях России XVIII в. / В. А. Цикулин // История делопроизводства в СССР. – М., 1974. – С. 19–35.

3. Бушкович П. Петр Великий : Борьба за власть (1671–1725) / П. Бушкович. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2009. – 544 с.

4. Сакович В. А. Государственный контроль в России: Его история и современное устройство / В. А. Сакович. – СПб., 1896. – Ч. 1. – 358 с.

5. Писарькова Л. Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы / Л. Ф. Писарькова. – М. : РОССПЭН, 2007. – 743 с.

6. Головка Ю. І. Створення службової документації митними установами Південної України (1776–1783 рр.) / Ю. І. Головка // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. – Одеса : Астропринт, 2006. – Вип. 17. – С. 166–173.

7. Александров В. А. Общинное управление в помещичьих имениях XVIII – начала XIX в. / В. А. Александров // Общество и государство феодальной России. – М. : Наука, 1975. – С. 104–113.

8. Инструкция, по которой все новопоселенные иностранцы поступать должны, с показанием, каковыя преступления завясят от главного правительства, то есть Канцелярии опекуства иностранных и ее конторы, и что оставляется внутреннему разбирательству их начальникам // Варшавские университетские известия. – 1913. – № 9. – Приложение. – С. I–XLIV.

9. Инструкция внутреннего распорядка и управления в Саратовских колониях, 17 сентября 1800 г. // Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917. – М.: МФД: Материк, 2006. – С. 102–116.

10. Инструкция для внутреннего распорядка и управления Новороссийских иностранных колоний, 16 мая 1801 г. // Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917. – М.: МФД: Материк, 2006. – С. 116–131.

11. Инструкция для внутреннего распорядка и управления иностранных суконщиков, поселенных в Полтаве, Константинограде и Кременчуге // Павловский И. В. Немецкие колонии в Полтавской губернии в XIX ст. (1808–1867) (По архивным данным) / И. В. Павловский. – Полтава : Типография Г. И. Маркевича, 1913. – С. 110–121.

12. Свод учреждений и уставов о колониях иностранцев в империи // Свод законов Российской империи. – СПб., 1857. – Т. 12. – Ч. 2. – С. 1–100.

13. Контора опекуства новороссийских иностранных поселенцев. 1781–1857. – Днепропетровск; Киев, 1997. – Т. 1. Аннотированная опись дел за 1781–1818 гг. / сост. Н. Л. Юзбашева, Д. Ю. Мешков. – 271 с.

14. Василенко А. В. Документы фонда Конторы опекуства новороссийских иностранных поселенцев по истории Малочанского меннонитского округа 1804–1818 гг. / А. В. Василенко, Н. А. Юзбашева // Вопросы германской истории. – Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1996. – С. 204–209.

15. Емелина М. А. Делопроеводство Коллегии иностранных дел в 1740-х годах / М. А. Емелина // История и повседневность : сб. науч. работ. – СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге; Алетейя, 2003. – С. 178–196.

16. Индова Е. И. Крепостное хозяйство в начале XIX в. По материалам вотчинного архива Воронцова / Е. И. Индова. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 200 с.

17. Малиновская Т. В. Паспортная система в колониях иностранцев на территории Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.) / Т. В. Малиновская // Вопросы германской истории: сб. науч. трудов. – Днепропетровск : РИО ДНУ, 2009. – С. 9–20.

18. Высочайше утвержденные Правила об устройстве поселян-собственников (бывших колонистов), вдоворенных на казенные земли в губерниях : Санкт-Петербургской, Новгородской, Самарской, Саратовской, Воронежской, Черниговской, Полтавской, Екатеринославской, Херсонской и Таврической и в области Бессарабской, 4 (16) июня 1871 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1874. – Т. 46. – С. 813–819.

С.В. Маркова

ВЛАСНІСТЬ НА ЗЕМЛЮ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ПОЧАТКУ XX СТ.)

Проаналізовано взаємозв'язки між формою володіння землею та особливостями землекористування, з одного боку, і характером суспільно-політичної самоорганізації сільського населення, з іншого. Як фактичний матеріал використовуються обставини еволюції українського села напередодні революційної доби. Виявлено напрям та динаміку змін відносин земельного господарювання та відповідно специфіку ствердження і функціонування елементів українського громадянського суспільства.

Ключові слова: селяни, громадянське суспільство, земельні відносини, приватна власність, сільська община.

This paper analyzes the features of the land ownership and land use of Ukrainian peasants at the beginning of the revolutionary era to determine the direction and dynamics of changes in the social structure of the village, particularly those that directly affected the formation of parohromadyanske (of civil) Ukrainian society.

Key words: peasants, civil society, private property, community.

Більше, ніж двадцятирічний досвід розвитку незалежної України засвідчує необхідність подальшої модернізації країни, чіткої стратегії розбудови сільського господарства, зміни старих норм та правил, побудови громадянського суспільства. У розрізі подолання соціальної напруженості в українському суспільстві сьогодні варто заглибитися у вивчення процесів і змін, що відбувалися в житті українського народу та, зокрема, селян, які кількісно домінували у соціумі протягом не одного століття.

Автор ставить за мету проаналізувати взаємозв'язки між формою володіння землею та особливостями землекористування, з одного боку, і характером суспільно-політичної самоорганізації сільського населення, з іншого.

Для кращої адаптації українського селянства до загальноєвропейських тенденцій розвитку громадянського суспільства ми ввели такі терміни, як парагромадянин та парагромадянське суспільство (Прим. авт. Пара (грец. *para*), префікс, що означає (пара-біля) суміжність, близькість, схожість).

Розвиток світового сільгоспвиробництва, землеробства та землекористування на початку ХХ ст. пішов шляхом скорочення кількості сільського населення, сільськогосподарської робочої сили, дрібних виробників, звернувшись до збільшення ферм і зосередження капіталу [1, 155–156]. Частка зайнятих у сільському господарстві перед Першою світовою війною знизилась у Франції до 41%; у Німеччині – до 37%; у Великобританії – до 9%; понад 60% – у Росії [2, 188].

Напередодні революційних подій 1917 р. до складу Російської імперії входило 80% українських етнічних земель [3, 232]. У статті ми будемо вживати назву Україна до етнічних українських земель, котрі перебували під владою Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Волинська, Київська, Катеринославська, Подільська, Полтавська, Таврійська (без Криму), Харківська, Херсонська, Чернігівська губернії. В Україні на початку ХХ ст. понад 75% усього населення та понад 82% українців займалися хліборобством [4, 12].

Динаміку чисельності сільського населення України (1861–1920 рр.) [5, 96] узагальнено автором на рис. 1.

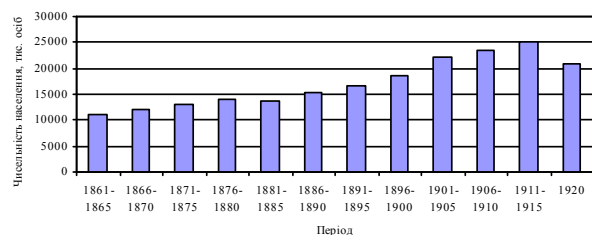

Рис. 1. Динаміка чисельності сільського населення

У російському та українському суспільствах найбільші суперечки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. були з приводу існування общини, форм земельної власності та характеру селянського господарства (капіталістичного, дрібнобуржуазного, трудового, товарного, напівнатурального) [6, 238–240]. Ліберально-радикально налаштовані члени російського суспільства пропонували шлях реформ, революційно налаштовані – вирішити всі селянські вимоги радикально та терміново, контрреволюційно

налаштовані – проти будь-яких аграрних змін. Частково питання намагалися вирішити «Законом про переділи від 8 червня 1893 р.» [7, 634–635].

Для вирішення аграрного питання в Росії пропонувалися різні шляхи покращення агровиробництва: приватно-фермерський, орендно-общинний, орендно-поміщицький. У лютому 1905 р. відбувся з'їзд земських діячів, на якому обговорювалися аграрні питання та було прийнято «аграрну програму», що вперше передбачала поступовий перехід землі в користування тих, хто її обробляє [8, 38]. Такий напрям динаміки влаштовував більшість українських селян. Починаючи з 1902 р., місцеві комітети найчастіше виступали проти створення общини, навіть «для лікування хвороб у сільському господарстві». Київський волосний комітет запропонував вільний обіг та продаж землі усім прошаркам населення [9, 182–184]. На початку ХХ ст. в Україні показниками «нормальних умов» функціонування селянського господарства були: наявність земельної ділянки, забезпечення господарства робітниками, худобою, інвентарем, умовами збуту сільськогосподарських продуктів [10, 148].

В Україні у 1905 р. загальна кількість земель коливалася в межах 39,2 млн дес., з яких земля общин становила 48,8%; землі товариств – 5,7%; землі, що перебували у приватній власності, – 38,6%; землі церковні та установ – 6,9%. Зазначимо, що дані відносно кількості селянських господарств, які перебували на общинному праві на початку ХХ ст., різняться. Так, автори монографії «Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.)» вважають, що показник не перевищував 52% [11, 55], автори «Історії українського селянства» стверджують, що в Україні общинне господарство становило 66% [12, 370]. На початку ХХ ст. кількість общин в Україні коливалася в межах 25 тис. [13, 3]. Общинне володіння домінувало у Катеринославській, Херсонській, Харківській, Таврійській губерніях; подвірне – у Подільській, Волинській, Київській, Полтавській, Чернігівській губерніях. Наприкінці ХІХ ст. частка общинних земель у Харківській губернії дорівнювала 95,3%; Катеринославській – 94,4%; Херсонській – 88,8%; Таврійській – 79%; Чернігівській – 51,5%; Волинській – 21,1%; Київській – 16,7%; Полтавській – 15,4; Подільській – 5,4% [14, 478].

Після століпінської реформи українське селянське сімейне господарство почало еволюціонувати у бік сімейного фермерства, а община – у бік значно вільнішої сільської громади. На думку О. Стражного, «українець хоча і був людиною групи, колективу, але приватні інтереси та інтереси родини в Україні завжди стояли над громадськими» [15, 311]. Напередодні Першої світової війни з общин вийшло 12,9% селянських господарств на Полтавщині; 22,5% на Харківщині; 22,5% на Одещині; 20,9% на Катеринославщині [4, 14].

Голова уряду П. Столипін здійснив спробу створити хутори на засадах приватного володіння землею. Хутори та відруби були поширеними в Україні, в деяких губерніях Піволжя, Прибалтиці, здебільшого там, де був високий рівень товарного сільгоспвиробництва [1, 155]. На початку ХХ ст. селяни Київської, Подільської, Полтавської губерній мали найменші недосплати порівняно з іншими

губерніями. Напередодні 1914 р. 34 губернії Російської імперії ввозили хліб, переважно із 20 губерній, де були поширені хутори та відруби [16, 44–45]. Нова система формувала вільне індивідуально-господарське самовизначення, не стиснуте правилами загальноприйнятої організації господарства [17, 5]. Зазначимо, що заможні господарі часто виступали проти хутірської форми землевпорядкування [18, 396–397].

У грудні 1908 р. П. Столипін прокоментував своє розуміння поняття «приватна власність» у контексті селянського землевпорядкування таким чином: «Приватний власник може сам розпоряджатися землею, закріплювати її за собою, вимагати відводу окремих ділянок в єдине місце, прикупити землі, закласти Селянському банку, або її продати» [19, 176–177]. Ідея земельних наділів і земельного володіння на засадах цілковитої власності, особиста свобода мали стати додатковими стимулами для створення парагромадянського українського суспільства.

Українські селяни купували землю, незважаючи на її високу вартість. Середня ціна за десятину в 1878–1887 рр. становила 26,5 руб., в 1888–1897 рр. зросла до 42,5 руб. [20, 35]. Надільна земля (десятина) в Російській імперії коштувала в 1907–1910 рр. 64 руб. [21, 263]. В Україні найбільше надільних земель на початку XX ст. було в Чернігівській губернії – 721931 дес.; у Полтавській – 478362; у Харківській губернії – 436685 дес. [21, 265]. Після скасування викупних платежів середня ринкова ціна десятини землі збільшилася до 93,4 руб. [21, 125]. В українських губерніях у 1906–1914 рр. середня ринкова ціна десятини коливалася в межах 190 руб., що засвідчувало неабиякий попит на неї. Найдорожчими ціни на землю були у 1906–1914 рр. в Подільській, Полтавській, Катеринославській, Харківській, Херсонській губерніях й перевищували 200 руб. [5, 125]. Протягом 1916–1917 рр. селяни України купили, головним чином у поміщиків, понад 7 млн десятин землі [22, 219]. Найбільшим попитом користувалися наділи, розташовані поблизу водоймищ і пасовищ [17, 5]. Дослідження В. Шевченка підтверджують тенденцію активної купівлі-продажу землі в Волинській, Полтавській, Харківській та Чернігівській областях [23, 205].

Питання ціни корелювалося із збільшенням чисельності населення, яке потребувало збільшення посівних площ. Від 1860 р. до початку XX ст. сільське населення України зросло на 86%, а площа селянських земель лише на 31% [4, 12]. Якщо проаналізувати статистичні матеріали (9 губерній) у розрізі загальної кількості землі, що підпадала під оподаткування, отримаємо підтвердження тенденції незначної динаміки кількісного збільшення земельної площі. Так, у 1892 р. оподатковувалося 35755,3 тис. дес.; у 1900 р. – 36173,7; у 1905 р. – 36334,6; у 1910 р. – 36583,1; у 1912 р. – 36520,2 [24, 88]. Динаміка станом на 1912 р. залишалася майже сталою відповідно до даних оподаткування землі усіх форм власності, її кількість коливалася з 1892 р. до 1912 р. у межах 36–39 млн дес. У відсотковому відношенні кількість землі, що підпадала під оподаткування, збільшилася у 1912 р., порівняно з 1892 р., лише на 2,1%. Найбільше землі, що підпадала під оподаткування, було в Одеській – 6516,8 тис. дес. та Катеринославській губерніях – 5918,5 тис. дес., в інших губерніях кількість була меншою приблизно в 1,5 рази [24, 52–56] (у Подільській губернії

– 2757,0 тис. дес. усіх форм власності, у Полтавській – 3847,9 тис. дес., у Київській – 4299,8 тис. дес., у Чернігівській – 2949,7 тис. дес., у Волинській – 2641,6 тис. дес. [24, 81–84]). Відзначимо, що загальна кількість землі, зокрема, і тієї, що оподатковувалася, дещо різнилася.

Окремі категорії землеволодіння мали також незначну динаміку у 1905 р. порівняно із 1887 р.: надільні землі збільшилися на 1,7% (з 18724 тис. дес. до 20727 тис. дес.); землі держави, церкви, установ залишилися майже без змін (3289 тис. дес. у 1887 р. та 3373 тис. дес. у 1905 р.), кількість земель у приватній власності зменшилася на 1,7% (у 1887 р. було 20670 тис. дес., у 1905 р. стало 20606 тис. дес.) [5, 101]. При незначних темпах збільшення земельного фонду надлишок робочої сили в сільському господарстві у 9 губерніях перевищив 7 млн осіб [4, 12].

На загальному тлі малоземелля та незадовільного землеустрою привабливим об'єктом розподілу виявилось поміщицьке землеволодіння [11]. Хоча станом на 1916 р. лише 15,2% посівної площі належало великим господарствам [4, 40], за іншими даними – 18,6%, або 1/5 частина всіх посівів. У Київській та Подільській губерніях ці показники були вищими, відповідно 28,2% та 32,2% [5, 43]. У 1915 р. все селянське землеволодіння на Україні визначали у кількості 29,4 млн дес., дворянське приблизно 8–8,5 млн дес., купці та міщани мали близько 3 млн землі [25, 284].

До 1917 р. в руках селян було близько 28 млн дес. землі, або 64% всієї хліборобської площі [4, 8] (М. Лазарович пише про 65% [22, 219]). Гетьман П. Скоропадський вважав, що передати селянам можна було лише 4 або 4,5 млн десятин [25, 285], а це суттєво не могло вирішити проблему малоземелля та перенаселення. У 1907 р. П. Столипін зауважував, що «якби роздати всю землю, усіх форм власності, навіть у пригородах селянам, то в Полтавській губернії на двір прийшлося б лише по 9 дес., Подільській губернії – всього по 8 дес.» [19, 88]. Частина українських селян не могли отримати наділи, котрі б забезпечили їм стабільне існування та змушені були залишати села. Серед найбільш густозаселених були Київська та Подільська губернії, населення яких відповідно становило 3,6 млн осіб і 3 млн осіб [20, 2]. На 1 кв. версту припадало приблизно 82 осіб. Відповідно до даних перепису населення 1897 р., це був один з найбільших показників в Російській імперії [26, 427]. На початку XX ст. показники не зменшилися, а навпаки зросли. Так, у 1905 р. у Київській губернії на 1 кв. версту вже припадало 92,5 осіб, у Подільській губернії – 94,4 особи (середні показники в Російській імперії коливалися в межах 50) [20, 12].

Селян, які мали від 12 до 15 дес., з повагою називали господарями й заздрили їм, що вони мають що робити цілий рік, бо біднякам, які мали від 1 до 2 дес., доводилося йти до пана на річну або місячну роботу, у міста, на фабрики тощо [27, 13–14]. За оренду землі поміщики часто брали дорого, найвищими були ціни у 1918 р. за гетьманства П. Скоропадського – 25 рублів за десятину [28, 24–25]. Середнє селянське господарство в Україні мало приблизно 7 десятин (або 7,7 гектара) [29, 42]. На одного ідця припадало від 8 дес. до 2 дес., залежно від регіону. На Півдні України землезабезпечення могло досягати в середньому 10,70 дес. на 1 господарство [5, 47]. У 1918 р. (за гетьманства П. Скоропадського) «куркулями

односельці могли називати селян, котрі мали 4 дес. Землі» [30, 21]. Переважно мріяли українські селяни «про 8–10 десятинок святої землі» [31, 9]. Такою кількістю землі у 1906 р. частково були забезпечені селянські господарства Південної України (25,9% селян мали наділи в 7–10 десятин, а 42,4% – понад 10 десятин) [17, 3].

Напередодні 1917 р. 57% селян обробляли менше трьох десятин і могли вважатися бідними селянами, середнє селянство з 3–10 десятинами налічувало 30% господарств, «багаті»-власники понад 10 дес. становили 12% [32, 42]. У середньому на селянське господарство у 1917 р. припадало, разом із сінокосами та лісами, 7,62 дес. [33, 143]. У 1917 р. північні та північно-західні регіони України мали найбільшу щільність заселення. Однак не завжди малоземельний або безземельний селянин був бідний, адже він міг мати заробітки поза межами селянського господарства. Для українських селян це були переважно промисли та заробітчання.

Таким чином можна зробити такі висновки: життя українських селян на початку ХХ ст. (до 1917 р.), незважаючи на циклічні коливання та аграрне перенаселення в більшості регіонів, мало низку позитивних тенденцій, зокрема, це можливість придбати землю та вийти з общини; наявність власного земельного наділу підвищувала «життєві шанси» селян; словосполучення «приватна власність» набуло нового змісту після столипінської аграрної реформи, поступово формувалося підґрунтя для створення економічної основи українського громадянського суспільства.

1. Пилипенко В. Від експериментів до соціальної практики (П. А. Столипін і його реформа) / В. Пилипенко, В. Тарасенко // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 1998. – № 3. – С. 151–157.
2. Ливи Б. М. Демографическая история Европы / Б. М. Ливи ; [пер. с итал. А. Миролубовой]. – СПб.: «Александрия», 2010. – 304 с. – (Серия «Становление Европы»).
3. Морозова О. С. Мовна проблема в освітній сфері Наддніпрянської України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. С. Морозова // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін.* – Д.: Вид-во Дніпропетровського національного ун-ту, 2008. – Вип. 6. – С. 232–239.
4. Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917–1920 [Текст] / І. Витанович. – Мюнхен ; Чикаго : [б. в.], 1968 (Друк. «Logos»). – 60 с. – (Сер.: Монографії / Укр. іст. т-во; ч.2).
5. Сельское хозяйство Украины. – Х.: Издательский отдел НКЗ, 1923. – 232 с.
6. Бондар В. Аграрно-селянське питання другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. в радянській історіографії / В. Бондар // *Історіографічні дослідження в Україні* / [гол. редкол. В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод]. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2011. – Вип. 21. – С. 238–258.
7. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. Т. XXI – С.-Петербург, 1897. – 957 с.
8. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. Дополнительный том II. – С.-Петербург. Типография Акц. Общ. Брокгауза-Ефрона, 1907. – 934 с.
9. Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II / С. С. Ольденбург; предисл. Ю. К. Мейера]. – СПб.: «Метрополь», 1991. – 672 с.
10. Сельское хозяйство Союза ССР в 1926–1927 году (по данным налоговых сводок по единому сельхозналогу). – М.: Госфин. из-во Союза С.С.Р., 1929. – СХСVIII с.+табл. С. 1–607 с.
11. Ковальова Н. А. Аграрна політика в Україні періоду

- національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). / Н. А. Ковальова, С. В. Корновенко, Б. В. Малиновський, О. В. Михайлик, А. Г. Морозов. – Черкаси: Ант, 2007. – 280 с.
12. Історія українського селянства: нариси в 2 т. / НАН України; Інститут історії України / [В. А. Смолій (відп. ред.)]. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 2006. – 632 с.
13. Сельское хозяйство Украины. – Х.: Издательский отдел НКЗ, 1923. – 232 с.
14. Миронов Б. Н. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII–XX века / Б. Н. Миронов. – М.: Весь Мир, 2012. – 848 с.
15. Стражний О. С. Український менталітет: Люзії. Міфи. Реальність / О. С. Стражний – К.: «Книга», 2008. – 368 с.
16. Булдаков В. П. Красная смута: Природа и последствия революционного насилия / В. П. Булдаков. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Президентский центр Б. Н. Ельцина, 2010. – 967 с.
17. Бочаров В. В. Соціально-економічне становище селянства України на початку ХХ ст. / В. В. Бочаров // *Наука. Релігія. Суспільство*. – 2009. – № 2. – С. 3–6.
18. Історія українського селянства: нариси в 2 т. / НАН України; Інститут історії України / [В. А. Смолій (відп. ред.)]. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 2006. – 653 с.
19. Столыпин П. А. Нам нужна Великая Россия: полн. собр. речей в Государственной думе и государственном совете. 1906–1911 гг. / П. А. Столыпин [предисл. К. Ф. Шаццло; сост., коммент. Ю. Г. Фельштинского]. – М.: Молода гвардия, 1991. – 411 [5] с.
20. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. Дополнительный том II. – С.-Петербург. Типография Акц. Общ. Брокгауза-Ефрона, 1907. – 934 с.
21. Миронов Б. Н. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII–XX века / Б. Н. Миронов. – [2-е изд, испр., доп.]. – М.: Весь Мир, 2012. – 848 с.: илл., табл.
22. Лазарович М. В. Економічна історія: навч. посіб. / М. В. Лазарович – К.: Знання, 2008. – 431 с.
23. Шевченко В. М. «Матеріали по статистике движения землевладения в России» як джерело вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / В. М. Шевченко // *УІЖ*. – № 6 листопад–грудень, 2006. – С. 203–211.
24. Матеріали по обложению земель на Украине (Свод данных о сборах казенных, земских и мирских за 1892–1912 гг.) // *Статистика Украины*. – № 33. Серия VI. Финансовая статистика. – Т.1. Вип. 2. – Харьков, 1923. – 92 с.
25. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. / П. Скоропадський ; гол. ред. Я. Пеленський]. – К.: Філадельфія, 1995. – 493 с.
26. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. Дополнительный том II. – С.-Петербург. Типография Акц. Общ. Брокгауза-Ефрона, 1906. – 480 с.
27. Богацький О. Чого нам треба / О. Богацький // *Село*. – №№ 30, 31. – 1 вересня 1918 р. – С. 13–14.
28. Від власних дописувачів // *Село*. – №30, 31. – 1 вересня 1918 р. – С. 24–25.
29. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко ; [пер. з англ.]. – К.: Основи, 1997. – С. 42.
30. Селянська недолі // *Село*. – №№ 36, 37. – 28 вересня 1918 р. – С. 21.
31. Коваль М. Наше сучасне завдання / М. Коваль // *Село*. – № 50. – 30 грудня. 1918 р. – С. 9–11.
32. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): монографія / В. Лозовий; Кам'янець-Подільський національний ун-т. – Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М. І.», 2008. – 480 с.
33. Береза О. І. Органи більшовицької влади та управління в українському селі в 1917–1920 рр. (державно-управлінський аспект): дис. ... канд. наук з держ-го управління: 25.00.01 / О. І. Береза – Львів, 2006. – 224 с.

В.М. Мойсієнко

ПРОБЛЕМА ФЕДЕРАЛІЗМУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЛІБЕРАЛЬНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Проаналізовано напрями пошуку оптимальної форми державного устрою в концепціях представників ліберальної думки другої половини XIX – поч. XX ст. Увагу зосереджено на пріоритетах федеративної форми державного устрою, її особливостях, які були окреслені в працях М. Драгоманова, М. Палієнка, М. Грушевського. Автор вказує на можливість використання концептуальних положень представників ліберальної думки у процесі реформування державного устрою в сучасній Україні.

Ключові слова: державний устрій, федералізм, автономія, конституціоналізм, самоврядування.

The author analyzes trends finding the optimal form of government representatives in the concepts of liberal thought of the second half of nineteenth century and the beginning of twentieth century. Attention is focused on the priorities of the federal form of government, its features, which are outlined in the writings of M. Dragomanov, M. Palienko and M. Hrushevsky. Author pointed to the use of conceptual positions of representatives of liberal thought in the reform of government in modern Ukraine.

Key words: government representatives, federalism, autonomy, constitutionalism, self-government.

Однією з актуальних проблем сучасної України є пошук досконалої форми державного устрою. Належне дослідження цієї проблеми особливо важливе в умовах здійснення реформи політичної системи українського суспільства. Так, протягом останніх років у процесі реформування одним із основних напрямів визначено реформу адміністративно-територіального устрою в Україні. Це вимагає науково обґрунтованих підходів, належного теоретичного дослідження таких категорій, як державний устрій, адміністративно-територіальний устрій, форма державного устрою тощо.

Зазначена проблематика не залишилася поза увагою як вітчизняних істориків, так і вчених-юристів, політологів. Цій проблемі у спеціальній науковій літературі присвячено праці Ю. Батурина, С. Бостана, С. Гусарева, М. Кармазіної, Г. Касьянова, А. Коваленка, А. Колодія, М. Корнієнка, Ю. Левенця, Л. Нагорної, О. Реєнта, О. Скакун, Б. Страшуна, Ю. Телешуна та ін. Проте означена проблема не набула належного вивчення.

З огляду на вищезазначені аспекти, метою наукової розвідки став аналіз концепцій ліберальних вчених другої половини XIX – поч. XX ст., зокрема М. Драгоманова, М. Палієнка, М. Грушевського та ін., в працях яких зацентровано увагу на федерації як формі реалізації ідеї національного самовизначення.

У цьому контексті звернемо увагу на напрями пошуку оптимальної форми державного устрою вітчизняними ліберальними мислителями другої половини XIX – початку XX ст. У тогочасних теоріях держави федералістські ідеї розглядалися як антипод монархічному легітимізму. Лібералізм цієї доби породив формулу організації державного устрою, який відповідає вимогам забезпечення індивідуальної свободи: підстава для свободи особи – автономія національної групи. У цьому контексті варто

насамперед звернути увагу на федералістську концепцію М. Драгоманова.

М. Драгоманов розумів, що українці багато втратили від того, що не спромоглися створити своєї держави в часи, коли інші європейські народи переживали державотворчі процеси. Повстати ж проти Австрії і Росії (як це зробили італійці, спираючись на допомогу Франції) і створити самостійну державу – нереально [1, 293–294]. Тому федеративна ідея видавалася більш посилюючою, гадалося, що її вдасться реалізувати силами власного народу, без допомоги західних сусідів. Водночас у боротьбі за автономію і федерацію можна було сподіватися, на думку М. Драгоманова, на допомогу тих народів, які перебували у підпорядкуванні Австрії і Росії і потерпали так само, як українці [1, 294]. Федералізм був привабливим і тому, що його можливістю як форми державного устрою були перевірені й підтверджені міжнародною політичною практикою, до якої М. Драгоманов завжди був схильний звертатися, простежуючи закономірності політичного життя різних народів і держав.

М. Драгоманов усвідомлено робив вибір на користь федералістської моделі організації політичних сил та устрою держави. По-перше, тому що вона дозволяла через боротьбу за політичну і національну свободу здобути найважливіші умови для національної незалежності та соціального розвитку. По-друге, на шляху до федерації він вважав за можливе об'єднати сили народів, що прагнуть до звільнення і демократичних елементів серед панівних націй, котрі розуміли приреченість імперського ладу і визнавали федерацію оптимальною моделлю державності.

М. Драгоманов розглядав федеративний шлях перетворення Росії як антитезу її централістично-імперському устроєві з погляду, який був мало відмінним від тих проектів, що пропонувалися власне російськими «автономістами», передусім М. Шаповим та ін. Вчений вважав, що нова форма державної організації Росії успішно зніме політичні суперечності російського життя [2, 419]. Тоді ж Драгоманов визнавав за доцільне збереження територіальної цілісності Росії. Йому здавалося, що завжди такої могутній державі можна, по-перше, протистояти «натиску германізму» [3, 494]. По-друге, через неї українці та інші слов'янські народи зможуть отримати додаткові геополітичні засоби реалізації власних національних інтересів. Тому федеративна модель майбутньої Росії видавалася йому найкращим із можливих вирішенням як внутрішніх, так і зовнішніх завдань українського національного руху, національних рухів інших народів імперії та її корінних інтересів самих росіян.

За умов федералізації та демократизації нової Росії українці, на думку вченого, знайдуть задоволення власних життєвих інтересів, уникаючи ризиків сепаратизації від Росії, яка значно переважала своєю потужністю Україну. На основі таких передбачень М. Драгоманов зазначав: «Огляд історії і теперішньої практики європейських народів показує, що автономія політична і національна можлива, й без державної відрубності. От через те і я, не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії до котрої і в усій Росії, в тім числі і у великоруських земствах, висказувалася стілько раз явна симпатія і котра рано

чи пізно мусить перейти в життя і в Росії» [4]. Саме федералізм як спосіб побудови нової держави дозволяв би політично вільній Україні вирішувати питання міжнаціональних відносин у своїх територіально-адміністративних межах.

Звернемо увагу, на сутність концепції ще одного представника ліберальної політико-правової думки М. Палієнка. Опанувавши теорії П. Лабанда та Г. Еллінека, він вважав, що надання автономії обмежує центральну владу, а утворення федерації обмежує самостійність держав, які до неї входять. У кінці XIX – на початку XX ст. унітаристська теорія суверенітету загалом домінувала в правовому полі Росії [5, 24].

Ідея децентралізації влади та питання зміни територіального устрою держави існували завжди, це є фактом історичного розвитку ледве не кожної держави. Саме значна централізація влади здебільшого є каталізатором, який сприяє зміні державного ладу. Аналізуючи спадщину мислителя, можна зрозуміти, що істотною межею поглядів М. Палієнка є сприйняття вченим ідеї централізації влади. На думку М. Палієнка, централізація влади не є ефективною, особливо для великої держави (це зайва затримка документів, відсутність повної інформації щодо проблем у містах тощо). Тому в Росії навіть при необмеженій монархії уряд повинен був надати більшу або меншу самостійність своїм представникам на місцях.

У своїй праці «Обласна автономія і федерація» М. Палієнко вказує на три форми можливого державного реформування Росії: впровадження широкого та вільного місцевого самоврядування в господарських і культурних справах (без права місцевого законодавства), надання автономії окремим областям (з правом здійснення законодавчої діяльності у визначених центром межах) або перетворення Росії у федеральну союзну державу. Учений пропонував створити певну самостійність, живу диференціацію державного ладу з урахуванням конкретного рівня розвитку кожної території, беручи до уваги і господарські, і національно-культурні, і релігійні особливості. На його думку, «такій державі, як Росія, у якій ніколи ще не існувало дійсно широкого та вільного самоврядування, і населення малодосвідчене, у справах управління, найрозумніше було б обмежитися ...більш скромними формами автономії – автономією господарсько-культурного типу. Федеральний же устрій у процесі розвитку державності суб'єктів федерації загрожуватиме розпадом Росії...» [5, 16]. Таким чином, через утворення господарсько-культурних автономій учений сподівався демократично вирішити національне питання в Росії.

У цьому аспекті доцільно порівняти погляди М. Палієнка на державний устрій Росії з теорією федералізму, розробленою О. Яценком. На думку О. Яценка, «автономізм або децентралізація є виявом політичної диференціації суспільств, необхідним поділом дуже поширеної політичної влади, одним із засобів підтримки життєвості політичних утворень, що сильно розрослися». З юридичного боку, автономія розглядалася як один із видів політичної або адміністративної децентралізації, самоврядування населення через установи, відносно незалежні від центральної влади. У літературі розрізнялися провінційна (обласна, місцева) автономія як форма місцевого самоврядування, розширення компетенції місцевих органів, або обраних населенням

(демократична децентралізація), або призначених нейтральною владою (бюрократична децентралізація); колонії; державно-правові протекторати; васальні держави та інші форми децентралізації [6, 359].

Не заперечуючи національного чинника при визначенні меж автономії, М. Палієнко робив акцент на територіально-господарському, а не національному принципі формування, «... століття спільного життя настільки перемішали різні національності в різних областях, тому питання про визначення територіальних меж може породжувати тривожні суперечки...» [7, 5]. Учений підкреслював, що «в ході задоволення політичних вимог народностей, які населяють Росію, необхідно погоджувати ці вимоги з життєвими інтересами самозбереження й могутності спільної для всіх держави, з її історичною єдністю, яка склалася шляхом великих загальнонародних жертв» [8, 298].

З іншого боку, вчений не міг висловитися по іншому. Насамперед зазначимо, що ґрунтовно погляди М. Палієнка були сформовані у той час, коли Російська імперія в правовій науці вважалася унітарною державою. Після 1917 р. до влади прийшли ідеологи марксистсько-ленінського напрямку, які в своїх поглядах також стояли на позиціях унітаризму й виступали за республіканську демократичну централізовану державу. Згодом допускалася так звана обласна автономія, яка розумілася по-різному: як синонім національно-територіальної автономії та як форма закріплення самостійності адміністративно-територіальних одиниць (областей, районів, тощо) в рішенні місцевих питань [9, 155].

На думку М. Палієнка, самоврядування припускає ситуацію, коли адміністративна влада передається не чиновникам уряду, не його агентам, не губернаторам, а місцевому населенню, населенню області, міста, села. Це самоврядування називається суспільним місцевим самоврядуванням – коли місцевому населенню надається право самостійно здійснювати завдання державного правління на місцях силами самого місцевого населення і за допомогою своїх виборних осіб і під контролем уряду відносно законності дій органів самоврядування [7, 5].

Самоврядування може бути більш-менш широким і вільним, це залежить від того, наскільки широке коло справ підлягає суспільному самоврядуванню та який існує ступінь втручання в самоврядування. Надалі, міркуючи над перебудовою держави, учений висловлює думку: «... у нас вже існує насущна необхідність у широкому самоврядуванні, оскільки при такому самоврядуванні краще задовольняються потреби й населення вчиться управляти та розуміти суспільні й державні справи на практиці». Проте, вказує М. Палієнко, необхідно враховувати, що «при самоврядуванні місцевий суспільний союз одержує лише право влади адміністративної, але не законної, законів видавати він не може, має лише підзаконну владу» [7, 6].

Проблема національно-культурної автономії не нова в українській політико-правовій думці. М. Палієнко у своїй науковій діяльності проводив оцінку правового значення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. [10], який ознаменував офіційну відмову Росії від старої ідеології абсолютистської поліцейської держави й прагнення побудувати нову конституційну державу. Якщо стара держава визнавала національну

ідею як так звану «офіційну народність», вимагаючи, щоб державна нація була пануючою, то нова держава базується «на основах регульованої правом свободи, на визнанні волі й самодіяльності колишніх обивателів, які переросли у громадян» [10, 9]. Принцип свободи передбачає право вільного культурно-національного самовизначення. Складовими елементами останнього для кожної нації, яка досягла певного культурного рівня, виступають: 1) право найширшого використання своєї мови; 2) право розвитку культурно-історичних особливостей свого народу; 3) право на визнання наявності разом із загальнодержавними власних завдань та інтересів.

Отже, М. Палієнко окреслює три форми можливого державного перетворення Росії: 1) впровадження «широкого і вільного» місцевого самоврядування в господарських і культурних справах (без права місцевого законодавства); 2) надання окремим областям статусу автономії (з правом здійснення законодавчої діяльності в певних межах, що офіційно визначені центром); 3) організація Росії як «федеральної союзної держави». Кожний із цих варіантів реформування держави мав свої переваги, але найціннішим, на його думку, є створення певної самостійності в межах культурно-господарських автономій, тобто здійснення «живої диференціації державного ладу» з урахуванням конкретного рівня розвитку кожної території, беручи до уваги й господарські, і національно-культурні, і релігійні особливості.

Свою концепцію федеративного устрою держави М. Грушевський сформулював ще в кінці XIX ст. У 1905–1910 рр., аналізуючи розвиток українського національного відродження, він лише більше утвердився в своїх поглядах. Саме тоді розвинув аргументи щодо перебудови Російської імперії на демократичних федеративних принципах із входженням України до складу Росії на правах національно-територіальної автономії. Усі ці питання він висвітлював у працях: «З біжучої хвилі», «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Освобождение России и украинский вопрос», – та в статтях журналу «Борітеся – поборете». Окрім того, в цей час М. Грушевський став одним із засновників «Спілки федералістів-автономістів» у Санкт-Петербурзі [11, 14].

Питання побудови національної незалежності українського народу та демократичних прав і свобод людини М. Грушевський вбачав в ідеї автономно-федеративного устрою України. Цю концепцію підтримували члени Центральної Ради, українські діячі тих часів. Усі вони вбачали в цій ідеї свою надію на утвердження вільної та демократичної України в рівноправному союзі народів Російської держави. Однак оскільки тогочасна Російська держава була імперією із засадами деспотії та централізації, потрібно було змінити політичний устрій в самій Росії, створити необхідне підґрунтя для встановлення та утвердження демократичного федералізму.

Основною тезою в ідеях федералізації стояло питання широкої політичної національно-територіальної автономії, яка б організовувалася «на основах широкого демократичного громадського самовпорядкування від самого споду («дрібної земської одиниці»), аж до верху – до українського союму. Вона має вершити у себе вдома всякі справи – економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджати своїми дорогами, своїми

доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд» [12, 5]. Російська держава повинна приймати той розподіл повноважень, який, для прикладу, є в тих же Сполучених Штатах Америки. І було б доцільним передати «справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митових, нагляд за поштами, телеграфами й залізницями держави..., надавання певної одностайності карному і цивільному праву країв, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншостей в краєві законодавстві» [13, 133]. Це насамперед свідчить про те, що М. Грушевський цілком ясно усвідомлював втрату кожним членом такої федерації своєї суверенності та самостійності. Більше того, він вважав такий стан справ бажаним, цілком нормальним, розглядав «федерацію не як шлях до самостійності, але як шлях до нових перспектив, які вже давно відкривалися провідним розумам людства, як шлях до федерації Європи і в майбутньому – до федерації всього світу» [11, 15].

У своїх працях М. Грушевський говорить про два можливі способи утворення федерації: знизу та зверху. В першому випадку кілька окремих держав об'єднуються в одну державу і віддають дещо із своїх суверенних прав загальнодержавній організації та її органам, решта суверенності вони залишають собі та своїм місцевим органам. В іншому – унітарна держава ділиться своїм суверенітетом зі своїми провінціями та в такий спосіб перетворюється в федерацію. Також, аналізуючи погляди вченого щодо цієї проблеми, зазначимо, що характерною ознакою федерації він вважав не тільки збереження окремими частинами державності, а й принципи непорушності цього союзу [14, 127]. Поодинокі держави, входячи в союз, не мають права виходу з нього. Поряд спостерігається суперечливе твердження – якщо народ не отримує в створеному союзі федеративних держав більше, ніж мав до вступу, то не можна забирати в нього право розвиватися самостійно. Напевно, так М. Грушевський намагався уникнути непорозумінь, які виникли при виході окремої держави з союзу. Оскільки федерація формує свою економіку, то кожна з держав працює на загальне благо.

М. Грушевський, говорячи про федерацію, сприймав її як союз країн, об'єднаних географічно, економічно та культурно на добровільних засадах, а не як федерацію поневоли. Набуття державного права народів, широкої автономії в межах їхніх етнографічних кордонів, можливість вільного існування та розвитку держав – забезпечили б принцип національно-територіальної автономії. Аналізуючи цей принцип, можна виділити і самоуправу, яка впорядковує місцеві справи з доручення центральної влади. В цьому випадку Українську Республіку вчений вбачав «федерацією громад та їх рад, котра тільки на волі, в процесі культурної та економічної творчості, вироблятиме свої внутрішні зв'язки» [15]. І якщо організаційна робота буде проводитися на місцях, а на загальнодержавний рівень виноситимуться питання міжнародної та військової політики, законодавчі та нормотворчі аспекти, то Українська Республіка має можливість стати «федерацією земель, сполученими штатами

України». Якщо ж Україна об'єднуватиметься з Росією, то в українського політика були певні застереження, зокрема ті, якими принципами керувалася Російська імперія в своїх стосунках з іншими народами. Історичний досвід показував, що Росія завжди була деспотичною та самодержавною імперією.

«Ми всі, – писав М. Грушевський в квітні 1917 р., – втомлені і знеохочені страшним і прикрим централізмом старого російського режиму і не хочемо, щоб він жив далі, хоч би й під республіканським червоним стягом» [13, 132]. Тому «ми, – наголошував він, – не вдовольняємося широкою автономією України, а ще хочемо, аби держава, до котрої вона входить, була федеративною: щоб се була федеративна, демократична Російська республіка..., щоб автономні краї були не простими провінціями, а членами Російської Федерації, учасниками її державності» [13, 128]. Непорушна демократично-федеративна структура російської республіки та беззастережне визнання і недоторканість автономного статусу її складових частин – ось запорука незалежності та самостійності українського та всіх інших народів, що входили б до складу Російської Федерації.

З цього насамперед випливає те, що Україна набуде самостійності та незалежності в межах повної та широкої автономії, хоч і без статусу суверенітету. Окрім того, Росія повинна надати незаперечні гарантії принципів автономності на підтвердження своїх демократичних засад федеративного суспільства.

З розвитком та утвердженням революційних змін у Росії упродовж 1917 р. дещо змінюються і погляди М. Грушевського в цих питаннях. Насамперед вчений не врахував ті політичні реалії, які становлять основу російської ментальності та державницької сутності: якими б демократами та лібералами не були російські діячі різних рівнів, вони завжди є носіями великодержавницьких поглядів. Тому в цьому контексті федерація для них є лише прикриттям своїх амбіцій. Та й уся історія взаємин між Україною та Росією підтверджує марність сподівань на демократичні та рівноправні відносини. Прихід до влади більшовиків у Росії, а згодом і їх напад на Україну повністю унеможливило процес утворення федерації. Перед Центральною Радою та М. Грушевським постає нагальне питання оборони України, її політичної визначеності на тлі міжнародного співтовариства. 22 січня 1918 р. було проголошено IV Універсал Центральної Ради, за яким Україна стала суверенною державою. Тоді ж настає кінець ідеї федералізації українських та російських земель в рамках однієї держави.

Дослідники наукової спадщини М. Грушевського відзначають у цей період і закінчення «московської орієнтації» вченого. Більшовицька війна проти України зняла з Московщини права особливої нації й «дала почуття права керуватись у своїх відносинах до неї єдине добро українського народу, а не якимись інтересами спільної революції, спільної культури, спільної отчизни» [13, 138]. М. Грушевський, не відкидаючи співробітництва з Росією на паритетних та взаємовигідних началах та ідеях федералізму, почав активно розвивати концепцію про «західну орієнтацію», мотивуючи це певними історичними традиціями та ментальністю українського народу.

Виходячи ще з часів Київської Русі, вчений вказує на тісні політичні, економічні та культурні зв'язки України із Заходом. Водночас «західна орієнтація» не повинна стати на шляху самобутнього національного розвитку України. М. Грушевський застережливо писав, що «...не треба підганяти нашого життя до котрого-небудь західноєвропейського взірця, хоч би й німецького. Визволення від примусової залежності від московського життя не повинно бути заміною одної залежності другою, хоч би й добровільною» [13, 149].

Отже, на думку М. Грушевського, автономно-федеративний устрій є найкращою формою внутрішнього правління, який дасть можливість уникнути конфліктів всередині держави, забезпечить мир, спокій та злагоду в державі, тоді як унітарний устрій викликати лише уособиці та непорозуміння. Однак у зв'язку із революційними змінами в Росії, встановленням недемократичного більшовицького режиму та наростанням громадянської війни питання об'єднання в федерацію залишається відкритим для майбутнього. Воно повинно визріти самостійно та стати актуальним у процесі розвитку держав, які вбачатимуть в ньому ідеал свого існування.

Аналізуючи ідею автономно-федеративного устрою в її абстрактному визначенні, складається враження про її необхідність, її привабливість та довершеність. Якщо ж застосувати її до конкретно-історичного буття українського народу, то вона буде надзвичайно небезпечною та суперечливою в прогнозах на майбутнє. Це пояснюється кількома чинниками. По-перше, під час своєї реалізації автономно-федеративний устрій України закріплював би створені історичним минулим усі регіональні відносини, що поступово та планомірно насаджувалися політикою зросійщення. По-друге, автономно-федеративний устрій породив би не цілісну державу, а ефемерний конгломерат, за якого спостерігалась би відчуженість окремих регіонів, їх занепад. Останнім чинником слід назвати те, що власне автономно-федеративний устрій сприяв би руйнації цілісності української нації, незалежно від «московської» чи «західної» орієнтації, адже в історії України упродовж віків не було жодного союзу з іншою державою, який би сприяв розвитку, а не занепаду національної єдності.

Таким чином, ліберальні вчені другої половини XIX – початку XX ст. продовжували якісно розвивати українську політичну традицію XIX ст., віддзеркалювали основні вимоги кирило-мефодіївців. Федеративний устрій і національна автономія вбачалися лібералам початку XX ст. першим кроком до захисту прав диференційованих культурно-етнічних груп. Важливо констатувати, що саме М. Грушевському вдалося перенести «романтичний» федералізм своїх попередників на реальний ґрунт суспільних відносин, доповнивши його конституціоналізмом і новим розумінням важливості досягнення Україною незалежності.

1. Драгоманов М. Переднє слово (до «Громади» 1878 р.) // Драгоманов М. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – 688 с.

2. Круглашов А.М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова / А.М. Круглашов. – Чернівці: Прут, 2001. – 488 с.

3. Драгоманов М. Гурманство на Востоке и Московщина на Западе / М. Драгоманов // Собрание политических починений. – Париж, 1905. – Т. II. – С. 494–496.

4. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну [Електронний ресурс] / М. Драгоманов. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/drag/drag.htm>
5. Усенко І.Б. Федерация і автономія в академічній юридичній думці: матеріали X міжнародної історико-правової конференції «Історико-правові проблеми автономізму і федералізму» / І.Б. Усенко. – Сімферополь, 2004. – С. 16–28.
6. Яценко А.С. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства / А.С. Яценко. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1912. – 366 с.
7. Палиенко Н.И. Областная автономия и федерация / Н.И. Палиенко. – Харьков, 1917. – 16 с.
8. Пашичева В.А. Погляди академіка М.І. Палієнка на господарсько-культурну автономію, як форму реалізації інтересів національних меншин / В.А. Пашичева // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2006. – Т. 19 (58). – № 2. – С. 294–299.
9. Чиркин В.Е. Основы сравнительного государственного права / В.Е. Чиркин. – М. : Артикул, 1997. – 352 с.
10. Палиенко Н.И. Правовое значение Манифеста 17 октября 1905 г. / Н.И. Палиенко. – Харьков, 1915. – 9 с.
11. Каменський Є. Михайло Грушевський: «Я промовляю від демократії...» / Є. Каменський, В. Троцький // Людина і світ. – 1991. – № 6. – С. 14–18.
12. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації / М. Грушевський. – К., 1917. – 16 с.
13. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Генеза 1991. – 246 с.
14. Грушевський М.С. Духовна Україна: збірник творів / М.С. Грушевський. – К. : Либідь 1994. – 560 с.
15. Грушевський М.С. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання / М.С. Грушевський // Борітеся-поборете. – Відень, 1920. – № 1. – С. 2–11.

Ю.М. Різник

ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНІ ОЩАДНІ КАСИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОЗВИТКУ РИНКОВО-КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Вивчено основні аспекти роботи ощадних кас поштових і поштово-телеграфних установ Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. Висвітлено умови створення, досягнення і прораханки в цьому напрямі. Проаналізовано переваги ощадних кас, які призначалися для сільського населення.

Ключові слова: пошта, телеграф, ощадні каси.

This article discusses the main aspects of postal savings banks and postal-telegraph offices Right-bank Ukraine in the second half of the 19 th – and early 20 th century. The conditions of creation, achievements and failures are highlighted in the article. The benefits of savings banks, that were intended firstly for rural population are analyzed.

Key words: post, telegraph, savings bank.

У другій половині XIX – на початку XX ст., коли утверджуються капіталістичні відносини та розвивається економіка, роль поштових установ значно зростає. Пошта сприяє розвитку торговельних відносин, дає можливість відносно недорого пересилати зразки товарів, стежити за змінами на ринку і пристосовуватись до них. І хоча кількість поштових установ була недостатньою для Правобережжя, їх доступність і відкритість простому населенню вирішено було використати у фінансовій

сфері. Держава взяла на себе місію накопичення вільних коштів, насамперед від населення. Вагому роль у цьому відіграли поштово-телеграфні ощадні каси.

На кінець XIX ст. поштово-телеграфні й поштові установи взяли на себе ще одну важливу функцію – заощаджувати кошти населення через дію ощадних кас. Однак Російська імперія, до складу якої на той час входила Правобережна Україна, у цій справі лише переймала досвід інших європейських країн. Першим надала великого значення такій діяльності Великобританія. Згодом узручностях ощадних кас при установках зв'язку переконалися й в інших західноєвропейських країнах, де вони швидко поширилися. Водночас на досліджуваній нами території функціонували ощадні каси Держбанку, що породжувало масу незручностей для користування їхніми послугами, а сільське населення практично не могло відчувати їхні переваги [1, 908].

Окремі питання, що стосуються історії пошти в Україні, відображено в історіографії. Незважаючи на це, діяльність поштово-телеграфних ощадних кас на Правобережжі у другій половині XIX – на початку XX ст. потребує подальшого вивчення. Автор статті ставить за мету проаналізувати функціонування поштово-телеграфних ощадних кас на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

На території Правобережжя перші ощадні каси були відкриті у 1842 р. До 1860 р. ощадні каси підпорядковувались Офікунській Раді, а спеціальним указом від 9–10 червня 1860 р. – Міністерству фінансів. У 1882 р. створена при Міністерстві фінансів Комісія, яка вивчала питання про вдосконалення роботи ощадних кас Державного банку, висловила ідею залучити до прийому ощадних вкладів поштові установи як такі, що найбільш поширені і популярні серед населення [1, 909].

Найзручнішою для Російської імперії виявилася бельгійська система поштових ощадних кас, де вони є не самостійними установами, а посередниками між вкладниками та ощадними касами Державного банку. Для підтвердження внесених вкладів у таких касах використовується наклеєна у спеціально відкриту вкладником книжку ощадна марка на відповідну суму.

На початку 1889 р. проект Міністерства внутрішніх справ, фінансів та Державного контролю про створення поштово-ощадних кас було внесено міністром фінансів на затвердження Державній Раді. Згідно з проектом Міністерства внутрішніх справ, створювалися різні види поштово-ощадних кас, але перевага надавалася тим, які виступали посередниками між населенням і ощадними касами Державного банку. Поштово-ощадним касами, які самостійно обслуговували видачу вкладів населенню, відводилась другорядна роль. На підставі цього проекту 26 червня 1889 р. було прийнято «Положення про поштово-телеграфні ощадні каси», які дублювали статті Статуту ощадних кас. Порядок їх роботи визначався Інструкцією № 13 «По операціях поштово-телеграфних ощадних кас», прийнятою 20 березня 1891 р., згідно з якою поштово-телеграфні ощадні каси ставали посередниками між вкладниками і ощадними касами Державного банку [2, 109].

Вклади на суму до 10 руб. позначалися поштово-ощадними касами самостійно спеціальною наклейкою на відповідну суму ощадних марок; вклади більше 10 руб. разом з книжками відсилалися для

прийому в каси Державного банку [3, 930]. Пересилка вкладів здійснювалася безкоштовно, без сплати гербового збору [4, 332]. Крім того, поштово-телеграфні ощадні каси призначались передусім для обслуговування сільського населення, яке не володіло значними сумами вільних коштів.

Спочатку сума рахунку однієї книжки могла становити від 25 коп. до 1000 руб. Одночасно одноразові вкладення і видачі не могли перевищувати 10 руб. Механізм перерахунку коштів передбачав таке: після заяви про знімання коштів із рахунку вкладником поштово-телеграфна ощадна каса виписувала відповідну суму із центральної каси Міністерства фінансів, і лише після визначеного проміжку часу вона видавалася на руки вкладнику. Зрозуміло, що і розмір суми, і час не завжди задовольняли клієнтів, особливо немісцевих. Тому уряд почав вносити конструктивні проекти. З 1895 р. розмір видачі почали підвищувати – у цей рік він становив 25 руб. і поступово зростає до 200 руб., а деякі каси згодом видавали значно більші суми [1, 910].

Звісно, це був величезний успіх нової справи, але, беручи до уваги незначну самостійність поштово-телеграфних ощадних кас, лише 8% коштів від загальної суми вкладів потрапляли безпосередньо до поштового відомства. Крім того, порядок, згідно з яким вклади більше 10 руб. позначались в книжках лише в касах Державного банку (про що вкладнику видавалась розписка), а потім знову повертались до поштово-телеграфних ощадних кас, значно ускладнював роботу. Окремі незручності відчували і вкладники, яким доводилося ходити до кас двічі: спочатку для внесення грошей, потім – щоб отримати ощадну книжку [1, 911].

З метою підвищення ефективності роботи поштово-телеграфних ощадних кас було вирішено з 1 червня 1894 р. суму вкладу, що позначалася ощадними марками, збільшити до 50 руб. [5, 224]. Таке нововведення відразу принесло позитивний результат: сума вкладів в другій половині 1894 р. зросла в 3,5 рази порівняно з відповідним періодом 1893 р. У 1893 р. сума становила 951 361 руб., у 1894 р. – 3 226 288 руб. [1, 912].

Зростання позитивної тенденції закріпила Інструкція від 1 січня 1896 р., згідно з якою сума вкладу, який позначався поштово-телеграфною ощадною касою самостійною наклейкою, становила 100 руб. У цьому ж 1896 р. було дозволено приймати вклади у золотій монеті [6, 478].

Що стосується видачі вкладів, то з 1 вересня 1899 р. сума була збільшена з 10 до 25 руб. з однієї ощадної книжки. Гроші видавались безпосередньо у поштово-телеграфній ощадній касі за вимогою вкладника. Нововведення сприяло популяризації поштово-телеграфних ощадних кас, і вже в другій половині 1900 р. окремим касах Київського поштово-телеграфного округу було надано право видавати вклади на суму до 100 руб. [1, 915].

Беручи до уваги те, що у поштово-телеграфних касах накопичувалися та зберігалися значні суми коштів, держава посилювала заходи безпеки щодо охорони кас та збереження недоторканності грошей. Зокрема, у 1897 р. всі поштово-телеграфні ощадні каси отримали секретний циркуляр із вказівкою «не допускати в касах накопичення значних сум грошей, які якомога частіше передавати до місцевого

казначейства» [7, 279]. Дозволялося залишати на балансі у касі не більше 100 руб. на один операційний день. Незважаючи на вжиті заходи безпеки, мали місце факти незаконного отримання вкладів шляхом підробки чи витравлення попередніх записів в ощадних книжках [7, 281].

З 1 липня 1898 р. поштово-телеграфні ощадні каси, розташовані на території України, почали приймати вклади від юридичних осіб. Граничний розмір вкладів становив 3000 руб., а відсотки на суму до 1000 руб. нараховувались в розмірі 3,6%, від 1000 до 3000 руб. – 2,4%. Винятки з цього правила становили вклади церкви і монастирів, на які на суму більше 1000 руб. нараховувався 1% [1, 919].

З 1 січня 1902 р. роботу поштово-телеграфних ощадних кас регламентував циркуляр Головного управління пошт і телеграфів за № 64 [8, 126]. Одночасно почав діяти Наказ поштово-телеграфним ощадним каса́м, який об'єднав і систематизував роботу кас, дозволивши вкладникам переводити кошти в інші ощадні каси. Цього ж року встановлювався прийом додаткових вкладів по ощадних книжках, виданих в іншій касі. Нарешті, з 1 липня 1908 р. до кола діяльності поштово-телеграфних ощадних кас була введена нова операція – страхування доходів і капіталів. Як свідчить статистика, станом на 1 липня 1912 р. до 10% страхових вкладів щорічно надходило саме через поштово-телеграфні ощадні каси [1, 918].

На початок ХХ ст. поштово-телеграфними ощадними каса́ми були накопичені значні суми коштів. В «Поштово-телеграфному журналі» знаходимо відомості, що станом на 1900 р. на залишках по ощадних книжках знаходилася сума у 676, 3 млн руб. Отримані капіталовкладення активно використовувались державою для фінансування важливих економічних проектів. Зокрема, накопичені поштово-телеграфними ощадними каса́ми кошти спочатку вкладались у 5% банківські білети, які випускались і для викупних операцій; використовувались на видачу кредитів, в тому числі земельних; будівництво залізниць [1, 921].

Документи, що зберігаються у фондах ДАЧО повідомляють, що із загальної суми заощаджень у 1900 р. 189,3 млн руб. були використані на державні позики, 239 млн руб. – на іпотечні позики, 248 млн руб. – на купівлю облігацій залізниць (дані стосуються Російської імперії). На 1911 р. сума залишків по ощадних книжках становила 1 701, 2 млн руб., з них на державні позики було витрачено 667, 2 млн руб., на іпотеку – 649, 1 млн руб., на облігації залізничного транспорту – 384,9 млн руб. [1, 920].

Чиновники поштово-телеграфних ощадних кас, окрім заробітної плати, отримували додаткові виплати за успішну роботу. Згідно з «Тимчасовими правилами про поштово-телеграфні ощадні каси», за кожну нову відкриту ощадну книжку працівник отримував 10 коп., за кожні 100 руб. отриманих вкладів – 10 коп., за кожну ощадну книжку, яка обслуговувалася не менше одного року, – 10 коп. [9, 190].

Варто зауважити, що на роботу поштово-телеграфних ощадних кас відчутний вплив мав політичний фактор. Як поширені та загальнодоступні всьому населенню установи, поштово-телеграфні ощадні каси не тільки обслуговували фінансові операції населення, а й залучалися до суспільно важливих акцій. Так, у зв'язку з невдачами у російсько-

японській війні у 1904 р. через поштово-телеграфні ощадні каси розпочався збір добровільних пожертвувань на посилення воєнного флоту, зокрема, будівництво нових міноносців [10, 173].

За даними Стеблівської поштово-телеграфної контори за 1 липня 1914 р., на основі діючих в державі ощадних кас, вкладники могли отримувати гроші та відсотки за своїми книжками особисто чи через довірену особу. До того ж в останньому випадку повинні бути представлені в касу, окрім книжки, лист-доручення вкладника. За тогочасних умов вказаний порядок видачі вкладів із ощадних кас за дорученням не був зручним для вкладників, які бажали, не знімаючи з кас вкладів, надати розпорядження ними своїм близьким, що перебували в матеріальній від них залежності. Враховуючи це, було визнано за доцільне дозволити записувати в книгу каси словесні заяви вкладників про надання права негайно розпоряджатися тим особам, які будуть вказані ними в якості їх наступників за заповітним розпорядженням [11, 18].

Держава докладала чимало зусиль для того, щоб уникнути паніки серед населення і зберегти стабільність у роботі поштово-телеграфних ощадних кас. У лютому 1904 р. управляючий Київською казенною палатою розіслав через місцеві казначейства циркуляр, яким зобов'язав розмістити у приміщеннях кас оголошення про те, що вклади населення залишатимуться недоторканими і за першою вимогою видаватимуться вкладникам. Окремим пунктом цього циркуляру, що йшов під грифом «таємно», потрібно було терміново подавати інформацію про факти масового вилучення вкладів [12, 47].

Таким чином, установи зв'язку відіграли важливу роль для ощадної справи населення та стали своєрідним способом накопичення капіталу, в першу чергу в сільській місцевості без банківських установ. Разом з тим вони дали більший доступ державі користуватися заощадженими коштами підданих.

1. Яворский Н.Д. Почтово-сберегательные кассы в России / Н.Д. Яворский // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел неофициальный. 1893. – Сентябрь. – С. 928–940.
2. Инструкция «По операциям почтово-сберегательных касс» № 13 от 20 марта 1891 г. // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел официальный. – 1891. – № 7. – С. 109–114.
3. Жарков С. Почтово-телеграфные сберегательные кассы в России / С. Жарков // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел неофициальный. – 1893. – Сентябрь. – С. 928–940.
4. Циркуляр Главного управления почт и телеграфов от 16 августа 1893 г. «О порядке пересылки вкладов сберегательными кассами Государственного банка в почтово-телеграфные сберегательные кассы» / Почтово-телеграфный журнал. – Отдел официальный. – 1893. – № 35. – С. 332–333.
5. Циркуляр начальника Главного управления почт и телеграфов от 29 апреля 1894 г. № 17 «О повышении с 10 руб. до 50 руб. размера взносов в почтово-телеграфные сберегательные кассы, оплачиваемых сберегательными марками» // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел официальный. – 1894. – № 16. – С. 123–124.
6. Циркуляр начальника Главного управления почт и телеграфов «О приеме золотой монеты во вклады почтово-телеграфных сберегательных касс» // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел официальный. – 1896. – № 30. – С. 478.

7. Государственная сберегательная касса // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел неофициальный. – 1897. – Февраль. – С. 278–285.
8. Центральний державний історичний архів України м. Києва (ЦДІАК України). – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного управління пошт і телеграфів. – Оп. 1. – Спр. 71. – 1901–1903 рр. – 497 арк.
9. Высочайшее утвержденное мнение Государственного совета от 27 апреля 1893 г. «Об изменении временных правил о почтово-телеграфных сберегательных кассах и об увеличении личного состава Главного управления почт и телеграфов» // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел официальный. – 1893. – № 18. – С. 189–191.
10. Циркуляр начальника Главного управления почт и телеграфов от 3 марта 1904 г. «О приеме в почтово-телеграфных сберегательных кассах пожертвований на усиление военного флота» // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел официальный. – 1904. – № 10. – С. 172–173.
11. Державний архів Черкаської області. – Ф. 905. Стеблівська поштово-телеграфна контора. – Оп. 1. – Спр. 3.
12. Циркуляр начальника Главного управления почт и телеграфов от 9 января 1904 г. № 1 «О вознаграждении чинов управлений почтово-телеграфных округов и почтамтов за труды по операциям почтово-телеграфных сберегательных касс» // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел официальный. – 1904. – № 3. – С. 47.

Д.А. Сафонов

ПРОБЛЕМА КРЕСТЬЯНСКОГО СОЦИАЛЬНОГО ОПЫТА

Автор поднимает проблему изучения крестьянского социального опыта, – но не как обобщенного элемента политического сознания крестьянских масс, а как элемента крестьянской активности. При этом он предлагает идти не от теоретических обобщений, а от фактов. В качестве примера им проанализирована хроника крестьянского движения отдельно взятого региона – юго-востока европейской части страны в XIX в., сделаны соответствующие наблюдения.

The author raises the problem of studying the peasant social experience – not as a presumptive element of the political consciousness of the peasant masses, but as an element of peasant activity, based not on the theoretical generalizations but on the facts. The author analysed the Chronicle of the peasant movement of a given region – the south-eastern European part of the country in the XIX century as an example and made all the appropriate observations.

Если поставить вопрос: возможно ли говорить о крестьянском социальном опыте?, – то ответ будет, безусловно, положительным. В самом деле, крестьяне, как люди, просто не могли не накапливать опыт во всех сферах своего бытия, в том числе и социальной. Но видоизменим вопрос: что представлял собой крестьянский опыт? – и мы обнаружим, что в ответах будут преобладать теоретические рассуждения и логические построения, ибо крестьянство далеко не едино и даже не одинаково, а, следовательно, единого социального опыта – опыта всего крестьянства – нет и быть не может.

Что такое «опыт» в поднятом нами аспекте? Это определенное знание, тесно связанное с исторической памятью. Отсюда выходит, что должны быть конкретные создатели определенного опыта, мотивы и возможности для его сохранения в памяти людей, и,

конечно же, применение (использование) этого опыта позднее. Однако применительно к крестьянству, которое вплоть до начала XX в. было достаточно маломобильным, надежно проследить указанную цепочку крайне сложно.

Отсутствие связей между регионами, и даже сельскими населенными пунктами в пределах одного региона, информационная изолированность крестьянских обществ почти исключали распространение возможной информации (или делали таковое почти случайным). Повторяемость крестьянских действий в разных, не связанных между собой территориях, через ощутимые промежутки времени, очень соблазнительно расценить именно как факт использования социального опыта (и, следовательно, факт его передачи). Однако, повторение еще не является убедительным доказательством преемственности. Уместно напомнить слова известного историка Н. Кареева: «После» еще не значит «вследствие» [1, 111].

Да и схожесть действий крестьян вполне может быть объяснена и иначе: схожестью причин, побудивших к выступлению или протесту, схожестью мышления, крестьянской логикой и восприятием действительности.

Разумеется, возможны и неоднократно наблюдались крестьянские волнения, происходящие как бы «по цепочке»: когда информация о случившемся передавалась от села к селу и в каждом конкретном случае крестьяне ссылались на прецедент у соседей: это и известные «трезвенные бунты» 1858–1859 гг., и знаменитые крестьянские волнения в марте–апреле 1902 г., охватившие в Полтавской и Харьковской губерниях 165 сел и деревень.

До революции позиция власти с ее верой в крестьянство вплоть до начала XX в. исключала необходимость рассмотрения крестьянского социального опыта, поскольку в качестве инициаторов полагались пропагандисты и агитаторы всех мастей, но никак не сами крестьяне. Для советской историографии, напротив, социальный опыт, как опыт классовой борьбы, безусловно, имел место и играл чрезвычайно важную роль в деле революционизирования народных масс, в том числе и крестьянства. В обоих случаях мы имеем дело с исходными идеологемами, которые по сути своей не нуждались в весомом фактическом подтверждении.

Есть и еще один расхожий аргумент – отсылка к факту или событию, которые по своей значимости просто не могли не оставить следа в людской памяти – из чего делался далеко идущий вывод о наличии этого опыта. Так, для советской историографии было характерно преувеличивать значение опыта крестьянских войн. Например, в коллективной монографии «Революционная ситуация в России в середине XIX века» (М., 1978) размах «трезвенных бунтов» в Среднем и Нижнем Поволжье объяснялся именно тем, что там «особенно живы были традиции крестьянской войны» [2, 139].

Применительно к юго-востоку европейской части Российской империи любимым моментом многих авторов было подчеркивать «особость» народного «хождения в народ» в Поволжье и Южном Урале – поскольку это «места Разина и Пугачева». Свидетельства А. С. Пушкина, посетившего Оренбуржье в 1833 г., о местных жителях, хорошо

помнивших события полувековой давности, вроде бы подкрепляли эти рассуждения. Однако с достаточной уверенностью можно сказать, что на всем протяжении XIX века, не говоря уж о более позднем времени, в указанном регионе не было отмечено ни одного свидетельства, упоминания о тех событиях именно из крестьянской среды. Пушкин общался с казаками и казачками, а не крестьянами. О пугачевщине в крае если и вспоминали, то представители иных сословий: угрожал новой пугачевщиной оренбургский помещик, протестовавший против реформы 1861 г.; народник Митрофан Муравский во время своего «хождения в народ» 1874 г. говорил о своих надеждах найти поддержку революционерам на «пугачевских» горных заводах и т.п. Пугачевщина действительно осталась в исторической памяти, но только не крестьян региона. И это достаточно объяснимо – основная масса помещичьих крестьян была переселена в край уже после 1775 года, уже как реакция правительства на пугачевщину; даже по официальной статистике, не учитывающей «самоходов», в период между VIII и IX ревизиями (1830–1850 гг.) произошло значительное (50,6%) увеличение крепостного крестьянского населения в крае, переселенного сюда помещиками.

Если ограничиться логическими построениями, то вполне можно делать выводы общегосударственного масштаба, говорить о всеобщности и вневременности проблемы. Если же переходить на факты, то становится ясно, что нужна четкая привязка к конкретному региону, сплошное изучение источниковой базы и учет временных особенностей.

Нами была изучена социальная активность крестьянства Южного Урала (юго-востока европейской части страны) в XIX – начале XX вв., составлена хроника крестьянского движения (часть ее опубликована [3]). Именно сплошное изучение крестьянской активности на протяжении достаточно длительного времени позволяет сделать интересные выводы нас наблюдения и оценки. Наиболее репрезентативен период XIX века – поскольку, как уже отмечалось выше, в XVIII веке, крестьянства в этом крае было ощутимо меньше, государственное присутствие ощущалось на порядки слабее, а участие в пугачевщине, если таковое и было, не оставило достаточных следов в архивных материалах. Начало же XX века можно и должно рассматривать как принципиально новый качественный этап развития. Поэтому, если позволительно так сказать, «в чистом виде» крестьянский опыт получается наблюдать только в веке XIX-м.

Обращение к фактам крестьянской активности южноуральского региона неожиданно дает весьма ограниченное количество примеров интересующего нас получения и использования социального опыта.

В 1843 г. в Челябинском уезде Оренбургской губернии казенные крестьяне ответили возмущением на реформу управления 1837–1841 гг. По уезду прокатился слух, что цель преобразований – перевести всех в помещичьи крестьяне. Широко разошлись копии с подложного указа Палаты государственных имуществ о якобы грядущем поверстании всех казенных крестьян «под барина». На самом же деле «указ», или как его именовали крестьяне – «предложение» – был обращением к волостным правлениям и сельским расправам с

перечнем повинностей, размеров оброка, которые якобы будут возложены на крестьян после перечисления их в крепостные. Инициатором создания копий был крестьянин Воскресенской волости дер. Березомысской И. Фадюшин, по прозвищу «Люсый». После подавления вооруженного сопротивления крестьян, он, в числе 600 чел., был схвачен и сослан пожизненно на каторжные работы [4, 395]. В 1856 г. крестьяне с. Щучьего К. Варлаков и В. Госьков распространили слух, что в избе Варлакова останавливался сын какого-то царя, обещавший приехать еще раз во второй день Пасхи с двумя товарищами, и что послано приглашение сосланному Фадюшину: «Люсый» должен был явиться к 1-му мая и «тогда все увидят, ЧТО ДОЛЖНО БЫТЬ» [5, 1]. Ими же утверждалось, что «государственные крестьяне по высочайшему повелению, избавлены от платежа податей, так как таковые внесены за них каким-то московским купцом за три года вперед, и что потому произведенный за первую половину настоящего года сбор есть действие неправильное, и деньги поступили не в казну, а в пользу начальников» [5, 1 об.]. Показательно, что впервые сообщавший о «сыне царя» Я. Линков заключал, что эта «попытка вызвать крестьянское движение под флагом самозванства не случайна для этих мест, где еще не стерлись в народной памяти бурные дни Пугачевского восстания» [6, 165]. Уместно отметить, что в монографии Я. Линкова (1952 г.) упоминались оба события – 1843 и 1856 гг. – но они не были связаны между собой, поскольку были разночтения в именах и географических названиях (автор основывался на вторичных источниках ЦГАОРА). Во время работы над хроникой мы перепроверяли все факты, упоминаемые в литературе и, таким образом, обнаружили в госархиве Оренбургской области первичные документы, подтверждающие связь событий, детали происходившего и даже особое свидетельство, что и Варлаков, и Госьков были участниками событий 1843 г. [5, 11].

И еще одним примером может быть ситуация вокруг хутора Сукулак Оренбургского уезда, где крестьяне отказывались платить выкупные платежи. Все началось в декабре 1868 г., когда 20 домохозяев подали «докладную записку», где обвинили во всем мирового посредника Соколова, одновременно являвшегося их помещиком, в отказе дать им землю по грамоте, и по этой причине требовали увольнительного свидетельства. Общество наняло землю на стороне и потому сочло себя вправе не платить помещику. Губернатор отреагировал на жалобу только 31 февраля 1870 г., признав ее незаконной. Можно предположить, что затяжное упорство крестьян, которое не сломила даже экзекуция, подтолкнуло власти. Вот и урок, невольно даденный крестьянам – реакция власти будет только при определенном упорстве с их стороны. Вероятно, не дождавшись своевременного ответа от губернской власти, крестьяне отправили ходока – 26 февраля 1870 г. в Петербурге был задержан уполномоченный от Сукулака отставной рядовой Д. Ф. Полянский, который принес императору прошение.

Губернские власти в свою очередь сообщали, что крестьяне вообще-то виновны, но с 19.02.1870 г. они вольны в выборе земли и имеют право требовать увольнительного свидетельства. 14 января 1871 г. они

были вызваны специально для объявления бумаги о переселении, но принимать ее отказались и нарочно разошлись. А 4 апреля 1872 г. крестьяне подали жалобу, что их выдворяют с арендованной земли, продают дома и имущество за платежи за надел, которого не получали.

В итоге затянувшийся спор был решен грубой силой – в июле 1872 г. губернатор распорядился об «устранении зачинщиков» и их ссылке. Это может быть и погасило на время конфликт, но никак не способствовало умиротворению [3, 122, 123, 125].

Как уже упоминалось выше, начало ХХ века – качественно новый этап в развитии крестьянского сознания. Крестьянство становится более мобильным, более политически грамотным, более приобщенным к информационным каналам – хотя более корректным было бы говорить не о крестьянстве в целом, а о конкретных людях и обществах. Но число их возрастает в разы по сравнению с предыдущим периодом.

Вероятно, едва ли не главной особенностью можно считать то, что ранее, применительно к веку ХІХ-му, речь шла прежде всего о накоплении *своего* опыта, в то время как теперь ошутимо преобладающим становится передача *чужого*, причем не только реального опыта, но и – назовем его «желаемого» – начинаний и инициатив преподносимых как якобы опыт. Как это, например, делалось в оренбургской левой прессе периода первой революции, когда в каждом номере, в обязательном порядке помещалась колонка «Крестьянское движение», где «просто» давалась подборка информационных сообщений с мест о проявлениях крестьянской активности по стране. И цель, которую подобным образом преследовали журналисты, была вовсе не сообщение новостей.

Становятся массовыми каналы, по которым поступала подобного рода информация: это и деятельность агитаторов различной политической ориентации, и влияние ссыльных крестьян, в массовом количестве высылаемых в другие губернии в период первой русской революции и первые послереволюционные годы «за вредную в политическом отношении деятельность под надзор».

Получается, что говорить о социальном опыте всего крестьянства нет весомых оснований, а изучать его в конкретных проявлениях крайне сложно. Вероятно, поэтому элементы социального опыта крестьян предпочтительнее рассматривать в общей канве анализа их политического просвещения. Но интересно, что при этом социальный опыт как объект исследования продолжать существовать.

1. Кареев Н. *Историка (Теория исторического знания)* / Н. Кареев. – Петроград, 1916.

2. *Революционная ситуация в России в середине ХІХ века.* – М.: Наука, 1978.

3. Сафонов Д. А. *Крестьянское движение на Южном Урале. 1855–1922. Хроника и историография* / Д. А. Сафонов. – Оренбург: Оренбургская губерния, 1999.

4. Серeda Н. *Позднейшие волнения в Оренбургском крае* Н. Серeda // *Вестник Европы.* – Т. II. – Спб., 1868.

5. *Государственный архив Оренбургской области (ГАОО).* – Ф. 6. – Оп. 8. – Д. 77.

6. Линков Я. И. *Очерки истории крестьянского движения в России в 1825–1861 гг.* / Я. И. Линков. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1952.

3.В. Священко

**АГРАРНІ ІНІЦІАТИВИ ГРУПИ ЦЕНТРУ
ДЕРЖАВНОЇ РАДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Розглянуто зміст напрацювань Групи Центру Державної Ради Російської імперії. Досліджено розуміння нею сутності аграрного питання в Російській імперії на початку ХХ ст. та шляхів його вирішення. Зроблено висновок, що члени Групи Центру Державної Ради фактично схвалювали поступову інтеграцію селянства до загальноросійського імперського соціуму, визнавали за селянством право на приватну власність на землю.

Ключові слова: Група Центру, аграрне питання, аграрне законодавство, індивідуальне селянське господарство.

The article deals content developments Group Center of the State Council of the Russian Empire. Studied her understanding of the essence of the agrarian question in the Russian Empire in the early twentieth century. and ways to resolve it. It is concluded that members of the Group Centre of the State Council actually approved the gradual integration of the peasantry in all-imperial society, recognized by the peasants the right to private ownership of land.

Key words: Group Centre, the agrarian question agrarian legislation, individual farm.

Революційні події 1905–1907 рр. у Російській імперії, здебільшого породжені аграрною кризою, внесли серйозні, а в окремих моментах, беручи до уваги консерватизм людської психіки, радикальні зміни у розуміння дворянами, дворянськими об'єднаннями, чиновниками, великими землевласниками, науковцями сутності аграрного питання. Усі, без винятку, згадані нами вище представники російського імперського соціуму не ставили під сумнів доцільність вирішення аграрної проблеми, усвідомлюючи тісний зв'язок між нею та тими суспільно-політичними потрясіннями, що переживала імперія Романових на початку ХХ ст. Вони були одноставні у тому, що край революції, новий поштовх у розвитку країни покладуть широкомасштабні урядові заходи в аграрній сфері.

Не викликали сумнівів доцільність інтенсифікації та індивідуалізації сільського, селянського господарств. Визнавалося, що приватна власність селян на землю – антибіотик проти радикалізації їхньої політичної свідомості, дієвий фактор трансформації мільйонної селянської маси у надійне підґрунтя для правлячої династії. Визнавалося нагальною потребою якісне підвищення загальної культури селянства, покращення його соціально-економічного та правового становища. Хоча і на різний манер, але лунали одноставні думки про необхідність нівеляції становой окремішності селян із усіма правовими з цього наслідками. Акцентувалася увага на потребі в такій урядовій аграрній політиці, яка, окрім іншого, спрямовувалася б і на соціальний діалог влади, великих землевласників із селянами. Наголошувалося на доцільності кардинальних змін у державній фінансовій політиці на селі.

Трансформація концептуальних підходів щодо аграрної проблеми відбулася і у членів Державної Ради – однієї з найбільш консервативних інституцій державної машини Російської імперії. Тому актуальним є вивчення аграрних ініціатив цієї

установи, яка представляла найвищий законодавчий орган Російської імперії та була виразником інтересів певної частини суспільства.

До розкриття порушеної нами теми побіжно звертались В. Беліхін, С. Сидельников, М. Симонова, Ю. Соловйов та інші дослідники. Однак їхні розвідки більшою мірою стосуються загальної характеристики аграрної політики російського царизму на початку ХХ ст., передумов Столипінської аграрної реформи. Автор статті ставить за мету проаналізувати аграрні ініціативи Групи Центру, яка була сформована з окремих членів Державної Ради Російської імперії.

Так, із окремих членів Державної Ради було сформовано Групу Центру. До її складу входили відомі державні мужі, наприклад О. Ермолов – Міністр землеробства Російської імперії. Восени 1906 р. представниками Групи Центру було прийнято узгоджений варіант «Висновку з аграрного питання». У ньому визнавалося, що дієва урядова підтримка малоземельних селян у розширенні розмірів їхнього землеволодіння є необхідною. Водночас вважалося, що обмежувати лише цим урядову аграрну політику недоречно. Справжнє піднесення сільського господарства країни, покращення матеріальних статків селян можуть відбутися за умови якісного поліпшення селянського землекористування, утворення поза общиною якомога більшої кількості дрібних селянських господарств [1, 11–11зв.].

Становлення індивідуальних селянських господарств, заснованих на приватній власності селян на землю, мало відбуватися за участі Селянського банку та за рахунок операції купівлі-продажу державних земель та великого землеволодіння. Пріоритетним напрямом у діяльності Селянського банку визнавалося наділення землею окремих селян та селянських спілок на засадах приватної власності на землю, фінансова підтримка становленню відрубного та хутірського способів господарювання. Група Центру не виступала за насильницьку руйнацію общини, пропонуючи поступовий (еволюціоністський) перехід від общинного до приватного землеволодіння, вільний вихід селян із общини, закріплення за ними у приватну власність землі, отримання селянами винагороди за те, що вони на користь общини відмовлялися від землі. Ратуючи за серйозне покращення соціально-економічного та правового статусу селян, О. Ермолов та його однодумці були категоричними у тому, щоб зберегти, хоча б і тимчасово, заборону на відчуження землі іншим верствам російського імперського соціуму [1, 11зв.].

Члени Групи Центру були прихильниками активної участі в урядовій аграрній політиці земських діячів та самих селян. Зокрема, обстоюючи передачу селянам державних земель на умовах запровадження на них передових форм землекористування, стимулюючих зростання матеріальних статків селян, зазначалося, що умови ці регіонально відмінні. Тому напрацьовувати їх повинні місцеві земці разом із селянами [1, 12]. У такий спосіб планувалося уникнути бюрократичної тяганини, помилок тощо. На наше переконання, зазначене вище було прогресивним моментом, свідчило про кардинальну трансформацію поглядів високопосадовців на механізм реалізації нової урядової аграрної політики.

Інтенсифікація та модернізація аграрного сектору економіки Російської імперії були неможливі без належної фінансової підтримки селян з боку властей. У цьому контексті Група Центру пропонувала налагодити в країні різні форми кредитування сільського господарства. Зокрема, йшлося про запровадження таких видів сільськогосподарського кредиту: 1) іпотечного – для придбання землі та створення дрібної земельної власності; 2) меліоративного – для покращення агрокультури; 3) обігового – для закупівлі необхідного реманенту, племінної худоби, сортового насіння тощо.

Цим фінансові заходи з підтримки вітчизняного сільгоспвиробника авторами «Висновку з аграрного питання» не обмежувалися. Їхні пропозиції стосувалися перегляду митної, тарифної політик, налагодження систематичної роботи зі створення економічно вигідних селянам умов збуту сільгосппродукції [1, 4]. Як бачимо, передбачалися серйозні широкомасштабні заходи фінансової підтримки вітчизняного аграрного сектору економіки та виробника сільськогосподарської продукції.

Пріоритетність розвитку індивідуального селянського господарства жодною мірою не суперечила, на думку О. Єрмолова та його колег, доцільності збереження багатопрофільних великопоміщицьких сільськогосподарських комплексів. Їхнє знищення визнавалося недоцільним із тієї причини, що вони «обслуговують економічні інтереси країни, є розсадником поліпшеної культури, забезпечують високу продуктивність землі, є джерелом постійних заробітків для селян» [1, 12].

Один із членів Групи Центру – Е. Фон – Гойнінген – Гюне запропонував поширити умови виокремлення із общини орних земель на інші категорії угідь. Відстоюючи свою позицію, він говорив про те, що більшість, будучи зацікавленою у збереженні за собою общинних угідь, не буде задовольняти прохання селянина, що намірився виокремитися з общини, у наділених йому земель. У такий спосіб більшість буде змушувати селян не залишати общини селян-індивідуалістів. Однак колеги О. Єрмолова не схвалили таку ініціативу. Вони виступили проти поширення умов виокремлення із общини орних земель на інші категорії угідь [2, 4–4зв.].

Члени Групи Центру запропонували Державній Раді підтримати ініціативу стосовно того, щоб законодавчо закріпити положення про те, що зі скасуванням викупних платежів за землю общинна форма землеволодіння автоматично повинна припинити своє існування. Однак така думка не знайшла підтримки у більшості членів Державної Ради. Зокрема, М. Красовський, обстоюючи доцільність існування общинного землеволодіння, писав: «... не можна не брати до уваги того факту, що общинна форма землекористування продовжує існувати на 4/5 земель, відведених у користування

селян. Общинні засади міцно укорінені у селянському середовищі багатьох місцевостей, зокрема у губерніях з великоросійським населенням; вони проникли у народну правову свідомість, та й самі селяни звикли визнавати, що їхні надільні землі належать общині, що має право розподіляти їх між своїми членами...». У зв'язку з цим, – продовжував М. Красовський, – рішення про ліквідацію з 1 січня 1907 р. общинного землеволодіння, як і викупних платежів, «зумовило б неочікувані радикальні зрушення у селянському економічному житті, суто у свідомості селянства, призупинило б конструктивну діяльність селянських установ, девальвувало їхній авторитет в очах населення» [3, 2–2зв.].

Водночас М. Красовський не заперечував того, що в окремих регіонах Російської імперії общинне землеволодіння та землекористування – застарілі форми, що у більшості випадків є перешкодою до удосконалення агрокультури. Общинне буття селян – причина відсутності в їхньому середовищі «правильних понять про право нерухомої власності» та поваги до чужої власності. Відображаючи позицію й інших членів Державної Ради, він вважав, що революційні події 1905–1907 рр. наочно продемонстрували безперспективність патріархальності селянського життя. Революція однозначно засвідчила, що необхідно негайно всім селянам, які бажають вийти із общини, надати законні підстави це зробити, закріпивши в їхню приватну власність землю, якою вони володіли чи користувалися перед цим в общині [3, 3зв., 5 зв.]. Саме така поступовість, еволюційність є природним, ненасильницьким шляхом припинення існування общини як соціально-економічного та суспільно-політичного явища селянського буття [2, 27 зв.].

Підводячи підсумок, констатуємо, що під впливом революційних подій 1905–1907 рр. урядові кола Російської імперії, переймаючись загальнодержавними та приватними економічними і політичними інтересами, чітко усвідомили і зрозуміли: перспективи держави безпосередньо та тісно пов'язані з селянством, з рівнем його соціально-економічного, суспільно-політичного становища, загальної культури, інтенсифікації селянського господарства.

Члени Групи Центру Державної Ради фактично схвалювали, хоча поступову, але інтеграцію селянства до загальноросійського імперського соціуму, визнавали за селянством право на приватну власність на землю. З одного боку, високопосадовці і надалі жили та мислили по-старому, з іншого – не заперечували проти поступовості змін.

1. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 1178. – Оп. 1. – Спр. 55.

2. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1148. – Оп. 10. – Спр. 6.

3. ДАРФ. – Ф. 1178. – Оп. 1. – Спр. 59.

Селянська революція 1917 – 1921 рр.

О.О. Артеменко

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО І НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРАВОСЛАВНО-ЦЕРКОВНИЙ РУХ У ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1920 РОКІВ

Висвітлено місце і роль українського селянства в православно-церковному русі періоду національної революції 1917 – 1920 рр. Показано, що селянство було потужною соціальною силою, яка сприяла процесу відродження Української православної церкви. Водночас на початку 1920-х років потреба українізації церковного устрою ще не була переконанням широких селянських мас, які перебували під впливом проросійськи налаштованого духовництва.

Ключові слова: національно-демократична революція, православно-церковний рух, селянство, православна церква.

Deals with the place and role of the Ukrainian peasantry in the Orthodox church movement period of the revolutionary war of 1917 - 1920. Shown that the peasantry was a powerful social force, which facilitated the process of revival of the Ukrainian Orthodox Church. However, in the early 1920s, the need Ukrainianization church structure was not the conviction of the peasant masses, who were under the influence of pro-Russian clergy.

Key words: national-democratic revolution, Orthodox church movement, the peasantry, the Orthodox Church.

Православ'я завжди відчутно впливало на всі сфери життя українського селянина. Церква та священнослужителі користувалися безперечним авторитетом на селі. Християнські ідеї та положення глибоко проникли в побут сільської громади, визначили життєві позиції її членів, регулювали як внутрішні стосунки між ними, так і між селянами та державою. Цей чинник особливо проявився в період національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр., складником якої став український церковний рух. Дослідження його перебігу започатковано у 20-х роках ХХ ст. церковними діячами В. Липківським, О. Лотоцьким, І. Огієнком, які відродження церкви пов'язували з національними почуттями [1 – 3]. Окремі аспекти порушеного питання висвітлено в працях В. Біднова, І. Власовського, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко [4 – 7]. Серед сучасних досліджень науковий інтерес становлять роботи Б. Андрусишина, В. Ульяновського, О. Ігнатуші, О. Качук, А. Зінченка, Л. Пилявця [8 – 15].

Водночас констатуємо, що на тлі вагомих наукових здобутків питання релігійного життя селян, їхнього місця в українському церковно-православному русі дотепер ще не висвітлено в повному обсязі. Автор публікації ставить за мету для реконструкції цілісної, достатньо повної картини духовно-культурного життя українського селянства з'ясувати його релігійні настрої, конкретні форми участі в православно-церковному русі доби національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр.

Насамперед необхідно зазначити, що політичні сили – Українська Центральна Рада, Гетьманат Скоропадського, Директорія – по-різному ставилися до вирішення церковного питання, однак головними завданнями церковного руху протягом усього періоду національно-визвольних змагань українського народу залишалися досягнення автокефалії, соборноправності та українізація Православної церкви в Україні.

Потребу в реформуванні релігійної сфери національно свідомою частина громадськості та національно свідомі священнослужителі насамперед пов'язували з тим, що церква втратила своє істинне призначення, «замість основи Христової науки братерства, єдності, любові ієрархія ширить учення про абсолютизм, верховенство царської й панської влади, відкидає учення Христа, що царство Його не від миру цього, навчає, що Церква підлягає керівництву «князя миру цього», царя й панів, що вірні повинні більш всього коритись волі «князів миру цього» [16, 176]. Незважаючи на спротив єпископату, у першій половині 1917 р. в усіх українських єпархіях відбулися єпархіальні з'їзди. Так, урішенні з'їзду, що відбувався в Полтаві 5 – 8 травня 1917 р., зазначалося, що українізація церкви повинна проходити в таких формах: у вільній Україні мусить бути вільна автокефальна церква; слід негайно припинити практику призначення на посади єпископів в українські єпархії великоросіян; служба Бога в Українській церкві повинна правитись українською мовою; утворити національну духовну школу; духовна школа за 3 – 4 роки мусить бути зукраїнізована цілком із правом забезпечення нацменшостей тощо [17].

Перший міністр ісповідань доби Гетьманату П. Скоропадського В. Зінківський називав духовенство в Україні «головним хранителем української свідомості» і стверджував, що особливо сильне церковне українство на селі, у ньому дуже напружено існують прагнення до вираження в церковному житті свого національного обличчя [18, 39 – 40]. Цю тезу підтверджує той факт, що в єпархіальних з'їздах участь узяли нижче духовенство та миряни з провінцій, зокрема із села. Як приклад можна розглядати телеграму до Центральної Ради духовенства та парафіян Роменського повіту Полтавської губернії, у якій вони, крім визнання політичної платформи української інституції, інформували її керівництво про свій намір домогтися автокефалії Української церкви та відправлення служби Божої українською мовою [19, 33]. Основні вимоги, які висувалися на з'їздах, стосувалися розширення участі мирян і нижчого

духовенства в церковному житті та відновлення виборності духовенства усіх рівнів.

Така активність щодо розширення прав парафіян була пов'язана з тим, що миряни до цього часу фактично не регулювали громадські справи своєї парафії, не мали права обирати священника на церковно-громадських зборах, укладати з ним своєрідну угоду, як це було за давніми українськими звичаями. Віддаляло священників від сільського населення також те, що головним джерелом їх утримання був обробіток на користь церкви парафіянами 33 десятин землі або грошова компенсація за середній урожай з такої кількості землі [20, 115 – 124]. У свідомості селян церква та її служителі уособлювалися зі старим режимом, з образом експлуататора.

«Справжньою працею» селянин завжди вважав тільки фізичну працю, особливо працю на землі. Всі інші види діяльності оцінювалися відповідно до того, наскільки вони сприяли чи, навпаки, ускладнювали виконання послідовного циклу сільськогосподарських робіт. І з цієї точки зору «легка і прибуткова», на думку селян, робота священника не сприяла позитивному ставленню до нього. Викликали незадоволення серед селян нерегламентовані та завищені ціни за церковні треби, святкові церемонії, похоронні та інші процесії, непомірна плата за навчання дітей грамоти. Як наслідок, на початку ХХ ст. священники вже не мали великого впливу на селянство. Із цього приводу П. Стебницький писав, що «тепер сільське духовенство – ті самі пани або чиновники, тільки в рясах, – і служать вони вже не народу, а казні, відплачуючи їй за хліб всякими послугами. Але ж за те і селянству вони зробились чужі і мало потрібні...» [21, 35].

Зазначені причини активізували рух українського селянства за підтримку реформи церковного життя в країні. До цього питання в тій чи іншій формі зверталися повітові селянські з'їзди, які проходили в Україні весною 1917 р. Показовою щодо цього є постанова Чигиринського повітового селянського з'їзду від 22 травня: «З'їзд ухвалив звернутися з проханням до панотців Чигиринського повіту, щоби негайно слово Боже в церквах лунало обов'язково на українській мові; у вільній автономній Україні духовенство повинно бути виборним і не держуватись на казбонні кошти, щоб не були урядниками (чиновниками)» [14, 9 – 14].

У селах розпочалися масові зміщення священників, на їхню адресу лунали звинувачення соціального та політичного характеру. На Волині лише за два тижні було складено понад 60 селянських громадських вироків про вигнання священників із парафій [22, 66 – 71]. Миряни перебирали управління парафіями до своїх рук (ключі від церков, каси, землю, майно), самі призначали нових священнослужителів. Так, організовані мешканці с. Гармаки Лютичівського повіту Подільської губернії у середині листопада 1917 р. звернулися до Генерального секретаріату Центральної Ради з клопотанням-вимогою про усунення священника О. Пержинського через те, що він відмовився серед прихожан зачитати Третій Універсал Центральної Ради та відправити молебень з нагоди проголошення Української Народної Республіки. Сотні священників, дияконів і псаломщиків залишилися без місць і поневірялися разом із своїми сім'ями. У Київській єпархії революційна влада змушена була закликати селян до припинення

масового гоніння на церковнослужителів. На Харківщині священників навіть ув'язнювали [9, 82, 96].

Газета «Селянська думка» писала: «Головна українська церковна рада запропонувала в церкві поминати не «російську», а «Українську державу», а духовенство спить» [23, 4]. Той факт, що не в усіх місцевостях подібна ініціатива знаходила належний рівень розвитку, Б. Андрусишин пояснює так: «Боголюбиве й богобоязливе українське село не дуже могло протистояти подібному впливові місцевого духовенства, тому що свідомі українські сільські інтелігенти перебували в армії і воювали на фронтах, а ті, що залишились, не завжди знаходили в собі рішучість та сміливість, аби виступити проти українофобської діяльності місцевих священників» [8, 82]. Зазначимо, що, навіть перебуваючи в умовах глибокої кризи, церква зберігала потужну притягальну силу. Велику роль відігравала історична традиція – православна церква була «звичною» для селянина. У його свідомості легко і безконфліктно релігійність уживалася з антиклерикальними настроями, оскільки сприйняття діяльності церкви та її представників ні за жодних обставин не порушувало гармонії системи релігійних уявлень. Для тогочасного селянина, як правило, неосвіченого і заляканого, відхід від церкви відбувався дуже повільно і складно, не завжди усвідомлено і найчастіше стихійно.

Найбільші труднощі викликала спроба запровадити українську мову в церкві. Причиною несприйняття такої ідеї була зашкарубла традиція літургії. Православ'я у самій своїй суті не припускає різких змін в обрядовості, системі культу, тому в спробах реформ літургійної мови вбачало спотворення символів та архітектоніки священного тексту, а отже, розглядало такі кроки як відступництво, протестантизм [9, 96]. Перехід до розмовної української мови при читанні Євангелії під час Служби Божої без відповідної аргументації відразу викликав органічний спротив не лише ієрархів та священнослужителів, а й православних мирян. Частина духовенства московської орієнтації негативно ставилася до української мови і вважала, що це «мова для базару, а не для служби» Божої [24]. Як результат, у резолюції з'їзду духовенства та парафіян із єпархії, що відбувся у Чернігові 8 – 11 серпня 1917 р., було заявлено дуже категорично: «Дозволить тільки проповідь произносити, где согласен причт и прихожане, на местном языке. Вставки же в Богослужении не позволительны на украинском языке» [25]. Визнали українську мову не придатною для літургій також Харківський єпархіальний з'їзд та перші з'їзди в Одесі й Катеринославі. Проте літні з'їзди у двох останніх єпархіях уже висловилися за можливість вживання української мови в Церкві й духовних школах.

За широку українізацію Церкви, що передбачала не лише церковну автономію та запровадження української мови, а й відродження пам'яті про українських святих, повернення давніх українських традицій та обрядів, виступила Волинська єпархія, що значною мірою було пов'язано з її національним складом, де більшість становили українці. На Волинському єпархіальному з'їзді духовенства і мирян у Житомирі, що відбувся 23 – 30 червня 1917 р., були винесені такі ухвали: «1. З'їзд духовенства й мирян, признаючи, що нормальне життя Волинської єпархії можливе тільки при цілковитім поєднанні духовенства

з народом на ґрунті близького до потреб народу церковного строю, – висловлюється за вільний розвиток і самоосвідомлення українського народу. 2. Вважаючи, що негайне, гвалтовне переведення реформ, зв'язаних з українізацією школи і церкви, може зустрітися на місцях з перешкодами, що повстають з загальної непідготовленості до цього населення, – 3'їзд пропонує священикам і вчителям мудру поміркованість і поступовість. Але останні мають бути подиктовані любов'ю до рідного краю й мови, а не бажанням відсунути виконання цього. 3. 3'їзд категорично проголошує, що національною вірою українського народу він, на підставі історії краю, визнає Східне Православ'є і разом з тим визнає за необхідне зробити такі заходи: а) повернення старих побожних обичаїв церковних і молитов, як-то молитви на освячення овочів 6 серпня, вводиної молоді, молитви на ввід в Братство і молитви на благословення громниць; б) проповідь на місцевій народній українській мові; в) виголошення тексту богослужбового на місцевій вимові й загального співу» [5, 8]. За реформування Церкви на національному ґрунті виступили у 1917 р. також 3'їзди Полтавської, Подільської та Київської єпархій, однак уже наступні 3'їзди в цих єпархіях не підтримали ідеї українізації або значно обмежили її сферу [9, 97].

Проти змін у церковному житті виступала частина сільського духовенства. Священик Князпільської церкви Кам'янець-Подільського повіту отець Гомілко не визнавав автокефалії Української Церкви, проводив і надалі проповіді церковнослов'янською мовою. [8, 82]. Проте патріотично налаштовані священики, на протигагу проросійському духовенству, обстоювали право провадити церковну службу рідною мовою. Ієромонах Микита в статті, надрукованій в одеській газеті «Вільне життя» від 5 червня 1918 р., наголошував, що всяка мова як витвір людського духу, як вираз розвитку людини та її життя у світі є для неї важлива, й велика, й потрібна і цілком доречна при богослужінні [26]. Поступово широкі верстви православних українців осмислювали, що богослужіння рідною мовою не лише ставало більш дохідливим та усвідомленим, а й сприяло консолідації українського суспільства, утвердженню національної самоідентичності. Зокрема, селянство, яке було найчисленнішою паствою, дедалі частіше схвалювало богослужіння зрозумілою йому мовою. Священик П. Погорілко із с. Жолоби, що на Поділлі, у зверненні до Всеукраїнської православної церковної ради повідомив, що він запровадив церковну службу «з фонетикою» (тобто старослов'янською мовою з українською мовою) і читанням Євангелія українською. «У с. Жолоби, – зазначає П. Погорілко, – прибуває багацько селянства з навколишніх сіл слухати відправу українською мовою. Взагалі, людність ставиться до українських відправ досить прихильно. Є спроби українізації парафії, але гальмує брак книжок». Серед перших у Кам'янець-Подільському повіті були українізовані також парафії в с. Фурманівка, Севастіанівка та Краснопілка. Однак у с. Севастіанівка «місцевий панотець так навмисне погано відправляв службу по-українськи, що парафіяни не забажали надалі слухати українські відправи». У с. Четвертинці Гайсинського повіту на початку липня 1920 р. було засновано парафіяльну раду за зразком статуту, схваленого Всеукраїнською православною церковною радою [13, 51]. Відповідно

до цього статуту парафіяльна рада обиралася на парафіяльних зборах і керувала церковними справами та майном в українській парафії [27, 167].

Найбільш різнопланову та цілісну картину розгортання церковно-православного руху в українському селі відтворюють матеріали першого Українського православного собору Київщини, що проходив 22–26 травня 1921 р. у Софіївському соборі м. Київ. У його роботі взяло участь 412 делегатів. З них найбільше представництво мали: селяни – 127, особи духовного сану (священики, дякони, дяки) – 99, діячі освіти, науки та культури – 59 [28, 2]. За територіальною ознакою делегати Собору представляли українсько-церковні общини Бердичівського, Васильківського, Канівського, Радомисльського, Таращанського, Уманського, Черкаського, Чигиринського повітів Київської губернії, Прилуцького повіту Полтавської губернії, Вінницького, Гайсинського, Могилівського, Ольгопільського, Ямпільського повітів Подільської губернії, Кременецького повіту Волинської губернії, Кролевецького повіту Чернігівської губернії тощо. Відтак, найбільшого розмаху ідея автокефалії Української церкви мала на Київщині та Поділлі.

У своїх доповідях учасники собору детально розповіли про стан українського церковного життя на місцях. Значна їх частина нарікала на протидію утворення українських парафій з боку священнослужителів, прихильників Російської православної церкви. Крім того, деякі делегати скаржилися на слабку поінформованість щодо розвитку церковного руху в інших місцевостях. Так, представник від української парафії с. Миколаївка Прилуцького повіту Полтавської губернії повідомив, що він та його однодумці, випадково довідавшись про українізацію церковного життя, досить швидко організували й у своєму селі українську парафію, чим дали поштовх процесу українізації церкви в сусідніх селах. Характерною ознакою цього процесу стало вигнання селянами священиків, які відмовлялися відправляти службу Божу українською мовою. На закінчення свого виступу доповідач висловив припущення, що український церковний рух у губернії знає значного розвитку «бо людність стоїть за нього». Один із представників від Канівщини підкреслив, що «добрим популяризатором ідеї українізації церкви виступило народне вчительство» [28, 8]. Узагалі національно-свідома частина учителів брала активну участь в українському церковному русі. Свій внесок в українізацію церкви у Бердичівському повіті зробив учитель Т. Коваленко, у Таращанському – Л. Смілянко, в Уманському – С. Чумак та Т. Трубій [28, 5–6].

На основі поданої інформації про стан справ на місцях щодо українізації церковного життя Собор Київщини дійшов таких висновків: по-перше, ідея відродження Української автокефальної православної церкви має широку підтримку з боку народних мас, яка їм «рідна по духу й мові»; по-друге, стара, «царсько-режимна» церква має досить низький авторитет серед українців, однак «вживає всіх заходів до продовження свого існування» [28, 2]. Запровадивши українську мову і повернувши українських святих у церкву, українське духовництво у такий спосіб намагалося довести, що єдність православ'я навіть у межах однієї традиції не полягає в одноманітності, а навпаки – у співіснуванні й

сопричасті різних мовних, богослужбових та обрядових форм.

Архівні матеріали свідчать, що на заваді масштабної українізації церкви була відсутність українських церковних книг. Як наслідок, часто складалася ситуація, за якої церковні відправи здійснювалися і старослов'янською, і українською мовами, незважаючи на те що більшість прихожан надавала перевагу останній. У воєнних умовах віруючі шукали віраду в церковних молитвах, проведених рідною мовою. Як і раніше, на сільського батюшку покладалося основне проповідницько-місіонерське навантаження. Він проводив індивідуальні та групові бесіди з прихожанами. Крім традиційних обрядів (хрещення новонароджених, вінчання молодих, поховання померлих тощо), у період національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. священики проводили також такі заходи, як урочисті богослужіння, молитви та інші церковні обряди на честь урядів Української Центральної Ради, Української Держави, Директорії та Добровольчої армії. Настоятелі місцевих церков роз'яснювали своїм прихожанам події, що відбувалися в країні, інформували їх про важливі політичні й державні рішення влади. Зокрема, читали з коментарями Універсали Центральної Ради, грамоти уряду П. Скоропадського, звернення адміністрації Добровольчої армії.

Православне духовництво брало активну участь у публічних заходах. Приміром, виступало організатором та учасником національних свят, які з відновленням Української Народної Республіки стали традиційними. Досить показовим було свято, організоване 30 квітня 1917 р. в с. Лип'янка Чигиринського повіту. Учасники провели мітинг і молебень по Т. Шевченкові, а також організували освячення «хліба, солі та води». Старші люди виходили за ворота назустріч процесії, яка несла гарно прибраний портрет Т. Шевченка, хрестилися і казали: «Слава тобі, Боже, таки діждася волі!». Селяни виносили на вулиці столи, накриті скатертинкою, на які клали хліб, сіль та воду. Перед самим кропленням свяченою водою промовець говорив патріотичні слова: «Чи думав ти, батьку Тарасе, що настане такий час, коли на селі будуть зустрічати тебе твої брати-селяни з хлібом та сіллю?» [29, 4]. Під час «Свята волі», організованого 4 квітня в с. Пирого Кременчуцького повіту, молебень правили п'ять священиків. Один із учасників описав так свято: «Це була така чудова картина, яку уявити трудно, поперед несла портрет Т. Шевченка, потім йшли співці, за ними їхали два вози, запряжені сірими волами. Воли і вози завітчані рушниками і національними прапорами. І так ця процесія пройшла навколо села» [30, 4].

Однак, варто зазначити, що до подібних свят, як і до будь-яких інших проявів національного пробудження, частина духовенства ставилася вороже. У с. Кришанці на Поділлі священик відмовився брати участь у святкуванні і відправляти панахиду за українським Кобзарем без аргументованого пояснення [31, 2]. Священнослужителі вели «часті розмови про нездібність «Просвіти» та невартість українізації», на вічах «Просвіту» порівнювали із «зібранням буржуїв», а Т. Шевченка показували як «люцифера» [32, 87]. Частина набожного селянства вірила своїм настоятелям, що негативно позначалося на українському національно-визвольному русі.

Свої особливості мало церковно-релігійне життя на територіях, що перебували під австро-угорською та німецькою окупацією. Так, на Холмщині та в південній частині Волині православне віросповідання зазнавало утисків з боку австро-угорської влади, воно було оголошено поза законом. Церкви закривали, майно конфіскували, забороняли правити службу Богу. У селах Клешове, Грубешове та інших населених пунктах мали місце умисні підпали православних церков, закриття парафіяльних шкіл, перетворення церков поляками на костьоли. В окремих місцях духовенство у таємний спосіб задовольняло потреби православної людності, будучи таким чином єдиним захисником національно-культурних інтересів українського населення [10, 131 – 133]. Подібні випадки захоплення приміщень духовного призначення були й на території, контрольованій німецькими окупаційними військами.

Форсований наступ на православну церкву відразу розпочали після захоплення влади в жовтні 1917 р. також більшовики, які вбачали в ній ідеологічного конкурента. Тільки в 1918 – 1919 рр. було знищено понад 16 тис. священнослужителів, розпочалася націоналізація монастирів та масова кампанія з ліквідації «святих мощей» [33, 35.]. Протягом 1917 – 1920 рр. для боротьби з релігією радянська влада ухвалила низку декретів, ключовим серед яких став «Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (від 23. 01. 1918 р.) [34, 42 – 43]. У його основі лежало вчення К. Маркса про матеріальний базис і надбудову. За розумінням В. Леніна, церква як складник надбудови у випадку позбавлення базису повинна була відмерти. Згідно з декретом «Про землю», ухваленого на II Всеросійському з'їзді Рад робітників і солдатських депутатів 26 жовтня 1917 р., православна церква втрачала свою власність на землю, усі церковні та монастирські землі передавалися селянам [35, 17 – 20]. Декретами «Про розлучення» від 16 (29) грудня 1917 р. та «Про громадянський шлюб, про дітей та введення книг актів громадського стану» від 18 (31) грудня 1917 р. [35, 247 – 249] реєстрація народжень, шлюбів та смертей передавалася в руки державних органів, церковний шлюб втрачав юридичну силу. Таким чином, держава перебирала на себе функції Церкви в суспільному житті.

Радянська влада вживала певні заходи на місцях, щоб позбавити священнослужителів можливості впливу на народні маси. Улітку 1919 р. на адресу повітових виконавчих комітетів почали надходити такі інструкції: недопустимо проводити в радянських закладах релігійні обряди, церемонії (молебні, панахиди тощо); розміщувати в цих закладах ікони, картини та статуї релігійного характеру; проводити релігійні процесії; відправляти обряди на вулицях і площах дозволяється лише виконкомом [36, 11]. Повністю релігія викорінювалася із школи. До закладів освіти надходили для неухильного виконання інструкції щодо негайного припинення в них релігійної обрядовості та викладання релігійних віровчень. Також скасовувалися посади заочнонавчителів усіх віросповідань із заборобою подальшого викладання будь-яких інших предметів [37, 4].

Таке нововведення викликало негативну реакцію з боку широких верств України. Зокрема, батьки вимагали не виключати релігійознавчі предмети зі шкільної програми, які були широко впроваджені у

період українських національно-визвольних урядів [38, 39]. Так, за Української Держави учні всіх класів двічі на тиждень вивчали Закон Божий [39, 4–5]. Під тиском громадськості влада йшла на певні поступки. Безумовно, про повернення в навчальний процес релігійних предметів не могло бути й мови, однак учнів відпускали додому на час святкування важливого в духовному житті більшості українців Великодня [40, 39].

Негативну реакцію в українського селянства на радянські релігійні нововведення викликали, за визнанням самих більшовиків, «потворні форми» антирелігійної кампанії. Яскравим свідченням чого є випадок у с. Вилкове на Одещині. На свято Різдва два матроси-більшовики ввійшли під час служби Божої в церкву і почали стріляти з револьверів, потім почали зривати з церковних аналоїв образи і розривати їх на шматки. Далі побили священника, стягаючи з нього ризи, аж поки їх не втихомирило місцеве населення [41]. У с. Носачів Черкаського повіту члени КСМУ у нетверезому стані «співали на кліросі під час богослужіння», за що декілька з них були побиті прихожанами церкви [42, 67–68].

Позбавлення священнослужителів права викладати Святе писмо у школі, відбирання в них інших функцій зумовлювало велике хвилювання на селі. Про обурення мешканців с. Драбинівці Кобеляцького повіту на Полтавщині детально розповідає у своїх спогадах очевидець тих подій І. Майстренко. Місцеві селяни на своїй сходці різко засудили релігійну політику більшовиків, присутній на ній І. Майстренко виступив на захист дій радянської влади. У відповідь на це, зазначає автор спогадів, «старші сивобороді селяни розмахували у мій бік палицями і могли б мене, може, й побити» [43, 54].

Отже, важливим складником духовного життя українського селянства у 1917–1920 рр. була його участь у національному православно-церковному русі. Здійснений аналіз засвідчив суперечливість духовних процесів на селі. Тоді як певна частина сільського населення активно підтримувала ідею реформи церковного життя в країні, залишалася ще значна частина селян, які перебували і надалі під впливом прихильників Московського Патріарха й дотримувалися своїх звичок і традицій. Масові антицерковні виступи селян у вирі революційних подій 1917 р. не були винятково антирелігійними, швидше, їх треба розглядати як чинник боротьби проти старого режиму та одержавленої Російської православної церкви.

1. Липківський В. Відродження Церкви в Україні 1917–1930 рр. / В. Липківський. – Торонто : «Добра Книжка», 1959.
2. Лотоцький О. Українські джерела церковного права / О. Лотоцький. – Варшава, 1931. – Т. V. – (Праці Українського наукового інституту).
3. Огієнко І. Світовий рух за утворення живої народної національної церкви / І. Огієнко. – Тернів, 1921.
4. Біднов В. Церковна справа на Україні / В. Біднов. – Тернів : «Українська автокефальна церква», 1921.
5. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: в 4 т. / І. Власовський [репр. вид. Нью-Йорк, 1966]. – К. : Книга, 1998. – Т. 4, Ч. 2.
6. Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу / Д. Дорошенко. – Берлін, 1940.
7. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1964.

8. Андрусишин Б. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР): [навч. посіб.] / Б. Андрусишин. – К. : Либідь, 1997.
9. Ульяновський В. Церква в українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради): [навч. посіб.] / В. Ульяновський. – К., 1997.
10. Ульяновський В. Церква в українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): [навч. посіб.] / В. Ульяновський – К., 1997.
11. Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917–1930 рр.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.02 / Ігнатуша Олександр Миколайович. – Х., 1993.
12. Ткачук О.В. Український церковно-православний рух 1917–1921 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В. Ткачук. – К., 2006.
13. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / А.Л. Зінченко ; Краєзнавче товариство «Поділля». – К. : Освіта, 1993.
14. Пилявець Л. Ідея автокефалії Української церкви у 1917 році / Л. Пилявець // Людина і світ. – 1999. – № 8.
15. Пилявець Л. Перший Всеукраїнський собор УАПЦ: проблеми розвитку української культури / Л. Пилявець // Українське релігієзнавство. – 1996. – № 2.
16. Мартирологія українських церков. – Торонто; Балтимор, 1987. – Т. 1.
17. Про українізацію церкви // Вільне слово. – 1917. – 16 грудня.
18. Зеньковский В. (протопресвітер). Пять месяцев у власти. (15 мая – 19 октября 1918 г.) : воспоминания / В. Зеньковский. – М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1995.
19. Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині / авт.-упоряд. Г. М. Івануценко. – Суми : ФОП Наталуха А.С., 2010. – Т. 1.
20. Рклицький С. (священник). Договори прихожан со священниками в Старой Малороссии (По поводу договорного акта 1789 г.) / С. Рклицький // Киевская старина. – 1901. – Т. 72, № 1. – Отд. 1.
21. Стебницький П. Поміж двох революцій: Нариси політичного життя за рр. 1907–1918 / П. Стебницький. – К., 1918.
22. Емелья Л.И. Атеизм и антиклерикализм народных масс в 1917 г. / Л.И. Емелья // Вопросы истории религии и атеизма : сб. ст. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – Вып. 5.
23. Селянська думка. – 1918. – 2 січня.
24. Про українізацію богослуження // Родная страна. – 1918. – 29 марта.
25. Євфимовський І. Українська мова й духовенство / І. Євфимовський // Нова Рада. – 1917. – 2 вересня.
26. Геромонах Микита. Вперед / Геромонах Микита // Вільне життя. – 1918. – 5 червня.
27. Ткачук О.В. Український церковно-православний рух 1917–1920 років / О.В. Ткачук // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. – 2004. – № 74–76. – (Серія: Історія).
28. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-442. – Оп. 1. – Спр. 3.
29. Дописи. с. Лип'янка // Нова Рада. – 1917. – 10 травня. – С. 4.
30. Дописи. с. Пирого // Нова Рада. – 1917. – 13–14 квітня. – С. 4.
31. По Україні. На усе «заборонено» // Нова рада. – 1918. – 5 жовтня.
32. Комарницький О.Б. Ім'я Тараса Шевченка в житті містечок правобережної України (1917–1920 рр.) / О.Б. Комарницький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. – Кам'янець-Подільський, 2005. – (Серія: Філологічні науки).
33. Киридон А.М. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х рр. / А.М. Киридон. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005.
34. О релігії и церкви: Сборник высказываний классиков

- марксизма-ленинізму, документів КПСС і Советського государства. – М. : Политиздат, 1977.
35. Декреты Советской власти. – М. : Гос. издат-во полит. лит., 1957. – Т. I.
36. ДАЧО. – Ф. Р-286. – Оп. 1. – Спр. 2.
37. ДАЧО. – Ф. Р-220. – Оп. – 1. Спр. 2.
38. ДАЧО. – Ф. Р-220. – Оп. – 1. Спр. 6.
39. ДАЧО. – Ф. Р-220. – Оп. – 1. Спр. 1.
40. ДАЧО. – Ф. Р-220. – Оп. – 1. Спр. 1.
41. Як більшовики розуміють волю віри // Херсонщина. – 1918. – 6 січня.
42. Наш рідний край : Хрестоматія з історії Черкащини / [упоряд.: А.І. Кузьмінський, Г.В. Суховершко, В.Я. Чудновський]. – К. : Молодь, 1995.
43. Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко. – Едмонтон: Канадський ін-т українських студій Альбертського ун-ту, 1985.

В. В. Галатир

ЗАХОДИ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ІЗ ПОДОЛАННЯ РОЗРУХИ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ У КВІТНІ – ГРУДНІ 1918 Р.

Висвітлено заходи місцевих адміністрацій щодо подолання кризи в галузі сільського господарства Правобережної України у період Гетьманату П. Скоропадського.

Ключові слова: *Заходи, старости, сільське господарство, Правобережжя, П. Скоропадський.*

In the article the measures of local administrations light up on overcoming of crisis in industry of agriculture of Right-bank Ukraine in a period Get'manatu of P. Skoropadskogo.

Key words: *Measures, heads, agriculture, Pravoberezhzhyia, P. Skoropadski.*

Однією із актуальних проблем на сучасному етапі державотворення є взаємодія органів влади і селянства, пошуки ефективної діяльності в сільському господарстві. Вирішення низки проблем у соціально-економічній сфері потребує вивчення здобутків та прорахунків, історичного досвіду процесу аграрних перетворень. Тому неабияке значення має аналіз діяльності місцевих органів влади для подолання кризи в галузі сільського господарства в добу Гетьманату П. Скоропадського.

Окреслена проблема не була предметом спеціального дослідження, проте окремі положення містяться в дослідженнях М. Рубача [1], Н. Ковальної [2], Г. Терели [3], В. Лозового [4] та ін. У зв'язку з цим метою пропонованої статті є розглянути заходи місцевих органів державної влади для подолання розрухи в сільському господарстві на Правобережжі в квітні – грудні 1918 р.

На початку травня 1918 р. відновився поділ України на губернії, повіти, волості. Відповідно до адміністративно-територіального устрою встановлювалася й структура органів влади. Законом «Про перейменування губернських і повітових комісарів і їх помічників» з 17 травня 1918 р. ці посадові особи перейменовувались на старост [5]. На місцях представниками влади були губернські, повітові старости, волосні старшини та сільські старости. Проте припинення функціонування уряду УНР утворило в Правобережній Україні на певний час «вакуум влади».

У Правобережній Україні виконувати владні функції, найперше доручили Волинському губернському старості. 4 травня 1918 р. ним став Д. Андро [6]. У Київській губернії на посаду губернського старости 9 травня 1918 р. призначили І. Чарторижського [7, 1-2]. З часом опозиція звинуватила його у неприхильності до українського національного руху. Відтак 30 серпня 1918 р. виконувачем обов'язків старости призначили генерала П. Андріанова [8, 1-2]. 19 травня в обов'язки Подільського губернського старости вступив С. Кисельов [9].

У повіті, нижчій ланці адміністративного устрою, діяли повітові старости. 8 травня 1918 р. призначили тимчасово виконувачів обов'язків повітових старост у Правобережній Україні: у Київській губернії – 12, в Подільській губернії – спочатку 7, а з 20 червня – 13, у Волинській губернії – 12 [10, 93]. У травні 1918 р. посади формувались поспіхом, широкого вибору з-поміж кандидатів не було і вони в процесі діяльності мали доводити свою відповідність займаним посадам. У волостях Правобережжя діяло 584 старшини [11, 149-150].

Складний державотворчий процес та непопулярні закони серед сільського населення спричинили розруху в сільському господарстві. Своїм правом на урожай селяни вважали вкладену працю. За їх розумінням землевласник, який не працював, не повинен й отримувати прибутки. Відтак у волостях Правобережжя між селянами поширювалася думка не виходити на сільськогосподарські роботи, оскільки результати їх праці дістануться землевласникам. Пізніше вони взагалі почали масово знищувати посіви.

27 травня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила «Закон про право на врожай 1918 р. на території Української Держави» [12, 139]. Цей акт визначив право землевласників на урожай озимини, засіяної ними восени 1917 р. А урожай ярини, засіяної весною 1918 р., належав особам, які засіяли ці землі, тобто селянам. Однак вони мали повернути власникам господарські витрати, сплатити державні та земські податки. Та й урожай з полів, оброблених реманентом та засіяних насінням землевласника, належав останньому. Ця норма закону здавалася селянам особливо несправедливою. Селяни погоджувалися заплатити власнику орендну плату за умови, що вони зберуть урожай на землях економії і поділять його. Схожа ситуація сталася в с. Хотовиці Кременецького повіту Волинської губернії у володінні землевласника Ф. Фалинського [13, 131].

Селяни подекуди не давали обробляти поля землевласників найманим працівникам. У другій половині червня 1918 р. ще не розпочиналася оранка під озими. Міністерство внутрішніх справ зверталось до губернських і повітових старост із закликом вжити рішучих заходів до селян, щоб вони не чинили перешкод оранці, оповістити населення про державну вагу забезпечення продовольчих ресурсів і вимагати від землевласників та селян спільних зусиль у засіві полів. На це звернення місцеві адміністрації Правобережжя відповідали: «Оскільки оранка – справа державної ваги, необхідно видати урядове розпорядження про право місцевих органів влади примусово залучати селян до обробітку і засіву приватновласницьких полів за визначену плату» [14, 80].

Реакцією Ради Міністрів на загрозливий стан у сільському господарстві став виданий 8 липня 1918 р. «Тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства» [15, 143]. Він надавав право губернським земельним комісіям видавати постанови про примусове використання сільськогосподарського інвентарю тих власників, які не повною мірою використовували його у власних цілях, для проведення робіт у інших господарствах, примусово залучати селян до сільськогосподарських робіт та визначати норми оплати праці.

Згідно з цим законом, місцеві адміністрації Правобережжя видавали обов'язкові постанови, в яких зазначалось, що селяни, зруйнувавши приватновласницькі економії і не повернувши весь розграбований реманент, позбавили власників можливості обробляти поля і збирати з них урожай [16, 7]. Так, С. Кисельов постановою зобов'язав сільські громади, що брали участь у пограбуванні економії, провести всі сільськогосподарські роботи на полях землевласників за їх вимогою. У випадку неузгодженості між сторонами щодо оплати праці, її мала визначити комісія за головування волосного старшини. Винні у невиконанні постанови каралися штрафом у розмірі 3 тис. крб. і ув'язненням до 3 місяців [17, 85; 18, 36]. І. Чарторижський пропонував повітовим старостам у зв'язку з державною важливістю збору буряків, сіна, хліба, оранки вживати до населення примусові заходи з виконання відповідних робіт. Основні роботи мали бути виконані в двотижневий термін, плата мала визначатись спеціальною комісією, відповідальність на місцях покладалась на сільських старост. Населення, яке ігнорувало роботи, мало бути заарештоване і вислане на примусові роботи до Німеччини [19, 30]. Д. Андрю, попереджаючи населення, погрожував, що той, хто не виходитиме на сільськогосподарські роботи і вноситиме безлад у трудове життя, буде суворо покараний [20]. Повітових старост зобов'язував вжити відповідних заходів з обробітку землі, своєчасного збору хліба, сіна та щоб площа засіяних під озимину земель не була меншою, ніж в 1917 р. [21, 95].

Відповідно, після звернень губернських старост свої розпорядження почали видавати повітові. Кам'янець-Подільський повітовий староста наказував селянам розпочати оранку озимини, інакше, за його словами, урожай зменшиться більше ніж на половину, що загрожувало населенню голодом. У селах, де маєтки були пограбовані, наказувалося збирати сходи і розподіляти відновлювальні роботи між учасниками грабунків. Селяни як головні винуватці економічної розрухи мали виконати ці роботи в найкоротші терміни. У Гайсинському повіті Подільської губернії селяни також мусили під страхом покарання обробляти поля землевласників. Спеціальна комісія у складі повітового старости, повітового коменданта, членів союзу землевласників та волосних старшин визначали плату «на робочі руки». Оскільки представників селян у цій комісії не було, за встановлену плату вони відмовлялись працювати. Ольгопільський повітовий староста зобов'язав селян розпочати збір урожаю, погрожуючи тим, хто агітуватиме проти сільськогосподарських робіт, військовим судом [22, 38, 52]. У липні 1918 р. Уманський повітовий староста пообіцяв селянам, що до сільських громад, які невчасно зберуть хліб, будуть

застосовані каральні заходи, а саме – «конфіскація худоби та зарахування в робітничі батальйони й депортації за межі України» [23, 65, 102].

Згодом для втілення наказів у життя вживалися суворіші заходи. У місця порушень надсилалися каральні загони для арешту злочинців [24, 171 зв.]. Житомирський повітовий староста І. Арндт 2 червня для придушення аграрних безпорядків виїхав до південної частини повіту із панцерником та загonom кінної міліції [25]. За найменших актів непокорі до селян застосовувалася зброя, навіть гармати.

Впливали на селян й іноземні війська. Німецьке та австрійське командування, ігноруючи українську владу, поширювало у регіонах власні розпорядження. Так, команда 25 корпусу сповістила владу і населення Кам'янецьчини, що схоплені за саботаж, знищення посівів та лісів будуть розстріляні на місці. Якщо злочинців не виявлять, то на найближчу місцевість накладуть контрибуцію на користь австрійської армії. Худобу, яка випасатиметься на посівах, реквізують для потреб австрійських збройних сил [26, 42, 55]. Німецький комендант Житомира Ендерс наказував обробити та засіяти всі поля (той, хто засіявав, мав і зібрати урожай), не допускати випасу тварин на полях. Недотримання наказу загрожувало суворими контрибуціями, арештами та виправними роботами до 5 років [27, 113].

Відтак у багатьох регіонах Правобережжя селяни взяли участь у зборі урожаю та сільськогосподарських роботах. Малоземельні й безземельні селяни все ж вийшли на поля, щоб хоч якось забезпечити своє існування. Вони боялися також жорстких репресій місцевої влади. До прикладу, у Васильківському повіті агітація не збирати поміщицьке зерно (хіба що третій сніп собі) успіху не мала [28, 145]. У Балтському повіті Подільської губернії сільськогосподарські роботи налагоджувались шляхом добровільної згоди працівників і власників [29, 95 зв.]. У губерніях Правобережжя бувало, що селяни не виходили в поле, не домовившись із землевласниками про умови роботи і платню (вони хотіли урожаєм, а власник пропонував грошима). Адміністративні органи констатували, що твердих цін на оплату праці не було. В окремих випадках хлібороби вимагали дуже високу оплату [30, 39, 41].

Таким чином, проблематичний державотворчий процес, непопулярні аграрні закони уряду спричинили кризу в сільському господарстві у квітні-грудні 1918 р. Щоб її подолати старости видавали розпорядження про примусову працю селян на землевласницьких угіддях. Подекуди застосовували більш жорсткі заходи. Вплив на селян мали і суворі розпорядження представників іноземних військ. Тому в регіонах Правобережжя попри протистояння селяни вийшли на збір урожаю та все ж долучилися до сільськогосподарських робіт. Проте ці заходи лише посилювали конфронтацію між місцевими органами влади та селянами. Відтак уже в листопаді 1918 р. в Правобережній Україні розпочалася своєрідна «селянська війна». Розруха в сільському господарстві та реквізиційна політика німецького командування призвела до «катастрофічного становища» повітів, наближення голоду.

Т. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М. А. Рубач. – К. : Изд-во АН УССР, 1957. – 457 с.

Н.А. Ковальова

ІДЕЯ «АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» У СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНІЙ ДУМЦІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ДИСКУСІЯ НА ІV З'ЇЗДІ РСДРП

У статті висвітлено дискусію щодо проблеми «аграрної революції» на ІV з'їзді РСДРП у 1906 р. Охарактеризовано погляди В.І. Леніна, Г.В. Плеханова, С.О. Суворова на розвиток «селянської революції». Проаналізовано ставлення РСДРП до селянського руху, визначено міжфракційні суперечності в оцінці селянського руху та перспектив участі селянства в революційних подіях.

Ключові слова: аграрна програма, націоналізація, муніципалізація, розподіл землі, «аграрна революція», селянський рух.

The article covers the discussion as for «agrarian revolution» problem at the IV Congress of RSDWP in 1906. It characterizes the opinion of V.I. Lenin, G.V. Plekhanov and S.O. Suvorov as for «agrarian revolution» development. It also analyses RSDWP attitude to agrarian movement and describes interfactions' contradictions as for assessment of agrarian movement and prospects of peasantry participation in revolutionary activities.

Key words: agrarian program, nationalization, municipalization, allotting, «agrarian revolution», agrarian movement.

Розгортання революції та селянського руху в другій половині 1905 – на початку 1906 рр. змусили РСДРП приступити до обговорення нової аграрної програми. Її ухвалення відбувалося на ІV з'їзді РСДРП і однією зі складових дискусії з аграрного питання стала теорія «аграрної революції». Ідея «селянської революції» вперше в контексті початку ХХ ст. прозвучала на ІІ з'їзді РСДРП, автором цього поняття вважається Г. Плеханов [1, 129]. Його погляди знайшли підтримку серед членів РСДРП та подальше обґрунтування в працях В. Леніна, який розробив власну концепцію «аграрної селянської революції».

Обговорення аграрної програми на ІV з'їзді РСДРП отримало детальне, але однобічне висвітлення в історичній літературі. Однією з перших публікацій, присвячених діяльності ІV з'їзду партії, стала стаття О. Варенцової: автором відтворено загальну картину дискусії з аграрного питання, виділено основні програми, переважну увагу приділено характеристиці позицій В. Леніна та Г. Плеханова [2]. Еволюції поглядів безпосередньо В. Леніна з аграрного питання присвячено статтю В. Бистрих [3]. На погляд автора, саме революція 1905–1907 рр. змусила В. Леніна змінити підходити до ідеї «аграрної революції»: якщо раніше він вважав її лише частиною буржуазної революції, то нині – основою революції, національною особливістю цієї революції [3, 25, 31].

Радянська історична наука дискусію з аграрного питання на ІV з'їзді РСДРП, розкриваючи основний зміст всіх аграрних проєктів, подавала в контексті критики небільшовицьких аграрних програм [4, 178–186]. Поза увагою дослідників залишалося широке коло проблем селянства, які обговорювалися делегатами з'їзду, зокрема й ідея «аграрної революції».

Оскільки позиції основних доповідачів з аграрного питання досить детально розкриті в історичній літературі, автор публікації обмежиться характеристикою дискусії щодо проблеми «аграрної

2. Ковальова Н. А. Українська Держава П. Скоропадського та селянство: протистояння на ґрунті аграрного питання / Н. А. Ковальова // Борисфен. – 1999. – № 5. – С. 19 – 20.
3. Терела Г. В. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського [Текст] : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Терела Галина Василівна ; Полтавський держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2000. – 236 с.
4. Лозовий В. С. Селянські органи влади після гетьманського перевороту / В. С. Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки / [ред. кол. : В. С. Степанков та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Т. 21 : На пошану професора О. М. Завальнюка. – С. 283 – 293.
5. Закон про переіменування Губерніальних і Повітових Комісарів і їх помічників // Державний вістник. – 1918. – № 10. – 5 червня. – С. 3.
6. Розпорядженням Гетьмана України // Волинь. – 1918. – 5 травня. – С. 3.
7. Державний архів Київської області (далі – Держархів Київської області), ф. Р-2797, оп. 1, спр. 28, 2 арк.
8. Держархів Київської області, ф. Р-2797, оп. 1, спр. 29, 2 арк.
9. Назначение Подольского губернского старосты // Слово Подоліи. – 1918. – № 5. – 19 мая. – С. 3.
10. Галатир В. Становлення посад повітових старост на Правобережжі у період Гетьманату П. Скоропадського / В. Галатир // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України», 21 вересня 2012 р. / [ред. кол. : Баженов Л. В., Єсюнін С. М. та ін.]. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2012. – С. 92-95.
11. Законодавча база процесу становлення місцевих органів державної влади доби Гетьманату П. Скоропадського: збірник документів та матеріалів / [упоряд. Галатир В. В., Олійник Ю. В.]. – Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, 2013. – 156 с.
12. Лозовий В. Продовольча політика П. Скоропадського і селянство / В. Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Історичні науки / [ред. кол. : О. М. Завальнюк, А. Г. Філіпчук та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – Т. 13. – С. 136 – 149.
13. Борьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 – декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов / [ред. кол. : А. Т. Бугаев, А. Н. Гаевский, С. Д. Пилькевич]. – Житомир : Облиздат, 1957. – 480 с.
14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України), ф. 1793, оп. 1, спр. 153, 360 арк.
15. Лозовий В. Продовольча політика П. Скоропадського / В. Лозовий. – С. 136 – 149.
16. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 76, 342 арк.
17. Там само, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, 268 арк.
18. Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 3, 39 арк.
19. Держархів Київської області, ф. 2794, оп. 1, спр. 1, 521 арк.
20. Об'ява сільському населенню Волинської губернії // Вісник Волинського губерніяльного старости. – 1918. – Ч. 28. – 18 липня. – С. 1.
21. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської області), ф. Р-1644, оп. 1, спр. 4, 318 арк.
22. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 10, 131 арк.
23. Губа П. І. Українське відродження : Спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917-1920 рр. / П. І. Губа. – Черкаси : ЧДТУ, 2002. – 203 с.
24. Держархів Київської області, ф. Р-2797, оп. 1, спр. 2, 178 арк.
25. Місцева хроніка // Волинь. – 1918. – № 117. – 2 червня. – С. 2.
26. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 62, 87 арк.
27. Держархів Житомирської області, ф. 2399, оп. 1, спр. 1, 461 арк.
28. Лозовий В. Продовольча політика П. Скоропадського ... / В. Лозовий. – С. 136 – 149.
29. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 76, 342 арк.
30. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 2, спр. 1, 52 арк.

революції». Метою дослідження є аналіз ставлення РСДРП до селянського руху навесні 1906 р.

IV з'їзд РСДРП відбувся 10–25 квітня (23 квітня – 8 травня) 1906 р. у Стокгольмі. Він задумувався як «Об'єднавчий» – участь в роботі з'їзду взяли представники обох фракцій партії: меншовики мали 62 голоси, більшовики – 46. Загалом на з'їзді були присутні 112 делегатів з ухвальним голосом і 22 з дорадчим. Вони представляли 62 організації РСДРП. Через репресії та матеріальні труднощі багато більшовицьких організацій не змогли відправити своїх делегатів на з'їзд, що забезпечило перевагу меншовицьким організаціям [4, 176]. Переважання представників меншовицьких організацій (17 з 23 делегатів з ухвальним голосом від 12 організацій) було характерною рисою розвитку соціал-демократичного руху в Наддніпрянській Україні [1, III–VI, 537–541]. Однак у дискусії з аграрного питання позиції делегатів з'їзду дуже часто не відповідали їх фракційній належності. Зокрема, В. Ленін, Ф. Дан, В. Ломтатідзе відзначали внутрішні суперечності в середині фракцій: деякі меншовики підтримали В. Леніна, а більшовики – П. Маслова, самі ж більшовики розділилися на прихильників проекту М. Рожкова, розподілу землі й націоналізації [1, XXI, 18, 115].

Обговорення аграрного питання тривало на 8 засіданнях IV з'їзду РСДРП: з 5 до 13-го (за винятком 6-го засідання) і охочих висловитися виявилось дуже багато. Аграрна комісія ОЦК партії, створена для підготовки з'їзду, поширені серед соціал-демократів погляди щодо вирішення аграрного питання звела до чотирьох проектів: П. Маслова, М. Рожкова, В. Леніна та О. Фінн-Єногаєвського (п'ятим став проект групи «Боротьба») [1, 34–35, 596–598]. Однак на з'їзді було запропоновано лише В. Леніна і П. Маслова, які виступили з основними доповідями з аграрного питання. Уже на самому з'їзді аграрна комісія визначила ще три додаткові доповіді, з якими виступили: Г. Плеханов, П. Румянцев та С. Суворов [1, 54]. Для участі у дискусії з аграрного питання записалося, за інформацією Г. Плеханова, 60 ораторів [1, 91]. Спільною рисою практично всіх виступів була гостра критика аграрних програм своїх опонентів та відповіді на висунуті ним зауваження, аніж характеристика своїх проектів.

Основна дискусія на з'їзді йшла між прихильниками В. Леніна та П. Маслова. В. Ленін, захищаючи ідею націоналізації землі (укладачі протоколів IV з'їзду РСДРП для ознайомлення з його поглядами рекомендують брошуру «Перегляд аграрної програми робітничої партії») [1, 55], висунув завдання поєднання аграрної революції з політичною: повний демократичний переворот, вибір чиновників народом. Організатором революційної селянської боротьби проти чиновників та поміщиків він вважав селянські комітети [1, 128–129]. П. Маслов необхідність ухвалення програми муніципалізації землі пояснював різноманіттям сільськогосподарських відносин у Росії та значними територіальними розмірами держави [1, 55, 57, 135]. Завдяки цим чинникам у вирішенні аграрного питання він пропонував застосовувати й інші підходи: в деяких місцях, зокрема в Центральній Росії, більш прийнятним вважав поділ землі між селянами [1, 135].

Програму П. Маслова підтримав Г. Плеханов. Він визнав помилку, допущену партією при ухваленні

аграрної програми II з'їздом РСДРП в 1903 р.: «Багато наших товаришів виступали за відрізки, тому що побоювалися селянської аграрної революції. Вона зупинила б у Росії розвиток капіталізму. Наша помилка полягала в тому, що наша програма, уже в той час, йшла не так далеко, як самі селяни у своїх вимогах» [1, 58]. При розробці нової аграрної програми Г. Плеханов закликав орієнтуватися на історичний досвід країн Сходу (Індії, Єгипту, Китаю тощо), а не країн Західної Європи [1, 59]. Програма муніципалізації викликала у Г. Плеханова, який намагався знайти гарантії проти політичної реставрації, менше політичних побоювань, ніж ленінська націоналізація [1, 60, 138, 140].

Однак детального опрацювання ні у П. Маслова, ні у Г. Плеханова програма муніципалізації землі, окреслена в загальних рисах, не отримала [1, 147; 5, 53]. На думку російських дослідників С. Тютюкіна та В. Шелохаєва, муніципалізація землі, будучи офіційною лінією меншовицької фракції, значною мірою була навіяна модними на той час на Заході ідеями «муніципального соціалізму» [5, 65].

Новий шлях вирішення аграрного питання, прийнятний саме в умовах революції, яка відбувалася в Росії, запропонував С. Суворов – розподіл землі між селянами та закріплення її в приватну власність. На його погляд, це унеможливить повернення поміщицького ладу і політичну реставрацію [1, 77, 151–153]. Ідею розподілу землі між селянами підтримала значна частина делегатів з'їзду як більшовики (див. напр.: Й. Сталін, В. Базаров, О. Ярославський), так і меншовики (М. Бінасік, Костіцин) [1, 79, 82, 94, 107, 175]. За умови вибору між своїм проектом та розподілом землі перевагу останньому віддали як В. Ленін [1, 132–133], так і Г. Плеханов [1, 61]. Таким чином, розподіл землі, як підсумував суть дискусії С. Суворов, став загальним ґрунтом, на якому зішлись обидві сторони (прибічники націоналізації і муніципалізації) [1, 151].

Різні уявлення більшовиків та меншовиків про розвиток революції зумовили й різні підходи у ставленні до «аграрної революції». В. Ленін основним змістом «аграрної революції» вбачав проведення націоналізації землі [4, 182]. Г. Плеханов, який на II з'їзді РСДРП 1903 р. визнавав можливість висунування селянами вимог «чорного переділу» поміщицької землі [6, 223], в 1906 р. дотримувався більш зваженої позиції. Закликаючи не боятися радикалізму вимог селян в аграрному питанні, на IV з'їзді РСДРП Г. Плеханов відзначав подвійний характер селянських вимог і реакційні риси селянської ідеї чорного переділу [1, 58–59].

О. Мартинов взагалі відкинув пропоновану більшовиками оцінку російської революції як селянської. Встановлення політичної влади селянства, диктатури селянства, передбачуване ленінською теорією «селянської революції», суперечило традиційним уявленням соціал-демократів про буржуазну революцію: «Нова теорія селянської революції є очевидною реставрацією старих народницьких утопій» [1, 238]. Він також попереджав про її руйнівні наслідки: селянська революція набере форми повстання, схожого на пугачовський бунт [1, 240].

На проблему соціального розшарування під час «аграрної революції» звернув увагу М. Лядов (делегат

від Московської організації, більшовик): конфіскацією скористаються заможні селяни, які мають знаряддя праці і капітал, а селянська біднота «залишиться у розбитого корита, і скаже: «Революція нас обманула – геть революцію!» [1, 90].

Єдиним з доповідачів, хто досить детально проаналізував феномен «аграрної революції», був С. Суворов. Він констатував початок «аграрної революції», поставив питання про її характер, соціальний і політичний зміст. Причинами аграрного руху він визначив загальні умови селянського життя, а не «залишки» кріпосництва. Спрямування селянської боротьби проти економічних основ старого ладу визначало, на думку С. Суворова, дрібнобуржуазний соціальний зміст «аграрної революції»: перехід землі до селян підніме їхній добробут, сприятиме розвитку нових відносин на селі і промислового прогресу в країні. Вирішити земельне питання в умовах революції мав аграрний рух шляхом революційного захоплення землі (під керівництвом селянських комітетів). Остаточна перемога революції забезпечить інший шлях вирішення питання – конфіскацію земель Установчими зборами і передачу їх селянам [1, 76–77]. Великі капіталістичні господарства Установчі збори намагатимуться зберегти (з більш високим оподаткуванням), а під час стихійного аграрного руху селяни їх будуть захоплювати і руйнувати. Соціал-демократія повинна підтримати селян у розподілі землі і не перешкоджати цій революційній стихії [1, 77, 153].

Поступово боротьба за землю, на думку С. Суворова, підштовхне селянство на шлях політичної революції і змусить стати союзниками пролетаріату [1, 76]. Однак соціал-демократи не забували, що селянство, за характеристикою В. Базарова (більшовик, перекладач праць К. Маркса і Ф. Енгельса), є «найближчим, але тимчасовим союзником» [1, 91]. Розробляючи нову аграрну програму, делегати IV з'їзду, як більшовики (С. Суворов), так і представники меншовицької фракції (Ф. Дан, Петрунін, С. Бердичевський), першочергово орієнтувалися на інтереси пролетаріату [1, 77, 81–82, 88, 115]. Найбільш яскравим прикладом такого ставлення була відповідь В. Ломтатідзе (делегат від Гурійської організації, меншовик) на аргументи В. Леніна і П. Маслова, що селяни не захочуть передати захоплені землі ні державі, ні муніципалітетам: «Хіба бажання селян для нас закон? Ми повинні виходити з інтересів пролетаріату» [1, 116].

Завдання опанувати керівництво селянським рухом, яке ставилося II з'їздом РСДРП у 1903 р., як відзначив О. Мартинов, соціал-демократи не змогли реалізувати й обмежувалися тактикою підтримки цього руху [1, 192]. У 1906 р. актуальним для партії було скористатися тимчасовим збігом інтересів пролетаріату і революційного селянства, зокрема для поглиблення класової боротьби. «Нам потрібна не селянська земля, а селянська боротьба», – висловився І. Рамішвілі (делегат від Тифліської організації, меншовик) [1, 84]. Такої ж позиції про використання руйнівного характеру селянського руху в інтересах революції дотримувався і Ф. Дан [1, 80].

Фракційні суперечності між більшовиками та меншовиками особливо гостро проявилися при обговоренні ідеї захоплення влади – політичної революції. В. Ленін, ґрунтуючись на масштабах боротьби народних мас у жовтні – грудні 1905 р.,

висунув ідею захоплення влади революційним селянством [1, 129–130]. Г. Плеханов погляди В. Леніна вважав утопічними [1, 60, 139] і звинуватив його в реставрації народовольських ідей та поглядів [1, 59, 141]. Революцію, яка відбувалася у Росії, Г. Плеханов охарактеризував як дрібнобуржуазну і закликав утриматися від захоплення влади до здійснення революції пролетарської [1, 141–142].

З гострою критикою позиції Г. Плеханова виступили більшовики, зокрема: А. Луначарський, С. Гусев, І. Теодорович [1, 97–99, 101–102]. С. Гусев побоювання Г. Плехановим «аграрної революції» вважав новою помилкою, повторенням минулої помилки [1, 101]. В. Ленін і його прибічники вказували, що за 25 років з часу появи народовольської ідеї захоплення влади в Росії склалася нова суспільно-політична ситуація [1, 130] й теорія «аграрної революції» наповнювалася вже іншим змістом. Характерною рисою початку ХХ ст. став взаємовплив, запозичення ідей та поглядів: соціалісти-революціонери на початку ХХ ст. запозичили окремі елементи марксизму [5, 32], а соціал-демократи – модифіковані елементи народницької ідеології. З. Литвин-Седой (делегат від Фінської воєнної організації, більшовик) вказував, що серед соціалістів-революціонерів було дуже багато прихильників П. Маслова, а I з'їзд партії соціалістів-революціонерів поряд з соціалізацією пропагував й муніципалізацію [1, 118].

Суть фракційних протиріч у РСДРП, на думку російських дослідників С. Тютюкіна та В. Шелохасєва, полягала у прискоренні більшовиками революції будь-якою ціною, і пошуку меншовиками більш поміркованих шляхів суспільного прогресу і навіть гальмуванні революційного руху [5, 61]. Сам Г. Плеханов, відстоюючи погляди К. Маркса, писав про ризикованість збройного повстання і вважав необхідним стримувати дії пролетаріату і навіть пригальмувати революційний рух [7, 12].

Нову аграрну програму більшістю голосів IV з'їзд РСДРП ухвалив. Гостра дискусія з аграрного питання, яка точилася на засіданнях з'їзду, мала вузькополітичний характер і не розкривала соціально-економічної площини вирішення аграрного питання. Аграрна програма, будучи втіленням компромісних рішень з'їзду: муніципалізація співіснувала з частковою націоналізацією та можливим розподілом поміщицьких маєтків у власність селян, – не задовольнила жодної фракції. Ідею «аграрної революції» визнавали всі учасники дискусії, але її суть, за винятком окремих представників більшовицької фракції, залишилася не розкритою і не зовсім зрозумілою для широких кіл партії. Захопившись роз'ясненням «азбучних істин марксизму» [1, 237], делегати з'їзду не змогли визначити перспектив опанування соціал-демократами селянського руху.

1. Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Апрель (апрель–май) 1906 года. Протоколы. – М.: Госполитиздат, 1959. – 713 с.

2. Варенцова О. Объединительный съезд РСДРП / О. Варенцова // Пролетарская революция. – 1922. – № 4. – С. 67–124.

3. Быстрых В. Развитие взглядов Ленина по аграрному вопросу / В. Быстрых // Пролетарская революция. – 1928. – № 1. – С. 3–36.

4. История Коммунистической партии Советского

Союза. – М. : Изд-во политич. лит-ры, 1966. – Т. 2. – 775 с.

5. Тютюкин С.В. Марксисты и русская революция / С.В. Тютюкин, В.В. Шелохаев. – М. : РОССПЭН, 1996. – 240 с.

6. Второй съезд РСДРП. Июль–август 1903 года. Протоколы. – М. : Госполитиздат, 1959. – 850 с.

7. Плеханов Г.В. Еще о нашем положении // Плеханов Г.В. Сочинения. Т. XV. – М. ; Л. : Госуд. изд-во, 1926. – С. 3–15.

С.В. Корновенко

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 – 1921 РР.: СЕЛЯНСЬКИЙ ФАКТОР

Статтю присвячено вивченню Української революції 1917 – 1921 рр. На основі широкого кола джерел обґрунтовано, що Українська революція 1917 – 1921 рр. мала виразний селянський характер. Активним суб'єктом Української революції 1917 – 1921 рр. було селянство. Водночас це не суперечить тому, що Українська революція – національно-демократична.

Ключові слова: Українська революція, селянство, селянські республіки.

The question of the nature of the 1917 – 1921 Ukrainian revolution is examined in the article. The author has substantiated on the basis of the wide range of sources that the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921 had peasant nature. Accordingly, peasantry was an active participant in the Ukrainian revolution of 1917 – 1921. However, it does not contradict the fact that the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921 was national-democratic.

Key words: the Ukrainian revolution, the peasants, the peasant republics.

В історії кожного народу є рубіжні дати, події, явища та епохи. Для українського народу своєрідним «Рубіконом» на початку ХХ століття стала Українська революція 1917 – 1921 рр. З огляду на глобальність та кардинальність змін, яких зазнав тогочасний український соціум під час революційних потрясінь початку ХХ століття, феноменальність самої революції як історичного та соціокультурного явища, ці події перебували та перебувають у фокусі постійної уваги суспільства загалом, науковців зокрема. Вони були і залишаються предметом постійного обговорення, дискусій, вивчення. За підрахунками В.Верстюка, у 1990-ті роки в Україні з цієї тематики було захищено приблизно 150 докторських і кандидатських дисертацій, не рахуючи монографій, наукових статей, навчально-методичної та довідково-енциклопедичної літератури [1, 5]. За даними, що наводить А. Панчук, протягом 1990 – 2000 рр. в Україні опубліковано понад 3000 наукових, науково-популярних видань, монографій, статей, посібників, що стосуються історії Української революції [2, 2]. Такий підвищений інтерес до зазначеної проблематики однозначно засвідчує її актуальність.

Водночас, попри справді «революційний бум», що мав і має місце у сучасній українській та російській історіографії, на нашу думку, не всі аспекти такого багатовимірного явища, як Українська революція 1917 – 1921 рр., висвітлено повно та рівномірно. Така ситуація, з одного боку, є цілком природною з урахуванням значного інформаційного потенціалу глибинного соціокультурного зсуву, яким стали революційні події, а з іншого – актуалізує необхідність подальших наукових пошуків. Зокрема, незважаючи на численну новітню історіографічну спадщину,

представлену напрацюваннями сучасних українських [3] та російських учених [4], значну кількість наукових форумів, що проводяться українськими та російськими академічними установами, вищими навчальними закладами, актуальним залишається концептуальне осмислення Української революції 1917 – 1921 рр.

Беручи до уваги зазначене вище, вважаємо за доцільне долучитися до обговорення такого багатовимірного соціокультурного та історичного явища, як Українська революція 1917 – 1921 рр., запропонувати, не претендуючи на істинність в останній інстанції, авторське бачення окремих аспектів цього історичного феномену. Дотримуючись традицій, перед викладом основного матеріалу визначимось із засадничими положеннями, щоб уникнути непорозумінь. Автор поділяє думки тих істориків, які обґрунтованим вважають вживання терміна «Українська революція»; по-друге, автор одностайний з тими істориками, які Українську революцію вважають одним із найбільш важливих, складних і драматичних періодів в історії українського народу в ХХ ст.; по-третє, Українську революцію є достатньо підстав датовувати 1917 – 1921 рр.; по-четверте, Українська революція була породженням Лютневої революції в Росії. Водночас, зумовлена розпадом російського імперського організму, розвиваючись, Українська революція 1917 – 1921 рр. набула виразних самодостатніх форм, перетворившись на окреме самодостатнє явище. Стосовно Жовтневої революції, то вони (Українська та Жовтнева) розвивалися паралельно і самостійно, хоч і мали потужні взаємовпливи [5, 5 – 10].

Стосовно порушеної у статті теми, на нашу думку, видається слушним та обґрунтованим розуміння Української революції 1917 – 1921 рр. як багатовимірного, цілісного історичного та соціокультурного явища. Однак вважаємо, що серед усіх її компонентів найвиразнішим був селянський. Відповідно, активним суб'єктом Української революції 1917 – 1921 рр. було селянство. Це дає нам підстави говорити про селянський характер Української революції. Водночас це не суперечить тому, що Українська революція – національно-демократична.

По-перше, селянство чисельно домінувало у структурі українського соціуму. Загальновідомо, що до революції 5% населення імперії Романових становили робітники, а 82% – селяни. В тогочасній лише Наддніпрянській Україні з 30 млн всього населення 25 млн – селяни. По-друге, Лютневі події 1917 р. мали локальний характер, оскільки відбувалися у великих містах – промислових центрах. Справжня, селянська революція розпочалася влітку – восени 1917 р. За підрахунками В. Красіна, тогоріч відбулося 2000 селянських виступів [6]. Одним із її активних суб'єктів став селянин у сірій шинелі, «людина з рушницею». Колишні солдати, повернувшись у рідні села, були каталізатором селянської революції. Вони, наприклад, виступали ініціаторами формування місцевих селянських органів влади [7, 41].

По-третє, саме від того, в який спосіб та чи інша влада вирішить аграрне питання, залежало її політичне майбуття. Характер взаємин селянства з будь-якою владою багато в чому визначав конструктивну чи деструктивну спрямованість суспільно-політичної активності селянства, яка, поряд із перебігом подій на

фронтах, у кінцевому результаті й визначила фінал Української революції. Фактично невдачі та поразки Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, Збройних сил Півдня Росії, радянської влади значною мірою були зумовлені селянським фактором [8].

По-четверте, упродовж усієї Української революції аграрний сектор економіки залишався найважливішим, а фактично – єдиним джерелом постачання продовольчих товарів для всіх антагоністів – учасників революції та громадянської війни, а селянство становило чи не єдине масове джерело людських ресурсів для збройних формувань різних політичних режимів.

Гіперболізація цього аспекту революції, на наш погляд, правомірна і з огляду на масштабність, якісність, радикалізм процесів, що мали місце на селі під час суспільно-політичних потрясінь початку ХХ століття. В історіографічній традиції, суспільно-політичній практиці кінця ХІХ – початку ХХ ст. утвердилося необґрунтоване, на нашу думку, розуміння селянства як інертної, промонархічно налаштованої, консервативно мислячої соціальної верстви, що не може бути самодостатнім, активним суб'єктом історичного процесу у широкому сенсі цього слова. Очевидно, що таке розуміння селянства як неповноцінного учасника суспільно-політичного та соціально-економічного життя зумовлювалося урядовою протекціоністською політикою щодо нього наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст [9].

У подальшому ідею селянської меншовартості на озброєння взяли більшовики [10]. Ними було розроблено концепцію селянства як союзника пролетаріату у боротьбі за світле майбутнє. Однак гегемоном проголошувався пролетаріат, якому нібито не було чого втрачати, окрім власних кайданів [11]. Натомість селянин розглядався як суб'єкт з «двоїстою психологією».

У будь-якому разі селянство для інтелектуалів кінця ХІХ – початку ХХ ст. залишалося непізнаним. Цей «Янус у лаптях» для більшості тогочасного соціуму становив об'єкт і предмет пізнання, будучи «річчю у собі», яку намагалися збагнути, приписуючи йому здебільшого невластиві характеристики, намагаючись утиснути його у відомі тогочасні моделі та схеми. Власне пізнання селянства як самого себе, через йому властиві ознаки, не відбулося.

Однак суспільно-політична активність селянства у роки Української революції 1917 – 1921 рр. кардинально дисонувала з тими враженнями та уявленнями про селянство, що домінували у тогочасному інтелектуальному просторі. Уважний аналіз історичних подій початку ХХ ст. переконливо засвідчує радикалізацію та політизацію селянської свідомості, що знайшло своє відображення у «Великій селянській революції», започаткованій у 1902 р. Ми погоджуємося з проектом, розробленим В. Даниловим стосовно селянської революції 1902 – 1922 рр. Щоправда, як на нас, додаткового обговорення потребує верхня хронологічна межа, принаймні для українських реальностей. Не викликає суттєвих заперечень думка про те, що селянський рух початку ХХ ст. – глибинна основа всіх революційних трансформацій, що зазнали Україна та Росія у перші десятиріччя ХХ ст. Саме на тлі селянської революції розгорталися інші революції – національно-демократичні, соціальні, політичні тощо. Селянська

революція в Україні та Росії – захисна реакція селянства України та Росії на об'єктивний, властивий усім розвиненим країнам процес первинного накопичення капіталів за рахунок зубожіння селянства, а у кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації. Головне гасло та мета селянської революції – «земля та право вільно господарювати на ній» [12].

Участь селянства у революції 1905 – 1907 рр., її широкомасштабність, радикалізм селянських вимог підтвердили хибність проурядової політики селянського протекціонізму. За різними підрахунками істориків, упродовж 1905 – 1907 рр. у губерніях лише Європейської Росії було знищено 3 – 4 тис. дворянських маєтків, що становило 7 – 10% від їхньої загальної чисельності. Найбільше їх було зруйновано у Саратовській, Самарській, Тамбовській, Курській та Чернігівській губерніях [13]. Восени 1905 р. більше половини губерній Європейської Росії, практично всі регіони в яких домінувало поміщицьке землеволодіння, було охоплено полум'ям селянських повстань. За даними, що наводить В. Данилов, у 1905 р. відбулося 3228 селянських антиурядових виступів, у 1906 р. – 2660, у 1907 р. – 1337 [13]. С. Дубровський конкретизує їх, зауважуючи, що лише у вересні 1905 р. нараховувалося 71 селянських виступів, у жовтні 1905 р. – 219 [14, 78]. За підрахунками С. Сидельникова, у листопаді 1905 р. кількість селянських виступів, порівняно з жовтнем 1905 р., зросла у 3,6 рази [15, 59]. Про масовість селянських виступів свідчить чисельність їхніх учасників. За підрахунками М. Лещенка, з 13,1 млн жителів сіл, охоплених заворушеннями в 1905 – 1907 рр., лише селяни Наддніпрянщини становили 1/3, що дорівнювало 4 – 4,5 млн осіб, або понад 1/5 українського селянства [16, 297]. Міністр землеробства О. Єрмолов, повідомляючи імператора про масштаби селянських антиурядових виступів та зміст селянських гасел навесні 1905 р., писав, що в Росії розпочалася селянська війна проти поміщиків за передачу всієї землі тим, хто її обробляв. «Гаслом повсталих ... була ідея належності всієї землі селянам», – доповідав міністр Миколі II [13].

Зазначена вище активна суспільно-політична позиція селянства України та Росії стала причиною того, що лейтмотивом внутрішньої політики властей у передреволюційне десятиліття стало поліпшення матеріального та правового становища селянства. Саме на вирішення цього завдання спрямовувалася діяльність проурядових комісій та Кабінетів Міністрів С. Вітте, П. Столипіна. Наприклад, С. Вітте був цілковито свідомий того, що «Росія є державою «мужицькою», оскільки вся сіль російської землі, все майбутнє російської землі, вся історія, теперішня і майбутня, Росії пов'язана головним чином з інтересами, побутом і культурою селянства. І якщо, незважаючи на той жахливий час, який ми зараз переживаємо, я все-таки переконаний у тому, що Росія має велике майбуття, що Росія з усіх цих нещасть, що вона переживає і, на жаль, буде переживати, вийде з усіх цих нещасть переродженою і великою, то я переконаний у тому, що саме тому, що я вірю у російське селянство, вірю у його світове значення у долях нашої планети» [17, 535, 601].

У такий спосіб в Українську революцію 1917 – 1921 рр. селянство увійшло з певним досвідом

поведінки активного суб'єкта історії. Недарма практично всі без винятку політичні сили та режими, що боролися за владу в Україні у роки революції, вважали селянство базовою верствою пропонованих ними моделей державності. Наприклад, на переконання М. Грушевського, реалізувати «народний ідеал справедливості» здатне тільки селянство. В одній із своїх робіт стосовно цього він зауважив: «Головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на тім прийдеться її будувати. В довгі часи нашого освітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будучина, українське відродження і взагалі будучина України. Протягом цілого (XIX) століття українство і селянство стало ніби синонімами. З того часу, як усі інші верстви зрадили свою національність, від нього черпався весь матеріал для національного будівництва, і на нього поклато воно свої надії: Україна зможе встати тільки тоді, коли встане сей скинений у безодню п'їтьми й несвідомості титан, сей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомості Самсон. Треба було тільки подати йому сю чудотворну воду свідомості – тільки ж усе ходу не було, бо стеріг його пильно стоголовий чербер старого режиму» [18].

Водночас селянство у роки Української революції мало і власну «політичну програму», запропонувало власний варіант соціально-економічної та суспільно-політичної моделі, прийнятної для нього. Слушними стосовно цього є міркування В. Винниченка: «Селянин з соціальної природи своєї реаліст. Він оцінює явища не по їхній ідеальній, можливій цінності, а з погляду реальної, сучасної корисності» [19, 123]. Як слушно зауважує В. Лозовий, ідеологія селянства періоду Української революції 1917 – 1921 рр. тісно пов'язана з його уявленнями про аграрні відносини, про державу, владу та право, про роль свого стану у соціальній структурі та житті суспільства [20, 105 – 114]. Враховуючи тезу К. Маркса про те, що буття визначає свідомість, ми солідарні з В. Лозовим у тому, що ідеологія селянства насамперед визначалася його аграрним способом буття, виробничою діяльністю, осмисленням через звичну систему цінностей навколишнього світу. У центрі такої ідеології селянства у роки Української революції перебувало споконвічне прагнення «землі та волі». Ці два поняття були тісно взаємопов'язані у свідомості селян та мали для них сакральне значення. У такий спосіб можемо констатувати, що всю складність суспільно-політичних відносин, взаємини з владою селяни розуміли та сприймали крізь призму аграрно-природного буття [21, 104, 106].

Крім того, ставлення селян періоду Української революції до тієї чи іншої влади не було стійким та однозначним. Аналіз секретних повідомлень Освагу, контррозвідки білих переконує, що навіть у межах однієї губернії політичні настрої селянства, наприклад стосовно Добровольчої армії різнилися, часом діаметрально протилежно. Зокрема, у настроях селян Київської губернії чітко спостерігалася градація, базована на географічних ознаках. У таємному білогвардійському зведенні з цього приводу зазначалося, що «населення північної частини Київщини – урівноважене, спокійне, хазяйновите. Воно очікує на спокій, тверду владу, що дозволила б

перейти до мирного життя... симпатії селянства до Добровольчої армії у цій частині губернії позначені високим рівнем свідомості, міцності та глибини. ... Південна частина – Канівський, Черкаський повіти – позначені повстанським духом, неспокійні... бунтарські настрої мають характер елементу психіки населення. Ставлення до Добровольчої Армії очікувальне... Південно-східні повіти Київщини – Таращанський, Уманський, Звенигородський... – своєрідна територія, така собі держава в державі, яка не визнає ніякої влади, відвикала від будь-якого укладу життя... у населення, яке упродовж півтора року звикло до постійних повстань та зміни влади, виробилася оригінальна психологія – психологія «смутного времени» [22, 218 – 218 зв.].

Так само вони різнилися навіть у межах одного повіту. Зокрема, Звенигородський повіт у політичному аспекті поділявся на дві частини: південну та північну. Населення півдня повіту «було спокійним і загалом доброзичливо ставилося до Добровольчої армії». Протилежністю півдня була північна частина Звенигородського повіту [23, 81 зв.]. Більшість селян Одеського повіту підтримала прихід добровольців. Однак, як зазначалося у зведенні, необхідно розрізняти, «з одного боку, господарів-трударів, симпатії яких на боці Добровольчої армії, з іншого – незначну частину селянства, яка продовжує сподіватися на повернення більшовиків» [24, 404]. Таких прикладів чимало. Вони засвідчують мінливість політичних уподобань селянства. Як правило, багато залежало від майнової однорідності/строкатості населення повіту, діапазону відмінностей/схожостей у землеволодінні та землекористуванні селян, діяльності/бездіяльності властей, поведінки військових, взаємовідносин із поміщиками тощо.

Згідно із зведенням більшовиків-підпільників, адресованим членам ЦК КПУ, з приходом добровольців селяни, що до цього перебували під владою С. Петлюри, очікували на «відновлення порядку» [25, 11]. За спостереженнями начальника Ржищевського підpunkту Освагу, населення південної частини Київського повіту «ставиться до влади, яку очолює генерал Денікін, доброзичливо; всі очікують на спокій, порядок та тверду владу... У північно-західній частині повіту, підконтрольній більшовикам, співчуття населення до Добровольчої армії ще більше...» [26, 80]. Селяни Сквирського повіту Київщини, які відвідували Білу Церкву, у розмовах між собою висловлювалися про те, щоб і в їхньому повіті, як у Білоцерківському, панували «тиша та повний спокій» [27]. У Хорольському повіті Полтавської губернії селяни схвально поставилися до приходу Добровольчої армії. За словами повітового старости, у новій владі «населення бачить звільнення від нещастя» [28].

Узагальнюючи численні повідомлення з місць стосовно того, чого у політичному відношенні у 1919 р. вимагало селянство, можемо констатувати – «порядку», який встановить «господар». Історичні джерела точно не фіксують смислу та значення цих термінів. Це цілком природно, якщо брати до уваги суперечливість селянської ідеології, його «політичної програми», нестабільність ставлення селян до будь-яких властей. На наш погляд, певною мірою формулювання «порядок, який встановить господар» відображає селянський ідеал влади. У його трактуванні

ми погоджуємося з позицією О. Михайлюка, що цей ідеал «демократичний на місцях і авторитарний, навіть деспотичний в центрі» [29, 163].

У випадку, коли селянський ідеал контрастував із позицією того чи іншого політичного режиму, розгортався селянський рух опору. Наприклад, упродовж перших двох декад липня 1919 р. в Україні було зареєстровано 207 збройних селянських виступів проти радянської влади. З них 111 відбулося на Київщині, 37 – на Полтавщині, 20 – на Волині, 14 – на Херсонщині, по 12 на Чернігівщині та Поділлі [30, 137]. Не припинявся селянський антирадянський збройний рух опору і у 1920 – на початку 1921 рр. Селянство України не мирилося з політикою «воєнного комунізму». Масовість та масштабність селянських виступів в Україні та Росії у зазначений період фактично змусили державно-партійне радянське керівництво запровадити нову економічну політику [31, 38–51].

Одним із результатів селянського руху опору було становлення селянських республік. Прикладами є Висунська і Баштанська, Холодноярська, Чигиринська, Гуляйпільська, Сумська селянські республіки тощо [32]. Тобто селянство у роки Української революції 1917–1921 рр. заявило про себе як про самодостатній, самобутній, активний суб'єкт суспільно-політичного та соціально-економічного життя.

Таким чином, обгрунтованою вважаємо точку зору, згідно з якою Українська революція мала виразний селянський характер. Домінуючою рушійною силою Української революції було селянство. Саме на тлі Української селянської революції у 1917 – 1921 рр. розгорталися інші революції – соціальні, політичні, національно-демократичні тощо. Українська селянська революція – захисна реакція селянства України на об'єктивний, властивий усім розвиненим країнам процес первинного накопичення капіталів за рахунок зубожіння селянства, а у кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації. Так само як Російська селянська революція – захисна реакція селянства Росії на подібні процеси.

1. Верстюк В. Передмова / В. Верстюк // Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (кер.) та ін. – К., 2003. – С. 5 – 12.

2. Панчук А. Історіографія Західно-Української Народної Республіки (1918 – 2000 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / А. Панчук. – К., 2000. – 20 с.

3. Реєнт О. Більшовизм і революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів / О. Реєнт. – К., 1994. – 64 с.; Реєнт О. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни / О. Реєнт. – К., 1996. – 208 с.; Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О. Реєнт // Укр. істор. журн. – 2000. – № 2. – С. 3 – 26.; Реєнт О. Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії / О. Реєнт, І. Коляда. – К.: Школа, 2004. – 544 с.; Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції / В. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 1999. – № 1. – С. 68–83; 1999. – № 2. – С. 27–47.; Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.; Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т.: т. II. Рік 1918. / В.Ф. Солдатенко. –

К.: Світосгляд, 2009. – 411 с.; Солдатенко В.Ф. Проект „Україна”. 1917 – 1920 рр. Постаті. / В.Ф. Солдатенко. Х.: Фоліо, 2011. – 511 с.; Солдатенко В.Ф. Революційна доба в Україні (1917 – 1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди / В.Ф. Солдатенко. – К.: Парламентське видання, 2011. – 568 с. Верстюк В. Комуністичний режим проти селянства України / В. Верстюк // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – К., 2006. – Т. 1.; Верстюк В.Ф. Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції / В.Ф. Верстюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2000. – Вип. XI. – [Електронний ресурс] режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Verstiuk_Vladyslav/Kontseptualni_problemy_vyvchennia_istorii_Ukrainskoi_revoliutsii.pdf; Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією / Р. Пиріг. – К., 2008. – 209 с.; Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Пиріг. – К., 2011. – 3336 с.; Пиріг Р. генерал Павло Скоропадський: входження в революцію / Р. Пиріг // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби. – Київ – Черкаси, 2012. – С. 204 – 217.; Пиріг Р. правляча еліта Української Держави 1918 року: проблеми національної ідентифікації / Р. Пиріг // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – К., 2013. – С. 48 – 55.; Ткаченко В. Історіософія революції / В. Ткаченко // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби. – Київ – Черкаси, 2012. – С. 106 – 125.; Морозов А. Роль аграрного питання в долі Української революції / А. Морозов // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби. – Київ – Черкаси, 2012. – С. 27 – 36.; Гоцуляк В. Методологічні аспекти історії Української революції 1917–1921 рр. у сучасних історичних та історіографічних практиках / В. Гоцуляк // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби. – Київ – Черкаси, 2012. – С. 27 – 36.; Михайлюк О. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом / О. Михайлюк // Український селянин. – 2001. – вип. 3. – С. 221 – 224.; Михайлюк О. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни / О. Михайлюк // Український селянин. – 2003. – № 7. – С. 103 – 106.; Михайлюк О. Соціокультурний аспект дослідження селянства України революційного періоду / О. Михайлюк // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 108 – 114.; Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси / О. Михайлюк. – Дніпропетровськ, 2007. – 456 с.; Лозовий В. Соціокультурні фактори революційних процесів в українському селі в період Центральної Ради / В. Лозовий // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби. – Київ – Черкаси, 2012. – С. 176 – 185.; Лозовий В. Соціокультурні засади реакції селянства на гетьманський переворот / В. Лозовий // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – К., 2013. – С. 260 – 266.; Масненко В. Консервативна концепція історії революції 1917 – 1921 рр. в українській історіографії / В. Масненко // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби. – Київ – Черкаси, 2012. – С. 68 – 79.

4. Сафонов Д. Крестьянство как объект и субъект процесса модернизации / Д. Сафонов // Вісник Черкаського університету. Серія історичні наук № 35 (248). – Черкаси, 2012. – С. 15 – 18.; Алексеев Г. Крестьянский вопрос как зеркало трех революций в России / Г. Алексеев // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сборник статей / науч. ред. А. Шевельков. – Коломна: Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2011. – С. 137 – 142.; Воейков М. Крестьянский вопрос в России и большевики / М. Воейков // Государственная власть и

- крестьянство в XIX – начале XXI века: сборник статей / науч. ред. А. Шевельков. – Коломна: Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2011. – С. 146 – 154.; Посадский А. Эхо гражданской войны: линии вражды в пореволюционной деревне / А. Посадский // История сталинизма: крестьянство и власть. Материалы международной научной конференции. Екатеринбург, 29 сентября – 2 октября 2010г. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 121 – 128.; Падение империи, революция и гражданская война в России / Сост. С.М. Исхаков. – М.: Издательство «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2010. – 600 с.; Кузнецов И. Зерновое производство в России конца XIX – начала XX вв.: «модернизация Империи» vs «Русская Революция» / И. Кузнецов // Крестьянский мир: новые источники и методологические подходы. – Уфа, 2013. – С. 146 – 154.; Назыров П. Аграрная революция и земельно-хозяйственное переустройство южноуральской деревни: «эхо» модернизационных процессов / П. Назыров // Крестьянский мир: новые источники и методологические подходы. – Уфа, 2013. – С. 162 – 172.; Рынков В. Крестьянское самоуправление в Сибири в эпоху военных и революционных потрясений: итоги изучения и новые научные проблемы / В. Рынков // Крестьянский мир: новые источники и методологические подходы. – Уфа, 2013. – С. 268 – 276.
5. Верстюк В. Нариси історії Української революції 1917 – 1921 років / В. Верстюк, В. Головченко, Т. Осташко, Р. Пиріг, В. Солдатенко, В. Сокальський. – У 2-х кн. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2011. – 390 с.
6. Красин В. Русскую революцию совершили русские крестьяне / В. Красин // [Электронный ресурс] Режим доступа <http://www.echomsk.spb.ru/blogs/krasin/14016.php>
7. Лозовий В. Правосвідомість селянства в період Української революції 1917 – 1920 рр.: історичний аспект / В. Лозовий. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 112 с.
8. Дет. див. Ковальова Н. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.) / Н. Ковальова, С. Корновенко, Б. Малиновський, О. Михайлюк, А. Морозов. – Черкаси: Ант, 2007. – 280 с.
9. Дет. див. Священко З. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX ст. / З. Священко. – Умань: ФОП Жовтий О.О., 2012. – 343 с.
10. Ленин В. Объединительный съезд РСДРП. 10-25 апреля 1906 г. / В. Ленин // Полное собрание сочинений. – М., 1917. – Т. 12. – С. 362 – 366. Ленин В. Аграрная программа социал-демократии в первой русской революции 1905 – 1907 годов / В. Ленин // Полное собрание сочинений. – М., 1976. – Т. 16. – С. 235, 313, 325 – 326.
11. Сафонов Д. Крестьянство как объект и субъект процесса модернизации / Д. Сафонов // Вісник Черкаського університету. Серія історичні наук № 35 (248). – Черкаси, 2012. – С. 15 – 18.
12. Данилов В. Аграрные реформы и аграрная революция в России / В. Данилов // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – М., 1992. – С. 310 – 321.; Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. // Крестьяне и власть. – Москва-Тамбов, 1996. – С. 4 – 23. [Электронный ресурс] Режим доступа http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html; Кондрашин В. «Крестьянская революция в России. 1902 – 1922 гг.»: научный проект и научная концепция (предварительные заметки) / В. Кондрашин // Український селянин. – 2008. – Випуск 11. – С. 70 – 74.
13. Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. // Крестьяне и власть. – Москва-Тамбов, 1996. – С. 4 – 23. [Электронный ресурс] Режим доступа http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html
14. Дубровский С. Крестьянское движение в революции 1905 – 1907 гг. – М., 1955. – 280 с.
15. Сидельников С. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – 289 с.
16. Леценко М. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. – Київ, 1977. – 366 с.
17. Витте С.Ю. Избранные воспоминания. 1849 – 1911 гг. – М.: Мысль, 1991. – 708 с.
18. Цит. за Котляр Ю. Трансформації в психолого-ментальному світосприйнятті селянства Півдня України (перша третина XX ст.) / Ю. Котляр [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2008/88-75-41.pdf>
19. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – К., 1990. – Ч. 2. – 328 с.
20. Лозовий В. До питання про ідеологію українського селянства в добу революції (1917 – 1921 рр.) / В. Лозовий // Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917 – 1921 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець – Подільський, 6 – 7 грудня 2007. – Кам'янець – Подільський, 2008. – С. 105 – 114.
21. Михайлюк О. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни / О. Михайлюк // Український селянин. – 2003. – № 7. – С. 103 – 106.
22. Державний архів Російської Федерації. – ФР. 440. – Оп. 1. – Спр. 57. – 321 арк.
23. Російський державний воєнний архів (далі – РДВА). – ФР. 39668. – Оп. 1. – Спр. 15. – 126 арк.
24. РДВА. – ФР. 39540с. – Оп. 1. – Спр. 154. – 408 арк.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 282. – 60 арк.
26. РДВА. – ФР. 39668. – Оп. 1. – Спр. 15. – 126 арк.
27. Наш край // Вечерние огни. – № 31. – 1919.
28. // Голос Юга. – № 10. – 1919.
29. Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси / О. Михайлюк. – Дніпропетровськ, 2007. – 456 с.
30. Зінченко А. Нариси історії Подільського селянства: 1917 – 1930 рр. – Вінниця, 2008. – 344 с.
31. Корновенко С. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. Корновенко, В. Лазуренко. – Черкаси, 2004. – 188 с.
32. Дет. див. Котляр Ю. «Республіка» селян на Півдні України: боротьба після розгрому (1919 р.) / Ю. Котляр // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – вип. – 8. – С. 116 – 120.; Котляр Ю. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925) / Ю. Котляр. – Миколаїв; О.: «ТОВ Від», 2003. – 200 с.; Котляр Ю. Селянські республіки Півдня України: до проблеми державотворення / Ю. Котляр // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2007/69-56-4.pdf>; Кудінов Д. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії / Д. Кудінов // Часопис української історії. – К., 2011. – Вип. 21. – С. 82–90.; Селянський повстанський рух на поч. 1920-х рр. // [Електронний ресурс] Режим доступу <http://territoryerror.org.ua/uk/history/1919-1939/ussr/srsr1/>

В.В. Місько

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В СЕЛІ ГАЛИЦЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Проаналізовано соціокультурні трансформації у селі Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Розкрито основні зміни, які стосувалися способу життя та позначилися на суспільній свідомості сільських громад.

Ключові слова: сільська громада, революційний комітет, Червона армія, радянська влада, комуністична пропаганда.

The article analyzes the social and cultural transformation in the village the Galician of Soviet Socialist Republic. Disclosed the main changes that have affected the way of life and the impact on public awareness of rural

communities.

Key words: rural community, the revolutionary committee, the Red Army, the Soviet government, the Communist propaganda.

Історія селянства належить до пріоритетних напрямів української історіографії. Дослідниками підготовлено значний масив праць, які розкривають різні аспекти соціально-економічного життя селян. Водночас соціокультурна проблематика розробляється порівняно недавно, сучасні історики вважають її однією з найбільш перспективних. З огляду на це дослідження соціокультурних трансформацій на селі у Галицькій Соціалістичній Радянській Республіці (далі – ГСРР) видається актуальним.

Виокремлюючи селянський світ як предмет дослідження, розглядаємо його як унікальний, специфічний мікрокосм. Зміщення акцентів на вивчення світогляду селян, способу їх мислення та життя дозволяє по-новому осмислити феномен українського селянства в цілому.

Автор статті ставить за мету проаналізувати соціокультурні зміни, які позначилися на житті сільських громад упродовж існування ГСРР.

Основні підходи щодо дослідження ГСРР сформовано радянською історіографічною традицією. З метою подолання стереотипності у сприйнятті різних аспектів окресленої проблематики у праці послуговуватимемося переважно архівними матеріалами.

До складу ГСРР з липня 1920 р. входило 16 повітів: Бережанський, Бродівський, Борщівський, Буцацький, Гусятинський, Заліщицький, Збаразький, Зборівський, Золочівський, Підгаєцький, Рогатинський, Скалатський, Сокальський, Терехівський, Тернопільський та Чортківський і деякі села Кам'яно-Струмилівського, Львівського, Перемишлянського і Радехівського повітів. Загалом Червона армія встановила контроль над 16 повітовими містами, 48 містечками і 1150 селами, що становило близько 33 % усієї території Східної Галичини і 35 % населення. Радянська влада була встановлена на території з населенням 1671,3 тис. осіб [1, 63–64].

Запровадження нового суспільно-політичного ладу стосувалося усіх сфер життя селян. Однією з найважливіших проблем стало вирішення комуністами земельного питання. Циркуляри земельного відділу Галицького революційного комітету (далі – Галревкому) вказували на необхідність забезпечення посіву озимини й визначали параметри користування нетрудовими землями (залишеними польськими панами, церковними та монастирськими – В. М). Реалізація земельної реформи передбачала проведення інвентаризації землі, засобів її обробітку та реєстру сільської бідноти. Згідно з документом, пріоритетне право на отримання земельного наділу мали безземельні й малоземельні селяни, а також робітники (форнали), які мешкали у громадах. Хлібороби, які не проживали й року в громаді, могли теж претендувати на користування цими землями. У випадку нестачі земельних ділянок вони могли претендувати на землі сусідніх громад. У випадку, якщо бідняки хотіли обробляти землю спільно, вони мали обрати управу з 2–3 осіб. Земельні відділи, призначені урядом, відповідали за справедливий розподіл, сприяли необхідним для обробітку землі інвентарем та виділяти зерно для посіву. Рішення

земельних відділів були остаточними і оскарженню не підлягали [2, 15; 3, 5].

Проведення земельної реформи порушило звичну соціальну стратифікацію: провідні ролі у сільському середовищі належали незаможним селянам. Водночас надзвичайні повноваження земельних відділів породжували спекуляції та зловживання з боку посадових осіб. Врешті-решт будь-які розподіли без чітких, зрозумілих критеріїв породжували незадоволення та посилювали напругу в сільських громадах. Однак у такий спосіб більшовицька влада чітко окреслювала свою соціальну базу.

Зауважимо, що галицьке селянство шанобливо ставилося до приватної власності. «Вперше від більшовиків почули галицькі хлопці, що в порушенні права приватної власності нема гріха. Довелось видати спеціальний наказ, щоб селяни жали колишній панський хліб. Лише перевірили, що підпис і печатки правильні, селяни сунули на панські лани» [4, 39].

Керівництво ГСРР розпочало адміністрування сільських громад також із з'ясування наявних на селі ресурсів, для цього проводило ретельний облік худоби та техніки, залишеної польськими панами. Приховування чи перешкоджання передбачало суворе покарання аж до розстрілу [5, 2].

Відзначимо, що селу відводили стратегічно важливе значення у забезпеченні продовольством Червоної армії. Військові агенти позабирали багато зерна, незважаючи навіть на заборону Галревкому. Тільки у Тернопільському повіті військові агенти зібрали 77,856 т жита, 97,2 т пшениці, 215,68 т ячменю, 187,52 т вівса, 1920 т картоплі. Зазначених обсягів продуктів усе одно не вистачало для харчування гарнізону (1200 осіб), а також для забезпечення городян (робітників друкарень та електричної станції, залізничників, співробітників усіх центральних й повітових установ, міліції, лікарень, дитячих притулків – загалом майже 6000 осіб) та бідних селян, не кажучи вже про засів. Органи ГСРР брали під державний контроль млини, молочні ферми, ставки для вилову риби та інші важливі сільськогосподарські підприємства. Проте вони не могли на достатньому рівні забезпечити потреби у продовольстві [6, 18–19].

Власне для селян радянська влада передбачала тільки третину залишеного панського зерна. Однак розподіл конфіскованого хліба не завжди проходив справедливо. Відомі факти, коли селяни не отримували передбачених часток. Так, один селянин, який був інвалідом (без однієї ноги), звертався до Тернопільського повітового ревкому про виділення йому зерна із фільварку в Загребеллі, в якому він раніше служив фірманом, оскільки у рідному селі Кутківці йому не надали. Коли він звернувся у Загребелля, там йому відмовили як немісцевому [7, 5]. Абнішка Тимчишин з Романівки Тернопільського повіту просила свою частку панського збіжжя. Раніше вона працювала у панському господарстві у Шляхтинцях упродовж восьми місяців. Однак у Шляхтинцях їй не дали заробленого, а у Романівці, де мешкала, не було поміщицького зерна. Схожа історія трапилася з Анною Дядас, жителькою іншого села Чолганщини [7, 11–12]. Очевидно, наведені факти не були поодинокими й тільки поглиблювали майнові протиріччя у сільських громадах.

Перерозподіл майна, залишеного поміщиками, не мав системного й впорядкованого характеру. Місцеві

радянські адміністрації прагнули зберегти у колективній власності засоби обробітку землі та коней з подальшим їх використанням через земельні відділи. У такий спосіб комуністи мали на меті сформувати залежність бідного селянина від нової влади. На цей процес впливали червоноармійці, які часто забирали живий інвентар, залишений власниками фільварків, і на власний розсуд розподіляли його між окремими селянами. Так, у Тернопільському повіті військові продавали коней сільським господарям. Сільська громада Острова була обурена поведінкою солдатів: ці коні раніше належали до поміщицького господарства їх села, а щасливими власниками ставали жителі довколишніх сіл. Справа набула розголосу через встановлення факту несправедливого перерозподілу. Червоноармійці забирали коней в одних господарів і передавали іншим найімовірніше в обмін за алкогольні напої, оскільки нові власники не могли пред'явити ніякої розписки чи довідки, яка б засвідчувала факт купівлі-продажу [7, 3].

Зазначимо, що зловживання військових на цьому не закінчувалося. Вони розраховували на всебічну підтримку з боку сільського населення, передусім у забезпеченні продовольством. Вони вважали, що це справедлива плата за звільнення. Проте селяни не поспішали ділитися з Червоною армією, а так званих військових агентів зустрічали подекуди навіть вороже, здебільшого через їх нахабну поведінку. Яскравим прикладом цього може слугувати випадок, який трапився у с. Великі Бірки Тернопільського повіту. Так, 29 серпня 1920 р. у село прибув червоноармієць Василь Смола, який вимагав від голови ревкому продуктів: яєць, молока, хліба, муки, курей, качок для хворих і поранених червоноармійців. Він діяв згідно з наказом коменданта м. Тернополя. Голова ревкому уповноважив місцевого жителя зібрати вказані продукти, однак сільська громада спромоглася пожертвувати на потреби армії лише декілька десятків яєць та буханець хліба. Це розсердило військового посланця, який був украй незадоволений і погрожував арештом. Врешті-решт вирішив сам зібрати необхідну кількість продовольства. Військовослужбовець завзято й агресивно кинувся забирати у сільських господарів свійську птицю: качок, гусей, курей, чим спричинив переляк місцевого населення. Сільський ревком змушений був втрутитися, заарештував червоноармійця й передав його до повітової міліції. Однак його одразу ж відпустили [7, 4].

Органи управління республіки розраховували на ресурси, наявні у сільських громадах. Передусім місцева влада зобов'язувала надавати коней та підводи для державних потреб. Наприклад, для закупівлі худоби у сільських жителів продуктові відділи уповноважували агентів спеціальними мандатами, які передбачали використання селянських підвод у необмеженому першочерговому порядку [5, 5–6]. Селяни не вельми прихильно ставилися до таких нововведень, адже коні разом із підводами були необхідним засобом для ведення повсякденного сільського господарства. Сільським громадам зі значними труднощами вдавалося забезпечити гужовим транспортом посадових осіб, оскільки підводи в основному забрали військові [6, 18–19].

Траплялися випадки, коли селянам не повертали коней і встановити місце їх перебування було неможливо. Анна Федчишин з Кипячки

Тернопільського повіту залишилася без коня, наданого на вимогу місцевої влади. У такий спосіб найменш захищені представники сільських громад залишалися без важливих засобів ведення господарства [7, 6, 9, 10].

Перший селянський з'їзд, що відбувся 18 серпня 1920 р., репрезентований уповноваженими 65 сіл Тернопільського повіту, визначив, що найгострішими проблемами сільських громад були: необхідність віддавати продуктовому відділу 2/3 урожаю; засів та поділ землі; розподіл лісових угідь, млинів, коней та іншої власності, залишеної поміщиками; виділення гужового транспорту на державні потреби; утримання Червоної армії. Окреслені проблеми породжували гострі дискусії на форумі. Особливої уваги заслуговують прийняті рішення. По-перше, делегати визнавали важливість радянської влади для селян щодо звільнення від визисків. Насправді ж місцева влада вже використовувала селянські ресурси, планувала встановити контроль за їх господарствами, розраховувала на більшість урожаю. По-друге, селяни не тільки брали на себе обов'язок забезпечувати потреби війська, а й створити власну селянсько-робітничу армію для захисту від «панів та підпанків». По-третє, визначено ворогів молоді республіки – провокаторів та агентів С. Петлюри і С. Петрушевича, відповідно, селян поділяли на «надійних» і «ненадійних» [8, 1–3].

Комуністи начебто надали можливість селянам висловитися з приводу актуальних проблем, однак усі рішення, прийняті від імені сільського населення, тільки зобов'язували його служити новому режиму заради захисту від міфічних «панів та підпанків», провокаторів і агентів. У такий спосіб влада задавала нові тенденції суспільної поведінки та свідомості. Партійне керівництво вимагало від сільських осередків проводити добровільні збори продуктів та білизни для забезпечення потреб лікувальних закладів [9, 2–2; 10, 87]. Водночас селянам належало забезпечити заготівлю дров на зиму для офіційних урядових установ, розташованих у місті Тернополі [9, 6–6].

Загалом проведення зборів сільських громад увійшло до їх повсякденного життя. Традиційно на цих заходах читали обіжники ГСРР, визнавали, що населення ставиться до радянської влади й Червоної армії дуже прихильно, підтверджували відсутність агітації проти влади, просили найнеобхідніших речей, як-от: солі, сірників, нафти, взуття, дров. Інші прохання засвідчували небажання селян надавати підводи, оскільки вони були вкрай потрібні для збору врожаю [10, 87].

Радянське керівництво прагнуло заповнити інформаційний вакуум «правильними» новинами у найкращих традиціях комуністичної ідеологічної пропаганди. Галицьке радянське телеграфічне агентство розпочало 1 вересня 1920 р. видання «Стінної газети» [11, 1]. Під заголовком «Хай живе Робітниче-Селянська Червона Армія» громадськості краю повідомляли про те, що селяни активно допомагають і сприяють Червоній армії, закликали усіх сільських жителів наслідувати хороший приклад [12, 1]. Розповсюджувалися численні відозви та заклики до вступу добровольців у ряди Червоної армії [9, 2].

Зауважимо, що радянській владі не вдалося досягнути очікуваного рівня ідеологічної обробки сільського населення. Давалася взнаки відсутність

політичних інструкторів із відповідною підготовкою, навіть партія не могла заповнити цю прогалину. Однак роботу в цьому напрямі активно проводили, зокрема залучали представників 60 дивізій до агітації у селах [6, 20]. Для агітації серед населення у серпні 1920 р. було прийнято положення про хати-читальні, в якому зазначалося, що «хати-читальні повинні бути вогнищами політико-освітньої роботи в селах». У них розміщувалася радянська преса та література, проводилася пропагандистська робота [4, 42].

Радянська адміністрація запровадила новий офіційний час, який передбачав переведення стрілок годинника на 2 години вперед. Визначати час потрібно було від 1 до 24 год. без додавання слів «полудне», «вранці». Робочий час радянських установ розпочинався об 11 год. і тривав до 17 год. [9, 1]. Проте в оголошеннях, повідомленнях обов'язково вказували нову годину й уточнювали її за старим, місцевим часом [3, 2, 4].

Влада наділяла селян правом обирати ревкоми та міліцію з місцевих жителів. Право вибору сільревкому мали тільки трудові сільські елементи – безземельні й малоземельні селяни. Цього права позбавляли тих, які користувалися найманою працею або займалися спекуляцією. Традиційно процедура виборів відбувалася за участю уповноваженого представника з повітового центру. До складу ревкомів обирали голову та двох-трьох членів. Голови сільревкомів одержували зарплатню у розмірі 3 тис. крб., їх члени – 2,5 тис. крб. Сільську міліцію репрезентував комендант та 3–4 міліціонери [4, 41–42; 6, 3; 13, 15; 14, 16; 15, 8]. Сільські ревкоми мали сформувати продовольчий і військовий відділи [9, 1]. Поштову комунікацію забезпечували міліціонери, які їздили у службових справах до сільських населених пунктах [6, 27]. Цікаво, що у сільському середовищі були відсутні кваліфіковані кадри. Відібрані кандидатури не завжди відповідали елементарним вимогам [6, 18–19]. Повітове керівництво було незадоволене діяльністю окремих сільських ревкомів й під приводом потрапляння туди «ненадійних» елементів ініціювало перевибори [6, 14].

Звернемо увагу на те, що сільський актив, який перебував в авангарді будівництва комуністичного суспільного ладу, наслідував поведінку своїх колег-городян. Останні створили цілу низку преференцій для партійних та державних працівників. Зокрема, співробітники Галревкому харчувалися у спеціальних їдальнях, отримували продуктові пайки [9, 9]. Вартість електроенергії для радянських установ та службовців становила 50 коп. за одну лампочку упродовж години, для інших – 4 крб. Чистка klozetів за одну бочку для радустанов та їх працівників – 100 крб., для інших – 500 крб. Функціонери могли розраховувати на безкоштовну медицину – без плати за ліки й проживання [9, 10]. Очевидно, селяни-посадовці теж швидко зорієнтувалися у новій системі цінностей, яка передбачала всебічну підтримку насамперед осіб, задіяних у підтримці нової комуністичної формації, й не гребували використовувати службове становище у власних корисливих цілях.

Сільська біднота пов'язувала з новою владою надії на виплату грошової компенсації за втрати, понесені у часи воєнних дій. Зрештою цьому сприяла риторика радянської влади, яка декларувала встановлення соціальної справедливості та захист незаможних селян.

Так, у Мишковичах Тернопільського повіту поляки забрали коня, корову та ялівку в Стефана Лося, вдівця, який виховував 4 дітей, а у Теклі Іванютової конфіскували 2 ялівки та корову. Вони зверталися до місцевого ревкому з проханням компенсувати їм вартість втраченого [7, 1].

Соціальна політика, відповідно до декларованих комуністичних постулатів, вимагала значних фінансових та матеріальних ресурсів. Одних безробітних у Тернопільському повіті нараховували 1080 осіб [6, 3]. Тільки 83 особи з них отримали одноразову грошову допомогу в розмірі 1000 крб. Повітове керівництво отримало 1212 заяв бідняків із проханням взяти їх на повне утримання. Половина з них отримувала продуктові пайки та одноразову допомогу в розмірі 1000 крб. Упродовж перших двох тижнів вересня 1920 р. профільний відділ виплатив біднякам 403 тис. крб. допомоги [6, 23].

Заклади соціального захисту мали гостру потребу в білизні, матрацах та інших найнеобхідніших речах [6, 23]. Для бідняків та держслужбовців радянська система передбачала безкоштовну медицину [9, 10]. У Тернопільському повіті до системи медичного обслуговування населення було залучено 19 лікарів з 6 помічниками, 17 акушерок, 25 сестер милосердя, 22 санітарок і санітарів, 6 зубних техніків з 10 помічниками, 33 провізори, фармацевти, помічники аптекарські. У Тернополі функціонували дві лікарні – № 1 та 2, епідемічний шпиталь [6, 12–13], повітовий венеричний шпиталь [16, 35–36]. Медичні заклади були створені у Бродівському, Збараському, Золочівському та інших повітах. Проводилася націоналізація приватних аптек [4, 42]. Лікувальні установи відчували гостру відсутність найнеобхідніших засобів, зокрема, хірургічних й стерилізувальних матеріалів. Поїздки лікарів у сільську місцевість із профілактичними оглядами ускладнювалися через відсутність транспорту [6, 12–13].

У Тернополі працювали дві аптеки: Фрайнденталю була призначена для платних приватних рецептів; радянська (колишня Крижановського) – для обслуговування місцевих радянських установ у кредит. У Микулинцях аптека Каця видавала сільському бідному населенню безкоштовно, на підставі відповідних документів місцевих ревкомів [6, 12–13].

На наш погляд, тенденції соціальної політики, задекларованої комуністами, передбачали підтримку найменш соціально захищених верств сільського населення – чи не найчисленнішого прошарку. Однак забезпечити бодай частину обіцяного було складно, адже дефіцитними були найнеобхідніші товари – м'ясо, жири, цукор, сірники, чай, тютюн [6, 18–19]. Додаткові ресурси влада намагалася конфіскувати у найзаможніших громадян, обкладаючи їх одноразовим надзвичайним революційним податком [6, 22].

Суттєвих змін, відповідно до намірів радянської влади, мала зазнати система освіти. Передусім це усунення духовних осіб усіх віросповідань від участі у навчально-виховному процесі та ретельний відбір педагогічних кадрів [17, 13]. У Тернопільському повіті відібрали та зареєстрували 163 учителі. У дитячих притулках монашок замінили на світських осіб [6, 25]. Шкільна програма не передбачала вивчення релігії, однак влада не забороняла такої можливості, але не в

освітніх закладах [18, 14]. Початок навчального року розпочинався з 1 жовтня 1920 р. [6, 9]. Місцева влада вживала заходи для підготовки будинків, необхідних для шкільних й позашкільних занять [18, 9]. Декретом № 22 від 11 вересня 1920 р. Галревком запроваджував єдину трудову школу, встановлював навчання за державний кошт, зобов'язував усю молодь здобувати шкільну освіту і курс професійної. Передбачалося спільне навчання обох статей та викладання рідною мовою [18, 3].

Потреба швидкої підготовки робітників, їх соціального виховання зумовила запровадження чотирикласних педагогічних шкіл. Цікаво, що радянська влада регламентувала пріоритетність прийняття до зазначених закладів комсомольців, дітей робітників та селян [18, 5].

Радянська влада декларувала необхідність піднесення культури й освіти суспільства як важливу потребу й необхідну умову закріплення соціалістичного ладу [18, 15]. З цією метою проводили прискіпливий підбір кадрів культурно-освітнього характеру, враховуючи партійну приналежність, довоєнні та власне воєнні симпатії, а також політичні уподобання під час діяльності українського і польського урядів [18, 9]. У такий спосіб влада намагалася виокремити освічених осіб, лояльних до комуністичного режиму, які мали стати його проводниками серед неосвіченого сільського загалу.

Отже, радянська влада до звичного повсякденного життя сільських громад додала збори як інструмент просування соціалістичного ладу. Право голосу на виборах місцевих органів управління чітко окреслювало соціальну базу нової влади та поглиблювало соціальну диференціацію сільського середовища. Приймати важливі рішення для територіальної громади належало біднякам та незаможним господарям. Успішнішим, заможнішим, а відтак й освіченішим відводили другорядну роль. Звідси проблеми з адмініструванням, пошук найрізноманітніших ворогів: провокаторів, агентів, «панів», «підпанків», поділ на «надійних»/«ненадійних».

Стандарти й традиції державного управління, запроваджені більшовиками, передбачали значні привілеї для відповідальних посадових осіб. Зловживання службовим становищем підвищувало суспільну напругу, викликану розподілом землі, зерна та інших засобів, націоналізованих радянською владою. Запровадження колективної власності порушувало усталену повагу до приватної власності у сільському середовищі. Селян піддавали активній відкритій комуністичній пропаганді, яка обіцяла позбавити їх різних повинностей і забезпечити свободу. У той же час на практиці жителі сільських місцевостей перебували у залежності від радянської влади.

Загалом, незважаючи на відносно короткий час існування ГСРР, у повсякденному житті сільського населення відбулися суттєві соціокультурні трансформації. Упродовж липня-вересня 1920 р. галицькі селяни отримали незначний досвід державотворення та самоорганізації. Вплив соціокультурних змін означеного періоду на суспільну свідомість селян становить перспективу подальших досліджень.

І. Лісна І. С. Становлення української державності в

Галичині (1918–1923 рр.) / І. С. Лісна. – Тернопіль: ТАНГ «Економічна думка», 2001. – 91 с.

2. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), Ф. 2369. – Оп. 1. – Спр. 27.

3. ДАТО, Ф. 2369. – Оп. 1. – Спр. 5.

4. Федорів О. Галицька Соціалістична Радянська Республіка в політиці уряду Радянської Росії / Олександр Федорів // Історична панорама: Збірник наукових статей Чернівецького національного університету. Спеціальність «Історія». – Чернівці: Видавництво Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича «Рута», 2007. – Випуск 4. – С. 32–51.

5. ДАТО, Ф. 2369. – Оп. 1. – Спр. 23.

6. ДАТО, Ф. 2369. – Оп. 1. – Спр. 9.

7. ДАТО, Ф. 2369. – Оп. 1. – Спр. 3.

8. ДАТО, Ф. 2369. – Оп. 1. – Спр. 8.

9. ДАТО, Ф. 2369. – Оп. 1. – Спр. 7.

10. ДАТО, Ф. 2369. – Оп. 1. – Спр. 26.

11. Від редакції // Стінна газета. – 1 вересня 1920. – С. 1.

12. Хай живе Робітниче-Селянська Червона Армія // Стінна газета. – 10 вересня 1920. – С. 1.

13. ДАТО, Ф. 2369. – Оп. 1. – Спр. 10.

14. ДАТО, Ф. 2369. – Оп. 1. – Спр. 11.

15. ДАТО, Ф. 2369. – Оп. 1. – Спр. 4.

16. ДАТО, Ф. 2369. – Оп. 1. – Спр. 1.

17. ДАТО, Ф. 2288. – Оп. 1. – Спр. 1.

18. ДАТО, Ф. 2369. – Оп. 1. – Спр. 14.

Ю.Г. Пасічна, О.М. Федьков

ГОЛОВНИЙ ЗЕМЕЛЬНИЙ КОМІТЕТ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ: СПРОБА АГРАРНОГО РЕФОРМУВАННЯ 1917 Р.

У статті автор описує роботу Головного земельного комітету над розробкою проекту аграрної реформи за правління Тимчасового уряду. Розкриває основні напрацювання комісій Головного земельного комітету, характеризує позитивні та негативні моменти у виробленні проектів цими комісіями. Показує значення запропонованих проектів для вирішення аграрної проблеми Росії.

Ключові слова: аграрне питання, Тимчасовий уряд, Головний земельний комітет.

The article describes the work of the Central Committee of the land development project of agrarian reform under the rule of the Provisional Government. Focuses on the main achievements commissions Chief Land Committee, describes the positive and negative aspects in the development of projects of these commissions. Shows the value of proposed projects to address the agrarian problem in Russia.

Key words: agrarian question, Provisional government, Chief Land Committee.

Після приходу Тимчасового уряду до влади постало питання про вирішення аграрної питання в Росії. Перші законопроекти уряду не призвели до бажаних результатів. Невдоволення селянства аграрним становищем зростало, їх виступи частішали та набували радикального характеру. 21 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд видав законопроект про створення Головного земельного комітету [3].

До вивчення діяльності Головного земельного комітету зверталися З. Лозинський, П. Першин, І. Церетелі. Однак низка аспектів діяльності цієї установи недостатньо вивчені. Цим і зумовлено вибір теми автором. Об'єкт дослідження – внутрішня політика Тимчасового уряду, предмет – робота Головного земельного комітету. Автор ставить за мету

проаналізувати розробку Головним земельним комітетом аграрної реформи.

Робота Головного земельного комітету відбувалася посесійно. За час його існування відбулося три сесії Головного земельного комітету [7]. Під час сесій розглядалися різні питання, що стосувалися аграрної проблематики: заслуховували доповіді про селянські виступи, визначали основні принципи майбутньої аграрної реформи, намагалися знайти вихід із аграрної кризи [17]. Між сесіями Головного земельного комітету діяли Президія і Рада. Рада мала право утворювати допоміжні відділи, запрошувати консультантів із різних питань і спеціалістів для роботи [8, 130]. Відповідно до закону від 21 квітня 1917 р., перед Головним земельним комітетом були поставлені такі завдання: розробити до скликання Установчих зборів проект аграрної реформи в Росії та «видати обов'язкові постанови з питань сільськогосподарських і земельних відносин у рамках чинних законів і рішень уряду» [1, 328-329], а також вирішувати питання, сварки і непорозуміння, які виникали між землевласниками і селянами. За потреби створювали камери примирення «для вжиття заходів для урегулювання відносин, що виникали в результаті самовільного порушення чийось прав та інтересів» [19, 450].

Вирішення аграрної проблеми було досить важливим для Головного земельного комітету. Про це безпосередньо зазначалося на з'їзді представників Міністерства землеробства при губернських земельних комітетах, перше засідання якого відбулося 30 липня 1917 р. На з'їзді наголошувалося, що аграрна реформа «зачіпає матеріальні інтереси різних груп населення», що може принести суперечки «в середовище трудового населення» [18, 2]. Над розробкою проекту аграрної реформи працювало 40 комісій Міністерства землеробства і 12 – Головного земельного комітету, з них 3 тимчасових і 9 постійних [14, 16]. Вся робота Головного земельного комітету була зосереджена в комісіях. Було утворено 5 таких комісій: про перерозподіл земельного фонду, про ліс, про надра, про води, комісія з правових форм землеволодіння. Пізніше було вирішено створити комісії з розробки фінансової сторони реформи і статистично-економічну [12].

До Головного земельного комітету надходило багато листів від селян. У них дописувачі сподівалися на вирішення аграрного питання «по совісті і закону» [11, 73]. Вони вимагали від Головного земельного комітету наділити їх землею і не розглядати прохання про задоволення потреб у землі як аграрні виступи [11].

З усіх питань, які постали перед Головним земельним комітетом і які потрібно було вирішити для розробки проекту аграрної реформи, найбільше у комітеті обговорювалися питання великого (поміщицького) землеволодіння, проблема норм земельного забезпечення при майбутньому перерозподілі земельного фонду та питання майбутнього великих селянських господарств [8, 132]. Ліквідація великого землеволодіння викликала розходження у поглядах спеціалістів на це питання. Прихильники великого виробництва пропонували ліквідувати клас великих землевласників та всі залишки кріпосництва і поступово переходити від дрібного до великого виробництва. Прихильники селянського

господарства виступали за розподіл всіх земель між трудовим сільськогосподарським селянством [15, 10]. Головний земельний комітет прийняв рішення зберегти дві категорії великих господарств. До першої належали господарства, які постачали продукти масової необхідності: цукрові, господарства зі збутом свіжого молока, плодові та виноградні господарства, господарства, що спеціалізувалися на розведенні тонкорунних овець. Друга категорія – господарства, що забезпечували селянські господарства необхідною продукцією [15].

Згідно з декларацією «Про загальний напрям робіт», яка була ухвалена на I сесії Головного земельного комітету 20 травня 1917 р., зазначалося, що до скликання Установчих зборів остаточно аграрне питання ніхто не може вирішити. При закритті сесії було поставлено завдання перед Головним земельним комітетом: до наступної сесії скласти загальний план проекту земельної реформи [9, 14]. Між першою та другою сесіями Головного земельного комітету Радою було подано ряд законопроектів у Тимчасовий уряд для затвердження: 1) Про врегулювання земельних відносин; 2) Про запровадження волосних камер для примирення; 3) Про охорону лісу і його вирубки; 4) Про передачу сіна в розпорядження господарств; 5) Про скасування землевпорядних комісій; 6) Про врегулювання рибальства [2, 115]. З усіх поданих законопроектів було ухвалено лише два останніх. Перші чотири навіть не розглядалися. Всі ці законопроекти, запропоновані Радою, на сесії Головного земельного комітету були розкритиковані вщент.

12 липня 1917 р. комісія законодавчих пропозицій прийняла законопроект про передачу земель у підпорядкування земельних комітетів. Головний земельний комітет не приділив цьому законопроекту належної уваги, і його обговорення не було поставлено на розгляд [10, 166]. З можливим прийняттям цього законопроекту земельні комітети мали б право не просто працювати над розробкою проекту аграрної реформи, а і розпоряджатися землями. Низка науковців дотримуються думки, що якби земельні комітети мали таке право, то вирішення аграрної реформи, хоча б частково, мало б місце ще до скликання Установчих зборів і, можливо, таким чином можна було уникнути деяких селянських виступів або принаймні вони б мали не такий радикальний характер [10, 167].

19 липня 1917 р. комісія з перерозподілу земельного фонду розпочала свою роботу. Її очолив С. Маслов. Після заслуханих доповідей О. Кауфмана, М. Макарова, А. Ракітнікова та після довгих дискусій були прийняті такі рішення. Визнавалася можливою передача земель сільськогосподарського призначення в користування трудового землеробського населення. Водночас передбачалося збереження культурних господарств. Такі господарства переходили у підпорядкування державних органів чи місцевого самоуправління. До того так звані культурні господарства перебували в «господарському розпорядженні їх справжніх господарів (власників чи орендарів)» [8, 135]. Список маєтків землі, які не підлягали розподілу, повинні були скласти губернські земельні комітети, а затвердити Головний земельний комітет.

Іншою важливою проблемою, яка потребувала вирішення комісією з перерозподілу земельного фонду, було визначення принципів розподілу земельного фонду між новими власниками. Це питання перебувало на розгляді упродовж 28 липня – 24 серпня 1917 р. [8, 136]. Воно було не менш дискусійним. Наприклад, М. Макаров пропонував встановити споживчо-трудоу норму для кожного селянина. Його опоненти виступали за встановлення загальної всеросійської споживчо-трудоу норми. Остаточні рішення базувалися на тому, що земельний фонд розподілявся відповідно до споживчо-трудоу норми, але у малоземельних районах земля розподілялася відповідно до розміру фактичного запасу. Відзначалося, що норми для повітів визначають Установчі збори [8, 139].

Ще одним аспектом діяльності Головного земельного комітету було регулювання поточних земельних відносин. Це було пов'язано зі зростанням селянських виступів. У зв'язку із цим на першій сесії Головного земельного комітету було ухвалено Постанову «Про аграрні виступи». Згідно з нею, передбачалося видання правових норм, які б сприяли урегулюванню відносин між селянами і землевласниками і поклали б край селянським виступам [9, 16].

Розробка тимчасових правил у Головному земельному комітеті з урегулювання селянських виступів здійснювалася комісією законодавчих пропозицій [4]. Головою засідань комісії був Н. Огановський. У своїй діяльності вона тісно контактувала із земельним відділом Виконавчого комітету Всеросійської ради селянських депутатів. 29 червня 1917 р. Рада ухвалила проект правил із урегулювання земельних відносин. Згідно з ним, земельні комітети мали право визначати, в яких розмірах, кому і на яких умовах повинні бути надані у користування такі категорії земель: 1) землі, які віддавалися власниками в оренду; 2) землі, які фактично перебували у користуванні місцевого населення; 3) землі, які не будуть найближчим часом належним чином оброблені [16]. Цей проект II сесії Головного земельного комітету, що проходила з 1 по 6 липня 1917 р., різко розкритикували представники провінційних делегатів [20, 166]. На цій же сесії було доповнено положення від 21 квітня 1917 р. такими пунктами: «У підпорядкування земельних комітетів, до скликання Установчих зборів, потрапляють ... всі землі сільськогосподарського призначення, ліс і води місцевого господарського значення» [16]. Комітетам надавалося право регулювати і встановлювати порядок господарського користування названими угіддями [10, 167].

II сесія Головного земельного комітету розглянула проект, що був запропонований представниками з міст: 1. Центральна влада діє абсолютно не злагоджено й окремі міністерства виступають часто одне проти одного. Особливо небажаною є робота Міністерства внутрішніх справ, що бачить анархію у будь-якому прояві діяльності земельних комітетів і погрожує їм кримінальною відповідальністю. 2. У роботі земельних комітетів спостерігається велика різноманітність залежно від самоорганізації населення, до того ж центральна влада абсолютно відстала від життя, не спорядивши комітети жодною загальною мірою, не видавши жодного загального закону. 3. Як з'ясувалося

з доповідей, діяльність земельних комітетів, незважаючи на важкі умови, потрібно визнати такою, що іде шляхом організації села і підготовки його до Установчих зборів. 4. Тільки планова робота всіх органів місцевого самоуправління, в основу яких покладено справедливі інтереси сільського населення і загальнодержавні інтереси, може довести землю до Установчих зборів і позбавити країну від самовільного вирішення аграрного питання. При цьому абсолютно недопустимо анархічне втручання різної влади у роботу земельних комітетів. Цьому втручанням потрібно терміново покласти край» [2, 115-116]. Однак уряд не поспішав ухвалювати нові законопроекти з врегулювання аграрного питання.

У роботі Головного земельного комітету над розробкою проекту аграрної реформи важливим було питання про заможні селянські господарства. У царській Росії заможні селянські господарства становили 15 % від усіх селянських господарств, яких за переписом 1916 р. налічувалося 16 млн. У розпорядженні заможних селян було понад 80 млн. десятин сільськогосподарських земель. На одне господарство припадало у 2,5 рази більше землі, ніж у середньому на один селянський двір [13, 195]. Комісія з підготовки аграрної реформи під керівництвом С. Маслова розробила низку пропозицій, які оберігали заможні селянські господарства від будь-якої шкоди при проведенні реформи. Відповідно до цих положень, всі заможні селянські господарства передбачалося залишити недоторканими в тих випадках, коли великі господарства передбачалося зберегти в розпорядженні їх колишніх власників. Часткове відчуження землі у заможних селянських господарствах можливе було лише за наявності у них купленої землі, для обробітку якої наймали більше одного постійного робітника, і якщо загальна площа всієї землі перевищувала подвійну норму землекористування «споживчо-трудоу господарства» [13, 195]. Зберігалися усі селянські господарства на надільних общинних землях, які не мали купленої землі, скільки б вони не наймали робітників. Ці господарства отримували можливість розширення свого господарства за рахунок орендної землі, обробляючи її найманою працею. При наявності купленої землі комісія С. Маслова залишала заможним селянам вдвоє більше землі, ніж могли мати в середньому трудові селянські господарства. При розробці цього проекту члени комісії досить довго не могли прийти до спільного рішення. Врешті було вирішено залишити дві норми. За таких умов заможні селяни могли вести господарство з наймом будь-якої кількості робітників [12]. Таким чином, проекти аграрної реформи ніяк не зачіпали заможних селянських господарств, і вони могли, як і раніше, розвивати свої господарства.

Становить науковий інтерес робота Головного земельного комітету над проектом про норми забезпечення селян землею. Члени комісії з перерозподілу земельного фонду працювали над визначенням норм споживчої та трудової норми [6]. Було вирішено за споживчу норму взяти таку земельну площу, яка давала можливість виробити продукцію, достатню для задоволення потреб сім'ї. Її розмір залежав від рівня потреб, від продуктивності господарства та від співвідношення цін на продукцію,

що продається і купується господарством. Трудова норма визначалася розміром земельної площі, достатньої для повного використання робочої сили селянина. Розмір земельної площі залежав від продуктивності праці, від її оснащеності знаряддями праці та від рівня інтенсивності виробництва, що залежав від системи господарства та його галузей [13, 199]. Для розрахунку земельних норм пропонувалося застосовувати два прийоми: конструктивний та статистичний. За використання конструктивного прийому розрахунок споживчої норми землі визначали, беручи до уваги умови прийнятих або обчислених за селянськими бюджетами норм споживання населення і дохідності землі. Трудова норма розраховувалася за урочними положеннями про затрати праці на одиницю площі по культурах і галузях господарства при умовно прийнятому рівні техніки виробництва. Однак при таких умовах розрахунок в кінцевому результаті отримували дані, які не відповідали реальним результатам [15, 12].

Проблемним було питання про черговість отримання землі селянами. Комісія Головного земельного комітету розподілила всі господарства, які підлягали наділенню землею, на сім категорій і розробила таку черговість одержання ними землі з конфіскованих володінь: 1) землеробські господарства, що мають землі менше встановленої для конкретної місцевості норми землеволодіння; 2) сільськогосподарські робітники, які належать до місцевого населення; 3) приписні сім'ї, які відірвалися від землеробства і не втратили права на землю, якщо вони повертаються до занять сільським господарством; 4) сільськогосподарські робітники, які не належать до місцевого населення, але звичайно працюють у цій місцевості; 5) переселенці з інших місцевостей, які переселяються за сприяння держави; 6) народжені у місцевості, що повертаються до занять землеробством, а також ті, що звичайно проживають у місцевості, хоч і не народилися тут; 7) інші бажані [12, 204]. Всім іншим категоріям населення земля надавалася лише у тому випадку, якщо залишалася вільна площа в порядку черги. У протилежному випадку вони залишалися без землі або при бажанні могли переселитися в іншу місцевість [5].

На III сесії Головного земельного комітету, яка відбулася 25 – 29 серпня 1917 р., його робота була різко розкритикована членами. Представники з місць вимагали, щоб Головний земельний комітет затвердив нові аграрні закони, проекти яких були висунуті як на II сесії, так і після неї. Однак цього не сталося, оскільки сесія закінчилася раніше, ніж передбачалося узв'язку з початком подій, що в історіографії відомі як «Корніловський заколот». Після III сесії робота Головного земельного комітету над розробкою проекту з вирішення аграрного питання тривала аж до початку Жовтневої революції. Однак всі обговорення її представники зводили до диспутів стосовно наділення селян землею. Рада Головного земельного комітету внесла на розгляд і затвердження нове положення про земельні комітети [2, 123]. Але ці законопроекти не були ухвалені. В останні місяці свого правління коаліційний Тимчасовий уряд змушений був прийняти окремі положення, що було спричинено селянськими виступами [7]. Ці законопроекти спрямовувалися не на втілення проектів з вирішення аграрного питання в життя. Вони стосувалися

адміністративної роботи як Головного земельного комітету, так і місцевих комітетів.

Отже, Головний земельний комітет та допоміжні його комісії були створені Тимчасовим урядом для роботи над розробкою проектів з вирішення аграрної проблеми в Росії в 1917 р. Однак і сесійні засідання Головного земельного комітету, і робота різних спеціалізованих комісій не принесли бажаних результатів. Проекти або не затверджувалися Тимчасовим урядом, або не втілювалися у життя, що траплялося у більшості випадків. Багато питань не було вирішено через розбіжність думок представників Головного земельного комітету і їх небажання йти один одному на зустріч. Тим не менше роботу Головного земельного комітету над вирішенням аграрної проблеми можна вважати позитивною, оскільки уряд зробив великий крок вперед, взявши на розгляд ці питання і зробивши спроби їх вирішити.

1. Архив новейшей истории России. Серия «Публикации» / Т. VII: Журналы заседаний Временного правительства: Март – октябрь 1917 года. В 4-х т. Том. 1. Март – апрель 1917 года / Отв. ред. тома Б. Ф. Доданов. Сост. Е. Д. Грынько и О. В. Лавинская. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2001. – 448 с.
2. Вопросы истории СССР XIX – XX вв. / Отв. ред. проф. Н. Н. Степанов, проф. Г. М. Дойч, проф. Ю. В. Котухов, проф. Р. Г. Скрынников, доц. А. А. Свиридов. Ленинград, 1971. – 238 с.
3. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ), Ф. 1796, Оп. 1, Д. 1.
4. ГАРФ, Ф. 1796, Оп. 1, Д. 5.
5. ГАРФ, Ф. 1796, Оп. 1, Д. 14.
6. ГАРФ, Ф. 1796, Оп. 1, Д. 18а.
7. ГАРФ, Ф. 1796, Оп. 1, Д. 20.
8. Евдошенко, И. Законодательная деятельность Временного правительства в России (февраль – октябрь 1917 г.) / И. Евдошенко. – Ижевск: Ижевский фил. ГОУ ВПО «Нижегородская акад. МВД Российской Федерации», 2010. – 211 с.
9. Кутнякова, Н. Главный земельный комитет – орудие аграрной политики Временного правительства (март – октябрь 1917 г.): Автореферат канд. ист. наук. – М., 1973. – 23 с.
10. Лозинский, З. Экономическая политика Временного правительства: монография / З. Лозинский. – Л.: Прибой, 1929. – 245 с.
11. Осипова, Т. Российское крестьянство в революции и гражданской войне. – М.: Стрелец, 2001. – 400 с.
12. Першин, П. Аграрная революция в России: Ист.-экон. Исследование: В 2 кн. Кн. 1. От реформы к революции / П. Першин. – М.: Наука, 1966. – 490 с.
13. Першин, П. Нариси аграрної революції в Росії: монографія / П. Першин. – К.: АН УРСР, 1959. – 420 с.
14. Потапова, Л. Аграрная политика Временного правительства: Автореферат канд. ист. наук. – М., 1972. – 22 с.
15. Рогожникова, Н. Проект аграрной реформы Главного земельного комитета при Временном правительстве / Н. Рогожникова // Вестник Волжского университета. Серия: История. – Тольятти. – 2002. – Вып. 4. – С. 8-16.
16. Россия (1917, февраль – октябрь). Главный земельный комитет. Труды Второй сессии Главного земельного комитета. Заседания 1 – 2 июля 1917 г. – Пг.: тип. Министерства земледелия, 1917 г. – 151 с.
17. Россия (1917, февраль – октябрь). Главный земельный комитет. Временный совет. Организационная комиссия. Общий план деятельности губернских, уездных и волостных земельных комитетов по подготовке земельной реформы. – Пг.: тип. М. П. Фроловой, 1917 г. – 7 с.

18. Съезд представителей Министерства земледелия при губернских земельных комитетах // Дело народа. – 1917. – №116 (2 августа). – С. 2.

19. Церетели, И. Воспоминания о февральской революции: В 2 кн. – Кн. I. / И. Церетели. – Париж: Mouton, 1963. – 492 с.

В.М. Рынков

АНТИБОЛЬШЕВИСТСКИЙ ЛАГЕРЬ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ: ДВА ПУТИ РЕШЕНИЯ АГРАРНОГО ВОПРОСА

Проаналізовано аграрну політику антибільшовицьких режимів. Всі вони були змушені легалізувати землі, самочинно захоплені селянами. У визначенні перспектив вирішення аграрного питання окреслилося два підходи: муніципалізація землі з майже безоплатною ліквідацією великого приватного землеволодіння і викуп поміщицької землі за помірну плату в розстрочку.

Ключові слова: антибільшовицький рух, Громадянська війна, аграрне питання, поміщики, викуп.

The article analyses agricultural policy of antibolshevik regimes. All of them had to legalize land occupancy that had taken place in Russia. There were two ways of defining the decisions' perspectives of agrarian question – land municipalization with liquidation of large-scale private land holding almost without any compensations and landowners' lands' buyout at a moderate charge by installments.

Key words: antibolshevik movement, the Civil war, agrarian question, landowners, buyout.

В период революции и последовавшей за ней Гражданской войны начался «черный передел», о котором так долго мечтали крестьяне. Он «сдел» главный результат столыпинской аграрной реформы. Значительная часть хуторов и отрубов была возвращена в общинное пользование явочным порядком. Но при этом ускоренными темпами реализовывалась другая задача столыпинских преобразований: крестьянское землепользование увеличилось за счет захватов и включения в общинные наделы помещичьих, хуторских и казенных земель, причем произошло это без отвращения средств крестьян на оплату земли.

В данной статье советский опыт аграрных преобразований, основным содержанием которых были легализация аграрной революции и меры по стимулированию коллективных хозяйств, оставлен за рамками анализа. Это линия аграрной политики власти была реализована в результате победы большевиков в Гражданской войне. Попытки поиска альтернатив развития связаны с антибольшевистским движением, которое оказалось в крайне сложном положении и не имело большого пространства для маневра. С одной стороны, пришлось считаться со сложившейся ситуацией, не позволявшей проигнорировать произошедшие стихийно или организованные советами земельные захваты и переделы земли, а с другой – появилась не только возможность, но и необходимость для разработки небольшевистских путей решения аграрного вопроса.

При изучении антибольшевистского движения поражает многообразие политических форм его организации, наличие на окраинах Российской империи множества правительств, существовавших параллельно в соседних регионах или сменявших друг

друга на одной и той же территории. На первый взгляд, столь же разнообразными оказались меры по урегулированию аграрного вопроса. Но центральной проблемой стало право собственности на землю и определение статуса земель, подвергшихся революционным захватам.

Находившийся в Поволжье в июне–сентябре 1918 г. Самарский Комитет членов Учредительного собрания (Комуч), эсеровский по своему составу, заявил о признании в целом закона Всероссийского учредительного собрания о социализации земли. Эсеровское правительство не спешило определять порядок проведения социализации в перспективе, полагая, что вправе осуществлять лишь текущее регулирование. При этом оно руководствовалось принципом трудового землепользования. Приказ Комуча № 124 от 22 июля 1918 г. провозгласил, что в наступившем сельскохозяйственном сезоне урожай должен принадлежать тем, кто произвел посев и обработку земли, будь то частный собственник, в том числе крупный, или захватившие частные угодья крестьяне [1, 32–34]. Более того, законодательство Комуча обязало местные земельные комитеты (которые в Поволжье не прерывали своей деятельности) предоставить «захватчикам» частной земли частный же инвентарь для ее обработки. В то же время, если у владельца посевов отняли сельскохозяйственную технику и орудия производства в процессе земельного передела, то земельный комитет обязан был обеспечить их возврат в размере, достаточном для завершения сельскохозяйственных работ.

Комуч потерпел военное поражение от Красной армии и был осенью 1918 г. изгнан из Поволжья. Но возглавляемое военными антибольшевистское движение на Востоке, Севере и Юге России имело сходную повестку разрешения аграрного вопроса. Временное Сибирское правительство, находившееся у власти с июля по октябрь 1918 г. провозгласило в постановлении от 6 июля 1918 г. принцип восстановления частной собственности. Но и этот нормативный акт содержал оговорку, что если пользователь незаконно произвел на занятой им земле сельскохозяйственные работы, он должен либо получить за них материальную компенсацию, либо возможность собрать урожай. То есть на текущий сезон принцип компенсации трудозатрат получил приоритет перед принципом восстановления собственности. Земли «культурного назначения» передавались в управление земствам, которые создавали своего рода муниципальные образцово-показательные хозяйства.

В апреле 1919 г. Российское правительство адмирала А. Колчака пролонгировало право пользования захваченными землями на следующий сельскохозяйственный год. С целью предотвращения сокращения посевных площадей правительство известило, что занявшие чужую частную землю крестьяне могут в заявительном порядке обеспечить себе легальное право на ее обработку на текущий год. Российское правительство озаботилось созданием правовых механизмов для разрешения аграрного вопроса в будущем. Поэтому все земли, которые перешли от владельцев к крестьянам, в случае легализации захватов путем заявления на обработку, должны были зачисляться в особый

государственный фонд и передаваться захватчикам на правах аренды. Однако был предусмотрен широкий перечень исключений. В частности, так называемые культурные хозяйства, земли, необходимые промышленным предприятиям для развития производства, а также обрабатываемые преимущественно трудом самих владельцев, подлежали возвращению прежним владельцам. Закон не оговаривал размер арендной платы за обработку чужих участков земли, но, как известно из подготовительных документов, она не должна была превышать причитающихся за обработанный участок поземельных налогов.

Верховное управление Северной области к решению земельного вопроса подошло более тщательно. С середины октября до конца февраля происходило обсуждение в рамках специально созданного Совещания по вопросам землевладения и землепользования. Ключевой закон «О расчистках в Архангельской губернии», принятый 13 января 1919 г., учитывал северную аграрную специфику и базировался на уважении трудового принципа землепользования. При господствовавшем здесь типе хозяйствования основные трудозатраты шли не на обработку земли, а на ее подготовку к посеву путем расчистки от леса. Поэтому споры о земельных захватах решались в пользу того, чьим трудом расчищался участок. Расчистки признавались наследственными в пределах трудовой нормы. Старопахотные же земли распределялись земством по уравнительному принципу, независимо от того, общинные или частные они были в прошлом. Но осуществлявшие революционные захваты расчисток крестьяне были крайне недовольны этим законом, и он практически не работал. 25 июля 1919 г. Временное правительство Северной области, пришедшее на смену Временному управлению, отложило применение закона о расчистках, позволив собрать урожай с захваченных земель нелегальным пользователям [2, 124–131].

На юге России правительственные органы различных государственных образований выдвинули несколько вариантов решения аграрного вопроса. Они предусматривали частичный или полный выкуп частных земель за государственный счет. Положение о частновладельческих землях, принятое 7 сентября 1918 г. Войсковым кругом Всевеликого войска Донского, предполагало отчуждение в пользу войска всех частновладельческих земель, за исключением мелких участков. При этом унаследованные и полученные по дарственным земли отчуждались безвозмездно, а приобретенные оплачивались по покупной стоимости. Владельцы отчуждаемых безвозмездно земель, если они не имели других источников дохода, принимались на полное обеспечение войска. На территории войска устанавливались две формы землепользования: общинная в качестве основной, и участковая (хуторская) как альтернативная [3, 422–424]. Кубанская законодательная рада 2 сентября 1919 г. приняла аналогичный закон об образовании Краевого земельного фонда. Единственным существенным дополнением к донскому варианту земельного законодательства стало признание, что все земельные улучшения, произведенные последними собственниками отчуждаемой земли, должны

компенсироваться из средств кубанской краевой казны [3, 422–473].

Генерал А. Деникин попытался в своем законодательстве совместить два трудно соединимых принципа – уважение прав частных собственников и признание, легализацию результатов революционных земельных захватов. Еще в марте 1919 г. он поставил перед Особым совещанием при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России задачу подготовить проект о передаче крестьянству, прежде всего малоземельному, земель, принадлежавших казне и помещикам, но за вознаграждение, размеры которого пока не устанавливались. Окончательное решение по данному вопросу так и не было принято, но постановление Особого совещания от 26 июня 1919 г. разрешало крестьянами использовать частные земли в текущем году при условии уплаты 1/3 урожая или их денежного эквивалента в качестве аренды [4, 474–475]. 21 сентября 1919 г. Особое совещание пролонгировало право использования самовольно занятых крестьянами и целыми крестьянскими обществами частных земель на следующий 1920 г. с понижением оплаты до 1/5 урожая [4, 677–678].

В финале «белой эпопеи» правительство Юга России под руководством генерала П. Врангеля наметило свой вариант перспективного решения аграрного вопроса. Он решился осуществить закрепление навечно частновладельческих земель за крестьянами на правах частной собственности. Цена земли была определена в натуральных единицах как пятикратный средний годовой урожай, который подлежал уплате в рассрочку за 25 лет равными взносами в 1/5 ежегодного урожая либо его денежного эквивалента. До погашения взноса крестьяне считались арендаторами земли [3, 633]. Как некогда при отмене крепостного права, государство выступило в качестве посредника и гаранта выкупной сделки. Верные идеалам столыпинской аграрной реформы, законодатели исключили из числа подлежащих отчуждению земель столыпинские хутора, а все передаваемые крестьянам земли должны были оформляться в личную собственность. Даже те поместья, на которых при советской власти успели организовать государственные или коллективные хозяйства, могли перейти крестьянам только при условии их раздела на личные участки. Таким образом, одним из ключевых лейтмотивов аграрной реформы П. Врангеля стал курс на мелкое частное аграрное предпринимательство и искоренение коллективных форм хозяйствования.

Очевидно, существовало два уровня решения аграрного вопроса в антибольшевистском лагере – текущее регулирование и нормы, рассчитанные на перспективу. Независимо от политико-идеологических пристрастий, сущность действий, нацеленных на снижение аграрных противоречий в текущем сельскохозяйственном сезоне, отличаясь в нюансах, имела принципиальное сходство. Все они предполагали временное признание прав крестьян на захваченные в ходе земельного передела земли и робко предлагали компенсировать владельцам часть из затрат на обработку земли в текущем сезоне, в большинстве случаев исходя из признания не права собственности, а произведенных затрат. Причем эта мера, введенная на ряде территорий в 1918 г.,

підтверджена і в 1919 г. на більшості підчинених контрреволюції територій. Наиболее практичні реалізовані кроки були нащупані ще існуючим із соціалістів Кому́чом влітку 1918 г. К аналогічним діям пізніше змушені були звернутися і інші політичні режими, в тому числі і знаходившіся на протилежних Кому́чу консервативних політичних позиціях.

Перспективне бачення було різним і демонструвало спектр підходів, незважаючи на те, що всі їх розробники в історіографії заслужили характеристики продовжувачів справ столипінських аграрних перетворень. Два найбільш чітко позначених способи регулювання – казачі землі на юзі Росії і врангелівська «земельна реформа». Перший передбачав ліквідацію великого приватного землекористування і муніципалізацію землі з збереженням дрібного, виключно трудової (хуторського) землекористування. Другий не тільки пропонував альтернативний шлях ліквідації великого землекористування, але й одночасно провозгласив знищення всіх ростків колективних форм господарства, як шкідливих. Примітно, що неухильність трудової (часткової) землекористування і готовність взяти під захист трудову (обробкову) земельну ділянку особистим працею членів родини частин великих господарств зближала всіх опонентів більшовицького режиму. Важливо також підкреслити, що розраховані на перспективу кроки практичної значимості не мали. Реалізованими виявилися лише дії, спрямовані на легалізацію наслідків в ході аграрної революції межів.

1. Прикази Кому́ча. – Самара, 1918.
2. Саблін В.А. Аграрная революция на европейском Севере России. 1917–1922 гг. – Вологда, 2002.
3. Пионтковский С. Гражданская война в России: хрестоматия (1918–1922 гг.). / С. Пионтковский – М., 1925.
4. Журнали заседаний Особого совещания при главнокомандующем вооруженными силами на Юге России А.И. Деникине. Сентябрь 1918 – декабрь 1919 гг. – М., 2008.

В.Ф. Солдатенко

ЧИННИК «УКРАЇНСЬКОГО ХЛІБА» В ГРОМАДЯНСЬКІЙ ВІЙНІ (1917 – 1920 РР.)

Громадянські війни, зокрема й та, що витягнула у свій вир український народ на одному з переломних рубежів історії – феномени надзвичайно складні й багатогранні. Вони інтегрують і «переплавляють» у собі велетенське різноманіття чинників, кожен з яких тією чи іншою мірою впливає на перебіг подій та їх кінцевий результат.

Серед таких важливих складових, які органічно «вплетилися» у контекст воєнно-політичних процесів у 1917–1920 рр., виявилася продовольча проблема, яка в концентрованому («образному») вигляді іменувалася як проблема хліба.

Україна, як відомо, була на початку ХХ століття «житницею Європи», і від того, як і хто міг скористатися й скористався життєво необхідними для ведення затяжних, масштабних воєнних дій її значними продовольчими ресурсами (зернові злаки – харчові й

фуражні – посідали в них дійсно домінуюче місце), залежали суспільні вектори не лише української нації, а й її сусідів, почасти й не лише ближчих.

З початку Першої світової війни, коли торгівля хлібом припинилася (вона до того здійснювалася переважно через південні порти), в Україні, попри зрозуміле падіння продуктивних сил, рівня суспільного виробництва, йшло накопичення нереалізованого продукту, що мав порівняно довгий (принаймні не однорічний) термін зберігання. Відтак, зокрема, російська армія проблем з харчуванням (хліба ще через недбалість, нерозпорядливість воєнних і тилових властей) не мала.

Після падіння самодержавства виявилася відмінність у розвитку суспільних процесів на загальноросійському і регіональному (українському) рівнях. Зокрема, симптоматичною виявилася реакція керівництва Української революції, яке хоча і сповідувало народоправчі та федералістські програми, залишалося на поміркованих позиціях і насторожено зустріло офіційні повідомлення інформаційних агентств про спробу більшовиків на початку липня 1917 р. здійснити військовий переворот, повалити Тимчасовий уряд. Голова Генерального секретаріату В. Винниченко надіслав до Петрограда телеграму з неприкритими побоюваннями щодо можливого приходу до влади РСДРП(б). Він запропонував, зокрема, «здійснити тиск на Петроград, показавши більшовизму, якщо він восторжествує, що українська демократія не на його боці... Ми можемо припинити посилання хліба, – погрожував В. Винниченко. – Крім того, ми можемо здійснити відторгнення України не від Росії, а від дезорганізаційного уряду, якщо таким стануть більшовики» [1, 152].

Як добре видно, тут український хліб виступає в ролі ймовірного знаряддя в майбутньому соціальному протистоянні. І таке передбачення невдовзі набрало достатньо реальних обрисів і практичного втілення.

В умовах конфлікту, що вибухнув між Раднаркомом Росії і Українською Центральною Радою, остання серед заходів боротьби оперативно визначила закриття кордонів і припинення вивезення хліба. Так, на засіданнях Генерального секретаріату 29 – 30 листопада 1917 р. на доповідь С. Петлюри було обговорено заходи, яких мало «вжити Військове секретарство, аби припинити самовільне вивезення хліба з України» [2, 486–487].

Буквально через кілька днів було одержано телеграму керуючого державним банком Росії В. Оболенського (Осинського) і його заступника Т. Пятакова про припинення перерахувань коштів у Київський державний банк. Причиною визначалось роззброєння частин Червоної гвардії і висилка їх за межі України. Заслухавши на засіданні 4 грудня «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» і згадану телеграму, Генеральний секретаріат ухвалив: «Продовольчі наряди на Великоросію припинити, а відпускати лише за готівку, причому третя частина вартості продовольчих грузів повинна сплачуватись золотом. Сповістити західну і північну армію, що їм так само відпускати хліб буде на таких же умовах; армії мусять подбати, щоб хліб за адресами і не був перехоплений в Петрограді» [2, 498 – 499]. Тоді ж було вирішено

припинити вивіз з України цукру, інших товарів [2, 499].

Не надто тонко «дипломатично» оформлений документ свідчить про те, що хліб було вирішено застосовувати у соціальній боротьбі. А це, звісно, посилювало напруження у стосунках між Раднаркомом, якого Центральна Рада не бажала визнавати за всеросійський уряд, і Генеральним секретаріатом.

Більше того, таке рішення посилювало розкол і в українському суспільстві, що на межі листопада – грудня 1917 р. було фактично втягнуте у Громадянську (внутрішню) війну.

Так, Президія Херсонської губернської ради селянських депутатів 14 грудня 1917 р. ухвалила резолюцію: «... Протинародний акт Центральної Ради про закриття продовольчих кордонів України є оголошенням війни не уряду Ради Народних Комісарів, а трудовому бідному люду великоруському і тягне за собою розрив єдиного селянського фронту в боротьбі за землю і волю і наростання національного розбрату й ненависті, яка кидає трудовий народ в обійми націоналістичної буржуазії» [3]. Тому було вирішено вважати відповідний наказ Генерального секретаря продовольчих справ таким, що не підлягає виконанню.

За повідомленням «Звезды», після оголошення в Катеринославі телеграми Центральної Ради, якою заборонявся вивіз хліба в північні губернії і на фронт, в Сердюцькому імені отамана Орлика полку, який складався з українців Петроградського гарнізону, Ізмайловського, Семеновського, Московського та інших полків, піднялось страшенне обурення: «Як нашим братам у Петрограді й на фронті не давати хліба? – ось вам і Рада – довіряй їй!» [4]. На зборах, що тут же стихійно вибухнули, була ухвалена резолюція зі словами: «Протестувати всіма силами проти такої постанови Генерального секретаріату і вимагати його відміни. Вимагати від Катеринославського губернського продовольчого комітету надсилати хліб, як надсилали й раніше, не підкоряючись вимогам Ген[ерального] секр[етаріату]» [4].

* * *

В добре всім відомій історії з підписанням Брестського миру між Українською Народною Республікою і Центральними державами 27 січня 1918 р., який увійшов ще в історіографію під назвою «хлібного миру», як правило, фахівці концентрують увагу на двох обставинах:

1. Представники Четверного союзу змушені були підписати мирний договір, бо в їх країнах, практично в умовах воєнної блокади, голодне населення почало підніматися на хлібні бунти.

2. Центральна Рада ціною українського хліба (1 млн т.) та інших продуктів і сировини «купувала» собі можливість повернення своєї влади над Україною через розгром австро-німецькими військовими радянських сил, що опанували практично всю територію УНР.

Не заперечуючи правомірності відзначеного, в контексті досліджуваного питання гадається доцільним зацентрувати увагу і на інших аспектах, які видаються не менш значущими.

По-перше, український хліб став реальним чинником, який на певний час (до жовтня–листопада 1918 р.) відтягнув розв'язку революційної ситуації в Німеччині й Австро-Угорщині. Хвиля протиурядових виступів в умовах певного покращення продовольчої ситуації дещо спала.

По-друге, саме практика реалізації умов «хлібного миру» призвела до різкого загострення громадянського протистояння, перманентних повстань проти окупаційної й національно-української влади, стала причиною масштабної й кривавої селянської війни.

В цьому сенсі варто згадати хоча б найголовніше:

а) Центральна Рада була не в змозі дотримати духу і літери Брестських домовленостей, передусім у продовольчій сфері, відтак змушена була поступитись владою правоконсервативним, реакційним силам суспільства;

б) Україна, передовсім, селянство (абсолютна більшість нації) не змогли змиритися з цинічним, безсовісним пограбуванням результатів своєї праці, основи свого існування.

Кожен пуд хліба давався австро-німецьким окупантам і гетьманщині буквально «з кров'ю». За перші шість місяців існування грабіжницького режиму українські селяни в обороні власного майна і відстоюванні гідності під час повстань, що набирали масового характеру і охопили зрештою практично всю Україну, вбили понад 19 тис. чужоземних солдат і офіцерів, потерпівши, звісно, значно більше своїх втрат [5, 127; 6, 112].

На упокорення українського народу, який рішуче піднявся на боротьбу з грабіжниками, окупантами, не вистачало 500-тисячного контингенту, і посол А. фон Мумм уже в червні 1918 р. просив Берлін надіслати на допомогу 20 німецьким і австрійським корпусам додатково ще 10 [7, 40].

Відбирання хліба окупантами за допомогою гетьманців було головною причиною падіння режиму, вважає учасник подій А. Денікін [8, 130]. З цим висновком повністю солідаризується ретельний дослідник тогочасної «грабіжницької продовольчої політики» П. Захарченко [7, 70].

в) Неспроможність виконати брестські хлібні угоди, що, таким чином, не лише не призвели до налагодження, замирення життя в Українській Державі, а лише загострили класову, Громадянську війну, змусили Гетьмана П. Скоропадського під час візиту до Берліна пообіцяти імператору Німеччини Вільгельму II віддати «союзникам» 35% врожаю 1918 р. (а він виявився колосальним – 15,5 млн т хліба – тобто виходило майже 5,5 млн т – у п'ять з лишком разів більше за зобов'язання Центральної Ради).

г) Небажання німецьких і австро-угорських вояків гинути, добуваючи хліб, після революційних зрушень у своїх державах і ненависть до гетьманського режиму зумовили величезний сплеск Громадянської війни (іноді її називають Другою Українською революцією – М. Шаповал), який швидко призвів до відновлення влади сегменту лівих українських сил на чолі з Директорією, відродження Української Народної Республіки. Основу добровольчого республіканського повстанського війська становили селяни, яких привело під прапори Головного отамана С. Петлюри практично повселюдне відторгнення влади, яка розплачувалася за своє панування українським хлібом.

* * *

Український селянин рішуче боронив своє майно і основу його виробництва – землю у відчайдушній протидії денікінцям (на особливу увагу тут заслуговує досвід махновщини), спробам радянської влади насадити комуні, зберегти великі культурні господарства в буряковому виробництві й проти усіх інших таборів, сил і влад, що без кінця змінювали одна одну впродовж 1917–1920 рр. Справжньою бідою населення доби Громадянської війни були численні продовольчі реквізиції, до яких вдавалися всі без винятку військові адміністрації.

Аналіз фактичних матеріалів (зокрема продовольчої статистики) дає підстави для висновку про те, що найбільшою мірою змогла скористатися хлібними ресурсами України радянська влада, що, у свою чергу, стало важливою складовою її кінцевої перемоги над суперниками й ворогами. Наголосимо на взаємозалежності двох принципово важливих елементів: соціальної політики більшовиків як матеріалізації революційних завоювань, зокрема в інтересах селянства, і природної, хоча далеко не у всьому й не завжди беззастережної, підтримки останнім лівого флангу політичних сил у Громадянській війні, принаймні порівняно більш примирливого ставлення до них.

Зумовлено це значною мірою прагматичною природою селянина, весь уклад існування якого змушував планувати перспективу, коли наперед хотілося гарантувати якщо й не сите, заможне життя власній родині, то хоча б більш-менш потрібний для нормального функціонування обсяг харчів, передусім хліба. За тогочасним домінантним переконанням абсолютної більшості сільського населення єдиний вихід вбачався у збільшенні (прирошенні) земельних ділянок (за напруженою працею справа б не стала!), що видавалося можливим лише за умови ліквідації поміщицького землеволодіння. В цьому, зокрема, вбачався, й сенс революційних зрушень, реалізація гасел справедливості: «Земля тим, хто її обробляє!».

Сили правого спектру Громадянської війни (монархісти, консерватори, ліберали, найяскравішими серед яких були П. Скоропадський, А. Денікін, П. Врангель) навіть в умовах, коли селяни апоріорі не довіряли їм, пропонованій політиці, прагнули, понад усе, реалізувати плани повернення до порядків, коли б торжествував принцип «священної» приватної власності. Вони намагалися (в різний спосіб і в різних масштабах, інколи навіть із певними обмеженнями) повернути на село після катаклізмів кінця 1917–1918 рр. поміщиків – силу, яка в Громадянській війні видавалася найбільш ворожою селянам, розглядалася як спроба силового повернення колеса історії назад, до історично подоланих суспільством етапів.

Природно, в соціальному вимірі на боці таких правих сил були австро-німецькі окупанти, антантські й польські інтервенти. Почасти до таких зараховували й формації Української галицької армії, які влітку 1919 р. силою обставин спинилися на теренах Наддніпрянської України.

Не далеко відійшли від схожих позицій і різного роду угодовці (меншовики, есери), які більше боялися радикальних змін, аніж реставрації долютневих порядків. Партії Центральної Ради й Директорії

погоджувалися на зміни в принципах землеволодіння лише під тиском селянської стихії і кволю, без бажання й ентузіазму реагуючи на радикальну політику більшовиків, яка виглядала прийнятнішою для основної, біднішої частини селянства, що підтверджував найновітніший революційний досвід.

У ставленні до воєнно-політичних сил, задіяних у Громадянській війні, переважний масив українського селянства, з однаковою неприхильністю реагуючи на реквізиції хліба, ким би вони не здійснювались, усе ж зрештою обирав орієнтацію на «менше зло», дедалі симпатизував більшовикам і навіть сприймав як суспільну потребу воєнно-комуністичну продрозверстку. Комуністи, радянська влада в ході Громадянської війни повертали зброю проти соціальних верств села, що апоріорі розцінювалося їх низами як рух у справедливому напрямку.

Певною мірою прагматичний розрахунок непростого компромісу між основною частиною селянства і радикалами-комуністами полягав у тому, що після перемоги у Громадянській війні робітник такий жаданий результат. Тому тут, якщо і не з посиленням ентузіазмом, а подекуди, можливо під тиском обставин, можна було й потерпіти й, навіть, «поділитись» хлібом.

Ще один важливий момент, вважаємо, полягав у тому, що радянські сили, навіть в умовах невиробленої, неусталеної продовольчої політики намагалися надати їй з перших же кроків соціально-справедливого забарвлення.

Мова не лише про те, що гуртуючи інтернаціональний фронт трудящих проти експлуататорів, у пропагандистській діяльності на перше місце виходила теза про солідарність, взаємодопомогу, взаємопідтримку, налагодження взаємообміну (хто чим може, повинен зарадити спільній справі).

Скажімо, надсилання зброї просоціалістичним силам в Україні уже з кінця 1917 р. кваліфікувалось як допомога соціальним низам у боротьбі зі своїми ворогами. А у відповідь від українців чекали хліба для таких же соціальних низів і Червоної армії, що формувалися в російських губерніях. І цей своєрідний товарообмін (далеко не всі готові його так називати) дуже оперативно був поширений і на інший асортимент продукції, скажімо, мануфактуру, одяг, взуття, гас тощо.

Саме в такому ключі й розпочинав свою діяльність С. Орджонікідзе, призначений 19 грудня 1917 р. РНК Радянської Росії Надзвичайним Комісаром району України [10, 541–881].

Одна із відмінностей у вибудовуванні більшовиками стосунків із селянством полягала в оперативному визнанні помилкових рішень і сутнісному коригуванні здійснюваного курсу. Мова йде зокрема, про відмову від масової практики створення комун і артільей, яку спробували провести в 1919 р. як своєрідний прояв «воєнного комунізму» на українському ґрунті.

Не маючи на меті аналіз усього комплексу аспектів, пов'язаних з цим досить істотним «розворотом» в економічній політиці, в плані поставленого питання слід висловити спостереження, яке свідчить, з одного боку, про домінанту реалістичності у підходах радянської влади до хлібної проблеми, а з іншого – про неабияку роль останньої

у соціальній диференціації села, поглибленні протиборства, тобто загостренні Громадянської війни і зумовленості (звісно, в одному, хоча й дуже важливому моменті) її кінцевого результату.

На початку 1919 р. основні запаси хліба (їх надлишки від урожаїв попередніх років за підрахунками Наркомпроду України становили 278 млн пудів, з них 181,3 млн пудів збереглося від урожаю 1918 р. [11]) знаходилися в руках заможних селян-куркулів. Вони, природно, не бажали підтримувати соціалістичну революцію, радянську владу, Червону армію, пролетаріат, РСФСР і віддавати власне добро на справу, до якої ставилися вороже. В кращому разі вони готові були, користуючись зі скрути, наживатися на підвищенні цін на продукти, а то й розглядати їх як своєрідну й досить серйозну зброю у боротьбі з новою владою.

Значні додаткові можливості у продовольчій справі відкривалися у зв'язку з високим урожаєм, який видався 1919 р. Передбачалося одержати в середньому по 80 пудів зерна з десятини. Зібрати його належало на площі у 18 млн. 83 тис. 125 десятин. За розрахунками І. Хмілья, валовий збір міг становити близько 1,5 млрд пудів – 1 млрд 650 тис. 240 пудів [12, 67]. В радянських господарствах сподівалися отримати 50 млн 448 тис. пудів хліба [13, 60 – 67].

Наркомпрод України О. Шліхтер у телеграмі В. Леніну інформував про небувалий урожай зернових, які, на його думку, лише в радгоспах обчислювались (очікувано) в 40 млн пудів, і просив виділити мастильний матеріал для збиральних машин, снопов'язальний шпагат і 3040 тис. робітників із РСФРР [14, 3,5].

Природно, розв'язання проблеми далеко не вичерпувалася лише пропонованими заходами. Її сутність була значно складнішою й багатоаспектнішою. Розуміючи це, РНК України передбачливо ще наприкінці січня 1919 р. видав декрет «Про організацію продовольчої справи на Україні», який проголосив державну монополію на заготівлю хліба, цукру, солі і чаю з встановленням твердих цін на ці продукти. Приватна торгівля ними заборонялася.

12 квітня уряд ухвалив декрет про продовольчу розкладку, спрямовану на вилучення всіх надлишків хліба, які оголошувалися власністю держави [15, 569]. 15 квітня було опубліковано декрет ВУЦВК про запровадження в республіці продовольчої диктатури. Згідно з цими документами, селянину залишалася кількість зерна, необхідна для харчування сім'ї, посіву і для утримання худоби. Решту хліба треба було здати державі.

Загалом продовольча політика радянської влади в основу клала сформульований В. Леніним принцип «з бідних селян нічого, з середняка помірно, з багатого багато» [16, 498]. Бідняцькі господарства, тобто ті, які мали посівну площу до п'яти десятин включно, зовсім звільнялися від здачі хліба. Більше того, 10% зібраного хліба залишалось у розпорядженні волосних органів влади для розподілу серед місцевої селянської бідноти за зниженими цінами, встановленими державою. Господарства, які мали понад десять десятин посіву, зараховувалися до куркульських і були зобов'язані віддати понад норму таку кількість хліба, яка припадала на господарства до п'яти десятин. Середняки (від п'яти до десяти десятин посіву) обкладалися за помірними нормами. В абсолютних цифрах це виглядало так. У

Київській губернії, наприклад, середняк мав здати з десятини посіву 11 пудів хліба, а куркуль – 25. Ці цифри середні, вони були різними не тільки в різних губерніях, а навіть у селах. На основна тенденція зберігалася. Керівництво проведенням розверстки покладалося на комітети бідноти. За зданий хліб селяни по можливості винагороджувалися промисловими товарами.

Взагалі партійно-радянське керівництво розуміло переваги прямого товарообміну і уже в тому ж надскладному 1919 р. воліло б саме на ньому вибудовувати відносини з селянством.

Особливого значення надавалося забезпеченню села необхідним реманентом. До літа 1919 р. селяни отримали від держави 12244 плуги, 3984 культиватори, 4335 жниварок, 724 сінокосарки, 337124 коси та ін. Усього в республіці розподілено на цей час промислових товарів вартістю 1 млрд 156 млн. 169 тис. 900 крб [17, 179; 18, 137]. Держава чимдалі активніше брала участь у регулюванні цього товарообміну як усередині республіки, так і між УСРР і РСФРР. Тільки з 12 лютого до 1 травня 1919 р. із радянської Росії в Україну прибуло 14,2 млн аршинів бавовняної тканини, 1,5 млн. аршинів льняних тканин, 17 вагонів гасу, 38 вагонів сірників та інших товарів [19]. Певну допомогу подавала РСФРР грошима, а також у постачанні сільськогосподарських знарядь у чотири північні повіти Чернігівської губернії, що в 1918 р. опинилися у нейтральній зоні. На засіданні Ради посівної площі РСФРР 10 липня 1918 р. було прийнято рішення замовити для Чернігівської губернії на осінь 1918 – весну 1919 рр. 90789 плугів, у тому числі 27288 дерев'яних і 63501 залізних; борін залізних – 8415, зубів залізних для дерев'яних борін – 2266200; 231 сівалку; 327 жниварських машин, 1098 апаратів для них; 878 сінокосарок; 245 кінних граблів; 465 ручних і кінних молотарок; 100 приводів; 3882 віялки. У квітні 1919 р. Раднарком РСФРР асигнував на розвиток радянських господарств у Чернігівській губернії 3 млн крб [12, 72].

Трудящі України по можливості відповідали взаємністю. Україна, де була зосереджена основна маса сільськогосподарських підприємств, до 1 липня 1919 р. надала РСФРР 5 тис. плугів, 3 тис. борін, 800 сівалок, 650 тис. кіс, 300 молотарок, 300 кінних приводів, 900 віялок-сортувальниць і 250 соломорізок [20, 28].

Прагнучи до одержання хліба на основі товарообміну, Наркомпрод за ініціативою О. Шліхтера почав застосовувати дві головні його форми – індивідуальну (незалежно від класової категорії) та комунальну (із комуною, селом, волостю). В Україні, на відміну від Росії, спочатку намагалися значно ширше використовувати першу форму, хоча вона також обмежувалася 30 % загального обсягу хлібозаготівель [21, 53].

Однак на практиці індивідуальний обмін був витіснений комунальним. І пов'язано це було не лише з прагненням форсованого запровадження (підтримки) соціалістичних принципів господарювання. На практиці індивідуальний обмін втягував у обмінні операції лише найзабезпеченішу частину селянства, яка, одержавши промислові товари, перепродавала їх за спекулятивними цінами тим, хто в них мав ще більшу потребу – бідноті [22]. Тому остання протестувала проти такої практики [23, 88]. І хоча індивідуальний товарообмін мав чималий

економічний ефект, від нього уже в середині травня відмовилися, а невдовзі відмінили й колективний товарообмін, залишивши лише позаекономічний метод одержання хліба – продрозкладку [23, 88].

Звісно, істотно позначався тут (та й, власне, був найважливішою причиною) товарний дефіцит. Відтак, доводилося концентрувати зусилля на людському чиннику – відрядження на села загонів агітаторів і заготівельників.

Хоча план продрозверстки на 1919 р. для України було визначено в 139 млн пудів (рівно половина надлишку) [15, 384], виконання його виявилось справою непростою.

Власники хліба, природно, чинили значний опір (добровільна здача, підкорення державній дисципліні взагалі становили виняткові випадки). Тож збільшувалася кількість загонів, які відправлялися з міст. Серед них досить високою була питома вага пролетарських центрів РСФСР.

Так, лише з Москви наприкінці 1918 р. – весною 1919 р. у південні губернії Росії й в Україну було направлено 210 продовольчих загонів, до яких увійшло понад 6 тис. робітників [24, 39]. У 1919 р. в республіці діяло 87 загонів із Петрограда, Москви, Іваново-Вознесенська, Кронштадта, Шуї, Володимирської, Нижньоновгородської, Смоленської та інших губерній РСФРР, які нараховували понад 2,5 тис. чоловік [24, 40; 15, 385–386].

Навесні 1919 р. розпочалося формування робітничих продовольчих загонів і в Україні. Невдовзі вони були створені в Донбасі, Катеринославській, Київській, Миколаївській, Одеській, Харківській, Чернігівській та інших губерніях України. Вже в першому півріччі 1919 р. партійні і профспілкові організації України відрядили до продовольчих загонів 5 тис. робітників [24, 45; 15, 385].

У відповідь селяни організовували свої осередки протидії. Їх ініціаторами здебільшого були заможніші верстви – куркулі, на яких припадала основна частина планів продрозкладки. Вони ж, звісно, використовували й свій вплив (передусім економічний) на селі для оборони корпоративних інтересів, залучаючи до спротиву владі й достатньо значні верстви тих сільських жителів, для яких продрозкладка не несла, власне, економічної загрози, або ж позначилася в дуже обмежених масштабах.

Все це створювало вкрай напружену ситуацію в українському селі. Вона дедалі загострювалася з наступом армії А. Денікіна. В прифронтовій смузі до заготівлі хліба залучалися військові частини, котрі, як правило, ігнорували будь-який облік.

Зовсім не з метою бодай якогось виправдання радянської сторони, а лише як фактологічну констатацію варто згадати, що й інші суб'єкти військових дій (Добровольча армія А. Денікіна, Дієва армія С. Петлюри, повстанські загони різних отаманів) вдавалися у зонах, наближених до бойових дій, до необмежених, свавільних реквізицій. Численні документи свідчать, що у селян часто відбирався весь посівний матеріал, всі продукти харчування, фураж і, особливо, всі скільки-небудь придатні для роботи коні [25, 708, 722–723].

Очевидним фактом Громадянської війни залишається те, що, не маючи можливості одержати належне матеріальне постачання, продовольче забезпечення (ніякі органи не встигали за стрімким

переміщенням ліній фронтів), воєначальники, командири вдавалися до створення власних інституцій з реквізичними функціями й користувалися з їх дій. Іноді між селянами й військовими складалися такі стосунки, як між переможеними й переможцями [25, 740–741]. Журнал «Продпуть» скрушно зауважував з цього приводу «Червону Армію зустрічають із захватом, а проводжають озлоблено по картках і реквізичних квитанціях» [26].

Та, власне, не справляючись із завданнями забезпечення армії всім необхідним, уряд УСРР змуснений і сам був йти на передачу заготівельних функцій військовому відомству. Так, уже 20 лютого декретом РНК була створена надзвичайна комісія з постачання Червоної армії з широкими правами – аж до здійснення самостійних реквізицій [25, 630–632]. По суті, вона ставала повновладним господарем у заготівельній галузі. Згідно з підписаною 14 квітня 1919 р. угодою між начальником центрального управління по забезпеченню Червоної армії РСФРР В. Межлаком і наркомом у військових справах УСРР М. Подвойським було визнано мати єдиний план постачання для обох армій (РСФРР і УСРР). Вразі ж невиконання планових заявок за військовим відомством залишалося право, за угодою з Надзвичайною комісією з постачання, «здійснювати самостійно невиконану частину замовлень» [25, 733].

Це не лише посилювало роль військових продовольчих організацій в Україні, а й вело до збільшення обсягів продовольства, яке вилучалося на потреби обох армій, а також до посилення ролі військових продовольчих організацій в Україні, по суті милітаризувало продовольчу справу.

Не вдаючись до розгляду правничого й морального аспектів практики радянських органів влади в хлібному питанні, їх оцінки, не можна не відзначити, що вона дозволяла повною мірою забезпечити продуктами харчування зростаючу Червону армію (після створення 1 червня 1919 р. Воєнно-політичного союзу радянських республік обсяг потреб значно зріс) і дедалі втягувати бідніші верстви села у Громадянську війну.

Втім, на результатах виконання продрозкладки позначився перебіг подій тієї ж Громадянської війни. Наступ Добровольчої армії у розпал жнив не дав можливості повною мірою скористатися врожаєм 1919 р.: за деякими підрахунками, план було виконано лише на 14% [15, 386].

Однак карколомна зміна воєнно-політичної ситуації другої половини 1919 р. (тут, як уже відзначалося, на окрему розмову заслуговує селянський повстанський рух, передусім під орудою Н. Махна, коли хлібне питання було далеко не останнім), дозволила з початку 1920 р. на основі попереднього досвіду активізувати зусилля на обох вищезначених і взаємопов'язаних векторах. Це призвело як до збільшення постачання хлібом радянських сил, що одержували нові й нові перемоги над супротивниками, неухильно розширювали території України з товарно-хлібними ресурсами, так і до подальшого свідомого розшарування села, протиставлення і неминучого зіткнення його полярних елементів, мобілізації бідноти на суспільне підвищення через боротьбу з куркульством. Уособленням цих непростих процесів стали комітети незалежних селян, на допомогу яким приходили продовольчі робітничі

загони. Так, крім усього іншого, цементувались сили лівого табору Громадянської війни.

Слід принагідно сказати, що у розробці більшовицької політики використовувалась достатньо непогана, як для часу війни, інформація щодо стану на селі продовольчих ресурсів, рівня врожаїв, масштабів заготовок тощо. Зокрема, це переконливо засвідчило обговорення земельного, продовольчого питання й про роботу на селі IV конференцією КП(б)У [26, 17, 18, 283 – 362]. Присутній на конференції Й. Сталін, який в 1920 р. провів тривалий час в Україні, судячи з усього, володів достатньо реальними даними в порушуваних питаннях, вільно орієнтувався в господарській статистиці, що, вочевидь, впливало на сутність і характер рішень як у Москві, так і в Харкові.

І знову однією з основоположних турбот тут була проблема хліба.

Комітети незаможних селян проводили подвірний облік хліба і продуктів, визначали кількість хліба, який необхідно було залишити селянинові, виявляли лишки на основі класового принципу, розподіляли продрозкладку, брали безпосередню участь у вилученні хлібних лишків у куркулів і здачі їх державі, вели рішучу боротьбу проти спекуляції і мішечництва, задовольняли бідноту тією частиною зібраного за продрозкладкою хліба, яка для цього, відповідно до закону, залишалася в селі. Про активну діяльність комнезамів у продовольчому питанні свідчать численні документи. «Комнезаможі беруть учать у вилученні хлібних лишків у куркулів і в доставці їх на зсипні пункти», – повідомлялося восени 1920 р. у зведенні на імя НКВС УРСР із Зінківського повіту Полтавської губернії. «Комітети успішно допомагають продзагонам викачувати хліб у куркулів», – зазначалося там же з Ніжинського повіту на Чернігівщині. Вишківським КНС Лебединського повіту Харківської губернії було роздано сім'ям червоноармійців і місцевій бідноті понад 300 пудів хліба, у Богданівській волості Павлоградського повіту на Катеринославщині «всі товари, одержувані з міста, розподіляються серед біднішого населення через комнезаможі. Комітети взяли під контроль млини і кузні. Розверстка виконується на класовій основі» [27, 41, 45, 48, 50].

Розгортаючи наступ на куркулів, комнезами відбирали у них землі понад трудову норму, реманент, худобу, ділили їх між бідняками і маломісними середняками. Уже на момент I Всеукраїнського з'їзду КНС комітетами незаможних селян було відібрано у куркулів і передано біднякам 348622 дес. землі [27, 35]. В ряді ж місць, де опір куркульства був особливо запеклим, КНС проводили розкуркулювання, відбирали у куркулів усю землю і все майно і виганяли їх, як ворогів трудового селянства, з сіл.

З вересня 1920 р. почала запроваджуватися система колективної відповідальності за здачу надлишків хліба. Все село поділялося на п'яти- чи десятихатки на чолі з уповноваженим із місцевих жителів. Він розподіляв мануфактуру між дворами, стежив, щоб всі надлишки були здані. Ті, котрі не виконували поставлених перед ними завдань, притягалися до відповідальності [28, 28]. Такий поділ селянських дворів на групи сприяв покращенню обліку хліба, вилученню надлишків, врахуванню запасів кожної сім'ї.

У цей період зі вже випробуваними формами та методами продовольчої роботи з'являються нові. Головною опорою у виявленні резервів хліба став не продзагін, а продовольча агентура. Враховуючи минулі помилки, допущені в попередньому році, було взято курс на спілку з середняком і захист інтересів бідняків. Продрозкладка тривала, але головним методом дедалі ставав тиск на куркуля.

Ще у травні Наркомпрод України розіслав усім продкомітетам телеграму, в якій вказувалося, що в разі невиконання селом плану продрозкладки необхідні: натиск на куркулів із застосуванням військової сили; політичний вплив на решту населення; швидкий розподіл 10 або 25% зібраного хліба в ході розкладки між незаможниками [29, 28]. При невиконанні розкладки бідняцтву залишалася така кількість продуктів, яка передбачалася нормою.

Це стимулювало збільшення тиску на куркулів, який зрештою набував характеру репресій. Недостатня, з точки зору партійних і радянських органів, рішучість у боротьбі проти заможних верств, невисока активність у здійсненні продрозкладки часом сприймалися як нерозуміння потреб моменту, як вияв аполітичності тощо.

Ось так власне господарські проблеми «перетікали» у воєнно-політичні, а розв'язання останніх виявлялося у значній залежності від підходів до перших.

Відтак, чинник «українського хліба» виявився тією, звісно, не визначальною, однак, у будь-якому разі, достатньою впливовою реалією, яка передрішила хід і результати Громадянської війни 1917–1920 рр. і в Україні, і в Росії загалом.

Такий висновок спонукає до вельми серйозних роздумів, об'єктивних оцінок досвіду, а необхідною передумовою має бути поглиблене дослідження порушеного питання, чого, як видається, на сьогодні ще не зроблено. Принаймні відсутні спеціальні ґрунтовні праці.

1. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – Харьков, 1928.
2. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996.
3. Солдат и Рабочий (Херсон). – 1917 – 16 декабря. – № 175.
4. Звезда (Екатеринослав). – 1917. – 9 декабря. – № 156.
5. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Прага, 1921.
6. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928.
7. Див.: Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины: 5 – 12 июля 1918 года. Протоколы. – К., 1918.
8. Деникин А. И. Очерки русской смуты. В 5-ти томах. – Париж, 1926. – Т. 5.
9. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997.
10. Див.: Великая Октябрьская социалистическая революция и победа советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных историко-партийных и революционных событий. В 2-х ч. Ч 2-я. Большевики во главе трудящихся в период борьбы за установление Советской власти на Украине. Октябрь 1917 г. – февраль 1918 г. – К., 1982.
11. Хліб на Україні / Боротьба. – 1919. – 13 лютого.
12. Хміль І. В. Під гаслом комуні (Аграрна політика РКП(б) у 1919 році. – К., 2012.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і

- управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 432.
14. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 628.
15. Історія Української РСР. У 8-ми томах., 10 кн. – Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К., 1977.
16. Ленін В. І. Повне зібрання творів. – Т. 37.
17. Кондуфор Ю. Ю. До питання про зміцнення союзу робочого класу з селянством на Україні в період громадянської війни // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Збірник. – К., 1973.
18. ДАРФ. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 31.
19. История Украинской ССР. В 10-ти т. – Т. 6. – К., 1983. – с. 428; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украины. – К., 1966.
20. Меры по обеспечению сельского хозяйства средствами производства. Вып. 3.: Машина в сельском хозяйстве. – М., 1920.
21. ЦДАВО України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 21.
22. Бюлетень Народного Комиссариата по продовольствию. – М., 1919. – 3 июля.
23. Див.: Борисов В. І. Продовольча політика на Україні (1917–1920). – Луганськ., 1991.
24. Кондуфор Ю. Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. – Харків, 1959.
25. Гражданская война на Украине 1918 – 1920 гг.: Сборник документов и материалов. В 3-х т., 4 кн. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 1.
26. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17 – 23 березня 1920 р. Стінограма. – К., 2003.
27. Комітети незаможних селян України (1920 – 1933): Збірник документів і матеріалів. – К., 1968.
28. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 368.
29. ЦДАГО України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 2809.

І.А. Фареній

ПРО ПРАВОМІРНІСТЬ КОНЦЕПЦІЇ „ВЕЛИКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ” В.П. ДАНИЛОВА

Розвідку присвячено аналізу наукового бачення революційних подій початку ХХ ст. відомим російським істориком В.П. Даниловим. На основі досягнень історіографії та періоджерел зроблено висновок про наявність підстав для визнання справедливості запропонованої вченим концепції „Великої селянської революції”.

Ключові слова: революція, селянство, В.П. Данилов.

Exploration is devoted to analysis of scientific vision of the events of the early twentieth century. famous Russian historian V.P. Danylov. Based on the achievements of historiography and primary sources concluded that the conditions for the fairness of the proposed concept of a scientist “Big peasant revolution.”

Key words: revolution, peasants, V.P. Danylov.

Історіографічна доля подарувала подіям початку ХХ ст. чималий перелік визначень їхнього змісту і сутності. Серед відомих наукових категорій, що пропонують концептуальне бачення революційного процесу – „лютнева” і „жовтнева”, „українська” і „національна”, „велика російська” і просто „російська” революції. Формування їхніх засад розпочалося вже в часи самих революційних подій і розвивається вже майже століття. І ось несподівано останні два десятиліття принесли принципово новий підхід до революційного процесу – концепцію „Великої селянської революції 1902 – 1922 років”,

автором якої є відомий колись радянський, а нині російський історик-аграрник Віктор Петрович Данилов. Концепція В.П. Данилова не знайшла широкої підтримки в колах наукової громадськості, але водночас не дістала і належного фахового обговорення, не викликала активної дискусії. Така вже доля несподіваного теоретичного творіння, що малопомітним воно стало не від результатів наукових експертиз, а очевидно, просто від небажання сприйняти новаторство, значно віддалене від загальновідомих поглядів на проблему. Очевидно, що концепція „селянської революції” потребує, якщо не подальшої розробки, то принаймні предметного обговорення українськими істориками та іншими спеціалістами гуманітарного профілю. Територіальний простір побаченої В.П. Даниловим революції охоплює й українські землі, відводячи їм одне з основних місць у революційній боротьбі селянства. Тому є необхідність предметного розгляду запропонованого російським істориком бачення переломної сторінки української історії. Спроба зробити посильний внесок у виконання цього завдання зумовила появу пропонованої розвідки. Дослідницька мета її – знайти можливі аргументи щодо справедливості концепції „Великої селянської революції”.

Зазначимо, що побачена В.П. Даниловим „селянська революція” у часі майже збігається з давно констатованими революціями початку минулого століття і так само, як вони, має фактично незаповнений революційними подіями період з 1906 по 1916 роки. До того ж і відомі концепції революційних перетворень констатують перебіг аграрної революції. Власне, розгляд „селянської революції”, на перший погляд, не супроводжується належною констатацією ознак самостійності і самодостатності цієї „революції” як явища.

У виразному вигляді у працях В.П. Данилова постають такі положення його концепції. Вчений не протиставляє „селянську революцію” іншим відомим історіографії революційними подіям: революції 1905 – 1907 років, лютневій та жовтневій революції 1917 року. Однак останні відбуваються, як каже В.П. Данилов, на фоні революції селянської і в певні періоди зливаються з нею, згодом виявляючи повну самостійність та антагонізм між собою. Завдання революції виростають у самій хліборобській верстві та полягають у передачі поміщицької землі селянам і перерозподілі її за зрівняльним принципом. Характер „Великої селянської революції” визначається як стихійний, загальнонародний, антифеодальний і соціалістичний, а також протибільшовицький. Революція переможно завершується 1922 року закріпленням земельних перетворень, здійснених селянством, радянським законодавством. Щоправда, політичних запобіжників, які гарантували б незворотність аграрних порядків, селянство не здобуло [Див.: 1 – 3 та ін.].

Уся робота навколо розробки концепції, яка проводилася В.П. Даниловим та його послідовниками і включала археографічне освоєння джерельної бази, розробку регіональних аспектів селянського руху та підгодовку узагальнювальних праць, була глибоко продуманим пошуком емпіричних даних та теоретичних узагальнень, які б внесли завершеність у питання про існування історичного явища, що одержало в сучасній науці назву „Велика селянська

революція”. Беручи до уваги напрацювання В.П. Данилова, є підстави стверджувати, що вони об’єктивно спрямовані на створення доказової бази чітко непрописаної в їхніх працях, однак цілком видимих як прогнозований кінцевий результат таких наукових положеннях.

Перше, про що потрібно сказати. На початку ХХ ст. революційна боротьба селянства в ідеологічному та організаційному аспектах мала цілком самостійний характер, не пов’язаний із впливами інших прошарків населення, політичних партій тощо. Революційна ідеологія, мета революційних дій були вироблені селянством самостійно, а не внесені в його середовище ззовні. Основу становила масова соціальна свідомість, соціальна культура селян. Організація революційної боротьби також належала хліборобам і не стала наслідком керівної роботи інтелігентських прошарків чи політичних партій.

Друге. Селянство було повноцінним суб’єктом революційного процесу і визначало усі його складові і наслідки. Доля усіх інших політичних сил залежала від ставлення до них революціонізованих селян, від того, наскільки вони погодяться з програмою „селянської революції”, стануть на її бік.

Третє. Різниця між давно відомою концепцією „аграрної революції” і новоявленою „селянською революцією” має принциповий характер. Останній термін вказує на творця революції – селянство. А от „аграрна революція” подавалася як наслідок революційної творчості радянської влади та інших режимів влади лівого спрямування, які керували селянськими масами. На відміну від „аграрної революції”, „селянська революція” – не складова іншої революції, вона цілком самостійне явище суспільного життя початку ХХ ст.

Четверте. Концепція „селянської революції” по суті вказує на синхронний перебіг низки революційних потоків, які хоч і збігалися у часі і просторі, і навіть зливалися в певні періоди в єдиний процес, однак становили цілком автономні явища. Революційні події поставали не лише як жорстоке протистояння селянства з самодержавно-поміщицьким політичним та економічним порядком, а й як війна революціонізованого міста і села, як кривава битва за владу і продовольчі ресурси між землеробами і міською цивілізацією.

Щоб оцінити справедливості наведених підходів до революційного процесу, що виникли в ході розробки „селянської революції”, варто не лише ознайомитися з науковими напрацюваннями її теоретиків і прихильників, а й з усією сукупністю досягнень історіографії аграрного питання початку ХХ ст. Невисокий рівень підтримки поглядів В.П. Данилова серед істориків зумовлений їх ставленням до питань розвитку селянської верстви без врахування контексту відкритої ним революції. Водночас наукові розробки в галузі селянствознавства породжують дані, які придатні для об’єктивного аналізу революційної поведінки землеробів.

В.П. Данилов веде початок відкритої ним революції від 1902 року, коли в ряді українських губерній Російської імперії почалися масові селянські заворушення. У зв’язку з цим викликає інтерес наукова спадщина відомого українського історика Н.Ю. Мірзи-Авакянц. На її думку, початок революційного процесу у 1902 році був пов’язаний лише із становищем самого

селянства, а не із зовнішніми ідеологічними та організаційними впливами на нього. При цьому „Стихійність та незначна роля агітації ... не є особливістю лише селянського руху 1902 р. ...”, – зазначала вчений, – таж риса виявилась навіть у 1905 році в селянських рухах по різних губерніях”, – підкреслювала Н.Ю. Мірза-Авакянц [4, 144–152]. Суто стихійно-самодіяльний характер селянського повстанства, помічений Н.Ю. Мірзи-Авакянц, підтверджує у своїй докторській дисертації сучасний історик українського селянства О.В. Михайлюк. „Селянське бунтарство було стихійним, ... мало залежало від впливу політичних партій...”, – зазначає він [5, 23].

Викликає інтерес і дисертація Д.В. Кудінова, присвячена селянським виступам у Лівобережній Україні в період 1905 – 1907 років. Він стверджує, що під час революції „головною організаційною ланкою боротьби була община”. Цим, з певними застереженнями, засвідчується автономність селянської революційної боротьби на початку ХХ ст. [6, 10 – 12]. Самостійність політичної поведінки хліборобів також виявляють дослідження діяльності в Україні осередків Всеросійського селянського союзу – позапартійного громадського об’єднання селян часів революції 1905 – 1907 років, які були проведені кам’янець-подільськими істориками О.М. Федьковим та В.О. Магасем [7, 216 – 219].

Аналізуючи хід „Великої селянської революції”, В.П. Данилов робить припущення, що призупинити її перебіг могло б кооперування сільських мешканців. Однак на заваді тому стала перша світова війна, яка збрала невідворотним черговий соціальний вибух. Підбуряємо: революційне оновлення полягає не лише в соціально-політичній боротьбі. Початок ХХ ст. був відзначений втягуванням селянства в процес соціально-економічної модернізації. У структурі модернізаційних тенденцій найбільше просування одержало кооперативне господарювання. Хоч оволодіння кооперативними формами діяльності відбувалося внаслідок інтелігентських ініціатив, хлібороби досить швидко опановували навички кооперативної роботи і, навіть більше, перебирали на себе роль організаторів і керівників кооперативних товариств. Зокрема, на 1909 рік у п’яти повітах Подільської губернії, за даними жандармерії, кооперативами керували „у більшості випадків селяни” [8, 59 – 61]. Проявлялося цілеспрямоване намагання оволодіти керівною роботою як прерогативою селянської верстви. На з’їзді представників кооперативних товариств Катеринославщини селянин А.М. Проша говорив присутнім там інтелігентам: „Ви не можете бути на чолі, а будемо керівниками ми, селяни, тому що ми близькі до самих себе, ми люди свої!” [Цит. за: 9, 94].

Кооперативна робота не лише створювала новий соціально-економічний уклад. Вона виховувала громадську активність селянства, давала навички самоорганізації, пробуджувала сили до конструктивної соціальної творчості у вирішенні проблем, що постали внаслідок глибоких, і не лише економічних, зрушень другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У кооперативному русі селянин формувався як цілком самостійний і самодостатній суб’єкт суспільного життя, що не могло не позначатися й на його політичній поведінці.

Внаслідок модернізаційних впливів на початку століття сформувався прошарок селян, які відійшли від прадавніх традиційних способів господарювання і обрали шлях впровадження новітніх, як на той час, агротехнологій та форм організації праці. Це був воістину новий соціальний тип селянина – селянина епохи товарного господарства і ринкової економіки. У тодішній економічній літературі, зокрема харківському журналі „Хлібороб” та катеринославському – „Южное хозяйство”, ці сільські мешканці одержали назву „нові хлібороби”.

В.П. Данилов говорить, що на початку ХХ ст. на історичну арену вийшов „селянин епохи революції” [1]. Це твердження справедливе не лише щодо політичної поведінки землеробів. Початок ХХ ст. ознаменувався глибокими соціальними зрушеннями в селянській масі, яка шукала форми адаптації до новоявлених економічних умов. Кооперовані селяни та „нові хлібороби” також були селянами „епохи революції”, щоправда, революції технологічної, господарської, агрокультурної. Вони виступали носіями соціальної модернізації села, яка була покликана вирішити аграрне питання шляхом агротехнічної та інфраструктурної революції селянського господарювання, підняття загального культурно-освітнього рівня сільських мешканців. Лави „нових хліборобів” були зовсім невеликими, однак принципово важливим є сам процес глибокої соціокультурної трансформації селянства, який поступово захоплював хліборобський загаль. Сільськогосподарська преса початку ХХ ст. констатувала серйозні зрушення в середовищі українських землеробів. „Повсюдно у нашому краю, – писав у 1913 році харківський журнал „Хлібороб”, – ми спостерігаємо ... устремління нашого хлібороба до сільськогосподарських знань, які йому уявляються вже не такою небезпечною новиною, як це було років десять тому” [10, 54].

Щоправда, мирний шлях революційного оновлення життя селянства був перекреслений першою світовою війною і, як пише В.П. Данилов, „1917 рік ставав невідворотним” [1]. Вирішення аграрного питання знов опинилося у сфері політичної боротьби. Специфіка політичної поведінки українського селянства впродовж революційного 1917 року та на початку 1918-го добре з’ясована у докторській дисертації В.С. Лозового. Дані, які наводить вчений, свідчать як про автономний характер сприйняття землеробами суспільної дійсності, так і практики поводження в умовах революції [11, 18 – 19, 26 та ін.].

Звертає на себе увагу й вище згадана дисертація О.В. Михайлюка. Ряд його висновків входять у сувору суперечність з доказами існування селянської революції. Водночас він відзначає „своєрідність революційних процесів” і стверджує, що в „подіях 1917 – 1920 рр. переплелися дві революції: революція „зверху”, якої прагнула ... інтелігенція ... та революція „знизу”, яку здійснювали маси і яка була спрямована ... проти європеїзованої культури „верхів”...” [5, 24 – 27]. Констатуючи таку розколотию революційного процесу та визнаючи селянське повстанство „постійним ... загальним фоном епохи”, О.В. Михайлюк, по суті, підтверджує своїми дослідженнями хід на початку ХХ віку селянської революції, щоправда, з усією специфікою її „спрямованості”.

Загальну історіографічну ситуацію щодо селянського руху періоду революції показує нещодавно захищена докторська дисертація В.М. Щербатюка. Наведені в ній дані є надійним ґрунтом для висновків щодо рівня самостійності українських землеробів у політичній боротьбі. В.М. Щербатюк стверджує, що „Повстанство ... трактується в сучасній історіографії як селянська війна проти німецьких та австро-угорських військ та режиму П. Скоропадського ... проти більшовиків”, як „великий спротив ... впровадженню аграрної політики уряду А. Денікіна”. Також констатується, що „Директорія не змогла опанувати повстанський рух ...”, що ... призвело до згасання Української революції” [12]. Отже, за твердженнями сучасної історичної науки виявляється, що жодний із добре відомих фігурантів подій 1917 – 1920 років: УНР, гетьманська Українська Держава, УСРР, Білий рух Півдня Росії, – не контролював селянство і практично з усіма ними українські землероби вели криваву боротьбу. Тож які підстави дивитися на революційних селян як дієвих осіб зазначених режимів? Очевидно, вони самостійна політична сила і революційна боротьба їх цілком осібно явище – селянська революція.

Яскравим свідченням останнього може служити і той факт, що селяни-червоноармійці, повернувшись з революційної борні за встановлення радянської влади, яка видала для них „Декрет про землю”, залишилися без землі [13, 28]. Її поділили ще до їхнього приходу ті, хто в Червону армію не потрапив. Радянська влада не залишила демобілізованих без уваги, але перед тим вони були повністю проігноровані своїми односельцями, які брали участь не в більшовицькій, а в іншій революції – селянській.

Про самодіяльно-стихийний характер заволодіння селянами землею, а не зумовлений державними актами, може свідчити проблема землевпорядження, що постала у пореволюційний період. У 1920-ті роки органи радянської влади наполегливо орієнтували селянство на необхідність впорядкувати землекористування з метою подолання далекоземелля, приховування землеволодінь, запровадження правильних сівозмін тощо. Очевидно, що причиною цього став саме ніким неконтрольований з боку міських владних інституцій і водночас цілком самостійний характер заволодіння землею самими землеробами. Селяни дуже неохоче йшли на зміни в порядку землеволодіння, який склався за наслідками революції. Вже на завершальному етапі непу, у 1928 році, журнал „Український землевпорядник” писав, що земельні володіння хліборобів характеризуються „величезною заплутаністю та земельною неорганізованістю, подекуди залишаються не землевпорядженими, їх поки що обходять, ніби побоюючись зачепити” [14, 5].

У наукових кулуарах, де концепція „селянської революції” дістала обговорення, висловлювалася думка, що у разі визнання справедливості поглядів В.П. Данилова верхню хронологічну межу відкритої ним революції слід продовжити до початку 1930-х років. Адже саме в процесі проведення „колективізації” і голодомору результати „селянської революції” були скасовані. З огляду на ряд явищ суспільного життя 1920-х – початку 1930-х років такий підхід заслуговує на увагу. У 1920-х знайшла продовження революційна за своїм змістом тенденція оволодіння селянством новітніми агротехнологіями,

відмовою від традиційних форм господарювання. Журнал „Полтавський селянин” у 1925 році зазначав: „Селяни цілком розуміють, що дідівські звичаї та засоби господарювання віджили, що їх треба забути та що для поліпшення свого господарства потрібен не тільки капітал, але й агрономічні знання ...” [15, 1]. Незважаючи на тяжкі втрати часів війни і революції, зберігся і, очевидно, знайшов нових носіїв прошарок селян, що твердо став на шлях модернізації сільгоспвиробництва. У 1920-х роках вони одержали назву „культурні” та „зразкові” господарі.

Між тим, участь селянства у політичному житті також виявляла революційний характер. При цьому вона набувала мирної конструктивної, соціально виваженої форми. За результатами досліджень О.М. Абразумової, у 1920-х роках в українському селі розгорнувся масовий громадський рух за створення селянських спілок – організацій, покликаних стати на захист політичних та економічних інтересів землеробів [16, 13 – 15]. Формою політичної самоорганізації ставали й земельні громади селян, офіційні завдання яких полягали в розподілі земельних площ. Однак вони часом перебирали на себе не передбачені законодавством функції – набували ознак органів влади. О.В. Михайлюк констатує, що громади опинилися „фактично ... в системі державного устрою” [5, 26]. Як би там не було, але, за повідомленням журналу „Полтавський селянин”, за станом на 1928 рік траплялися випадки, коли земгромади „не виконували постанов сільрад” і водночас „одбирають землю без постанови суду”, „наділяють землю ... заможним господарствам”. При цьому, „забувають про сім’ї червоноармійців” [17, 7 – 8].

Весь асортимент боротьби, характерний для періоду 1902 – 1922 років, проявився в період наступу радянської влади на революційні завоювання хліборобів на рубежі 1920-х – 1930-х років. Впродовж 1930 року в УСРР відбулося більше 4 тис. селянських заворушень, у яких взяло участь щонайменше близько мільйона людей. 2779 терористичних актів було проведено з боку невдоволених українських селян [18, 10]. Італійський історик А. Граціозі зазначає, що „Програма повстань ... була дивовижно схожа на висунуту 10 років тому”. При цьому „українське ГПУ в 1930 році зазначало, що супротив колективізації часто очолюють ті ж села, які відзначилися в 1905 році” і „які в 1920 році на 50% вирізала кіннота Будьонного” [19, 11, 52]. Генетичний зв’язок економічної та політичної поведінки селянства 1920-х – початку 1930-х років з попередніми часами цілком очевидний. Селянська революція і після утвердження радянської влади продовжувала свій поступ.

Революція, про яку говорив В.П. Данилов, мабуть, таки була. Радикалізм програми селянства, послідовність і масштаб селянської боротьби, її ідейно-організаційна самодостатність та незалежність від інших соціально-політичних сил дають право говорити про явище „селянської революції”. Її завдання загалом спрямовувалися на утвердження соціально-економічних форм життя селянства, які б дозволили йому зберегтися в соціальній якості самостійних господарів в умовах розвитку товарного виробництва і обміну, ринкових відносин та модернізації агротехнологій. Ця революція, будучи антикапіталістичною за своєю сутністю, не повертала аграрний розвиток у докапіталістичні часи і не

відкривала епоху соціалізму. Селянська революція була спрямована на вироблення типологічно альтернативної капіталістичному розвитку форми соціальної організації, однак також пристосованої до товарної економіки. Справу маємо, очевидно, з явищем цивілізаційного порядку – східноєвропейська культурна спільнота шукала свій шлях ринкової трансформації.

Визнаючи правомірність концепції „Великої селянської революції”, постає очевидне питання: як могло так статися, що знадобилося майже сто літ, перше ніж ця революція стала видимою для істориків? Здається, їй вдалося пройти мимо уваги навіть сучасників. Відповіді на такі питання, на погляд автора цих рядків, лежать у сфері соціального походження нашого історіописання. Творцем його є оті самі „верхи”, про які говорить О.М. Михайлюк. Історіописання ХХ ст. – продукт „міської цивілізації”, витвір інтелігентський. Інтелігенти відобразили ту революцію, яку творили і до якої причетні. При цьому не забули підкреслити і свою велику роль у ній, і створили монопольне право на існування лише тих революцій, що рухалися їхніми зусиллями.

На аналіз революційної поведінки селянства також впливають стереотипи наукового мислення. Побутує думка про неспроможність хліборобів до вироблення власної політичної ідеології та організації. Інтелігенти-інтелектуали не враховують ту очевидну обставину, що кожна соціальна верства має свою масову свідомість, складовою якої є відповідні цінності, своя культура, що визначає поведінку людей, у тому числі й у політичній сфері. Не обов’язково є правильним шукати походження селянської свідомості поза самою хліборобською верствою і вважати всі її елементи зв’язаними із зовнішніми впливами. Зрештою, відомі на сьогодні напрямки наукових досліджень щодо політичної та економічної культури суспільства переконливо підтверджують наявність самостійності і сталості соціальної свідомості певних станів і класів, і селянства також. Якою б не була політична культура селянства, здатною до конструктивної реалізації чи ні, корисною для його самого, суспільства і держави загалом чи навпаки, вона, очевидно, здатна продукувати цілком автономну політичну поведінку землеробів.

Зрештою, свідчення очевидців революційної епохи з констатацією існування „селянської революції” – справа цілком реальна. У 1920-х роках, коли ще концептуальні підходи радянської епохи не набули визначеного характеру, термін „селянська революція” можна було зустріти на сторінках наукової літератури. Тоді цілком серйозно ставилося питання про „з’ясування основних моментів селянської революції” [20, 100]. Очевидно, що наступна сторінка в долі наукових досліджень не посприяла з’ясуванню цих „моментів”, і вже майже через століття „селянська революція”, дякуючи професійній принциповості та невтомній праці В.П. Данилова, знов постає як цілком реальне, хоч раніше і твердо забуте, історичне явище та одна із тривалих епох нашого історичного минулого.

1. Данилов В.П. Крестьянская революция в России, 1902-1922 гг. [Електронний ресурс]. – Код доступу: <http://ladim.org/st007.php>;

2. Данилов В.П. Судьбы сельского хозяйства в России [Електронний ресурс]. – Код доступу: <http://ladim.org/st006.php>;

3. Данилов В.П. Истоки и начало деревенской трагедии. Сб. ст. [Електронний ресурс]. – Код доступу: <http://ladim.org/st008.php>
4. Мірза-Авакянц Н. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині / Н.Мірза-Авакянц // Червоний шлях. – 1924. – №7. – С.143-158.
5. Михайлюк О.В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900 – 1922 рр.): Соціокультурні трансформації: автореф. дис. ... докт. іст. наук / О.В.Михайлюк; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О.Гончара. – Дніпропетровськ, 2009. – 36 с.
6. Кудінов Д.В. Селянський рух у Лівобережній Україні в 1905-1907 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Д.В.Кудінов; Київський нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – Київ, 2009. – 16 с.
7. Федьков О.М., Магась В.О. „Селянству – владу і землю!” Всеросійський селянський союз в Україні (1905-1907 рр.) / О.М.Федьков і В.О.Магась; Кам'янець-Под. нац. ун-т ім. І.Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Вид. Кам'янець-Под. нац. ун-ту, 2011. – 272 с.
8. Центральний державний історичний архів України у місті Києві. – Ф.301. – Оп.1. – Од.зб.1363. – 87 арк.
9. Любимов В. Священник, учитель ... во главе сплотов / В.Любимов // Сплотчина. – 1914. – №6. – С.93-95.
10. Мацеевич К.А. Меняются времена и мы с ними / К.А.Мацеевич // Хлибороб. – 1913. – №2. – С.51-55.
11. Лозовий В.С. Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис. ... докт. іст. наук / В.С.Лозовий; Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2010. – 36 с.
12. Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 років: українська історіографія: автореф. дис. ... докт. іст. наук / В.М.Щербатюк; Київський нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – Київ, 2013. – 36 с.
13. Наділення землею трудових громадян, що перебували під час громадянської війни в Червоній армії // Полтавський селянин. – 1926. – №3. – С.28.
14. Помаленький Ф. Основні моменти землевпорядження та землекористання / Ф.Помаленький // Український землевпорядник. – 1928. – №1. – С.1-5.
15. Машура С. До праці за відбудову сільського господарства / С.Машура // Полтавський селянин. – 1925. – №1. – С.1-2.
16. Абразумова О.М. Громадсько-політична активність українського селянства в період непу: автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.М.Абразумова; Черкаський нац. ун-т. – Черкаси, 2013. – 20 с.
17. Хіль І. Про земгромади / І.Хіль // Полтавський селянин. – 1928. – №1. – С.7-8.
18. Патриляк Б.К. Опір українського селянства соціально-економічним заходам радянської влади у 1927-1933 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Патриляк Б.К.; Київський нац. ун-т ім.Т.Шевченка. – Київ, 2012. – 16 с.
19. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933 / А.Грациози. – Москва: РОССПЭН, 2001. – 96 с.
20. Шестаков А.В. Крестьянские организации в 1917 году / А.В.Шестаков // Аграрная революция [Сб. науч. тр.]. В 4 т. – Т.2: Крестьянское движение в 1917 году. – Москва: Издательство Коммунистической академии, 1928. – С.95-166.

Селянська кооперація

В.В. Вісин

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ)

Відображено розвиток волинських сільських споживчих кооперативів. Охарактеризовано спектр наданих послуг, проаналізовано основні показники господарської та культурно-просвітницької діяльності.

Ключові слова: кооперація, кооперативний рух, споживча кооперація, господарсько-споживче товариство, Волинське воєводство.

Development of the Volyn rural consumer cooperative stores is represented in the article. The spectrum of the given services is described, basic economic and in a civilized manner elucidative performance indicators are analysed.

Key words: cooperation, cooperative motion, consumer cooperation, economic-consumer society, Volyn province.

Споживча кооперація в умовах ринкової економіки має значні перспективи, відтак, актуальним є звернення до вивчення історії сільської споживчої кооперації. У міжвоєнний період сільська споживча кооперація Волині розвивалася в умовах ринку, ліберального кооперативного законодавства Другої Речіпосполитої на справжніх кооперативних принципах. Необхідність дослідження означеної теми зумовлена насамперед тією роллю, яку відіграли сільські споживчі товариства у житті місцевого населення Волинського воєводства. Вивчення досвіду їх праці дозволить уникнути недоліків функціонування сучасних сільських споживчих товариств.

В історіографії дослідники кооперації переважно зосереджувалися на розвитку західноукраїнських споживчих товариств загалом, а діяльність споживчих кооперативів окремих регіонів фактично залишали поза увагою. Останнім часом деякі науковці зацікавилися проблемами розвитку сільської споживчої кооперації, свідченням чого є праці С. Гелея, О. Бундак, Г. Волошкевича, В. Рекрута. Однак, незважаючи на цей дослідницький доробок, досліджень, присвячених волинській сільській споживчій кооперації міжвоєнного періоду, сьогодні практично немає.

Метою статті є дослідження розвитку сільських споживчих кооперативів у Волинському воєводстві в другій половині 30-х років ХХ століття. Для реалізації цієї мети слід проаналізувати господарську та культурно-освітню діяльність сільських споживчих товариств.

З ухваленням у 1934 р. у Польщі нового кооперативного закону відбулася реорганізація системи споживчої кооперації Волині. Споживчі товариства опинилися у компетенції трьох польських союзів, яким дозволялося здійснювати ревізійну діяльність на теренах краю. Новостворений Союз рільничих і зарібково-господарчих кооперативів

Речіпосполитої Польської у м. Варшаві (СР і ЗГК) підпорядкував собі закупівельно-збутову кооперацію, вагому частину якої становили сільські рільничо-споживчі товариства. Філіалом СР і ЗГК на Волині став Окружний СР і ЗГК у м. Луцьку. До нього, зокрема, приєдналися сільські рільничо-споживчі кооперативи, які раніше належали РСУК у м. Львові, Союзу рільничих кооперативів у м. Варшаві та Союзу німецьких сільськогосподарських кооперативів у м. Львові. 45% волинських сільських рільничо-споживчих кооперативів мали український характер, а у мішаних переважала українська більшість. Спочатку вони займалися продажем споживчих товарів, меншою мірою – сільськогосподарських товарів і майже не займалися закупівлею рільничих продуктів. Зазначимо, що в усій Польщі рільничо-споживчу кооперацію представляли кооперативи Волинського, Поліського, частини Білостоцького і Люблінського воєводств, а також склади і магазини сільськогосподарських гуртків на теренах Малопольщі. В інших воєводствах держави цього виду кооперації не було. Окрім цього, більшість рільничо-споживчих товариств усієї Польщі зосереджувалася саме на Волині. Так, у 1935 р. з 370 рільничо-споживчих кооперативів 217 було у Волинському воєводстві [1, 47].

У середині 1930-х років, коли закінчилася інституалізація Окружного СР і ЗГК у м. Луцьку, в ньому зосереджувалося 212 рільничо-споживчих кооперативів [2, 253]. В основному, вони являли собою дрібні товариства, діяльність яких поширювалася на одне село і які мали щомісяця до 1000 злотих обігу. Хоч це були малі кооперативи, проте вони не брали допомоги ззовні. Побоючись зменшення обігу товарів, товариства торгували і з не членами кооперативів. У 1934 р. 212 рільничо-споживчих кооперативів із власними фондами на суму 452000 зл. здійснили річний обіг у 2631000 злотих. У цих товариствах було 14840 членів. Найбільше членів в одному кооперативі 252, у середньому на один кооператив припадала 71 особа [3, 168; 4, 27]. Сума вкладів у 1934 р. становила 99512 зл., у перерахунку на один кооператив припадало по 560 зл., а на одного члена – 7,80 зл. Статутна величина внеску коливалася від 5 до 10 зл. [5, 274].

Додаткова відповідальність, яку раніше застосовували кооперативи, базувалась на власних фондах, а тому багато з них відмовилися від неї. Розмір внеску в 10 зл. був визначальним. Необхідно було тільки збільшити кількість членів, і кооперативи змогли б опиратися лише на власні фонди. Власність

рільничо-споживчих кооперативів у той час складалася з внесків членів і засновного фонду і становила 2000 злотих. Засновний фонд був у 2,5 рази більший від вкладового капіталу. Ця власність товариств з року в рік збільшувалася за рахунок річного балансового прибутку, а тому цілком зрозуміло, що, незважаючи на малий статутний капітал, кооперативи швидко набували самостійності. Загалом співвідношення власного капіталу до загального було позитивним, а це свідчило, що рільничо-споживчі кооперативи не користувалися огульно кредитами, а також намагалися торгувати споживчими товарами за готівку.

Нерухомість кооперативів складалася переважно з житлових будинків, у яких розміщувалися торговельні підприємства. Їх балансова вартість становила 100447 зл., пересічно один будинок коштував 2500 зл. 39 кооперативних будинків були збудовані не лише самими кооперативами, а й безкорисною працею окремих членів [5, 275]. Рільничо-споживчі кооперативи мали досить пристойні сільськогосподарські знаряддя праці для спільного користування, по декілька триєрів і сівалок. Також у цих товариствах діяла своя ветеринарна служба, яка допомагала боротися з захворюваннями у тваринництві. Загальна вартість обігових фондів рільничо-споживчих кооперативів становила 72598 зл., на один кооператив припадало в середньому 411 зл. Якщо враховувати, що в цю суму входило устаткування магазину, сільськогосподарське знаряддя для спільного вжитку, то побачимо велике заощадження, яке зводило обігові фонди кооперативу до найнеобхідніших предметів.

Великим недоліком кооперативів були товарні кредити, які надавалися своїм членам. Сума їх не раз переважала удільний капітал. Пересічно на один кооператив припадало 706 зл. боргу. Грошові та товарні кредити рільничо-споживчих товариств складали загальну суму в 97000 зл., або 615 на один кооператив. Із загального порівняння видно, що 3/4 оборотного капіталу – це власний капітал, 1/4 – чужий. Це відношення непогане, бо третину кредитів можна було відшкодувати складами в кредитних установах.

Усі рільничо-споживчі товариства закуповували сільськогосподарські продукти, переважно яйця і збіжжя. Загальна сума збуту продуктів кооперативами за 1934 р. становила 502368 зл. Весь товарооборот за цей рік становив 2382892 зл. (в середньому 13668 зл. на один кооператив) [5, 275]. Також через брак оборотних коштів торги відбувалися у формі натурального обміну. На селі обмін товарами виявлявся як практична форма торгівлі, тому найкраще розвивалися ті товариства, які активно вели цей обмін. Зазначимо, що на розвиток кооперативів негативно впливала відсутність повітових гуртівень зі закупівлі товарів і збуту продуктів. Загалом у 1934 р. збірний баланс 174 рільничо-споживчих кооперативів був позитивним. 130 кооперативів дали прибуток у 46066 злотих, а 44 – кооперативи понесли втрати у 12349 зл. Причинами цих втрат були і крадіжки, і недбале господарювання [5, 276].

З переходом під юрисдикцію Окружного СР і ЗГК організаційна структура рільничо-споживчих кооперативів особливо не змінювалась. Це пояснюється тим, що СР і ЗГК не був прихильником збільшення терену діяльності сільських кооперативів,

а також не хотів закладати філіали далеко від центру. Розвиток кооперативів полягав не в збільшенні товариств, а у зростанні чисельності їх членів, капіталів і оборотів [6, 3]. Кооперативи утримували кілька товарних складів за умови опертя на діяльність окружних молочарень. Обсяг діяльності цих товариств не міг бути більшим від терену дії молочарень (біля 10 км). Домінуючою формою були кооперативи з одним складом товарів [7, 189]. Окрім цього СР і ЗГК з метою впорядкування діяльності сільської споживчої кооперації та усунення конкуренції співпрацював з іншими союзами, які діяли на теренах воеводства в царині споживчої кооперації. Зокрема, існувала домовленість з Союзом споживчих кооперативів «Сполем», що у випадку, якщо сільські рільничо-споживчі кооперативи не збільшуватимуть асортименту рільничих товарів та не будуть закуповувати сільськогосподарську продукцію і торгуватимуть лише споживчими товарами, то повинні перейти до «Сполему», як до союзу споживчих кооперативів. Щоб цього не сталося СР і ЗГК, не засновуючи нових товариств, докладав зусилля для перетворення рільничо-споживчих кооперативів на рільничо-торгові, впроваджуючи у їх діяльність сільськогосподарську торгівлю, зокрема закупівлю коренеплодів. Також з метою об'єднання зусиль між існуючими на одній території районними господарчо-споживчими і дрібними сільськими рільничо-споживчими кооперативами, які мали однакову мету і сферу діяльності, Окружний СР і ЗГК співпрацював з союзом «Гурт».

Від початку заснування Окружного СР і ЗГК передбачалося, що рільничо-споживчі кооперативи будуть займатися тільки продажем різних товарів, необхідних сільським господарям, а закупівлею їх сільськогосподарської продукції – рільничо-торгівельні кооперативи. Однак їх кількість та розміщення останніх лише в повітових центрах, як задумувалося керівництвом союзу, виявилися недостатніми для торгівлі сільськогосподарською продукцією, оскільки наявна мережа без опертя на сільські кооперативи не давала вагомого результату. Тому життя підказало, що для сільськогосподарської торгівлі вигідно використовувати мережу сільських рільничо-споживчих кооперативів, а рільничо-торгівельні повітові кооперативи використовувати як дрібні гуртівні. Відтак, навіть малі сільські відділи торгівлі, поряд із продажем товарів, закуповували сільськогосподарську продукцію найдрібніших господарств, насамперед яйця, зернові культури, насіння тощо. Інтенсивно закуповуючи і збуваючи сільськогосподарську продукцію, рільничо-споживчі кооперативи значно покращили своє становище, а також стали допоміжною ланкою для рільничо-торгівельних кооперативів.

У 1935–1938 рр. кількісні показники рільничо-споживчих кооперативів поволі зросли. У 1935 р. було 212 товариств, в яких зосереджувалося 14840 осіб, у 1937 р. – 231 товариство і 20913 осіб, у 1938 р. – 266 і 24822 осіб відповідно [8]. Покращилися і якісні показники рільничо-споживчої кооперації. З року в рік поряд із продажем споживчих товарів зростали й обсяги сільськогосподарської торгівлі. В середньому на один кооператив у 1935 р. припадало 13,7 тис. зл. річного обороту; у 1936 р. – 20,1 тис. зл., в 1937 р. – 26,5 тис. зл. Щодо річних обігів кооперативів,

відзначимо, що у 1937 р. зникли товариства з оборотом до 6 тис. зл., найбільше було кооперативів із обігом понад 24 тис. зл. [7, 189–190]. Основними недоліками рільничо-споживчих кооперативів були надання товарних кредитів та брак власних капіталів. Загалом баланс кооперативів у 1935–1937 рр. був додатним. Прибутки кооперативів на Волині у 1935 р. становили 30100 тис. зл., у 1936 р. – 79400 тис. зл.; у 1937 р. – 98400 тис. зл. [8].

Можна сказати, що діяльність рільничо-споживчих кооперативів була досить продуктивною. Налагодження їх співпраці з Окружним СР і ЗГК сприяло створенню умов для проведення ефективних та результативних збутових операцій, які через обмеженість економічних і організаційних можливостей не могли бути доступними для окремих кооперативів, а тим більше для індивідуальних селянських господарств. Прибутки сприяли швидкому зростанню власних капіталів, які спрямовувались на розбудову осередків і зміцнення централей. У процесі розвитку сільської споживчої кооперації мінявся тип селянського господарства. З багатогалузевого воно перетворилося на товарне, монокультурне, спеціалізоване ринкове господарство. Діяльність сільської закупівельно-збутової кооперації стала важливим фактором розвитку аграрного сектору економіки Волині.

1. *Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1935 rok.* – Warszawa, 1936. – 72 s.
2. Молочарська кооперація на Волині // Рільник. – 1935. – 1 вересня. – Ч. 16 (29). – С. 253–258.
3. Ідемо наперед // Рільник. – 1936. – 7 червня. – Ч. 11 (48). – С. 168–171.
4. Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 4, спр. 68.
5. Сільські рільничо-споживчі кооперативи на Волині // Рільник. – 1935. – 10 вересня. – Ч. 17 (30). – С. 274–277.
6. Кооперативний з'їзд у Луцьку // Волинське Слово. – 1938. – 3 липня. – № 19. – С. 3.
7. Висліди праці рільничо-споживчих кооперативів на Волині // Рільник. – 1938. – 12 квітня. – Ч. 15 (111). – С. 189–192.
8. *Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1935 rok.* – Warszawa, 1936. – 72 s.; *Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1936 rok.* – Warszawa, 1937. – 48 s.; *Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1937 rok.* – Warszawa, 1938. – 116 s.; *Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1938 rok.* – Warszawa.

Т.В. Оніпко

СПРИЯННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ АРМІЇ: РЕТРОСПЕКТИВА 1920-Х РОКІВ

З'ясовано, що вітчизняна споживча кооперація у 20-ті роки XX ст. здійснювала активну добродійну діяльність щодо матеріальної, продовольчої та культурно-просвітницької підтримки червоноармійських частин.

Ключові слова: споживча кооперація, армія, допомога, добродійність.

The article focuses on the fact that in 1920s of XX century domestic consumer cooperation carried out an active charitable activity concerning material, food, cultural and

educational support to Red Army units.

Key words: consumer cooperation, army, assistance, charity.

Споживча кооперація України з переходом до непу, отримавши господарську самостійність, здійснювала не лише вдалі торговельні та заготівельні операції, але, створивши водночас потужний економічний потенціал, вона намагалась проводити добродійну діяльність. Держава всіляко прагнула залучати організації споживчої кооперації до виконання радянських проектів, включаючи зміцнення обороноздатності країни. Оскільки фінансових ресурсів для цього бракувало, діюча влада за рахунок збільшення пайових внесків кооперованого населення та зароблених коштів споживчої кооперації успішно вирішувала проблему матеріальної підтримки Червоної армії та її озброєння. Суттєвим виявився внесок кооперації у продовольче забезпечення червоноармійців. Більшовики також зобов'язували кооператорів та пайовиків матеріально підтримати створення об'єктів важкої промисловості, зокрема так званої «оборонки».

Нині, коли Україна переживає економічну скруту, а держава не в змозі надати повною мірою необхідну допомогу вітчизняним армійським підрозділам, ветеранам війни та праці, історичний досвід залучення державою споживчої кооперації до шефства над Червоною армією та його неупереджений аналіз можуть стати в нагоді.

До сьогодні питання використання радянською державою потенціалу споживчої кооперації з метою зміцнення обороноздатності країни упродовж 1920-х рр. досліджене недостатньо. Поза увагою залишається питання внеску працівників та пайовиків споживчої кооперації УСРР з метою підтримки Червоної армії, зокрема, у період неврожаю і голоду 1921–1922 рр. та фінансово-економічної кризи 1923 р. Наявна історіографічна база щодо висвітлення використання державою коштів споживчої кооперації на користь воєнної міцності країни край обмежена. Дивуватись цьому не доводиться, адже дослідження історії збройних сил СРСР завжди мало певні табу.

Починаючи з 1920-х рр. науковці передусім висвітлювали досвід кооперування робітників, членів профспілок, сільської бідноти [1], водночас досвід створення військових споживчих товариств не був предметом ґрунтовного дослідження. У ряді робіт із історії споживчої кооперації вітчизняні та іноземні автори підкреслювали благодійну допомогу кооператорів та пайовиків населенню під час голодоморів, щодо ліквідації неписьменності, однак їх безкоштовна допомога Червоній армії в період нової економічної політики та в подальші роки залишалась нерозкритою [2].

Зважаючи на те, що порушена нами тема практично не була до цього часу предметом спеціального аналізу знавцями історії кооперативного руху, автор поставила за мету започаткувати дослідження щодо використання державою потенціалу споживчої кооперації з метою зміцнення обороноздатності республіки та допомоги Червоній армії в 20-ті рр. XX ст. Саме в цей період споживча кооперація, спираючись на власну господарську ініціативу, найбільш масштабно змогла проявити добродійність, а з іншого боку – стати для радянської влади зручним «фінансовим донором».

Споживча кооперація України з перших кроків непу піклувалася про демобілізованих з Червоної армії червоноармійців, які бажали вступити до кооперативів. По-перше, їх звільняли від сплати вступного внеску, а по-друге, пайовий внесок вони могли вносити частинами [3, 117]. Розширення соціальної бази споживчої кооперації у зв'язку з відродженням у 1923 р. добровільного членства цілком влаштовувало керівництво України. Це спонукало до залучення в кооперативні товариства військово-службовців Червоної армії. Більшовики не заперечували проти того, щоб кооперативні організації систематично проводили пропагандистську роботу серед червоноармійців, адже це сприяло створенню військових споживчих кооперативів. Військова споживча кооперація певною мірою вирішувала проблему продовольчого забезпечення армії. Наприклад, партійні та кооперативні періодичні видання мали спеціальні рубрики: «Червона армія й кооперація», «Завдання кооперації в Червоній армії», які публікували дані про хід кооперування серед червоноармійців, роз'яснювали переваги членства в споживчих товариствах [4, 5 – 6]. Принагідно зазначимо, що асортимент продуктів і промислових товарів у червоноармійських крамницях був набагато кращий, ніж у сільських товариствах [5, 222].

Однак, керуючись постулатами класової боротьби, партійно-радянське керівництво республіки всіляко намагалось тримати кооперування військовослужбовців під своїм контролем. Відтак, комуністична фракція Центральної спілки споживчих товариств України – Вукопспілка (скорочено ВУКС) була змушена постійно підтримувати зв'язки з Державним політичним управлінням УСРР, інформуючи про результати кооперування червоноармійців та командирів Червоної армії. Безперечно, це свідчило про те, що діюча влада надавала кооперуванню військовослужбовців політичний характер і намагалась таким шляхом оволодіти всіма ланками споживчої кооперації [6, 43].

Зауважимо, що в умовах активізації господарської діяльності споживчої кооперації в ринкових умовах непу у кооператорів з'явилася можливість проявляти добродійність як серед кооперованого, так і некооперованого населення. Архівні документи та періодичні видання 1920-х рр. засвідчують, що у той період широко практикувалася безкоштовна допомога споживчої кооперації воїнам Червоної армії. Споживчі товариства та їх спілки опікувались військовими частинами: забезпечували їх продуктами, фуражем, ліками, теплим одягом, білизною, літературою, книгами, канцелярським приладдям тощо.

Ініціатором надання добродійної допомоги Червоній армії у перші роки непу виступила центральна спілка – Вукопспілка, яка мала більші матеріальні можливості, порівняно з місцевими кооперативними організаціями. На початку 1922 р., коли Радянську Україну охопив голод і виникли серйозні проблеми щодо продовольчого забезпечення армії, ВУКС організувала шефство над однією військовою частиною в Києві й однією в Харкові (по тисячі осіб у кожній) [7, 193]. Працівники апарату ВУКС не лише заготовляли для червоноармійців продукти харчування та предмети першої необхідності, але і презентували їм подарунки

на свята. Регулярною практикою стало отримання воїнами подарунків до дня Червоної армії та інших радянських свят. Так, лише в лютому 1922 р. керівництво ВУКС до дня Червоної армії виділило армійським частинам подарунків понад 300 млн крб. (згідно з грошовою реформою, 1 крб. зразка 1923 р. дорівнював 100 крб. зразка 1922 р.) [7, 31]. У лютому 1923 р. Вукопспілкою були закуплені подарунки кращим військовим частинам у зв'язку із відзначенням 5-річчя створення Червоної армії. Кошти для цього були взяті із надходжень від успішних експортних операцій споживчої кооперації УСРР на Ліонській та Лейпцігській ярмарках [8, 9]. Правління Вукопспілки не тільки добровільно, але й під тиском партійних та державних органів не раз ініціювало проведення тижнів червоноармійців, виділяючи грошові винагороди військовим загонам, які мали високі показники бойової підготовки, облаштовували усім необхідним військові шпиталі та санаторії.

Водночас Вукопспілка стала шефом Школи червоних старшин у Харкові, ухваливши в 1922 р. відповідне рішення. Вочевидь, це рішення також цілком влаштовувало керівництво республіки. Шефство розпочалося ще із 2-го з'їзду уповноважених ВУКС (грудень 1922 р.), коли голова правління В.П. Затонський (відзначений владою в роки громадянської війни бойовим орденом) вручив цій школі Червоний прапор і подарунки [9, 41]. У грудні 1922 р. правління Вукопспілки ухвалило асигнувати Школі червоних старшин 10 млрд крб. із розрахунку 50 коп. золотом щомісяця (за тодішнім курсом) на кожного курсанта. Шефські виплати Вукопспілки у 1924 р. вже становили 97 крб. на місяць для кожного курсанта [10, 3].

Практикувалася добродійна допомога споживчої кооперації воїнам Червоної армії і на місцях. Так, зокрема, Харківське споживче товариство у 1922 р. переказало Червоній армії 1,5 млн крб. Водночас воно здійснювало шефство над 45-м автоброньованим загonom у Харкові, асигнуючи по 6 крб. золотом щомісячно кожному червоноармійцеві [11, 100]. У той період Полтавська райспоживспілка була шефом міської спеціалізованої охоронної команди, а Полтавське споживче товариство піклувалося про підшефну 14-ту піхотну школу, яка базувалася в місті [12, 35].

Здійснюючи культурно-просвітницьку діяльність серед населення, кооператори знаходили кошти і час для проведення різноманітних добродійних заходів в червоноармійських клубах. Так, наприклад, із 1923 р., у зв'язку із початком відзначення на Україні Міжнародного дня кооперації, працівники споживчої кооперації регулярно почали проводити для червоноармійців урочисті збори, вечори-концерти, безкоштовні спектаклі, вистави за участю пересувного кооперативного театру [13, 173]. У другій половині 1920-х рр. кооператори широко практикували у військових частинах безкоштовні кіносеанси та радіослухання, різноманітні вистави з метою посилення політпросвітницької роботи. Суттєвою безкоштовною допомогою системи споживчої кооперації у роки непу стала передплата нею для військових частин періодичних видань, зокрема кооперативних.

Керівництво республіки не лише підтримувало добродійні акції споживчої кооперації щодо

допомоги Червоній армії, але й постійно їх ініціювало, а в ряді випадків спонукало до директивного виконання. Так, наприклад, у червні 1921 р. Раднарком УСРР своїм розпорядженням зобов'язав губспоживспілки України систематично здійснювати закупівлю на вільному ринку не лише фуражу, але й канцелярського приладдя для постачання гарнізонів та лазаретів Червоній армії. Характерно, що, згідно з урядовим циркуляром, цю роботу губспоживспілки мали розпочати негайно, отримавши завдання щодо закупівель необхідних товарів від губернських військових комітетів продовольчого забезпечення [14, 128].

Оскільки держава велику увагу приділяла зміцненню обороноздатності країни, споживчу кооперацію також змушували долучитися до цієї справи. Наприклад, 19 березня 1923 р. Президія правління ВУКС ухвалила рішення про участь споживчої кооперації в Акціонерному товаристві Авіації та Повітряних Сполучень. Відтоді Вукопспілка стала одним із пайовиків цього товариства, яке опікувалося збройними повітряними силами України. Відповідно й місцеві кооперативні організації почали добровільно вступати до вказаного товариства, у такий спосіб підтримуючи його фінансово [15, 2]. Одним із перших пайовиком вказаного товариства стало Старо-Санжарське споживче товариство на Полтавщині, спеціально виділяючи кошти зі своїх прибутків. Водночас новосанжарські кооператори підтримували такі громадські організації, як Доброхім, Доброфлот РСР, які опікувалися армійськими частинами [15, 3].

У другій половині 1920-х рр. добродійна підтримка вітчизняної споживчої кооперації Червоній армії зростає, що було викликано запровадженням радянським урядом політики посилення обороноздатності країни. Наприклад, 15 серпня 1927 р. у журналі «Кооперативне будівництво» був надрукований заклик правління Вукопспілки до кооператорів та пайовиків. У ньому ВУКС закликала підтримати ініціативу ВУЦВК, яка полягала в тому, щоб у відповідь на вбивство в Польщі радянського посла П.Л. Войкова допомогти зміцненню збройних сил РСР, а саме: зробити свій внесок у спорудження ескадрильї «Розрив». Сама ж Вукопспілка виділила

15 тис. крб. на спорудження бойового аероплана «Червоний кооператор», котрий мав увійти до складу вищезазначеної ескадрильї [16, 1-2].

Зрозуміло, що не без директиви партійно-радянського керівництва РСР та УСРР організації споживчої кооперації здійснювали шефство над повітряним флотом країни. Регулярно проводилися так звані місячники і тижні «оборони РСР». Підтвердженням цього є такі дані. Зокрема, Чернігівська райспоживспілка весною 1923 р. асигнувала на побудову повітряного флоту 750 золотих крб. та оголосила збір пожертвувань серед членів споживчих товариств [17, 3]. Союздонецький (Центральна спілка робітничої кооперації Донбасу) у 1923 р. виділив Червоній армії кошти на спорудження аероплану і 200 пудів підков кавалерійського зразка [18, 11].

Радянська влада тримала кооперування та пайові кампанії у споживчій кооперації під постійним контролем, розглядаючи її як зручне джерело зміцнення обороноздатності країни. Метод для цього

був вже не раз більшовиками апробований – реалізація серед працівників та пайовиків системи споживчої кооперації державних облігацій, збір добровільних коштів тощо. Одним із шляхів поповнення пайового капіталу споживчої кооперації стало відзначення Міжнародного дня кооперації. Цей день також не проходив повз увагу партійно-державного керівництва республіки. Саме в цей день вдавалося залучити до членства в кооперації тисячі нових пайовиків, відповідно, тодішня влада отримувала нову можливість використовувати надходження з метою залучення їх на потреби армії.

Отже, протягом 1920-х рр. вітчизняна споживча кооперація надавала Червоній армії суттєву матеріальну допомогу. З одного боку, ця допомога кооператорів була добродійна і базувалася на принципі гуманних якостей кооперативного руху. Водночас партійно-радянська правляча еліта республіки, всупереч кооперативній демократії та інтересам пайовиків, використовувала потенціал споживчої кооперації УСРР як надійне джерело підтримки зміцнення обороноздатності країни. Більшовики, порушуючи кооперативні принципи, втручалися в організаційно-господарську діяльність споживчої кооперації і перенаправляли частину її пайового капіталу на зміцнення обороноздатності РСР.

Зрозуміло, що в умовах нинішньої економічної скрути потребує підтримки і сама система споживчої кооперації України, яка навіть і тепер намагається проводити добродійні акції. Проте здійснювати цю благородну справу кооператорам з кожним днем стає все складніше. У період сучасного посилення безробіття, на нашу думку, в пригоді могли б стати потужності та техніка колишніх військових заводів та об'єктів (що у більшості випадків стоять у запустінні), які цілком можна переобладнати для відродження переробної промисловості споживчої кооперації. Водночас споживча кооперація при сприянні нинішньої влади могла б стати постійним і надійним постачальником сучасної української армії, яка потребує глибокого реформування, якісних продуктів харчування, одягу, медикаментів, будівельних матеріалів, товарів культурного призначення тощо.

1. Кожаный П. Рабочая кооперация и профсоюзы. – М.: Труд и книга, 1925.

119 с.; Зарудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції. 1917-1927. – Харків: Книгоспілка, 1928. – 43 с.; Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. Історико-статистичний нарис. – К.: Книгоспілка, 1929. – 68 с.

2. Кистанов Я.А. Потребительская кооперация СССР. Исторический очерк. – М.: Издательство Центросоюза, 1951. – 418 с.; Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Товариство Української кооперації, 1964. – 624 с.; Споживча кооперація Української РСР. 1917-1967 / Ф.Д. Колесник, С.Г. Сіденко, О.С. Матковський. – К.: «Економіка», 1967. – 208 с.; Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та інші. Історія споживчої кооперації України. – Львів: Інститут Українознавства НАН України, 1996. – 383 с.

3. Пак В.П. Нариси з історії споживчої кооперації Київщини (1866-2003 рр.) /

В.П. Пак, Ф.І. Ленченко. – К.: Ірідіум, 2003.

4. Кооперативне будівництво. – 1928. – № 2. – С. 5-6.

5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), Ф. 271 – Оп.1 – Спр. 2.

6. Там само. – Ф. 296. – Оп. 6. – Спр. 4.

7. Там само. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 1083.
8. Там само. – Ф. 296. – Оп. 6. – Спр. 1075.
9. Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка» 4-8 декабря 1922 года: Стенографический отчет. – Резолюции. – Харьков, 1922.
10. Кооперативный бюллетень Вукоопспилки. – 1923. – № 1-2.
11. Аліман М., Оніпко Т. Добродійна діяльність споживчої кооперації України на початку 20-х років // Споживча кооперація України: Іст. та соц.-екоп. аспекти / С.Г. Бабенко, М.В. Аліман, В.В. Анопій та ін. – К: Ред газ. «Вісті центральної спілки споживчих товариств України». – 1996. – С. 110.
12. Державний архів Полтавської області, Ф. Р-363. – Оп.1. – Спр. 327.
13. Голець В.В. Кооперація і неп (20-ті роки ХХ ст.) / В.В. Голець. – Чернівці: Просвіта, 2006.
14. ЦДАВО України. Ф. 296. – Оп.1. – Спр. 59.
15. В Вукоопспилке. В Правленні и Президіумі. Заседание 19 марта 1923 г. // Кооперативний бюллетень Вукоопспилки. – 1923. – № 13-14.
16. Кооперативне будівництво. – 1927. – № 11-12.
17. Шефство кооперації над воздухофлотом // Красное знамя (Чернігов). – 1923. – 1 мая.
18. Факты, события, люди. Хронология потребительской кооперации Донецкой области (1888-2000 гг.). – Донецк: УАИ – прес, 2000.

К.П. Шкірчак

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.

Проаналізовано засоби пошвавлення сільськогосподарської кооперації шляхом роботи кооперативних шкіл, співпраці з сільбудами та хатами-читальнями, читання лекцій, перегляду кінофільмів, прослуховуванні радіопередач.

Ключові слова: культурно-освітня діяльність, сільськогосподарська кооперація, школа кооперативної грамоти, сільбуд, хата-читальня, лекції.

In the article an author analyses facilities of revival of agricultural co-operation by work of co-operative schools, collaboration with silbuds and readers rooms, reading of lectures, revision of movies, listening of broadcasting.

Key words: cultural and educational activity, agricultural co-operation, school of co-operative deed, silbud, readers room, lectures.

На сучасному етапі розвитку нашої держави актуальним є питання про самоорганізацію українського суспільства, відродження національної свідомості нації. Звертаючись до попереднього досвіду, безумовно, дуже корисним буде розглянути історію кооперативного руху в Україні, зокрема сільськогосподарської кооперації. Саме в роки політичної та економічної кризи першої чверті ХХ століття відбувалося становлення власної кооперативної системи України. На сьогодні для нас є актуальними особливості становлення та функціонування кооперативної системи і, зокрема, її культурно-освітня діяльність.

Дослідженням сільськогосподарської кооперації України в різний час займалися І. Витанович [1], В. Марочко [2], А. Морозов [3] та ін. Серед дослідників, які звертали увагу на культурно-освітню діяльність сільської кооперації, варто відзначити праці

О. Дулгерової [4], Н. Земзюліної [5], А. Сиви [6], І. Фаренія [7].

Автор статті ставить за мету визначити особливості культурно-освітньої діяльності сільгоспооперації на Півдні України в першій третині ХХ століття та з'ясувати основні здобутки кооператорів щодо підвищення професійного рівня членів товариств і залучення некооперованого населення.

Головною підвалиною української кооперації від початку її виникнення було селянство. На думку І. Витановича, кооперація зробила найбільший внесок у справу підтримки і відродження національного господарства України [1, 181]. Українська сільськогосподарська кооперація завжди розглядала проблему підвищення культурно-освітнього рівня селянства як одну з центральних. Кооперація потребувала великої кількості фахово підготовлених, озайомлених із справами кооперативного господарства людей, які віддані кооперативній справі. Те, наскільки це було актуальним для сільської кооперації, свідчить стаття у журналі «Кооперативний шлях»: «У Мар'янівці (Гросулівського району) сільгосп кооперація вже кооперувала 95% людності, ... що селянство ще не дуже добре знається в кооперативній справі. Досі кооперація більше думає за прибутки, ніж про кооперативну пропаганду. Не тільки нема школи кооперативної грамоти, але, навіть, кооператгуртка. Тим часом охота до кооперативного знання – велика» [8, 30-31].

Найперше, що робилося для підвищення кооперативної грамотності селян, це організація силами сільських кооперативів бібліотек при сільбудах та хатах-читальнях, в яких, з-поміж інших, були представлені книжки кооперативного змісту. Спеціально для організації таких бібліотек із фондів кооперативних товариств виділялися кошти. Так, наприклад, Анчекракське споживче товариство з прибутків 1918 р. відрахувало 5 тис. крб. на розширення бібліотеки [9, 17], а Коблівське споживче товариство на бібліотеку при кооперативі відрахувало лише 500 крб. [10, 15].

Дуже популярним та ефективним методом пропаганди кооперації були лекції. Їх організовували на прохання керівників місцевих сільгоспокооперативів. Для цього з Інструкторського відділу Споживсоюзу на село надсилався спеціальний лектор, часто разом з інструктором по кооперації. Зміст лекцій був загального характеру, наприклад, «Що таке кооперація?», «Кооперація у нас і за кордоном» тощо. Завдяки тому, що на лекцію запрошувалися як члени кооперативу, так і некооперовані селяни, аудиторія була великою. Після лекції часто проводилися бесіди, на яких селяни ставили запитання стосовно незрозумілих для них під час лекції моментів або ж хотіли поглибити свої знання про кооперацію [11, 27]. Часто кооперативні товариства ініціювали відкриття спеціальних вечірніх курсів із кооперації та культурно-освітніх кооперативних гуртків при сільбудах для місцевих селян, на що не шкодували виділяти кошти з власних прибутків [9, 10].

Із упровадженням на території України нової економічної політики значна увага приділялася кооперації. Насамперед це пов'язано зі становленням централізованої системи управління та координації роботи всіх видів кооперації країни. Вукоопспілка

(Всеукраїнська кооперативна спілка) розробляла програмні документи для організації та проведення кооперативних курсів, лекцій, створення кооперативних гуртків, шкіл тощо. Головною метою діяльності Вукоопспілки була побудова чіткої системи культурно-освітньої діяльності кооперативів із кваліфікованими інструкторами, контролюючими органами та найширшим охопленням сільського населення. Така організація швидко дала непогані результати. Так, на Одещині за ініціативою Одкоопспілки було організовано окружну комісію для культосвітньої роботи. Ця робота полягала у проведенні систематичної культосвітньої роботи при сільбудах, організації при оргвідділі Одкоопспілки курсів для членів правлінь, ревізкомів та рахівників. Крім того, було проведено місячний семінар для інструкторів. Підготовку на цих курсах пройшли 552 особи [12, 37]. У результаті проведення всіх цих заходів у 50 товариствах розпочалася планова культосвітня робота [13, 30]. До того ж у селах були організовані міжкооператосвітні комісії з кооперативним організатором на чолі. Ці комісії мали на меті зосередити навколо себе всю кооперативно освітню роботу села [12, 37–38].

З другої половини 1920-х років з'являються пересувні школи кооперативної грамоти. Принцип їх роботи полягав у тому, що на певний період часу, часто навесні або восени, коли немає активних польових робіт, в село приїздили спеціальні інструктори і проводили навчання кооперативної грамоти за «прискороною програмою», адже така школа функціонувала в кожному селі не більше трьох місяців. Програма для таких шкіл була розроблена і затверджена Вукоопспілкою. Одну з таких шкіл було організовано в с. Грос-Лібенталі на Одещині. Школу пересічно відвідувало 17 осіб, а закінчило 18. Результат був таким: 3 особи – добре, 10 осіб – задовільно та 5 осіб – слабо. За соціальним станом слухачі розподілялися так чином: робітників – 4 особи, членів комітету незаможних селян – 9 осіб, бідняків – 2, середняків – 3 [14, 39]. Зауважимо, що такий невтішний результат був пов'язаний з тим, що не всі мали змогу регулярно відвідувати заняття через погану погоду, роботу в полі тощо. Проте, враховуючи всі недоліки, культінструктори намагалися організувати роботу шкіл таким чином, щоб максимально враховувати потреби і можливості селян. Як наслідок, згодом результат навчання значно покращився.

З 1925/26 р. сільськогосподарська кооперація почала досить швидкими темпами розвивати використання таких нових і ефективних форм культурно-освітньої роботи, як радіо та кіно. Мережа кіно- та радіоустановок на селі щороку зростала. Так, на травень 1926 р. на Миколаївщині налічувалося 10 кінопунктів та 7 радіоустановок [15, 213]. На Херсонщині було 15 кіно- та 6 радіоустановок [16, 4]. На Одещині кіно було в 41 селі, тобто майже в усіх великих населених пунктах [17, 31]. Кооперація брала участь у поширенні вказаної мережі, розглядаючи кіно та радіо як могутні засоби поживлення культосвітньої роботи. Пропонувалося виділяти кошти з культфондів кооперативів на організацію кіно та радіо [16, 5]. Головна мета масової кінороботи полягала у тому, щоб організувати її таким чином, щоб пов'язати зміст картини з нагальними питаннями кооперативно-освітньої роботи на селі.

Не менш ефективним засобом культурно-освітньої роботи на селі було радіо. У 1920-х рр. в Україні існувала значна мережа політосвітніх радіоустановок. Проте було чимало і таких установок, на улаштування яких давала кошти кооперація.

Вукоопспілка організувала радіомовлення в справах сільської кооперації. Розмови або лекції передавалися щотижня, в четвер, від 17 до 18 години [18, 70].

Організовувати радіослухання пропонувалося у такий спосіб: знаючи, які питання цікавлять ту або іншу групу селянства, організовували радіослухання так, щоб ті, кого цікавлять питання кооперативної самоосвіти, обов'язково були присутні під час передачі лекції заочних кооперативних курсів; а ті, кого цікавлять питання виробничого кооперування, обов'язково прослухали радіодоповідь на цю тему. Головне – забезпечити максимальну кількість слухачів під час радіопередачі.

Щоб посилити ефект після передачі та для роз'яснення можливих незрозумілих моментів, після прослуховування передачі проводили бесіди, метою яких було виявити, якою мірою матеріали програми були зрозумілі для аудиторії. Крім бесід та для закріплення ефекту від радіопередачі селянам рекомендували книжки відповідного змісту, що були в бібліотеці або в кооперативній книгарні.

Таким чином, розповсюдження мережі кіно- та радіоустановок створювало необхідні умови для поширення культурно-освітньої роботи кооперації, підвищувало культурний рівень селян, мало просвітницьку функцію та сприяло кооперуванню широких мас населення.

Отже, підсумовуючи наведене вище, можна зробити висновок, що культурно-освітня діяльність сільгоспокооперації на Півдні України була дуже різноплановою: від закупівлі книжок кооперативного змісту для бібліотек до організації шкіл кооперативної грамоти. Проте всі заходи були спрямовані на покращення ефективності роботи сільських кооперативів та залучення якомога більшої кількості людей до лав кооперації. В організації культурно-освітніх заходів можна умовно простежити два періоди: перший – ініціатива кооперативного активу з організації бібліотек при сільбудах та хатах-читальнях і примітивних кооперативних вечірніх курсів; другий – чітко організована політика радянського керівництва через Вукоопспілку з розробки програмних документів та інструкцій, організації кооперативних шкіл та гуртків. Кожий з цих періодів мав свої недоліки, але не потрібно відкидати і ряд досягнень – сприяння самоорганізації сільського населення та стрімке підвищення рівня грамотності. Таким чином, культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації першої третини ХХ століття може слугувати певним прикладом формування у населення активної громадянської позиції та можливою передумовою для подолання деяких економічних проблем у сучасному селі.

1. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.

2. Марочко В. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / В. Марочко. – К., 1995. – 224 с.

3. Морозов А.Г., Дулгерова О.М. Культурно-освітня робота сільськогосподарської кооперації в період НЕПу /

- А.Г. Морозов, О.М. Дулгерова // *Наукові праці: Науково-методичний журнал.* – Т. 129. – Випуск 116. Історія. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С.27-31.
4. Дулгерова О. Культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації України у добу НЕПу // *Автореф. дис.....канд.іст.наук.* – Черкаси, 2006. – 20 с.
5. Земзюліна Н. Культурно-освітня діяльність кооперативних установ в 20-30-ті роки XX століття. / Н. Земзюліна. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2009_8/12.pdf
6. Сова А. Культурно-просвітня діяльність «Дніпросоюзу». / А. Сова. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2009_8/12.pdf
7. Фареній І.А. Вплив просвітницької діяльності кооперації на соціальний та культурний розвиток українського селянства (початок XX століття) / І.А. Фареній // *Український селянин.* – 2001. – №3. – С. 195-199.
8. Тимофєєв А. Чому нема кооперативної пропаганди? / А. Тимофєєв // *Кооперативний шлях.* – 1928. - №18. – С.30-31.
9. Анчекракське Споживче Товариство, Одеського повіту // *Наша кооперація.* – 1919. - №1. – С.17-18.
10. Коблівське споживче товариство, Тузлівської волости // *Наша кооперація.* – 1919. - №1. – С.15.
11. Морозов Л. с. Коза, Одесского уезда / Л. Морозов // *Наша кооперація.* – 1919. - №№4-5. – С.27.
12. Культосвітня діяльність споживчої кооперації на Одещині // *Кооперативний шлях.* – 1928. - №7. – С.37-38.
13. Культробота Одкоопспілки // *Кооперативний шлях.* – 1928. - №18. – С.30.
14. Зміцнюється кооператосвітня робота // *Кооперативний шлях.* – 1927. - №4. – С.39.
15. Державний архів Миколаївської області (далі - ДАМО), ф.р-473, оп.1, спр.359. – 256 арк.
16. ДАМО, ф.р-473, оп.1, спр.2530. – 26 арк.
17. Мовою кіна – на кооперацію // *Кооперативний шлях.* – 1928. - №18. – С.30-31.
18. Ходченко П. Організація кооперативно-освітньої роботи на селі / П. Ходченко. – Харків: Книгоспілка, 1929. – 96 с.

Особливості аграрного розвитку у радянський період

О.М. Абразимова

ПРОБЛЕМА ІНТЕГРАЦІЇ ЗЕМЕЛЬНИХ ГРОМАД УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В СИСТЕМУ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розкрито співіснування демократичної за своєю суттю земельної громади українського села та міцніючого більшовицького режиму в 1920-х роках. З'ясовано спробу інтеграції інституту традиційних земельних громад в систему громадсько-політичних організацій радянського суспільства в роки нової економічної політики.

Ключові слова: земельна громада, неп, самоврядування, громадська активність, селянство.

Problem of integration of land Ukrainian companies peasantry into the public-political organization of soviet society.

In the article the problem of coexistence of the democratic on the essence landed community of the Ukrainian village lights up and by the increasing bolshevist mode in 1920th.

Key words: community land, NEP, government, public activity, the peasantry.

На сучасному етапі розвитку громадянського суспільства в Україні, коли активно пропагується державна підтримка аграрного сектору, створюються економічні товариства та політичні партії, які стоять на позиціях захисту селянства, надзвичайно актуальними є історичні уроки минулого, зокрема питання вітчизняного досвіду функціонування суспільних асоціацій в доленосний перехідний період нової економічної політики радянської історії.

В цьому контексті варто звернути увагу на демократичний поземельний інститут всього селянства – земельну громаду та на її функціонування в УСРР у 1920-х роках. Значне коло питань функціонування земельних громад у період здійснення нової економічної політики, хоч і порушувалося в сучасній українській історіографії [1 – 5], проте з огляду на складність та суспільне значення потребують детальнішого вивчення.

У роки нової економічної політики, незважаючи на протидію з боку міцніючої тоталітарної системи, тривав активний розвиток різнопланових, до того ж реально діючих, самобутніх громадських організацій українського селянства, створення та діяльність яких не були ініційовані владою, або ж у зв'язку з тими чи іншими обставинами залишалися малоконтрольованими з боку держави. Вони стали важливим чинником в усіх сферах життя села. Одне з ключових місць у житті українського села 1920-х років посів інститут земельних громад. Зазначимо, що земельні громади, керівним органом яких були загальні сходи членів громади, не мали адміністративних повноважень, тож їх потрібно вважати громадськими об'єднаннями сільських жителів [1, 30].

Земельні громади були природними, традиційними селянськими об'єднаннями, які в дореволюційну пору виконували функції адміністративно-поземельного інституту. Радянська влада сприймала його негативно, а тому певний час зволікала з легітимізацією радянським законодавством земельних громад, намагаючись перекласти основні господарські повноваження на власні класові селянські організації – комнезами. Проте нездатність останніх скеровувати економічне життя села в умовах непу змусила владу погодитися на законодавче оформлення діяльності земельної громади, поклавши на неї функції сільської земельної адміністрації з розрахунком на те, що в подальшому вона стане надійним підґрунтям для впровадження суспільних форм землекористування.

Не останню роль у відновленні діяльності земгромад відігравала нездатність КНС (основи більшовиків на селі) завоювати належний авторитет у більшості сільської спільноти. Селяни і надалі вважали справжнім господарем села земгромаду, яка за тривалий історичний проміжок часу свого існування накопичила достатній досвід різнопланової адміністративно-розпорядчої роботи (вибори сільських старост, розкладка податків) та проведення значної кількості громадсько-організаційних заходів (утримання сільських шкіл, мостів, водогонів тощо).

На нашу думку, Ю. Котляр цілком обґрунтовано характеризує земельні громади як напівдержавні представницькі селянські організації. Щоправда, в радянських умовах статус «державної» організації передбачав дотримання у її діяльності «класового принципу», але оскільки членами земельних громад було все землеробське населення, то вони набрали форми демократичних об'єднань, задовольняючи інтереси всього селянського загалу [6, 261].

Земельний Кодекс 1922 р. (далі – ЗК) докладно визначив склад земельної громади, її права та обов'язки, принципи формування та функції органів управління. Згідно з ним, земельні громади являли собою територіальні об'єднання селян-землекористувачів, що пильнували за доцільним використанням земельних угідь, регулювали земельні відносини своїх членів тощо. Відповідно до ЗК, членами земельної громади були всі особи, які входили до складу дворів, незалежно від віку і статі, право голосу мали особи, які досягли 18 років [7, 4]. Керівництво земельною громадою здійснювалося правлінням, яке демократично обиралося на загальному сході її членів та включало в свій склад

представників різних соціальних груп селянства, що дозволяло йому бути дієвим органом не лише земельного, але й місцевого самоврядування та забезпечувати демократичний спосіб вирішення проблем селянського життя.

У радянський час земельні громади охоплювали від 96 до 98% дорослого сільського населення, що характеризує її як певною мірою обов'язкову структуру, членство в якій регламентувалося державою [6, 260]. Практика підтвердила, що, повертаючи до життя земельні громади, більшовики саме в такий, зовні деполітизований спосіб намагалися встановити дієвий і всеосяжний політичний, економічний та фінансовий контроль над селом.

Характерною ознакою земельної громади було те, що вона турбувалася про своїх членів та була своєрідною організацією селянської взаємодопомоги. На думку Г. Капустян, земельні громади, крім зафіксованих в Земельному кодексі прав та обов'язків, що стосувалися вирішення питань землекористування, вирішували ще й цілу низку повсякденних господарських та культурних проблем, сприяючи цим самим перенесенню реального впливу на життя села до сільського сходу [8, 222]. Цьому сприяла наявність стабільних джерел фінансування, що робило земельні громади справді самостійними організаціями.

Починаючи від середини 1920-х років, відчувши свій авторитет та економічну міць, громади у формі сільських сходів все частіше намагалися повернути свої дореволюційні функції, зокрема роль низових органів влади. Нагадаємо, що ще 15 листопада 1923 р. влада циркулярами НКВС і Народного комісаріату землеробства «Про ліквідацію сільських сходів як органів влади на селі» позбавила адміністративних повноважень загальні збори села. Більше того, такий розвиток подій ніяк не влаштував радянську владу, яка боялася втратити свій вплив, розуміючи що при такому «двовладді» сільради можуть просто відійти у минуле [6, 260].

Радянська влада була стурбована швидким зростанням реального авторитету, хоч офіційно позбавленого адміністративних функцій, сільського сходу земельної громади, власне всіх дорослих сільських мешканців. У численних закритих оглядах роботи районних безпартійних конференцій постійно зустрічаються дані, які свідчать про реальну силу та авторитет зібрань земгромад. Так, на конференціях селяни постійно обговорювали питання взаємовідносин сільради та сільського сходу: «Хто на селі старший?», «Як на мене, сільський схід, а не сільрада» [9, 40].

Підкреслимо, що на сільських сходах селяни почували себе вільно, могли обмірковувати та висловлюватися щодо питань, які їх дійсно турбують, а не ті, які були розіслані «згори». В інформаційному бюлетені Інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У №27 зазначалося, що в Хмельському районі Чернігівської губернії на сходах селяни розцінювали політику партії на селі як ознаку її слабкості та відкрито заявили, що при подальшій активізації селянства партія піде на ще більші поступки. Цікаво, що навіть сільські бідняки висловлювалися за радикальні заходи натиску на владу – «проведення другої революції» [10, 14а].

На селянському сході в с. Машанки Сумської округи виступив бідняк із такою промовою: «Що дала Радвлада та партія селянам, комуністи всі кошти

витрачають собі на галіфе, шкіряні тужурки, на достойну платню, театри, радіо та розваги. А селянину нічого не дають – ні землі, ні лісу громаді не добавили, а тільки зробили всіх жебраками, а той, хто ж ворочає вагонами лісу, той бідняк і друг комуністів, і податок він платить нарівні з біднотою». Як висновок до цього, селянин закликав організувати партію проти комуністів для захисту селянства від партії пролетаріату [11, 25].

Враховуючи швидке наростання таких відверто негативних для партії настроїв влада, не бажаючи втратити свої позиції і побоюючись подальшого посилення ролі земгромад в житті села, почала всіляко гальмувати надання їм належної державної підтримки, натомість сприяла розвитку громадських об'єднань іншого соціального напрямку – артілей, тсозів, комун тощо.

Одночасно влада намагалася використати авторитет земельної громади для проведення потрібних їй господарських акцій, насамперед хлібозаготівельної кампанії та підготовки селянства до суцільної колективізації, покладаючи на них функції самообкладання, вилучення хлібних надлишків, запровадження єдиних громадських сізовмін тощо. Однак земельна громада як демократична за своєю внутрішньою сутністю спілка всіх верств селянства погано підходила для того, щоб бути слухняним інструментом примусових насильницьких методів партії, спрямованих проти інтересів населення, тому настрої та конкретні дії земгромади входили у все більше протиріччя із процесом зміцнення тоталітарної системи, що дедалі активніше набирала силу наприкінці 1920-х років. Поступово, протягом 1927–1928 рр., органами державної влади було здійснено ряд кроків, спрямованих на підпорядкування земельних громад діяльності сільським радам. Так, 27 червня 1927 р. ВУЦВК і Раднаком УСРР ухвалили спільну Постанову «Про зміну і доповнення Земельного кодексу УСРР», яка, по суті, означала прийняття суттєво нової редакції ЗК. Зміни стосувалися, зокрема, розширення прав сільських рад у сфері керівництва землекористуванням і навпаки, звужували права і обов'язки земельних громад, посилювали нагляд за їхньою діяльністю, формалізували порядок провадження справ про землеустрій [12, 252]. На XV з'їзді ВКП(б), який назвали «з'їздом колективізації», що проходив 2–19 грудня 1927 р., було прийнято спеціальне рішення доручити ЦК розробити питання щодо покращення взаємовідносин між радами та земгромадами під кутом забезпечення керівної ролі за радами та про позбавлення права голосу в земельних товариствах (на сходах) тих осіб, які були виключені зі списків виборців до рад [13, 366–367].

На відміну від точки зору ЦК ВКП(б) значна частина партійних і державних діячів Компартії та уряду України розглядали земельні громади як одну з найпростіших форм залучення селянства до колективного обробітку землі. За даними окремівідділів, у 1927 р. в Україні було 3200 земгромад, з них 30% мали свої офіційні статuti [14, 100]. В процесі діяльності земгромади мобілізували кошти населення, формували громадські капітали та створювали інші можливості для зростання сільськогосподарського виробництва та організації вигідного для селянства збуту сільськогосподарської продукції. Відомий економіст-аграрник та радянський

діяч О. Шліхтер писав: «Земельна громада своєю соціальною природою зовсім не має нічого спільного з колективом... Але земельна громада, що вже має об'єктивні умови до переходу на рейки усупільнення, це є форма, яку ми не можемо і не повинні відкидати, це є форма, яку нам треба використати в інтересах колективізації» [14, 101]. Для свого часу, коли Москва вже всіляко форсувала суперколективізацію, це була доволі зважена думка, адже в її основі домінувала добровільність ведення колективного господарювання. Саме завдяки такому підходу більшість земгромад перетворювалися на тсози, а лише деякі в комуни та артлілі.

Таким чином, радянська система громадських об'єднань в роки непу функціонувала в умовах, коли домінуюче значення в суспільстві посіли питання господарсько-економічного значення. Це пояснює тимчасове співіснування демократичної за своєю суттю земельної громади та прорадянських організацій в українському селі в 1920-х роках. Влада звернулася за підтримкою до земельної громади одночасно і для посилення свого ідейного, а отже, і політичного впливу в аполітичних масах традиційно самодостатнього за своєю ментальністю українського народу, стрижнем якого було селянство. Проте нездатність більшовицької влади інтегрувати громадське об'єднання селян зумовило її ліквідацію.

1. Анісімов В. В. *Земельні громади України (1921-1929 роки)* : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. Анісімов. – К., 1997. – 162 с.

2. Калініченко В. *Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження* / В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.

3. Олійник В. М. *Розвиток селянського самоврядування в 1921-1929 роках* : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. Олійник. – Черкаси, 2005. – 21 с.

4. Свистович С. М. *Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20-30-х рр. XX ст.)* : дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / С. Свистович. – К., 2007. – 596 с.

5. Степанчук Ю. С. *Діяльність громадських і політичних об'єднань УСРР у контексті соціальної політики більшовицького режиму в 1920-х – на початку 30-х рр. XX ст.* : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. Степанчук. – Черкаси, 2006. – 220 с.

6. Котляр Ю. В. *Організації селян на Півдні України в 1921-1928 рр.* / Ю. Котляр // *Український селянин*: зб. наук. праць. – Черкаси, 2004. – Вип. 8.

7. *Земельний кодекс УРСР*. – Х. : Наркомзем, 1923. – 31 с.

8. Капустян Г. Т. *3 історії самоврядування в українському селі в 20-ті роки* / Г. Т. Капустян // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*: зб. наук. праць. – Запоріжжя, 2005. – №19.

9. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ)*. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2062. – 9.02.1925 – 4.12.1925.

10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2117. – 25.07. – 10.10.1925.

11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2524. – 12.01. – 16.11.1927.

12. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1927 рік*. – Харків: Укргозв'яз, 1927. – 820 с.

13. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК* : Ч.1. 1898-1925. Изд. 7-е – М. : Госиздполит, 1953. – 952 с.

14. *Громенко І. Земельні громади України, 1927 – 1929* / І. Громенко // *Український історичний журнал*. – 1972. – №9.

С.Н. Андреенков

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ЦЕНЫ НА ПРОДУКЦИЮ КОЛХОЗОВ В 1930 – 1950-Е ГГ.

У статті наведено результати науково-історичного дослідження системи державних цін на продукцію колгоспів в 1930–1950-ті рр. Проблематика розкривається із залученням нового, ще не введеного в науковий обіг конкретно-історичного матеріалу, що дозволив зробити науково значущі висновки.

Ключові слова: ціноутворення, колгоспи, ціни, заготівлі, закупівлі, держава, сільськогосподарська продукція.

The article presents the results of scientific and historical research of the system of state prices for products of farms in 1930–1950-s the Issue opens with the involvement of new, not yet put into scientific circulation the concrete historical material, allowed to make science meaningful conclusions.

Key words: pricing, collective farms, rates, procurement, procurement, state, agricultural products.

Первое постсталинское десятилетие стало для советской деревни временем ощутимых перемен, обусловленных проведением мер по ускорению темпов развития сельского хозяйства, замедлившихся в начале 1950-х гг. По мнению руководителей, возглавивших страну после смерти И.В. Сталина, сложившаяся в 1930-е гг. далеко не идеальная, но необходимая в тех условиях модель аграрных отношений уже выполнила свою историческую миссию и должна быть демонтирована. Составлявшие ее основу механизмы внеэкономического принуждения, которые, в сущности, не были свойственны социализму, не могут являться факторами устойчивого и ускоренного развития отрасли. На повестку дня был поставлен вопрос о переходе к организации производственных отношений на основе добровольности, внутрихозяйственной демократии, материальной заинтересованности, высокой производственной культуры. По сути дела, высшие функционеры попытались вернуться к принципам, на которых хотели построить колхозно-совхозную систему в 1920-е гг. и от которых пришлось отказаться в 1930-е гг.

Возвращение к принципу материальной заинтересованности связывалось с реформой системы государственных заготовительных цен, которая была несправедливой для колхозов. Создавая колхозы в начале 1930-х гг., руководство СССР полагало, что сельхозпроизводство возрастет и появится возможность закупать у хозяйств продукцию в достаточном количестве и по выгодным для государства ценам. Однако в ходе коллективизации производство сельхозпродуктов сократилось, их пришлось изымать у колхозов с помощью таких фактически налоговых инструментов, как обязательные поставки, контрактация и закуп. За сдачу по ним продукции хозяйства вознаграждались соразмерно заготовительным, контрактационным и закупочным ценам соответственно.

Введенные в 1929 г. заготовительные цены возрастали медленно. Розничные цены на промышленные товары росли быстрее. За период с 1929 по 1952 г. заготовительная цена на пшеницу и картофель возросла на 25%, на молоко – в 3,8 раза, а на говядину она сократилась на 11%. Зато

подсолнечное масло в розницу подорожало за эти годы в 40 раз, сахар – в 17, льняное полотно – 19 раз. Если в 1929 г. 1 кг сахара обходился колхозам в 8 кг пшеницы или 9 кг молока, то в 1952 г. – соответственно 111 и 41 кг, или в 13 и 4 раза дороже. Выручка от реализации продукции по заготовительным ценам покрывала только малую долю затрат. Наибольшим этот процент был в производстве технических культур, оплачивавшихся по более высоким контрактационным ценам [1, 29–32].

Закупочные цены были выше заготовительных и де-юре существовали для того, чтобы результативно работающие колхозы продавали по ним свои излишки и получали дополнительные средства как стимул к развитию хозяйства. Де-юре колхозы могли реализовывать излишки и на рынке, где цены были выше. Но де-факто излишки продавались государству в обязательном плановом порядке. Но чаще всего излишков попросту не было.

Однако нельзя не заметить тот факт, что в сравнении с уровнем цен в других странах, заготовительные и закупочные цены в СССР в среднем не являлись катастрофически низкими. В первой половине 1953 г. в СССР низкими были средне-реализационные цены на пшеницу и крупный рогатый скот. Они уступали как среднереализационным ценовым значениям в большинстве государств «народной демократии», так и закупочным (фермерским) ценам в ФРГ, Швеции, Англии и США. А средние ценовые нормы на картофель, свинину, молоко, яйца были вполне сопоставимы с ценами в вышеназванных странах Запада [2, 27].

В связи с этим возникает вопрос, почему доходы колхозов от реализации продукции государству были мизерными? Связано это было с низкой продуктивностью скота, невысокой урожайностью полей, слабой производительностью труда. Кроме того, многие колхозы поставляли продукцию только по заготовительным ценам, что было вызвано завышенными нормами обязательной сдачи продукции. Желания добросовестно трудиться у колхозников не было, поэтому настолько низкими оказывались качественные производственные показатели.

В конце августа 1953 г. по решению правительства, возглавляемого Г.М. Маленковым, заготовительные и закупочные цены на колхозную продукцию были повышены. На молоко они поднялись соответственно в 2 и 1,5 раза, на мясо КРС – в 4 и 2 раза, свиней – в 3 и 1,5 раза. Государство стало больше платить за обязательные поставки яиц и картофеля. Но только в первом случае в 2 раза возросли закупочные цены, а во втором – в 2 раза поднялись заготовительные. Рост оплаты заготовок зерновых культур был связан с повышением только закупочных цен. Например, на пшеницу они увеличились в 9 раз [2, 27].

Данные шаги были одобрены сентябрьским пленумом ЦК КПСС 1953 г., который принял развращенную программу развития сельского хозяйства при опоре на материальную заинтересованность [3, 20–61]. Пленум осудил «незаконную» практику заготовок, согласно которой у колхозов брали продукции больше, чем предполагалось по норме. Надеялись, что в связи с этим у хозяйств появятся сверхплановые объемы (излишки) продукции,

которые они смогут продавать по выгодным закупочным ценам, наращивая денежные доходы. Таким образом, у колхозов должны были появиться стимулы к саморазвитию.

Повышение уровня и упорядочение цен в целом способствовали росту доходности хозяйств и их работников. Но денежные средства, вливавшиеся в колхозный сектор, распределялись в нем неравномерно. Сохранялось большое количество малопродуктивных колхозов, которые, как и раньше, поставляли продукцию в основном по заготовительным ценам и поэтому имели низкие доходы. Реализация продукции государству по-прежнему не позволяла компенсировать издержки. Большим числом низкодоходных хозяйств отличались, например, районы Центрального Черноземья. В 1954 г. по обязательным поставкам колхозы сдали здесь 68% товарного зерна, а по госзакупке – только 27%. Зато в Западной Сибири, где развернулось освоение целины, данные показатели составили соответственно 30 и 67% [1, 8]. Колхозы Юго-Западной Сибири в 1954 г. стали самыми доходными хозяйствами в стране. Однако государству пришлось израсходовать на оплату их зернопоставок значительные средства. Получалось, что в урожайные годы колхозный хлеб оказывался для государства дороже, чем в неурожайные. В связи с вышеназванными обстоятельствами уже в 1955 г. закупочную цену на зерно понизили на 15%, а заготовительную – подняли в 2,5 раза [4, 120].

В 1955 г. рассматривались предложения о переходе от нескольких каналов поступления колхозной продукции в общественные фонды к одному – государственным закупкам, осуществляемым по ценам, позволяющим хозяйствам восполнять издержки и накапливать средства. В 1956 г. отмеченные рекомендации частично были реализованы. Новый принцип ценообразования стал соблюдаться при установлении заготовительных и закупочных цен на картофель и овощи, уровень которых был существенно повышен (на картофель – в 3 и 1,7, на овощи – в 1,5 и 1,6 раза) [4, 120]. Цены на другие продовольственные продукты колхозов в 1956 г. существенным образом не изменились. Распространение нового принципа ценообразования на всю продукцию сельхозартелей было признано несвоевременным в связи с пока еще высокой себестоимостью. Приведение суммы затрат государства на заготовки в соответствие с суммой издержек колхозного производства потребовало бы выделения дополнительных финансовых ресурсов, полностью возместить которые при существовавшем уровне розничных цен на продовольствие не представлялось возможным. Вопрос о повышении цен на продовольственные товары, отпускаемые в розницу, на повестку дня не ставился, наоборот, их уровень снижался. Мука пшеничная, например, за 1952–1955 гг. подешевела в магазинах на 14% [1, 29].

На осуществление реформы системы цен и заготовок Н.С. Хрущев решился в июне 1958 г., когда набирала обороты продажа колхозам техники МТС, проводившаяся с февраля этого года в целях повышения производительности хозяйств. С 30 июня продукция сельхозартелей должна была поставляться государству только в порядке закупок. Обязательные поставки и натуроплата МТС отменялись, все

задолженности по ним списывались. Единые цены были ниже прежних закупочных цен, но выше заготовительных. Среднеценовые показатели они в основном превосходили. Цены, по которым стал оплачиваться госзакуп зерновых культур, оказались выше, чем ранее действовавшие средние ценовые нормы, в 1,4 раза, на молоко – в 1,3, на яйца – в 1,7, на мясо КРС – в 2,2, свиней – в 1,4, на шерсть – в 1,1 раза. Новые цены на льноволокно и пеньку превысили прежние контрактационные в 1,5 раза. Зато на картофель и подсолнечник они были ниже среднереализационных ценовых показателей на 7,5 и 2,3% соответственно [5, 56–57; 6, 220–255]. 26 июля 1958 г. единые закупочные цены получили зональную и сезонную дифференциацию, правительство получило право повышать или понижать их в зависимости от качества и сорта продукции и уровня урожайности.

Однако введенные летом 1958 г. закупочные цены сделали рентабельным только растениеводство, животноводство все равно оставалось убыточным. В последующее пятилетие в связи с кризисом зернового производства на целине снизилась степень окупаемости и растениеводческой продукции. Производственные затраты в колхозах оказывались слишком высокими, что во многом обуславливалось низкой культурой труда колхозников. Все попытки правительства решить эту проблему к ожидаемым результатам не приводили. Таким образом, хорошая по замыслу идея создания системы экономически обоснованных цен разбилась о фактически неустраняемые недостатки колхозной системы.

1. Российский государственный архив экономики (РГАЭ). – Ф. 7486. – Оп. 4. – Д. 1561.
2. Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ). – Ф. 5. – Оп. 24. – Д. 592.
3. Директивы КПСС и советского правительства по хозяйственным вопросам (1917–1957 гг.). – М., 1958. – Т. 4.
4. Андреев С.Н. Материальные стимулы в колхозах Сибири в 1953–1964 гг. // Исторический ежегодник: 2010. – Новосибирск, 2010.
5. Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ). – Ф. 5. – Оп. 24. – Д. 196.
6. Государственный архив Новосибирской области (ГАО). – Сб. постановлений Совета Министров СССР за июнь 1958 г.

В.М. Боковня

ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ В УРСР/СРСР У 1953 – 1964 РР.

У статті розкрито проблеми реформування економіки УРСР у 1953–1964 рр., його результати і вплив на життя людей. Автором з'ясовано ефективність економічних заходів у вказаний період та їх спрямованість. З'ясовано ефективність економічних та політико-правових механізмів здійснення реформ. Також автором вказано на складнощі у проведенні реформ, розкрито загальні позитивні й негативні наслідки реформування.

Ключові слова: реформування економіки, деєталінізація, економіка у 1953 – 1964 рр., раднагоспи, реформи М.С. Хрущова.

In the article the problems of reformation of economy in a period 1953-1964 and its results and influence open up on

life of people. An author is find out efficiency of economic measures in an indicated period and their orientation. Also in the article it is indicated on the leadthrough of reforms in key industries of economy of the USSR and influence is analysed on their development.

In the article zyasovano efficiency of economic and politiko-pravovikh mechanisms of realization of reforms. It is also indicated an author on complications in the leadthrough of such reforms and analizet'sya general positive and negative consequences for the USSR.

Key words: economic reform, de-Stalinization, the economy in the 1953 – 1964 biennium, economic councils, NS Khrushchev reforms

Економіка України, як і СРСР, у 1953 – 1964 рр. характеризувалася проведенням реформ, які повинні були модернізувати промисловість країни та вивести державу з кризи післявоєнних років. Реформування економіки, що розпочав М.С.Хрущов, стало новим етапом економічної історії Радянського Союзу та його республік. Актуальність порушеної у цій статті теми зумовлена необхідністю проведення економічних реформ, аналізу результатів та застосування їх позитивних результатів у сучасній практиці. Окремі аспекти обраної для вивчення теми знайшли своє відображення у радянській, сучасній українській та зарубіжній історіографії. Водночас подальшого аналізу потребують такі сюжети, як методи та заходи реформування промисловості, сільського господарства країни, системи управління економікою. Автор статті ставить за мету розкрити ці сюжети.

Економіка СРСР після смерті Сталіна являла собою комплекс складних і взаємозалежних суперечностей. Модернізація, розпочата в 1930 р. й продовжена в 1950-ті роки, змінила вигляд величезної країни, але не поліпшила життя людей. Мали місце суперечності, закладені в самій економічній моделі розвитку, і проблеми зростали у міру її (моделі розвитку) втілення. Централізм, прив'язка до московських директив будь-якого рішення ніяк не відповідали складності виробництва, породжували й консервували регіональні проблеми, зумовлювали вибудовування часом безглуздих господарських зв'язків. Економіка не могла гнучко реагувати на загальносвітові тенденції розвитку технологій і науково-технічного прогресу. З директив влади неможливо було вловити всі перспективні напрями розвитку, тому прорив відбувався у тих галузях, де вдавалося зосередити фінансові, технологічні й людські ресурси. Економічний розвиток продовжував бути залежним від ідеологічних установок. Гонка озброєнь спричинила істотне прискорення розвитку воєнно-промислового комплексу і в країнах Заходу. Ще з останніх років війни у США і Великій Британії стали розвиватися нові галузі хімії, кольорової металургії, машинобудування. Поява їх засвідчила початок науково-технічної революції. У міру поширення її на інші країни світове господарство стало набувати іншого вигляду. Рівень видобутку вугілля і виплавки сталі перестав бути основним показником економічної сили держав. Індустріальне суспільство стало перетворюватися на постіндустріальне.

Проте суть суперечностей полягала в самому варіанті модернізації. Орієнтація на невичерпні природні багатства країни, величезну територію й дешеву робочу силу, що не навчилася протистояти примусовій праці, дозволяла будувати плани з

екстенсивного типу розвитку, що відтворював і консервував радянську систему. Економіка СРСР у своїй стартовій основі здобувала сировинну спрямованість. Тому логіка економічного розвитку робила всі інші галузі заручниками соціалістичної економіки. Товарів народного споживання постійно не вистачало, їхнє виробництво було виразно розраховане на невимогливого покупця. Інфраструктура країни – засоби зв'язку й комунікації, дорожня структура – розвивалася за надлишковим принципом. Зокрема, якщо будівництву залізниць приділялася належна увага, то на автомобільні дороги, що залишилися.

Вирішивши проблеми, пов'язані з поділом влади, нове компартійно-радянське керівництво у 1954 р. звернуло увагу на вищенаведені нами питання і поставило перед вченими завдання визначити місце, яке посідав Радянський Союз за основними напрямками науково-технічної революції. Вчені проаналізували півтора десятиліття основних напрямів і виявили, що в усіх, за винятком одного-двох, СРСР відстає від країн-лідерів. Економічна перебудова другої половини 1950-х років за задумом була покликана вирішити проблему демократизації керування: розширити господарські права союзних республік шляхом передачі їм прав вирішувати питання, які раніше вирішувалися в центрі, наблизити управління на місця, виробити новий господарський механізм, скоротити управлінський апарат тощо.

Розв'язуючи проблему прискорення науково-технічного прогресу, М.С. Хрущов прийняв кілька принципових рішень, які визначили характер розвитку економіки на весь подальший період існування радянської влади. По-перше, було скорочено фонд нагромадження, щоб забезпечити фінансовими ресурсами активну соціальну політику. По-друге, змістилися акценти в розвитку оборонного потенціалу. Скорочення чисельного складу армії (на початку 1960-х рр. офіцерський корпус зменшився на 200 тис. осіб) дозволило спрямувати більше ресурсів на ракетно-ядерну зброю і пов'язану з нею космічну програму. По-третє, щоб не починати створення нових галузей «з нуля», було вирішено закуповувати новітню техніку за кордоном.

Радянська воєнна промисловість розвивалася переважно в глибинних регіонах Росії. Лише окремі підприємства розміщувалися безпосередньо в Україні. Зокрема, у Дніпропетровську швидко розбудовувався найбільший у світі ракетобудівний комплекс із десятками тисяч науковців, інженерів, робітників. Імпорт сучасного устаткування і технологій дав можливість Радянському Союзу подолати відставання від розвинених держав у перспективних галузях промисловості. Разом із тим імпортна залежність від країн НАТО прив'язала СРСР до свого противника.

М.С. Хрущов орієнтувався у своїй промисловій стратегії на науково-технічний прогрес і адміністративні реорганізації. Розвиток науково-технічного прогресу в Радянському Союзі набуває військово-промислової спрямованості. Його технологічною основою став надвисокий рівень розвитку фізики, що у ці роки посідає першість у світі, а також інших точних наук. У 1954 р. дала перший струм атомна електростанція, що означало появу нової галузі промисловості – ядерної енергетики. У 1959 р. був спущений на воду атомний криголам

«Ленін», а Військово-Морський флот одержав на озброєння перші атомні підводні човни [8, 103].

Успішно розвивалася й електроенергетика, відбулося перекриття Волги при будівництві Куйбишевської ГЕС. У ці ж роки були введені в дію Сталінградська й Каховська електростанції та інші гігантські електростанції, які повинні були скласти базу енергетичних систем в окремих районах країни, а пізніше ввійти в єдину енергетичну систему СРСР. Уведення цих станцій у дію дало швидкий результат: виробництво енергії досягло в 1955 р. 170 млрд кВт/год [9, 49]. У 1950 – 1970 рр. у СРСР було здійснено перебудову паливного балансу: зріс видобуток нафти й газу, їхня частка в загальному обсязі енергоресурсів підвищилася в три рази – з 19,7 до 60,2% [1, 49]. Для транспортування цих дорогих видів палива були побудовані трубопроводи з високою пропускною здатністю.

Значний розвиток одержав морський транспорт, що був наймолодшим за віком. Таке досягнення, як винахід реактивного й турбогвинтового літака, знайшло широке застосування в СРСР – вся авіація була переведена на реактивні двигуни, СРСР різко розширив мережу міжнародних авіаліній. У ці роки здійснено технічну реконструкцію залізниць: перевід тягачів на електровозну й тепловозну тягу. З 1958 р. у СРСР припинений випуск паровозів. Одержав розвиток автомобільний транспорт, зросли масштаби автодорожнього будівництва. Все це зумовило кардинальні зміни в структурі транспортної системи – у ній стали переважати прогресивні засоби пересування. Належність транспортних засобів державі забезпечувала їхню взаємодію, транспортна система була єдиною державною системою.

Відбувається інтенсивний розвиток телебачення, спочатку чорно-білого, з 60-х років – кольорового. Розширено мережу ретрансляційних станцій, завдяки чому збільшується масштаб телемовлення, у нього утягується дедалі більша кількість регіонів і республік.

У широких масштабах відбувалося освоєння нових районів і родовищ корисних копалин. Зростало національне багатство у вигляді тисяч нових підприємств, сотень нових міст і селищ.

Важливою реформою М.С.Хрущова в галузі економіки була децентралізація управління промисловістю, яка полягала у відмові управління великими підприємствами галузевими міністерствами, які розташовувалися у Москві. Технічна неможливість передбачити з одного центру всі нюанси виробничого процесу не потребувала доказів.

В Україні отримали подальший розвиток традиційні галузі промисловості. Водночас почали з'являтися і нові сучасні підприємства. У Дніпропетровську були побудовані заводи важких пресів і бурякозбиральних комбайнів, в Кременчуці – завод вантажних автомобілів, в Запоріжжі – заводи «надлегкого» автомобілебудування і трансформаторний, в Херсоні – сільськогосподарських машин. Значні успіхи були досягнуті в суднобудуванні (Миколаїв) і літакобудуванні (Київ). У 1957 р. в Києві відкрився перший в СРСР комп'ютерний центр, що став згодом Інститутом кібернетики АН УРСР.

У лютому 1957 р. пленум ЦК КПРС визнав необхідним ліквідувати більшість галузевих міністерств і організувати замість них територіальні ради

народного господарства – раднаргоспи. Незабаром після цього Верховна Рада СРСР ухвалила закон про ліквідацію 10 загальносоюзних і 115 союзно-республіканських міністерств. Замість них було створено 103 раднаргоспи, зокрема в Україні – 11. У підпорядкування українських раднаргоспів перейшло 2,8 тис. підприємств, які виробляли більшість промислової продукції республіки [8, 105].

Найбільшими в Україні були Київський (5 областей, 8,5 млн осіб населення), Харківський (3 області, 5,6 млн осіб) і Львівський (4 області, 4,1 млн осіб) раднаргоспи [9, 105]. Місцева політична еліта вперше отримала можливість контролювати економічний потенціал, за що була вдячна ініціатору реформ. Різно підвищився престиж секретарів обкомів в областях, де розміщувалися ради народного господарства. Партійні керівники інших областей почали звертатися до М.С. Хрущова з проханням утворити у них окремі раднаргоспи. У травні 1960 р. президія Верховної Ради УРСР утворила ще три раднаргоспи – Кримський, Полтавський і Черкаський (у складі останнього – дві області: Черкаська і Кіровоградська) [10].

Суть директивного управління не змінилася з появою раднаргоспів, але якість його погіршилася. Планова економіка неминуче ставала хаотичнішою, коли отримувала командні імпульси не з одного, а з багатьох центрів. Тому через кілька років розпочалося відновлення структур централізованого управління в іншій формі. Це підтримувалося М.С. Хрущовим.

У 1960 р. у трьох найбільших республіках – Росії, Україні й Казахстані – були утворені центральні раднаргоспи. Українська рада народного господарства керувала місцевими раднаргоспами, чисельність яких на той час зросла до 14. Черговий етап концентрації управління відбувся наприкінці 1962 р. Кількість економічних районів, підпорядкованих Уккраннаргоспу, скоротилося до семи. Було утворено Рад народнього господарства СРСР, яка мала контролювати виконання планів розвитку промисловості раднаргоспами всіх республік. Нарешті, в 1963 р. була утворена Вища рада народного господарства СРСР, покликана керувати усіма органами управління народним господарством: Раднаргоспом СРСР, Держпланом СРСР, Держбудом СРСР, комітетами, створеними замість ліквідованих міністерств. Система управління стала ще більш розгалуженою і забюрократизованою, ніж була до реформи [11].

Незабаром виявився вплив негативних тенденцій нової системи управління: швидко зростало місництво, губилася галузева перспектива розвитку і єдина науково-технічна політика. Пошуки причин збоїв економічної реформи призвели до повернення до методів натиску й диктату. У 1959 р. було проведено позачерговий XXI з'їзд КПРС, на якому схвалено семирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1959–1965 рр., складений з урахуванням нової системи управління промисловістю.

Поступальному розвитку економіки СРСР сприяла економічна реформа 1965 р. Вона виявилася, з одного боку, у централізації керування народним господарством шляхом ліквідації раднаргоспів і відтворення галузевих міністерств. З іншого боку, відроджувався госпрозрахунковий принцип ведення господарства на підприємствах, створювалися фонди

матеріального стимулювання, запроваджувалася плата в бюджет за використані підприємствами основні виробничі фонди, підприємствам надавалися більш широкі права щодо планування тощо. Всі ці заходи були покликані сприяти підвищенню зацікавленості трудових колективів у кінцевих результатах виробництва, у підвищенні рівня інтенсифікації праці й економіки країни загалом.

Таким чином, промисловість в УРСР/СРСР в 50–60-х рр. XX ст. перейшла на новий етап, позначений впливом науково-технічної революції та реформами М.С. Хрущова. Промисловість країни в ці роки підвищилася, з'явилися нові галузі виробництва. Реформи промисловості мали значний успіх, але проводилися неоднозначно. Багато з них не були доведені до кінця. Залишалася диспропорція між розвитком важкої та легкої промисловості. Легка промисловість відставала, що призвело до нестачі товарів народного споживання. У промисловості цей період характеризувався радянською децентралізацією і демократизацією управління. Проведені реформи в сфері управління економіки (утворення раднаргоспів), реорганізації підприємств та залучення досягнень науково-технічної революції. Розширилися права союзних республік. Територіальний принцип управління здійснювався через ради народного господарства (раднаргоспи), що створювалися в економічних, адміністративних районах. Прискореними темпами розвивалася легка промисловість.

Швидкими темпами розвивалися радіоелектронна, атомна, хімічна промисловість, приладобудування. У цей час УРСР/СРСР створили свій ядерний і ракетний потенціали. Найвидатнішими досягненнями стали запуск першого у світі супутника, а потім – космічного корабля, здійснення першого польоту людини в космос, побудова перших АЕС і морських атомних кораблів.

1. История социалистической экономики. – В 7 т. – Т. 7. – Экономика СССР на этапе развитого социализма (1960–1970 гг.). – М.: Наука, 1980. – 720 с.
2. Народное хозяйство СССР за 70 лет. / Госкомстат СССР. – М.: Политиздат, 1980. – 720 с.
3. Самарин К.А. История СССР. / К.А. Самарина. – М.: Наука, 1988. – 516 с.
4. Валовой Д. Экономика абсурдов и парадоксов. – М.: Издат. полит. лит., 1991. – 432 с.
5. Соколов А.К. Курс советской истории 1941–1991 гг. / А.К.Соколов, В.С. Тяжельникова. – М.: Высшая школа, 1999. – 415 с.
6. Юхименко М.К. Економічна історія / М.К.Юхименко – К.: Вікар, 2006. – 341 с.
7. Кульчицький С.В. Загострення кризи радянського ладу / С.В. Кульчицький, Ю.Г.Лебедева // Історія України. – 2000. – № 8.
8. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956–1964) / С.В.Кульчицький // Український історичний журнал. – 1998. – №2.
9. Основные показатели экономического и социального развития СССР за период 1950–1970-х гг. / Народное хозяйство СССР за 70 лет. – М., 1980.
10. Литвин В.М. Історія України / В.М.Литвин. – К.: Наукова думка, 2012. – 856 с.
11. Економічні реформи 50-60 рр. в СРСР: плани та реальність. [Електронний ресурс]. Доступ з <http://ukref.com.ua/162756-Ekonom-chn-reformi-50-h-60-h-rr-v-SRSR-plani-ta-real-n-st.html>

Н.І. Земзюліна

**СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ
ЖІНОК У ПРОЦЕСІ ЇХ ЗАЛУЧЕННЯ У СУСПІЛЬНЕ
ВИРОБНИЦТВО В СРСР (1920 – ТІ РР.)**

Розкрито особливості правового та соціального захисту працюючих жінок. Вказано на утилітарне ставлення держави до практичного вирішення жіночого питання. Наголошено на широкому спектрі правових норм із захисту прав жінок, пов'язаних із біологічними функціями. Розкрито класовий та ідеологічний характер правових норм.

The article deals with the peculiarities of the legal and social protection of working women. Highlights the utilitarian attitude of the state to solve practical women's issues. It is noted for a wide range of legal provisions to protect women's rights related to biological functions. Disclosed class and ideological nature of law.

У контексті змін, що відбуваються на пострадянському просторі, звернення до проблеми суспільних та статевих ролей є актуальним як в науковому, так і в практичному аспектах. У зв'язку з активізацією міждисциплінарних напрямів у новітній вітчизняній історіографії розширення тематики та проблематики історичних досліджень пов'язується з розробкою нових підходів: історії ментальності, повсякденності, економічної та гендерної історії. У 1920 – 1930-ті рр. жіночий рух розвивався у межах політики щодо залучення жінок у суспільне виробництво та політичне життя, статтями, формування нових канонів жіночності. Всебічне дослідження історичного досвіду жіночого руху у 1920-х роках має особливе значення для аналізу подальшої державної гендерної політики, дозволяє переосмислити історію та сучасний стан проблеми адаптації жінок до змін, що відбуваються.

В історіографії питання, дотичні до нашої теми, знайшли відображення у авторських напрацюваннях [1 – 7]. Водночас, зважаючи на багатоаспектність гендерної історії, не всі аспекти розкрито повною мірою. У зв'язку з цим автор статті ставить за мету розкрити заходи радянської влади із залучення жінок до суспільного виробництва крізь призму соціальних гарантій та правових норм.

Офіційні радянські видання і наукові дослідження одноголосно стверджували, що головним, визначальним моментом фактичної рівноправності жінки в суспільстві є її участь у суспільній праці. Праця – це основа емансипації жінки, її економічної незалежності. Праця сприяє розвитку особистості жінки, підвищує її роль у житті суспільства і сім'ї, дає їй моральне задоволення [8, 44–45]. Уявлення про те, що жінка може і не працювати в суспільному виробництві, було відсутнє у радянській суспільній свідомості.

Відзначено, що залучення жінок у суспільне виробництво зумовлювалося не стільки потребами емансипації, скільки потребами модернізації радянської економіки, її трансформацією з аграрно-індустріальної в індустріально-аграрну. Як відомо, будь-яка модернізація, навіть якщо вона має характер природної еволюції, супроводжується суспільними потрясіннями. Це процес конфліктний, болісний, особливо тоді, коли природну еволюцію підміняє

планована революція, як це було в радянському суспільстві.

Модель рівності між статями у сфері праці, яку в Східній Європі намагались реалізувати, була сформульована К. Марксом, Ф. Енгельсом, а потім В. Леніним. В її основі лежала ідея необхідності «звільнення жінки» від домашньої експлуатації, а у сфері зайнятості – «підтягування» її становища до становища чоловіка. За цією моделлю становище чоловіка (як у сфері зайнятості на ринку праці, так і в сім'ї) приймалося за еталон і коригуванню не підлягало. Для перетворення цієї моделі з теорії в практику використовувалися нижченаведені методи.

По-перше, законодавче оформлення рівності між статтями. З цією метою протягом досить короткого періоду були видані законодавчі акти, що визначали рівність між чоловіками і жінками за основними параметрами зайнятості: 1917 р. – постанова радянського уряду про запровадження рівної оплати чоловіків і жінок за рівну працю; 1918 р. – Декрет «Про заробітну плату робітників та службовців у радянських установах» визначив мінімум зарплати дорослому робітнику без урахування статі.

По-друге, ліквідація економічної, а багато в чому і виховної функції сім'ї, повне звільнення жінок від «дрібно́ї, такої, що не містить у собі нічого, що хоч якось сприяло б розвитку», домашньої роботи. Це положення мало бути здійснене шляхом передачі всіх сімейно-побутових обов'язків жінки суспільному виробництву (державі). Оскільки соціалізм припускав найвищий розвиток суспільних продуктивних сил, він уважався несумісним із домашнім господарством – найменш продуктивною формою людської праці. Був навіть підрахований виграш від продуктивності праці при переході від домашньої організації побуту до суспільної. Так, за підрахунками академіка Струмиліна, продуктивність праці при суспільному побутовому обслуговуванні мала б зрости порівняно з домашнім господарством у п'ять разів [9, 5]. Почалася робота з розвитку мережі домашніх кухонь, їдалень, ясел, дитячих садків тощо. Особлива увага приділялася збільшенню кількості ясел для дітей до трьох років, оскільки догляд за дітьми саме цього віку віднімає у жінки найбільше часу. Пріоритет віддавався тривалій і цілодобовій формі ясельного обслуговування, бо вважалося, що саме так можна найбільшою мірою сприяти побутовому розкріпаченню жінки, залученню її у виробництво, її культурному зростанню. У довгостроковій перспективі планувалися розгортання великих комунальних механізованих пралень при житлових будинках, організація пошивних і ремонтних майстерень тощо.

По-третє, максимально можливе залучення жінок у суспільне виробництво. Передбачалося, що у сфері професійної зайнятості чоловіки і жінки, звільнені від домашнього «рабства», мають рівні права, однак у періоди, пов'язані з народженням дітей, жінки мають певні пільги.

З метою реалізації цього напрямку роботи в 1917 р. було ухвалено Постанову Раднаркому «Про відпуски», якою жінкам надавалося право на звільнення від роботи у зв'язку з вагітністю та пологами тривалістю 16 тижнів із виплатою допомоги в розмірі повного заробітку (у той час це була найтриваліша відпустка у світі). Того ж року був також

ухвалений Декрет «Про восьмигодинний робочий день» (у ньому встановлювалися обмеження застосування праці жінок на понаднормових і нічних роботах). У 1922 р. було створено низку кодексів та інших комплексних законодавчих актів України, зокрема і Кодекс законів про працю (далі – КЗпП), який був уведений в дію 15 листопада 1922 р. [10, 751]. Особливістю цього законодавчого акту було те, що він уже містив систему норм, які встановлювали особливості регулювання праці жінок. Ця система передбачала: 1) пільги щодо залучення до трудової повинності для чоловіків старших 45 років та жінок – старших 40 років; вагітним жінкам на період 8 тижнів перед пологами та протягом 8 тижнів після пологів, жінок, що годували груддю, а також жінок, які мали дітей до 8 років, якщо не було кому їх доглядати (ст. 13 КЗпП). Якщо застрахована жінка звільнялася від дитини, то питання про термін звільнення її від роботи вирішував у загальному порядку лікар, а якщо потрібно було продовжити відпустку понад два тижні – лікарсько-контрольна комісія; 2) заборону використання праці жінок в особливо важких і шкідливих для здоров'я виробництвах, на підземних роботах. На виконання цієї норми Постановою Народного Комісаріату Праці СРСР № 53/325 від 24 лютого 1925 р. [11] був затверджений перелік особливо важких і шкідливих робіт, на яких було заборонено працювати жінкам, а постановою Наркомпраці від 4 березня 1921 р. – запроваджено максимальні норми перенесення ваги для жінок. Ця постанова запровадила такі правила: жінок не можна було призначати на роботи, пов'язані тільки з перенесенням чи перевезенням предметів вагою понад 10 фунтів (4,1 кг). Переносити й перевозити важкі предмети в межах згаданих норм дозволялося тільки тоді, коли ця робота була безпосередньо пов'язана з постійною професійною роботою жінки й забирала не більше як одну третину її робочого часу. Як виняток дозволялося використовувати жінку спеціально для перенесення важких предметів у межах установлених норм, але на це був потрібен дозвіл інспектора праці на точно визначений час, і про це необхідно було щоразу повідомляти окружну управу охорони праці.

Зважаючи на витіснення жінок із виробництв, НКП СРСР дав розпорядження від 13 квітня 1925 р., щоб надалі дозволяти працювати жінкам в усіх галузях виробництва, крім тих особливо шкідливих виробництв, де жіноча праця взагалі була заборонена. Ці дозволи мали видавати органи охорони праці за погодженням із профспілками і повідомленням про це НКП УРСР. Такі дозволи належало видавати і тоді, коли нічні роботи запроваджувалися на виробництві вперше. Усіх вагітних жінок і жінок, які годують дітей, належало перевести на денні роботи [12]. Ст. 130 КЗпП встановлювала, що «жінки й особи, що не досягли 18 років, не можуть працювати вночі». З цього правила були винятки. Наркомпраці, за погодженням з ВУРПС, було надано право дозволяти дорослим жінкам працювати уночі в тих галузях виробництва, де це було викликано виробничою необхідністю. Так, зважаючи на те, що телеграфні й телефонні станції працювали цілодобово і те, що в цих установах працювали переважно жінки, Наркомпраці постановою від 2 лютого 1923 р. тимчасово дозволив жінкам працювати

на цих роботах уночі, крім вагітних жінок і тих жінок, що годували немовлят [13].

Постановою ЦВК і РНК СРСР від 4 червня 1926 р. було встановлено, що на сезонних роботах жінки можуть працювати вночі, за винятком вагітних жінок і тих, що годують немовлят [14]. Статтею 131 КЗпП заборонялося використання праці вагітних жінок на нічних та понаднормових роботах: «жінки вагітні й ті, що годують немовлят, уночі й позачергово працювати не можуть».

Тривалість робочого дня для жінок віком від 16 до 18 років не могла бути довше шести годин. Робочий день для жінок на тютюнових фабриках становив сім годин [15]. Педагоги й виховательки в установах для дефективних дітей мали працювати п'ять годин на добу, а після нічного чергування – відпочивати 42 години [16]. Робочий день для сезонних робітниць, які не досягли 18 років, не міг перевищувати шести годин, а робітниць до 16 років – чотирьох годин. Для співробітниць Народного комісаріату пошти і телеграфів, управлінь уповноважених при РНК УСРР і управлінь округів зв'язку було встановлено 7-годинний робочий день [17]. Робочий час для стенографісток, що постійно працювали в установах, установлювався в межах 36 годин на тиждень, причому кожній годині стенографування відповідало п'ять годин розшифрування [18]. Згідно з постановою Наркомпраці СРСР від 27 лютого 1926 р. у Міжнародний день робітниць 8 березня жінок належало звільнити від роботи на дві години раніше, за винятком жінок, які працювали на телеграфі, телефоні, у лікарнях, на транспорті і у громадських їдальнях. Жінкам, які працювали від штуки, за недопрацьовані дві години в день 8 березня встановлювався заробіток за їхніми тарифними ставками.

Заборонялося направляти жінок у відрядження без їхньої згоди, починаючи з п'ятого місяця вагітності (ст. 133 КЗпП), а ст. 132 КЗпП визначалося, що вагітні жінки, які працювали на підприємствах, звільнялися від роботи на вісім тижнів до й на вісім тижнів після пологів, а ті що працювали в установах – на шість тижнів до й на шість тижнів після пологів.

Вагітні жінки переводилися на більш легку роботу із збереженням попередньої заробітної платні із розрахунку останніх шести місяців роботи. Жінки, які тимчасово втратили свою працездатність через материнство, зберігали за собою місце в установі і на підприємстві, де вони працювали, протягом двох місяців понад відпустку, яку вони отримали внаслідок вагітності і пологів. Ця відпустка не зараховувалася до чергових і додаткових відпусток (ст. 119 КЗпП). Отже, крім чергової двотижневої відпустки робітниця мала отримати ще й шеститижневу або восьминадцятиденну відпустку.

Кожна вагітна трудяща жінка мала право одержати від органів соцстраху допомогу через вагітність, а також додаткову допомогу на годування дитини, на речі догляду і на похорон (якщо дитина померла). Згідно з Постановою Союзної Ради Соцстраху від 9 травня 1927 р. № 122, право на допомогу за тимчасовою непрацездатністю внаслідок вагітності та пологів жінка мала тоді, коли працювала до звільнення з роботи не менше шести місяців. Цією ж постановою регулювався розмір і порядок надання допомоги внаслідок тимчасової непрацездатності через

вагітність і пологи. 31 червня 1927 року робітниця, які втратили працездатність, стали отримувати допомогу в розмірі їхнього заробітку, одержаного від роботи з наймів.

Згідно з Постановою Союзу Ради Соцстраху від 19 січня 1927 р., застрахована жінка мала право отримати допомогу на дитину, якщо вона працювала до звільнення від роботи через вагітність і пологи не менше шести місяців. Допомога на дитину надавалася і тоді, коли одруження робітниця не було зареєстроване. Необхідно було тільки встановити батьківство дитини судовим або адміністративним порядком. У разі викидня до семи місяців допомогу жінка не отримувала, а допомога на похорон дитини надавалася у розмірі п'ятидесяти відсотків.

Застрахована робітниця втрачала право на допомогу через тимчасову непрацездатність у таких випадках: коли тимчасова непрацездатність настала через те, що робітниця умисно завдала шкоди своєму здоров'ю, щоб отримати допомогу; коли вона використала відпустку не на лікування; коли вона штучно погіршила свій стан, щоб довше діставати допомогу; коли вона без поважних причин не з'явилася на виклик лікарського контролю. Крім того, застраховані втрачали право на допомогу, коли вони свою непрацездатність спричинили такими вчинками, як: сп'яніння, бійка, поранення тощо, якщо непрацездатність тривала до трьох днів.

Додаткові перерви запроваджувалися для матерів, що годували немовлят. Згідно зі статтею 134 КЗпП, для матерів, які годують груддю немовлят, належало запровадити крім звичайних перерв ще й додаткові перерви для годування дитини. Ці перерви повинні бути не рідше, ніж через три з половиною години, і тривати не менше півгодини і зараховувалися в робочий час.

Заборона звільняти вагітних жінок та самотніх жінок, які мали дитину до одного року. Річ у тому, що нова економічна політика передбачала певну самостійність товаровиробників, перехід підприємств на госпрозрахунок, тому витіснення некваліфікованої жіночої робочої сили йшло досить активно. Жінки становили основну масу безробітних. У середині 1920-х років Україна мала в основі аграрне виробництво, крім того, володіла значними потужностями у вугільній, залізничній, металургійній галузях промисловості. Галузі з традиційним використанням жіночої праці були розвинені значно слабше, тому жіноча зайнятість була достатньо низькою. Так, у важкій промисловості України у 1925 р. жінки становили 12,7%. Їх питома вага падала протягом 1920-х років [19, 80]. Основна маса жінок тут була зайнята на підсобних роботах.

Говорячи про сільськогосподарське виробництво, зазначимо, що воно характеризувалося наявністю декількох напрямів застосування жіночої робочої сили. Кожний з них мав певну специфіку. Поряд із загальними для сільського господарства правовими документами, охорона праці жінок у різних галузях сільського господарства регулювалася відповідними юридичними документами. Позитивною рисою загальних для усіх галузей сільськогосподарського виробництва нормативних документів було урахування соціальної та майнової диференціації жінок при виконанні заходів щодо охорони праці.

Найбільш специфічним напрямом використання жіночої праці у суспільному виробничому секторі сільського господарства була робота жінок за професією механізатора. Охорона праці жінок-трактористок регулювалася Постановою Наркомпраці СРСР від 9 травня 1931 р. за №110 «Про умови праці жінок-трактористок», положення та вимоги якої щодо виконання заходів, скерованих на зменшення негативних наслідків для здоров'я трактористок, не виконувалися.

Одним із напрямів соціального захисту населення була можливість курортного лікування. Направлення на курортне лікування повинно було стимулювати ударництво та соціалістичне змагання, тому добір в оздоровчі заклади проводився не лише за медичними, а й за соціальними ознаками. На літню оздоровчу кампанію 1929 р. для селян через систему НКОЗ УСРР, сільгоспооперації та ВУКС було викуплено 2576 місць у курортних закладах. Лише 30% від цієї кількості місць призначалося для жінок-селянок. Інтенсивність же праці селянок під час проведення колективізації була настільки високою, що вони не встигали відновлювати фізичні та нервово-психічні сили.

Отже, форсований розвиток радянської економіки призвів до кардинальних змін у сфері жіночої зайнятості. Питома вага жінок на виробництві зростає удвічі. Масовий характер застосування жіночої праці, першочерговість залучення жінок до суспільного виробництва за рахунок інших можливостей її реалізації дають нам право говорити про прагматичну, утилітарну політику держави щодо жіноцтва. Зростання жіночої зайнятості в умовах форсованих економічних перетворень не повною мірою підкріплювалося розширенням відповідних форм соціального обслуговування. Особливо це стосувалося медичного обслуговування. Так, у сільській місцевості у 1929 р. медичні пункти були лише у 0,1% колгоспів України, а медичний персонал відмовлявся їхати з великих міст на периферію.

Побутове обслуговування як міста, так і села здійснювалося як силами добровільних громадських організацій, так і силами самих жінок під проводом Всеукраїнської Ради професійних спілок, Народного Комісаріату освіти, Народного Комісаріату охорони здоров'я та Народного Комісаріату соціального забезпечення. Безумовно, позитивним здобутком радянської системи стала державна політика соціальних виплат вагітним працюючим жінкам, але допомога здійснювалася за класовим принципом.

1. Александров А. Останній рік п'ятирічки і завдання трудящої жінки / А. Александров. – Х.: Пролетар, 1932.
2. Кругова Л. Социалистическое соревнование и его роль в подъеме экономики сельского хозяйства: Дис...к.э.н. / Л. Кругова. – Х., 1954.
3. Бадмаева Социально-психологические особенности социалистического соревнования / Б. Бадмаева, Б. Бочков. – М.: Профиздат, 1977.
4. Гордієнко Л. «Ликвидация безработицы в Украинской ССР (1921-1930 гг.): Автореф. дис...канд. ист. наук. спец. (07.00.02) / Л. Гордієнко. – К., 1975.
5. Сахарова Н. Оптимальные возможности использования женского труда в сфере общественного производства / Н. Сахарова. – К.: Вища школа, 1973.
6. Михайлюк В. Легенды и правда о женском труде / В. Михайлюк. – М.: Политиздат, 1981.
7. Кісь О. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні // За ред. Л. Смоляр // Україна модерна. – 2000 – № 4-5.

8. Женщины мира в борьбе за социальный прогресс. – М.: Мысль, 1972.
9. Роцин С. Занятость женщин в переходной экономике России / С. Роцин. – М.: Изд. фирма «ТЭИС», 1996.
10. Законодательные акты о труде. – К.: Политиздат Украины, 1976.
11. Известия УП НКТ. – 1925. – № 20.
12. Известия УП НКТ. – 1925. – № 45.
13. Трофименко Л. Феномен жіночого політичного лідерства в Україні / Л. Трофименко. – Автореферат: Одеса. – 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/17975.html>.
14. Известия ЦИК. – 1926. – № 135
15. Известия УП НКТ. – 1923. – № 11/35.
16. Известия УП НКТ. – 1923. – № 15 – 16.
17. Известия НКТ СССР. – 1926. – № 1.
18. Известия НКТ СССР. – 1925. – № 37-38.
19. Шарова Т. П. Вовлечение женщин в восстановление промышленности (1921–1925): опыт Компартии Украины: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Т. П. Шарова. – Одесса, 1990.

В.А. Ильиных

ХЛЕБНЫЙ РЫНОК УКРАИНСКОЙ ССР В 1924/25 Г.: КОНЪЮНКТУРА И ПОЛИТИКА

Проаналізовано кон'юнктурні особливості заготівельного хлібного ринку Української РСР у 1924/25 р. Виявлено етапи і тенденції політики радянської держави щодо його регулювання.

Ключові слова: неп, хлібозаготівлі, ринок, кон'юнктура, державне регулювання, селянство.

The article analyses the peculiarities of the situation on the procurement of grain market of the Ukrainian SSR in 1924/25. Identifies the stages and tendencies of the policy of the Soviet state for its regulation.

Key words: NEP, grain reserves, market conditions, government regulation, the peasantry.

Исследование рассматриваемой проблемы имеет важное научно-теоретическое значение. Хлебный рынок являлся и центральным звеном реформирования экономических отношений, и основной сферой столкновения интересов господствующего в стране режима и крестьянства. Он представлял собой ту совокупность экономических и политических отношений, в которой в максимально возможной степени заложены сущность, содержание и основные противоречия нэпа. Практическая значимость анализа связана с необходимостью выявления и использования исторического опыта регулирования сельскохозяйственного рынка в современных условиях.

Объектом исследования в настоящей работе выступают заготовительный рынок хлебопродуктов Украинской ССР, составлявший территориальную часть общесоюзного рынка. Предметом анализа являются конъюнктура хлебного рынка республики в 1924/25 г. и политика его государственного регулирования.

В советской историографии основное внимание уделялось освещению хлебозаготовок в начале и конце 1920-х гг. В постсоветский период исследователи стали больше внимания уделять хлебному рынку середины десятилетия. Однако особенности отдельных хлебозаготовительных кампаний и их региональная

специфика все еще остаются недостаточно изученными. Автор статьи ставит целью исследовать особенности хлебного рынка УССР в 1924/25 г.

В 1922/23 – 1923/24 гг. хлебооборот в СССР строился на принципах «двухэтажной» экономики. Сохранялись остатки мобилизационной системы: часть продукции отчуждалась у производителей безвозмездно и распределялась в централизованном порядке. Вместе с тем значительные и все более возрастающие (из-за сокращения как абсолютных, так и относительных размеров натурального налога) объемы зерна закупались у крестьян на рынке. Регулирование заготовительного рынка в этот период осуществлялось экономическими методами. Закупочные цены формировались преимущественно по рыночным законам. Административные ограничения деятельности частного практически отсутствовали. Столь либеральное отношение к хлебному рынку со стороны советского руководства было следствием выгодного для государства низкого уровня закупочных цен, которые установились в связи с относительно высокими урожаями, неразвитым в силу обнищания населения спросом и давлением на рынок значительных объемов фактически бесплатного для государства продналогового зерна.

В 1923/24 г. коммерческие закупки плановых государственных и кооперативных организаций в СССР составили 325,1 млн пуд. На территории Украинской ССР было приобретено 120,2 млн пуд. (37%) [1, 2]. Подготовка к хлебозаготовительной кампании 1924/25 г. началась в условиях продолжающегося восстановления зернового производства. Увеличение размеров посевных площадей позволяло ожидать, что осенью может быть собран неплохой урожай. Государство планировало увеличить размеры централизованных хлебозаготовок. Регулирование хлебного рынка должно было осуществляться экономическими («нэповскими») методами.

Однако в середине лета конъюнктура рынка коренным образом изменилась. Засуха привела к недороду в ряде зернопроизводящих регионов европейской части СССР, включая Восточную Украину. Недород 1924 г. был менее значителен, чем в 1921 г. Тем не менее призраки великого голода зимы 1921/22 г. не были забыты и вызвали панику в засушливых районах. Началась массовая скупка зерна и муки крестьянами. Вывоз хлеба из деревни на рынки практически прекратился. Хлебные цены в июне сделали резкий скачок вверх. На территории Украинской ССР стоимость пуда пшеницы за месяц увеличилась с 1 р. 19 к. до 1 р. 46 к., пуда ржи – с 78 коп. до 1 р. 1 к. [2, 218–220]. Рост цен в неурожайных районах мог вызвать цепную реакцию на остальной территории страны и подорвать финансовую стабильность. В этих условиях государство было вынуждено выделить из своих запасов значительные партии зерна и муки и реализовать их в неурожайных районах по ценам более низким, чем рыночные.

Ажиотажный спрос был сбит, цены стабилизировались и начали снижаться. Однако угроза их неконтролируемого роста осталась. Для предотвращения подобного развития событий советское руководство обязало государственных и кооперативных заготовителей снизить закупочные цены до устанавливаемых центральными

регулирующими органами максимальных пределов (лимитов). Выше этих цен вести закупки запрещалось. На частных хлеботорговцев лимиты не распространялись. По мнению руководителей советской экономики, возможности частных были ограничены.

Введенные в начале августа лимиты были относительно высокими, что было связано с необходимостью срочного снабжения районов, пострадавших от засухи, семенами озимых культур. Низкая цена могла помешать закупкам семенного зерна. В итоге страна вступила в хлебную кампанию с высокими закупочными ценами. Стабильное превышение спроса над предложением могло вызвать их дальнейший рост, который создавал реальную угрозу сбалансированности госбюджета, стабильности червонца, снижения уровня жизни горожан. В то же время натуральный налог с января 1924 г. был отменен, и государство лишилось возможности реализации на рынке получаемого по налогу дешевого хлеба.

Исходя из этого было принято решение значительно снизить хлебные цены. Распоряжением Наркомата внутренней торговли СССР от 29 августа 1924 г. на территории всей страны лимиты закупочных цен на зерно были резко уменьшены. На территории Украины максимальный лимит на пшеницу снизился с 1 р. 40 к. до 1 р. 15 к., а в середине сентября – до 90 коп. за пуд, на рожь – с 80 до 70 коп., а затем до 60 коп. [3, 5; 4, 24]. Введение низких лимитов привело к сокращению общего уровня хлебных цен, но практически парализовало централизованные заготовки. В сентябре 1924 г. их объем в Украинской ССР уменьшился по сравнению с августом на треть [1, 5]. Крестьяне стремились продать свою продукцию частникам, которые предлагали за нее сравнительно невысокие, но все-таки превосходящие лимитный уровень цены. Количество появившихся в начале кампании 1924/25 г. частных торговцев, размеры их капитала и объемы операций значительно превосходили ожидаемый уровень. Это было связано с тем, что частный капитал в 1923 г. с помощью разнообразных административных и экономических мер начал вытесняться из многих сфер товарооборота, а каких-либо серьезных ограничений его деятельности на хлебном рынке пока не существовало. К тому же повышенный спрос на хлеб в потребляющих и неурожайных регионах сулил оборотистому частнику получение солидной прибыли. Базой для деятельности частного капитала на украинском рынке были товарные мельницы. Частникам в республике принадлежало до 50% производственных мощностей мукомольной промышленности [5, 4]. Пользуясь значительной разницей между закупочными ценами на зерно и продажными ценами на муку, частные предприниматели перемалывали зерно на собственных мельницах, переправляли в потребляющие районы Украины и России и продавали втридорога. В начале осени частники приобретали до 80% зерна, вывозимого на рынок республики [6, 65].

Не имея возможности бороться с частным капиталом экономическими способами, государство переходит к административным методам его ограничения. В конце сентября вводится запрет на

выдачу Госбанком кредитов под хлеб частным лицам, а Наркомат путей сообщения получает задание установить на железной дороге такую очередность погрузки хлебопродуктов, которая способствовала бы быстрейшему продвижению государственного и кооперативного хлеба в ущерб частному [7, 79]. Власти Украины пошли еще дальше. На территории республики в октябре было введено принудительное изъятие по твердым государственным ценам 40% муки, произведенной на частных мельпредприятиях [5, 4].

Устранение частных с рынка имело лишь кратковременный эффект. В октябре централизованные заготовки выросли на 24%. Однако уже в конце осени закупки основных заготовочных организаций начали снижаться, составив в ноябре и декабре 1924 г. соответственно 80 и 76% от уровня октября того же года [1, 5]. Недовольные низкими закупочными ценами украинские селяне, и прежде всего середняки и зажиточные (беднота к этому времени почти все свое зерно уже реализовала), значительно сократили продажу хлеба. Объем централизованного закупа упал и в других регионах СССР. Все это сказалось на снабжении городов, испытывавших острый недостаток в муке. Частник, который мог восполнить недостачу, был фактически устранен из межрайонного хлебооборота. Спрос опережал предложение. Возникший дефицит хлебопродуктов привел к росту продажных и рыночных закупочных цен. 1 октября 1924 г. на вольном рынке Украины пуд пшеницы стоил 1 р. 32 к., 1 февраля 1925 г. – 2 р. 55 к., пуд ржи – 84 коп. и 1 р. 72 к. соответственно [8, 27]. Украинское руководство попыталось сбить цены, выпустив на рынок по относительно низким ценам муку, которая была собрана в рамках 40%-ного принудительного изъятия. Однако в силу того, что «мучная интервенция» из-за недисциплинированности уполномоченных организаций растянулась на длительное время, особого влияния на конъюнктуру рынка она не оказала [5, 6].

В этих условиях в правящих кругах страны сложилось мнение, что единственным способом спасения потребляющих районов от продовольственной катастрофы может быть либерализация рынка, одним из направлений которой стало снятие административных ограничений с деятельности частного капитала. В феврале в Украинской ССР отменили принудительное изъятие муки на частных мельпредприятиях [5, 7]. Помимо этого делалась ставка на увеличение (по отдельным регионам и продуктам) лимитов закупочных цен для государственных и кооперативных заготовочных организаций или их отмену. Лимиты повышали по первому требованию с мест. Среднемесячные заготовительные цены АО «Хлебопродукт» на пшеницу на территории Украины увеличились с 1 р. 15 к. в октябре 1924 г. до 2 р. 34 к. в феврале 1925 г., на рожь – с 57 коп. до 1 р. 40 к. [9, 57].

И хотя в марте снабжение потребляющих районов несколько улучшилось, спрос на хлеб здесь по-прежнему превышал предложение, что вызывало продолжающийся рост оптовых и розничных цен. Остановить рост хлебных цен могла лишь залповая реализация большого количества зерна. В связи с этим 3 марта 1925 г. СТО принял решение в срочном

порядке дополнительно к уже поступающему хлебу купить еще 10 млн пуд. хлебопродуктов. Первые партии импортной продукции стали поступать на внутренний рынок Украины в конце марта. Всего в СССР до 20 апреля из 19 млн пуд. ввезенного хлеба было израсходовано 15 млн пуд. [7, 83; 5, 7; 10, 40].

Хлебная интервенция значительно улучшила снабжение потребляющих районов и сняла ажиотажный спрос. Однако неопределенность видов на урожай не позволила снизить закупочные цены. Необходимо было во что бы то ни стало создать как можно большие запасы зерна на случай возможного неурожая. Единственным эффективным способом заставить крестьян продать оставшееся зерно по-прежнему оставался подъем заготовительных цен. В апреле 1925 г. на территории Украины среднемесячные заготовительные цены АО «Хлебопродукт» на пшеницу составляли 2 р. 86 к., на рожь – 2 р. 4 к., цены вольного рынка на 1 апреля – 3 р. 3 к. и 2 р. 29 к. [8, 27; 9, 57]. И лишь в мае, когда стало ясно, что сбор зерновых в 1925 г. будет не ниже среднего, закупочные цены стабилизировались, а в июне, по мере улучшения видов на урожай, стали снижаться.

Таким образом, советское государство, столкнувшись в 1924 г. с перспективой связанного с неурожаем существенного повышения хлебных цен, сразу же изменило декларированным нэповским принципам и пошло по пути ограничения свободы торговли. Политика устанавливаемых из центра и жестко контролируемых предельных закупочных цен, которые не соответствовали конъюнктуре рынка, спровоцировала в массовом масштабе практику задержки реализации зерна со стороны его производителей. Связанная с подобным поведением крестьянства недозаготовка хлебопродуктов немедленно сказывалась на снабжении потребляющих районов, вызывая там панику и, как следствие этого, бурный рост розничных хлебных цен.

В связи с ухудшением продовольственного положения советское руководство во второй половине кампании вынуждено было вновь пойти на либерализацию рынка. Постоянное повышение закупочных цен явилось эффективным стимулом увеличения предложения зерна со стороны крестьянства и позволило весной 1925 г. снять ажиотажный спрос. Однако повышение цен стало уступкой не всему крестьянству, а только более зажиточной его части. Остро нуждающаяся в деньгах беднота была вынуждена реализовывать свой хлеб осенью по крайне низким ценам, в то время как способные придержать зерно до весны более состоятельные селяне продавали зерно в 2–3 раза дороже. Подводя итоги кампании 1924/25 г., ответственный работник республиканского Наркомата внутренней торговли П. Коломойцев заявил: «Стихия сельскохозяйственного украинского рынка оказалась в общем и в целом сильнее регулирующих сил государства» [5, 1]. Всего в ходе кампании 1924/25 г. в СССР в централизованном порядке закупили 313,6 млн пуд. хлебопродуктов, в Украинской ССР – 67,1 млн пуд., что составляло 96,5 и 55,8% от показателей предыдущего года. Удельный вес Украины в общесоюзных заготовках снизился до 21,4% [1, 4]. Частными торговцами на украинском

рынке было приобретено более 40 млн пуд. зерна [1, 4; 11, 16].

Либерализация рынка была кратковременной. Уже осенью 1925 г. начался очередной тур перехода к директивному ценообразованию и монополизации рынка, который фактически завершился в 1926/27 г. Однако сложившаяся в этом году заготовительная система в 1927/28 г. показала свою несостоятельность. Небольшое снижение производства зерновых в сочетании с ценовым волюнтаризмом вызвало острый хлебозаготовительный кризис, политическим последствием которого стал отказ от нэпа.

1. Ежегодник хлебной торговли. – М., 1928. – № 1: 1925/26 и 1926/27 гг.
2. Хлебные цены и хлебный рынок. – М., 1925.
3. Государственный архив Новосибирской области (ГАО). – Ф. Р-659. – Оп. 1. – Д. 313.
4. Кастелянский Е. Хлебные цены Украины в 1924/25 г. / Е. Кастелянский // Хлебный рынок. – 1925. – № 8.
5. Коломойцев П. Хлебная кампания на Украине в 1924/25 годы / П. Коломойцев // Хлебный рынок. – 1925. – № 8.
6. Хлебный рынок. – 1925. – № 1.
7. Российский государственный архив экономики (РГЭ). – Ф. 5240. – Оп. 4. – Д. 23а.
8. Экономический бюллетень Конъюнктурного института. – 1926. – № 11–12.
9. Акционерное общество торговли хлебными и другими сельскохозяйственными продуктами «Хлебопродукт»: стат. отчет за 1924/25 операционный год. – М., 1925.
10. Хлебный рынок. – 1925. – № 9–10.
11. Альтерман А. Хлебооборот Украины в 1924/25 урожайном году и роль в нем частной инициативы / А. Альтерман // Хлебный рынок. – 1925. – № 8.

А.П. Іржавська

ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ НАЦИСТСЬКОГО ФІЗИЧНОГО ТЕРОРУ ПРОТИ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Висвітлено демографічні наслідки політики і практики нацистського фізичного терору проти східних слов'ян у роки Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистський фізичний терор, окупація, східні слов'яни, демографічні наслідки.

The article is dedicated to the problem of the demography consequences of the policy and practice of nazi physical terror against Eastern Slavic during the Second World War.

Key words: Second World War, nazi physical terror, occupation, Eastern Slavic, demography consequences.

Серед актуальних тем дослідження подій Другої світової війни однією із найгостріших є проблема людських втрат. Вивчення даних про людські втрати наштовхувалося на великі труднощі, оскільки певний час частина статистичних матеріалів перебувала під грифом «цілком таємно». У зв'язку з цим історикам та публіцистам доводилося досить часто користуватися вибраними, неповними даними, достовірність яких часто була сумнівною. Це зумовило появу в зарубіжній та вітчизняній історіографії низки наукових праць, що різняться за своїм цифровим та фактичним матеріалом.

Вплив нацистського фізичного терору на демографію східних слов'ян можна вивчати в кількісному аспекті, тобто під кутом зору визначення

розміру втрат, яких зазнало населення в період Другої світової війни. Автор поставила за мету розкрити основні аспекти демографічних наслідків нацистського фізичного терору щодо східних слов'ян і вплив нацистського фізичного терору на динаміку відтворення населення у післявоєнний період.

Вже більше шести десятиліть минуло з дня Перемоги. Цей великий строк дав можливість вченим-історикам і політикам об'єктивніше оцінити події війни, відійшовши від заідеологізованості та кон'юнктури. Не заперечуючи і не відкидаючи цінності багатьох попередніх наукових праць, можна констатувати той факт, що сучасні вчені по-новому поглянули на демографічні наслідки та уроки Другої світової війни, а в її контексті і на демографічні наслідки нацистського фізичного терору проти східних слов'ян. Ця проблема неодноразово порушувалася на сторінках наукових журналів та численних монографій. Фундаментальними виданнями, в яких розкрито людські втрати під час війни та окупації, є «Безсмертя. Книга Пам'яті України» [1], Великая Отечественная война 1941 – 1945: энциклопедия [3], Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 [2], «Население России в XX веке: исторические очерки. В 3-х т. Т. 3. 1940 – 1959» [16] та ін. У своїх наукових працях цю тему висвітлювали радянські, сучасні вітчизняні, білоруські та російські вчені: А.Л. Перковський [22], С.І. Пирожков [22], А.Н. Марзеев [14], М.В. Коваль [9], В. Косик [10], А.А. Коваленя [8], Л.Л. Рибаківський [24], Ю.А. Поляков [23], В.Б. Жиромська [23] та інші.

Після війни, протягом 1945–1951 рр., усі воюючі країни провели переписи населення: Данія – в 1945 р., Болгарія, Німеччина, Норвегія, Польща, Франція, Японія – у 1946 р. тощо. І тільки в СРСР перший післявоєнний перепис населення пройшов у 1959 р. Хоча потреба у встановленні адекватної демографічної ситуації була гострою, радянське керівництво ухилялося від проведення перепису. Можливо, це було пов'язано з невинуватим величезними людськими втратами, які радянське керівництво не хотіло афішувати.

Вперше у лютому 1946 р. Й. Сталін оголосив, що у Великій Вітчизняній війні загинуло 7 млн осіб радянського населення, хоча знав більш достовірну цифру – 15 млн. У 1961 р. М. Хрущов у листі до шведського прем'єр-міністра вказав, що війна забрала два десятки мільйонів життів радянських людей. Через чотири роки Л. Брежнєв повідомив, що країна втратила більше 20 млн осіб. Вже через 45 років після закінчення війни президент СРСР М. Горбачов заявив, що Велика Вітчизняна війна забрала 27 млн життів радянських громадян [1, 548].

Головним джерелом вивчення і визначення втрат східних слов'ян, зокрема цивільного населення і військовополонених, які були головним об'єктом політики і практики нацистського фізичного терору, стали звіти Надзвичайної державної комісії по розслідуванню злочинів окупантів на території СРСР. Визначаючи демографічні втрати СРСР, звертаємося до зведених даних НДК СРСР станом на 1 березня 1946 р. [7, 5]. У таблиці закладені три показники, які мають першочергове значення для нашої теми:

Республіка СРСР	Мирне населення	Військовополонені	Вивезені до Німеччини
Російська РФСР	655.825 (10,8%)	1.125.515 (28,8%)	1.269.189 (30,7%)
Українська РСР	3.178.074 (52,3%)	1.318.463 (33,7%)	2.032.112 (49,0%)
Білоруська РСР	1.360.034 (22,4%)	838.243 (21,4%)	373.698 (9,1%)

Звичайно, на сьогодні цифри істотно змінені і ця статистика доповнена і значно збільшена, однак все одно є не до кінця чіткою. Та навіть із показників станом на 1946 р. виявляється, що саме Україна зазнала найбільших людських втрат. Вважається, що під час Другої світової війни на українській землі загинуло 5 млн 264 тис. осіб мирного населення та військовополонених [28, 158]. За іншими підрахунками – 5,5 млн українців [10, 626]. Втім, ці дані були суттєво відкореговані внаслідок кропіткої праці провідних українських вчених і, таким чином, встановлено, що безповоротні втрати України в роки Другої світової війни становили близько 10 млн осіб – серед них: 4,5 млн осіб цивільного населення окупованих територій; 4,1 млн осіб – військові втрати (сюди входять і загиблі військовополонені), 2,4–2,8 млн осіб вивезених до Німеччини [1, 561].

Донедавна російські та білоруські історичні джерела не оприлюднювали чисельності громадян своїх країн, що загинули під час війни. За останніми даними, Росія за роки Другої світової війни втратила цивільного населення і військовополонених – 1 млн 800 тис. [1, 563]. Враховуючи, що Росія втратила від 3 до 4 млн солдатів на фронтах, загальна чисельність російських втрат була б 5–6 млн [10, 626]. Російські вчені вважають, що загальна кількість загиблих росіян складає 5 млн 591 тис. чол. Однак до цих пір невідомо, скільки мирного населення загинуло від голоду в блокадному Ленінграді. Для міста і області російський вчений А.А. Шевяков наводить цифру загиблих – 1,4 млн. осіб [24, 4]. За даними російського дослідника П. Поляна, 700 тис. осіб [25]. На думку Д. Ліхачова, загинуло не менше 2 млн осіб: до Ленінграду втікали від наступаючого ворога мешканці сільських районів. Їх ніхто не враховував, хоча і вони є в загальній кількості загиблих [25]. З огляду на це, такі розбіжності в цифровому матеріалі спонукають російських дослідників до ґрунтовнішого дослідження демографічних втрат у період війни.

За даними білоруських учених, сучасна цифра людських втрат Білорусі – 2 млн 200 тис. [2, 166; 8, 114–115]. На таку ж цифру загиблих вказує представник української діаспори, дослідник В. Косик [10, 626]. За підрахунками білоруського демографа А. Ракова, які він зробив ще в 1960-х рр., напередодні війни в БРСР мешкало 9,2 млн осіб. У 1945 р. населення республіки нараховувало 6 млн 264 тис. 800 осіб. Таким чином, у республіці не вистачало майже 3 млн осіб [12, 94]. Ця цифра сама по собі красномовно доводить, що окупація мала катастрофічні наслідки для населення БРСР.

Фізичне знищення нацистами мільйонів східних слов'ян кардинальним чином вплинуло на генофонд УРСР, БРСР та РРФСР. Про результати цієї політики нацистських окупантів свідчать такі дані: загальні втрати цивільного населення на окупованій території України оцінюються в 4,5 млн осіб (вбитих і зниклих безвісти) [1, 561], Білорусі – в 1,4–1,5 млн, Росії – 1,8 млн [3, 619]. Про злочинну суть нацистського фізичного терору проти східних слов'ян свідчать і дані по окремих окупованих областях: у Вінницькій області

було знищено цивільного населення 204 781 осіб, Волинській – 165 339 осіб, Ворошиловградській – 196 71, Дніпропетровській – 78 119, Житомирській – 220 364, Закарпатській – 114 582, Запорізькій – 86 745, Кам'янець-Подільській – 221 820, Київській – 269 268, Кіровоградській – 71 000, Львівській разом з Дрогобицькою – 674 804, Миколаївській – 74 662, Одеській разом з Ізмайльською – 278 024, Полтавській – 112 850, Сталінській – 240 000, Станіславській – 239 920, Харківській – 270 296, Херсонській – 21 353, Чернівецькій – 15 895, Чернігівській – 127 778 [27, 552].

Питома вага Росії в кількості винищеного і загиблого населення становить – 49,4%. Про це свідчать такі дані: загинуло і вивезено цивільного населення до Німеччини з Ленінградської області – 28,3%, Псковської – 17,4%, Новгородської – 15,7%, Брянської – 12,7%, Смоленської – 8,5%, Орловської – 7,7%, Волгоградської – 5,8% [25].

За період з 22 червня 1941 р. до кінця війни Вермахтом було взято в полон приблизно 5,7 млн червоноармійців. За даними інших джерел, у роки війни німці полонили близько 6,2 млн радянських військовополонених і знищили понад 4,3 млн [11, 117]. Російські дослідники називають цифру від 3,3 до 4 млн осіб. [1, 362]. Максимум 1 млн полонених були випущені з таборів, головним чином, в обмін на згоду служити у Вермахті як «бажаючи допомагати», або ж для залучення військовополонених для робіт у сільському господарстві. Ще 500 тис., за оцінками головного командування сухопутних військ, втекли або були звільнені Червоною армією. Інші 3,3 (57%) загинули, зокрема, майже 2 млн з них загинули до лютого 1942 р. [30, 589].

Вдалося встановити, що на території України було знищено 1 571 тис. військовополонених, на території Білорусі знищено 800 тис. радянських військовополонених, у Литві, Латвії, Естонії – понад 400 тис., у Польщі – понад мільйон [1, 557]. Більшу частину жертв становлять представники східнослов'янських народів, однак втрати серед в'язнів усіх концтаборів і місць примусового утримання досі точно не визначено.

Надзвичайно негативні наслідки для демографічної ситуації мали масштабні нищення й руйнування житлового фонду, мережі комунальних та побутових об'єктів, які були насамперед результатом цілеспрямованих заходів та каральних акцій нацистів під час окупації та застосування тактики «випаленої землі» при відступі з окупованих територій. Їх також спричинили бойові дії у зоні протистояння військових частин Червоної армії та загарбників у перший період війни та під час звільнення, інтенсивні бомбардування, нищівні удари артилерії та ін. Особливо значних збитків зазнав житловий фонд міст України. Обстеженнями, проведеними за програмою Українського інституту комунальної гігієни під керівництвом його директора академіка АМН СРСР О. М. Марзєєва влітку 1945 р. було встановлено, що житлова площа в містах України скоротилася майже вдвічі, її збереглося тільки 54,9%, а в сільській місцевості було зруйновано більше половини житлової площі і збереглося тільки 46,8% [14, 142–143]. А загалом кількість населення України, яке внаслідок війни та окупації залишилося без даху над головою, становила близько 10 млн осіб [26, 257].

Вкрай негативно вплинув на демографічну ситуацію в Україні, Білорусі та Росії примусовий вивіз оstarбайтерів до Німеччини, наслідки якого відчуваються і донині. Із загальної кількості радянських громадян, примусово вивезених на роботу до Німеччини (5 269 513 осіб), після закінчення війни було репатрійовано на Батьківщину 2 654 100 осіб, не повернулися з різних причин і стали емігрантами – 451 100 осіб. Інші 2 164 813 осіб загинули в німецькій неволі [13, 126].

Встановлено, що з України було вивезено на примусові роботи до Німеччини 2,4–2,8 млн осіб; з Росії – 1,3 млн; з Білорусі – 384 786 осіб [8, 115; 25; 1, 561]. З території окупованої Білорусі, наприклад, тільки з Гродненської області за період окупації було вивезено до Німеччини 53 955 осіб. Із загальної кількості вивезених до Німеччини білоруських оstarбайтерів загинуло 173,2 тис. осіб [12, 92, 95]. На примусових роботах у Німеччині загинуло не менше мільйона громадян України, що становить понад 46% від загальної кількості загиблих на каторзі в Райху 2 164 313 радянських «оstarбайтерів» [1, 552]. Частина вцілілих після розгрому Німеччини «оstarбайтерів» з різних причин вирішила не повертатися на Батьківщину. За оцінками спеціалістів, від 143 до 200 тис. українців після війни виїхали до країн Північної та Південної Америки, Великобританії, Австралії, Нової Зеландії [1, 562].

Важливим фактором, котрий вплинув на демографічну ситуацію в Україні, Білорусі та Росії, стали міграції населення в умовах війни. Війна з небаченою силою сколихнула велику людську масу, примусила мільйони людей зірватися з рідних місць та покинути домівки. Серед негативних наслідків цих процесів найбільш визначальними стали: різке погіршення санітарних умов життя людей, зростання інфекційних та загальних захворювань, зменшення тривалості життя й народжуваності, висока смертність. Тільки одна евакуація в Радянському Союзі – переміщення 20 млн осіб з Заходу на Схід змінила регіонально-демографічну ситуацію в країні [13, 9]. Лінії фронтів постійно змінювали географічну карту. Фронти постійно були в русі і кожне їх пересування супроводжувалося пересуванням цивільного населення. Тому ті райони, які були глибоким тилом, ставали прифронтовими або окупованими. І навпаки, окуповані райони звільнялися. Одні райони підлягали німецькій окупації від одного до двох місяців (Підмосков'я), а інші два-три роки (Українська РСР, Білоруська РСР).

Наслідки нацистського фізичного терору суттєво вплинули на показники фізичного розвитку та рівень працездатності населення (після війни залишилося багато інвалідів). У післявоєнні роки загострювалися хронічні та інфекційні хвороби. У другій половині 1940-х рр. основними хворобами залишалися туберкульоз легень, хвороби серця, запалення легень, рак та інші злоякісні новоутворення. Так, у 1949 р. у містах Російської Федерації смертність від цих хвороб складала 60% від усіх померлих [23, 382]. Ехо війни позначилося і на чисельності людей певного віку – дітей покоління, яке воювало. Аналіз медичної статистики показав, що у покоління людей, які народилися в 1941–1948 рр., захворюваність і смертність, зокрема серед молодих і середніх вікових

категорій, значно вища, ніж у осіб попередніх і наступних років народження.

Нацистський фізичний терор проти східних слов'ян мав великий вплив на всі сторони розвитку суспільного життя і, зокрема, на становище, динаміку чисельності та складу населення: зросла смертність, знизилась народжуваність, зменшився приріст населення, змінився рівень шлюбності. Нацистський фізичний терор періоду Другої світової війни спричинив страхотливий підрив генофонду східних слов'ян, масово гинуло населення у віці від 18 до 40 років, тобто ті, хто міг стати основною силою загальнонародного процвітання. Величезні втрати чоловічого населення були вражаючими. Зменшення чоловічого населення викликало зниження народжуваності практично в усіх регіонах Радянського Союзу. Загалом на 1 тис. населення в 1939 р. народилося (в кордонах РСР до 17.09.199) 47 осіб, в 1940 – 31,1; в 1950 – 26,7, в 1955 – 25,7; в 1958 – 25,3; в 1959 – 25,0 [23, 381]. Одним із негативних соціально-демографічних наслідків війни було зменшення різниці між рівнями народжуваності у міській та сільській місцевостях при загальному уповільненні темпів відтворення населення як у селах, так і в містах. Якщо в 1939 р. народжуваність в селах України була вищою, ніж у містах на 25,6 пунктів, то в 1950 р. – лише на 4,3 пункту. [22, 16]. На окупованих територіях РРФСР ситуація була не кращою. Загальний рівень смертності сільського населення виріс відразу на 13% порівняно з 1941 р. Вище середнього по РРФСР (19–23%) смертність була у Вологодській, Ярославській, Кіровській та інших областях [16, 122].

Підсумовуючи вищевикладене, зазначаємо, що на середину 1941 р. населення Радянського Союзу встановило 196 млн 715,7 тис. осіб, а на початок 1946 р. – 170 млн 548,4 тис. осіб. [17]. Зокрема, на території проживання східних слов'ян у 1941 р. у Білорусі проживало 9,2 млн осіб, а в кінці 1944 р. – 6,3 млн осіб, в 1945 р. – 7, 7 млн осіб. Демографічні втрати Білоруської РСР становили майже 3 млн осіб [12, 94]. Демографічні втрати Української РСР у війні були значно більшими. Станом на 1945 р. в Україні залишилося 27 млн осіб з майже 41-мільйонного населення, яке проживало на території України до війни. Таким чином, демографічні втрати України з 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. становлять 13 млн 584 тис. осіб [1, 561]. Демографічні втрати РРФСР, за даними статистиків, у 1941 – 1946 рр. становлять близько 14 млн осіб. [25; 23, 378]. Зрозуміло, що більше половини загиблих від політики нацистського фізичного терору в роки окупації на території України, Росії та Білорусі становлять саме представники східних слов'ян: українці, росіяни та білоруси.

Таким чином, політика і практика нацистського фізичного терору проти східних слов'ян призвела до величезних людських втрат, істотно підрвала генофонд українців, росіян і білорусів, на довгий час спотворивши демографічну ситуацію. Внаслідок політики нацистського фізичного терору під час війни та у післявоєнний період на довгий час погіршилися умови відтворення, існування та розвитку східнослов'янських народів. Демографічні втрати східнослов'янського населення в роки окупації призвели до розірвання родинних зв'язків, до появи десятків і сотень тисяч сімей неприродної структури,

в яких мільйонам жінок випала доля вдів та одиначок, а діти й онуки у своєму вихованні були позбавлені дідівського та батьківського досвіду, тому, як наслідок, передача етнічних традицій була значною мірою обмежена. Демографічні наслідки нацистського фізичного терору істотно позначилися на значному ослабленні здоров'я не тільки людей, які перенесли окупацію, а й їхніх нащадків, що відобразилось в наступні роки на характері захворюваності, зростанні смертності, зниженні народжуваності населення, призвело до виникнення гострих соціальних проблем.

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / [гол. редкол.: І. О. Герасимов (голова), І. Т. Муковський і П. П. Панченко (заступ.гол.), Р. Г. Вишневський (відпов. секр.)]. – К. : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
2. Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 / руков. авт. кол.: А. А. Коваленя; А. М. Литвин, В. И. Кузьменко [и др.]. – Мн. : БЕЛТА, 2005. – 544 с.
3. Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия / гл. ред. М. М. Козлов, ред. кол.: Ю. Я. Барабаш, П. А. Жилин, В. И. Канатов [и др.]. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 832 с.
4. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. / Г. М. Голиш. – Черкаси: ЦНТЕІ, 2005. – 324 с.
5. Гриник Ю. Ціна війни для України (Історія політики) / Ю. Гриник // Нова політика. – 2002. – № 2.
6. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф.Р-7021. – Оп. 116. – Спр. 155.
7. ДАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116.
8. Коваленя А. А. Беларусь 1939–1945 гг. Война и политика: монография / А. А. Коваленя. – Мн.: Веды, 2001. – 204 с.
9. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль // Україна крізь віки : в 15-ти т. – К., 1999. – Т. 12. – 335 с.
10. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – 659 с.
11. Кучер В. І. Україна у Другій світовій війні (1939–1945) / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К : Генеза, 2004. – 272 с.
12. Лицкевич О. Людские потери Беларуси в войне / О. Лицкевич // Беларуская думка. – Травень. – 2009.
13. Людские потери СССР в период Второй мировой войны: сб. ст. / ред. Р. Б. Евдокимов. – СПб.: «Блиц», 1995. – 192 с.
14. Марзеев А. Н. Записки санитарного врача / А. Н. Марзеев. – К. : Здоровье, 1965. – 175 с.
15. Національний архів Республіки Білорусь. – Ф. 845. – Оп. 1. – Спр. 68.
16. Население России в XX веке : исторические очерки: в 3-х т. – Т. 2. 1940–1959 гг. / отв ред. Ю. А. Поляков; отв. ред. тома В. Б. Жиромская. – М. : РОССПЭН, 2001. – 416 с.
17. Население России: демографические катастрофы XX века. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.Russiafederation.ru/general/145.html>
18. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: зб. документів і матеріалів / за ред. П. М. Костриби та ін. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 488 с.
19. О вкладе Беларуси в Победу во Второй мировой войне. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.belembassy.org/un/64th%20Session/Belarus%20vvvii.pdf>
20. Оккупационный режим на территории Беларуси. История Беларуси (XX–нач XXI в. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovo.ws/urok/historyofbelarus/20/027.html>
21. Перехрест О. Г. Нищення житла в українському селі в період німецько-радянської війни 1941–1945 рр. / О. Г. Перехрест // Сторінки воєнної історії: зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 9.

22. Перковський А. Л. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А. Л. Перковський, С. І. Пирожков // Український історичний журнал. – № 2. – 1990.
23. Поляков Ю. «Демографическое эхо» войны / Ю. Поляков, В. Жиromская, Н. Араловец // Война и общество, 1941–1945. Книга вторая. – М.: Наука, 2004.
24. Рыбаковский Л. Л. Людские потери СССР в Великой Отечественной войне / Л. Л. Рыбаковский; Академия наук. Институт социально-политических исследований. Центр социальной демографии. – М.: Печ.-множ. лаб. ИСПИ РАН, 1999. – 59 с.
25. Рыбаковский Л. Великая Отечественная: людские потери России. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gutep.info>
26. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): документы и материалы в 3 т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 3.
27. Украинская РСР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: в 3-х т. – К., 1975. – Т. 3.
28. Україна крізь віки: в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археології. – Т. 12. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / упор. М. В. Коваль. – К.: Альтернатива, 1999. – 335 с.
29. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 112.
30. Штрайт К. Советские военнопленные – массовые депортации – принудительные рабочие / К. Штрайт // Вторая мировая война. Дискуссионные тенденции. Результаты исследований / [пер. с нем., предисл. В. Рана, науч. ред. Е. Н. Кульков, ред. А. П. Фоменко и др.]. – М., 1997.

А.В. Киданюк

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОЛГОСПІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ УПРОДОВЖ 1944 – 1950 РР.

У статті виокремлено характерні риси матеріально-технічного забезпечення колгоспів Західної України упродовж 1944 – 1950 рр.; визначено позитивні й негативні аспекти матеріально-технічної бази та її вплив на ефективність діяльності колгоспів.

Ключові слова: західноукраїнське село, матеріально-технічне забезпечення, колективізація, колгоспи.

In this article pointed out characteristic features of logistics farms in Western Ukraine in 1944–1950 years; Positive and negative aspects of logistics and its impact on the efficiency of farms is determined.

Key words: Western Ukrainian village, logistical support, collectivization, collective farms.

Сучасний стан історичної науки відкриває нові можливості дослідження різних процесів та явищ. Актуальність їх дослідження визначається пріоритетами державного розвитку. Економічні потреби країни, зокрема в галузі сільського господарства, зумовлюють необхідність посиленого аналізу досвіду роботи у цій сфері, особливо в регіональних аспектах. Утвердження колгоспної системи на західноукраїнських землях у хронологічному відрізку розпочалося з часу звільнення території від нацистських окупантів і тривало до завершення четвертої п'ятирічки. Колективізація стала невід'ємною частиною політики радянської у західних областях України. Зважаючи на сучасний стан сільського господарства в Україні та нові тенденції у дослідженнях регіональної історії,

актуальними є наукові розвідки, що стосуються проблем соціально-економічного характеру, зокрема, матеріально-технічного забезпечення колгоспів Західної України упродовж 1944 – 1950 рр.

Різні аспекти колективізації західноукраїнського села досліджували історики радянської доби та незалежної України: наприклад, наукові праці М. К. Івасюти [1–2], В. І. Масловського [3], Й. Д. Черниша [4], П. В. Когута [5], О. М. Малярчука [6] та ін. Однак наявність масиву історичних доробків, що порушують різні аспекти роботи колгоспів та містять значну кількість фактологічного матеріалу, не вичерпує наукову проблему, а навпаки, формує необхідність поглибленого вивчення тематики із залученням широкого кола репрезентативних джерел. Тому метою нашої статті є визначення загальних тенденцій та специфіки матеріально-технічного забезпечення колективних господарств Західної України у 1944 – 1950 рр.

Надзвичайно великих руйнувань сільському господарству Західної України було завдано під час нацистської окупації та військових дій щодо звільнення території від загарбників. Мали місце великі людські втрати, скоротилися розміри посівних площ, відбулося зменшення чисельності тягової сили, знизилася урожайність зернових та технічних культур, у занедбаному стані були будівлі сільськогосподарського призначення. Під час відступу німецької армії руйнували машинно-тракторні станції, ремонтні підприємства, знищували колгоспне майно, забирали до Німеччини робочу і продуктивну худобу.

На початковому етапі колективізації (друга половина 1944 – середина 1947 рр.) кількість колгоспів у західноукраїнському селі була незначною, а в економічному плані діючі колективні господарства залишалися доволі слабкими. Значна частина колгоспів була організована на базі колишніх німецьких господарств лігеншафтів, членами яких в основному були колишні батраки цих фільваркових господарств і бідняцька частина селянства [7, 117]. Оскільки в цей період радянська влада основну увагу зосередила на проведенні ряду заходів, які б мали засвідчити прогресивність колективного господарювання (передача землі селянам, створення земельних громад та мережі партійних організацій на селі, надання податкових пільг, кредитів та технічної допомоги політично лояльним верствам селянства), а також боротьбі з загонами ОУН-УПА, то матеріально-технічній базі відновлених колгоспів відводилося другорядне місце. Тому багато колективних господарств не мали відповідних приміщень для зберігання сільськогосподарського інвентарю та урожаю, більшість ферм були неуккомплектованими, електрифікація була практично відсутня, відчувався брак кваліфікованих кадрів. Так, у 1946 р. у західних областях УРСР приміщеннями для колгоспних ферм слугували хліви селян-колгоспників. Лише в окремих колгоспах Львівської та Тернопільської областей були відповідно обладнані приміщення для худоби [8, 4]. У лютому 1946 р. під час підготовки до проведення весняної сівби у Дрогобицькій області ремонт сільськогосподарського реманенту в селянських господарствах проходив незадовільно через відсутність ковальського вугілля, якого упродовж 1945–1946 рр. не було завезено до області [9, 20]. Станом на 1 січня 1947 р. у Тернопільській області був

електрифікований усього один колгосп, а до кінця 1947 р. електрифіковано ще 4 [10, 25].

Другий етап проведення колективізації, що тривав від другої половини 1947 р. до кінця 1950 р., характеризувався стрімким зростанням кількості колгоспів у досліджуваних областях. Втім, матеріально-технічна база колгоспів, попри чисельне їх зростання, все ж не встигала за потребами колгоспних господарств. Так, колгоспи, що були організовані наприкінці 1948 р., зовсім не мали трієрів і сортувальників, тому досить часто практикувалося перекидання зерноочисних машин між колгоспами [11, 48]. У 1948 р. у Львівській області лише в трьох колгоспах були ізолятори для карантинування коней [12, 3]. У 1949 р. повільна очистка насіння в колективних господарствах Західної України пояснювалася недостатньою кількістю зерноочисних машин. Із запланованих у Станіславській області на 1949 р. 256 критих токів станом на 1 квітня 1949 р. було всього 3 [13, 74]. Упродовж 1948–1950 рр. у Тернопільській області було електрифіковано лише 103 колгоспи [14, 21].

Незважаючи на намагання держави зміцнити матеріально-технічну базу сільського господарства західних областей України, в умовах повоєнної розрухи повністю вирішити цю проблему було надзвичайно складно. Економічний потенціал країни мав обмежені можливості. За роки четвертої п'ятирічки у західній області було завезено 15 тис. кінних плугів, близько 10 тис. культиваторів, 4700 сівалок, 5200 жаток тощо [15, 12]. Однак навіть у 1950 р. наявність сільськогосподарських машин не забезпечувала потреб колгоспів у техніці, механізації основних процесів сільськогосподарського виробництва, що негативно позначалося на термінах та якості виконуваних робіт, а відповідно, й урожайності сільськогосподарських культур [16, 94]. Незважаючи на це, за роки четвертої п'ятирічки рівень механізації сільськогосподарського виробництва в західних областях значно зріс. Так, якщо у 1946 р. середній відсоток механізації сільськогосподарських робіт складав лише 3,9 %, то у 1950 р. – 45 % [3, 144].

Поряд із наявністю у колгоспах елементарних механізованих знарядь праці основною організаційною формою матеріально-технічного забезпечення колективних господарств у західноукраїнському селі, так як і в інших районах СРСР стали машинно-тракторні станції (МТС). Вони виступали як самостійні суб'єкти права і господарювання, тому обслуговування ними колгоспів відбувалося на договірних засадах. МТС відповідали перед державою як за виробничу діяльність колгоспів, так і за здачу ними сільськогосподарської продукції у розмірах, установлених відповідно до державного плану заготівель.

Закономірним було те, що після закінчення війни приміщення МТС перебували в незадовільному стані: частина з них була напівзруйнованою та практично не придатною для експлуатації, а тракторний парк складався з вітчизняних машин довоєнного випуску та іноземних марок, що потребували капітального ремонту. У 1945 р. з 25 МТС Станіславської області майстерні мали лише 19 МТС. Проте вони не були достатньо обладнані та більшість з них не мали навіть елементарних станків (токарних, свердлильних тощо).

У майстернях МТС була недостатня кількість основних інструментів (наковальників, напильників, нарізного інструменту та ін.), а у окремих МТС вони були зовсім відсутні [17, 86]. Для МТС Львівської області для відбудови приміщень державою у 1944 р. було перераховано 415 тис. крб., проте з них було використано лише 175 тис. крб. [18, 22]. Будівлі МТС Львівської області у 1946 р. все ще перебували у незадовільному стані: присадибні ділянки МТС були не обгороджені, будови МТС потребували капітального ремонту, а стан доріг негативно впливав на роботу автотранспорту [19, 61].

Однією зі специфічних рис було те, що, незважаючи на позитиви машинного обробітку землі, селянство досліджуваних областей упродовж 1944–1946 рр. ставилося з недовірою до діяльності машинно-тракторних станцій, а тому у своїй більшості не використовувало їх можливостей. Наприклад, у 1946 р. у колгоспах Товстенського, Заліщицького, Пробіжнянського районів Тернопільської області весняний посів проводився не за допомогою машин, а вручну [50, 158], хоча й зрозуміло, що собівартість одиниці виконаної роботи вручну або ж кінсьми значно перевищувала вартість робіт виконаних на тракторній тязі. Тому на початковому етапі колективізації МТС стали швидше пропагандистами механізації сільського господарства та агротехнічної науки у організованих колгоспах та серед селян одноосібників.

До кінця четвертої п'ятирічки, попри великі фінансові витрати на утримання та зміцнення матеріально-технічної бази МТС досліджуваних областей (державна на утримання МТС Львівської області виділила у 1950 р. 14,5 млн крб. бюджетних коштів, з них лише на одне горюче для тракторних робіт 5,6 млн крб.) [21, 167], не вдалося забезпечити достатнього зростання економічної інфраструктури МТС. Так, при плані будівництва МТС у Тернопільській області у 1950 р. 1309 тис. крб., виконано лише на суму 994 тис. крб. або на 76 % [22, 70]. Складно проходила робота у 1950 р. й з електрифікації МТС, зокрема, у Тернопільській області через невідповідність приміщень МТС для проведення електромонтажних робіт (Геленківська, Борсуковецька, Мишковецька МТС), відсутність комплектного обладнання (Михайлівська, Пробіжнянська, Гусятинська, Гримайлівська МТС), відсутність проектно-кошторисної документації (Денисівська, Почаївська МТС) [14, 18]. У Дрогобицькій області навіть станом на 1 січня 1950 р. у 11 МТС з парком загальною кількістю у 194 трактори без накриття було 124 трактори [23, 82]. У ряді МТС Дрогобицької області в 1950 р. проведення ремонту унеможливлювалося через відсутність спеціальних приміщень для майстерень, достатньої кількості запчастин та компетентних механіків [23, 83]. Тракторний парк 25 МТС Станіславської області станом на 1 липня 1950 р. становив 326 тракторів, з яких лише 122 були робочими, а інші 204 – потребували ремонту [24, 1].

У 1950 р. при наявності в МТС Тернопільської області таких засобів виробництва, як трактори (у 15-сильному численні) – 1580, комбайни – 47, плуги тракторні – 745, культиватори 400, сіялки зернові – 627, луцильники – 265, жатки (разом з колгоспними) – 1800, складні молотилки – 600, автомашини вантажні бортові – 8 [16, 95], рівень механізації

сільськогосподарського виробництва Тернопільської області характеризувався такими показниками: оранка – 43 %, передпосівна культивация – 29 %, культивация парів – 90 %, посів зернових – 17 %, лушення стерні – 52 %, збір хліба комбайнами – 2 %, збір хліба простими машинами – 13 %, молотьба – 33 %, збір цукрового буряку – 45 %, зерноочистка насіння – 16 % [16, 96]. Подібною була ситуація і в інших областях. Так, наявність у МТС Львівської області у 1950 р. тракторних лушильників забезпечувало лушення стерні лише на 21 % площі [16, 67].

Важливою проблемою для МТС було забезпечення паливом та комплектуючими запчастинами. Так, від вересня до листопада 1944 р. у Львівській області не було пального та солідолу, що призвело до простою значної кількості тракторів [17, 22]. У другому півріччі 1945 р. для МТС Львівської області з запланованих 2059,6 ц керосину було завезено лише 1009 ц, з 221,6 ц лігроїну – лише 12 ц, з 655,1 ц дизпалива – лише 295 ц, з 424,1 ц бензину – лише 70 ц, з 299,5 ц автолу – лише 90 ц, з 40,1 ц ніролу – лише 15 ц [25, 7]. У пояснювальній записці до річного звіту Мушкатівської МТС Тернопільської області за 1944 р. міститься інформація про те, що план тракторних робіт повністю не виконано у зв'язку з відсутністю пального у сезон сільськогосподарських робіт [26, 102]. У Вишнівецькій МТС Тернопільської області ще й через відсутність причіпного інвентарю: плугів, культиваторів та сівалок [26, 208]. Через відсутність запчастин частину збиральних машин в Конюшко-Семенівській МТС Дрогобицької області в 1945 р. неможливо було відремонтувати.

Ремонт тракторів у 1946 р. у МТС Станіславської області затримувався головним чином через відсутність заводу в область тракторних деталей. Для закінчення ремонту тракторів і сільськогосподарських машин у лютому 1946 р. у Львівській області не вистачало запасних частин: підшипників, втулок до коліс плугів та лап до культиваторів. До 10 тракторів іномарок Ланц-Булдого не вистачало поршнів та кілець [17, 128]. Станом на вересень 1946 р. з 21 МТС Дрогобицької області 15 МТС зовсім не мали верстатного обладнання, а графік ремонту тракторів був невиконаний через те, що не було необхідних запчастин, а можливості виготовити їх власними силами не було. У 1946 р. Дрогобицька обласна контора «Автотракторзбут» отримала по заявці в Львівській міжобласній базі лише 8, з потрібних 100 тракторних підшипників [27, 4]. Загалом, план заводу запасних частин в 1946 р. та у першому кварталі 1947 р. по Дрогобицькій області Міністерством сільського господарства не виконаний [28, 21]. Збаразька МТС Тернопільської області невиконання плану тракторних робіт в другому півріччі 1948 р. в річному звіті обумовлювала незадовільним технічним станом тракторів. У 1949 р. в МТС досліджуваних областей через брак запчастин ремонт молотилок відбувався незадовільно. Так, станом на 1 травня 1949 р. у Тернопільській області з 115 молотилок згідно з планом відремонтовано лише 29, у Львівській з 83 – лише 10, у Дрогобицькій з 52 – 16, у Станіславській з 37 – 13 молотилок [29, 188].

Зазначимо, що співробітництво МТС з колгоспами не було рівноправним та взаємовигідним. МТС як державні виробничі структури диктували свої

умови співпраці. Вони не були безпосередньо залежними від якості та своєчасного виконання власних робіт, тому байдуже ставилися до кінцевого результату колгоспного виробництва. Колгоспи змушені були сплачувати МТС великі натуральні платежі за виконані роботи, розміри натуроплати яких були значно завищеними. Отже, партійне та радянське керівництво у сільському господарстві, як і у всіх галузях виробництва будувало таку політику матеріально-технічного забезпечення, коли знаряддями виробництва володіла винятково держава. Тобто МТС стали фактично ще одним додатковим засобом для оподаткування колгоспів, а відповідно, і селян – виробників сільськогосподарської продукції.

Таким чином, матеріально-технічне забезпечення колгоспів західноукраїнського села у 1944 – 1950 рр. відображало основні тенденції повоєнної відбудови сільськогосподарського сектору: відчувався брак необхідних технічних засобів та їх комплектуючих, виробничих приміщень, приміщень для зберігання урожаю, кваліфікованих кадрів тощо. Однак, попри певні негативні тенденції, варто відзначити те, що зростає ефективність використання сільськогосподарської техніки в колективних господарствах, обробіток землі та збір врожаю до кінця четвертої п'ятирічки почав мати системно-механізований характер, що дало можливість в багатьох випадках збільшити врожайність, полегшити працю селянина, використовувати агротехнічні досягнення.

1. Івасюта М. Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939–1950 рр.) / М. Івасюта. – К.: Видавництво АН УРСР, 1958. – 115 с.
2. Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР / М. К. Івасюта. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 316 с.
3. Масловский В. И. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950 / В. И. Масловский. – Львов: Изд-во при Львов. ун-те, 1984. – 188 с.
4. Черниш Й. Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939–1958 рр.) / Й. Д. Черниш. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1963. – 267 с.
5. Козут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі / П. В. Козут. – Львів: Логос, 2000. – 80 с.
6. Малирчук О. Тоталітаризм проти західноукраїнського села: монографія / О. Малирчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади у управління України (далі – ЦДАВО України) – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 6509.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4802.
9. ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3528.
10. Держархів Тернопільської області. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 498.
11. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 9089.
12. Держархів Львівської області. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр. 160.
13. Держархів Івано-Франківської області. – Ф. Р-295. – Оп. 5. – Спр. 793.
14. Держархів Тернопільської області. – Ф. Р-1380. – Оп. 1. – Спр. 42.
15. Рубльов О. С. Згадка на сумні роковини / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К.: [б.в.], 1990. – 20 с.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 54.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 100.
18. Держархів Львівської області. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 17.

19. Держархів Львівської області. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр. 75.
20. Держархів Тернопільської області. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 50.
21. Держархів Львівської області. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр. 283.
22. Держархів Тернопільської області. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 432.
23. Держархів Львівської області. – Ф. П-5001. – Оп. 12. – Спр. 183.
24. Держархів Івано-Франківської області. – Ф. Р-6. – Оп. 2. – Спр. 174.
25. Держархів Львівської області. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 130.
26. Держархів Тернопільської області. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 391.
27. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 134.
28. Держархів Львівської області. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 289.
29. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 9059.

О.М. Костюкова

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА «ДРУЗІ АВТОМОБІЛЯ, ТРАКТОРА І ХОРОШОЇ ДОРОГИ» (УКРАВТОДОР) В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ: 1920 – 1930-ТІ РОКИ

Розглянуто основні напрями діяльності товариства «Укравтодор» як важливої структури складних економічних і політичних процесів 1920 – 1930-х рр. в українському селі.

Ключові слова: громадське об'єднання, українське село, сільські дороги, механізація.

The article consideret the main activities of society «Ukravtodor» as an important strukture of complex economic and political processes in Ukrainian village of 20-30s of the twentieth century in Ukraine.

Key words: community association, Ukrainian village, country roads, mechanization.

У контексті соціально-економічних перетворень в українському селі у 1920–1930-х рр., актуальності та важливого значення набуває дослідження діяльності громадської організації – товариства «Друзів автомобіля, трактора і хорошої дороги (Укравтодору)». Перед нею було поставлено важливе завдання – значну увагу приділяти дорожній справі в сільській місцевості. Товариство опікувалося технічним керівництвом ремонту і будівництва доріг місцевого значення, порушувало питання про механізацію сільського господарства, про будівництво сільськогосподарських машин, про дослідження дорожніх ґрунтів у селах. Значну увагу приділялося роботі осередків у селах.

Діяльність «Укравтодору» в сільській місцевості оглядово розкрито М. Журбою, М. Кармазіною, С. Свистовичем. У зв'язку з цим автор статті ставить за мету розкрити основні напрями діяльності громадської організації товариства «Укравтодор» в українському селі у 1920 – 1930-х рр.

Товариство «Друзів автомобіля, трактора і хорошої дороги» (Укравтодор) як громадська організація було створено у 1927 р. з метою сприяння автомобілебудуванню, тракторизації сільського господарства, моторизації країни і ліквідації бездоріжжя [1, 33]. У 1928 р. керівництво товариства відзначало, що організаційний період оформлення

центральної організації закінчився і перше гасло для найближчої роботи полягає у тому, щоб «утворити мережу периферійних осередків, що проникатимуть у глибоке селянство, осередків міцних справжніми громадськими силами». Їхня діяльність повинна була відбуватися у світлі основного завдання товариства: щоб найповніше використати поточний будівельний сезон, провести ремонтні та капітально-будівні шляхові роботи, залучивши до них як місцеві органи влади, так й ініціативу громадян [2, 5, 7].

Товариство постійно опрацьовувало основні напрями застосування машин у сільській місцевості й наголошувало: «Як перед початком будь-якого великого будівництва порушується насамперед питання про механізацію, щоб посилити і здешевити його, так перед початком великого дорожнього будівництва питання про механізацію робіт постає першочергово».

На початку 1929 р. Укравтодором потреба дорожніх машин в Україні на найближчі роки обчислювалася орієнтовно. Відповідно до 5-річного перспективного плану, проектувалося побудувати близько 2 000 км шосейних і 2 500 км ґрунтових доріг. На 1/XII 1928 р. дорожні підприємства України мали у наявності котків моторних і парових – 51 шт., каміннядробилок – 21 шт., які за ступенем зношеності потребували капітального ремонту. Для виконання плану шосейного будівництва їх потрібно було 110 і 85 шт., а для поліпшення ґрунтових доріг – ще більше. Для подальшого розвитку і правильного здійснення дорожніх робіт, розподілення машин планувалося відповідно до значення доріг, руху по них, кваліфікації робітників. Потужніше устаткування повинно було спрямовуватися на шляхи державного значення, а це моторизовані машини: сильні трактори, автоструги, гредери, екскаватори, корчувальні машини. Керівні відділи таких робіт забезпечувалися висококваліфікованим персоналом, який зміг би здійснювати дослідні роботи, використовуючи всі досягнення радянської і закордонної шляхової техніки. Відділи набували освітнього значення як практичні школи шляхової справи, де повинні були удосконалюватися всі дорожні працівники [3, 10-11].

Другим рівнем механізації дорожніх робіт визначалися окружні машинно-дорожні відділи. Їх мало бути по одному на окрузі із таким складом машин: трактор 40 – 50 сил – 1, автоструг – 1, канавокопачі металеві – 2, борони дискові – 4, плуги – 3, котки причепні – 3. Ці відділи повинні були обслуговувати республіканські й окружні шляхи. Вони могли б бути прокатними пунктами для виїзду на роботи за вимогою різних організацій і навіть районів. Кожна рай- і сільрада в своїй ділянці планувалася із забезпеченням невеликих комплектів найнеобхідніших і простих машин у такій кількості: гредерів з ножем 1-1, пасів 2-1, канавокопачів 1-1, котків 1-1, борін 1-1 і значна кількість плугів. Товариство зазначало, якщо прас, канавокопач і коток будуть дерев'яні (а спочатку так і відбудеться) і їх зможе зробити за виробленими рисунками саме населення, то їхня вартість знижується для району до 2 000 крб., а для сільради до 350 крб., коли ж ці дерев'яні машини було б доручено зробити в порядку трудової повинності, то грошова вартість ще більше знижувалася.

За накресленою схемою дорожніх робіт загальна потреба машин для України, не враховуючи шляхів державного значення, визначалася у 12,9 млн крб., а при дерев'яному прасі, канавокопачі і котку для районів і сільрад у 6 млн 676 тис. крб., зокрема, на 1928/1929 р. – 840 тис. крб. Планувалося, що в перший рік п'ятирічки постачання становитиме 1/8 частину всіх адміністративних одиниць, а також, що в перші 5 років райони і сільради матимуть дерев'яні праси, канавокопачі і котки, а в окружних відділах всі машини будуть металевими за винятком котків. Їхню заготівлю будуть передавати через округи на місця для виконання робіт в окремих пунктах по округах. Дискові борони і плуги виготовлятиме Сільмаштрест, якщо не буде готових у потрібній кількості. Трактори можна буде придбати у Харківського паровозобудівного заводу, автоструги – за централізованим замовленням.

Для організації нового виробництва ще потрібно було виробити: гредерів середніх – 82 шт., гредерів малих – 651 шт., прасів металевих – 205 шт., канавокопачів – 82 шт. Разом на 1 млн 154 тис. крб. Оскільки ці машини за конструкцією дуже подібні до сільськогосподарських, то для їхнього виробництва визначалося вилучення або невеликого заводу, або середнього типу майстерні, що для них могло бути цілком рентабельним. Кошти для заготівлі цих машин потрібно було відпустити з бюджету, щоб забезпечити цим правильну організацію виробництва і успішний його розвиток.

Укравтодор звертав увагу на сезон 1929 р., який входив першим до п'ятирічного плану і в якому необхідно було терміново розпочати в Україні здійснення механізації у такому порядку:

1. визначити потребу України в дорожніх машинах;
2. виробити план організації на території України виробництва цих машин і здійснювати його;
3. на ті машини, які будуть заготовлятися централізовано, зробити заявки до центру [3, 8-9].

Активісти товариства звертали увагу на залежність врожайності від механізації сільського господарства. З огляду на актуальність питання, воно вивчалось ґрунтовно, з урахуванням досвіду інших країн. Робився висновок, що причинами низької врожайності в УСРР були такі: засміченість засівного матеріалу, відсутність угноєнь, неправильна сівозміна і слабе землевпорядження. Однак найважливішою вважалася недостатня механізація: «Засоби нашого хліборобства значною мірою «дідівські». Особливо це можна підтвердити, коли згадати, що ще й досі в СРСР 4,5 млн. сох». Дуже мало було машин-знаряд. Так, середня вартість сільськогосподарських машин на одну десятину землі становила: по СРСР 8 крб. 60 коп., по Україні 9 крб., в Німеччині – 74 крб., тобто у 8 разів більше. Ще яскравіше виявлялася нестача машин, коли бралось до уваги те, що на 100 десятин засіву в Україні в середньому припадало: плугів і букерів – 15,4 шт., сіялок – 1,7 шт., збиральних машин – 1,6 шт. Якщо врахувати можливості сіялки, яка з кінною тягою могла обробити трохи більше 2 десятин засіву, то стає зрозуміло, що з 2 сіялками на 100 десятин засів не можна було зробити так швидко і якісно, як це було потрібно. Спеціалісти Укравтодору визначали, що на такому ж рівні була справа і з різного виду механічною силою. За приклад брали Америку,

яка у 1929 р. механізувалася на 58%, а Україна – менше ніж на 3% [4, 10].

Одним із найважливіших напрямів роботи було структурне зміцнення осередками, особливо у сільській місцевості. Відзначалося, що ідеї «Укравтодору» ще не засвоєні широкими колами селянства. Місцеві органи влади не уявляли достатньо всієї важливості завдань організації, яка має за мету притягнути активність та самодіяльність мас до автошляхобудівництва. Внаслідок цього до директив вищих органів влади поставилися формально.

Окружні організації мало займалися просуванням ідей «Укравтодору» у сільську масу. Так, Бердичевський Окрмісцгосп надав низку директив із організації осередків у райцентрі та селах, а, перебуваючи в районі для перевірки ремонтно-будівельних робіт з шляхового та іншого будівництва, навіть не цікавився їхнім станом. Відзначалося відсутність реклами та агітаційно-популяризаційної літератури, плакатів. Недопустимим вважалося те, що селянин, оплачуючи 25 копійок членських внесків на рік, крім того платив 15 коп. за членську книжку, 2 коп. за бланк заяви, 2 коп. за бланк підписки на журнал «За рулём». Для посилення діяльності осередків надходили пропозиції з місць. Наприклад, від активістів м. Бердичева:

1. закінчити організацію сільосередків;
2. скликати райконферцію та окрконференцію, на яких заслухати доповіді про поточне шляхове будівництво, окресливши низку практичних завдань, загостривши на цьому увагу мас;
3. за рахунок коштів товариства (членські внески, добровільний збір, постановка вистав тощо) організувати хоча б двотижневі курси шляхових старост із членів «Автодору», які в порядку громадського навантаження, а, можливо, ще й за деяку платню доглядали б за роботою з ремонту доріг у селах;
4. через осередки «Укравтодору» організувати масовий контроль за доцільним та правильним використанням коштів і труд повинності [5, 12-13].

«Укравтодор» намагався не залишатися осторонь жодної проблеми в українському селі, пов'язаною з його діяльністю. Так, на початку 1929 р. констатувався надто низький врожай цукрового буряка. Серед різних причин був і обробіток ґрунту, оскільки селянські коні не могли зробити глибокої оранки, необхідно було використовувати тільки трактор. Для перевезення вантажу на велику відстань рекомендувалося застосовувати ваговози, особливо в районах бурякосіяння, цукропромисловості, де плантатори об'єднувалися у бурякові товариства. Таке товариство, маючи законтрактовану площу цукрового буряка близько 500 десятин, розкидану на 10 км. щоб перевезти вантаж 164 922 пуд. (для тих, хто не мав робочої худоби) витратило близько 8 246 крб., рахуючи пересічно по 5 коп. за пуд. Коли додавався ще й вантаж селян, в яких були малоробочі коні, за загальом перевезили 546 068 пуд. на суму 27 303 крб. Проведений товариством аналіз таких господарських дій показав, що на гроші, які витрачалися щорічно, можна купити три добрих ваговози і ними доставляти вантаж у 3 – 4 рази швидше і набагато дешевше. Крім того, відзначалося, що від автомобіля не так псуються шляхи. Часто бувало так, що значні кошти витрачалися не на будівництво нових, а на ремонт вже прокладених

шляхів. Окремо розглядалося питання про користь автомобіля в бурякосіянні за межею 12 км від цукроварні. Було доведено, що рентабельність зберігається, а здешевлення доставки сировини зменшує собівартість одиниці сировини – буряка [5, 5-16].

«Укравтодор» готував матеріали з практичного впровадження будівництва ґрунтових доріг, протяжність яких в Україні на початок 1928 р. становила 200 000 км. Тільки за приблизними розрахунками республіка щороку втрачала від бездоріжжя до 50 000 крб., що становило 1/8 частину місцевого бюджету за 1927 р. Отже, виявлялася надзвичайна потреба лагодити шляхи, особливо, коли уряд накреслив план розвитку промисловості країни і сільського господарства. Завдання полягало в тому, щоб поліпшити стан шляхів найпростішим, дешевим та швидким способом, але так, щоб вони задовольняли вимоги тогочасного і майбутнього руху по них. Пропонувалося використовувати для цього не тільки вітчизняну, але й американську техніку.

На початку 1928 р. в Україні було зроблено понад 100 км такого показового шляху. Поліпшені дороги проходили в районі Харкова, Києва, Дніпропетровська, Білої Церкви, Вінниці та Черкас.

З метою розширеного вивчення потреб і запитів села товариство через свій журнал «Авто та шляхи» звернулося до сількорів: «Надсилайте листи, товариші сількори! Відозва до сількорів, надрукована у всіх газетах України, чимало, зацікавлювала селянство. Секретаріат Укравтодору відібрав уже силу листів, де пишуть про інтересні моменти. Більшість просить надсилати агітаційну літературу і друкований матеріал. Укравтодор, по змозі, це робить». Секретаріат Укравтодору підтвердив, що бачить у цьому листуванні змогу дістатися більше до села і листи від сількорів сповіщають про зацікавленість селян до автодорівського руху. Так, сількор з с. Васильківка на Дніпропетровщині А. Табунщик у дописі «Машину передусім на село» висловив думку про те, що сучасне село вже жвавіше розвиває сільське господарство і поліпшує способи культурного обробітку землі. Однак розвинути сільське господарство на потрібному рівні, не механізуючи його, – не можна. Селянину потрібні вже не коні, а машини, трактори, автомобілі. Радянська влада піднесла гасло про машинізацію сільського господарства, село охоче відгукнулося на це і уважно придивалося до тієї вигоди і до того полегшення праці, що дає машина, йшлося у дописі. Поява трактора в сільському господарстві «розпалила до нього охоту селянства і воно нині вже свідомо потребує його, а разом із ним і автовантажник». Вимогу цю потрібно задовольнити найшвидше і найповніше, бо це буде база для подальшого розвитку машинізації та взагалі поліпшення сільського господарства країни, – писав дописувач. Саме ця потреба механізації спонукатиме швидше братися за будівництво шляхів [6, 40-41]. Сількор П.Книш з с. Милорадового на Полтавщині звертав увагу саме на стан шляхів, точніше на бездоріжжя. Адже ранньої весни і восени вулиці села потопали в багнюці. Кілька разів селяни ремонтували вулиці та мали намір забрукувати їх. Однак підраховували, що це буде коштувати дорого. Тому вони виявили ініціативу: «Якби держава дала каміння та майстрів, а ми б возили це каміння зі столиці та пісок підвозили своїми

коштами, то може вулицю і забрукували». Сількор висловлював впевненість у тому, що Укравтодор допоможе селянам [7, 37].

Товариство запрошувало селян, сільських робітників і сільськогосподарських кооператорів обмінюватися думками про автомобільне товариство на селі. Позиція «Укравтодору» полягала в тому, що машину потрібно прикріпляти до виробничих, кооперативних об'єднань, артілей городників, спілок хмільників, молочарських спілок тощо, бо тільки на базі сільськогосподарського виробництва можна правильно, повно і раціонально використати автомобіль. За приклад наводився досвід Америки: «Поява автомобіля на американській фермі цілком змінила уклад, господарство зробилося цілком інтенсивним». Подавалися дані про те, що автомобіль, якщо ним замінити кінну тягу, виконує 22,5% всіх перевозів. Порівняння показувало, що в Америці він був розповсюджений майже нарівні з трактором. Робоча худоба становила 41,8% загальної потужності, трактори бензинові – 16,9%, трактори парові – 5, 3%, автомобілі-вагози – 15,0%. Обґрунтовувався висновок про те, що у зв'язку з підвищенням урожайності та інтенсифікацією сільського господарства, використання автомобіля на селі набуває особливого значення.

У тридцятих роках товариство активізувало свою діяльність у напрямі колективізації. Під час засівної кампанії 1932 р. підкреслювалося, що головна робота припадає на осередки «Укравтодору», які повинні після закінчення ремонтної кампанії та перевірки стану наявного парку тракторів і автомобілів взяти участь у складанні робочого плану і доведенні його не тільки до колони, а й до бригади та окремої машини. Робота в сучасних великих радгоспах, що часто мали площу в кілька тисяч га, підкреслювалося товариством, вимагає чіткості. Автодорівські бригади повинні були найактивніше показати себе у соцзмаганні. Мобілізувати всю місцеву автодорівську суспільність, щоб полагодити шляхи та мости, допомогти радгоспам і колгоспам для їхньої безперебійної роботи [9, 9].

Отже, громадська організація «Укравтодор», незважаючи на заполітезованість, сприяла вирішенню проблем дорожньої справи і механізації сільського господарства в українському селі у 1920–1930-х рр.

1. Товариство друзів автомобіля, трактора і хорошої дороги (Укравтодор) // Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. – Путівник – Х.: Харківське книжкове видавництво, 1960.

2. Сербиченко О. Чергові завдання організації «Укравтодор» / О. Сербиченко // Авто та шляхи. – 1928. – №2

3. Белюстін Н. Треба розвинути будівництво дорожніх машин / Н. Белюстін // Авто та шляхи. – 1929. – №2

4. Школьник П. Механізація сільського господарства // П. Школьник // Авто та шляхи. – 1929. – №2

5. Волик З. Трактор і автомобіль у районі бурякосіяння / З. Волик // Авто та шляхи. – 1929. – №1

6. Табунщик А. Машину передусім на село / А. Табунщик // Автошляхи. – 1929. – №1

7. Книш П. Горі і сором – наше бездоріжжя / П. Книш // Автошляхи. – 1929. – №1

8. Автомобільне товариство на селі // Авто та шляхи. – 1929. – №1

9. Ф-ов. Під час засівної кампанії / Ф-ов // Авто та шляхи. – 1932. – №5

Ю. В. Котик

СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІВ ПРЯМОГО ОПОДАТКУВАННЯ УСРР У ПЕРІОД ГРОШОВОЇ РЕФОРМИ 1922 – 1924 РР.

Статтю присвячено малодослідженим в історичній науці темі становлення органів прямого оподаткування УСРР у 1922 – 1924 рр. На підставі архівних матеріалів розкрито заходи радянської влади в Україні з формування органів прямого оподаткування в умовах проведення грошової реформи 1922 – 1924 рр.

Ключові слова: податки, органи прямого оподаткування, губерньський фінансовий відділ, грошова реформа.

The article is devoted studied in historical science the problem of formation of organs of direct taxation of the USSR in 1922 – 1924. On the basis of archival material uncovered the activities of Soviet power in Ukraine with the purpose of forming the bodies of direct taxation in terms of the monetary reform of 1922 – 1924.

Keywords: taxes, organs of direct taxation, the provincial financial Department, monetary reform.

Фінансова стабільність держави залежить від виваженої кредитно-грошової, податкової та бюджетної політики, взаємодії цих важелів впливу на економіку країни та добробут її громадян. Вирішення фінансових та соціальних проблем в Україні на сучасному етапі потребує вивчення історичного досвіду, зокрема становлення податкових органів УСРР в умовах проведення грошової реформи 1922–1924 рр. Як переконує аналіз здобутків попередників, не всі питання пов'язані зі становленням податкового апарату в УСРР у роки непу висвітлено повно та рівномірно. Тому автор ставить за мету розглянути заходи радянської влади щодо розбудови республіканських та губерньських органів прямого оподаткування із стягнення грошових податків у 1922–1924 рр.

Розвиток товарообмінних операцій за рахунок надлишків сільгосппродукції, що залишалися у селян після сплати натурального податку у 1921 р., сприяв швидкому становленню ринкових відносин у радянській державі. Перед владою постала проблема кардинальної зміни фінансової політики. Поповнення державної скарбниці у добу «воєнного комунізму» забезпечували експропріація, націоналізація, продрозкладка та емісія грошей. Вони досить швидко вичерпали себе, покривали невелику частину господарських потреб, підірвали платоспроможність населення. Переосмисливши фінансові прорахунки, радянська влада у 1921 році змінила та розширила джерельну базу оподаткування: легалізувала приватне підприємництво, передала в оренду малі та середні підприємства, дозволила концесії з іноземним капіталом. Восени 1921 р. було оголошено, що фінансові інтереси відтепер є першочерговими для держави, а їх виразником є Наркомфін. Однак до липня 1922 р. головними джерелами доходів залишалися друкування грошей та натуральні податки. За таких господарських умов грошові податки не могли відігравати суттєвої ролі для бюджету, а тому податкові органи, що їх стягували, відігравали другорядну роль.

За таких обставин у 1921 р. хоча і було відновлено управління прямих податків при Уповноваженому Наркомату фінансів РСФРР при РНК УСРР (у кінці 1920 р. влада прийняла рішення про їх ліквідацію як

економічно недоцільних – автор), однак губерньські та повітові податкові органи фактично перебували у зародковому стані. Про це свідчать хаос у їх організації та кадрової незабезпеченість. Так, станом на 15 січня 1921 р. у податковому управлінні Подільського губфінвідділу працювало лише 5–6 осіб замість 40 за штатом. Станом на 1 лютого 1921 р. управління нараховувало лише 12 осіб, а з 12 податкових відділів повітових фінансових відділів (далі – повіт фінвідділів) функціонувало лише 8. У більшості з них особовий склад не перевищував 50% необхідного [1, 27–28]. Підсумовуючи результати радянської фінансової політики в УСРР на початку 1922 р., Уповнаркомфін змушений був констатувати: «Податки нереальні, подрібнені, відсутній податковий апарат» [2, 89; 121].

Формування та діяльність органів прямого оподаткування докорінно змінила розпочата у липні 1922 р. грошова реформа. Ще грудневий 1921 р. шостий Всеукраїнський з'їзд рад постановою про фінансову політику підкреслив, що гроші в умовах товарообігу знову набувають першочергового значення [3, 647]. На засіданні фінансово-економічного бюро при Уповнаркомфіні від 27 липня 1922 р. наголошувалось, що «податкова система є особливою та необхідною для досягнення нормальних умов ведення державного господарства і грошового обігу» [4, 160]. У резолюції третьої сесії ВУЦВК шостого скликання від 16 жовтня 1922 р. по доповіді Уповнаркомфін «Про державний та місцевий бюджет» зазначалося, що «з розвитком грошового товарного ринку центр доходів поступово переноситься у сферу грошових податків, що ставить завдання перед урядом в найкоротший строк досягнути максимального зміцнення податкового апарату» та про необхідність «перенесення центру уваги податкової системи у напрямі прямого оподаткування» [264, 789–790]. XI з'їзд РКП(б) поставив чітке завдання прискореного розвитку прямого оподаткування [195, 319].

Отже, на підставі прийнятих рішень податкова політика радянської влади визнавалася пріоритетною, а органи, що її втілювали, набували вагомого значення у забезпеченні зростаючих фінансових потреб держави. Про це свідчить постанова III сесії ВЦВК IX скликання від 26 червня 1922 р. «Про зміцнення фінансового апарату та розширення повноважень Наркомфін». Відповідно до неї, Наркомфін надавалися повноваження контролювати виконання місцевими органами вимог фінансових органів щодо проведення податкової компанії. Для зміцнення апарату прямого оподаткування повертались з усіх радянських установ працівники з фінансовою освітою та досвідом роботи у відповідних органах [191, 113–114]. Окрім того, на губерньські економічні ради покладалось обов'язки здійснювати нагляд за «недопущенням порушень декретів та постанов вищих законодавчих органів влади з питань фінансової та особливо податкової політики, заходи з посилення фінансових необхідних працівниками з правом вилучення їх з інших органів» [264, 503–504].

З метою оптимізації управління фінансовими органами, ЦК РКП(б) повертає до Москви Г. Сокольников, який з осені 1922 р. очолював Наркомат фінансів РСФРР, а у 1923 р. НКФ СРСР. Свої пропозиції та послуги запропонували досвідчені фінансисти царської Росії М. Кутлер, В. Тарновський. У підготовку та здійснення грошової та податкової реформи

значний внесок зробила професура: П. Гензель, А. Соколов, Л. Юровський.

Для поліпшення функціонування органів прямого оподаткування на місяцях на підставі резолюції Всеукраїнської наради фінансових працівників від 6 грудня 1922 р. перед фінансовими органами були чітко поставлені такі завдання: розробити колегії Уповнаркомфіну систему заходів для перегляду особового складу податкового апарату на предмет професійності та сумлінного ставлення до роботи його службовців, розгорнути податкову роботу на селі шляхом найшвидшого укомплектуванням штату, деталізувати у відповідному положенні взаємовідносини між фінінспектурою та повітфінвідділами [66, 37]. Результативність ужитих заходів сприяла ефективності роботи податкових органів прямого оподаткування у 1922 р. За 11 місяців 1922 р. ними було зібрано податків на суму 45407434 тис. крб. радянським грошовими знаками або 98 млн крб. золотом. Якщо в січні податкові надходження становили лише 1,8% від емісії грошових знаків, у травні – 8%, у жовтні – 17%, то в листопаді вже 21,4% [4, 54].

Незважаючи на проблеми у діяльності органів прямого оподаткування УСРР у 1922 р., зумовлені відсутністю належної службової дисципліни та впливом адміністративних реформ, Уповнаркомфін у пояснювальній записці доходів та витрат УСРР на 1922 – 1923 р. констатував: «Сприятливим показником необхідно відзначити прогресуюче зростання податкових надходжень у зв'язку зі зміцненням податкового апарату, збільшенням об'єктів обкладання і загальним розвитком товарообігу» [292, 145].

У 1923 р. реформування податкової системи УСРР активно продовжувалося: було удосконалено законодавство щодо прибутково-майнового та промислового податку, запроваджено стягнення податку з продажів у грошовій формі. На Пленумі ЦК КП(б)У у жовтні 1923 р. зазначалось, що «виконання державного і місцевого бюджету за умов грошової реформи можливе за умови максимальної уваги і наполегливості у галузі своєчасного виконання всіх податкових завдань» [198, 272]. Всі податки та збори були переведені на обрахунок у новій грошовій одиниці – червонець. До складу органів прямого оподаткування увійшли митні, а наприкінці 1923 р. органи Наркомпроду УСРР.

Суттєві зміни у структурі податкового апарату відбулися у зв'язку з розпочатою адміністративно-територіальною реформою. Відповідно до постанови РНК УСРР від 7 березня 1923 р., територія УСРР поділялась на 53 округи в межах існуючих губерній. Повіти та волості ліквідовувались. У нових осередках виконавчої влади – окружних виконавчих комітетах (далі – окрвиконкомах) створювались окружні фінансові відділи (далі – окрфінвідділи). Так, постановою ВУЦВК від 9 травня 1923 р. «Про структуру та штати окрвиконкомів» у структурі виконкомів затверджувався окружний фінансово-податковий відділ, у складі якого перебувала рахунково-податкова частина. Окремим відділом створювався окружний продовольчий відділ [159, 509-515]. Наприклад, структура та штати рахівничо-податкової частини Кам'янець-Подільського окрфінвідділу мали такий вигляд: відділ з податкового рахівництва та стягнення, що налічував підвідділи з

податкового діловодства та зі стягнення заборгованостей по податках та відділ з місцевих доходів. За штатом передбачалося чотирнадцять посад [65, 76].

Після проведення адміністративної реформи за розпорядженням «Центрподатку» (головного податкового органу СРСР – автор) від 12 травня 1923 р., кількість фінансових районів скорочувалася до 263: лише в Київській губернії з 46 до 22, в Одеській до 26. Автоматично зменшувався зовнішній податковий апарат: волосні фінагенти та фінагенти. У Волинській губернії пропонувалося скорочення фінансових дільниць на 44,9% з 18 до 10, а зовнішній апарат з 99 осіб до 39. За таких обставин на одного податківця Київської губернії припадало 7035 платників податку, Волинської – 5490, Полтавської – 3804 [323, 2-9].

З метою подальшої оптимізації функціонування податкових органів УСРР у 1923 р. радянською владою було реформовано і центральний апарат. У складі тепер уже податкового управління Уповнаркомфіна для організації та контролю стягнення прямих податків створювались окремі відділи з патентного збору, зрівняльного збору, прибутково-майнового податку, відділ з інших податків та відділ з місцевих зборів [323, 12]. У вересні 1923 р., у результаті підписання союзницького договору, в УСРР було створено власний Наркомат фінансів, інститут Уповнаркомфіна скасовувався.

Відзначимо, що статистичні дані за підсумками діяльності органів прямого оподаткування у 1923 р. свідчать про позитивну динаміку. Вперше в історії радянського бюджету за 1923–1924 р. стягнення прямих податків перевищило непрямі: 104863 тис. крб. проти 75531 тис. крб. [359, 12]. Однак залишалась невирішеною значна кількість проблем, особливо на місяцях. Так, ревізії діяльності окремих податкових підрозділів виявили, наприклад, що у Катеринославському окрфінвідділі недбало велося рахівництво, непрофесійним було керівництво, наявність самочинно запровадження місцевих податків [320, 90-91]. У Кременчуці подвійне підпорядкування зовнішнього апарату окрфінвідділу та фінінспектурі губернії викликало непорозуміння та деструктив у роботі податківців [322, 62].

У 1923–1924 рр. у більшовицькій партії, після фізичного самоусунення В. Леніна, розгорілася внутрішньопартійна боротьба за владу. З боку опозиції лунали гасла про необхідність форсованого розвитку важкої промисловості за рахунок села. Одним із вагомих важелів «перекачування коштів» був податковий. І хоча втілення таких задумів було відкладено на майбутнє, в державних органах, зокрема податкових, розпочалися «чистки» апарату від неблагонадійних під гаслом боротьби з непрофесійністю.

З утворенням СРСР та прийняттям Конституції СРСР, у січні 1924 р. розпочалося утворення об'єднаних комісаріатів СРСР. До їх складу входив і Народний комісаріат фінансів. Водночас, відповідно до статті 54 Конституції СРСР, зберігалися Наркомати фінансів союзних республік, які фактично перетворювались на місцеві органи. Складалася дворівнева система управління фінансовими органами УСРР, складовою яких були податкові.

У діяльності місцевих податкових органів УСРР продовжувалося подальше реформування структури

та штатів апарату з метою поліпшення стягнення податків. Станом на жовтень 1924 р. УСРР адміністративно поділялася на 9 губерній, 51 округ та 706 районів. Відповідно до адміністративного поділу вибудовувалася вертикаль внутрішніх податкових органів прямого оподаткування: відділ у складі податкового управління Наркомфіну УСРР, підвідділ у податковому управлінні губфінвідділів, податковий підвідділ у складі окрфінвідділів та податковий відділ при райвиконкомах у місті і окремо сільській місцевості. У структурі зовнішнього апарату прямого оподаткування у межах 706 районів створювалася така ж кількість податкових дільниць з метою наближення фінансових органів до районних партійних та радянських органів влади [329, 34-36]. Отже, структура органів прямого оподаткування УСРР у 1924 р. була розгалуженіша порівняно з 1921–1922 рр., що дало змогу охопити нові, раніше неоподатковувані, джерела доходів суб'єктів господарювання.

Подальші зміни відбулися у всіх ланках органів прямого оподаткування України. Так, у податковому управлінні Наркомфіну УСРР створювався підвідділ сільгосподатку [47, 204]. Структура та штати податкових управлінь губ фінвідділів, порівняно з 1921 р., змінилися кількісно. Підвідділ прямих податків, який створювався осібно у складі податкового управління, налічував чотири відділи проти двох у попередньому періоді. Окремо новим створювався підвідділ сільгосподатку. Загальна кількість штатних одиниць змінилась і визначалася залежно від кількості платників податків по губерніях: від п'ятидесяти восьми до тридцяти шести [329, 36].

Реформа отримала неоднозначну оцінку на місцях. Наприклад, податківці Одеського губфінвідділу схвально відгукнулися на об'єднання підвідділів: обліково-статистичного, прямих податків, непрямих та сільгосподатку у податкове управління. Однак зауважили, що цей процес потребує плану організаційної взаємодії, а не механічного підходу. Водночас критикувалася відсутність у підвідділі прямих податків відділу з неоподаткованих платежів та рентному збору, скорочення штату відділу з гербового збору [122, 15 – 16].

Та найбільших змін зазнав зовнішній апарат органів прямого оподаткування. Відповідно до директивного листа Наркомфіну РСРР від 31 березня 1924 р. «Про необхідність реорганізації наружного апарату», наголошувалось про «надмірний розвиток внутрішніх управлінських частин, недоцільність паралельної організації органів по стягненню сільгосподатку та прямих податків, непропорційність у штаті «молодих» та «старих» працівників, відсутність податкових осередків у виконавчих органах первинної ланки (сільрадах – автор) [23, 1]. Відповідно до постанови Наркомфіну РСРР від 31 березня 1924 р. основний тягар у роботі з платниками податків покладался на зовнішній апарат, облік із надходження податків та платників передавався з губфінвідділу на місця, у межах кожного сільськогосподарського району створювався податковий відділ у складі інспектора, помічника інспектора, діловода. У містах з метою наближення податкового апарату до платника, територія податкових дільниць зменшувалася, а кількість податківців зростала [23, 2].

Реформи впливали на кількісний склад та посадовий розподіл зовнішнього апарату. Станом на жовтень 1924 р. в УСРР працювало 5255 податківців:

1634 у внутрішньому апараті, 3621 у зовнішньому. З них 2929 (55% – автор) були працівниками апарату прямого оподаткування. За посадами вони розподілялися у такий спосіб: 910 податкових інспекторів, 413 помічників податкових інспекторів, 460 фінансових агентів, 939 діловодів та 207 працівників контори [329, 34-38].

На нашу думку, ухвалені заходи мали позитивну динаміку: розбудова податкових осередків на місцях наблизила податківців до платників, якість складу податкових працівників у окрфінвідділах була вищою, ніж у повітфінвідділах, збільшення штату зовнішнього апарату поліпшило стягнення прямих податків. Водночас «податкові центри» (губфінвідділ, окрфінвідділ), враховуючи відсутність якісного транспорту та шляхового сполучення, значно віддалялися від податкових осередків та суб'єктів оподаткування.

У роботі службовців органів прямого оподаткування УСРР станом на 1924 р. були наявні недоліки та труднощі. Зовнішній апарат мав проблему у стягненні окремих податків. Так, ревізія Одеського окрвиконкому роботи податкових інспекторів, виявила суттєві недоліки у стягненні зрівняльного збору (одна із двох частин промислового податку – авт.) за 1923–1924 г. р. [102, 20]. Непоодинокими були випадки прояву «податкової творчості»: самочинне запровадження податковими органами на місцях власних податків. Наприклад, на ремонт будівель сільрад, на потреби сільрад, на утримання земельних комісій, шкільних охоронців [329, 22]. Водночас апарат був переобтяжений роботою: на одного податківця за період з жовтня 1923 р. по липень 1924 р. припадало до розгляду 450 вхідних та 340 вихідних документи. Для порівняння, на одного працівника інших фінансових органів відповідно 226 та 127 [327, 203].

Оптимізація діяльності податкових органів прямого оподаткування в 1924 р. сприяла збільшенню податкових надходжень до бюджету. Наприклад, у бюджеті Подільської губернії надходження від прямих загальнодержавних податків становило 39%, а разом з місцевими 87% [66, 44]. У річному звіті Полтавського губфінвідділу зазначалось: «Податковий апарат, який переважно складається з фахівців податкової справи та максимально наближений до селянства, працює на достатньому рівні» [139, 47]. Податкові органи УСРР, що становили у 1924 р. 11% загальносоюзного податкового апарату, стягували податки з 20% платників податків радянської держави, а у зборі сільгосподатку відсоток платників був ще вищим, що є незаперечним доказом ефективності їх роботи [328, 22-23].

Отже, радянська влада приділяла пильну увагу становленню органів прямого оподаткування УСРР в період грошової реформи 1922–1924 рр., розглядаючи цей процес як вагомий складову фінансової політики держави. Вжиті заходи докорінно змінили структуру та штати податкового апарату, особливо його зовнішньої частини, що дало змогу максимально виявити об'єкти оподаткування та налагодити взаємовідносини з платниками податків, сприяло зростанню надходжень прямих податків до бюджету.

1. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО) – Ф. Р-27. – Оп. 2. – Спр. 323.

2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ України) – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 252.

3. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. – 1921. – № 18.
4. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 592.
5. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. – 1922. – № 30.
6. КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 2. – К. : Політвидав України, 1983.
7. Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. В. Корновенко, В. М. Лазуренко. – Черкаси : Ваш дім, 2004.
8. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. – 1922. – № 30.
9. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р-27. – Оп. 2. – Спр. 73.
10. Альський А. Наши финансы за время гражданской войны и нэпа / Альський А. – М. : Финиздат НКФ СССР, 1925.
11. ЦДАВОВУ України – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 444.
12. КІПУ в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК. – К. : Політ. л-ра України, 1976.
13. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1923. – № 16.
14. ДАВО. – Ф. Р-27. – Оп. 2. – Спр. 71.
15. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 1456.
16. Швердін М. М. Податкове законодавство в УСРР у період нової економічної політики (1921–1929 рр.): дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.01 / Швердін Максим Михайлович – Х., 2005.
17. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 1441.
18. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 1447.
19. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 2602.
20. Дерев'янкін Т. Денежная реформа начала 20-х годов и ее роль во введении устойчивой валюты в стране / Т. Дерев'янкін, Р. Толстов // Экономика Украины. – 1995. – № 12.
21. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 2602.
22. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. Р-104. – Оп. 1. – Спр. 475.
23. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 2535.
24. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 2602.
25. ДАОО. – Ф. Р-99. – Оп. 1. – Спр. 298.
26. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 2602.
27. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 1706.
28. ДАВО. – Ф. Р-27. – Оп. 2. – Спр. 73.
29. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. Р-1503. – Оп. 1. – Спр. 473.
30. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 2535.

Т.О. Кулікова, А.Г. Морозов

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ МІЖ МАШИННО-ТРАКТОРНИМИ СТАНЦІЯМИ ТА КОЛГОСПАМИ В УРСР У СЕРЕДИНІ 1950-Х РОКІВ

Вивчено особливості розвитку відносин між машинно-тракторними станціями і колгоспами в середині 1950-х рр. Проаналізовано їхній вплив на подальший розвиток системи матеріально-технічного забезпечення сільського господарства країни.

Ключові слова: колгосп, машинно-тракторна станція, Типовий договір.

The peculiarities of the relation development among machine and tractor stations and collective farms in the middle of 1950-ies are analyzed in the article. Their influence on the further development of the whole system of the material and technical maintenance of the state agriculture is observed.

This theme has been chosen because command administrative model of management stroke the Ukraine agrarian sector most of all.

In spite of all qualitative changes in economic and practical aspect of the collective farm production in the middle

of 1950-ies, the farms of their cooperation stayed the same as they were before. In the economic relation they were too separate enterprises. However in future the law profitability machine and tractor stations that was not compensated by the collective farm confaulations made their reorganization quicker.

Key words: collective farm, machine and tractor stations, command administrative, model of management, typical agreement.

Суперечливий і драматичний характер реформаційних процесів, пов'язаний зі становленням сучасної національної ринкової економіки з демократичними формами управління, потребує критичного аналізу функціонування командно-адміністративної системи та авторитарно-бюрократичного способу правління в радянській Україні. Без чіткого розуміння принципів засад старої командної моделі управління та врахування тих тенденцій, що зароджувалися у попередній системі господарювання, складно формувати самодостатню національну економіку в незалежній Україні. Найбільш командно-адміністративна модель управління вразила аграрний сектор України. Сільське господарство Радянської України, як і всього СРСР, було галуззю численних і різноманітних експериментів. Зокрема, в другій половині 1950-х рр. відбулася реорганізація МТС та продаж техніки безпосередньо колгоспам. Ці зміни мали радикальний вплив на подальший розвиток системи матеріально-технічного забезпечення сільського господарства країни.

Проблеми, порушені у статті, ще не знайшли комплексного відображення у вітчизняній історіографії. Науковці, які досліджували історичні аспекти процесу реорганізації МТС в 1958 році, лише певною мірою вивчали проблематику статті. Зокрема, Ю.В. Арутюнян [1], П.І. Гайдамацький [2], П.П. Панченко [3], [4], О.В. Соколова [5], І.Є. Зеленин [6], С.В. Кульчицький [7], Л.Ю. Берштейн [8] частково розкрили ситуацію щодо загострення взаємовідносин між МТС та колгоспами в середині 1950-х років. Автори статті ставлять за мету проаналізувати взаємовідносини між МТС і колгоспами у середині 1950-х років.

У зв'язку зі зростанням технічного оснащення всіх галузей сільського виробництва значна частина колгоспів України перетворилася на великі механізовані підприємства. В цих умовах кожний колгоспник повинен був вміти працювати на складних машинах у землеробстві, тваринництві чи на підсобному підприємстві. Тому ті професійні відмінності, які існували раніше між механізаторами і рядовими колгоспниками, в нових умовах поступово зникали. Це позитивно позначалося на організаційно-економічному стані колгоспників, зростанні виробництва продуктів сільського господарства, товарного виходу продукції та грошових доходів колгоспників. Так, прибутки доходів колгоспників у 1956 р. досягли 94,6 млрд крб., тобто зросли в 2,8 рази порівняно з 1950 р. [1, 42]. Це давало можливість колгоспам із кожним роком збільшувати відрахування в неподільний фонд, розширювати капітальне будівництво і збільшувати витрати на закупівлю машин й інших засобів виробництва. У 1956 р. відрахування колгоспів у неподільний фонд становили 16,7 млрд крб.

Загалом в економіці і організації колгоспного виробництва в середині 1950-х років почали відбуватись якісні зміни. Проте організаційні та економічні форми взаємодії між МТС і колгоспами в основному залишилися такими ж, якими вони були за попередні майже три десятки років функціонування МТС. У виробничому відношенні МТС і колгоспи становили одне ціле, а в господарському вони залишалися двома самостійними підприємствами. Керівництво колгоспним виробництвом здійснювалося, з одного боку, адміністрацією колгоспу, в розпорядженні якої була більша частина робочої сили, земля, худоба, частина сільськогосподарських машин і енергетика, а, з іншого боку, керівництвом МТС, в розпорядженні якого були трактори, сільськогосподарські машини, ремонтна база і кваліфіковані механізаторські кадри. За такого стану речей МТС, виконуючи більшу частину робіт в колгоспах, не могли нести належної відповідальності за кінцевий результат колгоспного виробництва, що негативно відображалося на рівні виробництва і взаємовідносинах між колгоспом та МТС [9, 294].

За умов змін, які відбулися в економіці й організації колгоспного виробництва, взаємовідносини між МТС і колгоспами в більшості випадків почали гальмувати розвиток виробничих сил сільського господарства, заважати ефективному використанню техніки, ускладнювати впровадження господарського розрахунку. Це породжувало потребу утримання додаткового апарату, що призводило до нерационального використання державних коштів [1, 45].

Створення та функціонування машинно-тракторних станцій передбачало раціональне поєднання організаційних форм великого колективного господарства та їх господарського самоврядування з організаційно-технічною допомогою і керівництвом з боку держави. Це закладалося в основу договорів між МТС і колгоспами, які відображали суть економічних зв'язків між учасниками сільськогосподарського виробництва. На основі договірних відносин держава впливала на розвиток колгоспного виробництва, а також вилучала значну частину сільськогосподарської продукції. Договори між МТС і колгоспами мали велике організаційно-господарське значення. У них виявлялася провідна роль МТС у розвитку колгоспного виробництва. У міру розвитку цих відносин і зростання виробничих можливостей МТС в господарствах відбувалося й удосконалення договірних відносин [2, 32].

Перший типовий договір був затверджений Народним комісаріатом земельних справ СРСР ще у 1930 р. В ньому було встановлено систему натуральної оплати за роботи, виконані МТС. У 1933 р. рішенням уряду йому було надано форму Типового договору. Деякі зміни, доповнення і уточнення у примірний договір 1933 р. вносилися в 1934, 1935 і 1938 рр., а в 1939 р. на основі узагальнення попереднього досвіду роботи МТС був затверджений третій Типовий договір МТС з колгоспами, що діяв без змін до 1948 р. [3, 256]. Вже у 1948 р. постановою Ради Міністрів СРСР був затверджений новий Типовий договір. Він спрямував зусилля МТС на поліпшення використання машинно-тракторного парку, підвищення якості тракторних

робіт і виконання їх в найсприятливіші агротехнічні терміни [4, 263].

Типовий договір машинно-тракторних станцій з колгоспами і укладені на його основі договори МТС з колгоспами мали силу закону та були обов'язковими для повного і неухильного виконання колгоспами і МТС. У цьому договорі, на відміну від договору 1939 р., передбачалися взаємні зобов'язання МТС і колгоспів. Машинно-тракторні станції як державні підприємства особливого типу не мали статуту або положення про діяльність. Вся програма їхньої роботи була викладена в Типовому договорі з колгоспами, який набував силу закону. Тому договори виконували роль основних положень, якими керувалися у своїй роботі директори і всі працівники МТС при виконанні тієї чи іншої роботи в господарствах. Ухвалений у січні 1948 р. Радою Міністрів Типовий договір, який регламентував відносини між МТС і колгоспами, діяв до 1954 р. Він відображав упровадження інтенсивно розпочатої в післявоєнні роки травопильної системи землеробства, максимальну механізацію робіт у рільництві, механізацію робіт з кормодобування, трудомістких робіт у тваринництві тощо [5, 103].

Після вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС уряд вирішив переглянути договірні відносини між МТС і колгоспами, внаслідок чого 20 лютого 1954 р. Рада Міністрів затвердила новий Типовий договір. У ньому відображалися всі завдання, які були поставлені перед суспільством вересневим пленумом. Договір 1954 р. покладав на МТС відповідальність за розвиток усіх галузей колгоспного виробництва та підвищення врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва. Крім цього, він передбачав спільні зобов'язання МТС і колгоспів щодо забезпечення певного рівня виробництва зерна, картоплі, овочів, різних технічних культур і продуктивності тваринництва [10, 25].

Окремі МТС і колгоспи зневажливо поставилися до цього документа. Зокрема, несвоєчасно розроблялися плани і обсяги сільськогосподарських робіт у колгоспах, які вони обслуговували, не враховувалися особливості кожного колгоспу, не вказувалися терміни проведення тих чи інших польових робіт тощо. Республіканський комітет профспілок та службовців МТС та земельних органів на початку 1950-х рр. зазначав, що Головне управління МТС на укладання договорів звертає увагу формально. Тому в Херсонській, Миколаївській областях договори між МТС і колгоспами не виконувалися, а їх виконання не перевірялося [11, 13]. Внаслідок цього МТС постійно порушували встановлені договорами агрономічні терміни виконання тракторних робіт, що позначилося на врожайності сільськогосподарських культур і призводило до збільшення витрат при збиранні врожаю. Так, наприклад, у 1952 р. вчасно до 50% робіт, зазначених у договорі, виконали 75 МТС (5,6%) від 51 до 75% – 213 МТС (16%), від 76 до 95% – 549 МТС (41,2%) та від 96% і більше – 495 МТС (37,2%) [8, 83]. Таким чином, більша частина МТС не виконувала своєчасно польові роботи в колгоспах.

Органи прокуратури УРСР в грудні 1953 р. провели в 12 областях УРСР перевірку законності дій МТС при виконанні ними постанови Ради Міністрів СРСР від 19.12.1949 року №5676 «Про Типові договори машинно-тракторних, луго-меліоративних та

машинно-тваринницьких станцій з колгоспами». Перевіркою було встановлено, що більшість МТС при виконанні вказаної постанови під час укладання та виконання договорів з колгоспами допускали суворі порушення закону. Ці порушення проявлялися у відсутності звітності перед загальними зборами колгоспників, чим порушувався принцип демократії при укладанні та виконанні договорів. МТС не виконували більшості взятих на себе зобов'язань перед колгоспами, що завдавало матеріальних збитків державі, колгоспам та впливало на зниження врожайності й розмірів оплати трудовня колгоспників.

Зокрема, у Запорізькій області більша частина МТС не забезпечила належного виконання всіх видів робіт, передбачених договорами на 1953 р. [12, 17]. Так, із 522 договорів, укладених МТС з колгоспами в цій області, не було виконано зобов'язань з підготовки ґрунтів для посіву озимих культур по 437 договорам, по міжрядковій просяпці культур – по 371 договору, сінокосінню із 519 договорів не було виконано 266, по силосуванню – 299, по збиранню насіння трав із 519 договорів не виконано 237, по оранці під озими культури – 101 договір, по посіву озимих з 522 не виконано 140. Органи сільського господарства за допомогою ревізій у колгоспах в 1953 р. викрили і ряд фактів обрахунку колгоспів з боку адміністрацій МТС [12, 17].

Так, у Ново-Васильківському районі МТС колгоспам нарахували за їхню роботу на 1106 ц. зерна, 249 кг м'яса і 39,028 крб. більше, ніж було насправді. Завищені нарахування з натуроплати на річні суми в Запорізькій області встановлювались і з боку Наребецької, Токмичевської МТС Оріхівського району і Хортицької МТС.

У державному зведені дирекція Єленівської МТС Андрійського району показала, що вона виконала роботу з подрібнення концентрованих кормів у колгоспах у кількості 1426 т. Насправді ж вона цієї роботи не виконувала, а видала колгоспам пальне, колгоспи самі подрібнювали корми на своїх млинах, оплативши трудовні та гарнцевий збір. Тим не менше МТС розрахувала за цю роботу натуроплату в розмірі 1855 кг м'яса. У Херсонській області Пам'ятновська МТС Голопристанського району виконала культивуацію зябі на площі 949 га не у визначений договором термін, а нарахувала колгоспам натуроплату як за роботу, виконану вчасно. Крім цього, було посіяно 139 га ярових культур, тоді як в актах керівництво зазначило, що посіяли у визначений термін передбачені договором 429 га. Колгосп «Заповіт Ілліча», що проводив збір зернових, виконав робіт на площі 1294 га. Однак в акті було вказано, що площа робіт охопила 2214 га, тобто було приписано 920 га. Зябі зорали 1496 га, з них вчасно лише 630 га, але в акт записали, що роботи на всій площі виконано згідно з передбаченим терміном. Таким чином Пам'ятновська МТС нарахувала колгоспу зайвих 65,7 т натуроплати, що було явним зловживанням з боку адміністрації МТС. Наступна перевірка в Каховській МТС встановила, що в шести колгоспах незаконно нарахували 135 т 222 кг зерна за роботи, які було виконано не у визначений термін, а в Семенівській МТС – чотирьом колгоспам незаконно нарахували 34 т натуроплати. Серйозні факти невиконання МТС договорів із колгоспами і завдання

великої шкоди колгоспам мали місце і в Миколаївській, Ворошиловградській та інших областях.

Іншим прикладом недоброякісного виконання МТС своїх зобов'язань перед колгоспами є матеріали протоколу №Б-42/19 від 10 серпня 1953 р. Станіславського обкому партії. В ньому відзначалося, що Снятинська МТС не виконала договірне зобов'язання перед колгоспами зі збирання врожаю та з підготовки ґрунту до посіву озимих культур. Так, станом на 5 серпня 1953 р., згідно з планом збирання колоскових культур комбайнами, в 3500 га було зібрано 1650 га, або 47%. В колгоспах ім. Ворошилова, ім. Жданова, ім. Франка та ім. Сталіна план збору урожаю комбайнами виконали лише на 11 – 27%. Незадовільно проводилася і молотьба хліба. Із передбачених 9840 т на 1 серпня було намолочено лише 807 т, або 8% до плану. В 7 колгоспах з 17 на 1 серпня молотьба ще зовсім не розпочиналась, а більшість молотильних агрегатів не виконували щоденних завдань із намолоту хліба [13, 54].

Масові порушення умов Типових договорів з боку МТС негативно впливали на продуктивність сільськогосподарського виробництва, зростання витрат колгоспів на сільськогосподарські роботи і, як наслідок, на вартість сільськогосподарської продукції та взаємини між адміністрацією МТС і колгоспів, на якість проведення сільськогосподарських робіт.

За таких умов на середину 50-х років ХХ століття стало очевидним, що офіційні декларації щодо юридичної рівноправності МТС і колгоспів не відповідали дійсності. МТС, концентруючи техніку, кадри механізаторів і ремонтників, стали фактичними «господарями становища». Тому зовсім не випадковими були висловлювання окремих керівників обласних управлінь сільського господарства на нараді в Москві в грудні 1957 р. про те, що саме МТС – «основна виробнича сила на полях, що колгоспи взагалі не потрібні, оскільки вони постійно вступають в протиріччя з МТС та заважають їх активній роботі» [5, 103].

Водночас колгоспи намагалися вести господарство так, як це було вигідно їм. Однак за умов, коли практично вся сільськогосподарська техніка була в МТС, це вдавалося погано. Колгоспи, які були більш зацікавлені та безпосередньо відповідали за кінцевий результат виробництва, залишалися «заручниками» МТС. Вони не мали можливості належним чином розпоряджатися основними технічними засобами, необхідними для запровадження передової агротехніки, а отже, підвищення врожайності. Конкретні інтереси «двох господарів на одній землі» не збігалися.

Суттєві розбіжності у відносинах між МТС та колгоспами загострювалися. Фактичне домінування МТС над колгоспами стало рудиментом минулого. За умов розпочатого демонтажу сталінізму дедалі більше почала зростати самостійність колгоспів, помітно проявлялися демократичні тенденції колгоспного життя. Зміцнювалася матеріальна зацікавленість колгоспників у результатах господарювання. Цьому сприяли подальші кроки вищого радянського керівництва. Постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 9 березня 1955 р. «Про зміну практики планування сільського господарства» колгоспам надавалися широкі права в плануванні виробництва. Надалі уряд планував

колгоспам лише загальні обсяги здачі продукції державі, тоді як попереднім планом регламентувалося все: види культур, розмір їхнього посіву, кількість худоби, необхідна для колгоспу [5, 97]. Згідно з Постановою від 6 березня 1956 р. «Про статут сільськогосподарської артілі і дальший розвиток ініціативи колгоспників в організації колгоспного виробництва й управлінні справами артілі», колгоспи мали право самостійно доповнювати та змінювати окремі положення Статуту артілі з урахуванням місцевих, конкретних умов господарства. Економічні рзбіжності між МТС і колгоспами ще більше загострювалися через збереження старої системи фінансування станцій. Зокрема, МТС отримували кошти із бюджету залежно від встановленого їм планового обсягу робіт і планової собівартості одного гектара м'якої оранки. При такій ситуації МТС було вигідно максимально використовувати наявний машинно-тракторний парк, однак безпосередньої зацікавленості у підвищенні врожайності колгоспних полів не простежувалося. Виконання плану тракторних робіт ставало самоціллю [14, 98].

Проте в 1958 р. склалася ситуація, коли наявний рівень механізації вирощування технічних культур та виробництва кормів не давав можливості МТС збільшити обсяги цих робіт. З іншого боку, досягнувши помітно високої механізації робіт з виробництва зерна, МТС не могли задовольнити зростаючі вимоги колгоспів щодо оптимальних термінів виконання робіт. Це призводило до коливань виробництва зерна в колгоспах і позначалося на виконанні ними планів здачі натурпродукції. Залишалася надалі високою і її собівартість. Тому голови колгоспів часто були змушені йти на компроміс, щоб повністю завершити сільськогосподарські роботи. «Машини МТС працювали в колгоспах до виконання передбачених договором робіт, а після цього їх забирали, незважаючи на те що в них ще існувала потреба», – згадував голова правління колгоспу «Зоря комунізму» Сокальського району Львівської області Ф. Семашко [6, 85].

Реалії життя вимагали якнайшвидшого вирішення суперечностей, які виникли на середину 1950-х років між МТС та колгоспами. Частково це вирішувалося на місцях шляхом створення комплексних, тракторно-польових бригад, шляхом об'єднання керівництва колгоспів та МТС. Однак це були лише напівзаходи. Більш дієвим кроком з ліквідації такого стану речей міг стати перехід МТС на госпрозрахунок, що поставив би їх фінансово-економічний стан в безпосередню залежність від зростання обсягів та здешевлення виробництва продукції в колгоспах. Проте це вимагало настільки тісного співробітництва МТС з колгоспами, що було рівноцінним їх злиттю [7, 104].

Зважаючи на те, що держава виділяла значні кошти на утримання МТС, які після відміни грабіжницьких розцінок сталінського періоду не компенсувалися розрахунками колгоспів, постало питання про рентабельність та саму доцільність існування МТС. Назріла необхідність внесення кардинальних змін в існуючий порядок виробничо-технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва. Ця потреба знайшла своє відображення в проєкті Закону «Про дальший розвиток колгоспного ладу і

реорганізацію машинно-тракторних станцій». Його зміст полягав у наданні колгоспам можливості розпоряджатися технікою за власним розсудом.

Таким чином, взаємовідносини МТС з колгоспами упродовж 1930-х – першої половини 1950-х років регулювалися на основі затвердженого урядом Типового договору. Договірні відносини були зафіксовані юридично, і тому він мав силу закону. За цим договором машинно-тракторні станції брали на себе зобов'язання з виробничо-технічного обслуговування колгоспів, здійснення агрономічної допомоги, складання виробничо-фінансових планів, впровадження правильних сівозмін, підготовки кадрів. Колгоспи повинні були послідовно проводити всі зазначені в договорі агротехнічні заходи, своєчасно розраховуватися за роботи з працівниками МТС. Через договір між МТС і колгоспами держава впливала на розвиток колгоспного виробництва країни. Проте часто зазначені в договорі положення виконувалися несвоєчасно або взагалі не виконувалися, що призводило часом до зловживання МТС своїм становищем. Все це негативно впливало на продуктивність сільського господарства, призводило до непотрібних фінансових витрат з боку колгоспів та зростання вартості сільськогосподарської продукції. Водночас у 1950-х рр. відбулося зміцнення і розширення матеріально-технічної бази машинно-тракторних станцій, підвищився рівень інтенсифікації колгоспного виробництва. Технічне забезпечення МТС на середину 50-х років ХХ століття вже не відповідало новим обсягам робіт у сільському господарстві і тим вимогам, які постали перед МТС узв'язку з розвитком багатогалузевого виробництва. Все це потребувало усунення суперечностей, які виникли у відносинах між МТС та колгоспами. У зв'язку з цим у другій половині 1950-х років питання щодо якнайшвидшої реорганізації МТС стало нагальним.

1. Арутюнян Ю.В. *Историческая роль МТС и их реорганизация* / Ю.В. Арутюнян, М.А. Выцлан. – М.: Госполитиздат, 1968. – 180 с.
2. Гайдамацький П.І. *Відродження МТС* / П.І. Гайдамацький, М.І. Лобас. – К.: Поліграфкнига, 1997. – 224 с.
3. Панченко П.П. *Аграрна історія України: Навчальний посібник для студентів та викладачів сільськогосподарських закладів освіти* / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. – К.: Знання, 2000. – 342 с.
4. Панченко П.П. *Аграрна історія України: Навчальний посібник для студентів та викладачів сільськогосподарських закладів освіти* / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. – К.: Просвіта, 1996. – 360 с.
5. Соколова О.В. *Договор как форма сотрудничества МТС и сельских товаропроизводителей в Курской области* / О.В. Соколова // *Курский край*. – 2003. – № 12-13.
6. Зеленін І.Е. *Аграрная политика Н. Хрущёва и сельское хозяйство страны* / И.Е. Зеленін // *Отечественная история*. – 2000. – № 1.
7. Кульчицький С.В. *Спроби реформ (1956-1964)* / С.В. Кульчицький // *Історія України*. – № 8.
8. Беренштейн Л.Ю. *Аграрні проблеми у діяльності М.С.Хрущова* / Л.Ю. Беренштейн // *М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова*. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995.
9. Хрущов М.С. *Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства: Промови і документи. В 7 т.* / М.С. Хрущов. – К.: Держсільгоспвидав УРСР, 1963. – Т. 2: *лютий 1955 р. – січень 1958 р.* – 510 с.

10. Кутафьев А.Г. МТС – решающая сила колхозного движения России / А.Г. Кутафьев. – М.: Наука, 1956.
11. Еременко Л.В. Реорганизация машинно-тракторных станций и ее социальные последствия в 1958 – 1965 гг. (на материалах Украины). Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук: спец. 07.00.02. / Л.В. Еременко. – М., 1977. – 21 с.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань країни (далі – ЦДАГО) – Ф. 1 – Оп. 24 – Спр. 3565. Копії виходячих писем ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП України, докладные записки обкомов КП України, Міністерство сільського господарства УРСР и Прокуратуры УССР об обеспечении колхозов запчастями, сельскохозяйственными машинами и о фактах грубого нарушения МТС договоров с колхозами, о ремонте машин. – 6.1-10.12.1954. – 86 арк.
13. ЦДАГО – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3074. Работа МТС, МТМ, ремзаводов (ремонт тракторов, обеспечение сельхозмашинами, обеспечения запчастями и горючим). – 18.2-17.8.1953. – 57 арк.
14. Семичаевский М.А. Борьба КПСС за укрепление МТС и повышение их решающей роли в колхозном производстве (1953 – 1957 гг.) / М.А. Семичаевский. – М., 1959. – 130 с.

В.Б. Лапердин

СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ГОЛОДА 1946 – 1947 ГГ. В ЗАПАДНОСИБИРСКОЙ ДЕРЕВНЕ

Проаналізовано наслідки голоду 1946 – 1947 рр. у сільській місцевості Західного Сибіру. Голод мав локальний характер і призвів до негативних змін динаміки відтворення населення.

Ключові слова: історична демографія, голод 1946–1947 рр., смертність, народжуваність, соціальна політика влади.

The article examines the consequences of the famine of 1946 – 1947. in rural areas of Western Siberia. Hunger was a local character and led to negative changes in the dynamics of human reproduction.

Key words: historical demography, famine of 1946-1947., death rate, birth rate, social policy of the authorities.

В первые послевоенные годы СССР поразил кризис, связанный с голодом 1946 – 1947 гг. Он не приобрел характер массового бедствия, как голод 1921 – 1922 гг. или 1932 – 1933 гг., однако препятствовал восстановлению страны после окончания Великой Отечественной войны. Цель настоящей статьи – рассмотреть социально-демографические последствия голода 1946–1947 гг. в сельской местности Западной Сибири. Территориальные рамки исследования охватывают Алтайский край, Кемеровскую, Новосибирскую, Омскую и Томскую области в административных границах второй половины 1940-х гг.

Источником для написания статьи послужили документы текущего учета населения, в которых регистрировались случаи рождения и смерти, а также их половозрастные характеристики, позволяющие охарактеризовать влияние послевоенного кризиса на демографическую сферу общества. Кроме того, использовалась делопроизводственная документация местных органов власти (обкомов и облисполкомов). В ней содержатся сведения о продовольственной ситуации в отдельных районах Западной Сибири.

Социально-экономические и природно-климатические предпосылки послевоенного кризиса

описаны в ряде работ российских исследователей. Влияние правительственных решений на возникновение и усугубление кризиса изучил В.Ф. Зима [1], а воздействие поразившей страну летом 1946 г. засухи – И.М. Волков [2]. И хотя до сих пор продолжается спор по поводу «первенства» причин, можно констатировать, что послевоенный голод являлся следствием как объективных факторов (климатических условий, приведших к низкой урожайности), так и субъективных (государственной политики).

На региональном уровне проблема послевоенного голода в СССР до сих пор остается «белым пятном», хотя в ряде стран – бывших советских республиках – она привлекла внимание исследователей (например, [3] и др.). Впервые проблему голода 1946–1947 гг. на территории Западной Сибири сформулировал В.А. Исупов [4]. Однако его статья ограничивается только постановкой вопроса. В дальнейшем изучение послевоенного кризиса практически не получило развития. На примере Новосибирской области А.А. Бурматовым были показаны демографические последствия голода [5]. О сложном продовольственном положении в 1947 г. на территории Горного Алтая говорится в монографии А.В. Летова [6]. В статьях И.Б. Карпуниной отражен ход предшествовавшей голоду хлебозаготовительной кампании 1946 г. в Алтайском крае [7]. Хлебозаготовительная кампания 1946 г. в Новосибирской области описана в третьем выпуске сборника «Политика раскрестьянивания в Сибири» [8] и в статье В.А. Ильиных [9].

Первые локальные проявления голода на территории Западной Сибири были зарегистрированы в конце 1946 г., когда в ряде районов стала ощущаться нехватка продуктов питания. В январе 1947 г. в обком ВКП(б) и облисполком Новосибирской области начали поступать сообщения районных руководителей – председателей райкомов и секретарей райисполкомов, а также директоров совхозов и председателей колхозов об угрожающей обстановке в деревне. В них отмечалось, что у населения подходят к концу продовольственные запасы и имеются случаи голодных опуханий. Аналогичное положение сложилось в соседних областях. Согласно донесению в Омский облисполком секретаря районного комитета ВКП(б) и председателя райисполкома Солдатского района, только в двух совхозах – Кошкульском и Маркутлинском – в конце ноября 1946 г. насчитывалось 598 «остронуждающихся», «которым необходимо оказать срочно продовольственную помощь» [10, 136]. Некоторые райисполкомы и райкомы проводили обследования подведомственного им населения и брали на специальный учет семьи, которым требовалась немедленная помощь. Районное руководство не могло ее оказать, так как в ходе хлебозаготовок 1946 г. была изъята значительная часть произведенной сельскохозяйственной продукции. Областные власти также были ограничены в своих действиях, так как для разбронирования продовольственных резервов требовалось разрешение из Москвы. Исполком Омской области выделил в декабре 1946 г. упоминавшимся Кошкульскому и Маркутлинскому совхозам

дополнительно 50 хлебных пайков [10, 134], в то время как им требовалась помощь в десятикратном размере.

Весной положение ухудшилось. Если в январе 1947 г. секретарь Убинского РК ВКП(б) Новосибирской области Ф.Д. Кузнецов писал о затруднениях только в совхозах района: «Запасы у рабочих выходят, положение становится крайне тяжелым» [11, 12], то в апреле 1947 г., по его же сведениям, 1118 семей колхозников, рабочих и служащих района находилось в «бедственном состоянии» [11, 107], а в ряде населенных пунктов наблюдались случаи опухания на почве голода. Нельзя сказать, что областной центр не реагировал на подобные сообщения. Убинскому району было выделено в январе–феврале 1947 г. 1,6 тыс. ц картофеля, 300 ц овощей и «небольшое количество хлеба». Но, как отмечал Ф.Д. Кузнецов: «Оказанная помощь при сложившихся обстоятельствах не могла исправить положение дел с продовольствием» [11, 107].

Подобная ситуация наблюдалась во многих районах Новосибирской области. По сообщению исполняющего обязанности председателя Легостаевского райисполкома И. Шамаева, на начало марта 1947 г. в районе было учтено 580 крайне нуждающихся семей с общим числом жителей в них 2487 чел. (всего в районе проживало около 18 тыс. чел.). Выделенных 13 т хлеба Легостаевскому району оказалось недостаточно [12, 91].

В Омской области обеспечение продовольствием населения было поставлено ничуть не лучше. Председатель Шербакульского исполкома писал в марте 1947 г. в облисполком о голодающих колхозниках: «По данным на 01.03.1947 г., таковых насчитывалось: инвалидов Отечественной войны – 94 чел., семей, мужа которых погибли на фронте, – 270 чел., семей военнослужащих – 119 чел., и от колхозников – 331 семья с количеством 1488 человек». На начало марта в районе насчитывалось 40 человек, больных дистрофией [13, 24].

Бедственное положение рабочих совхозов Омской области описал директор Омского союзмольтреста в своем письме, адресованном председателю облисполкома Л.И. Кузику и министру совхозов СССР Н.А. Скворцову. По его мнению, основной причиной голода рабочих совхозов Омского союзмольтреста являлось снятие их с централизованного снабжения. Если до октября 1946 г. карточками обеспечивалась 31 тыс. чел., то после сокращения карточной системы – только 1528 чел.. Совхозы получали от 15 до 54 рабочих пайков, в то время как численность рабочих в них составляла от 250 до 600 чел. [13, 23]. Совхозы треста перевыполнили в 1946 г. план сдачи зерна государству на 5263 т (или на 143%), для чего пришлось изъять зерно из фондов для общественного питания рабочих [14, 24]. Кроме того, назывались такие причины, как отсутствие скота у рабочих совхозов и дождливая погода, вызвавшая гниение картофеля. В результате этого население указанных совхозов поразил голод. Обращаясь к министру А.Н. Скворцову, автор письма видел следующий выход из создавшегося положения: «Прошу министра добиться решения вопроса о приравнении в снабжении хлебом рабочих совхозов к рабочим городов, увеличить в два раза по сравнению с прошлым годом фонды расхода на общественное питание мяса и молока, так как сейчас

имеется острая необходимость поддержки рабочих семей этими продуктами питания» [14, 25]. Просьба директора Омского союзмольтреста противоречила политике государства, стремившегося за счет сокращения потребления населения добиться экономии в расходовании продовольственных фондов, и поэтому была обречена на провал.

Послевоенный кризис, вызванный голодом 1946–1947 гг., отступал постепенно. Во второй половине 1947 г. нового голода не последовало, хотя малообеспеченные слои населения продолжали испытывать продовольственные затруднения. Урожай 1947 г. позволил улучшить снабжение жителей региона продуктами питания, в том числе в сельской местности. Таким образом, во второй половине 1947 г. на территории Западной Сибири сложились предпосылки для преодоления кризиса.

Хронологические рамки голода в Западной Сибири охватывают период с конца 1946 г. до середины 1947 г. Однако демографическая подсистема общества в силу инертности происходящих в ней процессов стабилизировалась не сразу. Начавшийся в конце 1946 г. голод заметно не отразился на уровне смертности в этот год. Если в 1946 г. на 1000 жителей западносибирской деревни умерло 9,6 чел., то в 1947 г. – 12,9 [15, 75]. Аналогичный рост наблюдался в целом по РСФСР, где уровень смертности в сельской местности повысился с 10,6 до 14,9% [16, 174]. Уже в 1948 г. произошло уменьшение числа умерших в Западной Сибири до 12,2% [15, 75] (в РСФСР – до 12,7% [16, 174]). В последующие годы смертность продолжала снижаться (до 11,7% в Западной Сибири), что свидетельствует о преодолении кризиса [15, 75]. Несмотря на это, уровень смертности оставался выше показателей 1946 г., что свидетельствует о сохранении тяжелого материально-бытового положения в деревне.

В послевоенные годы происходил компенсаторный рост рождаемости, обусловленный повышением доли мужчин в составе населения вследствие их возвращения домой из армии. Голод привел не только к увеличению смертности в 1947 г., но и к снижению числа зачатий, что отразилось на показателях рождаемости. Если в 1947 г. на 1000 жителей западносибирской деревни родилось 32 ребенка, то в 1948 г. – 31,6 [15, 75]. Голод являлся причиной снижения числа родившихся и уменьшения эффективности компенсаторной волны. В 1949 г. рождаемость вновь повысилась до 35,7%, что объясняется преодолением кризиса и ростом числа отложенных во время него рождений. Аналогичная картина наблюдалась в целом по РСФСР, где рождаемость в сельской местности в 1947 г. составляла 27,0%, в 1948 г. – 25,9, а в 1949 г. – 32,5% [16, 174].

Таким образом, голод 1946–1947 гг. вызвал ряд негативных последствий на территории Западной Сибири. Он не получил широкого распространения, как в ряде областей СССР (таких как Молдавия и Украина). В западносибирской деревне наблюдался только локальный голод, который приобрел характер «чересполосицы»: в одних районах он фиксировался, в других продовольственное положение было более благополучным. Эта дифференциация наблюдалась не только между районами, но и между отдельными колхозами, так как во многих из них созданные запасы продуктов питания и выдача хлеба на трудодни могли

обеспечить минимальные потребности. Впрочем, это не исключало возможности латентного проявления голода в виде недоедания, сопровождавшегося повышением заболеваемости и смертности, что определило рост числа умерших в Западной Сибири. Вместе с тем кризис прервал послевоенный компенсаторный рост рождаемости, уменьшив его эффективность. После преодоления голода наступил период стабилизации демографических процессов, характеризуемый постепенным снижением показателей смертности и увеличением рождаемости в 1949 г.

1. Зима В.Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия / В.Ф. Зима. – М., 1996.
2. Волков И.М. Засуха, голод 1946–1947 гг. / И.М. Волков. // История СССР. – 1991. – № 4.
3. Бомешко Б.Г. Засуха и голод в Молдавии 1946–1947 гг. / Б.Г. Бомешко. – Кишинев, 1990.
4. Исупов В.А. «Черное пятно» в истории Сибири. / В.А. Исупов. // Изв. Сибирского отделения Академии наук СССР. Серия истории, философии и филологии. – 1990. – Вып. 1.
5. Бурматов А.А. Демографические последствия голода 1946–1947 гг. в Новосибирской области / А.А. Бурматов. // Новосибирская область: история и современность: материалы науч.-практ. конф., посв. 75-летию Новосибирской области. – Новосибирск, 2012. Ч. 1.
6. Летов А.В. Социокультурное развитие Горного Алтая в первое послевоенное десятилетие (1945–1953 годы). / А.В. Летов – Горно-Алтайск, 2011.
7. Карпунина И.Б. «Завоевать право рапортовать товарищу Сталину»: хлебозаготовительная кампания 1946 г. на Алтае / И.Б. Карпунина. // Гуманитарные науки в Сибири. – 2002. – № 2.
8. Политика раскрестынивания в Сибири. – Новосибирск, 2003. – Вып. 3: Налогово-податное обложение деревни. 1946–1952 гг.
9. Ильиных В.А. Хлебозаготовительная кампания 1946 г. в Новосибирской области / В.А. Ильиных // Иркутский историко-экономический ежегодник: 2013. – Иркутск, 2013.
10. Государственный исторический архив Омской области (ГИАОО). – Ф. 437. – Оп. 24. – Д. 8.
11. Государственный архив Новосибирской области (ГАНО). – Ф. 4. – Оп. 34. – Д. 252.
12. ГАНО. – Ф. 1020. – Оп. 6. – Д. 34.
13. ГИАОО. – Ф. 437. – Оп. 24. – Д. 21.
14. ГИАОО. – Ф. 437. – Оп. 24. – Д. 20.
15. Лапердин В.Б. Голод 1946–1947 гг. в Западной Сибири: демографический аспект / В.Б. Лапердин. // Гуманитарные науки в Сибири. – 2012. – № 1.
16. Вербицкая О.М. Население российской деревни в 1939–1959 гг.: проблемы демографического развития. / О.М. Вербицкая – М., 2002.

О.Е. Литвиненко

СИСТЕМА АГРОНОМІЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УСРР В 1920-Х РОКАХ

Розглянуто питання агрономічного обслуговування в УСРР в період 1920-х рр. Автором розкрито стан агрономічної мережі, її організаційні форми та кадрове забезпечення.

Ключові слова: агроном, УСРР, агрономічне обслуговування, земельні відділи.

In this article the author shows the issue of agronomy services in the USSR during the 1920s by analyzing the state of agronomic network, its organizational forms and staffing.

Keywords: agronomist, USSR, agronomists service, land divisions.

Історія агрономічного обслуговування бере початок в Україні ще з пореформеного періоду. Значний вклад агрономів у реалізацію державної аграрної політики сприяв як утворенню, так і подальшому функціонуванню сільськогосподарського виробництва та виникненню різноманітних агрономічних служб. За сучасних умов цей досвід в історичному аспекті є актуальним, зважаючи на реформування вітчизняного сільського господарства та поширення фермерських господарств.

Окремі аспекти з порушеної нами теми знайшли відображення у науковій історичній літературі [1 – 7]. Водночас доводиться констатувати, що поза увагою науковців залишилося вивчення системи агрономічного обслуговування в УСРР у 1920-х роках. Автор статті ставить за мету дослідити це маловивчене питання.

Відбудова народного господарства на початку 1920-х рр. потребувала об'єднання усієї колишньої агрономічної сили та визначення ключових завдань аграрної роботи. З цією метою 13 – 22 листопада 1922 р. відбувся 1-й Всеукраїнський агрономічний з'їзд у Харкові. Учасники з'їзду намагалися виробити нові методи агрономічної діяльності: від культурно-навчального напрямку, що мав місце в дореволюційний період, до організаційно-виробничого в умовах нової економічної політики. Проте скрутне фінансове становище не сприяло стрімкому запровадженню запланованих заходів, необхідних для глибоких змін в організації селянського господарства. Спочатку основне завдання радянської агрономії полягало переважно в тому, щоб зберегти та зміцнити різноманітні агрокультурні заклади, що уціліли в роки революції: сільськогосподарські школи, дослідні станції, племінні господарства тощо. Тим часом з 1922 р. у міру асигнування коштів з місцевого і центрального бюджетів агрономічна допомога на селі значно поліпшилась і охопила певну частину селянства [8, 79].

Форми агропоміди і методи обслуговування селянства в післяреволюційний період поступово застосовувалися відповідно до загальних тенденцій розвитку сільського господарства. Першочерговими були питання забезпечення посівним насінням, робочою худобою, відновлення культури цукрового буряка в лісостепу та засіву кукурудзи в степу. Агроном залишався однією із ключових фігур на селі. Його функції передбачали не лише консультування селянства з питань ефективності сортових посівів чи обробки ґрунту, а й організацію їхньої праці. Потреба в агрономії настільки зростала, що спочатку з метою збільшення прибутковості господарства розглядався варіант «селянської агрономії», що практикувався, зокрема, на Київщині. Згідно з ним, місцева громада утримувала агронома за свій кошт [9, 19].

Належне агрономічне забезпечення в УСРР, як і загалом в радянській державі, на початку 1920-х рр. було зумовлено низькою ефективністю місцевих агрономічних організацій та їхнім слабким зв'язком із центром. Це призвело до створення нової форми діяльності агрономічних органів – районної агрономії, яка в той час була відомою під назвою «районової». Вона виступала низовим апаратом радянської округової організації у складі земельних відділів. Головною її метою були не лише розвиток і раціоналізація сільського господарства УСРР, а й

розробка питань щодо виконання планових завдань Народного комісарату земельних справ і його місцевих органів [10, 69]. Цей напрям агрономічної діяльності залежав від інфраструктури земельних органів: мережі агропунктів, дослідних установ, бібліотек тощо. Чим густіша була мережа таких підприємств, тим більше агродопомога була продуктивнішою на місцях [11, 6].

Організація районної агрономії передбачала утворення визначеної кількості агрорайонів залежно від відповідної чисельності селянських господарств. Один агрорайон мав охоплювати в середньому 15 тис. господарств. Радусі площі обслуговування одного агрорайону, залежно від родючості ґрунтів, у різних регіонах УСРР мав відмінності: у степовому – 26 верств (302,5 тис. десятин), лісостеповому – 19 верств (114 тис. десятин) і на Поліссі – 24 верстви (105 тис. десятин). Наявність в окремих губерніях стабільних агрономічних осередків і відсутність таких в інших збільшувала кількість агрорайонів у перших і зменшувала у других. Агрорайони, яких спочатку налічувалося 300, розподілялися по губерніях таким чином: Волинська – 18, Київська – 46, Чернігівська – 27, Полтавська – 40, Подільська – 22, Харківська – 36, Одеська – 43, Катеринославська – 38, Донецька – 30 [12, 44]. Рішення про утворення районної агрономії було закріплено 1924 р. Всеукраїнською агронарадою, яка визначила новий напрям агродопомоги. Згідно з ним, праця агроперсоналу зосереджувалась, головним чином, у певному селищі чи групі селищ [8, 80].

Загалом у середині 1920-х рр. в УСРР сформувалося 3 типи агрономії: державна, яку представляли земельні органи, агрономічний відділ залізниць, громадсько-кооперативна – сільськогосподарські товариства та спілки, а також науково-дослідна – дослідні станції, агрономічні школи [13, 48]. Обслуговування агрорайонів відбувалося за допомогою персоналу земельних органів. За відомостями окружних земельних управлінь УСРР, станом на 1 жовтня 1924 р. налічувалося 1777 агрономів. З них 285 працювало у сільськогосподарській кооперації, 288 – у школах, 703 – у цукроварнях, 236 – у радгоспах, 265 – в інших установах та підприємствах [14, 124].

Розвиток агрономічної мережі стимулював збільшення кількісного складу агроперсоналу і територіального поділу агрорайонів. У кінці 1924 р. в УСРР налічувалося вже 311 агрономічних районів, що об'єднувались у 50 округ. Межі агрономічних і адміністративних районів майже збігались. Із 311 агрорайонів, 295 повністю охоплювали відповідні адміністративні райони і лише в складі 16 агрорайонів були частини інших адміністративних одиниць (утворень) [14, 129]. Розподіл районного агрономічного персоналу був таким: районних агрономів – 368, їхніх помічників – 237, спеціалістів з окремих галузей – 98, співробітників районних земельних управлінь – 148, інших фахівців – 23. По одному агроному мало 44 агрорайони, по два – 111, по три – 96, по чотири – 28, по п'ять – 16, по шість – 8, по сім – 3 агрорайони [14, 126-127].

У 1925 р. в УСРР налічувалося 538 агрорайонів, в яких працювало 980 агрономів: 538 районних, 241 спеціаліст і 201 агротехнік [15, 2]. Агрономічна мережа в УСРР залишалася неоднорідною. Зокрема, на Харківщині один агроном обслуговував у

середньому 31,8 населених пунктів, 3,5 тис. селянських господарств, 18 тис. населення і 11,7 тис. десятин посівної площі. Водночас на Катеринославщині ці показники становили відповідно 66,8 тис., 38,3 тис. і 43,1 тис. [14, 124]. Отже, виробниче навантаження агронома мало регіональну специфіку.

Формування агрономічної мережі в середині 1920-х рр. у вигляді районних організацій відбувалося проблематично. Більшість районів не забезпечувалася відповідними фахівцями в тій кількості, що могла б розподіляти роботу спеціалістів згідно з окремими галузями сільського господарства, як цього вимагав принцип роботи районної агромережі. Ціною розширення території агрорайону стало зменшення чисельності потрібних висококваліфікованих агрономів [16, 17].

В оптимальному варіанті кожний штат районного агроапарату мав налічувати не менше чотирьох працівників: районного агронома, спеціалістів із тих галузей сільського господарства, які в певному районі були найбільш розвинуті, а також агротехніка. Склад місцевого агрономічного осередку встановлювався в кожному районі окружного земельного відділу згідно з відповідними постановами вищих агрономічних органів. Посади райагрономів заміщувалися випускниками сільськогосподарських інститутів та агротехнікумів і рівнозначних їм сільськогосподарських шкіл, що мали спеціалізацію економічного і агрономічного напрямку. Стаж для осіб, що закінчили інститути, становив не менше 3 років, а для інших – не менше 5. Окрім того, половина цього стажу повинна була бути проведена в межах певної сільськогосподарської смути [10, 70]. Вказані заходи допомагали набуті роботі агрономічного апарату ефективного характеру.

У 1925 – 1926 рр. за планом НКЗС передбачалося збільшення чисельності районних агропрацівників до 1600 осіб. Насправді ж їхня кількість на кінець 1926 р. становила 1433 особи [15, 2]. Крім агрономії земельних органів, агрообслуговування селянства здійснювали також агрономи сільськогосподарської кооперації, колгоспів, дослідних станцій і радгоспів. Агрономія сільськогосподарської кооперації нарахувала у 1927 р. 800 агрономів особового складу, тоді як до революції – 229 осіб. Найбільша частина кооперативної агрономії – 450 осіб – припадала на агрономію буряківничих товариств. 1927 р. було утворено агрономію для обслуговування колгоспів. Утримання останніх забезпечували колгоспи і держава [8, 80].

Підтримка з боку держави сприяла поступовому росту чисельності агрономів. Лише упродовж 1 січня 1928 – 1 жовтня 1928 р. загальна чисельність агропрацівників зросла з 6556 до 7350 осіб. З них працювало у земельних органах – 1980, сільськогосподарській кооперації – 1810, радянських господарствах і Цукротресті – 2010, дослідних наукових установах – 470 [17, 53]. У подальшому, за оперативними планами 1928 – 1929 рр., в УСРР повинно було бути 9980 осіб агрономічного персоналу, з яких 7700 з вищою або середньою сільськогосподарською освітою і 2280 агротехніків. Насправді селянські господарства на цей період обслуговувало 8500 агропрацівників [18, 41]. Перший п'ятирічний план у сфері розвитку сільського господарства передбачав такий зріст агроперсоналу:

1928 р. – 7690 працівників, 1929 р. – 10040, 1930 р. – 12560, 1931 р. – 14880, 1932 р. – 17340 [19, 102]. Різноманітність галузей сільського господарства вимагала утворення фахівців нових спеціальностей: агрономів-економістів, агрономів-інженерів та агрономів-зоотехніків [20, 51-52].

Дослідна справа в УСРР у 1920-х роках була представлена 43 науковими установами, що обслуговували переважно рільництво. 32 з них було відкрито в дореволюційний період, 14 – в радянський. З усіх працівників-дослідників, яких налічувалося 1870 осіб, 45 % були спеціалістами, інші – технічним персоналом. Проте вплив дослідних станцій на сільське господарство залишався незначним, оскільки вони ще не дійшли рівня агрокультурного наукового центру, що проводив би широку організаційну роботу. Дослідні установи та їхні досягнення були відокремлені від масового селянського господарства [21, 4].

Загалом швидкий темп очікуваного зростання сільського господарства УСРР стимулював зростання агрономічної мережі земельних органів, колгоспів і кооперативних органів в кількісних і якісних показниках. Новою організаційною формою стала районна агрономія, яка об'єднувала всю аграрну роботу місцевих адміністративних одиниць з центром і становила професійний колектив з 3 – 4 осіб – райагронома, спеціалістів та агротехніка. Збільшилась загальна кількість обслуговуючого агроперсоналу з 1,7 тис. у 1924 р. до 7,3 тис. у 1928 р., з яких 1,8 тис. були задіяні в земельних органах. Завдання технічного переозброєння сільського господарства та підвищення врожайності потребувало від агроперсоналу не лише напруженої праці, а й надійної системи організації роботи. Це зумовило утворення і подальше функціонування ряду організаційно-господарських форм: агрономії земельних органів, агроперсоналу освітніх закладів, агрономії колгоспів та кооперативної агрономії.

1. Дедусенко А. Ф. Агрономическая помощь населению / А. Ф. Дедусенко. – Х., 1923. – 138 с.
2. Вербин А. А. У истоков отечественной агрономии. – М.: Сов. наука, 1955. – 122 с.
3. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР, 1920-ті рр. / О. М. Мовчан. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2011. – 312 с.
4. Дорош Т. О. Аграрна інтелігенція Радянської України (20-і рр. XX ст.): соціально-історичний аспект: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. О. Дорош; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2010. – 20 с.
5. Шарпаций В. Г. Створення Всеукраїнського агрономічного товариства у 20-х рр.: програма, завдання, персоналії / В. Г. Шарпаций // Гілея. – 2011. – № 8.
6. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929) / В. В. Калініченко. – Х.: Основа, 1991. – 131 с.
7. Лазуренко В. М. Українське фермерство: злет і падіння (1921-1929 рр.) / В. М. Лазуренко. – Черкаси: ЧДТУ, 2013. – 474 с.
8. Воронін А. Агродопомога на Україні на 10 роковини Жовтня / А. Воронін // Український агроном. – 1927. – № 10-11.
9. Бломквіст Б. Селянська агрономія / Б. Бломквіст // Земельник. – 1924. – № 3.
10. Положення про районну агрономію (проект) // Український агроном. – 1925. – № 1.
11. Терниченко А. Шляхи агрономії / А. Терниченко // Агроном. – 1923. – № 1.
12. ДАПО. – Ф. Р-3464. – Оп. 1, Спр. 39. Копія постановлення ВУЦИК, циркуляри, інструкції,

телеграммы Наркомзема УССР. – 20 декабря 1922 г. – 23 марта 1923 г. – 73 л.

13. Щадилов О. Як агрономія допомагає селянам / О. Щадилов. – К.: Державне видавництво України, 1925. – 54 с.
14. Сябро М. Агрономічна сітка на Україні / М. Сябро // Земельник. – 1925. – № 4-5.
15. ЦДАВО. – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр. 158. Матеріали з питань організації агромережі та про агрономічну роботу на селі. – 19 травня 1928 р. – 33 арк.
16. Слісаренко О. Районна агрономія та адміністративні райони / О. Слісаренко // Агроном. – 1924. – № 1.
17. Петришин Т. Інститут підвищення кваліфікації спеціалістів сільського та лісового господарства / Т. Петришин // Український агроном. – 1928. – № 12.
18. Воронін А. Про організацію об'єднаної агрономічної роботи на Україні / А. Воронін // Український агроном. – 1929. – № 4.
19. Розвиток сільського господарства України за п'ятиріччя (1928-29 – 1932-33 рр.). – Х.: Радянський селянин, 1929. – 108 с.
20. Воронін А. Про типи та кількість фахівців і масових кадрів для сільського господарства / А. Воронін // Український агроном. – 1929. – № 10.
21. Маишур С. І. До перебудови дослідної справи на Україні (закінчення) / С. І. Маишур // Полтавський селянин. – 1929. – № 18.

І.М. Лубко

ВІДМОВА ВІД ТРУДОДНЯ ЯК ОСНОВНОЇ ФОРМИ ОБЛІКУ ТА ОПЛАТИ ПРАЦІ В КОЛГОСПНОМУ СЕЛІ (1953 – 1964 РР.)

Досліджено характер та зміст змін у системі обліку та оплати праці в українському селі у 1953 – 1964 рр. З'ясовано, що запроваджена ще за періоду суцільної колективізації трудова повинність у формі обов'язкового мінімуму вироблених трудоводнів продовжувала існувати аж до середини 60-х рр. XX ст. Доведено прогресивність грошової форми оплати праці та її очевидні переваги над натуральними формами розрахунку за працю в громадському господарстві. Обґрунтовано висновок про безперспективність примусових форм, суспільно зорієнтованих стимулів та ідеологічно спотвореної свідомості у трудовій діяльності українського селянства.

Ключові слова: трудовдень, селянство, оплата праці, авансування, радянське керівництво, трудові відносини.

This paper investigates the nature and content of the changes in accounting and wages in Ukrainian village during 1953-1964. It was found that labor service in the form of mandatory minimum of work days, which was introduced during the collectivization period, continued existing until the mid-60's of the XX century. Progressiveness of monetary form of remuneration and its obvious advantages over non-monetary form of payment for work in the public sector was shown. The author comes to the conclusion about futility of coercive forms, socially-oriented incentives and moral consciousness distortion in the labor activity of Ukrainian peasants.

Key words: workday, peasants, wages, advancing, the Soviet leadership, labor relations.

За сучасних умов формування ринкової економіки та механізмів її функціонування перед сільськогосподарськими підприємствами різних форм власності, окрім вирішення суто господарських завдань, повсякчас виникає потреба у формуванні професійного та зацікавленого в кінцевих результатах діяльності підприємства кадрового потенціалу. Виробництво стає ефективнішим, коли його

працівники мають спонукальні мотиви своєї участі в тому або іншому процесі. У зв'язку з цим завжди актуальною для всіх без винятку категорій працівників була система обліку та оплати праці. Однак низька прибутковість виробництва більшості сучасних сільгосппідприємств не завжди дозволяє організувати належну заробітну плату працівників, враховуючи принципи ринкової економіки. Тобто проблема оплати праці в аграрному секторі завжди виявлялась фінансово складною і соціальною гострою.

Із перших років існування колгоспного ладу формування фонду споживання здійснювалося за надлишковим принципом: в кінці господарського року після виконання планів обов'язкових державних поставок, сплати податків, розрахунків з МТС та іншими організаціями. При відверто дискримінаційній податковій політиці держави та офіційному визнанні села й селянства як другорядних категорій радянської дійсності наявність цього фонду ставала чистою формальністю. Навіть той колгоспник, який сумлінно працював упродовж року, фактично нічого не отримував за свою нелегку працю. Це ганебне явище приховувалося обліком праці колгоспників у трудових одиницях, за допомогою яких розподілявся дохід між членами колгоспу. Трудодень був проголошений найкращим мірилом праці, затраченої в суспільному господарстві.

Науковий доробок попередників, які на основі сучасного методологічного інструментарію переосмислюють недавні сторінки аграрної історії середини ХХ ст., представлений роботами українських (А. Донець, В. Лисак) та зарубіжних (О. Зубкова, О. Вербицька, М. Безнін, Т. Дімоні, Л. Ізюмова) дослідників. Ними, зокрема, опрацьовано потужний масив архівних джерел, інформативність яких дозволила зрозуміти сутність багатоаспектних за своїм спрямуванням відносин, пов'язаних із аграрною політикою влади, сільською повсякденністю, побутом, внутрішнім світом селянина тощо. У своїх роботах дослідники не залишили поза увагою відносини, пов'язані із суспільною працею та працею селян у власному присадибному господарстві. Проте, на нашу думку, досліди предметніше дослідити передумови та наслідки відмови від такої форми обліку та оплати праці, як трудодень, щоб зрозуміти переваги та прогресивність нормованого обліку робочого часу та грошової оплати праці у сільському господарстві.

Автор статті ставить за мету розкрити характер та зміст змін, пов'язаних із еволюцією системи обліку та оплати праці, яким в умовах реалізації аграрних проектів М. Хрущова були притаманні принципово відмінні за своїм спрямуванням та наповненням ознаки й тенденції. Доцільно визнати, що трудодень виявився «геніальним» інструментом для пограбування селянства. Адже сама ідея трудодня, не кажучи вже про її практичне втілення, відверто дистанціювала колгоспника від реальної форми оплати його праці – від грошей. Упродовж всього року селянин мав справу з суто ефемерною одиницею розрахунку, яка не зрозуміло чим буде наповнена. «Корисність» трудодня полягала у тому, що упродовж року колгоспник регулярно «отримував» за виконану роботу свої «палічки». У такий спосіб створювалась видимість формальної винагороди за працю. Це психологічно забезпечувало соціальний спокій в колгоспах, які б в іншому випадку постійно лихоманило, що негативно б позначалося на виробничому процесі.

Норми виробітку, обліком яких займався бригадир, були реальними, але оплата праці – умовною, тому що розрахунок здійснювався лише один раз (іноді двічі) на рік. В. Нолл у зв'язку з цим вказує на суб'єктивізм колгоспного керівництва (бригадира) у нарахуванні трудоднів. Якщо людина була «у фаворі», то їй нараховували більшу кількість трудоднів, а якщо в опалі, то кількість трудоднів могли зменшити. Якщо ж людина потрапляла до «чорного списку», то їй взагалі не давали жодної роботи, що здебільшого було рівноцінним голодному існуванню і смерті [1].

Реалії життя доводили, що система трудодня, даючи змогу пограбувати селянина, водночас несприятливо позначалася на результатах господарювання загалом, оскільки не давала можливості враховувати конкретні результати роботи бригад, ланок, кожної окремої людини. Часто в абсолютно рівних умовах окремі колгоспи досягали значно вищої врожайності, але оплату за трудодні колгоспники отримували однакову. Намагаючись подолати такий об'єктивно невідгідний державі стан справ, Рада Міністрів СРСР Постановою від 19 квітня 1948 р. «Про заходи щодо покращення організації, підвищення продуктивності та впорядкування оплати праці в колгоспах» рекомендувала їм розподіляти доходи з урахуванням врожаю, зібраного бригадою, а в бригадах – ланками [2, 474].

Практична реалізація цієї вимоги здійснювалась шляхом додаткового нарахування трудоднів (при вищих показниках) та їхнє списання (при нижчих). Такий підхід відкривав ширші перспективи у досягненні вищих виробничих показників. Незважаючи на це, оплата праці колгоспників здійснювалась і далі не в повному обсязі. Щоправда, на межі 1940–1950-х рр. поступово було запроваджено авансування – часткові виплати доходу без очікування кінцевих результатів господарської діяльності. Отже, щоквартальна виплата авансу на вироблені трудодні почала практикуватися ще до 1953 р. Проте у більшості колгоспів УРСР авансування застосовувалося нерегулярно і лише за вирощування технічних культур.

На початку 1950-х років радянським керівництвом здійснювались спроби збільшити встановлений обов'язковий мінімум трудоднів. Обговорення цього питання було завершено у середині 1950-х рр., коли уряд наполегливо рекомендував встановити річну тривалість обов'язкових трудоднів у таких обсягах: для чоловіків – 200 трудоднів, а для жінок – 150 [3, 52]. У червні 1954 р. з'явилася урядова Постанова «Про обов'язковий мінімум трудоднів для працездатних колгоспників». Нею колгоспам рекомендувалося встановити обов'язковий мінімум трудоднів, беручи до уваги конкретні умови та необхідність виконання обсягу робіт, передбаченого виробничим планом, а також за наявності необхідної робочої сили в суспільному господарстві. Постановою передбачалася розлога диференціація мінімуму трудоднів для різних категорій колгоспників: для працездатних чоловіків і жінок, непов'язаних з особистим присадибним господарством; для працездатних жінок, які мали власне підсобне господарство; для працездатних жінок, які виховували малолітніх дітей [4, 57].

Зазвичай за кожен вид робіт встановлювались свої норми і розцінки. Поденне нарахування трудоднів застосовувалося як виняток. Це стосувалося таких

робіт, де визначити денну норму виробітку було складно (наприклад, відрядження) [5, 35 – 36]. Практично всі види робіт у колгоспі диференціювалися по групах. Всього їх було 9. Різниця між ними становила 0,5 трудоводня. Праця голів колгоспу, трактористів першої категорії, старших трактористів, механізаторів складних машин оцінювалася за найвищою шкалою: 2 трудоводні за денну норму виробітку. Найменше оцінювалася праця прибиральниць, сторожів та розсильних – 1,5 трудоводня за 1 робочий день [6, 127].

У середньому по УРСР в 1954 р. один робочий день прирівнювався орієнтовно до 1,6, а в 1955 р. – 1,7 трудоводня. У розрізі областей України цей показник коливався залежно від природно-кліматичних умов та стану механізації виробничих процесів. Найменше нарахування трудоводня на один день роботи зафіксовано у Львівській області – 1,3 у 1954 р. і 1,4 – у 1955 р. Найбільша ж кількість трудоводнів на один робочий день у зазначений період припадала на Полтавську (1,6 і 1,7), Харківську (1,7 і 1,8), Дніпропетровську (1,7 і 1,9), Одеську (1,7 і 1,8) і Миколаївську (1,9 і 2,1) області відповідно [7, 10].

На початку 1950-х років у вищих ешелонах влади активізувалися дискусії щодо притягнення колгоспників до юридичної відповідальності за невироблення річного мінімуму трудоводнів. Так, зокрема, дані ЦСУ УРСР (станом на 1 січня 1954 р.) свідчать про те, що в середньому по 12 областях республіки 4,3% працездатного населення колгоспів не виробили за 1953 р. жодного трудоводня, майже 32% – виробили до 100 трудоводнів, найбільша кількість населення (26,5%) виробили від 100 до 200 трудоводнів і майже 27% – від 200 до 400 трудоводнів [8, 16].

Більшість представників владної верхівки, намагаючись зберегти усталений порядок виконання трудової повинності, наполягали на застосуванні санкцій економічного характеру щодо порушників трудової дисципліни. На догоду «центру», місцеве колгоспно-партійне керівництво постійно звертало свою увагу на низьку трудову дисципліну в господарствах і практикувало застосування різних видів дисциплінарних та матеріальних стягнень. Найпоширенішим серед них було списання (віднімання – авт.) правлінням колгоспу уже вироблених колгоспниками трудоводнів з причини їхнього нез'явлення на роботу. За невироблення обов'язкового мінімуму трудоводнів застосовувалося таке стягнення, як подвійний податок. Отже, виконання обов'язкового мінімуму трудоводнів вважалося не лише трудовою повинністю колгоспного селянства, але й найпоширенішою формою їхнього залучення до спільної праці громадському господарстві.

3-поміж заходів щодо залучення працездатних колгоспників до громадського виробництва найсуттєвіше місце відводилося встановленню обов'язкового щорічного мінімуму трудоводнів. У кожному окремо взятому господарстві він різнився. Обов'язковий мінімум трудоводнів зазвичай встановлювали на загальних зборах членів колгоспу. Так, наприклад, у 1955 р. обов'язковий річний мінімум трудоводнів у 56 % сільськогосподарських артілей становив 150 трудоводнів на рік, у 15,3 % – від 150 до 175, у 16,7 % – від 175 – до 200, у 11,8 % – 200 трудоводнів на рік [6, 128]. Архівні джерела свідчать, що середньорічний виробіток обов'язкових трудоводнів з розрахунку на кожного працездатного колгоспника, починаючи з 1954 р., зростав. Про це свідчить розмір

прийнятого в колгоспах України мінімуму трудоводнів на одного працездатного колгоспника. Так, зокрема, в 1954 р. 43,7% всіх досліджених колгоспів встановили необхідний мінімум для чоловіків: до 150 вироблених трудоводнів на рік і лише 5% колгоспів прийняли норму, яка встановлювала відпрацювання 250 трудоводнів і більше. Інакшою була ситуація з трудоводнем у 1955 р., коли лише 13,1% колгоспів дотримувалися мінімуму трудоводнів в обсязі 150, тоді як кількість колгоспів, де мінімум трудоводнів складав 250 і вище, становила 22,5%, що в понад 4 рази більше [9, 46]. Проте, незважаючи на формально встановлені норми виробітку трудоводнів колгоспним селянством, ситуація мала некрайній вигляд.

За офіційними даними, на 1955 р. грошові доходи колгоспників УРСР від громадського господарства зросли, порівняно з 1953 р., на 3 млрд крб., водночас упродовж попередніх двох років – лише на 927 крб. Реальні доходи колгоспників за цей час зросли на 40% [9, 62]. Середньорічний заробіток (в натуральній та грошовій формі) одного колгоспника в 1955 р. становив 2,6 тис. крб. або 220 крб. на місяць (у дореформених цінах) [10, 84].

Зважаючи на загальне збільшення колгоспних прибутків та підвищення оплати праці колгоспників, все ж багато колгоспів за оплатою трудоводнів залишалися перед своїми працівниками в боргу. До того ж спостерігалася строкатість в оплаті трудоводня [11, 330]. Директор Соболівського цукрокомбінату О. Черкасова щодо подібної ситуації відзначала: «Оплата праці в колгоспах занадто низька... Перед сільським господарством поставлені великі завдання, однак треба думати і про людей. Колгоспники отримують значно нижчу оплату, ніж робітники МТС. Адже ці люди борються однаково за високий врожай, а оплата праці різна» [12, 13].

Такий стан речей змушував частину колгоспників (особливо чоловіків) шукати побічного заробітку для утримання сім'ї. Не завжди «заробітчанами» вдавалося реалізувати задумане. Про існування «кріпацької залежності» навіть в умовах пом'якшення аграрної політики свідчили приклади повернення колгоспників, що самовільно залишили роботу. Сільгоспвідділ Чернівецького обкому КПУ повідомляв, що всі члени колгоспу ім. Леніна Гусятинського району (38 осіб), які без дозволу правління пішли на роботу в організації і установи, звільнені з роботи і повернені в колгосп [13, 163]. Колгоспники фактично ще залишалися «власністю» колгоспу, без права вибору власної долі, «гвинтиками» суспільного механізму. Так, наприклад, рішенням Ровенського бюро обкому КПУ та облвиконкому у 1956 р. встановлювалося завдання з відправки з колгоспів Дубровицького району на сільськогосподарські роботи в радгоспи Сталінської області 650 осіб. Їм обіцяли, що оплата праці буде проводитися за нормами та розцінками, встановленими для робітників. Обіцялася також видача преміальних (до 1,5 кг зерна) за кожен виконаний денну норму [14, 165]. Після прибуття на станцію Єнакієво колгоспників висадили і повезли зовсім на інші роботи, які вони не вміли виконувати. Оплата праці, звісно, також виявилася нижчою обіцяною [14, 168].

Для покращення матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку сільськогосподарського виробництва спільною Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 6 березня 1956 р. «Про Статут сільськогосподарської артілі і дальший розвиток

ініціативи колгоспників в організації колгоспного виробництва й управлінні справами артіль» передбачався перехід на принципово нову систему оплати праці колгоспників [15, 178-185]. У зв'язку з тим, що практика розподілу прибутків за трудовими після закінчення господарського року недостатньо стимулювала працюючих, колгоспам рекомендувалося щомісяця авансувати працівників за трудові кошти (не менше 1/2), одержаними від держави як передоплату за контракції, закупівлі та обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції. Колгоспи самі мали встановлювати порядок і розміри додаткової оплати праці натурою та грошми за перевиконання планів [15, 182]. У другій половині 1956 р. в УРСР регулярне авансування членів артіль було впроваджене в 61% колгоспів. У 1958 р. грошові фонди для авансування своїх працівників мали вже понад 80% колгоспів республіки [16, 63].

Зазначимо, що навіть за подібних обставин простежувалася ситуація, в якій, з одного боку, майже всі економічні відносини в господарствах контролювалися карбованцем, але з іншого – оплата праці, як і раніше, оброблювалася трудовими. Ситуація і час вимагали принципово нових підходів та рішень. Досягти результату – означало відмовитися від обліку праці трудовими і замінити її грошовими розцінками, тобто перейти на грошову форму оплати праці. Необхідні передумови для цього вже склалися.

Попри безумовну прогресивність грошової форми оплати праці, не варто було її вводити огульно, оскільки натуральна складова мала свої позитивні сторони. Адже саме натуральна оплата значною мірою впливала на забезпечення колгоспників продуктами харчування та кормами для худоби, що перебувала в їхній власності. Більшість господарств продавали також своїм членам продукти за державними закупівельними цінами (у розрахунок на зароблений карбованець – авт.). Оскільки ці ціни, порівняно з роздрібними та ринковими, були демпінгові, то колгоспи не могли реалізувати колгоспникам продукти в необмеженій кількості. Це був не стільки вільний продаж, як розподіл за принципом «хто краще працює, той більше отримує».

Зовні прогресивне рішення спонукало чимало колгоспних сімей активно розпродавати своїх корів, що призвело до зменшення загального поголів'я продуктивної худоби та негативно позначилося на забезпеченні молочною продукцією всього населення. Заміна натуральної частини оплати грошовою також не компенсувалася належним розвитком торгівельної мережі у сільській місцевості. Селяни тепер змушені були значно частіше приїжджати до міста для придбання необхідних продуктів (хліб, олію, масло), що впливало на загострення продовольчої ситуації в містах.

Згідно з Постановою ЦК КПУ та Ради Міністрів України від 1963 р., було упорядковано штатну кількість та оплату праці адміністративно-управлінського та обслуговуючого персоналу колгоспів [17, 5-24]. Загалом цей документ передбачав зміцнення колгоспів кваліфікованими кадрами, усунення надлишку штату. Всі колгоспи поділялися на 8 груп (за площею сільськогосподарських угідь). Найбільша кількість адміністративного та обслуговуючого персоналу припадала на колгоспи I групи – 25 осіб, найменша – на колгоспи VIII групи – 15 осіб [17, 7]. У виробничих бригадах і на фермах

також було передбачено управлінський та обслуговуючий персонал, крім господарств, де площа сільськогосподарських угідь була до 1,5 тис. га. Виробничі бригади в такому разі взагалі не утворювалися [17, 9]. Щомісячна оплата праці бригадира і завідувача ферми в колгоспах I групи з оплатою праці за трудовими і грошовою доплатою дорівнювала відповідно: 60 трудових та 8 крб., у колгоспах VIII групи – 35 трудових та 45 крб. [17, 11]. Найбільшу місячну оплату одержував голова колгоспу (I група) – 100–110 трудових та 130–140 крб. грошової доплати [17, 13].

Заключним етапом болісного, складного і масштабного процесу відмови від застосування трудових стало запровадження заходів, передбачених Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів УРСР від 24.04.64 р. «Про поліпшення організації і оплати праці в колгоспах Української РСР» [18, 32]. Обстеження Мінсільгоспу показало, що наслідком переходу на прогресивнішу систему оплати в колгоспах Вінницької області стало зростання рівня зацікавленості колгоспників у результатах власної праці, а це дало змогу успішно завершити сільськогосподарський рік [19, 19–20]. Інформація Хмельницького обкому КПУ переконує, що на той час в 238 колгоспах (із 546) були створені стабільні гарантовані фонди оплати праці в розмірі 45-50% грошових надходжень [19, 23]. Однак формально обов'язковість трудових збереглася практично до середини 1960-х рр. і лише спільною Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР за №311 від 22.04.1966 р. «Про підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку громадського виробництва» колгоспам рекомендувалося замінити оплату праці в трудових гарантованою грошовою оплатою, внаслідок чого система трудових вийшла з ужитку [20].

Таким чином, в українському селі середини XX ст., коли реалізовувалися масштабні аграрні перетворення, ініційовані М. Хрущовим, простежуються якісно нові позитивні зміни у змісті трудових відносин. Трудові як мірило обліку та оплати праці переходили у розряд атавізмів і поступався місцем прогресивнішим формам розрахунків держави з колгоспниками за виконану ними роботу, що суттєвим чином стимулювало їхню трудову та соціальну активність, формувало невіддільний інтерес до виробничих здобутків у громадському господарстві, додавало оптимізму та віри в краще майбуття.

1. Терлюк І. Я. Історія держави і права України. Доновітній час: навчальний посібник / І. Я. Терлюк; Львівський держ. ун-т внутр. справ. – Київ: Атіка, 2006. – 400 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://weddingbook.com/book_345_page_209

2. О мероприятиях по улучшению организации, повышению производительности и упорядочению оплаты труда в колхозах: Постановление Совета Министров СССР от 19 апреля 1948 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 3. – М.: Политиздат, 1968.

3. Вербицкая О. М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х – начало 60-х годов / О. М. Вербицкая. – М.: Наука, 1992.

4. Безнин М. А., Димони Т. М., Изюмова Л. В. Повинности российского крестьянства в 1930-1960 годах / М. А. Безнин, Т. М. Димони, Л. В. Изюмова. – Вологда: Вологодский НКЦ ЦЭМИ РАН, 2001.

5. Грищенко І. Ф. Як ми облікуємо працю / І. Ф. Грищенко // Колгоспник України – 1954. – № 1.

6. Донець А. С. Матеріальна зацікавленість селян України в результатах своєї праці в ході проведення реформ 1953 – 1965 рр. / А. С. Донець // *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. Т. 27. Вип. 14. Історичні науки – Миколаїв: Видав. МДГУ ім. П. Могили, 2003.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України) – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 438.
8. ЦДАВО України – Ф. 582. – Оп. 4. – Спр. 1925.
9. XIX з'їзд Комуністичної партії України. 17-21 січня 1956 р. Матеріали з'їзду. – К.: Держполітвидав УРСР, 1956.
10. ЦДАВО України – Ф. Р-2. – Оп. 9/2. – Спр. 1422.
11. Петренко В. С. Село на шляху піднесення: Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951-1969 рр.) / В. С. Петренко. – К.: Наукова думка, 1970.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1158.
13. ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1170.
14. ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1232.
15. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1971. / Видання 8-е, доповн. і виправл. – Т. 7 (1955-1959). – К.: Політвидав України, 1981.
16. ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 31/1. – Спр. 65.
17. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 16 квітня 1963 р. «Про упорядкування штатної чисельності і оплати праці адміністративно-управлінського і обслуговуючого персоналу колгоспів і радгоспів» // *Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР*. – № 4. – К.: Держполітвидав УРСР.
18. *Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР*. – К.: Держполітвидав УРСР, 1964. – № 4.
19. ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1310.
20. Постановление ЦК КПСС, Совмина СССР, ВЦСПС от 22.04.1966 г. № 311 «О повышении материальной заинтересованности трактористов-машинистов совхозов и других государственных предприятий сельского хозяйства в увеличении производства продукции» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// www.libussr.ru/infdoc4.htm](http://www.libussr.ru/infdoc4.htm)

В.О. Марченко

КОМУНАЛЬНО-ПОБУТОВА СФЕРА ЖИТТЯ У ПІСЛЯВОЄННІЙ ПОВСЯКДЕННОСТІ СЕЛЯН НАДДНІПРЯНЩИНИ (1945–ПОЧАТОК 1950-Х РР.)

Досліджено комунально-побутові умови, які були характерними для післявоєнного повсякденного буття селян Наддніпрянщини.

Ключові слова: післявоєнне село, Наддніпрянщина, повсякдення, комунально-побутова сфера.

In the article we explore communal and household conditions which are typical for the post-war everyday life of peasants of Naddnepryanshchina

Key words: post-war village, Naddnepryanshchina, everyday life, residential and communal sphere.

Дослідження повсякденного життя українського селянства у перші післявоєнні роки передбачає вивчення різноманітних аспектів комунально-побутової сфери. Тому є актуальним дослідити різноманітні сторони селянського побуту, якто: стан та забезпеченість селянських хат та господарського двору, задоволення потреб селян в одязі, взутті, їжі. З'ясування цих факторів допоможе якісніше відтворити одну із сторін післявоєнних повсякденних буднів селян Наддніпрянщини.

У радянський період повсякденність як самостійний предмет дослідження не вивчалася. Більшість її складових лише поверхнево розглядалися під час дослідження відбудови сільського господарства, налагодження мирного побуту, культурного життя села [1; 2; 3]. Серед робіт сучасних дослідників, які вивчають різні аспекти буття українських селян після війни, зокрема побутовий та комунальний стан села, матеріально-побутові умови життя селян, виокремимо дослідження І.В. Рибак, О.Ф. Нікілева, В.В. Мічуди, Т.В. Терещенко [4; 5; 6; 7]. Проте дослідники приділяють увагу вивченню побутових умов життя на селі загалом по Україні, залишаючи поза увагою регіональні аспекти проблеми. Автор статті ставить за мету з'ясувати та розкрити основні риси комунально-побутової сфери життя у післявоєнному повсякденні селян Наддніпрянщини.

Напівзруйновані села Наддніпрянської України після війни мали неприглядний вигляд. Сільська громада приводила їх до належного стану за власною ініціативою, тому зовні (стан вулиць, наявність бур'янів, зарослів, сміття) навіть сусідні села могли різко рознитися одне від одного. У період непогоди, рясних дощів сільські вулиці перетворювалися на непрохідні та складалися із калуж і багнюки. Для зручного пересування селяни вибоїни заощували лозою, каменем, піском. Найчастіше ями закидали підручним матеріалом (сміття, яке назбиралося у господарстві), що призводило до ще більшої багнюки. Взимку проблеми були інші. У разі великих снігопадів вулиці перетворювалися на вузькі стежки, протоптані селянами, або складалися із колії, продавленої саньми.

У післявоєнних селах огорожа подвір'я лише окреслювала кордон індивідуального господарства, а часто її взагалі не було. У такому випадку кордоном вулиці та подвір'я слугували дерева (наприклад, верба, липа) або кущі. Так, по краю двору Ганни Архипівни Яким із с. Ленінське Дніпропетровської області були насажені кущі бузку [8]. Однак у більшості післявоєнних сіл ставили тин хоча б для того, щоб не виникало непорозумінь щодо межі із сусідами, щоб не заходила на огород худоба, яку вигонили на пасовище. Наприклад, у Полтавській, Запорізькій, Дніпропетровській областях огорожі робили плетені з очерету чи лози, із сухих соняшників або малини, частково обмазували глиною [9; 10]. У Черкаській, Київській областях, крім плетеного тину, огорожу робили із стовбурів дерев. Для в'їзду до двору робили ворота, а біля воріт ставили фіртку або перелаз [11; 12].

Характерною особливістю сільського побуту була відсутність достатньої кількості криниць. Вони були не у кожному дворі, а то й одна на село [13]. Причини різні: погана якість води, глибоко розташовані водні джерела, відсутність людей, які б викопали криницю, або можливості оплатити цей тяжкий труд. Тому чи не повсякденним завданням для членів селянської родини було наносити вдосталь (для себе і для худоби) води. Обов'язково збирали дощову воду [14].

Стан і якість забезпечення селянських помешкань водою визначали відповідний ступінь користування нею, вносили в цю складову побуту сільських жителів певні обмеження. Воду постійно економили. Її не

міняли зайвий раз під час купання (в одній і тій же воді купалося декілька осіб), перемивання посуду чи прибирання у хаті. Кожного дня лише вмивалися. Для цього ставили миску, діжку чи відро із водою, зливали кухлем. Зуби майже ніхто не чистив, і не тому, що не було зубного порошку, а тому що це не прививалося із дитинства, і вважалося чимось, не потребуючим уваги. А от «банний» день у сільській сім'ї (зважаючи на традицію, вільний час старших) був раз у тиждень, у декілька тижнів, а то й раз у місяць. Влітку він «проходив» у найближчих водоймах, взимку – вдома чи у колгоспній лазні.

Серед безлічі проблем, що постали перед селянами у перші післявоєнні роки, основною була проблема «даху над головою», тобто житла. За роки війни тільки у 197 районах Лівобережної України із 10 295 сільських населених пунктів окупантами було спалено і зруйновано 6 226 або 60,5 %; із них 1148 (11,2 %) – повністю і 5078 (49,3 %) – частково. Із загальної кількості 1402,2 тис. садиб колгоспників було спалено і зруйновано 319,4 тис. (22,8%) [15, 202]. На Дніпропетровщині повністю або частково було зруйновано 851 населений пункт, 5370 дворів [16, 2]. У Полтавській області зруйновано більше 100 тис. будинків колгоспників, тобто третя частина [17, 7].

Хати, які вистояли війну, були невеликими, склалися із однієї-двох кімнат, сіней, комори. Дах критий очеретом або соломою. У кімнаті була піч, часто біля неї розташовувалась плита. Із меблів традиційно стояли стіл, лава, як правило зроблена власноруч або місцевими майстрами, рідше – ліжко. «У нас у хаті була дерев'яна кровать, на якій спала мати, але ми (нас було 5 дітей) спали на печі, а вона була незастелена. Було ще може яке рядно, то ним ми й укривалися. Був один стіл. Не було ні стільця, ні табуреток», – такою свою хату після війни запам'ятала Марія Миколаївна Шуригіна із с. Голубинове Солонянського району Дніпропетровської області [18]. Зручності для проживання у таких житлах були вкрай обмеженими. Через свою конструкцію вони слугували селянам одночасно і кухнею, і їдальнею, і вітальнею, і спальнею, і місцем для проведення урочистих та сумних подій.

Після війни, при крайньому зубожінні населення, досить часто на селянському подвір'ї житлове та господарське приміщення об'єднувалися. У сінях чи на місці комори господар робив загородки для птиці, поросяти. У холодну пору до хати заводили і корову, новонароджений молодняк. Зрозуміло, що у хаті був жахливий санітарний стан, постійний стійкий запах, яким пропитувалося все. Однак для багатьох селянських сімей це були звичайні умови життя.

Для всіх селянських родин, незалежно від кількості осіб, повної чи неповної сім'ї, побутові проблеми були схожими. Так, одним із вагомих питань будення селян стояло питання одягу та взуття. Його не вистачало ні для дорослих, ні для дітей. У складні післявоєнні роки селяни Наддніпрянщини одягалися в одяг, який вже служив десяток (а то й більше) років і з часом перетворився у лахміття, та у воєнну форму всіх армій, які пройшли протягом війни через їхню територію. Порваний одяг латався або збирався із декількох один. Із підручних матеріалів у жінки була голка мала, циганська голка, шило, ножиці. Дірки зашивали,

підставляючи кулак. Шов намагалися робити акуратним, щоб не кидався у вічі. Інший одяг, зокрема і святковий, довіряли шити сільському кравцеві. Розповсюдженим матеріалом, з якого шили плаття, спідниці та жіночі кофти, штани та чоловічі сорочки, було домоткане полотно. Робили його, як правило, в осінньо-зимовий період, коли закінчувалася сезонна робота у колгоспі. Загалом весь процес був досить клопітким, тому звичним явищем було залучення на допомогу жінці не тільки дітей, а й інших членів сім'ї [19].

Звичайною для сільського повсякдення була ситуація, коли одяг доношували менші діти після старших, тому його часто латали та перешивали. Далеко не нова матерія легко рвалася. Леонід Гаврилович Зленов із с. Богданівка Павлоградського району Дніпропетровської області згадує: «По два костюма не носили. Если дома, то оденешь какую ни будь «шматину», что дорывається, а если выходишь в люди то оденешь немного полатаное» [20]. На думку селян, на міцність тканини впливала не лише її зношеність, а й частота прання, тому прали такий одяг, коли він був критично брудним. Навіть шкільну форму прали не часто, а тому звичним явищем (на яке навіть не всі звертали увагу) були затерті, заношені «до блиску» штани чи плаття.

Часто у сім'ї, де старшими були дівчата, молодшим хлопчикам доводилось ходити у «дівчачих» платтячках до віку 6–7 років. Це викликало і певні проблеми із розвитком, психологічний дискомфорт. Хлопчики ставали об'єктами постійних кепкувань з боку старших дітей. «Дома я постійно бігав у платті, а під ним був голим. Білизни ж не було. Діти підняли насміх. Я в сльозах прибіг додому, порвав плаття на шматки і далі мене вже вдягали як хлопчика», – згадує житель Дніпропетровської області Микола Омелянович Коломєєць [21].

Ситуація із взуттям була не менш складною. У теплу пору, практично до заморозків, всі (і діти, і дорослі) ходили босими. У холодну пору носили взуття кустарного виробництва, калоші, валянки. Якщо знаходився гарний матеріал для взуття, його віддавали на пошив місцевому майстрові. Самі ж селяни шили просте взуття із різноманітного матеріалу: гуми, скатів від коліс, обірваних калош.

Найуживанішим у повсякденні одягом у селян Наддніпрянщини були: для жінок – куфайка (часто латана, перешита від інших родичів), кофта та спідниця чи плаття, натільна білизна (навіть чоловіча, а нічну сорочку не знімали і вдень, щоб зігрівала), валянки (які служили не один рік або були пошиті зі старої шинелі), резинові чоботи або просто калоші, черевики, хустка (велика шерстяна, яка часто була ще із довоєнних запасів), панчохи довгі шерстяні (латані не один раз), а для чоловіків – штани (воєнного зразку або пошиті власноруч, які служили не один рік), сорочка (і штани воєнного зразку), куфайка, картуз, валянки, чоботи (часто солдатські, не лише вітчизняні, а й німецькі). Спідню білизну носили лише зимою, щоб не промерзати. Повсякденний одяг селяни носили до того стану, що вже неможливо було ремонтувати [22; 23].

Часто неохайний вигляд селян був пов'язаний не лише із відсутністю належного одягу чи взуття. У

повсякденному вжитку селян Наддніпрянщини не було косметики, зубного порошку, не вистачало мила та інших засобів гігієни. Мило люди робили самі із попелу, соди, жиру. Його використовували і для вмивання, і для прання. Галина Іванівна Сокур із с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області згадує: «Ми робили мило так: палили соняшники, збирали попіл, цим же попелом і милися, і прали речі. Інший варіант був такий: варили кості, м'ясо і змішували з содою, так виходило «мило» або йшли до залізниці й збирали там золу. В селі ходила така пісня:

Батько Сталін, дайте мила, а то воші мають крила,
А то нас поїдять і до тебе полетять!» [24].

Відсутність мила, елементарних уявлень про гігієну, брудний одяг були постійними провокаторами інфекцій.

Таким чином, у післявоєнний період у повсякденному житті селян постійно не вистачало засобів гігієни. Зовнішній вигляд, стан здоров'я часто залежали від виконання таких елементарних норм гігієни у сім'ї, як купання, постійне прання одягу. І коли проблему із водою, місцем для купання якось можна було вирішити, то миючих засобів не вистачало. Спеціальних умов для забезпечення гігієнічних норм у селян не було.

Отже, післявоєнні реалії комунально-побутової сфери життя селян Наддніпрянщини були непростими. Бідність та нестатки проявлялися у різних аспектах буття: незадовільний стан сільських доріг, занедбані присадибні подвір'я та околиці села, мінімальна матеріальна наповненість осель, постійні проблеми із наявністю одягу та взуття (і не те щоб нового, а хоча б цілого).

11. Особистий архів автора. Приліпко Якилина Дмитрівна, с.Драбівка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.

12. Особистий архів автора.Небоян Лідія Степанівна, с.Лісовичі Таращанського району Київської області.

13. Особистий архів автора. Ковальов Юрій Миколайович, с. Любимівка Дніпропетровського району Дніпропетровської області.

14. Особистий архів автора: Копійка Василь Полікарпович, с. Петрово Петрівського району Кіровоградської області.

15. Перехрест О. Г. До питання про збитки, заподіяні сільському господарству України в роки Великої Вітчизняної війни / О. Г. Перехрест // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. – К., 2003. – Вип. 7, ч. 2.

16. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р-4492. – Оп. – 1. – Спр. 989.

17. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 69.

18. Особистий архів автора: Шуригина Марія Миколаївна, с. Голубинове Солонянського району Дніпропетровської області.

19. Особистий архів автора: Руденко Федора Іванівна, с. Криві Коліна Тальнівського району Черкаської області.

20. Особистий архів автора: Зленов Леонід Гаврилович, с. Богданівка Павлоградського району Дніпропетровської області.

21. Особистий архів автора: Коломоєць Микола Омелянович, с. Олександрівка Солонянського району Дніпропетровської області (зараз проживає у м.Дніпропетровськ).

22. Особистий архів автора: Койнаш Євгенія Євгенівна, с.Ганжівка Кобеляцького Полтавської області.

23. Особистий архів автора: Олефіренко Володимир Герасимович, с.Куколівка Олександрійського району Кіровоградської.

24. Особистий архів автора: Сокур Галина Іванівна, с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області.

В.П. Мотрєвич

ВАЛОВАЯ ПРОДУКЦИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА РЕСПУБЛИК СОЮЗА ССР В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Проаналізовано поняття «валова продукція сільського господарства», охарактеризовано вартісні показники аграрного виробництва в СРСР у 1930 – 1940 рр., показано їх переваги та недоліки. Наведено дані про динаміку валової продукції сільського господарства СРСР у вартісному еквіваленті за 1940, 1942 – 1945 рр. в республіканському розрізі. Зроблено висновок про те, що на частку п'яти республік країни (Росія, Україна, Казахстан, Узбекистан і Білорусь) припадало 90% аграрного виробництва в СРСР. Аналіз результатів розвитку сільського господарства країни показує, що не тільки 1942 р., як це було в інших галузях військової економіки, але і 1943 р. не став для нього переломними, деякий підйом настав лише на заключному етапі війни. Ставиться під сумнів усталена в історіографії думка про те, що в роки війни найбільшою мірою постраждало господарство окупованих територій. Наведені в роботі дані свідчать про те, що різниця між окупованими територіями і тими, де не було військових дій, часто була не настільки вже й велика. Вивчення внеску окремих республік в продовольчий баланс СРСР показує, що, як і до війни, більшу частину сільськогосподарської продукції в роки Великої Вітчизняної війни робила Росія. Війна змінила співвідношення між різними категоріями господарств, що виробляли сільськогосподарську продукцію. Починаючи

1. Савченко Є. М. Сільське і колгоспне будівництво на Україні в перші післявоєнні роки / Є. М. Савченко // УДЖ. – 1962. – № 3.

2. Метлицкий Н. В. Социально-бытовые потребности сельского населения и их удовлетворение. – М., 1975.

3. Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства / О. Ф. Кувеньова – К.: Наукова думка, 1966.

4. Рибак І. В. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921-1991 / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000.

5. Нікілев О. Ф. Житлово-комунальний стан українського села: реалії повсякденності 1950-х – середини 1960-х рр. / О. Ф. Нікілев // Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія, 2012. – Вип. 20.

6. Мічуда В. В. Проектування і будівництво колгоспних сіл у післявоєнні роки (1946 – 1950) / В. В. Мічуда // Україна ХХст.: культура, ідеологія, політика: зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2005. – Вип. 8.

7. Терещенко Т. В. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл в період відбудови народного господарства 1943 – 1950 рр. (на матеріалах Центральної України) / Т. В. Терещенко // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7.

8. Особистий архів автора. Яким Ганна Архипівна, с. Ленінське Апостолівського району Дніпропетровської області.

9. Особистий архів автора. Журавка Любов Яківна, с. Ракшівка Дніпропетровського району Дніпропетровської області.

10. Особистий архів автора. Дейнека Катерина Павлівна, с. Усть-Кам'янка Машівського району Полтавської області.

з 1942 р., в країні чітко окреслилася тенденція скорочення абсолютних розмірів і питомої ваги колгоспного виробництва.

Ключові слова: валова продукція, сільське господарство, сільськогосподарська статистика, вартісні показники, республіка, продовольчий баланс.

Examines the concept of «gross agricultural production», characterized cost indicators of agricultural production in the USSR in the 1930s – 1940s, showing their advantages and disadvantages. Presents data on dynamics of gross output of agriculture of the USSR in value terms over 1940, 1942 – 1945 in the national context, it is concluded that five republics of the country (Russia, Ukraine, Kazakhstan, Uzbekistan and Belorussia) accounted for 90% of the agricultural production in the USSR. Analysis of the results of development of agriculture shows that not only 1942, as it was in other areas of military economy, but 1943 would not critical, a rise came only at the final stage of the war. Questioned established in the historiography of the opinion that during the war the greatest extent suffered economy of the occupied territories. Are given in the work data on gross agricultural production show that the difference between the occupied territories and those where there were no military action was often not so great. Examine the contribution of the individual republics in the food balance of the USSR shows that, as before the war, the greater part of agricultural production in the years of the great Patriotic war made Russia. Concludes that the war changed the ratio between different categories of farms produce agricultural products. Since 1942, in the country there is a distinct tendency of reduction of absolute size and weight of the collective farm production.

Key words: gross production of agriculture, agricultural statistics, the cost indicators, the Republic, the food balance.

Одной из неисследованных проблем Великой Отечественной войны является вопрос о вкладе республик бывшего Союза ССР в Победу. Данный вопрос давно интересовал историков. Если взять такой жанр, как история отдельных областей и республик, то в этих многочисленных изданиях обязательно имеется разделы, посвященные периоду Великой Отечественной войны. В них приводятся многочисленные данные о том, сколько в данной республике или области произвели металла, автомобилей, танков, сколько вырастили зерна, картофеля и т. д. Однако проблема заключается в сопоставимости этих данных, поскольку вся номенклатура производимой продукции составляла сотни тысяч наименований приводимых в натуральных показателях. В штуках, тоннах, литрах и т. д. В результате получилось, что одна область выпустила больше танков, а другая вырастила больше зерна. И закономерно встает вопрос, а как же сопоставить эти показатели?

Как известно, валовая продукция сельского хозяйства, как и любая другая, определяется в натуральных показателях и в стоимостной форме. Основным методом учета продукции является ее натуральное измерение в физических единицах. Однако нельзя ограничиваться только этим. Во-первых, разнообразие продукции не позволяет суммировать результаты производства. Во-вторых, наряду с готовой продукцией следует учитывать и

незавершенное производство. Поэтому в статистике сельского хозяйства важная роль отведена стоимостным показателям. Органами статистики валовая продукция сельского хозяйства по стоимости рассчитывалась по областям, краям и республикам Союза ССР и стране в целом. При исчислении продукции сельского хозяйства в стоимостном выражении ее оценка производится в текущих и сопоставимых ценах.

Первые служат для установления стоимости валовой продукции за тот или иной календарный год. Вторые нужны для того, чтобы показать динамику сельскохозяйственного производства. При этом в разные годы применялись разные цены. До 1953 г. в СССР базовыми ценами для определения стоимости производимой продукции являлись цены 1926/27 гг. Это, кстати, позволяет проследить динамику аграрного производства не только за годы войны, но и за более широкий хронологический период.

Табл. 1

Валовая продукция сельского хозяйства республик Союза ССР в 1940, 1942 – 1945 гг. (в млн. руб., в ценах 1926/27 гг.)

Республика	1940 г.	1942 г.	1943 г.	1944 г.	1945 г.	1942 – 1945 гг.
РСФСР	12341,5	9196,5	7291,7	7787,7	7944,5	32220,4
Украинская ССР	4872,8	21,6	635,9	2513,0	2680,3	5850,8
Казахская ССР	884,1	1067,5	789,6	684,5	695,2	3236,8
Узбекская ССР	852,9	774,3	620,3	553,7	551,3	2499,6
Грузинская ССР	345,1	339,7	336,0	297,0	242,4	1215,1
Белорусская ССР	837,1	-	21,2	355,0	516,6	892,8
Азербайджанская ССР	263,1	241,8	222,3	202,7	181,2	848,0
Киргизская ССР	221,1	214,3	162,3	142,1	149,6	668,3
Таджикская ССР	177,5	164,2	151,3	125,1	118,6	559,2
Литовская ССР	231,4	-	-	180,4	295,9	476,3
Туркменская ССР	149,3	145,7	101,1	90,4	86,9	424,1
Армянская ССР	108,1	94,5	95,3	89,4	88,5	367,7
Латвийская ССР	119,6	-	-	139,7	181,6	321,3
Молдавская ССР	228,5	-	-	136,6	76,6	231,2
Эстонская ССР	100,0	-	-	79,9	112,0	191,9
Карело – Финская ССР	8,1	-	-	-	11,2	11,2
Не распределено	295,2	-	68,6	19,0	284,9	372,5
СССР	22035,4	12260,1	10495,6	13396,2	14217,3	50387,2

Таблица составлена по: Российский государственный архив экономики (далее – РГЭ). Ф. 1562. Оп. 324. Д. 48. Л. 1 – 4,40; Д. 481. Л. 10,11; Д. 689. Л. 73 – 75; Д. 969. Л. 6,7; д. 1492. Л. 100 – 195.

Следует отметить, что материалы сельскохозяйственной статистики тех лет имеют многочисленные недостатки. В частности, колхозная продукция реализовывалась по разным ценам: заготовительным, контрактационным, рыночным. Кроме того, в 1935–1953 гг. статистика урожаев определялась по так называемой «видовой урожайности». Это означало, что валовой сбор урожая определялся не по фактическому сбору, а по его видовой оценке на корню. В результате при определении этого так называемого «биологического» урожая реальный объем продукции растениеводства существенно завышался. Поэтому совершенно очевидно, что существующие статистические показатели валовой продукции сельского хозяйства не точны по своим абсолютным показателям. Но при этом они позволяют определить динамику и основные тенденции развития аграрного производства, выяснить вклад отдельных территорий

в продовольственный баланс страны. А также рассчитать роль отдельных категорий хозяйств как в производство в целом, как и по видам продукции.

В 1940 г. стоимость валовой продукции сельского хозяйства СССР в ценах 1926/27 гг. определялась в 22,0 млрд руб. Самым крупным ее производителем являлась Россия (табл. 2). Накануне войны на ее долю перед войной приходилось 56,0 % валовой продукции сельского хозяйства. В это же время в РСФСР проживало и 56,0% населения Союза ССР. После РСФСР в порядке уменьшения объемов сельскохозяйственного производства следовали Украина, Казахстан, Узбекистан и Белоруссия. Эти пять республик произвели в последний предвоенный год 90,0% валовой продукции сельского хозяйства Союза ССР. На долю остальных 11 республик СССР приходилось в среднем десятая часть сельскохозяйственного производства страны. При этом необходимо отметить, что хозяйство этих республик имело в основном аграрную направленность. В табл. 2 в колонке за 1940 г. республики ранжированы в соответствии с удельным весом аграрного производства в них в рамках СССР накануне Великой Отечественной войны.

Табл. 2

*Валовая продукция сельского хозяйства
Республик Союза ССР в 1940, 1942 – 1945 гг.
в стоимостном выражении (%)*

Республика	1940 г.	Всего за 1942 – 1945 гг.
РСФСР	56,0	64,0
Украинская ССР	22,1	11,6
Казахская ССР	4,0	6,4
Узбекская ССР	3,9	5,0
Грузинская ССР	1,6	2,4
Белорусская ССР	3,8	1,8
Азербайджанская ССР	1,2	1,7
Киргизская ССР	1,0	1,3
Таджикская ССР	0,8	1,1
Литовская ССР	1,1	1,0
Туркменская ССР	0,7	0,8
Армянская ССР	0,5	0,7
Латвийская ССР	0,5	0,6
Молдавская ССР	1,0	0,5
Эстонская ССР	0,5	0,4
Карело-Финская ССР	-	-
Не распределено	1,3	0,7
СССР	100,0	100,0

Таблица составлено по: РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 324. Д.48. Л. 1 – 4,40; Д. 481. Л. 10,11; Д. 689. Л. 73 – 75; Д. 969. Л. 6,7; д. 1492. Л. 100 – 195.

Великая Отечественная война нанесла огромный ущерб аграрному сектору страны. Если в последнем довоенном году стоимость произведенной в Союзе ССР сельхозпродукции составляла округленно 22 млрд руб., то в 1941 г. – 17 млрд, в 1942 – 12, в 1943 – 11 млрд рублей. Таким образом, в 1942 г. объем производимой в Союзе СССР сельскохозяйственной продукции в стоимостном выражении сократился почти в два раза. При этом представляется, что реальное сокращение объемов производства было еще значительнее. Дело в том, что из-за изношенности техники, дефицита горюче – смазочных материалов, нехватки кадров и

снижении их квалификации, потери на уборке в условиях военного времени значительно возросли. В результате увеличился разрыв между «биологической» и фактической урожайностью. Однако статистика того времени этот факта не учитывала, а возросшие потери засчитывались в итоговый результат.

Анализ результатов развития сельского хозяйства страны показывает, что не только 1942 г., как это было в других отраслях военной экономики, но и 1943 г. не стал для него переломными. Это следует из динамики его развития. И в 1943 г. эта динамика размеров сельскохозяйственного производства имела тенденцию к сокращению (табл. 1). Некоторый подъем наступил лишь на заключительном этапе войны. В результате в последний военный год объем аграрного производства в стране составлял только две трети от довоенного уровня. Если взять отдельные советские республики, территория которых была оккупирована в годы войны, то в наибольшей степени пострадало сельское хозяйство Молдавии. В 1945 г. стоимость объема сельскохозяйственного производства в ней составила только 34,0% от довоенного уровня. На Украине этот показатель был равен 55,0%, в Белоруссии – 62,0%.

В историографии традиционно принято считать, что в годы войны в наибольшей степени пострадало хозяйство оккупированных территорий. Однако данные о валовом аграрном производстве свидетельствуют о том, что разница между оккупированными территориями, и теми, где не было военных действий, часто была не столь уж и велика. Так, в 1945 г. объем аграрного производства в стоимостном выражении в Азербайджане, Грузии, Киргизии и Узбекистане снизился по сравнению с 1940 г. на 30,0 – 35,0%. А в расположенной в глубоком тылу Туркмении даже на 42,9%. Значительно меньше сельскохозяйственной продукции стали производить и в других республиках, территория которых не стала театром военных действий. В Казахстане и республиках Средней Азии в 1944 г. ее объем составил 70,0%, в Закавказье – 82,0% от довоенного уровня.

В оккупированной же и ставшей ареной ожесточенных боев Белоруссии объем аграрного производства уменьшился только на 38,0% и составил 62,0% от довоенного уровня. Таким образом, разница в масштабах сокращения аграрного производства между оккупированными территориями и тыловыми районами была незначительной. Иногда ее не было вообще. Так, в республиках Прибалтики, по сравнению с последним довоенным годом, масштабы сельскохозяйственного производства за годы оккупации даже возросли. Об этом свидетельствуют данные по Литве и Эстонии за 1945 г. Что касается Латвии, то для нее этот вывод относится и к 1944 г. Таким образом, из полностью оккупированных в годы войны советских территорий больше всего пострадало сельское хозяйство Молдавии, Украины и Белоруссии, значительно меньше – республик Прибалтики. Различия в результатах развития аграрного сектора в оккупированных советских республиках были весьма существенны. Можно говорить о неодинаковых природно-климатических условиях, различной специализации сельского хозяйства, его организационных формах и т. д., но приводимые в

табл. 1 данные едва ли можно объяснить только этим. Этот феномен историкам еще предстоит исследовать.

Изучение вклада отдельных республик в продовольственный баланс СССР показывает, что, как и до войны, большую часть сельскохозяйственной продукции в годы Великой Отечественной войны производила Россия. В 1942 г. ее доля в аграрном производстве достигла своего максимума – 75,0%. В последующие годы по мере освобождения оккупированных территорий, в первую очередь Украины, доля России постепенно стала снижаться. В 1943 г. на долю России пришлось уже 70,0% суммарного сельскохозяйственного производства в стоимостном выражении, в 1944 – 58,0%. В 1945 г. доля России снизилась до 56,0%, сравнявшись, тем самым, с довоенным уровнем. В целом за годы Великой Отечественной войны Россия произвела 2/3 сельскохозяйственной продукции СССР. Что касается производства в других республиках СССР, то довоенная их иерархия практически не изменилась, за исключением Белоруссии. При этом роль Украины заметно снизилась, а доля Казахстана, республик Средней Азии и Закавказья возросла.

Что касается России, то хотя лишь незначительная часть ее территории оказалась в зоне военных действий, объем аграрного производства там сократился на треть. По той причине, что именно в этой части России находятся ее основные сельскохозяйственные районы, и они стали местом ожесточенных военных действий. Если взять только три экономических района – Центрально-Черноземный, Центрально-Нечерноземный и Северокавказский, то на их долю приходилось свыше половины всего аграрного производства России. Военные действия затронули и другие регионы Европейской России: Север и Поволжье. Из регионов РСФСР в наибольшей степени пострадали районы Поволжья, Центрального Черноземья и особенно Северного Кавказа. Объем производства в них сократился в среднем наполовину.

Из наиболее пострадавших в годы войны российских территорий следует отметить Республику Крым. В 1944 г. в Крымской АССР объем сельскохозяйственного производства в стоимостном выражении составил всего 34,0% от довоенного уровня. Особенностью Крыма является тот факт, что и в послевоенные годы на полуострове происходило дальнейшее снижение абсолютных размеров производства. Оно было остановлено только в 1948 г. Однако, и в начале 1950-х гг. в Крыму довоенный объем аграрного производства достигнут не был. Это было связано как со специализацией сельского хозяйства полуострова, так и с изменением численности и состава проживающего там населения. Таким образом, в РСФСР Крым являлся территорией, на которой в годы Великой Отечественной войны сельское хозяйство пострадало в наибольшей степени.

Среди тыловых районов России сильнее всего – на треть – уменьшилось производство на Урале и в Западной Сибири. Дело в том, что эти регионы были крупными производителями товарного зерна. Сельхозпредприятия в этих регионах были многоземельными, а нагрузка посевных площадей на работника самой высокой. Она была в несколько раз

выше, чем в южных и западных районах страны. Вести такое хозяйство можно было только при условии высокой механизации полевых работ. В условиях же военного времени, когда почти прекратилась поставка запасных частей, остро не доставало горючего, часть техники и почти все механизаторы были отправлены на фронт, выполнять довоенные объемы работ стало практически невозможно. Поэтому из российских тыловых регионов именно высокомеханизированное зерновое хозяйство Западной Сибири и Южного Урала пострадало сильнее всего. Более устойчивым оказался аграрный сектор на Дальнем Востоке (78,0% от довоенного уровня), а также в Центрально-Нечерноземном районе (82,0%), хотя последний оказалась частично в зоне военных действий. Учитывая специализацию этих районов, резкое ухудшение материально-технического снабжения сказалось на них не так сильно.

Табл. 3.

Валовая продукция сельского хозяйства регионов РСФСР в 1940, 1942–1945 гг. (в млн руб. в ценах 1926/27 гг.)

Регионы РСФСР	1940 г.	1942 г.	1943 г.	1944 г.	1945 г.	Всего за 1942 -1945гг.
ЦНР	2775,0	1948,3	2139,2	2262,0	2290,8	8640,3
Западная Сибирь	1469,9	1377,9	1057,7	992,3	961,7	4389,6
Урал	1451,1	1272,1	1016,7	893,9	1037,6	4220,3
Поволжье	1582,1	1125,9	758,1	846,5	870,5	3601,0
Сев. Кавказ и Крым	2065,1	539,3	696,8	1019,3	948,8	3204,2
ЦЧР	1615,7	663,6	712,1	864,1	892,8	3132,6
Восточная Сибирь	620,6	530,3	432,4	394,1	373,0	1729,8
Север	283,6	312,7	262,6	247,6	255,5	1078,4
Дальний Восток	175,0	197,3	160,3	135,7	136,2	629,5
Не распределено	303,4	1229,1	55,8	132,2	177,6	1594,7
РСФСР	12341,5	9196,5	7291,7	7787,7	7944,5	32220,4

Таблица составлено по: РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 324. Д. 48. Л. 1 - 4,40; Д. 481. Л. 10,11; Д. 689. Л. 73 – 75; Д. 969. Л. 6,7; д. 1492. Л. 100 – 195.

В России крупными производителями продукции сельского хозяйства остались районы центрально-нечерноземной зоны. На их долю пришлось шестая часть союзного производства. На втором месте среди регионов России по размерам производства находилась Западная Сибирь. Таблица 3 ранжирует российские регионы по масштабам аграрного производства в исследуемые годы.

Война изменила соотношение между различными категориями хозяйств, производящими сельскохозяйственную продукцию. Начиная с 1942 г. в стране отчетливо наметилась тенденция сокращения абсолютных размеров и удельного веса колхозного производства. Если в 1940 г. в СССР на долю колхозов приходилось 63,0% валовой продукции сельского хозяйства, то в 1945 г. – лишь 53,0%. Особенно заметно доля коллективных хозяйств снизилась на Украине. В 1945 г. колхозы там произвели всего 45,0% валовой продукции сельского хозяйства в стоимостном выражении.

Таковы предварительные результаты исследования. Они не совсем полные, поскольку не достаёт сводных данных в республиканском и областном разрезе за 1941 г. Они фрагментарно отложились в фонде ЦСУ СССР Российского государственного архива экономики, что можно объяснить ситуацией в стране осенью 1941 г., когда

шла массовая эвакуация государственных учреждений из Москвы. Однако и те, которые выявлены, дают, по нашему мнению, достаточное представление о размерах и динамике аграрного производства в СССР и составляющих его республиках в годы Великой Отечественной войны.

О.Ф. Нікілєв

РЕЗУЛЬТАТЫ ТРАНСФОРМАЦИЙ У СФЕРЕ МАШИННО-ТРАКТОРНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ КОЛГОСПНОГО ВИРОБНИЦТВА КІНЦЯ 1950-Х – ПОЧАТКУ 1960-Х РР.

Розглянуто практично не досліджене питання соціальних результатів ліквідації машинно-тракторних станцій, здійснене в руслі Хрущовських реформ кінця 1950-х – середини 1960-х рр. Подано причини рішення керівництва ліквідувати МТС та передати її до колгоспів. Зазначено, що однією з гострих проблем була відсутність у колективних господарств можливостей оперативного використовувати сільськогосподарську техніку через належність її державним структурам і неможливість оперативного впливу на керівників служб та їхніх підлеглих, в підпорядкуванні яких вона перебувала.

Ключові слова: машинно-тракторні станції, Хрущовські реформи, ліквідація МТС.

Considered practically unexplored issues of social results of machine-tractor stations, committed in the mainstream of the Khrushchev reforms of the mid-1950s to the mid 1960s. Filed the reasons for the decision to liquidate MTS and send it to the farms. Notes that one of the acute problem was the absence of collective farms able to use agricultural machinery through affiliations of its state institutions and the impossibility of quick impact on managers and their subordinates, the submission of which she was. It is shown that instead of the liquidated MTS, which was executed by coordinative-administrative functions in respect of collective farms, new ones were established with analogous responsibilities. So they left some workers MTS. They were specialists with higher and secondary special education. Another part of the disbanded structures, as required, divided by their desire to work in other organizational system repair and manufacturing of agricultural machinery the Ministry of agriculture. It is shown that in the result of such actions in the collective farms have got a small number of technical workers, most of whom were of practice. It is noted that a good idea to focus on collective farms to technical through reasoning has not solved the problem of staffing of the engineering service of the collective farm production.

Key words: machine-tractor stations, agrarian overhaul of N.Khrushchov, the elimination of MTS.

Проблеми пертурбацій в аграрній сфері за часів Хрущовської відлиги мають уже достатню історіографію. В цьому контексті належне висвітлення отримав і такий феномен, як ліквідація машинно-тракторних станцій. Проте і на сьогодні ця проблема дослідниками продовжує розглядатися під традиційним кутом зору – економічним, а саме – економічні наслідки для колективних господарств реформування МТС [2,3,4,5]. Тож поза їх увагою залишається низка аспектів. Насамперед такий, як соціальний, освітній, власне – ситуація з кадровим забезпеченням служб, що мали відповідати у господарствах за техніку, та їх якісним і кількісним

складом. Саме відсутність публікацій із соціальних наслідків здійсненої реформи і зумовила вибір теми повідомлення. Автор статті ставить за мету розкрити соціальні аспекти ліквідації МТС.

Курс на потужне піднесення сільського господарства у найкоротші строки, проголошений новим керівництвом КПРС на чолі з М. Хрущовим, яке прийшло до влади в партії та в країні після смерті Й. Сталіна, хоч і мав певний рівень ефективності, порівняно з попереднім періодом, проте не давав результатів, на які розраховували очільники держави. Заходи, що вживалися для цього, починаючи з 1954 р., зокрема, структурно-організаційні зміни в середині самої сільськогосподарської галузі, а також залучення до вирішення проблем ефективності колгоспного виробництва жителів міста не давали належних результатів. Однією з гострих проблем залишалася проблема відсутності у колективних господарств можливостей оперативного використовувати сільськогосподарську техніку через належність її державним структурам і неможливість оперативного впливу на керівників служб та їхніх підлеглих, в підпорядкуванні яких вона перебувала.

Можливість змінити таке становище і підвищити ефективність роботи колгоспів М. Хрущов та його найближче оточення побачили в реорганізації МТС. З цією метою у березні 1958 р. було прийнято рішення про ліквідацію машинно-тракторних станцій і передачу їх виробничої бази, разом із обслуговуючими її механізаторськими кадрами і інженерно-технічним та управлінським персоналом, колгоспам [1, 232–233]. Однак, як і попередні заходи, застосовані під час вирішення проблеми потужного піднесення сільського господарства, ці також виявилися недостатньо ефективними, порівняно з задумом. Тож виробництво небагато виграло від проведеної реформи.

Так, у зв'язку з ліквідацією машинно-тракторних станцій, ліквідовувалися органи, що здійснювали контролюючо-координаційні функції щодо колективних господарств на районному рівні. Для компенсації втрати цих структур мали відродитися органи з аналогічними функціями – районні інспекції сільського господарства (РІСГ), які потребували своїх штатів. Крім того, у районах мали функціонувати підприємства, призначення яких полягало у здійсненні ремонту техніки, переданої колгоспам, ремонтно-технічні станції (РТС). Через необхідність заповнення вакансій новостворених керівних і виробничих структур районної ланки більшість працівників МТС була переведена до їх складу. Значна частина, а це були ті, хто не погодився на пониження свого посадового статусу, або на зміну профілю діяльності, – отримали направлення на роботу в інші організації системи ремонту та виготовлення сільгосптехніки Міністерства сільського господарства, розташовані в інших районах, областях республіки.

У результаті здійсненої реорганізації село, його матеріальне виробництво отримали досить незначну частку інженерів і техніків. Так, із 34376 спеціалістів, що на березень 1958 р. перебували у складі машинно-тракторних станцій, у колгоспи було передано лише 5772 особи [8, 211, 219], або 16,2% загальної їх кількості, 77% залишилися на районному рівні: у складі РТС, РІСГ, контрольно-насіenneвих, агрохімічних лабораторій, інших сільськогосподарських організацій

та підприємств, зокрема і ремонтного профілю. Решта перейшла працювати в установи і підприємства, непов'язані з сільськогосподарським виробництвом. Тобто у колгоспах почала працювати лише мінімальна кількість інженерно-технічних працівників МТС.

У якісному плані результати також виявилися протилежними ідеї здійсненого заходу. Серед переведених до колгоспів працівників більшість, 55,9%, становили практики, лише 4% – особи з вищою освітою, інші – з середньою спеціальною, та й то не завжди аграрного профілю [9, 57]. Через недостатє матеріальне забезпечення сфери інженерна служба почала створюватися далеко не у кожному колгоспі. Так, у 1959 р., тобто за рік після початку реформування, лише у 6859 господарствах з 10900 були встановлені посади інженерів і техніків [10, 52]. В інших це питання через відсутність відповідних фахівців належного рівня залишалося відкритим.

Фактично з ліквідацією МТС і передачею їхніх функцій сільгоспартіям ті опинилися у складному становищі. Вони практично на голому місці й у стислі терміни мусили організовувати власну ремонтну базу, вирішувати широке коло питань, пов'язаних із обслуговуванням машинно-тракторного парку, забезпеченням його технікою, обладнанням, запасними частинами, паливно-мастильними матеріалами тощо. Для цього ж у них не було відповідного кадрового потенціалу. То ж проблема кадрового забезпечення колгоспного виробництва залишалася гострою.

Вихід із ситуації партійно-державне керівництво вбачало у подальшому залученні представників промисловості та господарських органів. Однак за умов непопулярності адміністративних методів воно мусило вдаватися до завуальованих прийомів їх впровадження. Для цього було застосовано таку форму, як патріотичні почини. Українське республіканське партійне керівництво ініціювало почин інженерів і техніків, ідея якого полягала у переході інженерів і техніків промислових підприємств та сільськогосподарських установ на роботу до колгоспів для налагодження кваліфікованого обслуговування сільськогосподарської техніки, що надійшла туди після розформування МТС. У вересні 1959 р. ЦК КПУ розробив і від імені інженерів і техніків Київської області опублікував у центральних республіканських газетах звернення до всіх інженерно-технічних працівників із закликом їхати у колгоспи. Постановою проголошувалося обов'язкове забезпечення прибуваючих фахівців житлом, заробітною платою не нижчою, ніж на попередньому місці роботи, обіцялося працевлаштування дорослих членів їх сімей за фахом, надання дітям шкільного віку можливостей для отримання повноцінної освіти, а дошкільнятам – виховання у яслах та дитячих садках [10, 58].

Партійні організації на місцях, керуючись відповідними розпорядженнями, підтримали вказівку «згори». Керівництво республіки, «відгукуючись» на «широку підтримку» інженерно-технічними працівниками цього звернення, видало спеціальну постанову, якою легітимізувався рух із залучення цієї категорії працівників до обслуговування переданої до колгоспів з МТС техніки. Було визначено необхідну для направлення в село кількість спеціалістів, а саме – 3200 осіб, з них обов'язково 2200 – з промисловості,

1500 – з сільської місцевості: РТС та інших сільськогосподарських організацій [10, 52]. Вказана кількість була розкладена на всі області республіки.

Однак, незважаючи навіть на обіцяні постановою соціально-економічні пільги тим, хто переїжджав до колективних господарств, цей почин не набув бажаного поширення, особливо серед міських жителів. Далися взнаки майже шість років безперервних пропагандистсько-господарських кампаній. У результаті партійні організації змогли залучити лише 1828 осіб, зокрема тільки 817 інженерів і техніків із промислових підприємств міст [10, 53], тобто 37% від плану. Інші були працівниками районних структур сільськогосподарського профілю.

І хоча сама по собі ідея задіяння у колгоспному виробництві заводських інженерно-технічних працівників – носіїв передових технологій і вищої, порівняно з колективними господарствами, організації праці, які об'єктивно могли сприяти швидкому й ефективному формуванню нової для колгоспного виробництва галузі, була привабливою, проте на практиці втілення її, через реалії тогочасного колгоспного буття: слабку матеріально-технічну базу господарств, недосконалу організацію виробництва у них, низький рівень соціально-культурних та побутових умов життя, адміністративні методи втілення – відбувалося досить складно. Незважаючи на суворі вказівки забезпечити соціально-побутові потреби новоприбулих інженерно-технічних працівників, багато господарств цього не виконали. Для цього українське село кінця 1950-х – початку 1960-х рр. просто не мало ані матеріальної бази, ані фінансових можливостей. У результаті прибулим інженерно-технічним працівникам встановлювалася низька заробітна плата, яка до того ж виплачувалася нерегулярно. Наприклад, навіть на грудень 1964 р. у республіці нараховувалося ще 15 % господарств, де платню працівникам керівних і технологічних ланок видавали від 8 до 2 разів на рік [7, 34, 36].

Не останню роль відігравав і суб'єктивний фактор. Часто правління колгоспів, керуючись інтересами колгоспників-практиків, що очолювали технічно-ремонтні служби, під різними приводами відмовляли у прийнятті на роботу присланим їм спеціалістам. Часто мали місце і такі випадки, коли прибулий інженер або технік налагоджував роботу інженерної служби, а правління після цього відмовлялося від його послуг, призначаючи керівником практика зі своїх колгоспників. Фактично керівництво колгоспів своїми діями гальмувало процес підвищення інтелектуального потенціалу колгоспного виробництва. З іншого боку, це була своєрідна реакція села на директивно-адміністративні методи вирішення його економічних, виробничих проблем, непродумане втручання в його соціально-виробничу структуру, в результаті чого зачіпалися інтереси його працівників.

Наслідком такого ставлення до прибуваючих спеціалістів було розчарування останніх у своїх сподіваннях і полишення ними роботи. Так, на кінець 1960 р. – першого року дії «почину київських інженерів» – назад повернулося 557 осіб, основну масу яких, 87 %, становили інженерно-технічні працівники промислових підприємств міста [6, 133].

Отже, правильна і продуктивна сама по собі ідея зосередити в одних руках усі обслуговуючі виробничий процес структури у колективних

господарствах і, таким чином, врешті-решт завершити формування моделі колгоспного виробництва відповідно до моделі соціально-економічних відносин, що існували на селі вже близько 30 років, виявилось недостатньо ефективною, порівняно з задумом. Вона не була продумана у всіх деталях, почала вирішуватися без достатньої розробки інших, доповнюючих заходів, насамперед соціально-побутового характеру, тож і не вирішила проблему кадрового забезпечення інженерної служби колгоспного виробництва.

1. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М.: Политиздат, 1985. – Т. 8.
2. Панченко П.П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР (1959 – 1980) / П.П. Панченко. – К.: Наук. думка, 1980. – 280 с.
3. Плющ М. М. Хрущов і проблеми технічного переозброєння народного господарства (1953 – 1964) / М. Плющ // Історія в школі. – 1999. – №7.
4. Ровчак Л.В. Машино-тракторні станції в Україні (50-ті рр.) / Л.В. Ровчак – Автореф. ...канд. ист. наук. – Донецьк, 2000 – 19 с.
5. Сай Н.О. К вопросу укрепления колхозов и МТС Украины руководящими кадрами в 1953 – 1959 гг. / Н.Сай // Сб. науч. работ кафедры марксизма-ленинизма. Труды Харьковского сельскохозяйственного института. – Х.: Б. и., 1962. – Т. XL.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та Управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 924.
7. ЦДАВОВУ. – Ф. 27. – Оп. 19. – Спр. 4633.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 707.
9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 997.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1256.

А.С. Поліщук

ЖИТЛОВО-ПОБУТОВІ УМОВИ ПОДІЛЬСЬКОГО СЕЛА В СЕРЕДИНІ 1960 – 1980-Х РР.

Розкрито питання житлово-побутових умов Подільського села в середині 60–80-х рр. ХХ століття. Проаналізовано якість житлово-побутових умов на селі, реорганізацію сільських приміщень. Вказуються такі суттєві ознаки житлово-побутових умов Подільського села, як шляхи зміцнення власної виробничої бази, вдосконалення форми і методів організації будівництва, управління виробництвом, а також недоліки та скарги щодо реалізації житла. Низький рівень ремонтних робіт, недостатня організація і контроль перевірки термінів виконання звернень громадян у вищі структури житлового управління стали причиною неузгодженості та агресивності окремих верств населення. Ця суперечність характеризувалася певною нестабільністю організації житлової політики.

Ключові слова: житлове будівництво, побут, соціально-побутова сфера, житлове управління, будівельні бригади.

This paper deals with the living conditions Podolski village in the middle of the 60–80s of the twentieth century. The author analyzes the quality of living conditions in rural areas, indicating the reorganization of the rural areas of the period. Identifies important features such as ways to strengthen its industrial base, improve the forms and methods of construction, production management, as well as deficiencies and complaints regarding the implementation of housing. The low level of repairs, lack of organization and control check deadlines appeals to higher housing management structure

caused inconsistencies and aggressiveness of some segments of the population. This conflict was characterized by some instability of housing policy.

Key words: housing, life, social sphere, housing management, construction crews.

Житлові умови є найбільш значущими в характеристиці побуту як окремої людини, так і суспільства загалом, оскільки житлова проблема – це соціальна проблема. Без її вирішення неможливо досягти стабільності трудових колективів, закріплення кадрів, підвищення виробничої і соціальної активності. Житловий чинник впливає на культурно-освітній рівень, здоров'я, працездатність, повноцінний відпочинок, виховання дітей тощо. За роки свого існування радянська влада намагалася підвищити рівень житлового побуту, споруджуючи нові будинки та реконструюючи ті, що вже експлуатувалися. Ухваленими у 1958 р. Постановами «Про розвиток житлового будівництва» та «Про застосування типових проектів у будівництві» визначалася радянська політика забезпечення житлом мешканців. Поділля на декілька десятиліть наперед. З їх упровадженням розпочався новий етап типізації та якісної зміни житлового будівництва з масового зведення індивідуальних будинків.

Порушена у статті тема є досить актуальною тому, що потреба в житлозабезпеченні визначає психосоціальну позицію та культурологічні тенденції статусу й добробуту людини, що вимагає першочергового задоволення. Весь час свого існування Комуністична партія та радянський уряд проголошували політику постійного піклування про покращення житлових умов населення. Однак ця проблема залишалася однією з невирішених протягом усього періоду існування радянської влади.

Питання житлово-побутових умов знайшли часткове відображення у роботах В. Бацука [1], М. Братуня [5], Л. Жовніра, В. Гуменюк [7], Л.Криворучка [9], В. Крикливого [10–13], В. Отрошка [14], Л. Палійчука [15], П. Панченка [17], І.Старинецького [18], Г. Стебновського [19], Е.Стедового [20], В. Темного [21], В. Трачука [22]. Автор статті ставить за мету розкрити житлово-побутові умови подільського села в середині 1960 – 1980-х рр.

Розглядаючи головні напрями розвитку соціальної сфери подільського села, відзначимо, що першочергове значення у цій справі мали житлово-побутові умови. Наприкінці 1960-х років у селах Вінницької та Хмельницької областей почав спостерігатися різкий спад нового житлового будівництва, який у 1970–1980-х рр. набув регресивного характеру. Незважаючи на опосередкованість цього явища, середня забезпеченість загальною площею житла на одного жителя села була значно вищою, ніж аналогічний показник у місті. У 1960 – 1980-х рр. владою було ухвалено кілька постанов, які регламентували житлове будівництво на селі, виділяючи на це додаткові кошти [6, 10]. Зокрема, значні зміни в будівництві на селі сталися після ухвалення Постанови ЦК КПРС України від 29 вересня 1967 «Про хід виконання плану житлового будівництва і введення в дію об'єктів сільського господарства». Так, наприклад, за 10 місяців 1967 р. сільськими будівельниками тресту «Вінницьксіббуд» план будівництва був виконаний

на 102% [2, 4]. Водночас будівельні організації Барського району впродовж 1969 р. виконали плани на 105%.

Відповідно до Постанови ЦК КПРС України від 18 червня 1970 р. «Про стан і заходи щодо поліпшення капітального будівництва на селі», на Поділлі було введено в дію всі заплановані об'єкти на селі. План капіталовкладень за 1970 р. було виконано на 121,6%, додатково було вкладено 910 тис. крб. Завдяки зусиллям колективів будівельних організацій, будівельних бригад у колгоспах Гайсинського району обсяг будівельно-монтажних робіт, порівняно з 1970 р., зріс майже на 30%. До того ж річний план будівельно-монтажних робіт Крижопільського району було виконано на 101,1%. В 1971 р. капітальне будівництво було здійснене на 4096,6 тис. крб. Зокрема, будівельно-монтажних – на 3732,2 тис. крб., в колгоспах і підприємствах району – на 2731,2 тис. крб. [3, 6].

Упродовж 1980–1985-х рр. у сільській місцевості Вінницької області було введено за рахунок усіх джерел фінансування 1061,2 тис. м² житлової площі, зокрема, за рахунок державних коштів 141,0 тис. м², за рахунок ЖСК – 0,8 тис. м², за рахунок коштів колгоспів і міжколгоспних підприємств і організацій – 114,2 тис. м². Низькими темпами велося будівництво житлових будинків, план був виконаний лише на 43,2%. Незадовільно працювали на об'єктах агропромислового комплексу деякі підрядні організації. Так, трест «Вінницільбуд» в основному виконував роботу для сільського господарства, внаслідок чого план будівельно-монтажних робіт за рахунок державних капітальних вкладів за 1983–1985 рр. було виконано лише на 81% [7, 38].

Протягом 1965–1970 рр. 400 сіл Хмельницької області було перебудовано за новим генеральним планом. Вони вирізнялися рівними широкими вулицями, затишними оселями під шифером або черепицею. У центрі сіл – широкі площі, де були розташовані громадські будівлі: школи, лікарні, торгові центри, будинки побуту, колгоспні комунальні комбінати. Тим часом колгоспні комунальні комбінати, яких в області було понад 300, були введені в дію наприкінці 1965–1966 рр. Нові часи диктували і новий смак в архітектурі будинків. Широко використовуючи багаті народні традиції у поєднанні з сучасним досвідом будівництва, селяни споруджували домівки з 4–5 кімнат і окремою кухнею [9, 4].

У 1969 р. сільським трудівникам Хмельниччини було продано 30390 телевізорів, 11526 радіоприймачів і радіол, 6925 холодильників, 12670 пральних машин, 3200 мотоциклів і моторолерів, більш як на 9 мільйонів крб. меблів. У 1967 р. подільське село одержало в особисте користування 1700 легкових автомобілів, майже три чверті населених пунктів області були зв'язані постійним автобусним сполученням [12, 13].

Упродовж 1975 – 1985 рр. на Хмельниччині було споруджено житлових будинків загальною площею 1,6 мільйона м², 13 тис. км шляхів з твердим покриттям, чимало було зроблено з благоустрою сіл. Загальний обсяг будівельно-монтажних робіт становив 5,3 млн крб., що перевищував показник на 14%. Продуктивність праці в будівництві зросла на 22%. Певну роботу було проведено зі зміцнення власної

виробничої бази, вдосконалено форми і методи організації будівництва, управління виробництвом. Обсяг будівництва зріс у 2,6 рази і на об'єктах виробничого призначення становив 45% [20, 5].

Мали місце і певні недоліки. Проблема сільського будівництва – це недостатня кількість залізобетонних конструкцій, недоліки в управлінні [13, 5]. Однією з найголовніших причин були низькі темпи будівництва на селі, а також брак коштів – як у селян, так і державних капіталовкладень. У 1965 р. було прийнято рішення про кредитування житлового будівництва колгоспників – терміном на сім років у межах від 700 до 1500 крб. Впродовж 1970–1975 рр. після закінчення будівництва житлового будинку можна було віддавати кредит протягом десяти років. Інвалідам Великої Вітчизняної війни та малозабезпеченим категоріям надавалася відстрочка виплати боргу через три роки після закінчення будівництва. Через відсутність необхідних ресурсів на ремонт житловий фонд на селі швидко зношувався. Показовою недосконалістю були малі населені пункти, які зараховували до «неперспективних» і відстаючих. У них не відзначалися будівельний приріст і ремонтні роботи, закривалися магазини, клуби, школи, побутові майстерні тощо [14, 6].

Влада проголошувала принцип справедливого розподілу житла, який мав контролюватися громадськістю. Однак на місцях цей принцип спрацьовував досить рідко і не в повному обсязі. Реальну ситуацію висвітлювали: «листи-звернення», «листи-скарги» громадян у владні органи з житлових питань того часу. Це явище було настільки масовим, що ЦК КПРС ухвалив Постанову від 25 серпня 1978 р. «Про листи трудящих з житлових питань», а ЦК Компартії України підтвердив її постановою від 13 жовтня 1978 р. Так, наприклад, у Вінницький обком Комуністичної партії в 1982 р. надійшло 1000 звернень громадян, що становило 26,5% від загальної чисельності звернень, а також відбулося обговорення цього питання на партійних зборах. Двічі на рік проводилися узагальнення стану розгляду і вирішення заяв, листів і скарг, які були обговорені на виробничих нарадах. Однак, незважаючи на проведену роботу в цьому напрямку, все ще значна кількість заяв і скарг і далі надходили до обласного житлового управління і підпорядкованих йому організацій [8, 125].

Якщо за два місяці 1967 р. до обласного житлового управління надійшло 167 письмових заяв, у 1968р. – 241, в 1975 р. – 289, то на початку 1982 р. їх кількість сягнула 317. До підпорядкованих обласному житловому управлінню організацій м. Вінниці в 1969 р. надійшло близько 2000 письмових заяв і скарг трудящих. На особистому прийомі побувало 3526 чоловік. Зміст цих скарг був різним. Якщо в кінці 1960-х років громадяни були переважно незадоволені низьким рівнем ремонтних робіт, зривів графіків їх проведення, поганим опалюванням і водопостачанням, то на початку 1980-х років більше було листів зі скаргами про випадки довготривалого вирішення законних скарг громадян, порушення в постановці трудящих про квартирний облік, порушення порядку розподілу житла, формально-бюрократичне ставлення посадових осіб до вирішення квартирних питань [5, 1].

Зазначені вище скарги щодо порушень у роботі з листами, заявами і скаргами ставали причинами того,

що в окремих відділах була недостатня організація і контроль перевірки термінів виконання звернень громадян, не приділялося відповідної уваги удосконаленню форм і методів роботи з листами, недосконало аналізувалися звернення громадян у вищі органи, допускалося формальне ставлення і тяганина у цій важливій роботі [18, 2].

Отже, впродовж досліджуваного періоду житлово-побутові умови мешканців Поділля характеризувалися певною нестабільністю. Починаючи з другої половини 1960-х рр., відбувся спад житлового будівництва, хоч і поліпшилася його якість. Проте забезпечення житлом пільгової категорії населення в ці роки не було вирішено. Починаючи з кінця 1960 – початку 1970-х рр., житлова проблема загострилася – відчутно зменшилася чисельність осіб, котрі забезпечувалися житлом державою. В першій половині 1980-х рр. відбулося зростання житлового фонду за рахунок збільшення фінансування житлового будівництва за кошти державного та місцевого бюджетів, розгортанням системи кооперативного будівництва.

Н.Р. Романець

РОЗКУРКУЛЕННЯ ЗА ТРЕТЬОЮ КАТЕГОРІЄЮ

Досліджено репресивні заходи влади, спрямовані проти куркулів третьої категорії, що здійснювалися в українському селі під час суцільної колективізації протягом 1930 – 1931 рр. На основі аналізу архівних документів, що вперше введено до наукового обігу, висвітлено формування куркульських висілок. Показано, що куркульські висілки стали своєрідними селянськими резерваціями з непридатними для життя умовами.

Ключові слова: куркуль, розкуркулення, висілки.

The article is devoted to investigation of repressive policy of soviet power against the «kulaks by the third category» in the Ukrainian village during the complete collectivization in 1930-1931. Based on the analysis of new archival documents, the author defines the process of forming of kulak settlements. It is shown that the kulak settlements were a kind of peasant reservation of uninhabitable conditions.

Key words: kulaks, settlements, dekulakization, peasants, power.

У сучасному українському історіографічному просторі тема сталінського терору проти селянства 1920–1930 рр. належить до розряду тих, актуальність яких визначається не лише суто науковим, але й суспільно-політичним інтересом. Об'єктивне дослідження характеру, масштабів репресивних дій влади, встановлення їхніх соціально-економічних та морально-психологічних наслідків створює передумови для осягнення причин наявних соціальних протиріч та конфліктів, а відтак, виступає важливим підґрунтям для громадянського примирення в Україні, налагодження «мирного діалогу» з минулим.

Останніми роками вітчизняні та зарубіжні науковці докладають значних зусиль для вивчення репресивної складової суцільної колективізації, приділяючи особливу увагу проблемі розкуркулення. Помітним внеском у висвітлення цієї теми стали праці В. Васильєва [1], С. Кульчицького [2], М. Івницького [3]. Проте і нині залишається чимало аспектів, які потребують подальшого дослідження. Серед них – розкуркулення за так звану третьою категорією. Незважаючи на те що формування селянських висілок детально охарактеризовано у монографії Є. Шаталіної [4], залучення до наукового обігу документів із розсекречених фондів архівів дозволяє висвітлити нові компоненти репресивних заходів, спрямованих проти найчисельнішої категорії куркульства, що і є метою пропонованої наукової розвідки.

Загальновідомо, що поділ селян на три групи куркулів був здійснений постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. Згідно з цією класифікацією, до куркулів третьої категорії зарахували тих, хто не належав до «глитайського активу», «найзаможніших глитаїв і напівпоміщиків». Їх дозволялося залишити на території району, розселивши на нових, відведених для них за межами колективних господарств ділянках [5, 147].

Оскільки постанова не регламентувала порядок утворення куркульських висілок, урегулюванням цього питання переймалася республіканська влада. У рішенні ЦК КП(б)У від 2 лютого 1930 р. вказувалося, що куркульські висілки мали складатися з 10–20 сімей, а керувати ними повинні були спеціальні комітети (трійки) або уповноважені, призначені

1. Бацук В. Для сільських новобудов / В. Бацук // Сільські вісті. – 1985. – 1 березня.
2. Будувати швидко, якісно // Вінницька правда. – 1978. – 26 жовтня.
3. Будівельна програма. Радянське Поділля. – 1984. – 29 червня.
4. Будівельна програма області на 1982 рік. Радянське Поділля. – 1982. – 24 січня.
5. Братунь М. Будівництву – масштаби п'ятирічки / М. Братунь // Радянське Поділля. – 1969. – 31 травня.
6. Десять найважливіших будов – під контроль громадськості. Радянське Поділля. – 1975. – 22 лютого.
7. Жовнір Л. Ф., Гуменюк В. Г. Соціальна перебудова сіл Вінниччини в одинадцятій п'ятирічці // Тези доповідей третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. (4 вересня 1985 року). – Вінниця, 1985. – С. 38.
8. Капитальное строительство в Украинской ССР / Под ред. Г.К. Злобина. – С. 125-126.
9. Криворучко Л. Висоти сільських будівельників / Л. Криворучко // Вінницька правда. – 1971. – 16 березня.
10. Крикливий В. Будувати швидко, економічно / В. Крикливий // Радянське Поділля. – 1978. – 13 січня.
11. Крикливий В. Успішно завершити будівельний рік / В. Крикливий // Радянське Поділля. – 1973. – 11 липня.
12. Крикливий В. Будівництву увагу / В. Крикливий // Радянське Поділля. – 1970. – 24 жовтня.
13. Крикливий В. Капітальне будівництво / В. Крикливий // Радянське Поділля. – 1968. – 31 липня.
14. Отрошко В. Строительство на селе // Коммунист Украины. – 1968. – № 1. – С. 25-26.
15. Палійчук Л. Жителям села – добротні будови / Л. Палійчук // Сільські новини. – 1984. – 4 серпня.
16. Покращити будівництво на селі. // Вінницька правда. – 1983. – 16 грудня.
17. Панченко П. П. Становище українського села (60 – 80-ті рр.) / П. П. Панченко // Укр. іст. журн. – 1989. – №8. – С. 13–14.
18. Старинець І. Будівництво на селі / І. Старинець // Колгоспна зоря. – 1981. – 10 лютого.
19. Стебновська Г. Селу – сучасне житло / Г. Стебновська // Вінницька правда. – 1985. – 11 серпня.
20. Стедовий Е.М. Будови Хмельниччини. / Е.М. Стедовий // Радянське Поділля. – 1984. – 31 січня.
21. Темний В. Ф. Оновлення подільського села – Одеса: Маяк, 1983 – 120 с.
22. Трачук В. Підвищувати темпи будівництва / В. Трачук // Радянське Поділля. – 1982. – 16 січня.
23. Хмельниччина на будові. Радянське Поділля. – 1981. – 10 січня.

райвиконками й затверджені окрвиконками. Виселенням залишали засоби виробництва в розмірі, мінімально необхідному для ведення господарства, установлювали певні виробничі завдання та зобов'язання щодо здачі товарної продукції державним і кооперативним органам [5, 148].

Порядок наділення куркулів третьої категорії землею конкретизували директиви Наркомзему УСРР, підготовлені в лютому й березні 1930 р. Куркульські висілки мали організовуватися на відокремлених ділянках найвіддаленіших і найбільш незручних для сільськогосподарського використання земель, щоб у майбутньому вони не заважали проведенню землевпорядкування МТС, радгоспів і колгоспів [6, 247]. Місцева влада, зокрема Дніпропетровський окрвиконком, прагнучи не допустити чергових селянських виступів, рекомендувала відводити ділянки поблизу сільрад, «сталих у політичному плані». Списки куркульських господарств третьої категорії, що підлягали розселенню всередині району, райвиконками готували в умовах абсолютної секретності – виносити ці питання на обговорення сільрад, КНС, інших сільських і районних організацій категорично заборонялося. Проведення розселення дозволялося лише зі спеціальної санкції окрвиконкому [7, 68]. Крім того, директива РНК УСРР від 23 жовтня 1930 р. заборонила розташовувати куркульські висілки навколо лісів, залізниць, великих ґрунтових шляхів. Селянські господарства на висілках наділялися землею за мінімальними споживчими нормами на рівні 50 % від середньої норми забезпечення землею селянства кожного конкретного села. Дозволялося взагалі не відводити землю тим куркульським господарствам, майно й земля яких конфіскувалися «за злісне невиконання хлібозаготівель та за злив чергових посівкампаній» [8, 22]. Населення куркульських висілок було позбавлене виборчих прав, самоврядування й управлялося уповноваженими.

На початку 1930 р. партійно-державне керівництво республіки зосередило основну увагу на депортації куркулів першої та другої категорій, тому розселення за третьою категорією було фактично зірваним. За інформацією ЦК КП(б)У, навесні 1930 р. переселення куркулів третьої категорії здійснило небагато районів. Наприклад, у Лозівському районі для розселення 79 куркульських господарств нарізано 5 земельних ділянок. На одне куркульське господарство припадало 2,5–3 га. Проте більшість куркулів відмовилися переселятися на виділені землі й узагалі виїхали за межі району, унаслідок чого там залишилося лише одне господарство [8, 6 – 7]. Як визнавало ДПУ УСРР, часто причиною відмов від переселення та втеч було те, що куркулям виділяли «абсолютно непридатні для сівби землі без води поблизу та інших елементарних умов для ведення господарства» [9, 72].

Кампанія з переселення куркулів третьої категорії стала додатковим чинником зростання соціальної напруги в українському селі. Оскільки навіть серед розкуркулених за першою й другою категоріями значну частину становили вихідці із середняцьких і бідняцьких верств, яких зараховували до куркулів не за соціальним станом, а за «ідеологією», можна припустити, що до третьої категорії потрапляли переважно незаможні верстви селянства. Допущена владою несправедливість провокувала опір

селянського середовища і розселення куркулів третьої категорії супроводжувалося масовими «волинками», основними учасниками яких були жінки. Приміром, 6 травня 1930 р. 30 жінок-козачок зірвали «внутрішньорайонне» переселення трьох куркульських родин у Нижньо-Платинській сільраді Луганно-Станічного району Луганського округу. Щоб не допустити нового переселення, селянки протягом кількох днів чергували вночі біля куркульських садіб, озброївшись палицями й рогаками. У с. Розумівка Запорізького округу «волинка» за участю 300–400 селянок тривала протягом 23–26 травня 1930 р. Учасниці виступу наполягали, що господарства, намічені до виселення, не були куркульськими. Бунтівниць навіть підтримали члени сільради, які вказали на відсутність рішення загальних зборів про виселення [10, 193].

Масові виступи селян і нездатність місцевої влади організувати розселення куркулів третьої категорії примусили центр пригальмувати цей процес. 30 березня 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, згідно з якою розселення куркулів третьої категорії припинялося на час посівної кампанії. Таких селян заборонялося приймати до колгоспів, але їм надавалася можливість користуватися у цьому селі землею, відведеною сільрадою або райвиконкомом [11, 191].

Однак і після закінчення весняної сівби в партійно-радянського керівництва республіки, зайнятого проведенням нових політгоспкампаній, не вистачило часу й ресурсів на вирішення проблеми куркулів третьої категорії. Тому Політбюро ЦК КП(б)У рішенням від 4 червня 1930 р. відтермінувало їхнє розселення до закінчення жнив, а окружкомом рекомендували зосередити увагу на «підготовчій роботі» [12, 118]. У середині липня ЦК КП(б)У знову націлів місцеві партійні комітети на проведення підготовчих робіт щодо «виселення куркулів на спеціальні висілки» [11, 120].

21 серпня 1930 р. Політбюро ЦК КП(б)У нарешті визначилося з долею розкуркулених за третьою категорією, ухваливши рішення організувати їхнє переселення на висілки «до закінчення осіннього засіву» [13, 53]. Іншою постановою від 13 листопада 1930 р. Політбюро дозволило застосовувати репресивні заходи, аж до вислання, до куркулів, «які зривають переселення на висілки й самовільно повертаються в села» [13, 131]. Проте й осіння кампанія з утворення куркульських висілок була фактично зірвана через адміністративно-територіальну реформу – перехід на двоступеневу систему управління, внаслідок якої місцеві органи влади, що мали контролювати цей процес, перебували в стані реорганізації.

Узимку 1930–1931 рр. розселення куркулів третьої категорії зовсім припинили, оскільки в більшості випадків відведені для облаштування куркульських селищ ділянки не були пристосовані для життя. Скажімо, у Біловодському й Костянтинівському районах такі землі відвели в безводних місцевостях, іноді куркульські сім'ї вивозили просто в голий степ (Війтовецький район) [14, 96 Зв.]. У деяких регіонах України райпарткоми, щоб не витратити час на нарізку землі, переселяли бідноту з хуторів до куркульських господарств, а куркулів на хутори. Так, у Костянтинівському районі 131 куркульське

господарство переселили на хутори Модестівка, Миколаївка, Попасна, де раніше проживало 80 бідняцьких господарств. Політичне керівництво республіки було занепокоєне такою методикою організації висілоків, оскільки куркулів переселяли «на готові господарства, будинки, землю, що за своєю якістю були не гіршими за відібрані» [8, 9].

Загалом до початку лютого 1931 р. куркульські висілки організували в 60 районах республіки з 218, ще в 17 районах для куркульських селищ виділили ділянки землі, але не змогли організувати переселення. До 342 куркульських висілоків переселили 8 561 сім'ю. Умови проживання в більшості таких поселень були просто жахливими. Так, у 12 районах розкуркулених розмістили в тимчасових, непридатних для проживання куренях, у 13 районах — у землянках; до того ж селяни не отримали обіцяних реманенту, фуражу, насіння, худоби, що унеможливлювало обробку виділеної землі. Не дивно, що з початком холодів розкуркулени за третьою категорією почали масово повертатися до своїх сіл, вербувалися на новобудови (Донбас, Криворіжжя, Дніпробуд) або зовсім залишали межі республіки. Утечам сприяло й те, що більшість висілоків не мали комендантів або уповноважених райвиконкомів, які здійснювали б нагляд за розкуркуленими. Відтак, до початку лютого 1931 р. через утечу 4 227 сімей у республіці «самоліквідувалися» 245 куркульських поселень. Керівництво ОДПУ повідомляло, що іноді з розкуркулених цієї категорії формувалися групи так званих «бродячих куркулів» з дружинами, дітьми, часто напіводягненими, які переходили з району до району, вели антирадянську агітацію, поповнювали кримінальні й політичні бандитські угруповання, брали участь у масових акціях [15, 216].

Відповіддю влади на масові втечі куркулів із висілоків стала постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 11 лютого 1931 р., яка зобов'язала Головне управління міліції при РНК взяти на облік висілки розкуркулених і забезпечити постійний нагляд за ними [16, 62]. Результатом двомісячної роботи місцевих органів міліції стало встановлення на 1 квітня 1931 р. нагляду за куркульськими селищами в 30 районах республіки, де нараховувалось 2 436 господарств з 9 740 мешканцями; ще в 47 районах облік тривав. Головне управління РС міліції УСРР також розробило спеціальну інструкцію, яка визначила порядок управління куркульськими селищами. Агентурний нагляд за куркульськими поселеннями здійснювали місцеві органи ДПУ [14, 98].

Чергове переселення куркулів на висілки провели навесні 1931 р. Аналіз документів дозволяє висновувати, що основними жертвами цієї переселенської кампанії стали так звані твердоздавці, майно яких конфіскували за невиконання «завдань із господарських кампаній». Твердоздавці за своїм соціальним станом належали не до заможних селян, а до середняків і навіть бідняків, оскільки під час заготівель 1930 р. тверді завдання досить часто отримували селяни, які вийшли з колгоспів. Частина твердоздавців, які особливо злісно саботували хлібозаготівлі й чинили опір заготівельникам, на той час перебували під арештом при сільрадах і райвиконкомах, очікуючи вислання на Північ. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 15 березня

1931 р. замінила цій категорії куркулів депортацію на Північ розселенням на висілки в межах району [8, 24].

Іншу категорію виселених становили так звані «колишні», які не мали жодного відношення до кампанії з ліквідації куркульства як класу: у минулому поліцаї, поміщики, білогвардійці, дружини колишніх шахтовласників і поміщиків. При визначенні підстав для виселення місцеві органи влади використовували такі характеристики: «ярий алкоголік», «дружина агітує проти радвлadı», «живе відлюдьком», «організатор зриву диспуту на релігійну тему» тощо [8, 32]. Отже, є всі підстави стверджувати, що під гаслом виселення куркулів третьої категорії фактично в окремих районах республіки здійснювалася зачистка сіл від «класово ворожих» і потенційно нелояльних елементів. Загалом, за даними ОДПУ, на 5 березня 1932 р. в УСРР існувало 277 поселень куркулів третьої категорії, в яких проживало 4 757 сімей чисельністю 20 306 осіб [17, 56].

Новий етап у формуванні куркульських висілоків був пов'язаний з «очищенням районів Полісся від куркульських елементів». Згідно з постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 29 березня 1932 р., п'ять тисяч куркульських сімей планувалося переселити у спеціальні куркульські поселення на лівому березі Дніпра, щоб використати їхніх працездатних мешканців переважно для розробки кам'яних і глиняних кар'єрів регіону [18, 80]. Зауважимо, що для республіканської влади розкуркулені за третьою категорією стали резервною й практично безкоштовною робочою силою, використовуваною в разі потреби. Зокрема, рішення політбюро ЦК КП(б)У від 22 липня 1930 р. уможливило залучення куркулів до збирання врожаю. Знову питання примусового притягнення до роботи таких розкуркулених постало на порядку денному політичного керівництва республіки в листопаді 1930 р., коли було санкціоноване залучення куркулів до виробничого процесу в разі «гострої нестачі робісиль» й терміном не більше одного місяця [13, 131].

Остаточну проблему використання робочої й тяглової сили розкуркулених за третьою категорією селян на різних роботах урегулювала інструкція Наркомату праці УСРР, затверджена в лютому 1931 р. Вона дозволила «притягати до обов'язкової праці ... на загальнокорисних роботах у народному господарстві та на будівництві» і самих розкуркулених, і членів їхніх родин: чоловіків 18–50 років, жінок 18–40 років включно. І хоча тривалість примусових робіт обмежувалася одним місяцем, у разі потреби дозволялося залучати розкуркулених до обов'язкової праці декілька разів протягом року [8, 14].

Таким чином, формування куркульських висілоків засвідчило неготовність владних структур до проведення цієї масштабної репресивної акції, звідси тривалість самого переселення, а також хаос і безладдя, які тривали під час його проведення. Важливу роль відіграла й відсутність чітких критеріїв, за якими селяни мали зараховувати до третьої категорії куркулів, що відкривало широкі можливості для зловживань можновладців. Самі ж куркульські висілки стали своєрідними резерваціями з непридатними для життя умовами, що і стало причиною масових утеч переселенців. Ті селяни, які залишилися в них, перетворилися для місцевої влади на безкоштовну

робочу силу, використовувану в разі потреби в народному господарстві республіки.

1. Васильєв В. *Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство* / В. Васильєв // *Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929-березень 1930 рр.)* / В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця: ЛОГОС, 1997. – С. 70-94.
2. Кульчицький С. В. *Ціна великого перелому* / С. В. Кульчицький. – К.: Україна, 1991. – 431 с.
3. Івницький Н. А. *Репресивная политика советской власти в деревне (1928-1933 гг.)* / Н. А. Івницький. – М.: РАН. Институт российской истории, Университет г. Торонто, 2000. – 350 с.
4. Шаталіна Є. П. *Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928-1932 рр.)* / Є. П. Шаталіна. – К.: Інститут історії України, 1997. – 68 с.
5. Васильєв В. *Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929-березень 1930 рр.)* / В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця: ЛОГОС, 1997. – 536 с.
6. *Колективізація і голод на Україні, 1929-1933/ АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред. С. В. Кульчицький.* – К.: Наук. думка, 1992. – 736 с.
7. *Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 – 1933 роки): [Зб. документів] / Упор.: Є. І. Бородин, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська [та ін.].* – Дніпропетровськ: Герда, 2008. – 498 с.
8. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України).* – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4277.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3188.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3191.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3142.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 184.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 185.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4543.
15. *Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т./ Т. 3. 1930-1934 гг. Кн. 1. 1930-1931 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова.* – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 864 с.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 204.
17. *Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т./ Т. 3. 1930-1934 гг. Кн. 2. 1932-1934 гг. / Под ред. А. Береловича, [В. Данилова].* – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – 840 с.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 17.

В.Я. Романченко

НЕЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КРЕСТЬЯНСТВА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД АГРАРНОЙ ИСТОРИИ (КРАТКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК)

В статье дается краткий исторический анализ основных этапов развития неzemледельческой деятельности крестьянства в советский период аграрной истории, особенностей данного развития.

Ключевые слова: неzemледельческая деятельность, крестьянство, отходничество, промыслы, село.

The article gives a brief historical analysis of the main stages in the development of nonagricultural activities of the peasantry in the Soviet period, agrarian history, peculiarities of this development.

Key words: nonagricultural activities, the peasantry, seasonal work, crafts, village.

Уже в самом понятии «неzemледельческая деятельность крестьянства» содержится основной предмет анализа данной статьи: деятельность крестьянства, не связанная с трудом на земле и сельскохозяйственным производством, основанном на этом труде. Такие виды деятельности существовали в среде славянских племен еще в дофеодальную эпоху (бортничество, рыболовство, охота и т.п.). На протяжении всего периода становления феодального государства у восточных славян неzemледельческая деятельность являлась важным источником существования крестьянских семей, существенно дополнявшим их доходы от традиционных видов сельскохозяйственного труда. Однако применение в хозяйстве примитивной агротехники, его натуральный характер почти не оставляли крестьянству на ранних этапах развития феодальных отношений возможностей для иных форм деятельности, кроме той, что была связана с земледелием и животноводством.

Только со второй половины XVII в. под воздействием таких факторов, как совершенствование орудий и усиление специализации труда, внедрение в агроэкономику товарно-денежных отношений и новых технологий, появление рынка рабочей силы происходит заметное расширение сферы неzemледельческой деятельности крестьянства.

В этот период в ней достаточно отчетливо выделяются два основных направления. Первое развивалось по пути расширения кустарного производства на селе, второе в виде отхожих промыслов. К началу XVIII в. именно второе направление приобретает основной характер и развивается все более опережающими темпами.

В пореформенный период под воздействием реформирования деревни, ускорения развития капиталистических отношений в городе и деревне, а также средств коммуникации происходит расширение масштабов и видов отходничества, а для многих крестьян неzemледельческая деятельность становится основным средством существования [1].

О темпах роста отходничества в данный период свидетельствуют конкретные показатели по отдельным регионам. Так, в Псковской губернии оно выросло почти в 4 раза, все больше вовлекая в свою орбиту не только мужчин, но и женщин. Чаще всего крестьян гнала на заработки нужда, вызванная увеличивавшимся малоземельем, высокими арендными ценами на землю, неурожами и падением цен на продукты земледелия [2, 147].

Столыпинская аграрная реформа стала новым шагом к освобождению крестьян от общинной зависимости и расширению их возможностей самостоятельно определять сферу приложения своего труда. Данное обстоятельство, а так же новый промышленный подъем, начавшийся в предвоенные годы, обусловили дальнейший рост неzemледельческой деятельности крестьянства, выразившейся, в частности, в долгосрочном (на год и более) отходничестве. Эта тенденция с некоторыми колебаниями продолжала развиваться вплоть до революции 1917 г., приобретая к началу нового этапа российской истории устойчивый характер.

Первая мировая и последовавшая за ней гражданская войны стали переломными в истории неzemледельческой деятельности крестьянства. Голод,

дезертирство, кризис промышленного производства привели к возврату многих отходников в родные деревни. Большинство вернувшихся вели натуральное хозяйство и занимались традиционными для сельской местности промыслами, а с началом НЭПа стали все более ориентироваться на рынок. В эти годы быстрыми темпами развивались на селе кредитная, потребительская и другие виды кооперации и неzemледельческая деятельность осуществлялась преимущественно в рамках кооперативного движения. С 1918 г. оно развивалось ускоренными темпами. Только за 1918 г. и только в потребительской кооперации число обществ увеличилось на 12 тыс., а численность их членов возросла почти наполовину с 5,5 до 17 млн чел. [3, 35].

Война дала толчок развитию таких традиционных промыслов, как заготовки пушнины, ценных пород древесины, сбор грибов, ягод, орехов, изготовление телег, дубовых бочек, плетеных корзин. Кроме того, по заказам военных ведомств в начале царской, а затем Красной Армии крестьяне в массовых масштабах занимались изготовлением сапог, валенок, одежды, ложевых болванок для винтовок, ящиков для снарядов, мешков из рогожи и т.п.

Уже первые годы Советской власти «научили» крестьян, что в деревне можно жить лучше, не занимаясь сельскохозяйственным трудом. Стало выгодным иметь статус бедняка и использовать его для участия в комитетах бедноты, продотрядах, изымавших продовольствие у более зажиточных крестьян, советах и иных организациях и этим обеспечивать свое существование. В 1924 – 1925 гг. только в сельсоветах Российской Федерации на постоянной основе работало свыше 700 тыс. крестьян. Одновременно в годы НЭПа развивалось кустарное производство на селе [4, 89], в том числе с использованием наемной рабочей силы: металлообработка, кожевенное, гончарное, бондарное, строительное производство, переработка сельскохозяйственного сырья и иные виды деятельности. Все они, как правило, давали крестьянам денежный доход. Размер его зависел и от производственных навыков, и от степени удаленности рынков сбыта, однако расширенное воспроизводство в промысловой деятельности за весь период НЭПа так и не приобрело массового характера.

Развитие крестьянских промыслов отнюдь не исключало практику отходничества. В ряде регионов страны таких, как Саратовская, Тамбовская, Рязанская, Московская губернии отходничество сохраняет свое преимущественное положение в неzemледельческой деятельности крестьянства. Наиболее «популярными» направлениями крестьянского отхода были, как и прежде, крупные города в губерниях центральной России, а также в Украине, Поволжье, Сибири и на Урале. По данным калужского историка В.Я. Филимонова, доходность крестьянских семей от отхода к концу 1920-х годов почти достигала довоенной и составляла от уровня 1914 г. 98,1% [5, 84]. Интенсивность отходничества зависела от урожайности года. В голодные, неурожайные она увеличивалась, в благоприятные, напротив, снижалась.

Массовая организация в 1930-е годы колхозов и расширение совхозной системы оказали существенное влияние на характер и содержание

труда сельского населения. Сформировавшиеся в данный период формы организации коллективного труда в значительной степени носили подневольный характер, что нашло свое отражение в такой разновидности неzemледельческого труда как отработочные повинности в колхозах и совхозах. В частности, в этот период становится обязательным для крестьян участие в лесозаготовках, которые оформляются в виде регламентируемой трудгужповинности, в добыче торфа, в строительстве и ремонте шоссе и грунтовых дорог. Данные статистики фиксируют и такое явление, как массовый уход колхозников, рабочих совхозов на сезонные работы в город. Особенно распространенным было оно в голодные 1933 – 1934 гг. в таких регионах как Казахстан, Поволжье, Украина, Северный Кавказ. Массовое отходничество, как средство спасения от голода, носило стихийный, неуправляемый властями характер и потому в целом негативно сказывалось на продовольственной деятельности хозяйств. Но в то же время оно реально спасало от голодной смерти тысячи сельчан, и уже в силу этого ни в коей мере не может оцениваться негативно. В эти же годы возрастает роль неzemледельческой деятельности в хозяйственной жизни крестьян-единоличников. В Новосибирской области, например, в 1937 г. их неzemледельческие заработки в 3,8 раза превышали доходы от продажи сельскохозяйственной продукции на рынок [6, 106].

В экстремальные для страны годы Великой Отечественной войны активизируются традиционные виды кустарного производства крестьянства, ориентированные на помощь фронту, вместе с тем расширяется спектр отработочных повинностей. Так, колхозники Вологодской области вместе с эвакуированным и неработающим городским населением привлекались к строительству оборонительных сооружений, железнодорожных путей, дровозаготовкам. Колхозники Калининской, Рязанской, Тамбовской, Ярославской, Ивановской, Тульской и других областей направлялись на дровозаготовки для коммунально-бытовых нужд Москвы и Московской области [7, 18]. Подобного рода деятельность продолжалась и в послевоенный период, обеспечивая реализацию планов государства по восстановлению разрушенного войной народного хозяйства и выживание сельчан в тяжелейших социально-бытовых условиях.

Период 1960 – 1980-х годов был отмечен подъемом неzemледельческой деятельности на новый качественный уровень. Он был вызван, с одной стороны, индустриализацией сельскохозяйственного труда, ростом специализации, аргументированной интеграции, расширением социальной инфраструктуры села, системы социально-бытового обслуживания сельского населения, с другой – остротой проблемы текучести кадров сельского хозяйства, сезонности сельскохозяйственного труда и другими причинами. Одной из особенностей неzemледельческой деятельности данного периода явилась ее тесная связь с сельскохозяйственным производством и процессом социального обустройства деревни. Ее основные направления развивались через: расширение различных видов деятельности системы потребительской кооперации; организацию разветвленной сети предприятий социально-бытового назначения; деятельность

подсобных хозяйств колхозов и совхозов. Такие хозяйства создавались при колхозно-совхозном общепите, в виде кооперативных подсобных предприятий, где в качестве пайщиков выступали колхозы, совхозы и промышленные предприятия при Министерстве торговли, работавшие на отходах городских столовых, и др. Кроме того, в эти годы широко практиковалось создание на материально-технической базе крупных общественных хозяйств цехов по ремонту и изготовлению обуви, одежды, выпечке хлеба и т.п.

В Московской области, например, к началу 1980-х годов функционировало 1555 подсобных цехов: швейных, стеклодувных, пластмассовых изделий, картонажных, деревообрабатывающих, по выпуску товаров народного потребления. На конец 1981 г. в этих цехах было занято около 5 тыс. человек, причем 20% из них – не работавшие ранее в сельскохозяйственном производстве, а часть – инвалиды, пенсионеры, колхозники и рабочие совхозов, переведенные по заключению врачей на легкую работу [8, 172]. Экономические результаты функционирования хозяйств, имевших подсобное производство, уже в 1970-е годы были весьма обнадеживающими. В период с 1970 по 1975 гг., когда в силу различных причин возросла доля убыточных хозяйств, в интегрированных структурах наблюдался неуклонный рост рентабельности производства. В 1970 г. полученная ими прибыль от хозяйственной деятельности составляла 59,5, в 1972 г. – 10,2, в 1975 г. – 207,3 млн руб. [9, 143].

С первой из отмеченных нами особенностей неzemледельческой деятельности в 1960–1980-е годы непосредственно связана вторая: ее зависимость от уровня и масштабов производственной деятельности крупных общественных хозяйств. В тех хозяйствах, где уровень развития производства, его объемы и рентабельность были выше, там создавались и лучшие условия для неzemледельческой деятельности, связанной с внутрихозяйственным социальным обустройством села. В них, как правило, более эффективно решались и проблемы занятости сельского населения и проблемы текучести кадров.

Важную роль в расширении «рынка» неzemскохозяйственной труда сыграло образование в 1970-е – начале 1980-х годов системы сельскохозяйственного кооперирования, функционирующей в сельской местности и объединявшей в масштабе района или его части деятельность колхозов и совхозов, а также в ряде случаев предприятий по переработке сельскохозяйственной продукции, строительных, снабженческих и торговых организаций. Цифры, характеризующие темпы развития данной системы говорят сами за себя. Если в 1971 г. в России насчитывалось 1,8 тыс. межхозов, то в 1981 г. – 4,0 тыс., а в 1986 г. – 4,3 тыс. [10, 218].

В этих формированиях осуществлялась в разнообразных формах деятельность, направленная на обеспечение за счет собственных средств социально-бытовых потребностей сельских жителей, которые являлись одновременно и производителями материально-вещественных элементов социальной инфраструктуры села. О росте масштабов этой деятельности свидетельствует, например, тот факт, что за десятилетие с 1970 по 1980 гг. в межхозяйственных

предприятиях и организациях производство и вывоз древесины, предназначенной на нужды строительства, увеличились в 1,3 раза, цемента и кирпича – в 1,1 раза, сборных железобетонных конструкций – в 3,6 раза [11, 167, 295].

Следует подчеркнуть, что и в последующие годы, в том числе в так называемые «предкризисные», неzemледельческая деятельность во многих интегрированных формированиях, созданных на базе колхозов и совхозов, развивалась по нарастающей вплоть до начала 90-х годов, способствуя решению таких важных экономических и социальных задач, как укрепление их финансового положения, сокращение потерь произведенной сельскохозяйственной продукции, обеспечение занятости сельского населения и рост материального благосостояния сельчан.

Подводя итог краткому анализу темы, можно констатировать, что неzemледельческая деятельность крестьянства, получившая широкое распространение еще в дореволюционный период, продолжала развиваться и в советский период аграрной истории. На всех ее этапах эта деятельность являлась неотъемлемой частью труда и быта крестьянства и осуществлялась преимущественно в двух основных формах: отходничества и организации неzemледельческого труда в сельской местности, в том числе и в системе крупных общественных хозяйств. В годы Советской власти неzemледельческая деятельность, как и прежде, оставалась важным средством обеспечения выживаемости крестьянства теперь уже в условиях эксплуатации его государством, а также помощи государству в решении финансово-экономических и социальных проблем. Вместе с тем, применительно ко всему советскому периоду со всей очевидностью можно говорить об отсутствии государственной политики по развитию неzemледельческой деятельности в сельской местности и сколь-нибудь сформировавшейся системы мер по ее реализации.

1. Подробнее об этом: Истомина Э.Г. Традиционные сельские промыслы в России // *Традиционный опыт природопользования в России*. – М., 1998; Александров Н.М. Роль традиции в промысловой деятельности крестьян-отходников в пореформенной России (На материалах Верхнего Поволжья) // *Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века*. Сб.ст. – Коломна, 2011; Никулин В.Н. Из истории лесных промыслов сельского населения северо-западных губерний России (вторая половина XIX начало XX века) // *Северо-Запад в аграрной истории*. Межвуз. сб. науч. тр. – Калининград, 2012. Вып.19 и др.
2. Никулин В.Н. Деревня и город (из истории отхожих промыслов крестьян Псковской губернии во второй половине XIX начале XX века) // *Северо-Запад в аграрной истории России*. Межвуз. сб. науч. тр. – Калининград, 2013. Вып.20.
3. Бурутин В.И., Титаев В.Н., Романченко В.Я. Жива и будет жить. 80 лет потребительской кооперации Саратовской области. – Саратов, 1996.
4. Чернышова А.В. Участие в деятельности местных советов как вид неzemледельческих занятий российского крестьянства в 20-е годы: ожидания и результаты // *Неzemледельческая деятельность крестьян и особенности российского социума. XXX сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Тезисы докл. и сообщ.* – М., 2006.
5. Филимонов В.Я. Отходничество крестьянства в 1920-е гг. // *Неzemледельческая деятельность крестьян*

- и особенности российского социума. XXX сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Тезисы докл. и сообщ. – М., 2006.
6. Ильиных В.А. Место неземледельческой деятельности в структуре хозяйства сибирских единоличников (1930-е гг.) // Неземледельческая деятельность крестьян и особенности российского социума. XXX сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Тезисы докл. и сообщ. – М., 2006.
7. Безнин М.А., Димони Т.М., Изюмова Л.В. Повинности российского крестьянства в 1930-1960-х годах. – Вологда, 2001.
8. Агропромышленный комплекс Поволжья: опыт, проблемы. – Саратов, 1986.
9. Романченко В.Я. Проблемы и особенности организации неземледельческой деятельности в совхозах (1970-1980-е годы) // Актуальные проблемы современного гуманитарного знания. Мезвуз. сб. науч. тр. Вып. 2. – Саратов, 2008.
10. Народное хозяйство РСФСР за 70 лет. Стат. сб. – М., 1987.
11. Народное хозяйство СССР. 1922-1982. Юбилейный стат. ежегодник. сб. – М., 1982.

М.Г. Семененко

ВПЛИВ ШИРОКОЇ ХІМІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В КІНЦІ 50 – 60-Х РОКІВ ХХ СТ. НА ЗДОРОВ'Я ТРУДІВНИЦЬ СЕЛА

Розкрито, що широка хімізація сільського господарства УРСР в кінці 50 – 60-х років минулого століття несли в собі загрозу для здоров'я жінки – працівниці сільського господарства. Особливу небезпеку шкідливий вплив пестицидів та мінеральних добрив становив для репродуктивної системи жіночого організму. Отрутохімікати часто ставали причиною ускладнень дітородної функції. Насамперед це стосувалося працівниць галузей рослинництва.

Ключові слова: хімізація сільського господарства, пестициди, мінеральні добрива, жіноче здоров'я, репродуктивна функція.

The author expresses the view that the wide use of chemical in agriculture of UkrSSR in the late 50's - 60's of last century carried the threat to women's health who were the workers in agriculture. Especially dangerous harmful impact of pesticides and fertilizers was for the reproductive system of the female body.

Pesticides often cause such complications of fertile function as menstrual disorders, miscarriage, premature birth and infertility. In particular this applies to workers of closed and opened crop industries. While the women who worked in the livestock and hadn't constant contact with chemicals such complication met less frequently and had different nature.

Key words: chemization of agriculture, pesticides, fertilizers, women's health, reproductive function.

В кінці 1950-х років з метою вирішення зернового питання радянська влада взяла курс на суцільну хімізацію сільського господарства. Загалом за 1958–1970 рр. в Україні значно збільшилося виробництво мінеральних добрив, хімічних засобів захисту рослин та іншої хімічної продукції для сільського господарства. Це зростання було досягнуто за рахунок розширення та інтенсифікації діючих виробничих потужностей «великої хімії». Це дало свої позитивні результати – показники підвищення врожаю основних сільськогосподарських культур на кінець 1960-х років по РСР в середньому становили 22%. Однак наслідками хімізації сільського господарства стали не

лише підвищення урожайності основних сільськогосподарських культур, а й забруднення навколишнього середовища, негативний вплив отрутохімікатів та мінеральних добрив на здоров'я сільського населення. В цьому контексті актуальності набуває вивчення впливу хімізації сільського господарства на здоров'я жінок – трудівниць сільського господарства.

У зв'язку з широкою участю жіночого населення в сільськогосподарських роботах у колгоспах та радгоспах, багато досліджень медиків-гігієністів радянського періоду було присвячено саме вивченню побічних ефектів виробничих факторів на жіноче здоров'я та репродуктивні функції жінки. З широкою хімізацією сільського господарства з кінця 1950-х років дещо більша увага медиків-гігієністів приділялася питанню впливу на жіноче здоров'я пестицидів та мінеральних добрив [1]. Однак питання, порушені у статті, перебувають поза науковим інтересом істориків

Тому автор статті ставить за мету дослідити, як хімізація сільського господарства в кінці 1950 – 1960-х рр. позначилась на здоров'ї жінок, які працювали в сільському господарстві країни.

Дослідження медиків-гігієністів показують, що зниження роботи репродуктивної система часто є наслідком дії токсичних хімічних речовин. Окремі хімічні речовини, які не мають ніякого впливу на загальний стан здоров'я, у певних дозах (концентрації) можуть викликати патологічні зміни в статевих залозах або в ембріоні. Одним із серйозних чинників зниження репродуктивної функції у жінок є негативний вплив на їх організм пестицидів [2, 5]. Існують докази того, що пестициди, які потрапляють до жіночого організму, можуть впливати на сексуальну функцію їх організму, а якщо вони проникають за плацентарний бар'єр, то можуть вплинути і на здоров'я плоду [3, 120].

Саме тому для повного і об'єктивного розуміння загроз для здоров'я сільського населення, які таїла в собі хімізація сільського господарства УРСР в кінці 1950 – 1960-х роках ми детально зупинимося на впливі хімічних препаратів на здоров'я жінки-працівниці сільського господарства.

У 1983 р. були опубліковані дані, отримані в результаті досліджень, проведених Київським науково-дослідним інститутом гігієни праці та профзахворювань. Об'єктом дослідження були жінки, які проживали в 15 населених пунктах 12 областей Української РСР. Господарства, в яких працювали жінки, спеціалізувалися на виробництві цукрових буряків та м'ясо-молочному скотарстві. Під час дослідження методом суцільної вибірки було обстежено 6268 жінок у віці 18–60 років, з яких 1458 – постійно працювали протягом усієї трудової діяльності у буряківництві, 732 – на тваринницьких фермах, 710 службовців, 1223 – жінки, які працювали як у буряківництві, так і у тваринництві [2, 3]. Під час дослідження умов праці зверталася увага на температуру, вологість і рух повітря, застосування хімічних речовин, запиленість повітря. Всі жінки пройшли медичне обстеження. Особливу увагу було приділено гінекологічним розладам. Темпи тимчасової непрацездатності були проаналізовані відповідно до історії хвороб за попередні 3 роки [2, 5].

Хоча дослідження і проводилося на початку 1980-х років, але воно є цікавим і нам, адже значна частина жінок які пройшли анкетування, працювали в сільському господарстві в 1950 – 1960-х роках. Під

час дослідження були встановлені основні санітарно-гігієнічні умови праці та їх вплив на здоров'я жінки – працівниці сільського господарства. Так, зокрема, відзначалося, що серед виробничих факторів на тваринницьких фермах несприятливий вплив на організм жінки створювали такі, як забруднення повітря робочої зони мікроорганізмами, пилом тваринного і рослинного походження, підвищені концентрації аміаку, істотне фізичне навантаження, вимушена робоча поза. 80,4 % жінок контактували з комбікормами, з них 51,5 % – постійно, 25,8 % – зрідка. Однак вони зовсім або практично ніколи не контактували з отрутохімікатами [4, 148].

Водночас йшлося про те, що серед виробничих факторів у праці жінок-буряківників несприятливий вплив на організм мали пил, хімічні речовини, фізичне навантаження, а також вимушена робоча поза. Тобто одним з основних несприятливих виробничих факторів, який відрізняв умови праці жінок-тваринниць і жінок-буряківників, була взаємодія останніх з отрутохімікатами та мінеральними добривами [5, 178]. Зупинимося на цьому детальніше. Більшість жінок-буряківників (62 %) протягом 3–5 місяців у рік контактували з пестицидами. Робітниці періодично залучалися до виконання підготовчих виробничих операцій з хімічного захисту рослин: протруювання насіннєвого матеріалу, калібрування насіння, приготування сумішей мінеральних добрив з пестицидами тощо. У цих умовах буряківники контактували з хлор-, фосфор-, ртутьорганічними та іншими пестицидами, мінеральними добривами та їх інгредієнтами (аміак, окиси азоту, фосфорний ангідрид та ін.). Мав місце вплив зернового та ґрунтового пилу, порошкоподібних мінеральних добрив.

У передпосівний період у робітниць рілних бригад найбільш несприятливі умови праці виникали при використанні для передпосівної обробки насіння гранозану, а також при подрібненні і змішуванні мінеральних добрив. Концентрації протравлювача і мінеральних добрив при проведенні підготовчих робіт у передпосівний період нерідко перевищували граничнодопустимі норми [6, 11]. Виконання виробничих операцій, пов'язаних з підготовкою мінеральних добрив до внесення в ґрунт під час сівби (подрібнення, просіювання, змішування, приготування багатокомпонентної суміші мінеральних добрив з 12% дустом гексахлорану), супроводжувалося потраплянням у повітря робочої зони пилу мінеральних добрив у концентраціях, які значно перевищували граничнодопустимі норми. Виробничі операції по догляду за посівами цукрових буряків здійснювалися на площах, де раніше застосовувалися пестициди та мінеральні добрива [7, 13].

Ранньою весною використовувалися ґрунтові гербіциди (трихлорацетат натрію, роніть, ептам, ленаціл та ін), потім, одночасно з сівбою насіння, обробленого ТМТД, вносилися мінеральні добрива (суперфосфат, аміачна селітра, хлорат калію з додаванням технічного 12% дусту гексахлорану). Крім того, в 1960-х роках доволі часто при сівбі в ґрунт почали вносити інсектициди широкого спектру дії у вигляді гранул. Важливою операцією, з гігієнічної точки зору, було підживлення сходів рідкими азотними добривами, зокрема аміачною водою, у міру необхідності – обробка посівів цукрових буряків фосфорорганічними сполуками (фосфамід, метафос,

базудін тощо). Накопичені в поверхневому шарі ґрунту пестициди та їх продукти перетворення в результаті випаровування, а також з частинками пилу створювали ризик вторинного забруднення повітря робочих зон [7, 14].

З вище наведених даних стає зрозуміло, що жінки-буряківники постійно чи періодично взаємодіяли з різними отрутохімікатами та мінеральними добривами, що, пори всі інструкції з гігієни праці (які, як ми розуміємо, часто просто не виконувалися), негативно впливали на їх здоров'я.

Під час дослідження було встановлено, що рівень гінекологічних захворювань у жінок, які працювали в буряківництві і в тваринництві загалом був однотипним і немає суттєвих відмінностей у зв'язку з професією. Більше половини складали захворювання (кольпіт, ендометрит, ерозія шийки матки, поліп цервікального каналу тощо), які можуть бути ліквідовані в короткий термін. Поширеність окремих гінекологічних захворювань має певну професійну зумовленість. У тваринників частіше мають місце ерозії шийки матки, запалення внутрішніх статевих органів, безпліддя. У буряківників переважають опущення і випадіння матки, піхви, патологічний клімакс [2, 14].

У 20 % жінок дітородного віку, які були зайняті на вирощуванні буряків було діагностовано ендометріоз. Таке захворювання як ендометріоз розвивається у жінок унаслідок проростання клітин ендометрію (внутрішньої оболонки матки) в ті області, де їм бути не належить. Це веде до запалень і в майбутньому загрожує безпліддям. Оскільки ендометріоз залежить від гормону естрогену, вчені звернули увагу на речовини, схожі з цим гормоном, наявні в зовнішньому середовищі. І однією із таких речовин виявилось хлорорганічне з'єднання ДДТ, яке широко застосовувалося в сільському господарстві [2, 15].

Результати дослідження дітородної функції показали, що робота жінок у тваринництві не робить істотного впливу на перебіг і результати вагітності. Частота мимовільних викиднів, передчасних пологів у жінок, що працювали в одні і ті ж роки в тваринництві, нижча ніж у жінок, задіяних на вирощуванні буряків. Водночас відзначалося що, поступово, з кожним десятиліттям, збільшується кількість випадків мимовільних викиднів, передчасних пологів у жінок у всіх галузях сільського господарства [2, 16].

Отже, беручи до уваги результати досліджень, проведених Київським науково-дослідним інститутом гігієни праці, можна говорити про те, що на відміну від жінок, зайнятих в тваринництві, пестициди та мінеральні добрива, з якими доводилось працювати жінкам, які вирощували буряки, мали негативний вплив на їх жіноче здоров'я, зокрема, вони впливали на частоту викиднів та передчасних пологів, а також були одним із факторів розвитку безпліддя.

Несприятливими для жіночого здоров'я були і умови праці в галузі тепличного господарства. Вплив цілого комплексу несприятливих виробничих факторів тепличних комбінатів за відсутності належних заходів профілактики призводили до змін у стані здоров'я жінок, які працювали в теплицях. Це проявлялося як клінічно вираженою патологією, так і латентно поточними змінами в різних функціональних системах організму [8, 54].

Особливості умов праці в теплицях (замкнутість споруд, висока інтенсивність застосування пестицидів, комбінування їх дії з іншими хімічними сполуками в умовах високої температури і вологості, використання переважно ручної праці тощо) визначали високий рівень захворюваності з тимчасовою втратою працездатності у робітниць теплиць (у 5,3 рази вище, ніж у жінок, які працювали з пестицидами на відкритому ґрунті і в 10 разів вище, ніж у осіб, які не мали контакту з пестицидами) [9, 23]. Поширеними захворюваннями серед працівниць теплиць були захворювання печінки і жовчовивідних шляхів, рівень яких в 3 рази перевищував відповідний показник у робітниць овочівництва відкритого ґрунту. Крім того, відзначено тенденцію до наростання частоти цих форм патології зі збільшенням стажу роботи в теплицях.

Найбільш суттєвих змін зазнавала активність холінестерази крові, яка, як показали дослідження, була доволі знижена, порівняно з показниками в інших професійних групах і ще більше знижувалася після чергової обробки пестицидами вирощуваних культур. Найнищий рівень активності холінестерази відзначався у робітниць теплиць, які страждали захворюваннями печінки [9, 24].

Захворювання верхніх дихальних шляхів, органів зору, слизових вульви і піхви були в основному також пов'язані з місцевою подразнюючою дією хімічних речовин. До частих форм патології у робітниць теплиць належали дерматози, розвиток яких був зумовлений як впливом пестицидів, так і подразненням і сенсibiлізацією шкіри пилком, соком вирощуваних рослин [8, 55]. Із збільшенням стажу роботи в умовах підвищених концентрацій отрутохімікатів часто спостерігалися порушення менструального циклу і менструацій, мимовільні викидні, передчасні пологи, безплідність. Зазначені ускладнення дітородної функції виникали насамперед у жінок з розладами менструальної функції і обтяженим акушерсько-гінекологічним анамнезом, що мали місце до роботи в теплицях [10, 17].

Як стає зрозуміло з наведеного вище, особливі умови праці в теплицях у поєднанні зі шкідливим впливом пестицидів, які використовувалися в тепличному господарстві, були причиною вкрай високого рівня захворювання серед працівниць цієї галузі сільського господарства. З-поміж найбільш поширених захворювань звертає на себе порушення роботи репродуктивної системи жінок, яке безпосередньо було пов'язане з дією пестицидів.

Таким чином, широка хімізація сільського господарства УРСР в кінці 1950 – 1960-х роках несла в собі загрозу для здоров'я жінки – працівниці сільського господарства. Особливу небезпеку шкідливий вплив пестицидів та мінеральних добрив становив для репродуктивної системи жіночого організму. Отрутохімікати часто ставали причиною таких ускладнень дітородної функції, як порушення менструального циклу, викидні, передчасні пологи та безпліддя. Насамперед це стосувалося працівниць галузей рослинництва, як закритого, так і відкритого. У жінок, які працювали в тваринництві і не мали постійного контакту з отрутохімікатами, такі ускладнення зустрічались рідше і мали іншу природу.

І. Буркацкая Е. Н. Гигиена труда при использовании ядохимикатов и минеральных удобрений в сельском хозяйстве / Е. Н. Буркацкая, В. Г. Цапко. – К.: Здоровье,

1977. – 180 с.; Кундиев Ю. И. О возможных последствиях внесения гексахлорана в почву / Ю. И. Кундиев // Гигиена и санитария. – 1965. – № 1. – С. 99–100; Медведь Л. И. Научные исследования по гигиене труда и профпатологии на Украине в 1959–1965 гг. / Медведь Л. И., Кундиев Ю. И., Супоницкий М. Я. // Гигиена труда. – К.: Здоровье, 1966.

2. Профилактика гинекологических заболеваний и нарушений специфических функций у женщин, занятых в свекловодстве и на животноводческих фермах. – К.: Здоровье, 1983. – 19 с.

3. Влияние метаболизма пестицидов и путей поступления в организм на выраженность кумулятивного действия / Ю. И. Кундиев, Г. А. Войтенко, Г. А. Хохолькова, Л. Г. Александрова // Новые основы современных методов гигиенического нормирования химических веществ в окружающей среде: Матер. Всесоюз. конф. (Москва, 21–22 окт. 1970 г.). – М.: Здоровье, 1971.

4. Гигиена и физиология труда женщин-работниц сельскохозяйственного производства / [Кундиев Ю. И., Навакатикян А. О., Охрименко Г. П., Дуцкая М. А.] // Влияние научно-технического прогресса на изменение характера женского труда в условиях социалистического общества: Тез. докл. Всесоюз. науч.-практ. конф. – Иваново, 1975.

5. Резник Я. Б. Общая гигиена применения ядохимикатов в сельском хозяйстве / Я. Б. Резник. – Кишинев: «Карта Молдовеняскэ». – 1969. – 227 с.

6. Цапко В. Г. Гигиена труда в условиях химизации сельского хозяйства / В. Г. Цапко // Фельдшер и акушерка. – № 10. – 1987.

7. Кундиев Ю. И. Развитие науки гигиены труда в УССР за 50 лет / Ю. И. Кундиев, М. Я. Супоницкий // Гигиена труда. – К.: Здоровье, 1967.

8. Галенко В. С. Гигиеническая оценка условий труда в пленочных теплицах / В. С. Галенко // Гигиена труда и профзаболевания. – 1974. – № 4.

9. Дорофеев В. Некоторые актуальные вопросы охраны труда женщин в теплицах при применении пестицидов / Дорофеев В., Гавриченко А., Золотникова Г. // Гигиена труда и профзаболевания. – 1981. – № 3.

10. Золотникова Г. И. К вопросу о ранней диагностике и профилактике профпатологии пестицидной природы у тепличниц / Г. И. Золотникова // Гигиена труда и профзаболевания. – 1978. – № 12.

І.А. Сковцова

ВТЕЧА З СЕЛА, МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ ВІННИЦЬКОЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ У 60–80-ТІ РР. ХХ СТ.

Досліджено міграційні процеси у сільських поселеннях Вінницької, Хмельницької областей на завершальному етапі радянського періоду у 1960–1990 рр. Встановлено, що міграція негативно вплинула на демографічні процеси села, спричинила депопуляцію сільського населення.

Ключові слова: міграція, сільські поселення, демографічний процес, соціальна інфраструктура, мотивація праці, депопуляція.

The article investigates processes of migration throughout rural areas of Vinnitska and Khmelnytska oblasts in the waning years of the soviet period (namely 1960–1990). It was determined that migration had a negative effect on demographic processes in villages and caused decreases in rural population.

Key words: migration, rural areas, a demographic process, social infrastructure, motivation to work, depopulation.

Міграція населення – це соціально-економічний і демографічний стан, що являє собою сукупність

перемішень, здійснюваних людьми, пов'язаних, як правило, зі зміною місця проживання назавжди або на тривалий час. Розрізняють зовнішню, внутрішню, зворотну і незворотну міграції [1]. Зазначимо, що міграція сільського населення у місто, переміщення робочої сили з сільського господарства в промисловість, будівництво та інші галузі народного господарства є цілком закономірним явищем, об'єктивною необхідністю.

Порушена нами тема знайшла часткове висвітлення історіографії, зокрема, у працях П.П. Панченко [2], І.В. Рибак [3], О.П. Григоренка [4], С.М. Тимченка і В.М. Кириченка [5], М.М. Кривчика [6], С.С. Падалки [7], І.М. Романюка [8]. Проте на регіональному рівні, а саме на Поділлі та Південно-Східній Волині, обрана для вивчення тема не була предметом вивчення, що і є метою статті.

На початку 60-х рр. XX ст. у сільській місцевості спостерігався надлишок робочої сили. У колгоспах мало місце недовикористання трудових ресурсів. Пересічно в УРСР працездатний колгоспник відпрацював у громадському господарстві 186 людино-днів, тобто на 100 днів менше робітника. Інша ситуація із трудовими ресурсами склалася в промисловості. Тут поряд із збільшенням обсягу виробництва зростала потреба у робочій силі. Щорічна потреба додаткової робочої сили для промисловості, транспорту, будівництва становила 3 млн осіб. Отримати її за рахунок міського населення у той час було неможливо. Джерелом поповнення робочої сили могло бути лише село [9, 40]. Скорочення надлишків робочої сили можливе було лише за рахунок інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Ще на початку 60-х рр. економіст-аграрник Й. Пасхвер підрахував, що за рахунок збільшення ефективності трудових ресурсів колгоспів на 1%, можна вивільнити щорічно до 85 тис. працездатних колгоспників, використавши їх працю в інших галузях народного господарства [9, 42]. Проте у зв'язку з низькою мотивацією до високопродуктивної праці у колгоспників у громадському господарстві колгоспів, недостатнім рівнем механізації сільськогосподарського виробництва, незадовільними умовами якісного відновлення робочої сили внаслідок занедбаного стану соціально-побутової інфраструктури у селах міграція у 60–80-ті рр. XX ст. набула масового характеру, стала незворотною і перетворилася фактично у втечу селян у місто.

У 1960–1980-х рр. у селах Вінницької і Хмельницької областей відбулося обвальне скорочення населення. Якщо у 1959 р. у селах Вінницької області проживало 1769 тис. осіб, то у 1970 р. – 1570 тис. осіб, 1979 р. – 1326 тис. осіб, 1989 р. – 1075 тис. осіб; у Хмельницькій області відповідно: 1959 р. – 1301 тис. осіб, 1970 р. – 1184 тис. осіб, 1979 р. – 998 тис. осіб, 1989 р. – 804 тис. осіб [10, 45]. За рівнем скорочення сільського населення у 1960–1980-ті рр. Вінницька область опинилася у складі шести областей УРСР (Кіровоградська, Полтавська, Черкаська, Чернігівська, Сумська), в яких сільське населення скоротилося майже вдвічі. У 1970–1989 рр. Вінницька область увійшла до складу областей Української РСР, в яких відбулося надмірне зменшення сільського населення, приблизно 1,5–2% за рік. До них у 1970-ті рр. долучилася Хмельницька, Тернопільська, Київська і Житомирська області [10, 45].

Зазначимо, що факторний аналіз зменшення чисельності сільського населення виявив, що головною причиною скорочення трудового потенціалу села є міграційний відплив селян у місто. На частку мігрантів припадало 3/4 скорочення жителів сільської місцевості, зайнятих в сільському господарстві [11, 43]. Міграція зумовила зменшення чисельності працівників, зайнятих у сільському господарстві. Якщо у 1970 р. у сільськогосподарському виробництві Вінницької області було зайнято 458,5 тис. осіб, у 1980 р. – 374,6 тис. осіб, у 1990 р. – 296,6 тис. осіб, у Хмельницькій області відповідно 362,7 тис. осіб, 308,6 тис. осіб, 235,1 тис. осіб. В результаті при потребі забезпеченості сільського господарства робочою силою Вінницької області у 1990 р. – 325,2 тис. осіб, практично було задіяно 247,7 тис. осіб. Нестача становила 77,5 тис. осіб: у Хмельницькій області відповідно 280,4 тис. осіб, 190,2 тис. осіб, 90,2 тис. осіб [12, 121].

За рівнем сальдо міграції (різниця між тими, хто покинув село, та тими, хто приїхав до нього) Вінницька область, а згодом і Хмельницька опинилася з-поміж регіонів, де спостерігався найбільший відплив сільського населення. У 1970 р. сальдо міграції у Вінницькій області становило 26,4 тис. осіб, а у 1975 р. – 30,1 тис. осіб; у Хмельницькій області відповідно 14,0 тис. осіб, 26,6 тис. осіб [13, 142]. У 1978–1982 рр. сальдо міграції у Вінницькій області склало 19,1 тис. осіб, у 1983–1987 рр. – 20,0 тис. осіб. Це був найвищий показник з-поміж 25 областей України, дещо нижчим він був у Хмельницькій області: 1978–1982 рр. – 15,9 тис. осіб, 1983–1987 рр. – 16,9 тис. осіб [10, 45]. Отже, нами встановлено, що протягом 1961–1991 рр. результативний показник міграційних потоків сільського населення (сальдо міграції) мав від'ємне значення, що означало перевищення кількості вибулих із села над прибулими у сільську місцевість. Міграція мала сталий характер впливу на кількісний і якісний склад сільського населення, його механічний рух. Проте протягом 1961–1991 рр. нами встановлено, що вплив цього фактору на абсолютну чисельність, скорочення сільського населення був неоднаковим. Якщо у 1961–1979 рр. зменшення чисельності сільського населення насамперед зумовлювалося міграційним відпливом його в міста, то у 1980–1991 рр. вплив міграційних процесів на чисельність населення села почав зменшуватися, поступаючись впливу депопуляційних процесів. Проте і тут домінуючу роль у виникненні депопуляції сільського населення відіграла воля до міграції. Причиною цього є те, що особливо під час міграції з села вибували особи працездатного віку. Вони становили 80% мігрантів, з них 45–60% у віці 20–40 років [11, 43]. Найбільшу питому вагу мігрантів становили особи жіночої статі. Надмірний відплив сільського населення працездатного та демографічно-активного віку, на наш погляд – основна причина напруги балансу праці, яка склалася в сільському господарстві УРСР, складної демографічної ситуації, пов'язаної із постарінням сільського населення.

Негативний вплив міграції жителів села проявився не лише у деформації статеві-вікової структури сільського населення. З цими процесами безпосередньо пов'язана і депопуляція – перевищення смертності над народжуваністю. Це було спричинено тим, що в сільській місцевості у 1970-х рр. 40%

становили особи пенсійного віку. Разом із людьми передпенсійного віку, які не беруть участь у природному відтворенні населення, цей показник часто перевищував 50%. У результаті різкого постаріння сільського населення виникло таке явище, як депопуляція. Вперше перевищення смертності над народжуваністю серед сільського населення було зафіксовано у селах Вінниччини у 1980 р. Тогоріч на 1000 чоловік кількість народжень становила 11,5, а кількість померлих – 18,0, природний приріст становив 6,5 проміле [14, 28]. У 1989 р. депопуляцією було охоплено 16 областей УРСР, зокрема, Вінницьку та Хмельницьку області. У цьому регіоні показник перевищення смертності над народжуваністю серед сільських жителів був одним із найвищих в Українській РСР. У 1983–1985 рр. у Вінницькій області він становив – 5,8 тис. осіб у рік, у 1986–1988 рр. 4,9 тис. осіб, а за період 1983–1989 рр. – 5,4 тис. осіб; у Хмельницькій області відповідно – 5,5 тис. осіб, 5,4 тис. осіб, в УРСР – 1,1 тис. осіб, 0,9 тис. осіб, 1,0 тис. осіб [10, 51]. Вищі показники від’ємного природного приросту сільського населення у 1983–1988 рр. мали Кіровоградська – 6,1, Полтавська – 6,5, Черкаська – 6,8, Сумська – 8,2, Чернігівська – 9,1 проміле області [10, 51].

У 1990 р. з 1459 сільських населених пунктів Вінницької області у 216 або 14,8%, до загальної не народилася жодна дитина, а у 1142 селах, або 78,3%, кількість померлих перевищила кількість народжених. У Хмельницькій області з 1415 сіл у 189, або 13,4%, не було зафіксовано народження дітей, а у 1034 сільських населених пунктів кількість померлих перевищила кількість народжених, що становило 76,6% до загальної кількості [13, 30]. Отже, міграція спричинила важкі демографічні наслідки для села і мала у 1970 – 1980-ті рр. передусім негативне значення. На відміну від країн з ринковою економікою, де зайнятість у сільськогосподарському виробництві зменшувалася у зв’язку з підвищенням його ефективності, в УРСР цей процес відбувся за рахунок втечі селян, передусім молоді, незадоволених умовами сільськогосподарської праці, відсутністю винагороди за неї, незадовільним станом сільської соціальної інфраструктури, соціально-побутовими відмінностями між містом і селом, відсутністю належного соціального захисту працівників агропромислового комплексу, виробничою безправністю сільських трудівників.

На наш погляд, проблема міграції, стабілізації чисельності сільського населення пов’язана як з докорінним поліпшенням умов життя на селі, праці та відпочинку, забезпечення працездатних роботою, так і з гідною винагородою за працю. Міграція з села у місто була зумовлена тим, що умови життя і праці практично за всіма параметрами поступалися міським. У розглядуваний період саме ця причина міграції була переважаючою. Зокрема про це йдеться у дописі Валентини Бордак, вміщеному у часописі «Сільські обрії»: «Село мені й не снилось». У ньому жінка писала: «Народилася і виросла у сім’ї колгоспників. У нашому невеликому селі Червоний Случ на Теофіпольщині (Хмельницька область) була лише початкова школа, на віддалі два кілометри від оселі. Закінчила чотири класи і пішла до восьмирічки аж за вісім кілометрів. І все пішки. Після восьмирічки було бажання навчатися далі. Тож з трьома подругами

вступила до дев’ятого класу середньої школи. Це вже дванадцять кілометрів від рідного села. Скільки тих кілометрів відміряла? На все життя вистачить. Коли ж закінчила школу у 1975 році батьки радили: «Ідь доно у місто. Здобувай том професію». Я вступала до Кам’янець-Подільського педінституту, прагнула стати сільською вчителькою, але на другому іспиті провалилася. Повернулася до дому зі сльозами на очах. У моєму селі уже тоді молоді не було – усі виїхали до міста. Той чому було не виїжджати. На той час у нашому селі медичний пункт, бібліотеку закрили. До клубу раз на тиждень кіноустановка приїжджала – оце й усе дозволяло, оце й усі розваги. Дороги з покриттям до центральної садиби колгоспу немає. Подумала я, що мене чекає у рідному селі! Коханого не зустріну бо хлопців немає, а якщо зустріну і вийду заміж, то для моїх дітей ні школи, ні магазину, ні медпункту, ні бібліотеки. А робота в колгоспі важка фізично, переважно ручна. Без вихідних і без відпустки. Часто допомагала матері обробляти колгоспне поле і добре зрозуміла, яка то є хліборобська праця. А заробітки мізерні. Фактично весь дохід з власного городу. Пам’ятаю, якщо батько приносив іноді 100 карбованців то було свято у сім’ї. А він же – механізатор, щодня у полі з ранку до смеркання. Ніщо мене не тримало вдома і, не вагаючись, подалася до обласного центру. Вважаю, що мій приклад говорить про те, чому наші села й далі порожнітимуть» [15, 35].

Отже, встановлено, що у другій половині 60 – 80-х рр. XX століття міграція з села набула обвального, тотального, неповоротного характеру. Доведено, що основну масу сільських мігрантів становили молоді і особи працездатного віку, жіночої і чоловічої статі. Все це негативно вплинуло на ставовікову структуру сільського населення, призвело до його різкого зменшення, постаріння, втрати демовідтворювальних функцій. Саме ця обставина спричинила появу на селі на початку 1980-х рр. у сільських поселеннях спочатку Вінницької, Хмельницької областей такого явища, як депопуляція сільського населення, що стало відтепер головною причиною обезлюднення сіл Вінницької та Хмельницької областей.

1. Богуцький О.А. Демографічна ситуація на селі / О. А. Богуцький // Економіка АПК – 1997. – №11. – С.55.
2. Панченко П.П. Становище українського села (60 – 80-ті роки) / П.П. Панченко // Український історичний журнал. – 1989. – №8. – С.3-14.
3. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села / І. В. Рибак. – Кам’янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.; Його ж Деформація соціальної сфери сіл Хмельниччини // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80 роки.. Матеріали міжнар. наук. конф. 15-16 вересня 1994. – К.: Інститут історії України НАН України 1998. – С.100-106.
4. Григоренко О.П. Дискримінаційна політика держави стосовно села і міграції сільської молоді в міста 60-80-ті роки / О. П. Григоренко // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80 роки. Матеріали міжнар. наук. конф. 15-16 вересня 1994. – К.: Інститут історії України НАН України 1998. – С.86-95.
5. Тимченко С.М. Соціально-демографічні процеси в українському селі 40-80-х роках XX ст. / С. М. Тимченко, В.М. Кириченко // Наукові праці історичного факультету. – Вип. II. – Дніпропетровськ: М.П. Промінь, 1997. – С.169-177.
6. Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури. (60-80-ті рр. XX ст.) / Г.Г. Кривчик. – Дніпропетровськ:

Вид-во ДНУ, 2001. – 178 с.

7. Падалка С.С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. XX століття / С.С. Падалка. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 187 с.
8. Романюк І.М. Українське село у 50-першій половині 60-х рр. XX ст. / І. М. Романюк. – Вінниця: Книга – Вега, 2005. – 205 с.
9. Пасхвер І. Питання використання трудових ресурсів колгоспників / І. Пасхвер // Економіка Радянської України. – 1961. – № 2. – С. 39–46.
10. Шепотько Л. О. Українське село: проблеми і перспективи / Л. А. Шепотько, І. В. Прокопа, Д. Ф. Крисанов. – К.: Урожай, 1991. – 240 с.
11. Шепотько Л. А. Человек в аграрной сфере / Л. А. Шепотько, И. В. Прокопа, Д. Ф. Крисанов. – К.: Наукова думка, 1991. – 284 с.
12. Вдовиченко М. Х. Соціальне відродження і розвиток села в умовах становлення ринкової економіки / М. Х. Вдовиченко, К. І. Якуба, М. К. Орлатий. – К.: Урожай, 1993. – 216 с.
13. Соціальна сфера села України (науково аналітична розробка). – К.: Без видання, 1992. – 200 с.
14. Державний архів Вінницької області. – Ф. 2355. – Оп. 50. – Спр. 19. Социальное развитие и образ жизни населения Винницкой области за 1979 – 1989 гг., 70 арк.
15. Бордак В. Село мені й не сниться / Валентина Бордак // Сільські обрії. – 1989. – № 1. – С. 35.

О.М. Скрипник

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ІНТЕНСИВНОЇ РОЗБУДОВИ ХІМІЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В СРСР НАПРИКІНЦІ 1950-Х – ПОЧАТКУ 1960-Х РР.

Визначено основні соціально-економічні причини початку інтенсивної розбудови хімічної промисловості в СРСР. З'ясовано політичну ситуацію в країні, яка сприяла проголошенню курсу всебічної хімізації народного господарства. Охарактеризовано економічну ситуацію в СРСР наприкінці 1950-х рр. Проаналізовано державну політику радянського уряду щодо розвитку хімічної промисловості в СРСР. На основі архівних матеріалів розкрито процес здійснення великої програми будівництва і реконструкції підприємств хімічної промисловості в країні.

Ключові слова: СРСР, хімічна промисловість, М.С. Хрущов, народне господарство.

In this article to located socio-economic reasons of beginning of intensive development of chemical industry are certain in the USSR. It is found out a political situation in a country, which assisted proclamation of course of comprehensive himizatsion of national economy, is found out. An economic situation is described in the USSR at the end of 1950-this analyzing the public policy of soviet government in relation to development of chemical industry in USSR. On the basis of the archived materials the process of realization of the large program of building of enterprises of chemical industry opens up in a country.

Key words: the USSR, chemical industry, M.S.Khrushchev, national economy.

П'ятдесяті роки XX століття вважаються найуспішнішим періодом в розвитку радянської економіки як з погляду зростання темпів економічного розвитку, так і загальної ефективності суспільного виробництва. Середньорічні темпи економічного зростання в 1950-ті рр. – 6,6 % – були безпрецедентними за всю історію СРСР. І відтоді розпочалася грандіозна розбудова хімічної промисловості. Потенціал хімічної промисловості Росії, а також

України сформувався здебільшого завдяки розвитку централізованої планової економіки в минулому найсильнішій на континенті геополітичній державі.

Історики робили спроби дослідити політику радянського уряду щодо розвитку хімічної промисловості в СРСР, зокрема Г. Уваров О. Несторенко, П. Смелянов та інші. Однак багато аспектів залишилися поза увагою і потребують подальшої розробки. Метою нашого дослідження є з'ясування основних соціально-економічних та політичних причин початку розбудови хімічної промисловості в СРСР наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Об'єктом дослідження є розвиток хімічної промисловості СРСР наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Предметом цього дослідження є основні соціально-економічні та політичні причини інтенсивної розбудови хімічної промисловості СРСР наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр.

На початок 1950-х рр. відбудовний період у СРСР в основному завершився. За ці роки було створено достатній інвестиційний та виробничий потенціал, який дозволив у подальшому забезпечити високі темпи економічного зростання. Завдяки цьому радянська економіка особливо успішно розвивалася в другій половині 1950-х рр.: у цей період підвищилася ефективність використання основних виробничих фондів в промисловості та будівництві, постійно зростала продуктивність праці у провідних галузях народного господарства. Підвищення ефективності виробництва сприяло значному зростанню внутрішньогосподарських накопичень, за рахунок чого стало можливим більш повноцінно фінансувати невиробничу сферу.

За цих умов вже з кінця післявоєнного відбудовного періоду підвищився інтерес держави до розвитку хімічної галузі народного господарства. Зазначимо, що масштабна розбудова та паралельна реорганізація виробництва хімічної продукції відбувалася в СРСР за прикладом західних країн. Вона зумовлювалася потребами економіки, що динамічно розвивалася: зростанням машинобудування, будівництва, сільського господарства, легкої промисловості та багатьох інших галузей.

У роки довоєнних п'ятирічок хімічний промисловість не надавалося першочергового значення. Лише в п'ятдесятих роках, коли стало очевидним значне відставання радянської хімічної промисловості від провідних країн, за цю галузь взялися всерйоз. Розпочалася масштабна програма заміни харчової сировини (картопля, зерно), з якої вироблявся технічний спирт, та рослинних жирів, які застосовувалися у промисловості, штучними замінниками, зокрема синтетичними жирами та спиртом із деревини, що дозволяло економити значну кількість продовольчих ресурсів [1, 147]. Було освоєно виробництво нових типів хімічних засобів захисту рослин, нових марок стійких барвників.

Спостерігаючи бурхливе зростання обсягів виробництва синтетичної продукції у всіх індустріально розвинених економіках світу, на початку 1956 р. керівництво Міністерства хімічної промисловості СРСР ініціювало перед керівництвом країни необхідність прискореного розвитку саме цієї галузі хімічної промисловості та необхідність закупівлі з цією метою обладнання для хімічних підприємств у НДР, ФРН та Швейцарії [2, 247].

Адже відставання хімічної промисловості ставало фактором, який стримував подальший розвиток багатьох інших галузей та ставав перешкодою в розвитку економіки загалом. Цього ніяк не бажало керівництво країни. Тому що воно, насамперед М. Хрущов, все більше зміцнювалось у переконанні, що хімізація народного господарства як один з провідних напрямів технічного прогресу стане надійним засобом подальшого підйому економіки. Так, вже у директивах XX з'їзду КПРС відзначалося, що головними напрямками розвитку хімічної промисловості мають бути: забезпечення сільськогосподарства необхідними хімікатами; використання нафти та природних газів для виробництва синтетичних продуктів; збільшення випуску штучного волокна, пластичних мас, смол, лаків та гумовотехнічних виробів [3, 38].

Зважаючи на викладене вище, невдовзі розпочався дійсно новий етап у розвитку хімічної індустрії СРСР. Його започаткувала Постанова пленуму ЦК КПРС від 7 травня 1958 р. «Про прискорений розвиток хімічної промисловості та особливо виробництва синтетичних матеріалів та виробів з них для задоволення потреб населення та потреб народного господарства» [4, 406]. В ній в дусі нового часу зазначалося, що «для здійснення побудови комунізму» значну роль повинна відіграти одна з найважливіших галузей індустрії – хімічна промисловість. Як спеціально підкреслював у своїй доповіді на пленумі М. Хрущов, хімія, поряд з металургією, паливною і енергетичною промисловістю, машинобудуванням і будівельною індустрією, повинна відіграти надзвичайно важливу роль у розв'язанні основного економічного завдання СРСР [5, 5].

Причин, які змусили радянське керівництво піти на такі кроки, було декілька. Домінуючим фактором виступало прагнення забезпечити стратегічну безпеку країни. Як доводила світова практика, без сучасної хімічної продукції не могли існувати та належно розвиватися і такі галузі важкої індустрії, як чорна та кольорова металургія, нафтова та вугільна промисловість, енергетика. Це дозволяло значно інтенсифікувати виробничі процеси, підвищити продуктивність праці, знизити собівартість із одночасним підвищенням якості продукції [6, 7].

Вперше за роки радянської влади було визнано за необхідне використовувати хімічну продукцію для виробництва предметів народного споживання – одягу, взуття, товарів культурно-побутового призначення [7, 2]. Такий підхід став важливим складовою соціальної політики хрущовської доби, яка мала на меті в короткий термін задовольнити попит населення у найнеобхідніших товарах широкого вжитку. У цьому виявилася істотна риса хрущовського періоду, що полягала в поступовій переорієнтації економіки на задоволення соціальних потреб та інтересів людей, якими протягом тривалого часу нехтували заради інтересів держави.

Крім того, хімічні речовини та матеріали знаходили широке застосування й у військовій промисловості. Хімічна промисловість постачала армії порох, вибухові, вогневі, димотворюючі та інші речовини; захисний протихімічний і вогнегасний одяг, протигазу та нейтралізуючі засоби проти хімічної, бактеріологічної зброї; деталі та вироби з пластмас

для бойових літаків, танків, бронемашин та іншої бойової техніки потрібні для зміцнення оборонного потенціалу країни [8, 12].

Для належного забезпечення галузі сировиною на травневому (1958 р.) пленумі ЦК КПРС було взято курс на розширення розвідки і добування природного газу і нафти, які ставали надійною базою для широкого виробництва багатьох видів хімічної продукції. Програма широкої хімізації народного господарства була остаточно сформульована у Постанові ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про прискорений розвиток виробництва штучних та синтетичних волокон, пластичних матеріалів та виробів з них», оприлюдненій 23 липня 1958 р. Нею було передбачено будівництво 140 нових великих підприємств хімічної промисловості. Крім того, більше 130 підприємств планувалося серйозно реконструювати. На це за сім років передбачалось виділити 10 – 10,5 млрд крб. [9, 31]. Про розмах справи яскраво свідчить те, що ця сума у 5 разів (!) перевищувала, капітальні вкладення в хімічну промисловість за попередні 7 років.

На відміну від багатьох інших починань тієї бурхливої доби, підхід до реалізації цих масштабних планів був доволі ґрунтовним. Так, на червневому (1959 р.) пленумі ЦК КПРС вказувалося на важливе значення автоматизації та комплексної механізації виробничих процесів. Це пояснювалося, зокрема, великою тоннажністю майбутніх виробництв, неможливістю у багатьох випадках безпосереднього спостереження за технологічними процесами, шкідливістю та вибухонебезпечністю перероблюваних речовин.

Невдовзі була ухвалена й ще одна спеціальна спільна постанова ЦК КПРС та РМ СРСР, в якій підкреслювалося, що реконструкція хімічних підприємств, технічне переозброєння галузі повинні базуватися на впровадженні таких найбільш прогресивних технологічних процесів, як отримання хімічної продукції на основі використання природного газу, високоекономічних методах виробництва синтетичних матеріалів та мінеральних добрив, нових методах переробки пластмас та нових видів каучуків. Спеціально зазначалося: «Відтепер основним напрямом у справі автоматизації хімічних виробництв є перехід від автоматизації роботи окремих апаратів до комплексної автоматизації всіх ланок виробництва хімічного продукту» [10, 11].

Грандіозний курс на хімізацію народного господарства передбачав, що загальний обсяг виробництва хімічної продукції лише протягом 1959 – 1965 рр. мав зрости втричі, виробництво мінеральних добрив та іншої хімічної продукції для сільськогосподарства передбачалося збільшити у 3 рази, а синтетичних матеріалів навіть – у 7 разів, хімічних волокон – у 4 рази. Середньорічні темпи її приросту мали становити 20 %.

Формування курсу на хімізацію народного господарства завершилося у 1963 р., коли на грудневому пленумі ЦК КПРС було ухвалено Постанову «Прискорений розвиток хімічної промисловості – важлива умова підйому сільськогосподарського виробництва та росту добробуту народу». Справа дійшла до того, що М. Хрущов наважився доповнити канонічне гасло, висунуте В. Леніним, проголосивши, що «комунізм – це є радянська влада плюс електрифікація всієї країни

та хімізація народного господарства». У доповіді М. Хрущова навіть підкреслювалося, що заради форсування розвитку хімічної індустрії доведеться уповільнити темпи росту інших галузей промисловості [11, 15].

Таким чином, на 1963 рік було остаточно визначено основні напрями розвитку хімічної індустрії, що мало забезпечити комплексну хімізацію народного господарства, яка мала стати для радянської влади мало не чудодійним засобом подолання всіх економічних проблем країни. Партійно-державне керівництво вважало, що хімізація народного господарства дасть змогу продемонструвати реальність гучно проголошених політичних програм щодо вирішення кардинальних питань соціально-економічного розвитку країни.

1. Развитие органической химии в СССР / Под ред. В.В. Коршака. – М.: Наука, 1967. – 567 с.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4312.
3. Директивы XX з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1956–1960 рр. – К.: Держполітвидав УРСР, 1956. – 80 с.
4. Постановление пленума ЦК КПСС «Об ускоренном развитии химической промышленности и особенно производства синтетических материалов и изделий из них для удовлетворения потребностей населения и нужд народного хозяйства» 7 мая 1958 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник за 50 лет. – Т. 4. 1953–1961 года. – М.: Политиздат, 1968. – С. 406–411.
5. Сурмило Г. В. Химическая и горная промышленность / Г. В. Сурмило, Д. М. Киржнер, М. А. Менковский. – М.: Госгортехиздат, 1960. – 79 с.
6. Еремов Я. Е. Химия на службе строительства коммунизма / Я. Е. Еремов, М. С. Ровинский, Г. И. Шаханов // Плюс химизация. Сборник статей / Под ред. В. И. Даля. – Днепропетровск: Промінь, 1964. – С. 3–46.
7. Доклад товарища Н. С. Хрущова // Правда. – 1959. – 28 января. – С. 1–4.
8. Тяпкина Н. И. Химизация промышленности СССР / Н. И. Тяпкина. – М.: Политиздат, 1958. – 24 с.
9. Бушуев В. М. Советская химическая промышленность в текущем семилетии / В. М. Бушуев, Г. В. Уваров. – М.: Экономиздат, 1962. – 200 с.
10. Хімічна промисловість України / Під ред. А. І. Рукавишнікова. – К.: Держтехвидав УРСР, 1960. – 130 с.
11. Хрущев Н. С. Ускоренное развитие химической промышленности – важнейшее условие подъема сельскохозяйственного производства и роста благосостояния народа. Доклад и заключительное слово на Пленуме ЦК КПСС 9 и 13 декабря 1963 г. / Н. С. Хрущев – М.: Политиздат, 1963. – 127 с.

В.В. Сокирська

«ХЛІБНА ПОЛІТИКА» РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ У 1920-Х РР.

Досліджено радянську політику хлібозаготівель в Україні у першій половині 1920-х рр. Основним методом заготівель сільськогосподарських продуктів став державний примус та перехід до державної хлібної монополії. Потреба радянської влади в коштах, зобов'язання по міжнародних договорах та намагання зламати опір українського селянства спонукали радянське державно-партійне керівництво перетворити потребу України в продуктах харчування в перманентний процес.

Ключові слова: радянська політика, хлібозаготівлі, Україна, голод.

We investigate the Bolshevik policy of grain procurement in Ukraine in the first half of the 20's of the last century. The main method of harvesting agricultural products became the power of state coercion and the transition to a state grain monopoly. The authorities' need for costs, commitment to international treaties and efforts to break the resistance of Ukrainian peasants made the Communist Party of Moscow turn the need for food into a permanent process. The article specifies the consequences of an unprecedented scale and brutality of the Bolshevik experiment.

Key words: Soviet policy, grain procurement, Ukraine, the famine.

Остаточна перемога радянської влади в Україні була забезпечена не чим іншим як збройною силою Радянської Росії. Прагнення забезпечити існування радянської влади матеріальними ресурсами, виконання зобов'язань по міжнародних договорах, знищення політичної активності українського селянства спонукали державне керівництво здійснювати активну політику хлібозаготівель в Україні.

Окремі аспекти порушеної нами теми відображено у сучасній українській історіографії. Водночас історики більше уваги приділяють сюжетам, що стосуються другої половини 1920-х рр. У зв'язку з цим автор статті ставить за мету проаналізувати хлібну політику радянської влади в УСРР у першій половині 1920-х рр.

Основним методом заготівель сільськогосподарських продуктів став державний примус та перехід до нової форми економічних зв'язків між містом і селом – до державної хлібної монополії й продовольчої розкладки, яка передбачала обов'язкове здавання державі всіх надлишків хліба селянами за винятком власних потреб, визначених певними нормами. Надлишки хліба визначалися не фактичною його наявністю в селянських господарствах, а потребами радянської держави в продовольстві.

Прагнення радянської Росії будь-що завоювати Україну пояснювалося словами Л. Троцького у його так званій «Інструкції агітаторам-комуністам на Україні»: «Нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею радянська влада і ми з Вами» [1, 113]. Особливо гострою була хлібна проблема. В телеграмі до Харкова від 15 січня 1918 р. Голова РНК РСФРР В. Ленін благав: «Ради бога, вживайте найбільш енергійних і революційних заходів для відправлення хліба, хліба, хліба! Інакше Пітер може сконати... Повідомляти щодня. Ради бога» [2, 112]. І заходи вживалися. Після проголошення радянської влади в Харкові більшовики стали відправляти в Росію ешелони з хлібом. До 1 березня 1918 р. щодня з України в Росію вирушало по 140 вагонів з продовольством, з 1 березня – по 300, а з 1 квітня – по 400 вагонів. Проте цього було замало, бо трохи згодом радянський лідер закликає до загарбання України: «Безглуздом було б голодувати, гинути в Пітері, коли можна відвоювати хліб і вугілля» [2, 156]. Якогось дискомфорту від того, що Україна в той час була незалежною державою, В. Ленін, очевидно, не відчував.

З 29 березня по 5 квітня 1920 р. проходив IX з'їзд РКП(б), який основну увагу зосередив на господарському будівництві. З'їзд прийняв рішення про використання армії на трудовому фронті. Після

закінчення громадянської війни під рушницею залишалося більше трьох мільйонів червоноармійців. Розпустити їх по домівках при тому катастрофічному становищі транспорту означало те, що в разі потреби зібрати б їх було надзвичайно складно. Крім того, перед країною стояло ударне завдання збору хліба і доставка його до промислових районів. Для швидкого виконання цього завдання потрібні були маси некваліфікованої робочої сили. Тому єдиним виходом за тих умов радянська влада бачила у використанні звільненої армії на трудовому фронті [3, 316].

Післявоєнна господарська розруха, посуха 1921 р. та згубна для сільського господарства економічна політика більшовиків стали основними передумовами голоду 1921–1923 рр., що охопив основні хліборобські регіони колишньої Російської імперії – Поволжя, Північний Кавказ та південні губернії України. Катастрофічне загострення продовольчої кризи в УСРР було зумовлене підпорядкованістю формально незалежної республіки московському центру. Було опрацьовано техніку замовчування голоду Політбюро ЦК КП(б)У. 4 серпня 1921 р. ухвалило резолюцію, в якій зазначалося: «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізнати заклик до боротьби з голодом у Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губерньськими або повітовими засобами» [4, 19]. На повідомлення про масштаби голоду в Україні накладалася інформаційна блокада.

За Ризьким договором з РСФРР від 20 серпня 1921 р. і Московським – з УРСР від 10 січня 1922 р. АРА як неурядова організація у зв'язку зі скрутним продовольчим становищем була допущена на Поволжя, в Катеринославську, Донецьку, Київську, Одеську, Харківську губернії та Крим. Зініційована ця допомога була насамперед українцями, які мешкали у США, і Г. Гувером, який у цей час очолював АРА.

Як стало відомо із телефонної розмови заступника Голови робітничо-селянського уряду УСРР М.О. Скрипника з представниками АРА, голодуючим в Росії професором Гатчинсоном і доктором Гольдером, М. Скрипник пропонував АРА окремо заключити договори і з українським урядом про надання допомоги голодуючим безпосередньо в Україні. Американські представники продемонстрували нерозуміння політичної ситуації. Вони під наданням допомоги Росії мали на увазі і Україну. М.О. Скрипник заперечував – Україна не входить в РСФРР і договір між АРА і УСРР не політичний між державами, а угода з неофіційною делегацією [5, 16].

Це був той час, коли ще не існувало СРСР, але Росія брала на себе повноваження виступати від імені всіх республік, яка були з нею в договірних відносинах. На цій особливості ситуації і наполягав М.О. Скрипник. Американці не йняли віри про різницю. ЦК КП(б)У дістав дозвіл зняти інформаційну блокаду тільки в середині січня 1922 р., коли в південних губерніях почалася масова смертність людей. Не втрачаючи часу, голова Раднаркому УСРР Х. Раковський уклав угоду з Американською організацією допомоги. Українське відділення АРА очолив професор Гатчинсон. Зарубіжна допомога Україні тривала з березня 1922 по червень 1923 р. Голодування з другої половини 1922 р. вже не

супроводжувалося масовою смертністю, оскільки допомога АРА була ефективною.

У радянській історіографії майже не згадується голод 1921 – 1923 рр. Так, наприклад, у перемові до видрукуваного 1968 р. стенографічному звіті XII з'їзду РКП(б) писалося, що у 1922 р. було отримано добрий урожай. До міст і промислових центрів посилювався приплив продуктів. Величезні труднощі, викликані посухою і голодом, залишилися позаду [6, 4].

Підводячи підсумки п'ятирічного розвитку соціалістичної революції в Росії, характеризуючи загальний підйом народного господарства в країні, перші успіхи у розвитку селянського господарства, В. Ленін в доповіді на IV конгресі Комінтерну у листопаді 1922 р. цинічно заявляв: «... селянство за один рік не тільки справилося з голодом, але і здало продподаток в такому об'ємі, що ми вже тепер отримали сотні мільйонів пудів і при тому майже без застосування будь-яких заходів примусу. Селянські повстання, які раніше, до 1921 р., так би мовити, представляли загальне явище в Росії, майже припинилися. Селянство задоволене своїм теперішнім становищем» [7, 285].

У промисловості не вистачало оборотних засобів, сировини, палива, зростало безробіття. Важка промисловість перебувала в дуже скрутному становищі. У кінці 1922 р. виникли «ножиці цін». Такий стан речей викликав незадоволення селянства. Г. Зінов'єв, характеризуючи на XII з'їзді РКП(б) поточний момент, зазначав: «Величезне питання, пов'язане з зовнішньою торгівлею, – це питання про експорт нашого хліба. Коли не було у нас хліба, не було і проблем з цінами на нього. Тепер же, коли після першого великого врожаю, ми опинилися в становищі, коли у нас ціни на хліб на внутрішньому ринку сягають десь 70 копійок, часом і 30 – 40 копійок, а то й менше. Створюється ситуація, яка відбирає у селян стимул займатися хліборобством, яка порушує увесь хід нашої промислової роботи. Тому перед нами на порядок денний постало питання про експорт хліба» [6, 23].

У ЦК РКП(б) роботу з вилучення хліба у населення було покладено на О. Цюрупу, який з 1918 р. був Наркомом продовольства РСФРР і одним із організаторів продзагонів і політики пограбування села. У 1918 – 1922 рр. він відповідав за постачання Червоної армії. Саме О. Цюрупа був творцем і керівником Продовольчо-реквізиційних армій Наркомпроду РСФРР (Продармій), яка займалася тим, що силою зброї змушувала селян здавати хліб, придушувала місцеві продовольчі заколоти, проводила розстріли. Створення кривавих продзагонів – ініціатива О. Цюрупи. Всього чисельність армії до вересня 1920 р. перевищила 75 тис. осіб.

У питанні вилучення хліба, як і в інших сферах своєї діяльності, О. Цюрупа виявив величезну енергію і досягнув значних результатів. 1 лютого 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про вивезення 8 млн. пудів хліба з голодуючої України до Росії. До кінця 1922 р. було вивезено 19 млн пудів хліба. Шалений опір вивезенню хліба за кордон у цей складний і голодний для країни час чинили меншовики та інші небільшовицькі елементи, які говорили, що «... наш хліб политий кров'ю» [6, 24].

5 листопада 1922 р. у Берліні був підписаний «Договір про поширення на союзні РРФСР

республіки Договору, підписаного 16 квітня 1922 р. у Рапалло між РРФСР і Німеччиною» [8, 563]. Радянське керівництво, попри усе намагалося виконати свої зобов'язання за Рапальським договором. Із Берліна в цей час надходили повідомлення, що «... ячмінь і жито доброї якості і викликають захоплення у покупців» [8, 565].

Радянське керівництво надавало цьому договору великого значення. Згідно з ним, радянська влада мала продавати Німеччині третину експортного хліба. Окрім торгівельного значення, він виступав передумовою майбутнього господарського зв'язку між СРСР і Німеччиною.

Передбачалося вивезти 29 млн пудів, вивезено було станом на березень 1923 р. 20 млн пудів, головним чином, до Німеччини, Фінляндії, Скандинавії і Англії [6, 24]. Це невеликі цифри порівняно з даними довоєнного експорту хліба з України, коли в середньому вивозилося більше 400 млн. пудів зерна. Однак за тих умов, що склалися в Україні на початку 1920-х рр., 20 млн пудів були непідйомними для голодних українців.

Для збереження сільського господарства України та здійснення заходів щодо боротьби з недородом була створена Особлива комісія по боротьбі з наслідками недороду при РНК УСРР («Особком України»).

Засуха вразила Україну влітку 1924 р. У результаті обстеження особливої комісії по боротьбі з наслідками недороду при Раднаркомі УСРР в Україні було встановлено 145 районів, в яких чистий збір на душу 8 головних хлібів не перевищував 12 пудів. У 57 районах чистий збір на душу опинився менше 6 пудів. Із останніх 32 райони припадало на Харківський, Куп'янський і Мелітопольський округи [9, 126].

Комісією по боротьбі з наслідками неврожаю при Раді Народних Комісарів СРСР («Особком Союзу») неврожайними округами в Україні з усіма наслідками, які випливають звідси (податкові пільги, насіннева площа тощо), були визнані лише ці три округи, пізніше Мелітопольський округ було виключено з цього списку. В цих округах нараховувалося 301 тис селянських господарств із населенням у 1,5 млн осіб. Посівна площа в цих округах у 1924 р. становила 1 365 000 десятин, а площа посівів, що загинули, становила 750 000 десятин [9, 135].

Попри заходи українського керівництва, союзні органи ставили завдання про продовження хлібозаготівель в Україні. До 10 серпня 1924 р. на території України було заготовлено і вивезено до неврожайних районів РСФРР 2,5 млн пудів насіннєвого матеріалу. Ця поспішна заготівля насіннєвого зерна несприятливо позначилася на стані українського хлібного ринку, призвела до швидкого подорожчання хліба.

Для збереження озимого клину неврожайних і частково постраждалих районів України, за підрахунками Наркомзему УСРР, восени потрібно було видати натуральну насіннєву позику в розмірі 7 млн пудів, що при передбачуваній ціні по 1 руб. за пуд потребувало 7 млн руб. асигнувань. Однак за рахунок загальносоюзних джерел було отримано лише 5,5 млн руб. на забезпечення зерном визнаних неврожайними районів.

Недорід 1921 – 1923 рр., потім 1924 р. охопив 145 районів України, у 1925 р. недорід охопив Придністров'я, Молдавську Республіку,

Могилівський, Тульчинський округи, частину Одеського округу і окремі райони степової смуги. Якщо у 1916 р. валовий збір хліба був 1.079 млн., то в 1923 р. – 847 млн, а у 1924 р. – 557 млн, у 1925 р. – 977 млн пудів.

За загальносоюзною статистикою колективні господарства України становили на той час 30% від загальної чисельності колгоспів [10, 24].

Отже, характерною ознакою економічного життя в перші роки радянської влади в УСРР були згортання виробництва, нестача харчів, палива, безробіття. Таку ситуацію значною мірою спричинила політика більшовиків.

1. Троцький Л. Інструкція агітаторам-комуністам на Україні / Л. Троцький // Київ. – 1990. – №12. – С. 113 – 115.
2. Экономические отношения советской России с ведущими союзными республиками. 1917 – 1922. Документы и материалы. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. – 384 с.
3. Протоколы съездов и конференций Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Девятый съезд РКП(б). Май-апрель 1920 г. / Под общей ред. Н.Л. Мецержкова. – М.: Партийное издательство, 1934. – 612 с.
4. Кульчицкий С.В. Невідомі сторінки голоду 1921 – 1923 рр. в Україні / С.В. Кульчицький, А.М. Мовчан // Історичні зошити. – К., 1993.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 90.
6. Двенадцатый съезд РКП(б). 17 – 25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – 921 с.
7. Пять лет российской революции и перспективы мировой революции (Доклад на IV конгрессе Коминтерна 13 ноября) // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 45. – С. 278 – 294.
8. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапальского договора: Сб. докум. / Ред. коллегия: С. Дёрнберг, Х. Зайдевич, Н. Н. Земсков и др. – Т.2 (1919–1922 гг.). – М.: Политиздат, 1971. – 566 с.
9. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 4. – Спр. 328.
10. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 5. – Спр. 223а.

І.В. Сушик

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА МТС ВОЛИНИ У 50-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Досліджено утворення та діяльність машинно-тракторних станцій Волині у повоєнний період. Проаналізовано зростання чисельності парку, оплату праці механізаторів. Відзначено специфіку області щодо використання земельних угідь. Розглянуто діяльність спеціалізованих лукомеліоративних станцій.

Ключові слова: Волинь, МТС, ЛМС, матеріально-технічна база, оплата праці, меліорація.

Investigated the formation process of machine and tractor stations in Volyn in the post war period. Analyzed a growing number of the yards, payments for mechanics labor. Noticed a specific of using lands. Considered activity of specific reclamation stations.

Key words: Volyn, Machine and Tractor Stations (MTS), Reclamation Station (RS), material and technical base, payment for labor, melioration.

Створення високоефективного аграрного сектору економіки, здатного забезпечити і гарантувати продовольчу безпеку країни, неможливе без ґрунтовного аналізу уроків минулого. Для кращого розуміння сучасного стану сільського господарства, причин його відставання необхідне більш ретельне вивчення радянської історії. Стрижнем аграрного сектору радянської економіки протягом майже трьох десятиліть були машинно-тракторні станції (МТС). Діяльність МТС та його практичний досвід у загальносоюзному масштабі розглядали історики середини минулого століття Т.В. Басюк, Ю.В. Арутюнян, М.А. Вилцан [1]. Відродження та реорганізація МТС в Україні є предметом вивчення сучасних істориків Л.В. Ровчак [2], П.І. Гайдуцького, В.М. Петрова [3]. Регіональний аспект діяльності МТС у 30-роках ХХ ст. на Житомирщині розглядає К.С. Сидоров [4], повоєнну історію становлення МТС на Волині в контексті соціально-економічного розвитку досліджує автор [5].

Автор статті ставить за мету розглянути утворення та діяльність машинно-тракторних станцій Волині у 50-ті роки ХХ ст., проаналізувати матеріально-технічний стан МТС, відзначити специфіку їх роботи в краї.

У повоєнний період Україна була одним із головних виробників і постачальників сільськогосподарської продукції в Радянському Союзі. Піднесення й реформування аграрного сектору було зумовлене зміцненням матеріально-технічної бази сільського господарства, науково-технічним прогресом, інтенсифікацією та інтеграцією виробництва. Індустріалізація дала міцну промислову базу – в країні були створені заводи тракторного та сільського машинобудування. Майже вся сільськогосподарська техніка була зосереджена в МТС, які обслуговували колгоспи.

Початок широкого будівництва МТС був покладений постановою Ради Праці й Оборони від 5 липня 1929 р. «Про організацію машинно-тракторних станцій». Відтоді вони брали активну участь у проведенні суцільної колективізації селянських господарств. Крім обробітку землі, вони повинні були також дбати про піднесення загального рівня агрономічної культури. Уряд УРСР вважав доцільним створення МТС насамперед у найважливіших зернових районах, мережа яких розгорталася досить швидко.

Після приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР у 1939 р. значна увага надавалась організації МТС на цій території. Так, РНК УРСР і ЦК КП(б)У 25 березня ухвалили Постанову «Про організацію машинно-тракторних станцій в західних областях УРСР». Незважаючи на труднощі, за неповний 1940 р. у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській та Тернопільській областях почало працювати 174 МТС, які розгорнули діяльність із обслуговування 533 колгоспів та одноосібних селянських господарств, що сприяло підвищенню механізації сільськогосподарського виробництва в цьому регіоні.

За роки нацистської окупації були зруйновані майже всі МТС, значних збитків зазнала і їх ремонтна база, яка напередодні війни була порівняно міцною. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецько-фашистської окупації» спрямовувала зусилля

трудящих на відбудову зруйнованих підприємств, МТС, відновлення довоєнних та організацію нових колгоспів [6, 145].

На грудень 1944 р. на Волині було відновлено роботу 17 МТС, відремонтовано 28 тракторів, 29 молотарок, 48 косарок, 3 двигуни, 3 автомашини і більше 220 інших сільськогосподарських машин. У лютому 1949 р. в області вже існувало 30 МТС [7, 245].

Зазначимо, що за відсутності колгоспів головну роль у радянській та організаційно-партійній роботі було відведено МТС. Саме тут зосереджувалися скеровані на роботу в села спеціалісти сільського господарства, з-поміж яких було багато партійців. Характерною особливістю адміністративного вирішення політичних питань на селі стало створення у грудні 1949 р. при МТС західних областей політвідділів, головна мета діяльності яких полягала у покращенні масово-політичної роботи серед селянства. При обласних управліннях сільського господарства були створені політсектори. Основними напрямками діяльності політвідділів стали: загальнопартійна і комсомольська робота, робота з правоохоронними органами й серед жінок [8, 13, 102–104].

Саме політвідділи, за оцінкою сучасних істориків, були складовою частиною тоталітарної системи. Ці надзвичайні органи партії зуміли організувати «якнайбільше хліба країні», але ця перемога була за рахунок нестерпної праці селянства і на славу командно-адміністративної системи.

У 1950-х роках одночасно з перебудовою сільського господарства відбувалась і технічна його реконструкція. На зміну примітивному сільськогосподарському інвентареві починає надходити велика кількість тракторів, автомобілів, комбайнів, які значно перевищують їх довоєнну кількість. Випуск тракторів у 1950 р. виріс, порівняно з 1940 р., у 3,8 рази. Головними постачальниками тракторів для МТС України були Харківський (ХТЗ-ДТ-54, ХТЗ-7), Липецький (КД-35), Челябінський (ЧТЗ С-80) та Володимирський (У-3) тракторні заводи. Головними постачальниками комбайнів для МТС були Запорізький завод «Комунар» (С-6), «Ростсільмаш» (С-6) та Таганрозький завод (С-4). Тракторні плуги надходили в машинно-тракторні станції з Одеського заводу ім. Жовтневої революції, Сталінського, Челябінського та Тульського заводів. Однак на формування парку МТС негативно впливала несвоєчасна відправка тракторів і комбайнів, а також інших сільськогосподарських знарядь із заводів, що призводило до диспропорції між парком машин та причіпним інвентарем [2, 52-53].

Однак колгоспи західних областей у забезпеченні тракторами й іншою сільськогосподарською технікою значно відставали від східних. Це пояснюється тим, що у землекористуванні західних областей питома вага орних і городніх земель становила тільки 43,4%, тоді як у східних – 66,4% [9, 200]. За чотири роки (1946–1950 рр.) кількість тракторів на Волині зросла на 2026 одиниць, а на 1954 р. становила 3584 трактори. Зрозуміло, що така кількість завезеної техніки поліпшувала роботу селян, але технічний стан тракторного парку бажав бути кращим. Так, у 1951 р. отримано нових тракторів – 546, а потребували капремонту – 317 і поточного ремонту – 383 [7, 230].

На 1949 р. із 30 МТС області лише 10 станцій мали примітивно обладнані приміщення для зберігання тракторів і в 4 МТС приміщення для зберігання

сільськогосподарських машин. Таким чином, із 131 трактора забезпечені приміщеннями були лише 67, решта зберігалася без покрівлі і, безперечно, псувалася, що впливало на технічний стан парку і викликало необхідність проведення частого ремонту й заміни окремих деталей.

Капітальний ремонт в області проводився лише в одній Рожищенській МТС, яка навіть при максимальному навантаженні не могла забезпечити ремонт тракторного парку краю [10, 7-8]. На 1 січня 1951 р. у 30 МТС Волині функціонувало лише 2 ремонтні майстерні, побудовані за типовими проектами, та 28 інших ремонтних майстерень. Також збудовано 1 агрохімлабораторію, 17 електростанцій, 214 тракторних бригад, 59 з яких виконали виробничі плани [11, 7-15].

Загалом забезпеченість МТС тракторами була низькою. В окремих з них, наприклад, у Колківській на 1949 р. було лише 2 трактори, Городнянській – 4 [12, 71]. Враховуючи рельєф місцевості, а також темпи зростання колгоспного будівництва, відчувалася гостра потреба у придбанні нових тракторів СТЗ НАТИ, які були найбільш ефективними в умовах області [10, 10]. За 1950–1952 рр. кількість тракторів у МТС області зросла на 140%, з них «ДТ-54» – на 80%. Кількість комбайнів зросла майже у 48 разів, зокрема самохідних – у 109 разів, льонокомбайнів – у 9 разів. Основні сільськогосподарські роботи в колгоспах було механізовано на 70 % [13, 3]. Незважаючи на те що МТС постійно отримували спеціалізовані машини, для широкого використання в колгоспному виробництві їх постійно не вистачало.

Щодо оплати праці колгоспників і робітників МТС у 1950-х роках, то вона проводилася по-різному. В МТС були свої особливості, які впливали із поєднання двох форм власності: колгоспної і державної. Головна особливість оплати праці робітників МТС полягала в тому, що механізатори, на відміну від робітників промислових підприємств і радгоспів, одержували оплату відповідно до трудоднів, які оплачувалися як державою у грошовій формі, так і колгоспом у формі натуроплати. Система натуроплати постійно змінювалась і встановлювалась як відсоток від врожаю або виконаних робіт. Крім того, оплата праці механізаторів містила гарантійний мінімум оплати трудоднів, який виплачували робітникам незалежно від отриманого врожаю. Це створювало матеріальну зацікавленість для робітників тракторних бригад і залучення колгоспників для роботи в МТС. Це і відізняло робітників МТС від колгоспників. Оплата праці колгоспника не гарантувалась, а залежала від загального прибутку колгоспу і кількості відпрацьованих трудоднів [2, 89].

Крім того, розмір заробітної плати робітників МТС залежав від територіальної зони. В Україні, відповідно до ґрунтово-кліматичних умов, слалося чітке зональне розміщення: Степ, Лісостеп, Полісся. В лісостеповій та поліській зонах умови для роботи машинно-тракторного парку були важчими, ніж в степовій зоні. Тому в лісостепу та на Поліссі механізатори отримували на трудодень більше. Трактористи в Степу, наприклад, при виконанні змінних норм виробітку на гусеничних тракторах, одержували 25 крб., а на Поліссі – 35 крб., тобто на 40% більше [14, 94].

Значні земельні площі Волині, зокрема у поліських районах, були заболоченими. Крім того, велику частину території області займали ліси й чагарники.

Все це вказувало на те, що, з одного боку, низька розораність земельної площі потребувала осушення й меліорації, з іншого – переважання природних кормових угідь і лісів створювали сприятливі умови для широкого розвитку тваринництва. Пленум ЦК ВКП(б)У (листопад 1951 р.) поставив перед партійними, радянськими та сільськогосподарськими органами поліських районів завдання «всесірно збільшувати посівні площі, ...звернути особливу увагу на меліорацію заболочених земель». Для цього в області необхідно було забезпечити МТС поліських районів кушорізами і корчувальними машинами й створити у перспективі спеціалізовані машинно-тракторні станції – лукомеліоративні станції (ЛМС).

На початку 1950-х рр. тут діяли лише машинно-меліоративні загони, які у 1952 р. проклали 236 км нових каналів, виконавши план на 112%. Більшість робіт, однак, виконувалася вручну. Так, у 1952 р. із плану очистки осушувальної мережі фактично виконано вручну 94,9 тис. м³ і механізованим методом – 37,4 тис. м³, очищено від рослинності 798,4 тис. м² поверхні меліоративних каналів. На вищевказані роботи затрачено 25,8 тис. людино-днів. Для раціонального використання заболочених земель необхідно було організувати 4 ЛМС: у Заболотті, Маневичах, Любомлі, Любешові, з об'ємом робіт по станціях від 25,0 тис. га, і забезпечити їх необхідними механізмами.

У 1952 р. колгоспами області план осушення луків був виконаний лише на 8%, розкорчування – на 9% і поверхневого покращення луків – на 5%. Причиною невиконання плану було те, що такий вид роботи покладался на меліоративні станції, які мали бути організовані в 1952 р., однак були укомплектовані лише на кінець року [15, 4-5].

Загалом характерною ознакою того часу було перевиконання намічених планів. Так, наприклад, на 1952 р. у Ківерцівському районі було осушено 400 га землі замість 250 га плану. Всього на весну 1952 р. у природи було відвойовано 31 тис. га нових земель і поліпшено 23 тис. га луків [16, 2].

У штати райвідділів сільського господарства або МТС поліських районів планувалося ввести посаду агрономів, в обов'язки якого входило б надання допомоги колгоспам щодо правильного використання заболочених земель, а також розробка спеціальної агротехніки. Проте такий індивідуальний підхід до ведення господарства радянська влада не дуже вітала, а найчастіше давала шаблонні силові вказівки і повчання згори: як орати і чим, що сіяти і коли. Диктат відомств зобов'язував нарощувати площі під високоінтенсивні й ґрунтовиснажувальні культури та скорочувати посіви, що відновлювали родючість ґрунтів чи забезпечували потреби тваринництва. При проведенні спеціалізації виробництва ігнорувалася специфіка організації праці. Структура посівних площ часто не відповідала профілю тваринництва. Невиправданим і помилковим було механічне перенесення промислових методів у аграрний сектор.

Концептуалізація природокористування базувалася на ненаукових доктринах. Так, тотальна водна меліорація призвела до існування суперечності між досягненням максимальної продуктивності угідь, з одного боку, і збереження природної рівноваги, з іншого. Та керівників це не дуже хвилювало, і вони з гордістю доповідали, що на «відвойованих у природи» землях колгоспники сіють зернові, технічні й городні культури, збирають значно вищий урожай, ніж на

інших ґрунтах і планують у 1951 р. «відвоювати у природи» ще понад 30 тис. га перелогових, 9 тис. га заболочених земель і розкормувати 8 тис. га чагарників та 1 тис. га пенків [9, 224].

Зрозуміло, що осушення давало змогу розширити посівні площі, відкривало особливо великі перспективи у створенні міцної кормової бази для тваринництва, але не слід замовчувати і той факт, що недалекоглядність керівників, яка проявлялась у тотальній меліорації з часом призвела до того, що природа почала відплачувати людині за необдумане ставлення до неї.

Отже, механізація сільського господарства і створення МТС на Волині проходили дуже повільно. Матеріально-технічна база колгоспів була слабкою. Під час польових робіт простоювало багато тракторів через несправність, відсутність запасних частин або причіпного інвентарю. Строк служби машин внаслідок незадовільного ремонту і передчасного зносу скорочувався наполовину, а витрати пального і мастила непомірно зростали. Основними проблемами налагодження їх роботи були такі: нерівномірний розподіл техніки, а то й повна її відсутність, нестача кадрів, зокрема керівних. Загалом механізація і створення МТС, оплата їх праці з обслуговування колгоспів здійснювалася, головним чином, за рахунок селянства.

1. Басюк Т.Л. МТС – решающая сила в развитии колхозного производства / Т.Л. Басюк. – М.: Госполитиздат, 1954. – 230 с.; Арутюнян Ю.В. Механизаторы сельского хозяйства СССР в 1929-1957 гг. / Ю.В. Арутюнян – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 341 с.; Вылцан М.А. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945-1956) / М.А. Вылцан. – М.: Мысль, 1973. – 263 с.
2. Ровчак Л.В. Оплата праці робітників МТС України (50-ті рр.) / Л.В. Ровчак // Український селянин: зб. наук пр. науково-дослідного інституту селянства. Вип. 1 / Ін-т історії України НАН України, НДІ. – Черкаси: 2001. – С. 88-90; Ровчак Л.В. Машинно-тракторні станції в Україні (50-ті рр.): автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.В. Ровчак. – Донецьк, 2000. – 19 с.
3. Гайдуцький П. І. Відродження МТС (Організація машинно-технологічних станцій в ринкових умовах) / П. І. Гайдуцький, М. Г. Лобас. – К., 1997. – 508 с.; Петров В. М. Історична роль машинно-тракторних станцій та перспективи їх розвитку в Україні / В.М. Петров. – К.: «Економіка АПК». – 2010. – № 2.
4. Сидоров К.С. Утворення та діяльність машинно-тракторних станцій на Житомирщині в 30-х роках ХХ століття / К.С. Сидоров // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Випуск XXXVII, 2013.
5. Сушик І.В. Машинно-тракторні станції Волині у повоєнній відбудові сільського господарства краю (1944-1953 рр.) / І.В. Сушик // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції [«Дні науки 2006 р.»], (Дніпропетровськ, 15-27 квітня 2006 р.). – Том 31. Історія. – Дніпропетровськ, 2006.
6. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1971. (Ін-т історії партії при ЦК Компартії України, Філ. Ін-т марксизму-ленізму при ЦК КПРС; За заг. ред. П.І. Федосеева, К.У. Чернетка. – К.: Політвидав України. – Т.6: 1941-1954, 1980. – 523 с.
7. Волинь Радянська (1939-1964 рр.). Збірник документів і матеріалів. – Ч.3. – Львів: Каменяр, 1971. – 347 с.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1 – Оп. 30. – Спр. 279; Сайчук І.А. Створення і діяльність політвідділів МТС

/ І.А. Сайчук // Український історичний журнал. – 1979. – № 9.

9. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939-1979: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1989. – 466 с.
10. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської області). – Ф. Р-295. – Оп. 4. – Спр. 184.
11. Держархів Волинської області. – Ф. Р-295. – Оп. 6. – Спр. 353.
12. Держархів Волинської області. – Ф. Р-295. – Оп. 6 – Спр. 334.
13. Блоха І. Зростає тракторний парк / І. Блоха // Радянська Волинь. – 1953. – 9 січня.
14. Пристапчук Л.С. Організація використання машинно-тракторного парку в колгоспах / Л.С. Пристапчук, М.П. Хотенко – К.: Держсільгоспвидав УРСР, 1960.
15. Держархів Волинської області. – Ф. Р-677. – Оп. 7. – Спр. 14.
16. У наступ на болота, товариші волиняни // Радянська Волинь. – 1952. – 7 травня.

Л.Г. Шугай

СОЦІАЛЬНА ІНФРАСТРУКТУРА ПЕРШОЦІЛИННИКІВ У КАЗАХСТАНІ (1954 – 1956 РР.)

Статтю присвячено становленню соціальної інфраструктури для першоцільників у Казахстані. Вивчено вирішення житлового питання, налагодження побуту та дозвілля першоцільників, проблеми торгівлі, водопостачання, медичне обслуговування, будівництва закладів освіти, капіталовкладення в сільське господарство, проблеми системи професійно-технічної освіти тощо. Висвітлено як перші успіхи з цих питань, так і ті недоліки та складнощі, що мали місце. Визначено пріоритети у створенні соціальної інфраструктури в перші роки підйому цільних та перелогових земель у республіці.

Ключові слова: соціальна інфраструктура, житлове питання, громадське харчування, цільник, дозвілля.

The article is devoted to the establishment of the social infrastructure of the first virgin land men in Kazakhstan. The solving of the housing, setting life and leisure of the first virgin land men, issues of trade, watersupply, health care, the construction of the educational institutions, investment in agriculture, problems of the vocational education are studied. The first success in the solving of these problems, and the the deficiencies and complexities that have been occurred are observed. The priorities in the creation of the social infrastructure in the early years of the upgrade of the virgin and fallow lands in the country are defined.

Key words: the social infrastructure, the housing, the catering, the first virgin land man, leisure.

Актуальність теми полягає в тому, що освоєння цільних та перелогових земель є одним із наймасштабніших аграрних проєктів ХХ ст. Тому все, що стосується його реалізації, має науково-практичну цінність. Окремі питання облаштування першоцільників були предметом наукової уваги С. Пахомової, Т. Жумасултанова та інших учених. Водночас перспективним є вивчення становлення соціальної інфраструктури для першоцільників Казахстану. Автор статті ставить за мету розкрити, як вирішували житлове питання, облаштування побуту першоцільників, забезпечення продуктами харчування та водою, медичне обслуговування та проблеми з закладами освіти, професійно-технічне навчання першоцільників.

Під соціальною інфраструктурою автор статті розуміє групу обслуговуючих галузей та видів діяльності, покликаних задовольняти потреби людей, гарантувати необхідний рівень і якість життя, забезпечувати відтворення людських ресурсів і професійно підготовлених кадрів. Традиційно для створення інфраструктури виокремлюється декілька напрямів: житлове та комунальне господарство, охорона здоров'я, торгівля, громадське харчування, побутове обслуговування, система освіти, установи культури тощо. До важливих елементів соціальної інфраструктури належить також система професійного навчання та зайнятості [1, 20].

За різними даними, в 1954 р. у Казахстан для підйому цілинних та перелогових земель прибуло понад 55 тис. трактористів, бригадирів, слюсарів, водіїв та інших механізаторських кадрів. Упродовж 1954 – 1955 рр. загалом на цілину прибуло понад 360 тис. механізаторів [3, 10]. Усіх цих людей потрібно було якось облаштувати на нових місцях. У перші роки (1954 – 1956) цілини основна робота зводилася до того, щоб одночасно приступити до вибору місць для садби щойно створених радгоспів; прийому та розміщення сотень тисяч людей в необжитому степу; величезному будівництву відразу десятків, а потім і сотень радгоспних селищ; підбору багатьох тисяч фахівців; землеустрою господарств [4].

Інакше кажучи, насамперед необхідно було для першоцілинників створити соціальну інфраструктуру. Специфіка зони освоєння цілини – малонаселені райони зі слабкою виробничою інфраструктурою – визначила серед зазначених напрямів пріоритети, вирішення яких було необхідно в перші роки проведеної кампанії. До приїзду першоцілинників на місцях потрібно було підготувати житло, придбати постіль, заготовити продукти харчування, підготувати транспорт для перевезення прибулих із залізничних станцій до господарств тощо. У ряді місць все це підготовлено не було, оскільки форсовані темпи приїзду на цілину добровольців не дозволяли здійснити заплановані заходи повною мірою. Крім того, окремі господарства не мали достатньої матеріальної бази. Істотно впливав і людський фактор. Він, зокрема, виявлявся «в бюрократичному ставленні» до потреб переселенців [1, 20 – 21]. Ось як, наприклад, відбувалася підготовка до прийому молодих будівельників із України в Целіноградській області: «Окремі будівельні управління добре підготувалися до прийому молодих будівельників. Так, в Еркеншиликському БУ (будівельному управлінні) вони працюватимуть в 10 радгоспах. Вже підготовлено фронт робіт, завозяться будівельні матеріали, підготовлено спецодяг, намети, жорсткий і м'який інвентар, їдальню тощо. Активно готуються до зустрічі молодих будівельників у Атбасарському та Целіноградському БМУ (будівельно-монтажному управлінні). Разом із тим, підготовча робота до прийом молодих спеціалістів в більшості будуправлінь проводиться незадовільно. У Калінінському БМУ начальник БУ тов. Крючков знав про очікуване прибуття 193-х будівельників, а в гуртожитку є можливість розмістити тільки 80 осіб. Їдальня у селі Журавлівка розрахована тільки на 50 посадочних місць. У торговельній мережі дуже малий асортимент продуктів (немає вершкового масла, молочних і ковбасних виробів, мають місце перебої з постачанням хліба, а своєї пекарні в селі немає» [5, 11].

Особливо гострим на цілині було житлове питання. Його вирішення зводилося до початкового

розміщення контингенту тих, хто прибував на освоєння цілини, та подальшого його забезпечення власною житловою площею. Першим підкрювачам цілини спочатку доводилося жити в палатках або пересувних вагончиках. Зазначимо, що держава вживала всі необхідні заходи з розгортання житлово-побутового та виробничого будівництва в нових радгоспах. У 1954 р. у будівництво радгоспів Казахстану, а також їх технічне оснащення держава вклала 3 772,8 млн руб. У радгоспи було завезено 1 800 стандартних збірних будинків і велика кількість будівельних матеріалів [6, 16]. Однак ці дані дещо різняться від наведених Т. Жумасултановим в книзі «Цілині – 50». Автор, зокрема, стверджує, що вже до вересня 1954 р. заводи Міністерства лісової промисловості СРСР відправили в райони освоєння цілини 17 тис. стандартних збірних будинків для новоселів, а суми капітальних вкладень на розвиток сільського господарства колгоспам Казахстану в 1954 р. становили 812 млн рублів [2, 16 – 17]. Враховуючи те, що Т. Жумасултанов опублікував свою книгу вже після перебування, можна вважати його дані більш достовірними. В. Шепель, колишній директор Архіву Президента Республіки Казахстан, на підставі архівних джерел стверджує, що тільки за 1954 – 1955 рр. капітальні вкладення в сільське господарство Казахстану з урахуванням загальносоюзних джерел становили 6 млрд 105 млн рублів, або в чотири рази більше, ніж за всю 4-ту п'ятирічку (1946 – 1950 рр.). Також освоєння цілини прискорило формування нових індустріальних центрів, будівництво залізничних магістралей і автомобільних доріг [3, 14 – 16].

Стосовно будівництва на цілині, то воно велося в трьох напрямках: зведення житлових будинків, об'єктів соціальної інфраструктури (школи, лікарні, дитячі сади та яслі, клуби) та індивідуальне будівництво. Незважаючи на те що державою виділялися колосальні кошти, аналіз поточної документації, листів, скарг дозволяє вказати на труднощі у виконанні будівельних робіт. Наприклад, мали місце брак кваліфікованих будівельних робітників, дефіцит автотранспорту, перебої в поставках будівельних матеріалів, низький рівень механізації будівельних робіт, високий рівень браку у будівництві. Серед факторів, які негативно позначилися на створенні необхідних умов праці в цілинних господарствах, можна назвати: недостатнє або нерегулярне матеріально-технічне постачання господарств, очевидні провали у відборі кадрів для постійної роботи на цілині, неефективна кадрова політика на місцевому рівні, нездатність окремих керівників організувати виробничий процес [1, 21].

Про це доповідав Міністр радгоспів Казахської РСР К. Діяров. Зокрема, щодо організації нових радгоспів в Кустанайській області він писав: «Колегія Міністерства радгоспів Казахської РСР, розглянувши питання про хід організації нових радгоспів в Кустанайській області, відзначає, що начальник Кустанайоблбуд тов. Шевченко допустив безвідповідальність в організації будівництва нових радгоспів, досі не розгорнуто будівництво центральних садіб, житла і виробничих приміщень. Доставка будівельних матеріалів відбувається неорганізовано, на місцях будівництва немає лісу, цементу, цвяхів, покрівлі. Гальмом у розвороті будівельних робіт є відсутність генпланів центральних садіб радгоспів, затримується прив'язка проектів, на багато об'єктів немає технічної документації. Будівельні організації зовсім не приступили до будівництва власної бази з виробництва місцевих

будівельних матеріалів і деталей. Організовані Амангельдінське і Джангельдінське БМУ не можуть активно розгорнути будівельні роботи через відсутність власних оборотних коштів. Колегія особливо відзначає, що з боку ряду керівників нових радгоспів Амангельдінського облсільгоспуправління проявляються факти бездушного ставлення до прибуваючих в нові радгоспи робітників і спеціалістів, мають місце факти, коли переселенці влаштовуються вкрай погано, незадовільно забезпечуються продуктами харчування, не створені їм нормальні культурно-побутові умови» [7, 71 – 72].

Однак все ж таки, якщо в 1951 – 1953 рр. в тодішніх Акмолинський, Кокчетавський, Кустанайський, Павлодарський та Північно-Казахстанський областях за рахунок державних капіталовкладень були побудовані житлові будинки загальною площею лише 284 тис. м², то в наступні три роки (1954 – 1956 рр.) їх побудували площею 2 320 тис. м², а силами і на кошти (включаючи кредити держави) колгоспників і сільської інтелігенції в тих же областях побудували ще 50,8 тис. індивідуальних житлових будинків проти 21,2 тис. в 1951 – 1953 рр. [2, 19].

Зазначимо, що при виборі місць під центральні садиби не завжди правильно враховувалися умови життя людей. Зокрема, були серйозні недоліки у вирішенні питання про забезпечення водою. Так, у результаті недостатнього дослідження поверхневих і ґрунтових водних джерел 26 радгоспів Акмолинської області не мали доброякісної води [6, 16].

Паралельно з вирішенням житлової проблеми в районах освоєння нових земель було розпочато організацію мережі громадського харчування. Місцевій владі довелося вирішувати проблеми, пов'язані з нестачею кваліфікованих кадрів, перебоями у постачанні цілинним господарствам продовольчих товарів, нестачею кухонного інвентаря та посуду, постільної білизни. Влада на місцях робила конкретні кроки для усунення недоліків. Так, періодично на постійну роботу в мережу підприємств громадського харчування на цілині спрямовували кваліфіковані кадри. Реальність вимагала якнайшвидшого розвитку торговельної мережі. Переселенці, що прибували на нові місця, потребували не тільки продуктів харчування і предметів першої необхідності, але і одягу, меблів, будівельних матеріалів тощо. Спостерігалися перебої в забезпеченні підприємств торгівлі товарами з причини відсутності необхідної кількості автотранспорту для перевезення товарів в цілинні господарства, нерозвиненості транспортної інфраструктури. Аналіз архівної документації дозволяє нам визначити такі труднощі у забезпеченні першопісляпоселенців: брак кваліфікованих кадрів, дефіцит будівельних матеріалів, відсутність матеріалів, необхідних для експлуатації та збереження сільськогосподарської техніки та належне захисне спорядження, бюрократичне ставлення до потреб робітників, зайнятих на освоєнні цілини, з боку деяких керівників і чиновників. Організовані навесні 1954 р. господарства не володіли достатніми резервами трудових і матеріальних ресурсів для того, щоб організувати роботу з побутового забезпечення населення цілинних районів на належному рівні [1, 22 – 23].

Підтвердженням цієї інформації є доповідна записка про стан справ в одному із зернорадгоспів Кустанайської області відповідального організатора А. Топорікова до завідувача відділом по роботі серед

сільської молоді ЦК ВЛКСМ тов. Єсіпенко, датована 04.05.1954 р., в якій він пише: «Я перебуваю в Слов'янському зернорадгоспі Карабаликського району Кустанайської області. Радгосп має більше 23 тис. га землі, план підйому цілини цього року – 12 тис. га. Люди працюють добре, дисципліна теж можна сказати задовільна. У радгоспі створені партійна, профспілкова і комсомольська організація, побудовані тимчасова їдальня, бібліотека, лазня, магазин. Крім наметів, якими забезпечені всі 3 тракторно-рілльничі бригади та частина робочих центральної садиби, побудовані тимчасові приміщення для житла з фанери. У той же час в радгоспі маса недоліків. До останнього часу були та ще інколи спостерігалися перебої в постачанні продуктами, нестача ліжок, матраців, посуду, меблів тощо. У радгоспі немає жодного клаптика обтирального матеріалу і тому належний догляд за машинами відсутній. У радгоспі дуже мало захисних окулярів. Трактористи і причіплювачі страждають від пилу страшно» [8, 1 – 2].

В умовах організації нових господарств у районах освоєння цілинних і перелогових земель особливого значення також набула організація медичного обслуговування переселенців. Відразу організувати стаціонарні медичні пункти в нових радгоспах і МТС було складно, тому медичне обслуговування здійснювалося в польових умовах. У перші роки на цілині медичні установи розташовувалися в тимчасово пристосованих приміщеннях. Бракувало кваліфікованих кадрів, лікарні, фельдшерсько-акушерські пункти не були повністю забезпечені медикаментами та обладнанням, медичні установи розташовувалися далеко від ряду населених пунктів [1, 24].

На прикладі одного району Кустанайської області – Карасуського можна простежити позитивну динаміку з покращення медичного обслуговування. Так, якщо в 1953 р. у районі була одна лікарня і три медпункти, то у 1956 році – 7 лікарень, 9 медпунктів, вдвічі збільшилася кількість медичних працівників з вищою та середньою освітою, була одна машина «швидкої допомоги», хірургічний і зубної кабінети [9, 74].

На фоні побутової необлаштованості першопісляпоселенців особливу актуальність мала проблема організації вільного часу. На початковому етапі організація відпочинку мала стихійний характер – завдання виконання виробничих планів, а також початкового облаштування людей були пріоритетними [1, 24]. Тому організації масово-політичної та культурно-просвітньої роботи серед колгоспників, робітників МТС і радгоспів, зайнятих освоєнням цілини, не завжди приділялася належна увага. Так, наприклад, дехто Брага (відповідальний організатор ЦК ВЛКСМ), доповідаючи секретарю ЦК ВЛКСМ В. Семичастному про стан масово-політичної роботи в радгоспах Новочеркаської зони Акмолинської області, відзначав, що вона, по суті, не велася. Лекції, доповіді, бесіди не проводилися, агітатори не працювали, не були організовані гуртки художньої самодіяльності, погано з кінообслуговуванням, роботою бібліотек, спортивною роботою, дозволяям молоді ніхто не займався. Новочеркаський райком комсомолу радгоспним комсомольським організаціям не приділяв ніякої уваги. Водночас організатор писав, що він був у Кургальджинському радгоспі, де створено комсомольські організації в бригадах, редколегії, проводяться змагання з волейболу, вирішено ряд

господарських питань, пов'язаних із забезпеченням радгоспу паливом, вибором місця для центральної садиби, сівбою тощо. Для радгоспу закуплено спортінвентар, організовано безперерйну доставку пошти, газет, робота бібліотеки [8, 5].

Наведені вище факти свідчать про те, що організація дозвілля часто залежала від місцевого керівництва, його уваги та небайдужості до запитів членів радгоспу та новоприбульців. Позитивні зміни з цього питання можна знову ж побачити на прикладі Карасуського району Кустанайської області, в якому в 1953 р. в усіх населених пунктах нараховувалося 9 бібліотек, один сільський клуб, 6 хат-читалень, 4 кіноустановки, то в 1956 р. вже стало 13 бібліотек, 4 сільських клуби, 5 хат-читалень, 10 кіноустановок [9, 74].

Більшість цілиного населення становила молодь. 3-поміж неї переважали чоловіки, тому заради закріплення їх на цілині було потрібно запрошувати на цілину дівчат – доярок, телефоністок, кухарів, лікарів, вчителів тощо. Для приїжджих молодих сімей необхідно було створювати нормальні житлові та побутові умови. Вже за перші два роки цілини було створено багато нових сімей, в яких почали народжуватися діти. Однак у ряді радгоспів були відсутні дитячі ясла і сади, в результаті чого молоді матері не могли виходити на роботу. Виникла також проблема шкіл – частина переселенців приїжджала з дитьми шкільного віку. Доводилося долати ряд додаткових труднощів. Створювані школи вимушено розміщувалися в пристосованих приміщеннях, нові будувалися досить повільно, не вистачало навчальних посібників і матеріалів [1, 25].

Не менш важливим було питання організації навчання без відриву від виробництва тієї частини молоді, яка не змогла завершити шкільну освіту в роки війни, для яких необхідно було створювати вечірні та заочні школи робітничої та сільської молоді. Ось як це питання відображено відповідальним А. Топоріковим у його вже згаданій вище доповідній: «Незрозумілим залишається питання про організацію навчання робітників. Згідно з планами будівництва школа буде закінчена лише в 1955 р. Дирекція прагне скоротити цей термін і побудувати школу в 1954 р. Але з будівельними матеріалами погано. Місцеві органи освіти поки нічого не обіцяють, і тому питання про відкриття вечірньої школи через незрозумілості з кадрами викладачів залишається неясним. Прошу відповісти, чи є реальна можливість отримати викладачів і все належне, якщо буде приміщення?» [8, 2].

У республіці була проведена відповідна робота з підготовки та перепідготовки механізаторських кадрів. Основна роль у цьому відводилася системі професійно-технічної освіти. Створені за постановою вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС училища механізації сільського господарства підготували численний загін кваліфікованих робочих з місцевої молоді. У цих училищах отримала необхідну кваліфікацію також молодь, яка не працювала раніше в сільському господарстві та прибула на освоєння цілинних і перелогових земель у республіку. Однак підготовка механізаторів, на жаль, ще далеко відставала як в кількісних, так і в якісних показниках від тих вимог, які висувало сільське господарство [10, 165 – 166].

Підводячи підсумки, що було зроблено за 1954 – 1956 рр. у Казахстані стосовно інфраструктури в районах освоєння цілини, наведемо такі цифри: було здано в експлуатацію 1 240 000 м² житлової площі,

356 їдалень, 384 крамниці, 126 пекарень, 312 лазень, 40 дитячих установ, 15 лікарень, 41 школа та сотні інших культурно-побутових і виробничих об'єктів. Загальні капітальні вкладення держави в радгоспне будівництво за ці роки становили 7 775,7 млн руб., зокрема, у нові радгоспи – 5 279 000 000 рублів. 36% цих вкладень пішло на будівництво і понад 42 % – на придбання різного обладнання, включаючи енергетичне. У радгоспи влилася ціла армія робітників і спеціалістів. До кінця 1956 р. в них працювало 240 тис. осіб; 76,5 тис. механізаторів, 46,8 тис. тваринників, 9,4 тис. фахівців сільського господарства [10, 132], 50 тис. будівельників, понад 20 тис. працівників хлібоприймальних пунктів, 3 тис. медичних працівників, 1,5 вчителів, більше тисячі торгових працівників. На карті республіки з'явилося понад 700 центральних садіб колгоспів і радгоспів. Люди на власні очі бачили, що цілина – це не тільки рілля, це нові дороги та лінії електропередач, водопроводи та канали, житло, школи, лікарні, аеродроми, тваринницькі комплекси, наукові центри [11, 26 – 27].

Таким чином, протягом 1954 – 1956 рр. вдалося створити мінімальний рівень матеріальної, побутової, соціально-культурної бази для забезпечення нормальних умов життя та праці переселенців, задіяних у підйомі цілинних та перелогових земель у Казахстані, а в подальшому значно покращити всі ці показники і створити досить пристойну соціальну інфраструктуру. Були певні труднощі, особливо з житлом, облаштуванням побуту, забезпеченням продуктами харчування, організацією дозвілля в перші роки підйому цілинних земель, але поступово більшість з цих проблем почала вирішуватися.

1. Пахомова Е.В. Обеспечение районов освоения целинных и залежных земель трудовыми ресурсами в 1954 – 1956 гг. / Е.В. Пахомова: автореф. дис. ... канд. истор. наук. – М., 2007.
2. Жумасултанов Т.Ж. Целине – 50 / Т.Ж. Жумасултанов. – Алматы, 2003.
3. Шепель В.Н. Целина: как много в этом слове / В.Н. Шепель // Литературная газета. – 2012. – 16 февраля. – С.10 – 11.
4. Реферат: Освоение целины в Казахстане [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bestreferat.ru/referat-279394.html>
5. Державний архів м. Астани (далі ДАА). Ф. 136. – Оп. 7. – Спр. 74.
6. Колодин Ф. И., Михайлов Ф.К. Крутой подъем сельского хозяйства Казахстана / Ф.И. Колодин, Ф.К. Михайлов // Сборник статей «Из истории социалистического строительства в Казахстане». – Алма-Ата, 1960.
7. ДАА. Ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 29.
8. ДАА. – Ф. 136. – Оп. 3. – Спр. 1.
9. Терновой И.К., Досаев У.С. В одном целинном районе / И.К. Терновой, У.С. Досаев // Память о целине: Книга-альбом к 50-летию начала освоения целинных и залежных земель / Сост. М.А. Губина. – Алматы: Кайнар, 2003.
10. Михайлов Ф.К., Шамшиатов И.Ш. Народное движение за освоение целинных земель в Казахстане (1953 – 1960 гг.) / Ф.К. Михайлов, И.Ш. Шамшиатов. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1964.
11. Калиев Г.А. Освоение целины и ее социально-экономические последствия / Г. А. Калиев // Сборник статей по материалам докладов научно-теоретической конференции “Освоение целинных и залежных земель: история и современность” (4 – 6 декабря 2003 г.), посвященный 50-летию освоения целинных и залежных земель. – Астана: Казахский аграрный университет им. С. Сейфуллина, 2004.

Рецензії

**Лазуренко В.М. Українське фермерство:
злет і падіння (1921 – 1929 рр.) / Валентин
Миколайович Лазуренко. – Черкаси: ЧДТУ,
2013. – 474 с.**

Сучасний стан сільськогосподарського виробництва в Україні потребує його радикального реформування. Аграрна реформа, що почала проводитися у нашій країні, передбачає реалізацію трьох складових: деколективізацію, введення приватної власності на землю та фермеризацію, оскільки саме фермерство виявилось у світовій практиці найбільш успішною формою господарювання для селян. Зважаючи на це, в Україні було організовано 35 тис. фермерських господарств, проте особливого прогресу у їх розвитку не сталося. Складний і суперечливий процес здійснення аграрної реформи засвідчує, що надії селянства, пов'язані з проведенням справжньої реформи, не виправдовуються. Позначається не тільки відсутність на селі необхідної виробничої та соціальної інфраструктури, але і теоретична нерозробленість засад формування фермерського укладу в умовах багатокладної економіки. Для аналізу прорахунків та перешкод у здійсненні аграрної реформи доречно вивчення всієї низки схожих подій в історичній ретроспективі.

В сучасних умовах, коли в усіх сферах суспільного життя українського народу, включаючи і аграрну, відбуваються важливі зміни, спрямовані на поліпшення ефективності виробництва, удосконалення соціально-економічних відносин, першорядного значення набуває всебічне дослідження процесів, що відбувалися в українському селі на інших переломних етапах його історії. Тому вбачається цілком закономірним, що останнім часом посилилася увага не тільки до політичних, а й до економічних проблем минулого, зокрема до тих, що доводилося розв'язувати українському селянству в період нової економічної політики 1921 – 1929 рр.

Тому монографічне дослідження доктора історичних наук, професора Черкаського державного технологічного університету Валентина Миколайовича Лазуренка "Українське фермерство: злет і падіння (1921 – 1929 рр.)", яке нещодавно вийшло із друку у видавництві ЧДТУ та яке присвячене вивченню процесу становлення та розвитку фермерських господарств в умовах багатокладної неспівської економіки, має незаперечну актуальність.

У монографії на основі аналізу широкого кола історичних джерел, частина з яких вводиться до наукового обігу вперше, комплексно досліджуються передумови виникнення та історія становлення і розвитку селянських фермерських господарств України в умовах впровадження радянською державою нової економічної політики.

Процес утвердження фермерства проаналізовано крізь призму цілого ряду чинників – соціально-економічних, суспільно-політичних, організаційних, виробничих, агрокультурних. Висвітлено роль фермерського укладу господарювання і його

значення для загального піднесення аграрного сектору економіки. Розкрито механізми і основні напрямки підприємницької активності, всебічно проаналізовано становище селянських фермерських господарств, соціально-економічні та суспільно-громадські проблеми, що виникали в процесі їх становлення та діяльності. Показано позитивне значення збільшення кількості інтенсивних господарств фермерського типу для підвищення товарності сільського господарства.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, учителів шкіл та усіх, хто цікавиться історією українського села.

Наукова новизна монографії В.М. Лазуренка визначається тим, що дослідник уперше здійснив комплексний аналіз процесу становлення та розвитку селянських фермерських господарств в Україні у роки нової економічної політики та показав їх реальний вплив на розвиток сільського господарства республіки, не тільки опрацювавши великий масив фактологічного матеріалу, а й виробивши власний погляд на досліджувану проблему. Зокрема, ним виявлено чинники суспільно-політичного, економічного, соціального, організаційно-виробничого характеру, які сприяли, чи навпаки, гальмували розвиток українського фермерства. Об'єктивно, оперуючи широкою джерельною базою, дослідником розкрито особливості функціонування фермерських господарств в різні періоди непу та їх залежність від змін внутрішньополітичного курсу радянської держави. Автор слушно зауважує щодо позитивного значення розвитку фермерства для впровадження досягнень технічного прогресу, розвитку продуктивності сільського господарства, насамперед його товарності. У монографії аргументовано спростовано фальсифікаторські судження про те, що в основі виробничих успіхів фермерських господарств лежали визискувальні щодо інших верств селянства мотиви.

Поза увагою В.М. Лазуренка не залишилося з'ясування позитивного впливу фермерських господарств на селянське середовище як осередків більш інтенсивних форм господарювання та виробничої культури. Ним також висвітлено участь фермерської верстви у суспільно-політичному житті села та її вплив на підвищення громадської активності українського селянства.

Підсумовуючи, констатуємо, що монографія В.М. Лазуренка – самостійне наукове дослідження, виконане на належному науковому і теоретичному рівні, результати якого можна долучати для написання спеціальних та узагальнювальних праць із аграрної історії України 1920-х років.

В.В. Гоцуляк, д.і.н., професор кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

**Романець Н.Р. Репресивна політика
радянської влади в українському селі
(1925 – 1939): монографія / Наталя
Радомирівна Романець. – Кривий Ріг: Вид.
Р. А. Козлов, 2014. – 456 с.**

Монографію Н.Р. Романець присвячено дослідженню важливої наукової проблеми, яка упродовж останніх двох десятиліть постійно перебуває у сфері пильної уваги вітчизняних і зарубіжних науковців. Здавалося б, після появи численних публікацій, в яких вивчено репресивні методи впливу більшовиків на українське село під час соціалістичної модернізації аграрного сектору кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст., не існує потреби у новому зверненні до теми сталінського терору проти селянства. Однак монографія Н.Р. Романець спростовує вказане твердження, оскільки в ній, чи не вперше в українській історичній науці, комплексно і системно проаналізовано репресивні заходи влади в українському селі у 1925–1939 рр. Важливо, що науковець розкрила не лише каральні акції, які реалізовувалися по лінії органів ОДПУ-НКВС, але й репресивну діяльність органів юстиції, радянських та партійних установ.

Структурно монографія складається з вступу, шести розділів і висновків, які змістовно і хронологічно відповідають періодам непу, суцільної колективізації, Голодомору, постголодоморного періоду, доби «великого терору». У вступі автором рецензованої праці обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, мету, територіальні та хронологічні межі дослідження, подано історіографічний та джерелознавчий аналізи, методологію. На особливу увагу заслуговує авторське тлумачення поняття «масові репресії». Науковець переконливо, на значному фактичному матеріалі доводить, що жертвами масових репресій в аграрному секторі потрібно вважати не лише осіб, репресованих за «політичними мотивами» (за Законом України «Про реабілітацію жертв політичних репресій»), але й за суто кримінальними статтями – за невиконання хлібозаготівель, контракції, агромінімуму тощо, за посадові злочини, пов'язані з господарсько-політичними кампаніями, за законом від 7 серпня 1932 р., а також «безпідставно заарештованих».

Оперуючи різноплановою за походженням історичною джерельною базою, Н.Р. Романець простежено еволюцію репресивної політики влади в аграрному секторі протягом 1925 – 1939 рр., визначено її особливості та пріоритетні напрями. Детальний аналіз процедури ухвалення та механізмів реалізації репресивних рішень, дозволив авторці дійти обґрунтованого висновку, що постійне нарощування репресивних заходів влади протягом 1928 – 1933 рр. не лише призводило до катастрофічних соціально-економічних наслідків, але й створювало сприятливе

правове та морально-психологічне підґрунтя для різноманітних ексцесів виконавців, які в офіційних документах називалися «порушеннями революційної законності».

До переваг монографії зараховуємо й те, що автор детально дослідила період своєрідної «відлиги» у політиці Кремля щодо селянства, який тривав протягом другої половини 1933–1936 рр. і позначений згортанням масових репресій в українському селі. Загалом, на її слушну думку, періодичні розвантаження місць позбавлення волі та амністії виконували роль своєрідного амортизатора репресивної політики влади. Разом із тим вони нейтралізували «виховне значення» репресій, формували у селян апатичне ставлення до терору.

Надзвичайно детально науковцем рецензованої монографії охарактеризовано репресивні заходи влади в аграрному секторі у постголодоморний період. Н.Р. Романець довела, що головною причиною їх реалізації стало переконання Й.Сталіна у незавершеності соціальної чистки села під час тотальної колективізації. Відтак провідним напрямом у репресивній політиці у цей період стає боротьба зі шкідництвом.

Потужна фактологічна база, на яку спирається дослідниця, зруйнувала певні усталені міфи та стереотипи щодо окремих каральних акцій, які реалізовувалися владою в аграрному секторі, зокрема, щодо практики застосування закону від 7 серпня 1932 р. Цінним в монографії є й те, що Н.Р. Романець висвітлює морально-психологічні та демографічні наслідки масових репресій, їх вплив на соціально-економічну ситуацію в аграрному секторі. Наведені науковцем, хоча і не повні дані про кількість репресованих як по лінії ДПУ-НКВС, так і органів юстиції дозволяють об'єктивно оцінити масштаби трагедії, яку пережило українське село за доби суцільної колективізації та «великого терору» 1937–1938 рр. Водночас, обраховуючи узагальнювальні дані жертв, дослідниця змушена робити застереження щодо їхньої фрагментарності, спричиненої неякісною, епізодичною інформацією, яка надходила від місцевих органів юстиції та ДПУ.

Разом із тим дослідження не позбавлене незначних недоліків. Так, роботі притаманний надмірний фактологізм, подеколи без належного аналізу наведених даних.

Підсумовуючи констатуємо, що монографія Н.Р. Романець – самостійне наукове дослідження, виконане на належному науковому і теоретичному рівні, результати якого можна використовувати для написання спеціальних та узагальнювальних робіт із політичної та аграрної історії України 1920–1930-х рр.

С.В. Корновенко, д.і.н., професор, завідувач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

Коріненко П.С. Історія українського селянства: навчально-методичний посібник / Павло Степанович Коріненко. – Тернопіль, 2014.

Рецензована праця є навчальним посібником зі спеціального курсу для студентів, підготовка яких здійснюється за спеціальністю «Історія». Зміст підготовленої роботи свідчить, що структура курсу передбачає як систематичний виклад історичного розвитку українського селянства, так і знайомство з соціокультурними характеристиками селянської верстви, які мають кросісторичний характер, а також проблемами, які пов'язані зі становищем аграрної галузі. Така схема викладу матеріалу цілком виправдана з огляду на досить сталі світоглядні, соціально-психологічні та культурні особливості селянства та зв'язок системи сільськогосподарського виробництва з іншими сферами соціального та економічного життя. Зміст навчального посібника засвідчує, що він може використовуватися не тільки для вивчення історії селянства, а й історії народного господарства, соціальної історії України.

Базою для створення праці став широкий спектр спеціальної наукової літератури з питань історії селянства та сільського господарства, апробація матеріалів курсу у процесі викладання відповідної дисципліни в Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка, а також консультації з істориками-аграрниками ряду науково-освітніх закладів Дніпропетровська, Києва, Кременчука, Черкас. У посібнику достатньо органічно поєднані основні положення сучасної наукової літератури та власне авторське бачення історії українського селянства.

Зміст навчального посібника враховує усі тенденції наукового вивчення проблем історії українського селянства і на основі сучасних досягнень історичної науки, а також знань із соціології, екології, економічної теорії та інших дисциплін висвітлює розвиток селянської верстви з найдавніших часів до сьогодення та пов'язані із сільськогосподарським виробництвом проблеми. Виклад матеріалу належно систематизований, змістовний і лаконічний, доступний для сприйняття студентами середнього рівня підготовки. Навчальний посібник містить усі необхідні для студента методичні матеріали: списки літератури, програми, плани семінарів тощо.

У посібнику розкрито увесь комплекс проблем, що існує навколо аграрного сектору економіки: продовольчої безпеки, екології і природних ресурсів, соціального розвитку. Спеціальні теми присвячені питанням сучасного агропромислового виробництва, демографічного становища села, інфраструктурним аспектам сільської місцевості. Також показані засадничі аспекти соціальної свідомості селянства, що набули консервативного характеру і характерні для українського народу загалом. Це надає

підготовленому навчальному виданню переконливої актуальності, яка ґрунтується не лише на суто пізнавальних аспектах, а й на необхідності вирішення великого спектру проблем сучасної епохи.

Історичний розвиток селянської верстви в інтерпретації автора детермінований характером землеволодіння та землекористування. Соціальні ознаки селянської верстви, відображені у підготовленому навчальному посібнику, в період з часів давньої Русі і до XIX ст. показані як такі, що виростають з поземельних відносин. У контексті селянського господарювання розкривається й питання феодального землеволодіння. Такий підхід не викликає заперечень з огляду на специфіку життєдіяльності селянства, його економічної діяльності та пов'язаності соціального становища з особистою залежністю від земельної аристократії та позаекономічною мотивацією до праці у феодальних маєтках.

Історію селянства у XX ст. подано крізь призму шляхів пристосування аграрного сектору економіки до умов товарного виробництва, ринкових відносин, технічної модернізації. Автор бачить основний механізм адаптації сільгоспвиробництва в проведенні відповідної державної політики. У посібнику запропоновано бачення етапів аграрних реформ, які втілювалися різними владними режимами впродовж XX ст. Такий характер подачі матеріалу виправданий і з точки зору характеру змін та еволюції селянської верстви, виробничих і земельних відносин, так і доступністю їх сприйняття читачем-студентом, який буде оволодівати знаннями з відповідної дисципліни.

Вважаємо, що підготовлений посібник є корисним внеском у вітчизняну скарбницю навчальної літератури та популяризацію знань з історії селянства і сільського господарства, виховання пошани до сільськогосподарської праці і трудівників села. Навчальний посібник «Історія українського селянства», підготовлений доктором історичних наук, професором П.С. Коріненом, заслуговує схвалення та рекомендації щодо використання у навчальному процесі вищих закладів освіти.

І.А. Фареній, д.і.н., професор кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

Ігор Фареній „Національний український трест”: споживча кооперація Україні в роки революції та громадянської війни (1917-1920)”

Підготовлене черкаським істориком, професором І. А. Фаренієм дослідження є результатом його тривалої роботи над проблемами історії кооперації та революційних подій 1917-1920 років. Над цією проблематикою він працює з 1990-х років, у свій час захистив кандидатську дисертацію з відповідної теми і не полишив її поза своєю науковою увагою після того.

Останніми роками спостерігається зростання активності професора І. А. Фаренія у сфері дослідження революційного процесу початку ХХ ст., результатом чого стала й представлена праця „Національний український трест”: споживча кооперація України в роки революції та громадянської війни”. Вона є органічним продовженням одного з сюжетів наукової діяльності автора в 1990-х роках. Тоді він опановував усі галузі кооперативної справи, серед них – й споживчу кооперацію. Остання півтора десятиліття по тому дістала розвиток у рецензованій праці.

У монографії розкрито основні напрями роботи споживчої кооперації в надзвичайно складних умовах війни і революції. Структура роботи дозволила її автору цілісно охопити усі аспекти декларованої в ній теми. У центрі уваги автора як організаційні та господарські питання становища кооперативних товариств і союзів, так і участь кооператорів у політичному житті і, навіть, культурно-освітня робота селянських кооперативів. Для непідготовленого читача показаний у монографії характер кооперативного життя може здатися надто дієвим для умов кривавої соціально-політичної драми 1917-1920 років. Однак, в автора є переконливі аргументи на користь достовірності положень і висновків своєї роботи. Монографію відзначає надійна джерельна база, опрацьована в центральних державних архівних та бібліотечних установах України, ґрунтовний авторський аналіз подій суспільного життя часів

революції. Власне, рецензована праця свідчить про багатогранність суспільного буття, яке навіть в умовах жорстокої революційної боротьби не втрачає усієї сукупності своїх проявів. Монографія показує, що кооперативний рух з його мільйонами учасників, економічними, ідеологічними та просвітницькими аспектами діяльності також складова насиченої кривавим подіями епохи.

Підготовлена праця позначена широтою розгляду суспільно-політичних питань. Автор зумів показати цілу систему зв'язків кооперативного середовища з тодішнім політичним класом України. Дані, представлені в монографії, доповнюють загальну картину суспільно-політичного життя часів революції, показують витoki ряду ключових подій 1917-1920 років: формування національного уряду, забезпечення армії УНР, фактори утвердження радянської влади тощо. Такий вже широкий контекст суспільного життя представлений у монографії. Книжка стане цікавою не лише симпатикам кооперативних тем, а й тим, хто цікавиться культурним і освітнім життям, питаннями політичної боротьби початку ХХ ст. та історією економічної думки. Вона заслуговує належної уваги широкої громадськості і буде корисним надбанням сучасної української історичної науки.

С.В. Корновенко, д.і.н., професор, завідувач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

НАШІ АВТОРИ

(станом на 30.04.2014 р.)

АБРАЗУМОВА Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, викладач кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

АНДРЕЕНКОВ Сергей Николаевич – кандидат історических наук, старший научний сотрудник Института истории СО РАН

АРТЕМЕНКО Олександр Олександрович – аспірант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету

БІЛОУС Сергій Васильович – здобувач кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

БІЛОЦЕРКІВСЬКА Алла Сергіївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН

БОЄЧКО Владислав Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

БОКОВНЯ Віктор Максимович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

БОРИСЕНКО Наталія Миколаївна – здобувач кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

БУНДАК Олена Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна»

ВЕРХОВЦЕВА Ірина Геннадіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ізмайльського державного гуманітарного університету

ВІСИН Валентин Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету

ВОЛОС Ольга Василівна – старший викладач кафедри суспільствознавчої освіти Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

ВОЛОШЕНКО Вікторія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і філософії Донбаської національної академії будівництва і архітектури

ГАЙДАЙ Ольга Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв)

ГАЛАТИР Віталій Вікторович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу інформаційних технологій Державного архіву Хмельницької області

ГЕРАСИМЕНКО Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського державного інституту економіки і управління, заступник декана юридичного факультету

ГОЛИШ Григорій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ДРАЧ Оксана Олександрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ДУШЕЙКО Петро Григорович – депутат Черкаської обласної ради, почесний голова асоціації “Незалежне об’єднання сільськогосподарських виробників Чорнобайвського району”, почесний голова фонду ім. І.М. Піддубного

ЖИЛЕНКОВА Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнополітики Національного університету ім. М. Драгоманова

ЗЕМЗЮЛІНА Наталія Іванівна – доктор історичних наук, доцент кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, директор Навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ИЛЬИНЫХ Владимир Андреевич – доктор історических наук, заведуючий сектором Института истории Сибирского отделения РАН

ІВАНГОРОДСЬКИЙ Костянтин Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ІВАЩЕНКО Віктор Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ІРЖАВСЬКА Анжела Петрівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

КАПУСТЯН Ганна Тимофіївна – доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави та права Кременчуцького національного політехнічного університету ім. М. Остроградського

КАРОЄВА Тетяна Робертівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

КИДАНЮК Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка

КИРИДОН Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, зав. відділу досліджень теоретичних і прикладних проблем національної пам’яті Українського інституту національної пам’яті

КЛИМЕНКО Тетяна Анатоліївна – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області

КОВАЛЬОВА Наталія Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет» (м. Дніпропетровськ)

КОНДРАТЮК Григорій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Республіканського вищого навчального закладу «Кримський інженерно-педагогічний університет» (м. Сімферополь)

КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

КОСТИЮК Степан Володимирович – директор Тернопільського обласного краєзнавчого музею

КОСТИУКОВА Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму і готельно-ресторанної справи Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

КОТ Наталія Миколаївна – старший науковий співробітник соціологічної лабораторії Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти

КОТИК Юрій Васильович – старший викладач кафедри історії України та філософії Вінницького національного аграрного університету

КРАСІКОВА Олена Юрійвна – науковий співробітник сектору збереження наукових фондів Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України

КУКСА Надія Василівна – завідувачка відділу «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

КУЛАЧКОВ Вадим Витальєвич – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та соціології Брянської державної інженерно-технологічної академії

КУЛІКОВА Тетяна Олексіївна – здобувач архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

КУХАРЕНКО Артур Андреевич – аспірант Белорусского государственного университета, ведучий спеціаліст Головного управління науки Белорусского государственного университета, преподаватель Центра системных исследований проблем молодежи Белорусского государственного университета

ЛАЗУРЕНКО Валентин Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету

ЛАПЕРДИН Вячеслав Борисович – молодший науковий співробітник Інституту історії СО РАН

ЛИТВИНЕНКО Олександр Євгенійович – аспірант кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ЛУБКО Інна Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

МАЙБОРОДА Оксана Леонтіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету

МАЛИНОВСЬКА Таїсія Володимирівна – кандидат історичних наук, головний бібліограф Наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

МАРКОВА Світлана Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та методик соціально-гуманітарних дисциплін Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

МАРЧЕНКО Валентина Олексіївна – асистент кафедри філософії та політології Придніпровської державної академії будівництва та архітектури

МЕНЬКОВСКИЙ Вячеслав Иванович – доктор історичних наук, професор Белорусского государственного университета

МІСЬКО Володимир Володимирович – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка

МОЙСІЄНКО Василь Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

МОРОЗОВ Анатолій Георгійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

МОТРЕВИЧ Владимир Павлович – доктор історичних наук, професор кафедри історії держави та права Уральської державної юридичної академії

НІКІЛЄВ Олександр Федорович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

НОВАК Анна Валеріївна – аспірантка кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ОНІШКО Тетяна Володимирівна – доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки, культурології та історії вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки та торгівлі»

ПАСІЧНА Юлія Григорівна – аспірантка кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ПАСІЧНИК Наталя Олексіївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри прикладної математики, статистики та економіки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка

ПЕРЕХРЕСТ Олександр Григорович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ПИРІГ Руслан Якович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії Української революції 1917-1921 рр. Інституту історії України НАН України

ПОЛІЩУК Анна Сергіївна – аспірантка кафедри історії та культури України, інспектор відділу аспірантури і докторантури Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

ПРИЙМАК Олег Миколайович – доктор історичних наук, доцент кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету

ПРИСЯЖНИЮК Юрій Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

РЕЄНТ Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАНУ, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ, заступник директора Інституту історії України НАНУ

РІЗНИК Юлія Миколаївна – аспірант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

РОМАНЕЦЬ Наталя Радомирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет»

РОМАНЧЕНКО Валерій Яковлевич – доктор історичних наук, професор Саратовського державного аграрного університету ім. Н.Вавилова

РЫНКОВ Вадим Маркович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії СО РАН

САФОНОВ Дмитрій Анатольевич – доктор історичних наук, професор кафедри історії Росії Оренбурзького державного педагогічного університету (Оренбург, Росія)

СВЯЩЕНКО Зінаїда Василівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

СЕМЕНЕНКО Микола Григорович – аспірант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету

СИЛКА Оксана Захарівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

СКВОРЦОВА Інна Анатоліївна – аспірантка кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

СКРИПНИК Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини

СОВА Андрій Олегович – кандидат історичних наук, доцент кафедри олімпійської освіти та кафедри гуманітарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури, заступник директора Центру незалежних історичних студій

СОКИРСЬКА Влада Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини

СОЛДАТЕНКО Валерій Федорович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Кураса НАН України

СУШИК Ірина Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету

ТАРАНЕНКО Олег Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ФЕДОРЕНКО Тетяна Дмитрівна – аспірантка кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ФЕДЬКОВ Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

ЧМІЛЬОВА Світлана Віталіївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії

ШВЕЦЬ Володимир Валентинович – аспірант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ШЕВЕЛЬКОВ Анатолій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії, політології і права Московського державного областного соціально-гуманітарного інституту

ШЕВЧЕНКО Віктор Миколайович – доктор історичних наук, доцент кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління

ШКІРЧАК Катерина Петрівна – викладач кафедри історії Чорноморського державного університету ім. П. Могили

ШУТАЙ Людмила Григорівна – аспірантка кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Contents

Dusheiko P.H. Modern Ukrainian village: topical problems of development.....	5
---	---

Historiography of Agrarian History: Main Achievements of the Last Decades

Reient O.P., Shevchenko V.M. Peasant movement in Ukrainian province during World War I (achievements of Soviet historiography (1920-ies)).....	6-8
Bilous S.V. Topical historical problems of Moldovian Autonomous Soviet Social Republic in the "Red Bessarabia" chronicle.....	8-11
Bundak O.A. All Russian Peasant Union in the works of Theodor Shanin "Revolution as the moment of truth".....	12-14
Ivanhorodskyi K.V. Paleoethnobotanic researches of ancient Slavic farming in modern Ukrainian historiography.....	14-17
Ivashchenko V.A. Modern Ukrainian historiography of tax policy in Ukrainian village (1917-1921).....	17-19
Krasikova O.Yu. Life story of Volodymyr Krokos, a natural history scholar (1889-1936).....	19-21
Lazurenko V.M. Clarification of peasant farming structure and its role in agrarian production in scientific literature of 1920-ies.....	21-24
Menkovskiy V.I. Discussion on soviet peasants' social history in "Russian review" magazine.....	24-28
Pasichnyk N.O. Peasants' personal taxation in financial vector of the 19th century Russian Empire...28-30	
Prysiazhniuk Yu.P., Novak A.V. Peasants in Naddnipryanschina intellectuals' opinion of the second half of the 19th century: new aspects of historical research.....	30-32
Sylka O.Z. Modern Russian historiography on the study of peasants' communal farming corporation history of the end of the 19th – beginning of the 20th century.....	32-34

Source Study and Methodology of Historical-Agrarian Researches

Kostiuk S.V. Eugenia Dopynyuk Fund in Ternopil Oblast Lore Museum.....	35-36
Kukharensko A.A. Archive sources of Peasant Land Bank activities on the territory of Belarus.....	36-38
Pryimak O.M. Narrative sources of peasants' social history of Southern Ukraine of the 2nd half of the 19th – beginning of the 20th centuries.....	38-40
Taranenko O.M. Historiographic sources of studying republican government agricultural policy during the revolution and the civil war periods.....	40-44
Shvets V.V. The beginning of M.O. Domontovych's scientific work: description of Chernihiv Province..44-46	
Shevelkova A.I. Archive documents in the research of state agrarian policy in non-black soil zone of RSFSR in 1960-1980-ies.....	46-48

Agrarian History in Names

Volos O.V. Agricultural researches of Kherson Province Zemstvo officials.....	49-51
Kapustian H.T. Professor Cherevan – an agricultural history scholar.....	51-54
Kot N.M. Pavlo Skoropadsky's views on Ukrainian agrarian development (based on "Reminiscences")...54-56	
Pyrih R.Ya. Serhiy Gerbel's activities as Ukraine's minister of provisions (August-November of 1918)...56-58	

Peasants' Ethno Cultural Being, Spirituality and Conception of the World

Bilotserkivska A.S. From the history of Ukrainian M.F. Ivanova "Askania Nova" scientific-research institute of the step region cattle breeding (60-ies of the 20th century).....	59-61
Borysenko N.M. Parish schooling in the counter reform context of Russian Empire: rhetoric and practice of public schooling at the end of the 20th century.....	61-64
Voloshenko V.O. Polish societies and peasants education of Pravoberezhna Ukraine at the end of the 19th- beginning of the 20th centuries.....	64-66
Drach O.O. People educators: social mission of women higher educational courses graduates of Russian Empire.....	66-69
Karoieva T.R. Intelligibility of publications in native language to peasants of Ukrainian Podil Province at the beginning of the 20th century.....	69-71
Kuksa N.V. The museum of child in Sybotiv as an example of practical application of Mark Hrushevsky creative heritage.....	72
Kulachkov V.V. "Military anxiety" in peasant grass-roots sentiments in Russian Western Region during the NEP period.....	73-74
Maiboroda O.L. Soviet power policy as regards protestant unions in Volyn villages of the 1960 – 1980-ies.	74-77

Perekhrest O.H. Reconstruction and getting into working order cultural-educational institutions in the Ukrainian village of 1943-1945-ies.....	77-82
Sova A.O. Sports life of Ulychnuy village in Drohobych region of the 1920-ies.....	83-85
Fedorenko T.D. The place and role of public cultural centers in postwar everyday life of Ukrainian peasants.....	85-88
Chmilova S.V. Functional conditions of rural cultural institutions of the club-type in the 90-ies of the 20th – beginning of the 21st centuries (on the data obtained in Cherkasy Oblast).....	88-90

Peasantry in Market-Capital Transformations and Socio-Political Disturbances in the 19th – Beginning of the 20th Century

Boiechko V.F. Polish agricultural reform of 1919–1925 and European context.....	91-94
Verkhovtseva I.H. Problems of peasant self-government in Russian Empire in materials of “A special meeting on agricultural industry needs” of 1902 – 1905.....	94-97
Hayday O.M. Participation of the “I.G. Harytonenko and son” trading house in trading sugar with Southern Persia.....	97-99
Herasymenko O.V. Peasant movement in Livoberezhna nad Slobidska Ukraine during World War I.....	99-104
Holysh H.M. The Lenin-bolshevyk concept of the village socialist modernization.....	104-107
Zhylienkova I.M. Agricultural development of Ukraine in the context of the world agribusiness system formation.....	107-111
Klymenko T.A. Agribusiness production in Cherkasy Oblast in the second half of the 19th century.....	112-115
Malynovska T.V. Record keeping of rural and province administrations of foreign colonies on the territory of Russian Empire.....	115-117
Markova S.V. Land ownership as a factor of civic society development (on the example of the Ukrainian village of the beginning of the 20th century).....	117-120
Moysiyenko V.M. The problem of federalization in national liberal thought of the second half of the 19th – beginning of the 20th century.....	121-125
Riznyk Yu.M. Post-and-telegraph saving banks of Pravoberezhna Ukraine under conditions of market-capital development.....	125-127
Safonov D.A. A problem of rural social experience.....	127-129
Sviashchenko Z.V. Agricultural initiatives of the Group of the State Council Centre of Russian Empire at the beginning of the 20th century.....	130-131

Peasant Revolution of 1917 – 1921

Artemenko O.O. Ukrainian peasantry and national orthodox movement during the revolution of 1917-1920.....	132-137
Halatyr V. V. Actions of state government local bodies to overcome the ruin in Pravoberezhna Ukraine agriculture in April-December of 1918.....	137-139
Kovalova N. A. The idea of “Agrarian revolution” in social-democratic view at the beginning of the 20th century: discussion at the 4th RSDRP congress.....	139-142
Kornovenko S. V. Ukrainian revolution of 1917-1921: peasant factor.....	142-146
Misko V. V. Socio-cultural transformations in the village of Galytska Social Soviet Republic.....	146-150
Pasichna Yu. H., Fedkov O. M. The Chief Land Committee of the Provisional Government: an attempt of agricultural reform of 1917.....	150-154
Rynkov V. M. Anti-bolshevik civil war camp: two ways to solve agricultural question.....	154-156
Soldatenko V. F. “Ukrainian bread” factor in the civil war (1917-1920).....	156-162
Fareniiy I. A. On the propriety of V.P.Danylov’s concept of “Great Peasant Revolution”.....	162-166

Peasant Cooperation

Visyn V. V. The development of rural consumer cooperation in Volyn Province (the second half of the 30-ies of the 20th century).....	167-169
Onipko T. V. Army assistance of consumer cooperation: retrospective of the 1920-ies.....	169-172
Shkirchak K. P. Cultural-education activities of agricultural cooperation of Southern Ukraine in the first tertiary of the 20th century.....	172-174

Peculiarities of Agrarian Development during Soviet Period

Abrazumova O. M. The problem of integration of Ukrainian peasant land communities into the system of civic-political organizations of the soviet society.....	175-177
Andreenkov S. N. State prices of collective farm products at 1930-1950-ies.....	177-179
Bokovnia V. M. Economic reforms in the UkSSR/USSR in 1953-1964.....	179-181

Zemziulina N. I. Formation of system of women's rights protection in the process of their participation in public production in the USSR (1920-ies).....	182-185
Ilinykh V. A. Ukrainian SSR bread market of 1924/1925: economic conditions and policy.....	185-187
Irzhavska A. P. Demographic consequences of Nazi physical terror against eastern Slavic during World War II.....	187-191
Kydaniuk A. V. Material and technological support of Western Ukraine collective farms during 1944-1950-ies.....	191-194
Kostiukova O. M. Activities of "Automobile, tractor and good roads friends" (Ukraudodor) corporation in the Ukrainian village of 1920-1930-ies.....	194-196
Kotyk Yu. V. Formation of UkSSR direct tax agencies during the monetary reform of 1922-1924...	197-200
Kulikova T. O., Morozov A. H. Interrelations between auto-tractor stations and collective farms in UkSSR in mid-1950-ies.....	200-204
Laperdin V. B. Social and demographic consequences of 1946-1947 famine in the Western Siberia village.....	204-206
Lytvynenko O. Ye. The system of agronomic maintenance of UkSSR agriculture in the 1920-ies...	206-208
Lubko I. M. Abandonment of workday as the main mode of collective farm work assessment and payment (1953-1964).....	208-212
Marchenko V. O. Communal-general life style of postwar every-day of Naddnipyrianschina peasants (1945 – beginning of the 1950-ies.).....	212-214
Motrevych V. P. Agricultural gross product of Soviet republics during World War II.....	214-218
Nikiliev O. F. Results of transformations in auto-tractor service of collective farm production at the end of the 1950-ies – beginning of the 1960-ies.....	218-220
Polishchuk A. S. Living conditions of the lowland village in the mid-1960-ies-1980-ies.....	220-222
Romanets N. R. Dekurkulization according to the third category.....	222-225
Romanchenko V. Ya. Non-farming peasants' activities in the soviet period of agrarian history (a brief historical outline).....	225-228
Semenenko M. H. The impact of agriculture extended chemicalization on peasant women's health in the 50-60-ies of the 20th century.....	228-230
Skvortsova I. A. Flight from village and migration processes in rural settlements of Vinnytsa and Khmelnytsk Oblasts in the 60-80-ies of the 20th century.....	230-233
Skrypnyk O. M. Socio-economic and political reasons of intensive development of chemical industry in the USSR at the end of the 1950-ies – beginning of the 1960-ies.....	233-235
Sokyrskaya V. V. "Bread distribution policy" of the Soviet power in the Ukraine of the 1920-ies.....	235-237
Sushyk I. V. Volyn MTS material and technical basis in the 50-ies of the 20th century.....	237-240
Shuhai L. H. Social infrastructure of Kazakhstan virgin land pioneers (1954-1956).....	240-243

Reviews

Hotsuliak V. V. V. M. Lazurenko Ukrainian farming: ups and downs (1921 – 1929) / Valentyn Mykolayovych Lazurenko.-Cherkasy:ChDTU, 2013. – 474 p.....	244
Kornovenko S. V. N. R. Romanets Repression policy of the Soviet power in the Ukrainian village (1925–1939): monograph/Natalia Radymyryvna Romanets. – Kryvy Rig: Publishing house R.A. Kozpov, 2014. – 456 p.....	245
Farenij I. A. Korinenko P. S. History of Ukrainian peasants: education-methodical manual / Pavlo Stepanovych Korinenko.– Ternopil, 2014.....	246
Kornovenko S. V. I. A. Farenij "National Ukrainian trust": Ukraine consumer cooperation during the revolution and the civil war (1917–1920).....	246-247
Our authors	248-250

ББК 63.3 (4Укр) – 283
У – 45

УДК 94 (477) (08)

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 14

(Збірник наукових праць)

Відповідальний за випуск – *С. В. Корновенко*

Комп'ютерна верстка – *А. І. Берестовий*

Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. – Вип. 14. – 254 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють традиційне коло проблем аграрної історії України та Росії. Автори статей розкрили різні аспекти історії селянства, зокрема проблеми історіографії, методології, джерелознавства, а також історичний розвиток селянства на основних етапах історії України.

Для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, пошукачів, студентів і всіх, хто цікавиться аграрною історією України та Росії.

Підписано до друку 25.08.2014. Формат 84х108/16. Гарнітура Таймс.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 38,5. Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету:
ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com